УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
UNIVERSITETI I BEOGRADIT

ЗБОРНИК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У ПРИШТИНИ

III

BULETIN

I PUNIMEVE SHKENCORE
TË FAKULTETIT FILOZOFIK TË PRISHTINES

III

ПРИШТИНА — PRISHTINË
1966.

ЗБОРНИК
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У ПРИШТИНИ
III

UNIVERSITÉ DE BELGRADE

RECUEIL DES TRAVAUX

DE LA FACULTÉ DES LUTTRES ET SCIENCES À PRIŠTINA

III

PRIŠTINA
1966.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
UNIVERSITETI I BEOGRADIT

ЗБОРНИК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У ПРИШТИНИ

III

BULETIN

I PUNIMEVE SHKENCORE
TË FAKULTETIT FILOZOFIK TË PRISHTINES

III

ПРИШТИНА — PRISHTINË
1966.

Редакциони одбор — Këshilli Redaktues
Comité de Rédaction

Д-р АТАНАСИЈЕ УРОШЕВИЋ
Д-р ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ
Д-р БОГУМИЛ ХРАБАК
Д-р ДЕРВИШ РОЖАЈА
Д-р ЖЕЉКО КУЋЕРА
МЕХДИ БАРДИ
ИМЕР МЕРОВЦИ

Главни и одговорни уредник

Д-р ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ
ванр. проф. универзитета

Инв. бр. 3
Nr. inv.

Издаје Филозофски факултет у Приштини

Универзитетска печатница — Скопје

С А Д Р Ж А Ј

1, Ajeti Idriz, Neki zajednički izrazi šiptarske i srpskohrvatske leksike 1
2. Барјактаревић Данило, Бихорски говор 9
3. Филиповић Вукашин, Газда Младен 81
4. Hrabak Bogumil, Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ .. 109
5. Чановић Светозар, Рад Николе Мусулина у Призрену и његови пед. погледи 141
6. Vajgan Vilim, docent, Rangel Igov i Stevan Miletić, asistenti, Kontinualno određivanje vlage zemljišta 157
7. Vajgan Vilim i Bedri Kamberi, Razdvajanje nekih neorganskih jonova 175
8. Ибрахим А. Камбери, Физиолошко и хемијско фракционисање гонадотропних фактора аденохипофизе 185
9. Пешић Радмила, Почеци књижевног рада Вука Врчевића 195
10. Ćorac Milorad Jezik i stil Mihaila Lalića (ekspresivne gramatičke kategorije) .. 217
11. Бајовић Стеван, Чаплигинова метода за приближну интеграцију диференцијалних једначина и њена примена 251
12. Чановић Светозар Испитивање фонда речи из српскохрватског и шиптарског језика као матерњих језика у нижим разредима основне школе.... 321
13. Вуковић Владета, Необјављене драме Милутина Бојића 343
14. Ivanović Rapomir, Romansijerski rad Veljka Milićevića..... 351
15. Барјактаревић Данило, Знак за глас ђ код Ђ. Кокала 367
16. Karaman Mladen, Kopneni izopodi 371
17. Redžepagić Jašar, Savremene pedagoške teme 405
18. Tomić Kovilka, Pinusheldreichii (munika) u vegetaciji Lovćena 439
19. Krasnići Feriz, Šuma gladuna i cera kao posebna geografska varijanta u Lipovici 445
20. Pasuljević Gojko, Nova nalazišta rana temporaria u Jugoslaviji..... 453
21. Pasuljević Gojko, Prilog poznavanju ekologije 459
22. Rizvanoli Šaban asistent i Dr Derviš Rožaja, Prilog poznavanju potrošnje kiseonika u žaba rana graeca u odnosu na termičku sredinu prilagođavanja 465
23. Вуковић Владета, Белешка о Стерији 471
24. Ивановић Радомир, Две значајне монографије..... 479
25. Ivanović Radomir, Prof. dr Vido Latković..... 489
26. Spisak radova nastavnika i saradnikк od dolaska na Fil. fakultet u Prištini do kraja 1966 godine 495

IDRIZ AJETI

NEKI ZAJEDNIČKI IZRAZI ŠIPTARSKE I SRPSKOHRVATSKE LEKSIKE

Poznata je činjenica da razjašnjenju problema istorije bilo kog jezika, pored njegovih spomenika i dijalekata, u mnogome pomažu i njegove leksičke mrvice sačuvane u susednim jezicima s kojima je on u dodiru duže vreme. Ovo ima poseban značaj za soluciju mnogih fonetskih i drugih jezičkih pitanja šiptarskog zbog poznog datiranja njegovih spomenika. U ovom pravcu, pored drugih naučnika E. Çabej već godinama ispituje starije jezičke veze šiptarskog i drugih balkanskih jezika: *Altere Stufen des Albanischen Im Lichte der Nachbarsprachen* – Zeitschrift für Balkanologie, II (1964); *Betrachtungen über die rumänisch-albanischen Sprachbeziehungen* – Revue Roumaine de Linguistique, X (1965); *Studi şi Cerc̦etări Lingvistice*, X/4 (1959); *Studime rreth etimologjisë* së gjuhës shqipe – *Buletin, Studime Filologjike*. Iz mladje generacije ovim pitanjima bavio se jugoslovenski lingvist Ivan Popović koji je desetogodišnje rezultate objavio u fundamentalnoj Istoriji srpskohrvatskog jeziza, nemačko izdanje, 1960.

U ovom kratkom osvrtu pokušaćemo da razmotrimo nekoliko apelativa koje nahodimo kako u šiptarskom, tako i u srpskohrvatskom jeziku a imaju slične oblike i bliska značenja. Tim apelativima posvećujemo, dakle ovaj napis. Ako se na njih ovde navraćamo, to činimo zbog toga što se poslednjih godina o tim paralelizmima iznose u nauci disparatna mišljenja.

1. Što se tiče toponima *Ombla* koji je potvrđen u *Monumenta Ragusina*, I-II, a u italijanskom jeziku javlja u više oblika: *Ombla, Umbla, Umbola, Vimbola* mislimo da nema razloga sumnjati u slovensko poreklo njegovo. Slovenski izraz za taj pojam je Rijeka za dolinu u Dubrovačkoj okolini.

Taj oblik nahodimo i na drugoj strani Dubrovnika koji označava izvor u Gružu severno od Dubrovnika: *Ombla*, Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, 1879.

Nema nikakve sumnje da sve navedene oblike treba svoditi na slovensko *Ǫbli* u značenju izvor koje danas u srpskim i hrvatskim govorima glasi *ubao*, srednjevekovni oblin *ubli*, bug. vebel. Sasvim je izvesno da su navedeni oblici sačuvani u italijanskom jeziku, a zamena su nazalnog *o* slovenske reči *ǫbl*ъ „izvor" posredsvom romanskih govora u Dalmaciji; s nazalnim izgovorom slovenski izraz nahodimo i u nekim grčkim predelima, J. Schütze, Die geographische Terminologie des Serbokroatischen, Berlin, 1957.

U savremenom obliku ovaj izraz nalazimo veoma često na Primorju, Crnoj Gori i drugim područjima Jugoslavije: *ubao;* u govoru Arbanasa u Crnoj Gori zapisao zam *ubël* u značenju „vrelo, izvor, vrtača".

Iz dotle izloženog očigledno je da se ovde radi o zastupstvu slovenskog izraza *ǫblъ* tudjim posredovanjem, t. j. preko danas izumrlog dalmatskog u kome je očuvan nazalni izgovor prvobitne forme. Zadnjih godina E. Çabej zastupa mišljenje da bi poreklo naziva *Ombla* kod Gruža pokraj Dubrovnika trebalo tražiti u šiptarskoj reči *ambël*, što bi trebalo da znači „izvor slatke vode", Buletin 1963/3, Zeitschrift für Balkanologie, II, str. 8.

Izvođenju slovenskog *Ombla* od šiptarskog *ambel, ambla ombla*, stoje nesavladljive prepreke na putu, jer za predstavljanje kakvog vrela, izvora odnosno vrtače nije dovoljan samo determinativ *ambla, ombla* „slatka", koji u ovom slučaju odredjuje svojstvo vode izvora odnosno upravne reči koja, što se bar šiptarskog tiče mora biti prisutna, upor. *Ujmirë* – izvor kod Prištine; *Gruemire* – mesto više Skadra, *Gurakuqi* – Acta Albaniae; Catastro Veneto di Scutari 1416–1417.

Samostalnost upotrebe adjektivi odnosno determinativi stiču primanjem različnih nastavaka koji se u većini slučajeva mogu svesti na oblike sa odredjenim značenjima. Nastavci su, dakle, jedno od sredstava za gradjenje novih kategorija reči jednog jezika. Šiptarski jezik nema mnogo mogućnosti i sredstava za bogaćenje pomoću nastavaka medju kojima ima razlike: dok je produktivnost prefiksa ograničena, dotle je broj sufiksa mnogo veći medju kojima je niz tudjica. Ovom jeziku mnogo bolje pristaju složenice koje nahodimo vrlo rano u toponomastici i drugim jezičkim kategorijama njegovim (Upor. Xhuvani – Çabej, Prapashtesat e gjuhës shqipe, 1962.)

Ove napomene potvrdjuju naše mišljenje da izrazi koje nahodimo u toponomastici moraju imati svoje stalne pratilačke atribute koji ne mogu, pogotovu u ovom jeziku, stajati ako nisu stekli pravo na samostalnost. Zbog svega ovoga nama se čini da je izraz *Ombla* koji Çabej upućuje na šiptarsku provenijenciju slovenskog porekla.

2. Ovde ćemo razmatrati izraz glagolskog oblika *kij, kîj* – krešem, potkresujem, nominalne oblike *kizë* = kosir, kosirić, vrtlarski nožić, zatim *kadhë* motičica i srpskohrvatske reči *kîj* – čekić, maljic od koje je nastao *kijâk*, zatim *kijača* – tojaga,vrljika, batina, mlačuga, močuga. U Akademijinom Rječniku tvrdi se da je reč staroslovenska i glasi *kyj* rusk. *kiu*, češk. *kyj*, polj. *kij*; tamo se naša reč poredjuje s litavskim izrazom *kujis*. Antori ovog monumentalnog rečnika smatraju da bi ova reč mogla biti identična s korenom *kъ* kod izraza *kovati*.

Od apelativa *kîj*, pored drugih izvedenica, u prenosnom značenju srećemo izraze *Kijâc, Kijca, Kijec* – u značenju rt, s tom razlikom što je ovaj uzvišeniji, prema kraju viši (Upor. Slavenstvo i Romanstvo na jadranskim otocima Petra Skoka, 29, 37 263,40). U svom Rječniku Vuk donosi toponim *Kïjâk* u okrugu crnoriječkom (= M. Đ. Milićević, Kneževina Srbija), 707.

Sličnost oblika i njihova značenjska približnost izraza u oba jezika navela nas je da poverujemo u njihovu genetsku srodnost, eventualno i u pozajmljenje jednih oblika od oblika drugog jezika. Međutim, njihova značenjska nepodudarnost u potpunosti odvraća nas od te pomisli. Naime, značenja oblika srpskohrvatskog izraza uglavnom se svode na *batina,*

vrljika, močuga, tojaga, dakle na drvenu palicu koja u sebi ne sadrži nikakav železni deo, pri čemu treba dakako imati na umu izuzetak koji tu čini osnovna reč *kîj*—čekić, maljic.

Suprotno tim značenjima šiptarski izrazi uglavnom znače oruđe koje se upotrebljava za potkresivanje drveća i koje mora imati sečivo, u čemu vidimo teškoću zbog koje navedene izraze oba jezika ne možemo dovoditi u takvu vezu i takav odnos koji bi reči jednog jezika upućivali na poreklo iz drugog. Kako, onda, objasniti podudarnost oblika i njihovu bliskost značenja? Jedino tako što ćemo prihvatiti pretpostavku postojanja zajedničkog praoblika i korena koji su se u posebno individualizovanim jezicima razvili u zasebne oblike i značenja.

3. Zadnjih godina E. Çabej, u časopisima *Zeitschrift für Balkanologie*, II (1964), str. 8; *Revue Roumaine de Linguistique*, knj. X (1965), sv. 1—3, pitanju porekla rumunske reči *crăciun* — Božić prišao je s potpuno nove strane i dao do sada nepoznatu etimologiju. Stim u vezi mora se priznati da je ovaj izraz poznat u slovenskom svetu koji se, doduše, značenjski ne poklapa u potpunosti s rumunskim *craciun*. Tako u bugarskom jeziku izraz *kračunac* znači— dan oko Božića zatim 8. jun, pa Todorov dan; u starorusk. *koročun* je zimski solsticij, dakle 12. decembar, ali znači propast, rđav kraj. Prema tome, po Bariću, *Članci i eseji*, 172—174 „prvobitno značenje slovenske reči (kada se imaju u vidu ruska i bugarska značenja) mora da je bilo zimski i letnji solsticij, a odatle se, naravno, zbog zimskog solsticija mogla upotrebiti u doba kada je hrišćanstvo primljeno za Božić". Rusko *koročun* u značenju Bozić javlja se u oblasti Novgoroda veoma rano, još 1143. gddine.

Poreklo rumunske reči *crăciun* = Božić vide u latinskom ne samo rumunski naučnici, već to mišljenje zastupaju i mnogo drugi slavisti: *Russisches Etymologisches Wörterbuch Maxa Vasmer-a:* od reči *creatio* = stvaranje odnosno *calatio* = sazivanje naroda od strane sveštenika prvog dana u mesecu, a naročito 1. januara, poznijeg hrišćanskog Božića, u cilju objavljivanja praznika — i *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache, od Puscariu-a*

Sad se postavlja pitanje, da li je rumunska reč iz hrišćanske terminologije indigen izraz, ili je ona pozajmica iz drugih jezika. Kada je u pitanju hrišćanska odnosno crkvena terminologija, valja znati da je ona u rumunskom uglavnom stranog porekla, i to slovenske provenijencije i da uticaj u suprotnom pravcu nije potvrđen. To je jedno, drugo izraz *kračun* u slovenskom jezičkom svetu ima više značenja, ne samo Božić; ova reč je, dakle, kako smo se u to uverili, u značenjskom pogledu mnogo razuđenija u slovenskim jezicima, nego što je to slučaj u rumunskom jeziku u kome ona čuva jedno jedino značenje: „Božić". A to govori u prilog činjenice da rumunska reč *crăciun* ne može biti osnova slovenskih izraza.

Eqrem Çabej, *Zeitschrift für Balkanologie*, II, str. 8; *Revue roumaine de Linguistique*, 1965., poreklo rumunske reči vidi u šiptarskom izrazu *kërcun*, danas *kërcu-ni, kercu-na*, tosk. *kercu-ri-ra* = *panj, deblo* kao adjektiv reč znači „nesrećan", „nesrećna", „jadan-na", „kukavica". Formalno uzeto, šiptarski izvor rumunske reči nije moguć, jer božićni ritual počinje polaganjem glavnje na domaće ognjište, zato panj odnosno badnjak znači

veče uoči Božića, negde se identifikuje s Božićem. Srpskohrvatsko badnjak je bez svake sumje, u vezi s glagolom *bdeti*; italijansko ceppo – pored *panj*, znači i *Božić, božićni dar.*

Šiptarsko *kërcun* ne znači *badnjak, glavnja,* niti *panj* koji se uoči Božića loži na vatri, zbog čega je otežana mogućnost preuzimanja ovog izraza u rumunski u značenju koje on u matičnom jeziku nije imao. Znamo i to da rumunski jezik u svojoj hrišćanskoj odnosno božićnoj terminologiji nema nijednog izraza šiptarske provenijencije.

Vraćajući se slovenskim oblicima ove reči navodimo i to da oblik *kračun* nahodimo u nekim srpskim odnosno hrvatskim govorima u značenju *reza, šit spojnica, mandal,* ključanica, *mandalica, zasovnica.* Međutim, smatramo da se *kračun* i *krakun* u pogledu značenja ne mogu identifikovati s onim oblikom o kome ovde raspravljamo, tj. o izrazu *kračun* koji nahodimo u svim slovenskim jezicima. Izraz *kračun* u značenju *Božić* i drugim sličnim značenjima izvodi se od reči *kračati, kročiti, koraknuti,* kako je to utvrdio Franjo Miklošić u svojim slovenskim elementima u rumunskom, Beč, 1871., a Barić potvrdio u knjizi *Članci i eseji,* Srpska književna zadruga. Nema nikakve sumnje da se navedene reči, identične po obliku, ali ne i po značenju, etimološki svode na zajednički koren, upor. *krak: korak.*

Da podsetimo na to da je šiptarsko *kërcun* prešlo bez svake sumnje u crnogorske govore u obliku *Krcun* – nadimak muški, kako to stoji u Vukovu Rječniku; u ovim govorima nahodimo čak *Krcunović* kao prezime.

4. U šiptarskom i srpskohrvatskom jeziku postoji izraz sličnog oblika i približnog značenja, naime, šiptarsko *gand* = *nedostatak, mana ozleda, povreda; uvreda; slučajno, nehotice;* kao glagol *gandoj;* = *ozleditì povrediti; ozlojediti, razljutiti; ganuti, nekoga uvrediti.* Izraz *ganuti gȁnem* i *ganuće* nalazimo na širokom prostranstvu srpskohrvatskog jezičkog područja; njegova značenja mogu se svesti na sledeće:

Ganuti, gȁnêm (aor. gȁnû, trp. pr. gȁnût) = izazvati u nekome osećanje simpatije, samilosti, tronuti, uzbuditi, raznežiti; 2) krenuti, pomaći, pokrenuti; 3) uganuti, iščašiti nogu, ruku, navinuti i pasivni oblici: ganuti se, uzbuditi se biti tronut, ushititi se; pokrenuti se, pomaknuti se; pojaviti se, naići.

Poređenje navedenih oblika u oba jezika navodi nas na zaključak da se oni javljuju uglavnom s identičnim značenjima i da zbog toga ne mogu biti indigeni u oba jezika, već da su u jednom od njih pozajmice.

Videli smo da se naši izrazi značenjem uglavnom poklapaju ali, ipak, među njima ima razlike, tako šiptarsko *gand* znači: *mana, nedostatak,* dok srpskohrvatsko *ganuće* od *ganutje* to značenje nema. Međutim mi, ipak, vidimo mogućnost da bi se oni i ovde mogli prekrivati: glagol *gȁnêm* ima, kako smo to napred videli i značenje *uganuti, iščašiti nogu,* ruku koje je veoma blisko šiptarskim značenjima: *mana, redostatak* u fizičkom smislu. Ako su naše reči značenjski i u ovom poslednjem slučaju bliske onda ih moramo, kako po obliku tako i u pogledu značenja njihova takvim tretirati. Ako u analizi šiptarske reči *gand, gandoj* imamo u vidu činjenicu da je ona rasprostranjena u severnim gegiskijm govorima, a javlja se prvi put kod Bogdani-ja (1685) – Cuneus Prophetarum, II 19, 10, 76, 101, 122

(= Çabej, Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe, Buletin, 1962/2) onda je njena verovatnoća u šiptarsku izvornost veoma mala.

U fonetskom pogledu slovenskom izvoru šiptarske reči ne stoje na putu nikakve prepreke. Glas *d* koji je kasnije nastao u šiptarskom izrazu *gand, gandoj* potpuno se slaže sa ustaljenom praksom u tom jeziku, naime finalni glasovi *n, m* razvijaju homorgansko *d* odnosno *b*, kako to potvrđuju mnogi primeri u šiptarskom jeziku, napr. *krmis = krim B; ramus = rremB;; şen = shenD, pelin = pelinD*, upor. H. Barić, *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika*, zatim *Albanisch, Romanisch und Rumänisch, Godišnjak Balkanološkog instituta*, I, 5–7, E. Çabej *Buletin*, 1953/4. Dakle sa gledišta istorijske gramatike šiptarskog jezika naša reč je bez ikakve sumnje mogla biti, kako smo to napred pomeunli, uzamljena iz srpskohrvatskog jezika.

Na osnovu navedenog smatramo da bismo poreklo šiptarske reči mogli tražiti u srpskohrvatskim oblicima gde su oni mnogo razvijeniji nego što je to slučaj s tim oblicima u šiptarskom jeziku. Zatim ograničenost upotrebe šiptarske reči jedino u gegiskim govorima, na severu Albanije, zatim na Kosovu i Metohiji govori u prilog slovenske provenijencije šiptarskog izraza.

Napori E. Çabeja, *Buletin*, 1962/2, str. 225-226 da šiptarsku reč pokaže indigenom, mislimo da nisu urodili plodom. Fonetskim izvođenjima arbanaskog naučnika nema se šta prigovoriti, ali su i naši razlozi koji dopuštaju slovenski izvor šiptarskih oblika pomenute reči opravdani i ubedljivi: pri tome ne smemo smenuti s uma da je naša reč poznata u celom slovenskom svetu, a to je presudan faktor u pitanju porekla tog izraza. U Mikaljinu rečniku, obljavljenom u 15. veku nahodimo *ganuti = krenuti, movere, commovere*.

5. Kao što je već poznato, u nauci je još uvek sporno pitanje porekla balkanističke lekseme, u šiptarskom *magar*, srpskohrvatskom *magare, magarac* maked. *magare*, u bugarskom *magare*, rum. *măgare*. U šiptarskom jeziku je u upotrebi i *gomar* u značenju *magare, magarac*; ovaj oblik nalazimo i u novogrč. γομαρι.

Reči *magare, magarac, kenjac, tovar* odmenile su na celom štokavskom delom i čakavskom području sinonime: *osao. osla*, rusk. *osël*, slov. *osel*. češk. *osel*. polj. *osioł*. Reč *osao* s odnosnim oblicima opšti je i zajednički oblik svih slovenskih jezika, dok *magarac* magare poznija je pozajmica; u srpskohrvatskom je potvrđena u XVI veku (Rječnik Jugoslavenske akademije) čije poreklo etimolozi vide u gotskom *asilus*, Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1955.

Što se šiptarskog tiče, u njemu nahodimo, kako smo napred pomenuli, više oblika ovog izraza: jedan je *magar*, zatim *agër* u istom značenju od koga je sačinjen *Qafa e Agrit* = Magareći klanac, tesnac; pa *gare, gaç* = magareće ždrebe. Ovi oblici su davnašnji u šiptarskom, nalazimo ih 1635. godine, u Bardhi-jevom latinsko-šiptarskom rečniku u kome je, pored *gomar* zapisano margaç, *margaçth* = magareće ždrebe; u Rossijevom italijansko-šiptarskom rečniku (1866) zabeleženo je *asino* = magar, gomar, margaç; Baškimijev šiptarsko-italijanski rečnik (Skadar, 1908) donosi *gomar, magarç, magjar*, a to je *magar* čije se *g* u govoru Mirdite izgovara *gj* (đ).

Kako što se iz navedenih oblika vidi, šiptarski izraz je mnogo razuđeniji nego što je to slučaj s njegovim oblicima u srpskohrvatskom bugarskom i rumunskom jeziku. Ovde je od presudnog značaja potvrđivanje u šiptarskom osnove *agër*: *Qafa e Agrit* = Magareći klanac, tesnac, koja je proširena prefiksom *ma–*, kako to tumači E. Çabej u pomenutim studijama. I ako je to ubedljivo, onda bismo izvor izraza *magare, magarac, magare* mogli potražiti u šiptarskom jeziku.

On spada u onaj ne mali broj izraza iz šiptarske pastirske terminologije koji je neposredno odnosno posrednim putem prešao u jezike balkanskih naroda.

Balkanski jezici, posebno srpski govori i govori drugih jugoslovenskih naroda pokazuju, kako smo to u početku pomenuli, kojim su putevima išli izvesni fenetski zakoni šiptarskog jezika, Oni čuvaju štaviše stariju fazu jezičkog razvitka koju je teško potvrditi za svaki primer u samom šiptarskom jeziku.

Kao što je davno poznato u nauci, praindoevropski palatali zastupljeni su u satemskim jezicima, prema tome i u šiptarskom postupno spirantima preko afrikata, a to potvrđuju davnašnje pozajmice šiptarskog porekla u srpskohrvatskim govorima. Da pomenemo neke primere. U šiptarskom nalazimo nominalni i verbalni oblik therrë: *therrë: therr* (trnj, bostị); zatim izraze: therm: cerm: çerm (giht, kostobolja); šiptarska reč prešla je i u novogrčki, nalazimo je čak u srpskohrvatskim govorima Bosne i Hercegovine: tijerma = u značenju vrsta biljke lijepa mirisa, Rječnik Jugoslavenske akademije.

U svom Riječniku Vuk donosi izraz *frûs*. u značenju „čibuljica u djece po licu" s napomenom da ga je zabeležio u Crnoj Gori. Reč donosi i Rječnik Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

Ova dečja bolest u šiptarskom je poznata pod imenom *fruth*, a izraz je, kako se to očigledno vidi, prešao u crnogorske pogranične govove u obliku *frûs*. Od interesa je ovde podsetiti da se u govoru Arbanasa kod Zadra za pomenutu bolest čuva oblik *ruth, rus* zbog čega bi ga trebalo smatrati prašiptarskim korenom koji je u drugim njegovim govorima danas poznat jedino s prefiksom *f*, dakle *fruth*. Ako bi arbneški oblik predstavljao najstariju fazu šiptarskog izraza *fruth*, onda bi se on morao dovoditi u vezu s indoevropskim korenom *rud (h)* = crven; plav, i nema nikakve sumnje da je navedeni indoevropski oblik osnova slovenskim oblicima: rusk. рýсый – zatvoreno plavo; bug. *rus* = plav; srpskohrv. *rûs, rûsa* = crven, plav. starosl. *rudsъ;* lit. *raûsvas* – nešto crveno; lat. *russus* (ruber).

Ne sumnjamo u zajedničko genetsko poreklo šiptarskog oblika i oblika slovenskih jezika, zbog čega ne bismo mogli prihvatiti slovensku provenijenciju šiptarskog izraza koju zastupaju autori Rječnika Jugoslavenske akademije u Zagrebu „iz slov. jezika je ta riječ prešla u arbanaski i rumunski".

Ako bismo hteli da obrazlažemo izvor oblika pomenutog izraza u navedenim jezicima, mislim da se njihova izvornost, kako smo to napred pomenuli, ničim ne da sporiti. Put od praoblika *rud (h)* preko šipt. *rudh* s desonorozacijom spiranta *dh* u *th* je, što se bar šiptarskog tiče, bez ikakvih prepreka.

Osnova srpskohrvatskog oblika *rüs rüsa* (cvren, plav) i drugih slovenskih jezika je neosporno *rudsъ*, dakle onaj indoevropski praoblik koji je, bez svake snmje, osnova i šiptarskoj reči *ruth*.

Sad se postavlja pitanje mogućnosti uzajmljenja odnosno prelaza srpskohrvatskog *rüs, rüsa* u šiptarske govore, koje je, dodiše očuvano jedino u govoru Arbanasa kod Zadra. Slovenskom poreklu arbneškog izraza ni značenjski ni fonetski formalno ne stoje na putu nikakve smetnje: krajnji frikativni glas *th* šiptarske reči *ruth* nije nemoguće fonetski objasniti: jedno starosrpsko *s* u nekim slučajevima zamenjemo je u izvesnim šiptarskim rečima interdentalnim *th*: *sinje* (more): *thinjë*, glag. *thinj*: *jam thî* = osedeo sam, ali se s druge strane ne može isključiti mogućnost nezavisnog nastajanja dvaju izraza u šiptarskom i srpskohrvatskom jeziku, pa će glas *th* šiptarske reči biti zamena praindoevropskog palatala $\widehat{k}$.

Slovenskom izvođenju šiptarskog izreza *ruth* stoji, ipak na putu teškoća, jer taj oblik ima veoma ograničenu upotrebu, tj. sveden je na arbneški govor Šiptara kod Zadra. Na šiptarsku izvornost izraza *ruth, fruth* upućuje i činjenica da je krajnji frikativ *th* u reči *ruth* proizvod desonorizacije interdentalnog *dh* : *rudh*, upor. Buletin, 1962/1

U svom fundamentalnom radu – Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe, XVIII, *Studime Filologike*, 1965/3, E. Çabej razmatra etimologiju reči *rrash* = ravnica, ravan, koju on smatra sekundarnim oblikom izraza *rrafsh* odnosno *rrapsh* očuvanim u toponimu *Raš-ka*. Nema sumnje da poreklo šiptarske reči *rrafsh, rrapsh, rrash* treba tražiti u srpskohrvatskom izrazu *ravn* = *rav (n) ëshoj* = *rrafshoj* od kojeg je oblika nastao prilog *rrafsh, rrash*. Tačno je da u šiptarskom postoji, kako to pomenusmo, sekundarni oblik *rrash* u kome Çabej vidi davnašnju formu, po njemu potvrđenu u toponimu *Rašk*a, ali ja mislim da je to slučajna fonetska podudarnost i da se toponim *Rašk*a i šiptarsko *rrafsh, rrapsh. rrash* ne mogu ni fonetski ni značenjski dovoditi u makakvu vezu. Iako bismo se za trenutak uslovno i mogli saglasiti sa Çabejevim mišljenjem, veza ovih izraza nailazi na nesavladljive prepreke, jer je šiptarski sekundarni oblik *rrash*, bez svake sumnje skorašnja forma koja se nikako ne sreće u ranom srednjem veku. Dalje, zna se pouzdano da je *Raša* relikt predslovenskog arhetipa *Arsia* koji je u srpskohrvatskim govorima i toponomastici Jugoslavije očuvan s poznatom metatezom *Ar-Ra*. Oblik *Ras, Raša* nahodimo zatim u Zapadnoj Srbiji, na ostrvima i hrvatskom Primorju, severnoj Istri. Naš izraz mogao bi se dovoditi u vezu sa straroind. *arsati* (silno, u velikoj količini teče, struji).

Др ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

БИХОРСКИ ГОВОР

Фонетске особине и акценат

— Уводне напомене —

Подручје старијих ијекавских говора, посматрано географски, добрим делом представљено је науци низом расправа и мањих и већих прилога почевши од Решетара[1] па до каснијах испитивача: М. Стевановића[2], Р. Бошковића[3], Л. Вујовића[4] и других. Радови који третирају особине ових говора представљају велики допринос нашој дијалектологији и језичкој науци уопште. Захваљујући њима, данас се са исгурношћу може говорити о црногорским говорима. Међутим, има неких момената који ометају шире посматрање ове велике области (ијекавске) и давање општих закључака о животу и развитку говорних типова у њој и о односима тих типова према суседним догорима. Један од тих момената је недостатак материјала из зоне између ијекавских говора на западу, и екавских, на истоку од ње којим би се осветлили односи између ова два дијалекатска типа. То међудијалекатско подручје[5] чини бихорска зона.

Полазећи од споменутих момената, узео сам да обрадим језички материјал ове области. Сматрам да ћу тиме учинити корисну ствар, јер ће се тако употпунити преглед новоштокавске говорне групе, а исто-

[1] *M. Rešetar*, Der štokavische Dialekt, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriten der Balkankommision, Linguistische Abtailung VIII, Wien 1907.

[2] *М. Стевановић*, Источноцрногорски дијалекат (ЈФ XIII).

[3] *Р. Бошковић*, О природи, развитку и заменицима гласа х у говорима Црне Горе (ЈФ XI); *Бошковић—Малецки М.*, Przegląnd dialektow Starej Czarnogory (L'examen des dialektes du Vieux Montenegro (Стара Црна Гора) en tenant compte des parlers voisins), Extrait nu Bulletin de l'Academie Polonaise dese Sciences et des letres Cracovie 1832.

[4] *Л. Вујовић*, Мрковићки дијалекат, (Год. Задужбине СиВ Стојановић II); Историски пресјек губљења глаголске рекције у црногорским говорима (ЈФ XX).

[5] *Д. Барјактаревић*, СДЗБ XVI.

времено једна доста широка област, досад непозната и неиспитана, биће осветљена. Најзад, надам се да ће овај рад бити подстрек за свестранија испитивања ове области за коју се са сигурношћу може рећи да садржи драгоцен материјал у више праваца и очекује испитиваче[6].

Бихорска област, према досадашњој литератури, пружа врло неодређену слику у географском погледу. По једном извору Бихором се сматра крај „у долини Лима између Берана и бијелог Поља" и да је некада Бихорска Жупа" захватала долине лимских притока Грачанице, Зебуће и Милешеве, па све до Пријепољског поља".[7] По истом извору на Лиму је био град Бихор који се „спомиње у 15. и 16. веку", а ова област, некада значајна имала је и своју епископију „Бихорска епископија" чији се владика, Висаирон, помиње 1689.[8]

Други извор, који садржи низ разних података, пружа веома нејасну слику о Бихору као географском појму. Ту су измешана насеља не само Бихора и Васојевића, односно беранске котлине, као Лубнице и Заостро, него се спомиње и Шекуларска Ријека, затим насеља из Штавице, као Набоје и Мелаје; насеља с Пештери—Суви До; Осаоница из околине Новог Пазара и Штаваљ из околине Сјенице, што показује тоталну географску дезоријентацију[9]. На крају овог изрова сам писац каже: „По томе све горе наведене белешке и дедукције о положају места Горњег и Доњег Бихора изнесене су из рђавих података и не вреде ништа"[10] и задовољава се подацима добијеним од једног Васојевића „из села Бабине код Затона, најдоњег села Васојевићског"[11]. Како се види, после узимања података од овог Васојевића, Новаковић је променио своје раније мишљење о Бихору. И добро је што је тако урадио, али могао је још понешто исправити.

По трећем извору Бихор је „средњовековна Жупа у средњем полимљу, између Тифранске Клисуре на југу, Куманичке на северу, планине Бјеласице на западу и коритско-пештерске висоравни на истоку[12]. У истом извору износи се да се Бихор дели" на Горњи Бихор, који обухвата слив Љешнице, и Доњи Бихор, који обухвата сав остали простор[13].

Споменути извори о Бихоур пружају не само неједнак него и противречан материјал. Оваква ситуација намеће велику обазривост у

[6] *М. Луѣовац*, Бихор — студија у рукопису.
[7] *С. Сѣаноjевић*, Народна енциклопедија српско-хравтско-словенчака књ. I.
[8] *С. Сѣаноjевић*, ibid.
[9] *Сѣ. Новаковић*, Никољ—Пазар и Бихор—град, Годишњица Н. Чупића IV, 323——
[10] *Сѣ. Новаковић*, ibid. 346.
[11] *Сѣ. Новаковић*, op. cit. 347.
[12] *М. Луѣовац*, Енциклопедија Југославије, 1, A — Bosk.
[13] *М. Луѣовац*, ibid.

одређивању граница Бихора. Но, чини ми се, има један моменат који олакшава овај посао. Наиме, подаци по Станојевићу[14] не представљају велику сигурност, чак су и неприхватљиви, јер је по њима Будимља у Бихору и даље све до Милошеве, тј. до данашње Милешевке код Пријепоља. Што се тиче Новаковићевих података, они су исто тако непоузадни. Непоуздано је и оно што је прихватио „од једног Васојевића из Бабине код Затона". Старих средњовековних података који би прецизније одређивали простирање Бихора и говорили о њему – немамо. Уколико га писци у својим белешкама спомињу, то не представља податке који би били корисни у овом правцу[15], а тако ни касније забелешке о њему[16]. К. Јиречек исто тако пружа мало података. Он само спомиње да су Турци освојили Бихор после пада Новог Брда[17]. По једном запису Љ. Стојановића[18] Бихор је попаљен и похаран од Васојевића, Хашана и осталих брђана. С озбиром на овакво стање, мислим да се подаци М. Лутовца могу примити без резерве утолико пре што се он и раније бавио испитивањем ове области[19]. Сматрам да је веома значајно и мишљење становништва ове области о самом појму Бихора. То је Лутовац, бесумње, правилно искористио. Но, у вези са овим ипак морам истаћи да се појам Бихора двојако схвата, тј. шире како га је разграничио Лутовац и уже. Језичка проблематика у Бихору, узет он у ширим границама, представља две зоне које се међусобно веома разликују. С обзиром на то, одлучио сам се за појам Бихора у ужем смислу, што, ипак, не значи да то представља произвољност и парцијално посматрање те целине, него захтев који намеће сама језичка грађа. Моја одлука, дакле, заснива се првенствено на чињеницама које проистичу из ситуације на подручју „од Турјака до Оброва и од Јаштака до Крушчице". Према подацима добијеним од мештана, Бихор захвата слив Љешнице, почевши са Лагаторском ријеком и даље од утока Љешнице у Лим до Оброва. Ту, дакле, спада подручје само с десне стране реке Лима.

[14] *Сп. Станојевић*, Народна енциклопедија српско-хрватско-слевеначка, I.

[15] Гиљфердинг, Александар Теодорович, Опис Босне („Босныя. Путевые замѣтки" Москва 1859.

[16] *Гедеон Јуришић*, Дечански првенац 1852; *М. Милићевић*, Гласник XXII; архимандрит *Н. Дучић*, Орлић 1866; H. Hekar ‚Histoire et description de la haute Albanie ou Gegarie, Paris 1863.

[17] *К. Јиречек*, Историја Срба ‚књ. I, стр. 164, Београд 1932.

[18] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, бр. 10154.

[19] *М. Лутовац*, Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору (Посебно изд. Географског друштва, св. 8, Београд 1930).

Напомена: Назив „у Рожају" представља деформисани облик од Рожаје под утицајем арбанашког изговора „Рожај" где се крајње е редукује. Од ле је ткав назив ушао у географске карте код странаца, а отуда је пренесен на наше географксе карте и администрацију где се одомаћио. Прави народни облик је Рожаје и мења се: Рожаје—Рожаја—Рожајама, а не никако: Рожај—Рожаја—Рожају.

Према томе, западну ганицу чини Лим од Биоче до Оброва; северна граница била би линија која спаја Обров — Курило; источну границу чини линија која спаја: Курило—Корита—Савин Бор; јужна граница би била Љешница—Турјак.

Овако ограничена област представља једну говорну целину и захвата око 300 км². На овом простору[20] обишао сам 31 село: *Трѣзи*, *Лагаторе*, *Радманце*, *Годочеље*, *Туцање*, *Врбицу* (Горњу и Доњу), *Пећњицу*, *Вршево* и *Орахово*; *Лозну*, *Срђевац*, *Годијево*, *Доњу Годушу*, *Горњу Годушу*, *Јагоче*, *Трубину*, *Црхаљ*, *Азане*, *Ивање*, *Црнчу*, *Радулиће*; *Затон Пода*, *Костиће*, *Брестовик*, *Дубово*, *Ново Село*, *Кошевари*, *Лахоло Село* и *Јасен*.

Од Оброва па низ Лим, тј. испод Бијелог Поља, обишао сам *Расово*, *Његњего*, *Олују*, *Губавче* и *Вољавац* — да бих утврдио да ли језички ова два дела чине целину.

У споменутим насељима, која чине Бихор, боравио сма четири године по десет дана, а сем тога једномесечни боравак на том терену омогућила ми је Српска академија наука на чему посебно захваљујем. Напомињем да сам тај говор познавао још из детињства пошто су Беране—Иванград биле привредни и адмиснитративни центар бихорске зоне, изузев насеља око Оброва, тј. Затона и његове околине, која су гравитирала Бијелом Пољу као и данас.

Намера ми је била да утврдим језичке особине које живе на овом подручју, да их објасним и разграничим у односу на друге, суседне крајеве. Да бих то постигао, прикупљао сам материјал првенствено од старијих људи и жена, а нисам избегавао ни децу. Будући да је овај крај досад био без добрих комуникација и чврсте везе са суседним крајевима, то је велики број старијих људи, а жена још више, који су мало путовали те се утицај школе и других фактора мало осећа. Отуда становници овога краја добро чувају дијалекатске особине.

Бихорска говорна зона, као и многе друге, веома је испресецана миграционим струјањима, али се разликује од других са сличном ситуацијом у овом погледу. Наиме, у њој се могу лако утврдити два момента:

а) доминација носилаца говорних особина из црногорских крајева остварена индиректним усељавањем и

б) стара језичка основа коју су старинци ипак наметнули досељеницима у неким правцима.

Ова два момента служе као основа за дискусију о језичкој проблематици у свим правцима због тога је потребно утврдити:

[20] Подаци узети у општинској канцеларији у Лозној.

а) укрштање миграционих струја; б) мешање досељеника и старинаца и резултате тог мешања; в) разматрање ужег и ширег појма Бихора с језичког аспекта и г) посматрање Бихора као међудијалекатске зоне, тј. специфичности дијалекатске грађе у светлу односа са суседним говорним зонама.

а) Бихорска говорна зона посматрана из миграционе перспективе пружа доста јасну слику, мада се у том погледу све заснива на традицији. Полазећи, пак, од живе бриге о свом порек.лу, може се доста веровати ономе што се сачувало код носилаца овога краја, због тога ћу се служити чињеницама те природе при давању закључака који условљавају закључке и из језичке проблематике. У том смислу било је потребно полазити од крупнијих покрета и њихових жаришта.

Посматрање миграционих кретања везано је за временска поглавља. У том погледу може се само до извесне мере доћи до сигурнијих закључака. Ипак, велика збивања у току турске владавине српским земљама омогућавају да се бар приближно одреди време покрета и већих промена у друштвеном животу овог краја. Додуше, ти догађаји каткада не улазе у збивања великих размера, али то не значи да се не могу узети и посматрати као моменти од животног значаја за овај крај.

Жупа Бихор била је, свакако, један од лепших и насељенијих крајева немањићке државе. Непосредно у њеном суседству постојала је будимска епископија коју је основао Сава Немањић. Због лепоте и значаја будимску област принчеви су добивали на управу, тј. они који су одатле ишли на престо.

Материјална култура седишта те епископије одржала се дуго и после доласка Турака, а и данас у селу Будимљи постоји топоним Варош Мала, што значи да је ту било седитше тог духовног и политичког центра. Великаши који су управљали Будимљом имали су своје представнике и у бихорској жупи. Седиште им је било у граду који се налазио на узвишењу изнад утока Љешнице и Лим (Село Биоча). Остаци тога града стоје и данас и везују се, као и многи други средњовековни градови, за „проклету Јерину" и народ га зове „Јерињин град".

О бихорском граду и Бихорској Жупи говори се и у писаним споменицима[21]. У вези с овим споменимо и надгробну плочу која се налази на црквишту у селу Азанама. Натпис на њој говори о дубокој тузи за изгубљеним синовима „чрљеним сном спете Тојене и Дебе". Ова надгробна плоча, свакако ,стоји у вези с неким племићем, односно кнезом. По стлизацији писма може се претпоставити да потиче из

[21] *К. Јиречек*, op. cit. 164.

XVI века. То би значило да су Срби тада имали своју управу и нису још прелазили у мухамеданство.

После освајања старог Трговишта (Стари Рас, касније Нови Пазар), Турци су имали два главна правца, тј. према северу и северозападу. Пут који је ишао овим другим правцем, одвајао се од Трговишта (Новог Пазара) и ишао ка Лиму. Турска војска напала је и освојила град Бихор после пада Новог Брда[22]. Отада су настале промене у политичком и друштвеном животу овога краја, а оне су проузроковале промене и у језичком погледу. Хомогеност становништва сачувала се у овом крају бар још два века, а потом настају промене као последице српских побуна, као и стварањем конфесионалне неједнакости.

Устанци мање или више организовани и у даљим крајевима, као нпр. у околини Пећи, крајем XVI и почетком XVII века[23] (1594, 1609) нису остајали без одјека у крајевима око Лима, утолико пре што је будимска епископија била у непосредном додиру са Бихором. Пропадање таквих устанака навлачило је турску освету и на становништво у Бихору. Да би избегли теже последице, многи су прешли у мухамеданску вероисповест и тиме се сачували од прогона. Прелазак у мухамеданску вероисповест учинио је да се одржи знатан број старинаца[24]. Такво стање за нас је од посебног значаја, јер омогућава да утврдимо профил говорног типа оног времена као и елементе нанесене у току каснијих векова.

Неки историјски моменти упућују нас сигурнијем закључивању о значајнијим збивањима у овој зони. Наиме, аустро-турски ратови крајем XVII и почетком XVIII века усталасали су области много шире од оперативних зона у којима су вођене битке. Везе Пећке партијаршије са подручјем старе будимске епископије свакако су постојале и ова није могла остати пасивна у борби против Турака. Учешће бихорскога краја, односно будимске епископије у овој борби, потврђује се ширим покретом мухамеданизирања баш после пропасти хришћанског покушаја за ослобођење. Конкретно, бихорска зона тада је највише исламизирана. Други талас исламизације захватио ју је после ратова почетком XVIII века, о чему већ има забележака. Наиме, 1738. године попаљен је и разорен манастир Шудикова у Тифранској клисури, на самој периферији данашњег села Будимље, што се види и код Љ. Стојановића: „Тожде лето бист плененије по васеленеј, изгоре Шудикова, месеца октомвр. от битија *З. С. М. S*, а от рождества по плти бога слова. *А. ѱ. Л. И.* у

[22] *К. Јиречек*, op. cit. 164.
[23] *Ј. Цвијић*, Балканско полуострво, 183.
[24] *Ј. Цвијић*, Метанастазичка кретања, 14.

Доволи[25]. После ових догађаја наступили су тешки дани за становништво око Лима и Бихора и његов се састав веома променио. Оно што није примило мухамеданску вероисповест, напустило је своје огњиште и одселило се било у брдске и неприступачније крајеве било к Пештери и даље к Старом Влаху, да би касније, према приликама продужило к северу.

Проређено становништво у Бихорској Жупи почело је да се попуњава из разних крајева половином XVIII века и у основи завршено је до краја тог века. Деветнаести век не указује на крупније промене у том погледу, мада има ситнијих померања као и касније.

Усељавања у Бихорску Жупу у току XVIII века не могу се посматрати као организовани покрети. Управо, свако померање у основи је индивидуалног типа и ограничено на мање групе. На основу традиције, која садржи велику вероватноћу, може се рећи да су миграциона жаришта била ова црногорска плмеена: *Кучи*, *Пиперu*, *Бјелопавлићи* као и зона *црногорског Колашина*. Присељеника, али знатно мање од ових из црногорских племена, било је *из Босне*, нешто „*од Скадра*", а највише из суседних крајева и то првенствено из беранског краја. У новије време било је усељавања *из Васојевића* (Лијева Ријека и околина Андријевице).

Питање усељавања у току XVIII века представља ситуацију коју није лако осветлити, зато што су присељеници из црногорских крајева полазлии као православни, а стизали у Бихорску Жупу као мухамеданци или ускоро по доласку били исламизирани. Посматрано ово с конфесионалног становишта за нас нема никаква значаја, али ако га посматрамо с језичке стране, а то је за нас битно, има велики значај што ће се видети из каснијег излагања.

Данашњи састав становништва ,по конфесионалној припадности, хетероген је са превагом мухамеданаца. Међутим, у току XVII и XVIII века, сем извесних села као Азане и Ивање, помуслимањени Срби насељавали су целу ту Жупу, а што је посебно интересантно, сви који су до лазили у њу, било директно или етапним путем, јављају се увек као мухамеданци. Како су у току кретања, од црногорских племена па до Бихора, ти присељнеици променили верску припадност, мени је тешко објаснити и то остављам историчарима и етнолозима. За мене је много значајније што су присељеници потпуно асимиловани од старинаца. Захваљујући томе сачувана је стара језичка основа и то омогућава разликовање два језичка слоја.

[25] *Љ. Стојановић*, Записи и натписи, бр. 2 745.

Сада конкретно остаје да се утврде кретања и пресецања миграционих струја.

Најјача присељеничка струја, према оном што се зна у народу, потиче из црногорског племена Куча. Будући да је то племе у непосредном додиру с арбанашким племенима скарадске Малесије није нелогично претпоставити да је питање конфесионалне припадности у тој зони у току XVI и XVII века било веома неодређено. Отуда се може извести закључак да су се присељеници из тог жаришта у току самог кретања према Бихору могли оријентисати исламској вероисповести.

Из кучке зоне ка Бихорској Жупи најлакше се могло ићи к извориштy Лима. Ту су, свакако, остајали извесно време. Конкретно, то је била прва етапна зона у којој је почињала асимилација у правцу старе језичке основе, а упоредо с тим и први степен утицаја на стару језичку основу. Овакав закључак намеће чињеница што је стара српска држава, односно организовано српско племе захватало простор између Лима, Ибра, и Западне Мораве[26] и да та зона чини најстарији српски језички слој. Правац кретања тих присељеника био је ток реке Лима до Берана, а одатле су скретали к северо-истоку и губили се у таласастој Бихорској Жупи која је обиловала лепим пашњацима, водама и питомим увалама погодним за стоку, воће и житарице.

Лимска долина, у односу на Бихорску Жупу, била је знатно насељенија, али се покоја породица и у њој задржала. Старинци, звани Србљаци[27] свакако су утицали на присељенике, али о томе се данас поуздано не може говорити, зато што је цело подручје око Лима изменило првобитни састав становништва почевши од половине XVIII века, тј. после страдања Шудикове. Ово закључујем на осову тога што је у традицији мало сачувано о животу овог манастира. По причању мог оца Панта, који је прихватио традицију од свог деде Милије, као стодесетогодишњака, живот у Шудикови био је веома" јак „ и да је" до њене разуре било доста народа око Лима". После страдања Шудикове, старинаца је остало мало, јер су се раселили било због турског зулума, било због епидемије коју је турска војска донела.

По казивању носиоца ове традиције његови преци су старинци. Међутим, постоје две друге верзије[28] које се очевидно међусобно искључују. Верзија код Лутовца добијена је од човека који ништа не зна о пореклу становништва у овом крају, а друга верзија потекла је из потре-

[26] *К. Јиречек*, op. cit. I, 85.
[27] *Вук*, Рјечник.
[28] *М. Лутовац*, Иванградска (Беранска) котлина, 55; Београд 1957; *М. Барјактаревић*, Стварање 1, стр. 94, Цетиње 1958.

ба за груписањем братстава у тешким временима. У сваком случају преци „деда-Милије“ су старинци и односу на све становништво у околини Берана. О овом говоре и сталне везе његова сина (Јанка) са Србијом за време Турака и чим су Беране припојене Црној Гори 1912. године, црногорски краљ Никола наредио му је да се сели у Србију, што би он и без тога учинио, али су наступили нови ратови чији крај он није доживео.

Друга струја *из Бјелопавлића*, *Пипера* и *Братоножића* могла је ићи у два крака :северно или јужно од Комова. Онај крак који је ишао северно могао се задржавати у пределу од Колашиан до Лима где и данас има знатан број присељеника отуда. Један део тих присељеника прешао је Лим и расуо се по Бихору. Отуда данас чујемо од извесних породица у Бихору „ми смо од Г. Села, Лубница, Фемића Крша” итд. и сви су мухаменаци. Онај крак јужно од Комова није имао успутног задржавања, јер је пролазио преко Васојевића, а они у својој средини нису трпели никог страног. Осим тога и сами су се спуштали низ Лим гоњени тешким животним условима и притискивали на старинце катkада и врло грубо како су то ондашња племенска схватања допуштала. Потомци тога крака, тј. бихорски присељеници, због околности у којима су се нашли, примили су мухамеданску вероисповест и потпуно се аси. миловали са старинцима.

Посебно треба споменути групу из Шекулара која је населила Азане и одржала се упркос свих недаћа и насртаја ага и бегова. Потомака тих присељеника данас има око 40 кућа — *Вукајловића* и *Поповића*. Нешто од тих присељеника отишло је у Суви До (на Пештери) где их и данас има око 15 кућа — *Поповића*, који су као свештеничка и учитељска кућа у току турске управе, играли веома видну улогу, а тако и касније у току ратова за ослобођење водећи увек политику братства између православних и муслимана при чему су често давали велике жртве.

Друга усељавања по групама, мања или већа, пореклом су непозната, а има и случајева мимикрије.

Присељеници из споменутих миграционих жаришта, доласком у Бихорску Жупу и примањем исламске вероисповести, прилагођавали су се ситуацији. Управо, трудили су се да се што више изједначе са старинцима, тј. мухамеданизираним Србима. Промена вероисповести тражила је од њих и промену обичаја, ношње, навика, начина живота, опхођења са ближим и даљим суседима, става према власти, односа према „раји”. Сви ти моменти, разуме се, утицали су и на говор. Присељеници из старих црногорских крајева изгубивши везу са својом матицом по свему су постали сасатвни део стариначког живља, па и у језику у извесним

правцима: напуштањем своје акцентске системе, примањем *а* место полугласника, примањем рефлекса *е* место кратког јата и неких других особина фонетске и морфолошке природе.

Мешање старинаца и присељеника показало је обостране утицаје у језику што се може лако одвојити од заједничке основе. Да би се ти моменти показали и боље осветлили, посматраћемо појединачно како фонетске тако и акценатске, морфолошке и синтаксичке особине од чега сада износим само фонетске особине и акценат.

I. ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ

1. Вокалски систем

Бихорска зона посматрана кроз призму вокалског система не даје могућности за ширу дискусију, јер нема неких карактеристичнијих момената који би је одвајали од других говора прогресивног штокавског типа. Оно што је у основи свима њима, конкретно, живи и у овој зони. Према томе, стариначке и присељеничке особине у овом случају чине јединство.

Одступања од стања у књижевном језику срећу се само код појединих вокала, као нпр. код *а* у овим случајевима: *а̄а°суљ*, *а̄а°п̄рика*, *а̄а°мучан*, *а̄а°муклија* — као општи појав. Како се види лабијализација вокала *а* показује тенденцију његова кретања к вокалу затвореније боје *-о*, што у неким случајевима оставља утисак изразите артикулације тог вокала (в. Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, СДЗб XVI). Узрок овој појави треба тражити у природи претходног или следећег гласа при чему се утицај акцента не може занемаривати. Конкретно, у оним случајевима где је *а* у таквом положају, тј. испред или иза лабијала, али под акцентом — такве могућности нема: *а̄амеш̄*, *а̄амук*, *а̄ас*, *а̄а̄рад*, *а̄осао* (и посао), *Паучина* (место) и сл. Ову особину познају и неки други говори као: источноцрногорски, новопазарско-сјенички и косовски дијалекатски тип. Додуше, лабијализација вокала *а* у споменутим говорима није истог порекла. Наиме, у источноцрногорским и новопазарско-сјеничкој зони је гласовног порекла као што је случај и овде, али у косовском дијалекатском типу може ес говорити и о утицају са стране, нпр. у шиптарском је *бонка* (банка) те отуда у косовској зони чиста артикулација гласа *о* у речима *п̄оп̄рика* (паприка), *п̄дсуљ* (пасуљ) или са редукованим о: *п̄восуљ*.[29]

[29] *А. Белић*, Дијалекти, 23.

Овде се може говорити о померању артикулације и код других вокала, али је уских оквира. Такав је случај са *е* када му се даје отворенија боја *-е*^{а} у негодовању, или када се креће ка *и -е*^{и} при претњи, или добије отворенију боју *-и*^{е}. Понекад се глас *и* изговара сасвим мукло као француско *и* при гоњењу коња или волова и најзад када се изговара као немачко помућено ö -при умиривању поплашеног коња.

Сваки вокал у овој зони, као и у другим прогресивним штокавским говорима, може бити дуг или кратак и од тих момената зависи артикулација дотичног вокала. Наиме, кратки вокал може бити редукован до извесне мере што се понекад узразитије запажа и стиче се утисак полугласности: *по̄тури*: *по̄дне̄рач*, *малаксао*: *махаљка*, *цицијао*: *циција*, *пе̄пељуга*: *пе̄пео*, *пе̄пељас(ш̄)*, *кукурије́кнӯт*: *кукурије́к* итд.

У затвореном крајњем слогу вокал *а*, ако је ненаглашен или без дужине, често се скраћује нарочито у именских и придевских речи те оставља утисак полугласника: *кра̄ткак*, *низ̆к*, *па̄ме̄т̆н*, *о̄пан̆к*, *по̄вод̆ац*, *по̄кло̄т̆ац*, *ша̄н̆к*, *угар̆ак*, *ста̄р̆ац*, *шан̆ац*.

Особину скраћевања вокала познају и други говори[30], иначе овде нема полугласника. Могло би се поставити питање, с обзиром на велики број присиљеника из црногорских крајева, да се у томе не крије траг полугласника који су они, бесумње, имали у свом говору. Таква претпоставка није потврђена ниједним примером те се поуздано може рећи да су сви присељеници, који су имали полугласник, потпуно потпали под утицај старинаца и примили његову замену, тј. вокал *а*.

Проучавајући питање полугласника у источноцрногорској зони, М. Стевановић[31] истиче да се полугласник простире до Бихора, што је сасвим тачно, јер се полугласник среће и у беранској околини код присељеника из васојевичких горњих крајева. С обзиром на овакву ситуацију питање полугласника расветљено је чак до Старог Влаха, јер се бихорска зона, која не познаје тај феномен, наставља на новопазарско-сјеничку која га исто тако не познаје.[32] Из овакве ситуације може се извести закључак: вокализација полугласника својим замахом захватила је до средњег тока реке Лима док су западни делови штокавског подручја остали изван домашаја тог процеса. То би упућивало на још један закључак, тј. да се вокализација полугленика и екавизација старога гласа јата на овом подручју некако поклапају.

---

[30] *М. Павловић*, Говор Сретечке Жупе (СДЗб VIII, 22 *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

[31] *М. Стевановић*, ИЦД, 7, 8.

[32] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

Вокалски систем ове зоне употпуњавају рефлекси старих назала ѧ, ѫ=*е*, *у* и по томе се не разликује од стања у другим штокавским говорима па се на том не би требало ни задржавати. Но, ипак има момената на које се треба осврнути. Наиме, топоним Сутиван (sanctus Ivanus) потврђује ситауцију у западнијим крајевима где су романске групе *ан* (am) + константант давале назал ѫ[33]. По томе се види да је процес замене ових група захватио и ову зону као и да је деназализација и овде извршена рано.

У топониму Шудикова који се, као и претходни, често чује, имамо горњу ситуацију с напоменом да су се овде извршили и други процеси.

Од старих вокала најзанимљивији је стари глас јат (ѣ) због неједнаких рефлекса којима је он овде замењен: *е*, *ије*. Замена овога гласа рефлексима *е* и *ије* сама собом указује на процесе који су се извршили у разним временским раздобљима. Да би ситуација била јаснија, морамо се осврнути како на стање у старим споменицима тако и на резултате новијих испитивања. Полазећи од материјала који нам пружају споменици, познато је да се рефлекс *е* јавља још пре XII века[34] и касније[35] на подручју које је потпуно екавизирано.

Новија исгитивања[36] потврдила су да је рефлекс *е* место јата био апсолутно познат у првој половини XIV века, а према томе се може тврдити да је та појава, као општа особина, постојала знатно раније.

Будући да је бихорска зона припадала ужој области Немањине државе, где се место јата најраније јавља рефлекс *е*, по себи се разуме да је била рано екавизирана. Према томе, рефлеск *е*, на овом подручју, представља резултат старијег процеса замене јата.

Други рефлекс — *ије* — који карактерише јекавизирану зону, како је познато, јавио се знатно касније, тј. крајем XV века, у споменицима[37]. Ова два момента показују да је новоштокавско подручје у оквирима старих области Рашке и Зете било, у основи, подељено на две језичке аре̂е. Питање границе међу њима, према замени јата, може се данас одређивати моментима који индиректно улазе у склоп овог проблема. Као полазна тачка у том погледу може се узети неједнакост замене старога јата на подручју бихорске зоне као и у суседним јој крајевима са сличном ситуацијом.[38]

---

[33] *А. Белић*, Историја српскохрв. језика (Фонетика), 73.
[34] *А. Белић*, Ист. српскохрв. ј. (Фонетика), 94.
[35] Mon. serbica XXIII, CC, CCXLVII, CCXLVIII, CC XLI, CCLII; Мир. еванђеље 358а, 359а, 360а.
[36] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[37] *А. Белић*, Ист. српскохрв. ј. (Фонетика), 89.
[38] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

Неједнака замена јата открива низ других момената из којих је произашла ова сложеност и који су је, уствари, условили. Све је то непосредно везано за миграциона кретања, па и само питање границе између најстарије екавизације и јекавизације.

Током миграција извршених кроз векове условљена су знатна померања језичких особина. Како је кретање маса било оријентисано од запада ка истоку, тј. из крајева који су, по споменицима, јекавизирани до краја XV века, то су ијекавске особине пренесене на врло широко подручје екавске зоне. Бихорска зона постала је поприштем, да тако кажем, борбе између два рефлекса јата. Старинци, као носиоци рефлекса *е*, успели су да сачувају екавизам у оним случајевима где је јат било кратко. Може бити да ни овде не би успели да се ноционци говорних особина нису делили на православне и мухамеданце, па се и са једне и са друге стране извршено диференцирање у начину живота међу њима преносило и на језик.

Усељавањем јекаваца у бихорску зону није нестало њихових јекавских ознака. Рефлеск *ије* био је снажнији од рефелкса *е* у одређеним положајима. Конкретно, у падежним наставцима (инстр. једн, ген, дат, иснтр. и лок. множине) придевских речи и придевских заменица овај рефлекс је нашао место и код старинаца, а то се пренело и на друге позиције. Тако је мешањем двају рефлекса дошло до крупних померања. Првобитно екавско подручје које се пружало на запад до иза Лима, где је била граница између ова два рефлекса (*е, ије*), тј. простор од Лима па до Ибра и од Лима до Голије — стекло је природу дворефлексног говорног типа: *екавско-ијекавског*, с напоменом да неколико каснијих деценија показује све интензивније ширење екавских сообина. По својим особинама, у овом погледу, бихорска зона укључује се у широку област која захвата бјелопољски крај[39] и новопазарско-сјеничку зону[40]. Ипак треба напоменути да цлеокупно становништво овог дворефлексног говорног типа не представља целину у погледу употребе рефлеска *ије*. Наиме, мухамеданци у кореном делу речи често узимају рефлеск *е*, али у падежним насатвцима нема рзлике између православних и мухамеданаца. Конкретно, сви су ијекавци.

Особине јата у овој зони посматраћемо у неколико позиција:

1. *Замена јата у основном делу речи* пружа овакву слику:

а) *рефлекс кратког јата:*

бех, беше, вѐнчати, веровати, веверица, вере ми, ветар, девер, дево-

[39] *Б. Милетић*, Год. С. и В. Стојановић II, 14, 1935.
[40] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

јачки, дед, дѐца, колено, месец, мера, на место, недеља, осећам, осекли, одсеч, отеро, певат, песма, пешачили, понедељак, сѐдет, седáсмо, седочит, секли, терат, уденут, цвѐтат, човек, — на целом подручју зато није потребно наводити места.

б) *Рефлекс дугог јата:*

бијéло, бријег, бријес(т), вријéме, вријéдан, дијéте, донијет, звијéзда, исцијéдит, колијевка, лијéвак (и инка), *лијéком, одијéло, или јéсан, плијéвит, ријéка, снијег, слијепи миш, сијено, сатријет, сријéда, умријет, цвијет, цријев, цријéва* или: *бéлац* (Лозна), *дéте* (Гдв), *корен* (Гдш), *поделили се* (Лаг), *увек, бéлит т*(рп), *помрéше* (Гдч), *донет* (Пет) *разумеш ли* (Растд), *црев* (Врб).

Посебно ћу споменути јат иза *гн=гнј* — *гњијéздо*[41].

2. *Јат у падежним наставцима:*

с овијем[41a], *овакијем, онакијем, такијем, с поштенијем радом, с тврдијем лебом; свакојâкија људима, првија дана, тешкија времена; к овијем комшијама, к његовијем синовима; с твојем пријатељима, с лукавијем створовима, с дугачкијем конопцима; о његовијем пословима, о добријем и поштенијем људима, о јунâчкијем кућама* — на целом подручју.

3. *Јат пред инфинитивним наставком -ти=ети:*

видет, гдрет, корет, разумет, сврбет, шутет, али: *вдљет, разбдљет,*

По овој особини бихорска зона стоји врло близу типичним екавским *говорима*. То долази отуда што је кратко јат доследно замењено рефлексом *е*. Ипак треба споменути да се у неким лексимима осећа колебање као *разбдлет се* и *разбдљет се* или понекад само ијекавска црта: *вдљет* и *жељет*.

Код неких православних, као нпр. у Азанама, Ивању или Затону, чији преци нису давно дошли, обичнија је ијекавска особина као: *вúђет кúпљет, разумљет, сврбљет, шућет*. Напоминьем да се Азанци — Поповићи и Вукајловићи — сматрају старинцима у ондосу на друге, јер су досељени пре XVIII века. Они се и својом ношњом разликују од других Срба, па унеколико и начином живота у кући. Укратко више личе онима на Пештерској висоравни и даље к Старом Влаху. Тврди су то и издржљиви људи које је живот научио да све јуначки поднесу. У Ивању — Павловићи и Обрадовићи такође се сматрају старинцима и разликују

---

[41] *Стјепан Ившић*, Рад ЈАЗУ 196, стр. 193; *M. Rešetar*, Der štok. Dialekt, 127; *Т. Маретић*, Граматика и стил. хрватскога или српсог књ. језика, 86.

[41a] *Б. Милетић*, Црмнички говор, 244; *М. Стевановић*, ИЦД, 26; *А. Пецо*, Говор источне Херцеговине, 56; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI-

се од осталих не само по ношњи него и по говору као и Азанци. Отуда код њих доследнији екавизам: *вȉдеш, разумеш, сврбеш, шутеш*. Према овоме старинци, без обзира на конфесионалну припадност, имају исте особине у овом погледу.

4. *Као посебан моменат јавља се замена јата пред гласом j=ij* као[42]: *бијах, бијаше, вијат, вија^{h}у, грија̄т, угрија̄т се, сми̏ја̄т се, смију се, сија̄т жи̏то, сијемо мумуруз* — на целом подручју. Тиме се бихорска зона поклапа са типичним ијекавским подручјем. Претпостављам, према неким моментима, да и овде има колебања, тј. поред *ij* (<*tj*) има и *ej* (<*bj*). То сам запазио у Лагаторима, Вршеву и код Затона у Јасену и другим двоконфесионланим наесљима, али рекли су ми да ту има и старинаца.

Замена јата са *и* испред *j* уопштена је и у компаративу: *па̄метни̏ па̄метнији*), *ȕљудни̏* (*ȕљуднији*), што представља заједничку црту екавских и ијекавских говора прогресивног типа (в. М. Стевановић, ИЦД, 24; А. Пецо, op. cit. 58, 59).

5. *Ја̄т испре̄д о* (< л)= *ео, ио* у чему се огледа старији моменат и млађи степен (*ио*) као резултат утицаја присељеника из ијекавских крајева: *виђео* (Годв), *дебео* (Петњ), *изгорео* (Туц), *пр̄огорео, седео, зрео* (Врш) и: *дијо* (Годв), *цијо, сијо, усȗијо* (Врб., Орх., Аз., Зат) и са колебањем: *заволео* и *заволијо* (Лаг), *оболео* и *оболијо* (Срђ), *седео* и *седијо* (Лозна), *укорео* и *укоријо* (Срђ, Годш, Гдч, Туц). Код старијег света чешће је *ео*, а код млађег, због школе и администрације, преовлађује *ио* (< ћл).

6. *Ја̄т испре̄д и иза р*:

У једној групи речи старог порекла јат које се находило испред *р* увек је замењено са *и: па̄сти̏р, коси̏р* (и косијер). Исто тако у речима страног порекла типа *конди̏р, намасти̏р, пӯти̏р* као и у речима типа oficiere место iere увек се чује *ир*: *офици̏р, командȉр, коми̏р* (и *кумти̏р*, али само *колијер*. Ова особина позната је и другим штокавским говорима[43] и објашњавана је неједнако[44].

Речи типа *вре̄мѐно, врећа, мрежа, бр̀ежић* имају увек *е* место јата. Исто тако речи типа речник ,старешина и горети упростиле су групу *рје* у *ре*[45]. Ако, пак, ова гурпа *рје* није од *рь* него је добијена од основног

[42] *М. Стевановић*, ИЦД, 24; *Ј. Вуковић*, Говор Пиве и Др. 17; *Б. Милетић*,, СДЗб IX, 247; *А. Пецо*, op. cit. 58.

[43] *М. Стевановић*, ИЦД, 27; Рад ЈАЗУ 196, 166; *Rešetar*, ib. 73—74; *Б. Милетић*, СДЗб IX, 254; *А. Пецо*, ib. 60; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

[44] *Сп. Ившић*, Рад 196, 167; *М. Стевановић*, ИЦД, 27; СДЗб III; *М. Rеš.* ib. 73—74; *А. Пецо*, ib. 60.

[45] *Ј. Вуковић*, op. cit. 16—17; *М. Стевановић*, ИЦД, 23; *Б. Милетић*, ЦГ 345—6; *А. Пецо*, op. cit. 68; *М. Станић*, Глас САН, V, 327.

р+наставак за грађење речи ( )— остаје неизмењена: *бо̑рје, иве̑рје, мрамо̑рје*. Таква је ситуација на великом подручју јекавских и екавско-јекавских говора (в. М. Стевановић, ИЦД, 34; Д. Барјактаревић, СДЗб XVI).

7. *Стари глас јат замењен је рефлексом и* у дат. и лок. једн. именица женског рода старих *а* основа: *ка кући, как ливади, по води, по киши по руци*, те се и по овој сособини не разликује од других прогресивних говора екавског и ијекавског типа.

8. Додаћемо овом прегледу замену јата у старом предлогу *пр̀ь*.[45а] Будући да се ова реч узима као предлог и прилог и као компонента именских и придевских сложеница, потребно је те ситуације посебно и посматрати.

а) У предлошкој служби ове речи јат је чешће замењено са *ије* него са *е*: *и̏је по̏дне, и̏је ручка, и̏је мѐне* и *ти̏ѐбе, и̏је косидбе, и̏пре ра̏та, и̏пре̂ по̏ласка*;

б) у префиксаној служби код глагола јат је увек замењено рефлексом *е*[46]: *и̏превѝзи̏ти, и̏преда̀ни̏ти, и̏прескѝчи̏ти, и̏прекѝоси̏јо, и̏прези̏да̏ти*;

в) у именским сложеницама прѣ=*и̏пре* и *и̏је*: *и̏пре́воз, и̏пре́лаз, и̏пре́нос, и̏прѐсек* где се јаче осећа веза са глаголима или: *и̏ије́ћи̏ти, и̏ије́род, и̏ије́клад, и̏ије́сек*,[46а]. Тако је и код придева:[47] *и̏ијекоран, и̏пресо̀љен, и̏преломљен* и сл.

г) У прилошкој служби јат је замењено са *ије*: *и̏је си до̀шо̂, и̏је ћѐши и̂с*(ићи).

д) На овом подручју нема мешања између *и̏пре* и *и̏при*: прилика, примедба, причес(т), приступ; призват, примакнут, припитат: прелика премедба и сл. чега овде нема. Чување разлике између *и̏при* и *и̏пре* је основа семантичке диференцијације како код именскхи тако и других речи: *и̏при́ступ*: *и̏пре́ступ, и̏при́мер*: *и̏пре́мер, и̏при́нос*: *и̏пре́нос, и̏принѝоси̏ти*: *и̏преноси̏ти, и̏преће́ћа̏ти*: *и̏прићу́ћа̏ти*, чега нема у говорима где се ови облици употребљавају један место другог.[48] Семантички моменат у тим говорима одређује се местом и односом такве речи према другим речима у датој конструкцији.

9. Рефлекс *ије* среће се у неким речима где јата није било,[48а] него је уопштен аналогијом место *и* код неких итеративних глагола

[45а] *С. Ившић*, Рад 196, 167.

[46] *Б. Милетић*, СДЗб IX, 235; *Д. Вушовић*, СДЗб III, 8.

[46а] *Б. Милетић*, СДЗб IX, 235—46.

[47] *М. Стевановић*, ИЦД, 23.

[48] *П. Ивић*, Дијалектологија сх језија, Н. Сад, стр. 73; *Д. Барјактаревић*, Збор. за лигв. и филлогију МС, књ. IV—V.

[48а] *Д. Вушовић*, СДЗб III, 10; *Б. Милетић*, СДЗб IX 252; *Ј. Вуковић*, ГП и Д 17; *М. Стевановић*, ИЦД, 27.

изведених од перфективних или имперфективних наставком *-ивати*: снити — снивати — *снијевати* крити — укривати — *укријевати*(*и*), *покријевати*, *прикријевати*; лити – проливати — *пролијевати*, *залијевати*, *разлијевати*; шити — ушивати — *ушијеваати*, *зашијевати*, *пришијевати*; кукурикати — *кукуријекати*. Овакав је и глагол *пријенути* (прионути) — в. Вука, Рјечник.

ије нефонетског порекла среће се и у неким прилошким речима: *кудије*, *тудије*, *овудије* (+н), *онудије* па и *тадије* (тада) чему се често додају партикуле *н*, *р*, *к*: тудијен, кудијер, тудијек итд.

После овог прегледа којим се обележавају главни моменти замене старога гласа јата, осврнућу се на питање артикулације глас *ј* у рефлексу *ије* зато што има говора у којима се тај глас, у тој позицији, не чује или се слабо чује. У говорима ијекавског типа то данас представља веома дискутабилно питање. Стање у бихорској зони послужиће као моменат за боље решење тог проблема.

Рефлекс *ије* и у овој зони јавља се у двема позицијама с обзиром на акценат. Наиме, под акцентом може бити први или други вокалски елеменат. Ако је први елеманат под акцентот, артикулација гласа *ј* изразита је: *бријег*, *дријен*, *прије*, *снијег*, — исто као у речима типа *бијем*, *пијем*, *шијем*. Ако је други вокалски елеменат под акцентом кратким или дугим узлазним, артикулација гласа *ј* може бити изразита, а може бити и редукована до извесне мере. Ова два момента условљена су извесним околностима. Наиме, ако је темпо говора нормалан, одмерен и ако је заступљена прецизност у намештању говорних органа као и ако је нормалан интензитет ваздушне струје — артикулација гласа *ј* нормална је у овом рефлексу. Ако ли, пак, ови услови нису испуњени, или чак један од њих, артикулација гласа *ј* редукована је мање или јаче. Интензитет редуковања не може се дефинисати, бар у овој говорној зони, јер је условљен индивидуалним особинама лица које га изговара. Значајан моменат у овом погледу је то што се не јавља дифтоншка вредност чак ни после редуковања гласа *ј* било то и у јачој форми. У том случају глас *ј* јавља се као веза између *и* — *е* (в. Ј. Вуковић, ГПи Д). Чини ми се да је блажи степен редукције чешћи када је *е*, (у рефлексу ије) под дугоузлазим (′) него под краткоузлазним (̀) акцентом, а јачи степен редукције је када ниједан од вокалнских елемената *ије* није под акцентом: *бијелиʲем*, *шарениʲем*, *овакиʲем*, *свакојâкиʲем*, *риʲекôм*, *стиʲенôм*. Према овим ситуацијама могао би се извести овакав закључак: изразитији степен редукције јавља се ако је рефлекс *ије* на крају речи и обично ако му је први слог дуг (*бијелиʲем*, *шарениʲем*) или ако је пред

крајњим наглашеним слогом (ријеком, стијеном, ријека га однијела, стијена га притиснула).

Моменат који карактерише ову зону, а познат је и другде, јест скраћивање првог елемента рефлекса *ије* ако је други елеменат под краткоузлазним акцентом: од вијѐка, звијѐзда, без млијѐка, на пријѐчац, пријѐплет. Додуше, о овој сообини могло би се говорити и када је *е* под дугоузлазним акцентом, али, чини ми се, нешто је изразитије у првом случају.

О замени јата може се говорити и код неких речи појединчано посматраних где се, каткад, јављају и друге фонетске појав. Такав је случај код старе речи *мѣхур* која се јавља у двојаком облику: *ме^{h}ур мљеур*. Други облик је новији и среће се код скоријих досељеника из црногорских крајева[49], тј. из старе Црне Горе. Испадање гласа *х* у овој речи условило је вокалску асимилацију после које је дошла контракција вокала (мехур — меур — муур-мур). Овај облик изједначио се са туђицом мухур (печат) те се поред два споменута облика (ме^{h}ур и мљеур) чује у мур.[50] Све му некаки ме^{h}урови (или мљеурови и мурови), да простиш, по тијелу. Изједначење је могло доћи због сличности зато што мехур има кружни облик као и печат (мухур).

Стари облик *сѣра* исто тако употребљава се у два лика: *сера*[51] и *ћера*, што опет показује њихову неједнаку старину. Наиме, облик са фонемом *ћ* унесен је усељавањем из црногорских крајева после првог светског рата. Исти случај је и са именицом *серуша* и *ћеруша* и придевом изведеним од те именице: *серав* и *ћерав*.

У речи сирома(х) < *сѣромах*) јат је увек замењено рефлексом *и* чак и код досељеника из крајева где се употребљава облик *ћерома*.[52] О овим случајевима говори П. Ивић код Галипољских Срба као и о речима „гве"риш" „гве"рате" што доводи у везу с Вуковим гвирати и гвирити.[53] Овде се чује *гвири* и *звири*. Место јата је *и*, а значање речи је исто, тј. „гледати кроз неку рупу или пукотину на вратима или брвнима", али код сложенице *нагвирећ* значење је „наднети се над нешто": *Нагвири се на ону јаму* и *Не нагвируј се на ћу јаму*.

На крају ћу споменути неколико прилошких речи са старим наставком *-клѣ, лѣ* где место јата имамо *е*: *окле, докле, дȏвле, дȏнле*,

[49] *Сћ. Ившић*, Рад 196, 162 и даље; *Ј. Вуковић*, op. cit. 12 и даље; *М. Сћевановић*, ИЦД, 21 и даље; *А. Пецо*, ГИХ, 47 и даље; *Д. Вушовић*, СДЗб III, 8 и даље.

[50] *П. Ивић*, Говор гал. Срба, 57, 87. *Ивић*

[51] *Сћ. Ившић*, Рад. 196, 174.

[52] *Ј. Вуковић*, op. cit. 35; *Д. Вушовић*, СДЗб III, 17.

[53] *П. Ивић*, ГГС (СДЗб XII), 65.

дотле, досле, потле (и послије). Исто тако среће се рефлекс *е* и у речима *доле, горе* (и *доље*). Тако је и у *цéста, целивáње, целúват, леб/ō, руковед*,[54] *зеница*.

10. Рефлекса *је* код мухамеданаца уопште нема, а код православних досељених у новије време из крајева где је завршен процес најновијег умекшавања лабијала и дентала, ако се иза њих находио рефлекс *је* (< *ѣ*), — среће се у форми извршеног фонационог сливања: бљелаче, вљетар, пљена, мљесто, ђевојка, ћерат, с'евер, *из'ес*, ћепаница (Ивање, Петњица, Затон).

Неки лексеми који су обухваћени овим процесом могли би се, пак, издвојити и посматрати засебно као: *бљелаче, бљечве* или *ћепаница, ћерати* и *ћедило* где се чак ни у школским центрима не јавља индивидуалност гласова. Други случајеви овог типа срећу се и без умекхшавања што подсећа на ситуацију код Вука. Дакле, постоји двојност која ће се, вероватно, решити у корист ијекавског књижевног изговора, али ипак не тако брзо.

Питање умекшавања у вези с рефлексом кратког јата (је) у ијекавској зони данас чини једно од централних питања и о њему се широко дискутује. Као фонетска појава оно се везује за скраћивање рефлекса *ије* у *је* при чему се јавља спајање с претходним сугласином. Међутим, рефлекс кратког јата (*ѣ*) не спада у оквире тог процеса те је ово питање утолико интересантније. Будући да је ова зона екавско-ијекавска, то ћу се задржати на том питању.

Зна се да је питање јата у нашој језичкој науци увек било непресушан и свеж извор за дискусију и тражење нових и потпуних решења.[55] Међутим, сва та настојања остајала су као недоречена, недовршена не зато што аутори тих теза нису могли да их реше, него зато што је природа тог питања таква да га нико не може решити у пуној мери и за свагда, јер то условљавају принципи дијалектике. Питање јата, или боље речено процес јата, давао је увек нешто ново што није могло бити обухваћено једном или другом теоријом, зато што је то питање било и остаје као жив организам који не мирује, него се развија, а нико не може предвидети како ће се и у ком правцу развијати и како ће се дефинитивно тај развој завршити. То показује досадашњи пут којим се оно кретало у свом развоју. Некада је било битно утврдити основну

---

[54] *Б. Милетић*, СДЗб IX, 252.

[55] *А. Белић* Историја сх језика, Фонетика, 86, 87; *P. Skok*, Iz slov. toponomastike, Časopis za slov. jezik, knjiž, in zgodovine, ЈФ XII; *М. Малецки*, ЈФ XI, 129.

вредност гласа јата, односно његово порекло,[56] а потом се јавила потреба анализе и његова рачвања, гранања што је дало велике могућности за дискусију у словенским језицима. Одатле се пошло за крацима, односно потомством тога гласа у појединим словенским језицима и констатован је вилики број његових потомака. Сваки словенски језик имао је сада своје питање јата место некадашњег заједничког. Испитивачи су водили битку на широком форнуту како је то наметала потреба упознавања народних говора и дали огроман материјал и допринос науци, али, како се види, није се дошло до краја. Питање еволуције јата није завршено и овај моменат који захтева осветљавање представља крајњу фазу развитка јата посматрано са наших временских позиција, а потом ће доћи нови моменти и нова осветљавања. С обзиром на све то, може се рећи да еволуција јата, шире посматрана, има неколико степена: изучавање порекла, утврђивање опште глагосвне вреености и уже посматрано: изучавање основне гласовне вредности у засебним словенским језицима; изучавање особина јата у засебним словенским језицима. Како се види, скала није мала, а резултати показују хронолошко кретање у развитку овог питања. Последњи степен у његову развитку, у нашим језичким оквирима, представља питање које потреса нашу језичну науку као његових носиолаца, односно савременика. За нас, може се рећи, нема тешкоћа у поглеу осветљавања овог питања када се тиче његове спољашње стране. Међутим, оно као проблем задаје бригу оним што га покреће, условиљава и што као закон захтева одређивање његових компонената посматраних с географског, психолошког или друштвеног аспекта. Ниједан од ових момената не могу се брзо и лако осветлити, иако наша језичка наука данас има много више могућности него икада раније за широко испитивање.

Досадашња испитивања јата у нашем језику[57] нису се бавила овим проблемом тако интензивно. Може се рећи да је оно искрсло

---

[56] *Meillet A.* Introduction a l'etude comparative des langues indoeuropeenes. Paris 1937; *Ф. Ф. Фортунатов*, Краткійочеркъ сравнительной фонетики индоевро. пейскихя яызъковъ, Петербургъ 1922.

[57] *А. Белић*, Историја сх језика, Фонетика; Дијалектолошка карта; Rocznik slaw. I (Der štok. Dialekt von *Rcš.*), Rocznik slaw. III (Zum heutige Stande Dialektologie), Периодизација српскохрватског језика (ЈФ XXIII); *Т. Маретић*, Граматика и стилистика хрватскога или српског књижевног језика; Да ли *ие* или *је* (Наставни вјесник књ. I, св. друга); *П. Будмани*, Дубровачки дијалекат (Рад LXI); *М. Rešetar*; Der štok. Dialekt; Јекавски књижевни говор и изговор (Јавор, год XXII, бр. 10, стр, 313—316); Најстарија дубровачка проза (Рад 134); Zur aussprache und cshreibung des im serbocratischen (Archiv fur slavische Filologie XIII; *М. Милас*, Данашњи мостарски дијалекат (Рад 153); *Ј. Вуковић*, Говор Пиве и Дробњака (ЈФ XVII), Босански и херцеговачки говорни типови (Гласник Зем. музеја, Етнологија, 1963; Питања савр.

нагло и добило оштру форму после неких наговештаја у вези с питањима књижевног језика, али му је претходио дужи период таложења и акумулирања.

Констатације да у великим центрима ијекавским имамо *млијеко* и *мљеко*, *лијепо* и *љепо*, *снијег* и *сњег* и сл. — захтевају и дефинитивну и обавезну форму за књижезни језик, али то питање треба оставити договору и ситуацији која се буде наметала живим народним говором. За нас је битније, ако можемо, пронаћи и утврдити узорке овој појави. Не инсистирам да моје поставке буду потпуно тачне или поупуне, али желим да допринесем решењу овог питања. У својој расправи о новопазарској и сјеничкој зони поставио сам питање јата као централно и подуже се задржао на њему указујући на неке моменте психолошке природе када е у питању изговор рефлекса *ије*. И овог пута наглашавам да треба поћи од психолошког момента који обухвата физичку страну проблема. Скраћивање рефлекса *ије* у *је* (млијеко-млʺјеко—млеко—мљеко) условљено је психологијом носилаца рефлекса *ије*, а језгро јој је тенденција упрошћавања. У свести човека увек постоји тенденција кретања ка нечему новом. Она не мора бити изражена свакад у некој посебној форми, али њено присуство подстиче делатност човека у том правцу и он проналази начин за реализацију тог невидљивог импулса. Постојећа средства у језику, као симболи психе и друштвене праксе, нису ослобођена утицаја унутрашњег импулса, тј. ка променама. Отуда гласови, као резултат психички диригованих покрета, не могу никада изићи из оквира унутражњих тенденција. Конкретно, њихова аутономност и егзистенција имају само привидан карактер. Све гласове појавне у језику почивају на овоме, а то значи условљене су унутрашњим језгром језичког живота које не условљава само себе нити егзистира за себе него се јавља као резултат утицаја спољашњег света што покреће психу човека, његово схватање и делање. Тиме се, на основу дијалектичких принципа, поставља и питање дијалектике језика као посебне дисциплине у језичкој науци која би повела испитивања новим правцем на психолошко-друштвеним основама.

књиж. језика књ. II, св. I; *М. Стевановић*, Источноцрногорски дијалекат (ЈФ XIII); *Г. Ружичић*, Акценатски систем пљеваљског говора (СДЗБ III), Један незапажен босански говор (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XVI); *Д. Вушовић*, Дијалекат источне Херцеговине (СДЗБ III); *Б. Милетић*, Црмнички говор (СДЗБ IX); *А. Пецо*, Говор села Буне (Зборник за филологију и линг. Матице српске, 1957); Говор источне Херцеговине (СДЗБ XIV); *Н. Станић*, Говор племена Ускока (Глас САН V); *Д. Барјактаревић*, Јат у новопазарско-сјеничкој зони (Књижевност и језик, бр. 3, Београд 1964).

Тенденција упрошћавања групе *ије* у *је* условљена је и осећањем економичности, што је опет везно за психолошку страну језзка као и уклањање напрегнутости у артикулационом процесу где се један од рефлекса псхичке активности манифестује у физичком животу фонеме.

По моме мишљењу овде не можемо тражити никакав спољашњи моменат који би могао објаснити кретање групе *ије* ка *је*. Унутрашњи импулс, који то условљава, обогатио је цео процес у виду новог степена, реализовањем нове фонеме, фонацијом гласовних елемената: мљеко, љепо.

Процес умекшавања, као резултат скраћивања рефлекса *ије* у *је* није постао законом, јер се то среће само у одређеним позицијама, па је утолико потребније указати на моменте који га карактеришу. Управо, ако је у неким зонама, ужим или ширим, преовладало или узима шире размере: *мљеко, љепо, брјег, свјести, рјеч* још се није ни појавио, а некмоли афирмисао облик *дрјен, дрјем, црјеј, трјем* и сл. и ту треба, бар приближно, одредити моменте који то условљавају. Полазећи од природе сугласника који се нађе пред рефлексом *ије*, може се, бар за сада, појав скраћивања везати за лабијале *б, п, в, м, и л, н, р, с*, али не у свим лексемама где се после ових гласова находи *ије*. Тако нпр. ако имамо *мљеко, љепо, снјег, Осјек* немамо *пљенити* већ *плијенити*, нема *снјети* него *снијети*, нема *доњети* него *донијети* итд. Посматрајући ову ситуацију, долази се до закључка да семантичка диференцијација понегде јаче долази до изражаја. Конкретно, ако би се у речи *плијенити* спровело умекшавање (*пљенити*), тај би се облик помешао с обликом *тјенити* који се чује с умекшавањем (са занемаривањем акцента). Према томе, процес умекшавања је само делимична појава као последица упрошћавања *ије* у *је*.

Остаје сада да посматрамо појав скраћивања *ије* у *је* са географског аспекта. Он се, конкретно, среће у босанским и херцеговачким ијекавским говорима,[58] у дубровачком говору,[59] у говору Пиве и Дробњака[60] како је Вуковић констатовао и указао на процес дифтонгизације, делимично у источносадцачкој зони.[61] С обзиром на подручја којима је ова особиан позната, види се да има широку основу, што омогућава претпоставку о њеној афирмацији у ијекавској дијалекатској зони.

---

[58] *А. Пецо*, Говор Буне (Зб. Матце српске за фил. и лингв-)-

[59] *М. Rešetar*, Der štok. Dialekt, 86—87.

[60] *Ј. Вуковић*, ГПД, 15; Мостар и околина.

[61] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

1а. ВОКАЛСКЕ ПОЈАВЕ

Бихорска зона, великим својим делом, у прошлости је била беспутан и забачен крај. Везе с најближим административним и политичким центрима — Беранама и Б. Пољем — биле су тешке и ретке, зато је готово целокупно становништво живело наслеђеним начином живота у који са стране није ништа улазило. Уколико је тога и било, долазило је из суседних брдских крајева. Укратко, стари начин живота није ничим ремећен све до краја првог светског рата када су понегде основане основне школе. Учитељи су постепено, како школским тако и ваншколским радом, уносили промене које су се видније запажале у економији, тј. гајењу воћа, повртња, пчеларства итд. што је полако уносило промене у навике и начин живота. Упоредо с тим ишле су и мале промене у језику, тј. они који су пролазили кроза школу, остајали су на селу и вршили утицај на старије. Променом нараштаја било је све више промена у разним правцима. Додуше, то није могло преобразити крај. Нешто су више учинили путеви који су пресекли бихорску зону и омогућили брже струјање живота, али и поред тих момената, Бихор је остајао некако изолован од других делова. Такав начин живота у прошлости омогућио је чување извесних језичких особина до данас, као и развој неких нових момената.

Вокалске појаве као и друге морају се доводити у везу са њиховим носиоцима зато сам и указао на горње моменте.

У зависности од места где се вокал налази и утицаја једног вокала на други дошло је каткада до померања артикулације из једне зоне у другу или до међусобних замена или до губљења у одређеним позицијама. С обзиром на те моменте, посматраћемо вокалске појаве у неколико видова:

а) *као асимилацију*; б) *контракцију*; в) *елизију*; г) *аферезу*; д) *синкопирање*; д) *додавање у почетку или на крају речи*; е) *губљење с краја речи* и ж) *међусобну замену вокала.*

а) *Асимилација вокала.* Најчешће се среће у мушком роду једнине рад. глаголског придева и увек се врши преме другом вокалу:[62] *а+о=о е+о=о, у+о=о*: *рȅкō, иȅкō, сшȉгō, чȅкō; ȍшō, ȕзō; гȕрнō, сшрȕгнō ȕз брдо.* Ако је неки од ових вокала под акцентом или дужином, нема асимилације: *дȁо, знȁо, смȅо, срȅо, йрȍклȅо, ȕзȇо.* Асимилација се среће и ван ове категорије као: *вóма*, (веома), *зáва* заова), *йȃс* (појас), *ћȁȋца* (ћехајица,

[62] *Ј. Вуковић*, ГПД, 20, 21; *Д. Вушовић*, СДЗб III, 13. 14; *А. Пеоц*, СДЗб XIV, 42—44.

пециво), *мôга, твôга* и сл. где се асимиловање врши према другом или првом, што је условљено другим појаваме и после чега се опет јављају нове појаве.

Вокалска асимилација позната је и другим говорима, али се не поклапа са стањем у овој зони. Тако нпр. у црногорским говорима, са којима ова зона има много заједничког, или сличног — асимилација у рад. глаг. придеву, креће се увек према првом вокалу:[63] *дошâ, гледа, река.* Ову особину Белић је узео као заједничку зетским говорима и сјеничкој зони, а како је до ње дошао у сјеничком крају — необјашњиво је, јер она у њему уопште не постоји.[64] Бихорска зона у овом погледу, како се види, иде са сјеничком и новопазарском, а то ће рећи са екавском зоном старијег и млађег типа.

У православним насељима у лимској долини од Берана[65] до Бијелог Поља овај тип асимилације, тј. у рад. глаг. придвеу, није спроведен без обзира на акценат и квантитет вокала: *дошäо, глéдао, причäо, óтēо, прóклēо потонýо, гýрнýо.* Ово је занимљив појав. Наиме, бихорска зона непосредно се наслања на насеља с леве стране Лима, од Љешнице па до Оброва, у којима се чува индивидуалност вокала у овом положају, а бихорска зона иде другим правцем· Ако би се тражило објашњење овој особини, требало би узети у обзир неједнаку конфесионалну припадност која је веома изражена баш у овој особини. Наиме, православни чувају индивидуалност вокала у радном глаг. придеву, а Бихорци, као мухамеданци, асимилују вокале.

б) Контракција вокала јавља се често као пратилац асимилације или друге гласовне појаве. Прва могућност споменута је у претхондој тачки: *дошао-дошоо-дошо, седео-седоо-седô, мојéга-мо éга-моога-мôга, зâова-заава-зâва* итд.[66] Друга могућност среће се после испадања некога гласа, као нпр. *х, ј*: *сахāт-саāт-сāт бахāт-баāт-бāт*, или: *кутијица-кутица, тестијица-тестица, Илија*: *Илијин-Илин, судијин-судин, попадијин-попадин.* У неким случајевима, где би се значење речи померило, нема сажимања после губљења гласа *ј* као: Марййн, Матййн, Кумрййн, Ајрййн, Хаснййн, што је у вези с акцентом као носиоцем семантичког момента.

в) Због лакоће у изговору елидира се вокал било у везнику *да*[67], у енклитичном облику личне заменице или у рефлексивној заменици

[63] *М. Стевановић*, ИЦД, 59; *Ј. Вуковић*, ГПД, 21.
[64] *А. Белић*, Глас LXXVIII; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVIл
[65] *М. Стевановић* ИЦД 59.
[66] *Ј. Вуковић*, ГПД, 20; *А. Пецо*, ГИХ, 42 и даље.
[67] *Ст. Ившић*, Рад 196, 89.

се ако се те речи нађу испред речи која почиње вокалом: *д'идéмо, д'узрȋ, д'ȕзмē, д'ȍтмē, д'изнȅсē, д'остȁвȕ, да г'остȁвȉш тȁмо, кад г'офȁрба, ако м'уфȁтиш, да т'ȕзмȕ ȕшку, пошто м'остȁвē самóга, кад ј'ȕзмȕ опēт, да с'оплȅтē нешто плóта, ако с'издȉгнē са стȏкōм, ка(д) с'оплијевȋ, да с'игрȁте* и да сиграте (сиграти се: играти се).

г) Аферезу срећемо у овоим речима: *патéка, патекȁр*,[67a] (апотека апотекар), *перȃција* (и аперација), *перȃтор* (оператор), *тȏрник*. У другим речима које почињу вокалом, а њих је велики број, почетни воакл се не губи: *óбала, óвас, òткос, ȍтмē, ȕзмē, ȕгнē* итд. и супротно: ардȁква (и рдȁква).

д) Синкопирање се јавља као последица скраћивања ненаглашеног вокала: *вȁрника* (вареника), *вȁрникōм* (вареником), *брōјница*, (бројаница), *Мȕшница* (Мушиница, Мушина жена), *ȍшница* (оцинница, оцина жена). кȁраван (кȁрван). Само у речи *брат, брате* редукован је наглашен вокал: *бр̄те, бр̄том*.

ђ) Додавање вокала, на крају речи, позната је особина и ван ове зоне, али нешто је необичније додавање, односно употреба вокала на почетку речи. Ово друго, разуме се, знатно је уже од првог: *кȁда, сȁда, тȕда, свȕда, овудȇ, тудȇ, онудȇ* — као покретни вокали или покретни вокали морфолошког порекла: *дȏбрōга, злȏга, лȕдōга, пȁмēнтōме, врȕ ћēму, смȅћēму; остȏже, остȏжер*, (стȏжер). По покретним вокалима бихорска зона се уклапа у штокавско подручје уопште узевши, али стављање вокала на почетак неких речи, не знам како би се објансило, ако не према вокалу следећег слога, односно првог слога узете речи: *стожер, остоже(р), тȏј-отȏј*. Облик *отој* могао би се довести у везу с *овој, оној*, где би се могао претпоставити аналошки пут. На речи типа *двршак, дгранак, дȕшак* не бисмо се могли ослонити.

е) Губљење вокала с краја речи јавља се као последица осећања покретности вокала у тој позицији: *тȁм(о), вȁм(о), онȁм(о), кȁм(о),, гȏр(е) дȏл(е)* и *дȏљ(е), нȅк(а)*, а у императиву: *вȍд(и), дȓж(и), нȏс(и),, скȏч(и), потȓч(и), чȅк(а+ј)*. Додавањем личног наставка за 2. лице множине, јавља се особина синкопирања што је споменуто у тачки *д*: *донȅсте, потȓчте*.

ж) Замена једнога вокала другим среће се и овде било као резултат аналогије или утицаја једног вокала на други: *бȉднēм* и сва друга лица у презенте, *бȍгоми, вèљаш, вељȁдне, вèљо* (вељу) *јеребȉца, јесȁнас, машȉка, меһȕна, остȁрāш. пашȁног, прȉјетељ, свȅчега*. Само у једном случају јавља се гласовни моменат: *нȇһес* где је место *ь* уопштено *е* (в. Стј. Ившић, Рад 196, 176).

[67a] *Сш. Ившић*, Рад 196, 188.

2. КОНСОНАНТИЗАМ

а) *Сонанти в, ј:*

α) Глас в. При његовој артикулацији често се осећа пасивност коју условљава или непрецизност у намештању говорних органа или сам његов положај, односно утицај положаја говорних органа при артикулацији других гласова. Као последица тога јавља се његово губљење. Та појава позната је од давних времена,[68] а испитивања штокавских говора свуда су је потврдила као обичну и широку.[68а]

Глас *в* обично се губи у овим позицијама:

1. испред гласа *љ*: *доба̏ља̄, забаљāти, исйра̏ља̄, ойра̏ља̄, йоздра̏ља̄;*

2. у наставку *-ство* и *-ква*: *богàство, бра̏ство, љу̀ство, сро̀ство; овака̂, шака̂, онака̂, ни̏кака;*

3. у инфинитиву глагола типа *кљувāти: кљу̏āш, йљу̏āш, бљу̏āш;*

4. испред наставка *-ац* и у почетку речи у мањим размерама:, *мр̀шац, је̏верица.*

У неким случајевима локација гласа *в* помера се од зубно-уснене ка билабијалној при чему се губи његова специфичност, што је условљено преношењем лабилизације с гласа *о* на њега, а каткада га може и нестати: *бра̏во-бра̏во-брао, здра̏во-здра̏во-здрао, йра̏во-йра̏во-йрао.*

Ова особина, како се види, везана је првенствено за двосложне речи чији је први слог вокал *а* и под акцентом. У другим позицијама чува се глас *в* чак и ако се налази међу лабијалним вокалима: *гошо̏во, йойо̏во, њего̏во, кӯмово, Милуши̏нову, йо Ора̏ову* и сл. Из овог би се могло закључити: преношење лабијализације са *о* на *в* мугућно је и изразито, ако се оно (в) налази између *а* и *о*; ако ли је међу лабијалним вокалима *о-о* или *о-у* први лабијалнизовани вокал, односнно лабијални омогућава задржавање нормалног положаја органа при изговору гласа *в.*

Изразита лабијална природа овога гласа, која карактерише неке говоре и доводи до резултата друге врсте, овде је непозната као што је не знају ни други штокавски говори прогресивног типа. Самим тим моменат билабијалности код овог гласа могао би се истицати као значајан у посматрању целокупне штокавске зоне. Наиме. најархаичнија штокавска зона (тимочко-призренска и јужноморавска) показује посебну

---

[68] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, 172, 173, 216, 479; *М. Пуцић*, Споменици српски II, 30; Mon. serbica 87, 97, 144.

[68а] *А. Белић*, Дијалекти, 161; *М. Павловић*, ГСЖ 96; *М. Стевановић*, ИЦД, 55; *Б. Милетић*, ЦГ 311; *С. Ившић*, Рад 196, 207; *Х. Вушовић*, СДЗб III 31; *Ј. Вуковић*, ГПД 29; *М. Rešetar*, Der štok. Dialekt, 150—151; *П. Ивић*, ГГС, 109 и даље; *А. Пецо*, ГИХ, 81—82; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

ситуацију где се јавља секундарно *в* као морфолошка ознака одређених категорија.[69]

β) *Глас ј*. Према артикулацији овога гласа у разним позицијама, где се он среће, бихорска говорна зона чини део великог подручја прогресивних штокавских говора чије су особине дате у неколико расправа.[70] Сатим тим нема потребе детаљније се задржавати на овом питању, али ипак ћу истаћи главне моменте који показују губљење овога гласа и његову артикулацију тамо где је не бисмо очекивали.

1. Због пасивне артикулације условљене положајем у којему се налази, *ј* се губи у овим случајевима:

а) у међувокалском положају: *а-е*: *гаевн, змаевн, заедница, заедно, Подуево, Сарајево, дајем, кајеш се*;[71]

а-и: *ајдати, дајица, Пајин, Сајин, тајмо, тајте* (в. А. Пецо, ГИХ, 85);

а-у: *глёдају, пёвају, чекају*;[72]

е-у: *умёју, смёју, разумёју* (и *умију, смију, разумију*);

о-е: *Блágое, бóеви*[73], *бројеви, бројевима, Драгóе, обадвóе, Мúлóе, мóе, твóе, коé, коéму, месоéђе*;

о-и: *брòшт, броúм*,[71] *крòшт, коú, двоùца, Милоùца, мòи, моúја, Радоùца, освòшт, своùјема*;

и-и: *кутúца, шеúсúца*[75] *Марúн, судúн, Хусúн*;

у-е: *дугýем*[76], *завежýем, кажýете, отрýе, прейоручýе, пробирýе*;

у-и: *зýúм, зýúте*[76a].

б) У заповедном начину глагола типа *гледати* и *пити*:

аj=а: *глёдā, глёдāте, догнâ-догнāте, чёкā-чёкāте, шётā-шётāте*

иј=и: *пй-пйте, покрй-покрйте, шй-шйте*[77].

в) У номинативу једнине показних заменица м. рода: *овâ, шâ онâ*.[78]

г) У глаголској енклитици *је* ако се налази иза речи која се завршава вокалом: *дошô е, рёкō му е, сшйгла гā е*.

---

[69] *А. Белић*, Дијалекти, 514, 556; *М. Павловић*, ГСЖ, 204; *Д. Барјактаревић*, Гњил. 94.

[70] *Ј. Вуковић*, ГПД 28 и даље; *М. Стевановић*, ИЦД 28 и даље; *Д. Вушовић*, СДЗб III 20 и даље; *А. Пецо*, ГИХ 83 и даце; *Д. Барјакатревић*, СДЗб XVI.

[71] *Ј. Вуковић*, ГПД 43; *М. Стевановић*, ИЦД 28; *Д. Вушовић*, СДЗб III 22; *А. Пецо*, ГИХ.

[72] *М. Стевановић*, ИЦД 29; *Д. Вушовић* СДЗб III 22.

[73] *Ј. Вуковић*, ГПД 43; *Д. Вушовић*, СДЗб III 22.

[71] *М. Стевановић*, ИЦД 28; *Ј. Вуковић*, ГПД; *А. Пецо*, ГИХ 85.

[75] *Ј. Вуковић*, ГПД 43; *М. Стевановић*, ИЦД 28; *А. Пецо*, ГИХ 84.

[76] *Ј. Вуковић*, ГПД 43.

[76a] *М. Стевановић*, ИЦД 28.

[77] *М. Стевановић*, ИЦД 89; *Д. Вушовић* СДЗб III 23; *П. Ивић*, ГГС 106.

[78] *Ј. Вуковић*, ГПД 42; *М. Стевановић*, ИЦД 28; *А. Пецо*, ГИХ 85.

д) У групама *чј, жј, шј* (*чьј, жьј, шьј*)[79]: *бо̏жӣ, бо̏жа̄, вра̏жӣ, вра̏жа̄, сврачӣ, мишӣ* (и *мишњи*).

д) Са слабијом артикулацијом чује се *ј*, као несложно *и̯*, у положају између *и-е* било у рефлексу јата *ије* (о чему је говорено у одељку о јату) или ван тог положаја или између *и-а*: *пре̏о Аустри̏е, из на̏ше исто̂ри̏е, у̏зми од Ра̏бо̄ри̏ê, Мари̏а, Стани̏а, Шумади̏а.*

Ако је ово *и* испред *ј* под ‵ акцентом, артикулација гласа *ј* нешто је изразитија, него када је акценат на даљем претходном слогу или на слогу после *ј*: *код Или̏ē, поред Са̄ни̏ē, из Шумади̏ē*; *код Хусни̏ē.*

Ј. Вуковић је истакао, у Говору Пиве и Дробњака, да се глас *ј* у оваквој позицији чује као веза између претходног и следећег вокала[80]. Та констатација може се применити и у овој зони.

2. Глас *ј* среће се у неким позицијама где га књижевни језик не познаје:

а) у мушком роду једнине раднога глаг. придева између *и-о*: *бра̄ни̏јо, до̄ни̏јо, заглави̏јо*[81];

б) у почетку неких речи[82]: *ја̏ко* (ако), *ја̏ко си, је̏да* (*Је̏да какија̂ ја̄ра̄*) *Јевро̀ја̄, је̏ше̄*(*а*);

в) место гласа *h*:

α) код глагола: *го̀ј, дово̂ј, ѝсше̄ј, на̀ј, ѝро̀ј, ре̏ј*[83] (доћи, наћи, довући, испећи, проћи, рећи), ој, нај (хоћеш, нећеш);

β) код других категорија речи: *но̀ј, и̏мо̄ј, коло̀мбој* (ноћ, помоћ, коломбоћ), *сѝно̄ј* (синоћ) и место ћ: *сво̏ј* (свући);[84]

г) у аористу глагола *ошићи* после губљења *ш̄*: *о̀јго, о̀јге, ојго̏смо, ојго̏сше, ојго̏ше* (поред *ого, оге* итд. и: *ошо̏смо, ошо̏сше, ошо̏ше*);[85]

д) место ишчезлог *х*: *а̏жда̀ја, сна̀ја, ѝро̀ја* (поред мумурузница, кукурузница, колботњица — према коломбоћ (и у речима *ли̏ја*) од лијеха), *сми̏ја* (од смијеха (в. Ј. Вуковић, op cit. 22) где је извршена вокалска асимилација после губљења *х*: *цр̏че о*(*л*) *сми̏ја, ѝрои̏ала ције̏ла ли̏ја лу̏ка.*

Секундарно *ј* јавља се место *х* и у енклитици их — *ӣј*: *да ӣј о̏шме̄, нека ӣј ѝрода̂ ја се не̂ће му̏чӣш.*[86]

Место *ӣј* среће се и *ји*: *Да ји ви̏дӣш са̏мо шта̏ га ӣ̨ е.*

[79] *Д. Вушовић* СДЗб III 21; *Ст. Ившић*, Рад 196, 202.
[80] *Ј. Вуковић*, ГПД 13.
[81] *М. Стевановић*, ИЦД, 30; *А. Пецо*, ГИХ 85.
[82] *Ст. Ившић*, Рад 196, 187; *А. Пецо*, ГИХ 86.
[83] *М. Стевановић*, ИЦД 38; *Ј. Вуковић*, ГПД 33; *Д. Вушовић*, СДЗб III 23.
[84] *Ј. Вуковић*, op. cit. 33; *М. Стевановић*, ИЦД 30; *Д. Вушовић*, СДЗб III 23.
[85] *С. Ившић*, Рад 196, 196; *М. Стевановић* ИСД 38.
[86] *Вук*, Г и П списи; *М. Стевановић*, ИЦД 30, Ђаковачки говор 53; РЈА VIII; *А. Пецо*, ГИХ 86.

д) Глас *ј* јавља се и место *л* и *љ* — дисимилационим процесом: *мâји* (мали), *мâјно*, *мајȅцко* (и *маицко*), *дôјњи*,[87] *Дôјња Годȕша* (доле-дол + њи=дољњи=дојњи), *дôјња стрáна*; у речи медаља = *медȁја*; у речи *мâљ* љ=ј, односно замењено са ј: Плāтȉћеш мȁј те не уфȁтӣм, мȁј тȏ ако га спȃсӣ.

Од свих ових момената највећу пажњу заслужује замена инфинитивног *ћ* са *ј* и треба утврдити подручје где та особина живи. У црногорској говорној зони констатовао ју је М. Стевановић и пратио је на север до беранске околине.[88] У источној Херцеговини констатовао ју је Д. Вушовић.[89] У Пиви и Дробњаку о њој говори Вуковић. Црмничка зона је не познаје, јер о њој ништа не говори Б. Милетић (в. Црмнички говор, глас ј). Исто тако не познаје је ни Пецина источна Херцеговина. У новопазарско-сјеничкој зони ја сам је констатовао у мањој мери (в. СДЗб XVI). Не познаје је ни ибарска зона почевши од Лепосавића па до Полумира (насеља с десне стране Ибра).[90] Непозната је и на подручју косовске дијалекатске зоне. О њој не говори ни М. Павловић у Јајцу и околини.[91] Не видимо је ни код Вуковића у босанској говорној зони, а не спомиње је ни Ружичић око Тешња и Маглаја (в. Прилоге књ. 162). Ја је нисам запазио у Пријепољу и Пробоју (на Лиму) ни у Новој Вароши и околини. Нисам је запазио ни у западној Србији — око Ивањице, Гуче и Чачка. Не познаје је шумадијска зона као ни околина Крушевца и Трстеника. О њој не говори ни Б. Николић у Шапцу и његову крају.[92] Није забележена ни у војвођанским говорима.[93]

Према материјалу којим се располаже ова појава позната је источноцрногорској говорној зони, тј. у Кучима, Пиперима, Бјелопавлићима и Васојевићима,[94] у говору Пиве и Дробњака,[95] у говору Грахова, Бањана, Рудина и Голије или како Вушовић каже „у говору старе Херцеговине".[96]

На источноцрногорску говорну зону, идући на север, наслања се бихорска зона. Она познаје замену *ћ* са *ј* као сасвим обичну. Та особина иде низ Лим и захвата Бијело Поље и његову околину до Његњева.

---

[87] *Ј. Вуковић*, ГПД 48; *Т. Марȅтић*, Грам. Стил. 111
[88] *М. Стȅвановић*, ИЦД 38.
[89] *Д. Вушовић*, СДЗб III 23.
[90] *Д. Барјактȁревић*, Средњоибарска говорна зона (Зборник Ф. ф. II, Приштина).
[91] *М. Павловић*, СДЗб III.
[92] *Б. Николић*, СДЗб XIV.
[93] *П. Ивић*, ЈФ XVIII (141—156); *Б. Николић*, О говору Срема (ЈФ XX, 273—287); *Б. Милетић*, Годишњак СВС, VII.
[94] *М. Стȅвановић*, ИЦД 38.
[95] *Ј. Вуковић*, ГПД 33.
[96] *Д. Вушовић*, СДЗб III 3.

Идући даље низ Лим, непозната је сем уколико су је унели присељеници из напред споменутих крајева. Из бихорске зоне продрла је ова особина нешто на пештерску висораван, а потпомогнута је и усељавањем из црногорских крајева те се среће у Буђеву, Долићима, Бољарама и даље у крајевима који гравитирају Б. Пољу: Црвско, Пећарска, Подврх и Бистрица.

в) *Гласови л, љ, н, њ*;

Природа гласа *л* зависи од места артикулације. Наиме, ако је надзубно, доста је тврдо (т) — в. М. Стевановић, ИЦД 42. Ако му је локација на кориташцу, нормално је. Пред меким вокалима *е, и* глас *л* често се умекшава, те се тако изједначава са гласом *љ*: *љивада* (Пет) *љијепо* (Трп), *иосљекáи*, (Врб), *лијечиљи* (Пет., Радм), *љиписало* (Лаг), *на љивáду* (Врш), *дијељило* (Радм), *дијељимо* (Лозна), *љичео, љивада* (Срђ, Труб). Ова особина позната је и источноцрногорском говору,[97] новопазарско-сјеничкој зони као и другим штокавским подручјима[98] и обично се објашњава страним утицајем, али не треба занемаривати ни фонетске могућности за њену појаву.

Понекад се *љ* замењује са *л* као: *излегнў, улегнў* место *ижљегну уљегнў*.

У другим ситуацијама ова зона веома оштро разликује ова два гласа: *лáдно, Лазáр, лубеница, Лубничанин, слудòвати, лȕкав, лȍква, лойȕр* (копитњак), *леденица, лéска*, (и *лијéска*), *лéтина* (и *љетина*); *Љȕбо, шљива, љетља, стрȕгља, љȕква, љутина, шуљьина* итд.

Овде се добро разликују *н* и *њ*, али понекад се међусоно замењују: *лањскй, лањскȍ*, али *цигањско весéље*; *детињство* поред *ђетињство*,[99] *старињскй* и *старинскй*.

в) *Предњонепчани гласови*

1) *Гласови ђ, ћ* и *ч, џ*

α) Гласови *ђ* и *ћ* било да воде порекло од прастарих гурпа dį, tį или да су добијени на штокавском подручју умекшавањем дентала (д, т) или да су добијени умекшавањем туђих гласова, у речима примљеним из туђих језика, — артикулацијом су потпуно изједначени у границама ове зоне. Тиме се она, како се види, слаже са другим штокавским говорима прогресивног типа:[100] *мéђа, међáш, међȕдневица* (и *међȕдно-*

[97] *М. Стевановић*, ИЦД 44.
[98] *Сп. Ившић*, Рад 916, 191; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[99] *Сп. Ившић*, Рад 196, 193.
[100] *М. Стевановић*, ИЦД 38; *Ј. Вуковић*, ГПД 44; *В. Вушовић*, СДЗб III 15.

вица); *кӱ̏ћа, кћȗ, мо̑ћ, мӧ̏ћан, но̑ћ, нӧ̀ћӣ, ћӯ́тӣ; ће̏вер, ћевӧ́јче, ће̏д, ће̏ла̄ти; ћејда̏ница, ћӧ̏ћера, ће̏рдӣ, ћеди̏ло, ће̄ӣ̏ња, ћа̑к, ћа̏во̄, ћа̀кон, Ћо́рђе, ћидӱ̏ја, ћӯ́мрук, ћӯ̏ӣурē; ћели̏ја, ћеремӱ̏да, ћѐмер, ће̏са, ћеса́ӣлук, ћѝлер ћӯ́ӣук.*

Занимљивије питање је померење артикулације ових гласова из њихове средње зоне к предњој артикулационој зони чиме се стиче утисак прелазних гласова ка *ч*, *џ* или се, пак, чују изразито те африкате, што карактерише неке наше говоре.[101] Та особина среће се и онде где има језичких мешавина. Бихорска зона потпуно је слободна од тога. Конкретно, у њој се ове африкате међусонно не замењују, сем као индивидуални појави и још уз напомену: села ближа градовима нагињу мало тој појави као што је случај са ћ у градовима код знатног броја муслимана, али не свих.

β) Гласови *ч*, *џ* својом артикулацијом у основи се слажу са стањем у књижевном језику, али има случајева да им се артикулација помера к средњој зони, тј. да се преграда звадушној струји гради средњим делом језика. Тиме се ове африкате изједначавају са *ћ*, *ђ*. Ова појава условљава посматрање африката *ч*, *џ* са ширег становишта о чему су писали: Белић,[102] П. Ивић,[103] Ј. Вуковић,[104] А. Пецо,[105] Д. Барјактаревић.[106] С обзиром на то да је то питање добро продискутовано, немам потребе да се задржавам на њему. Довољно је истаћи стање које постоји у овој зони. Њеним познавањем употпуњава се општа слика овог поблема, зато што је ова зона пртежно муслиманска, а обично се сматра да је мешање ових африката собина муслинаснких крајева. Мешање ових африката, тј. употреба *ћ*, *ђ* место *ч*, *џ* среће се код старијег света док их млађи добро разликује. Споменимо и замену *ћ* са *ч* у речи *чекић-чекич*.

2) *Гласови ж, ш.* Чују се и као умекзаши *ж′ ш′* што се јавља као последица смањивања шупљине потребне за њихову нормалну артикулацију. Запазио сам ту особину у целом Санџаку где мање, а где више и претежно код муслимана, мада је понзају и православни у новопазарском крају (Дежева, Судско Село, Прћенова).

Упоредо с палатализованим *ж′ ш′* споменућу и веома меке гласове *з′*, *с′* али између првих и ових нема сличности. Наиме, код ових је средњи део језичке масе ангажован при артикулацији, а код меких *ж′*, *ш′* артикулациона активност везана је за врх и предњи део језика.

[101] *А. Белић*, Дијалекти, 171.
[102] *А. Белић*, ЈФ VIII, 234;
[103] *П. Ивић*, Дијалектологија, 139, Н. Сад 1956.
[104] *Ј. Вуковић*, Мостар и херцеогвина 956—957.
[105] *А. Пецо*, Говор села Буне 6—7.
[106] *Д. Барјактаревић*, Гњилане, 65.

С обзиром на то, фонеме *з′*, *с′* положајем језика веома се приближавају положају који он заузима у артикулацији гласова *ђ*, *ћ*. Разлике у том погледу могу се видети код М. Стевановића[107], Вуковића,[108] Вушовића,[109] Пеца[110] и Д. Барјактаревића.[111] Сматрам да је у бихорској зони стање као у новопазарско-сјеничкој и није потребно о томе више ништа говорити овде, сем то да се *з′*, *с′* срећу само код православних. Пошто се ови гласови јављају као резултат уемкшавања, о њима ћу још говорити.

г) *Глас х*. Бихорска зона према гласу *х* припада оној групи прогресивних штокавских говора који су га изгубили када се тиче православних, док је код мухамеданаца сачуван, али са знатном редукцијом фрикације. С обзиром на неједнакост у том погледу постоји сложеност у посматрању тог проблема, па је најбоље поћи од конфесионалне припадности.

α) Код православних нема гласа *х* ни у једном положају у речи, а сем тога није замењен глсовима *к*, *г* на крају речи (у аористу, имперфекту и енклитици их) као што је случај у црногорским[112] и херцеговачким говорима:[113] *лáдно, лâд, ладовúна, рáна, рáнūт, Рвáцка, рáмāт, Ајрúја, ѐкта̄р, Ерцеговина, ајдȕци, ајдȕчкӣ, ајдуковâње, ӣта̄ње; ӣоӣта̄т, доȍдит, наȍдит, заȕкта̄т, нарáнит, уȁйсит; дȍђо, нáђо, утѐко, стӣго, ӣосѐко;*

β) код мухамеданаца где је год био глас *х* сачувана је његова вредност, тј. редуковано *х* или како Вук каже „танко" *х*[114]: *ʰајрúја, ʰа̄нȕма, бе̄ʰ, гра̄ʰ, ʰѐкта̄р, ʰесâӣ, Аʰмет, Мàʰмут, Маʰмудúја, мȕʰе, бȕʰе, дóђоʰ, нáђоʰ, ӣосѐкоʰ, ӣорѐкоʰ* и сл.

Оно што карактерише мухаменанце у говору није само чување извесне боје тога гласа него појава његове секундарне вредности онамо где му није место како у домаћим тако у страним речима. Отуда имамо: *ʰáјдин*, (место Ајдин), *ʰésма* (место Есма), *ʰádem* (место Адем), *ʰинсâн*; *ʰовȕда, ʰонȕда, ʰовáмо, ʰȕзӣ, ʰȕдарӣга*. Секундарно *х*, како се види, јавља се пред вокалом и како Белић каже „то долази отуда што ваздух пре образовања вокала већ почне да струји те на тај начин образује врло слаб спирант х".[115] Аспиратна вредност среће се као супституција

[107] *М. Стевановић*, ИЦД 34.
[108] *Ј. Вуковић*, ГПД 44.
[109] *Д. Вушовић*, СДЗб III 16.
[110] *А. Пецо*, ГИХ 82.
[111] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[112] *М. Стевановић*, ИЦД 46—47; *Р. Бошковић*, ЈФ XI.
[113] *Вук*, Пол. списи III, 4; *Ј. Вуковић*, ГПД 35; *Д. Вушовић*, СДЗб III 19; *А. Пецо*, ГИХ, 74.
[114] *Вук*, Гр. и пол. списи књ. II, св. I, стр. 8.
[115] *А. Белић*, Дијалекти, 207.

гласа *ш*: *лȗʰће*, (лишће), *бâʰча* (и *бâʰћа*), башта, *пàʰче* (пашче), *слȕхће* (слушче). Ову особину познаје и новопазарско-сјенички говор.[116]

Под утицајем књижевнога говора, као општи појав, чује се *к* место *х* у почетку или средини речи: *крáбар*, *Крвâцка*, *Микаȉле*, *Метôкија*, *páскод*, *прúкод*, *зàктијéва*, *дȁкћē* (о групи *хт* говори се у одељку о сугл. групама).

Место ишчезлог *х* у међувокалском положају јављају се секундарни гласови *в*, *ј*: *бȕва*, *мȕва*, *дувâн*, *скȕваше*, *сувòта*, *Бȕјор*, *кȕјиња*, *Мȉјољдан*, *њȉјов*, *њȉјовȉја*, *сндја*, *чȕја*. Само у једном случају место *х* чује се *ж*: *кужúна* (кухиња). Како се овде развио шушгави елемснат, не бих могао рећи ако није преко гласа *ј*.

У речима *прах* и *стрáх* место *х* чује се *о* — *прао*, *стрáо*. Први случај може се довести у везу са *кâл-као* (блато). Други случај, мислим, треба довести у везу са речима *стрàдба*, *стрàдта*, *страовâње* где се *о* нашло иза *а* после испадања *х*.

Смратрам да је овде најзгодније изнети групу *хв*. Промењена је гласовним путем у *хф* и даље у *ф* код свих носилаца као и другде о чему говоре: Белић,[117] М. Стевановић,[118] Р. Бошковић,[119] Ивић,[120] Пецо[121], Д. Барјактаревић,[122] с малим одступањем у неким речима где се јавља слаба аспирација уз в -*хв*: дофáти ми тō, дофáтило се онō жȉто, зáфáти водē, фáлā ти кā брáту, нē рече ни фáла; кáʰва,[123] кáʰвēнā бȍја; Не рáдī нō кáʰвенȉшē.

Процес губљења гласа *х* захватио је штокавско подручје у XVI веку[124] и завршио се неједнаким резултатом, тј. или његовим потпуним губљењем (тимочко-призренска и јужноморавска зона,[125] косовско-ресавска, шумадијско-војвођанска), делимично (зетска[126] и босанско-херцеговачка зона,[127]) или редукцијом фрикације у мањој или јачој мери[128] (у санџачкој говорној зони,[129] у косовско-метохијско[130] и босанској-херце-

[116] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[117] *А. Белић*, ЈФ XIV, 174.
[118] *М. Стевановић*, ИЦД, 48.
[119] *Ђ. Бошковић* ЈФ XI, 181—182.
[120] *П. Ивић*, ГГС 200.
[121] *А. Пецо*, ГИХ 76—77.
[122] *Д. Барјактаревић* СДЗб XVI.
[123] *А. Пецо*, ГИХ 76.
[124] *А. Белић*, Дијалекти, 208.
[125] *А. Белић*, Дијалекти, 208—209.
[126] *М. Стевановић*, ИЦД 45; *Б. Милетић*, ЦГ 284; *Р. Бошковић*, ЈФ XИ, 180.
[127] *Ј. Вуковић*, ГПД 34; *Д. Вушовић*, СДЗб III 18; *А. Пецо*, ГИХ 68 и даље.
[128] *Р. Бошковић*, ЈФ XI 180; *А. Пецо*, ГИХ 68 и даље.
[129] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[130] *М. Стевановић*, Годишњак Зад. С. и В. Стојановић 1938.

говачкој[131] код мухамеданаца) или се, пак, потпуно сачувао (у Ријечкој, Љешанској и делимично Катунској Нахији.)[132]

Бихорска зона има особине оних подручја где је *х* ишчезло или где је фиркативност редукована и њен интензитет у већини случајева сведен на „танку" аспирацију која се јавља уз вокале.

g) Глас *S* (*gᶻ*). Познат је бихорској говорној зони, али не у позицијама старе африкате *s* него као резултат нарочито артикулисаних гласова *ђ, з, џ*: *gᶻа̏во̄, gᶻевôјка, gᶻу̏б*; *Ре́gᶻо, Ма́gᶻо* (Реџо, Маџо) или у туђим речима: *бронgᶻи̏н, биgᶻи̏н* (млет. bronza, bronzin, bizarin), *магаgᶻи̏н* (итал. magacino) или се јавља као последица једначења гласа *ц+б* или фонационим сливањем *g+з*: Ако̏ то̄ учи̏нӣш, о̀тадᶻи би те преби̏јо; Ба̏чӣ га о̏дᶻемљу (од земљу). Оваква ситуација је и у новопазарскојсјеничкој зони.[133] У источноцрногорској зони овај глас се јавља као индвидуална црта у основи,[134] а у црмничком говору је претежно у туђим речима.[135]

ђ) Гласови *ф, џ*.[136] Првенствено се чују у позајмљеницама.

α) Глас *ф*:

1). У речима романског порекла: *фањо̏ла* (млет. fanela), *фијурѝн* (млет. fiorin), *фѝн* (итал. fino), *фре̏шак, фре̏шка* (млет. fresko), *фркаде̏ља* (млет. forkadela), *фу̏рмина* (млет. fulmina), *шкро̏фуле, шкрофуло́за* (итал. skrofole), *форти̏ца* (тал. forteca); и суптитуцијом са п: *при̏ганица* (уштипак) — лат. frigare.

2. Ф у речима грчког порекла: *је̏фтӣно* (eftinos), *на̏фара* (anafora), *Фи̏лип* (Filipos);

3. у речима турског порекла: *фѐнер* (фенер), *со̏фра, фе̏с, фѝшек, фуру̏на, филџа̏н*;

4. у домаћим речима: *фију̀ка̄ти, фи́ћка̄ти, фићфирѝћ, дофа̏тӣти, зафа̏тӣти*.

β) Глас *џ* чест је у туђицама као: *а̏џија ,на̀џак, о̏џа, са̏џак* и сл. или: *џа̏ндар* (преко супституције), *џандарска̄ ста̏ница*, или: *у̏џбенӣк*, или у нашим речима: *па̀ру̏џбина, ота̏џбина, по̀ру̏џбина*.

---

[131] *П. Ивић*, Дијал. 134. 1956,

[132] *Р. Бошковић*, ЈФ XI 180; *М. Стевановић*, ИЦД 47.

[133] *Д. Барјактаревић*, СД×б XVI-

[134] *М. Стевановић*, ИЦД 59.

[135] *Б. Милетић*, ЦГ 368.

[136] *Р. Бошковић*, ЈФ XI 173, 174, 177; *М. Стевановић*, ИЦД 48.

СУГЛАСНИЧКЕ ПОЈАВЕ

1. *Промене задњонепчаних сугласника.* Код ових сугласника, односно у њиховим променама сачувале су се неке старе собине. Додуше, њих познају и други прогресивни штокавски говори,[137] али овде има момената који карактеришу ужа подручја. Према томе, појаве у вези с овим гласовима посматраћемо или као особине наслеђене из далеке прошлости или као моменте поникле на нашем језичком тлу.

а) Старе палатализације: Сачуване су у два вида: један вид чини промена сугласника *к, г, х* пред обличким наставком *е* у *ч, ж, ш*: *бо̏же, вра̂же, дру̂же*; *а̏јду̂че, во̏јно̄че, ју̏на̄че*; *В.ла̏ше, сирома̏ше*, — општа особина штокавских вовора па је с једног њихова дела унесена у књижевни језик.

Као старија особина среће се промена ових глаосва испред *е* у *ч, ж, ш* у презенту и аористу код глагола типа *пе̄ћи, же̄ћи, вр̄ћи*, тј. којима се општи глаголски део завршава гласовима *к, г, х*: *пе̄ћу̂, пе̄ћеш, пе̄ће, пе̄ћемо, пе̄ћете*; *же̄жу̂, же̄жемо, же̄жете*; *вр̄шу̂, вр̄шемо, вр̄шете*. У 3. лицу множине ових глагола аналогијом је извршена промена ових гласова.: *пе̄ч̂у, же̄ж̂у, вр̄ш̂у*.

Ова аналошка појава веома је раширена на штокаском подручју, иако о њој ништа не говоре испитувачи ијекаске говорне зоне. Ја сам је констатовао у новопазарско-сјеничкој зони, у Шумадији у дрорбој мери, у лимској и ибарској зони и у косовском дијалекатском рипу.

Пред наставцима за грађење речи, што представља старије образовање, ови гласови су увек претворени у *ч, ж, ш*: *бр̏чи̏ћ, бр̏чи̏не, вучи̏ца, вуче̏ћина, вучи̏ћи, о̏бла̏чан, ручи̏ца*; *дружи̏на, дру̏жан, дружи̏на, дру̏шти̏во, слу̏жба, за̄дру̏жан*; *ду̏ше̏ван, му̏шица, сирома̀што*; али: *Вла̏шиња, земљаки̏ња, про̄с'аки̏ња, Ср̄ки̏ња, Ту̏ркиња* (*иња* ⩽ *ына*).

б) Старо претварање ових гласова испред *и* као падежног наставка, или дела падежног наставка, сачувано је у дат, лок. једнине именица женског рода на *а* и у дат, инстр. и лок. множине именица мушког рода, ако им се основа завршава задњонепчаним гласом: *к ја̏буци, к ма̂јци, к ри̏је̏ци, по̄ пр̄ли̏ци, по̄ ӣдруци, о његово̄ бр̏зи*; *а̏јду̏ци̏ма, војно̄ци̏ма, бубре̏зима, по̄ру̏зима, ора̏сима, сирома̏сима* итд., али: *А̏лагић, Бе̏гић, Дра̏гић, Ву̏кић, Дра̀гић*.

Старије образовање представља облик *једна̏ци*.[138]

---

[137] *Ј. Вуковић*, ГПД 33 и даље; *М. Стевановић*, ИЦД 51 и даље; *А. Пецо*, ГИХ 99 и даље; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

[138] *А. Белић*, Историја сх јез., Фонетика, 119, Београд 1960.

в) Појаве које карактеришу ово подручје, а својим постанком представљају новија образовања, углавном су следеће:

1. У тросложним личним именима жен. рода глас *к* претвара се у *ц* у дативу и локативу једнине: *Дарȗнци, Загȏрци, Станȏјци*;

2. У двосложним именима лица м. и ж. рода у дат. и лок. једн. *к, г* се не претварају: *Вȕка-Вȕки, Лȕка-Лȕки, Ми́ка-Ми́ки, Ра́ка-Ра́ки, Бе́га-Бе́ги, За́га-За́ги*;

3. у неким групама као: *вк, ћк, шк* има колебања: *колȇвка-колȇвци* и *колȇвки* и *колȉјевки* и *колȉјевци, Стȇвки* и *Стȇвци, вȏћки* и *вȏћци*, али само *Шȇвка-Шȇвки*; у неким, пак, као *шк* и *чк* — нема претварања: *шȇшки. мȁчки.*

4. У придвеским речима изведеним наставком *-ин* од имена лица ж. рода с основном на *к*, овај глас се мења у *ч*: *Загȏрчин, Зȏрчин, Тодȏрчин*, али у придевским речима изведеним од двосложних имена м. и ж. рода с основом на *к, г*, ови гласови остају: *Бȇгин, Зȃгин, Мȃгин, Мȉкин Рȃкин, Вȕкин, Лȕкин.*[139]

5. Упридевским речима изведеним наставком *-ин* од заједничких именица с основом на *к*, овај глас остаје: *бȃкин, кȕкин, мȕкин*; тако и *х*: *мȕхин сȁхин*. Ако основа тих именица има испред к (*х*), какав други сугласник, глас *к* остаке или се мења: *мȃјкин* и *мȃјчин, ђевȏјкин* и *ђевȏјчин* и *девȏјчин, колȉјевкин* и *колȉјевчин, црнȏјкин* и *црнȏјчин хȃјкин* и *хȃјчин.*

6. У неким групама код изведеница *к* остаје увек неизмењено:

вк: *Здрȃвкин, Шȇвкин, Стȇвкин*;

рк: *Пȇркин, Мȗркин*;

ћк: *вȏћкин, ȗрȁћкин, срȅћкин*;

чк: *брȅчкин, мȁчкин, мȅчкин*;

шк: *крȕшкин, ȗшкин*. Понегде сам чуо претварање, али га не могу сматрати општом цртом. Касније проверавања то ће боље утврдити.

2) *Промена л у о*. Закон о претварању *л* у *о*, као особина прогресивних штокавских говора, оставио је у наслеђе и овој зони: *владȁоци, дијȍба, седȍба, жетȅаци* (и њжетвари), *имȁоци, молȉоц, чувȁоци*; или: *бȉјо, дȉјо, водȉјо, носȉјо* итд.

У истим позицијама где се некада *л* претварало данас се чува: *земљодȇлца, метȁлца, неваљȁлца*, а на крају само у позајмљеницама: *алȃл, бокȃл, ђенерȃл, игбȃл, метȃл, шȃл.*

[139] *М. Стевановић*, ИЦД 52; *Д. Барјактаревић*, СДЗ5 XVI.

3. УМЕКШАВАЊЕ СУГЛАСНИКА

Појам умекшавања сугласника је врло широк због тога ћемо ту појаву посматрати као наслеђе из прошлости и као појаву везану за наше језичко подручје.

α) Старо стање код група *стј, здј и скј, згј* померено је или аналогијом или новијим образовањима, те се место рефлекса *шт, жд* чује *шћ, жђ* у овим категоријаам:

1. у итеративних глагола: *намéшћаш, опрáшћаш, наговешћáваш, кршћáваш, образђúваш* као: *гошћáваш, чашћáваш*.[140]

2. у трпном глаг. придвеу: *испу̏шћен, кр̏шћен, нагови̏јешћен* као *ча̏шћен, гдшћен, овлâшћен*;

3. у глаголских именица: *овлашћéње, опрошћéње, кршћéње*; и са двојношћу код именица на *-ај*: *о̏прошта̏ј* и *о̏прошћа̏ј, на̏говешта̏ј* и *нагдвешћа̏ј*. Ово друго је чешће.

β) Старо умекшавање чува се увек у трпном глаг. придеву код глагола с вокалом *и* на крају презентске основе: *крâћен, рâђен, рдђен, кӯпљен, љӯбљен, мâмљен, умâшен, обе̏шен*. Иако овде има присељеника из крајева где је извршен поремећај у односима лабијал+ј враћањем на индивидуалност ових гласова, нису ту особину сачували. Према томе, ова зона иде: са санџачким говорима,[141] старовлашком зоном, шумадијском, ресавском и војвођанском.

Ово је једно од значајнијих питања јер се према њему запажају три типа кретања на штокаском подручју:

а. неумекшавање што катактерише најрачаичнију шток. зону о чему су досад писали: Белић,[142] М. Павловић,[143] М. Стевановић,[144] Д. Барјактаревић.[145] Констатације дате у овим расправама сматрам веома значајним, јер се кроз њих то питање може сагледати до краја и, управо, сматрати решеним.

б. Умекшавање које данас карактеирше велики део штокавске зоне и

в. особина ремећења извршеног процеса умекшавања лаб.+ј враћањем на индивидуалност што карактерише неке ијекавске штокавске говоре. Управо, ово се унеколико већ сада издваја као упориште за

---

[140] *М. Стевановић*, ИЦД 33; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[141] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[142] *А. Белић*, Диј. 148—49;
[143] *М. Павловић*, ГСЖ, 111.
[144] *М. Стевановић*, Ђаковачки говор, 65.
[145] *Д. Барјактаревић*, Гњилане (Ђурмине 2, 69).

истицање индивидуалности тих гласова (лаб. + j) и ван показаних позиција као нпр.: *зàвјен*, *прèбјен*, *ȕвјен* према *завȉјен*, *пребȉјен*, *увȉјен*.[145a]

γ. Умекшавања под именом ново јотовање каратеришу ову зону као и друге суседне говоре, тј. истчоноцргогорску, новопазарскосјеничку[146] (в. СДЗб XVI) и мало даљу црмничку зону (в. СДЗ, IX), али се глас *j* не јавља иза *ч*, *ж*, *ш*, како је то већ и споменуто: *вȕчӣ*, *вȕчā*, *мȁчӣ*, *шȉчӣ*, *бȍжӣ*, *бȍжā*, *кокошӣ* (и кокошињи), *орȕже*, *мȉшӣега рêпа*.

Иза гласа *р* је се увек чује (р+ наставак је): *бȏрје*, *ивêрје*, *мрамȏрје*, *прӣмȏрје*, *пêрје*.

Код гласова *з*, *с* постоји двојност. Наиме, ако су у префиксу, иза њих стоји *j*: *изјȁ*^{h}*ӣаш*, *изјȕрӣш*, *изјáвӣш*, *изјȁгмӣш*, *изјȁловӣш*, *сја*^{h}*ӣаш*, *сјáвӣш*, *сјȕрӣш*, Овакву ситуацију констатвали су М. Стевановић и Вуковић.[147] У другим позицијама где се не осећа семантичка граница слога, јавља се умекшавање као: *сȁјан*, *прòсȁк*, *прòсȁчкӣ шӣȁп*, *прòсачêње*; *кȍз'ӣ*, *кȍз'ēга млијéка*, *кȍз'ā чáира*.

Умекашвање је спроведено у неким ијекавским говорима и у позицији где постоји семантичка граница слога као нпр.: у црмничком говору[148] са неким мањим одступањем.

δ. Особина најновијег умекшавања добијена везом рефлекса *је* (< *ѣ*) са гласовима *д*, *ӣ*, *л*, *н*, *б*, *п*, *в*, *м* види се у палаталима *ђ*, *ћ*, *љ*, *њ* и групама *йљ*, *бљ*, *вљ*, *мљ* што карактерише ијекавско старије подручје. Бихорска зона по општој слици својих говорних особина чини део ијекавског подручја и с обзиром на то, очекивали бисмо као нормално у њој и најновији процес умекшавања. Међутим, њега нема као појаве која би ову зону увела у ред типичних ијекавских говора. Узрок томе је непознавање рефлекса *је*, пошто је стари глас јат, без обзира на његов квантитет, замењен рефлексом *е* у старијем језичком слоју ове зоне и то је сачувано до данас у позицији иза горњих сугласника без обзира на јачину усељавања из крајева где је најновије умекшавање спроведено у мањој или већој мери. Отуда данас имамо овакву истуацију:

д+*ѣ*=*је*: *дȅд*, *девȏјка*, *дèца*, *дешȉшьӣ*, *дȅдовина*;

ӣ+*ѣ*=*ӣе*: *ӣȅрāње*, *йошȅра*, *йошȅрāӣ*;

л+*ѣ*=*ле*: *лȅӣо*, *лȅса*, *лекȍвӣш*, *прȍлеће*, *лекáр*;

н+*ѣ*=*не*: *позелѐнеӣ*, *пошарѐнеӣ*, али увек *њѐга*, *њѐговāӣ*;[149]

[145a] *J. Вуковић*, ЦПД 38; *А. Белић* ЈФ XIV 169; *М. Стевановић*, ИЦД 37; *М. Rešetar*, Der stok. 135; *Стј. Ившић*, Рад 196, 192; *Д. Вушовић*, СДЗб III 24; *М. Сшаић*, Ускоци, 327; *Д. Барјакшаревић*, СДЗб XVI.

[146] *Б. Милешић*, ЦГ 341; *Д. Барјакшаревић*, СДЗб XVI. ,

[147] *Ј. Вуковић*, ГПД 45; М. *Сшевановић*, ИЦД 35.

[148] *Б. Милешић*, ЦГ 343.

[149] *М. Сшевановић*, ИЦД 36; *Б. Милешић*, Годишњак Задужбине С. и В. Стојановић II, 1 и, 1935.

й+ѣ=йе: *йе̏на, йе̏сма, йе̏шкē, шр̀йеш*;
б+ѣ=бе: *бѐлег, бе̏ʰӯ, бе̏смо, обе̏сиш*;
в+ѣ=ве: *ве̏ра, ве̏рова̄ш, ве̏шала, за̄ве̏шина, жи́веш, неве̏сӣа*;
м+ѣ=ме: *ме̏сшо, ме̏сē̄ц, ме̏шшашнин, на̄ме̏шће*;
с+ѣ=се: *бесѐда, се̏ве̄р, севе́рац, уседе̏лица*
з+ѣ=зе: *ӣзес, й̏зеде, изе̏лица*;
ц+ѣ=це: *цедй̏ло, цейа̏ница* итд.

С обзиром на посебно место и однос ове зоне према другим ијекавским говоринм типовима било је нужно изнети ово стање, иначе бихорска зона посматрана као целина не би захтевала овај преглед. Сем тога у њој има особина које катактеришу целу групу ијекавских говора, тј. умекшавања. Тај моменат среће се само код присељеника (православних) који су дошли после првог светског рата. Присељеници муслимани, ако су пореклом из истих крајева одакле и православни, доласком у Бихор напустили су ову особину. Према томе, рекао бих да је муслимански живаљ веома елстаичан и брзо се прилагођава новој ситуацији.

Полазећи од чињенице да су неки православни присељеници дошли у новије време из крајева где је извршено најновије умекшавање, то код њих ситуација изгледа овако:

д+ѣ=ђе: *ђе̏д, ђедовина*; *ш+ѣ=ће*: *ће̏ра̄ш, йоће̏ра*; *л+ѣ=ље*: *ље̏шо, ље̏шина*; *н+ѣ=ње*: *йоцр̀ње̏ш, йозелѐње̏ш*; *й+ѣ=йље*: *йље̏на, йље̏смa*; *б+ѣ=бље*: *бљѐлег, бљелӯ́а*; *в+ѣ=вље*: вље̏ра, невље̏ста; *м+ѣ=мље*; мље̏сто, мље̏сē̄ц; *с+ѣ=ће*: *ће̏ве̄р, ће̏кӣра*; *з+ѣ=зе*: *ӣзе̏ша*, *ӣзе̏лица*; *ц+ѣ=ће*: *ће̏йа̏ница, ће̏дй̏ло*. као што је у источносцрногорској зони[150] и са паралелизмом у Пиви и Дробњаку.[151]

Посебан моменат представља ситуација код глагола типа *здо̄ба̄ши* (VI врста Белићева) где су облици презента са умекшавањем чешћи од облика без умекшавања без обзира на конфесионалну припадност носилаца говора: *зо̏бље̄м, кӯ́ље̏м, се, ра̂мљу, дозивље га, ӣрежи́вље* (поред прежива и прежијева) Код глагола *сйа̄ши*, односно изведеница од њега, загажа се двојност, где је, чини ми се, облик презента без умекшавања чешћи: *расӣ́па, усӣ́па, йосӣ́пају*; *расӣ́йље̄, йосӣ́йље̄*. Тако је и код *узима̄ши*: *узӣ́ма̄м и узӣ́мље̄м*.[152]

---

[150] *М. Сшефановић* 35—36.

[151] *Ј. Вуковић*, ГПД, 45—47.

[152] *Ј. Вуковић*, ГПД, 47.

4) ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА

Ова особина често је везана за гласове *в, ј, х* о чему је говорено. Други моменат у овом погледу чине денталн којих је нестало воема давно у одређеним позицијa,ам као нпр. испред *л, м, н* (гусле, шило, рало, усмено, прогунути) или представља губљење на нашем језичком тлу опет у одређеним положајима: било у средини речи — *о̏судан, пре̏се̏дник, пре̏ста̏ља̄ти*; било пред суфиксом *-ство*: *бо̀гаство, бра̏ство, сро̀ство*; било с краја предлога, ако су испред речи која почиње истим или сличним гласом: *пре̏(д) та̄бо̄м, исйо(д) те̏ме̏ља, исйре(д) Дамља̏на, исйо(д) би̂ькē*; било да су на крају инфинитива после отпадања крајњег *и*: *му̏с, пре̏с, скуйс* (т+и); или у финалном положају у групама *сш, зд, шш*: *мла̏до̄с(ш) ра̏до̄с(ш), пр̏с(ш), ча̂с(ш), гро̂з(д), пр̂иш(ш)* или: *ше̂(ш) сшо̏шина, дје̏ве̂(ш) сшо̏шина̄, седамдесе̂(ш) шес(ш), осамдесе̂(ш) дје̏ве̄* и тд.

Ако би се губљењем дентала померила семантичка вредност речи, дентал се чува: *йо̀сећ* и *йо̀сéј*: *йо̀дсећ* и *йо̀дсéј* (посећи потпуно и сечењем скратити), посетит и посетит: потсетит и потсетит (учинити посету и напоменути неком нешто о некоме или нечему). О овој особини писао је М. Стевановић,[153] Ј. Вуковић,[154] Б. Милетић,[155] Д. Барјактаревић,[156]

Губљење дентала среће се и пред наставком *-ски*, али је нешто ређе од горњих случајева: *бра̏цки, сйуцки̏ем на̄чи̏ном*[157]. Дентал се не чује ни у речи *йуш* (fois): *шрй йӯ сам ше звао*, сшо̏ пӯ сам ти ка̄зао као и у речи *ойријека̀не* (отпријекане).

Глас *й* испред *ш* или *ч, ш* у почетку речи у неким речима се не изговара: *ши̏ца, шичури̏на, чела, чели̏ња̄к, шени̏ца, шени̏чно бра̏шно*; па и у речи *о̏коли* тј. (опколи).

Понекад се губи један од назала ако су у групи: *Црни̏ца, црни̏чки, Црни̏ча̄нка* или пред денатлом: командат или другде као: *мо̏ча̄д*. Овај последњи случај чуо сам у Затону код досељеника из Ц. Горе.

Уопштен случај је бгуљење назала у тутуњици *марагу̂н* (млет. marangon) — Затон. Код присељеника из Ц. Горе не изговара се *к* у речи *Никшић-Ни̏шић*. Не изговара се *к* ни у предлогу преко *-пре̏о* код мухамеданаца.

Присељеници из Ц. Горе не изговарају *л* у речи Улцињ — *Уцињ*, а као општи појав *л* се губи у речима: *бла̀госо̂в, благосо̀вити, йосе̏, йосека̀не*

[153] *М. Стевановић*, ИЦД, 51.
[154] *Ј. Вуковић*, ГПД 32.
[155] *Б. Милетић*, ЦГ, 371 и даље.
[156] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[157] *Б. Милетић*, ЦГ 373.

(после, послекане). Исто тако *л* се не чује у речци *ли* ако је иза 2. лица једн. презента: *чȕеш̄, ви̏диш̄, по̏знаеш̄* (чујеш ли, видиш ли, познајеш ли) — в. Б. Милетић, ЦГ 386 и Д. Барјактаревић СДЗб XVI. Глас *л* не чује се ни у овим речима: *ма̏ешан, ма̏ецан* (в. Б. Милетић, ЦГ 386). Тако и у *ко̏ицан, ко̏ицна-о* (коликацан=кои(ка)цан), па и у речи *ко̏ишан, ко̏ишачак*, а *з* се често не чује у речи између — *и̏зеђу*.

5) УМЕТАЊЕ И ДОДАВАЊЕ СУГЛАСНИКА

Прву појаву чини развој секундарних назала у одређеним позицијама као: *Алêмūије, Интâлија, комêнсија, комênидја, аустрȋнскī, лентрȁли* се (с сликали се од млет. retrar), *октȏмбар, офинцȋр*.

Секундарни дентла јавља се између *з-р*, ж-*р*: *здрâк, здра̏ка*; понекад *здре̏ло, ждра̏кање, ждра̏кнȕли свȋ у њȗ* и општи појави: *наждра̏ше се, ждре̏бе* (в. П. Ивић, ГГС 141), особина не само ијекавске зоне познате преко М. Стевановића,[158] Милетића,[159] него и код Ивића[160] и мене.[161] Уметнуто *р* чује се увек у речи без — *брез* код мунамеданаца (без + през = брез), а *в* у речи уљаник — *увљанȋк* и *увљенȋк*.

Додани сугласници данас представљају остатке некакадашњих партикула: *нь, рь, ј* (и): *о̏шлēн, до̏шлēн, по̏слēн, јучȇн, о̏ндāк, са̏дак, гдорек, дȍлек, о̏ндāр, тадȃр, садȃр, тадȃј, кȗдај, ка̏кој, какȏј, такȏј*. Сврх ових партикула додавали су се вокали, а после њих опет сугласници, те су се тако стварали низови који нису уносили ништа ново у основу речи: *са̏дек+а+н, го̏рек+а+н+е* Појав врло широк у штокавској зони.

6) СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ

Најразличитије врсте сугласника могу се наћи у непосредном додиру. У том случају или се јављају промене условљене положајем органа у артикулацији тих сугласника или остају неизмењени.

Посматраћемо најпре групу *хт*. Код глагола *хтети* и *дрхтати* у целој бихорској зони ова група претрпела је промене које су дале тројак резултат:

а) *хтјет=хћет=сћет=шћет*, где се *х* не замењује са *к* него прелази у *с* испред *ћ* (тј), а потом у *ш*[162]. Тако добијена група *шћ* (< хт)

[158] *М. Стевановић*, ИЦД 55.
[159] *Б. Милетић*, ЦГ 392.
[160] *П. Ивић*, ГГС 192.
[161] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[162] *Ј. Вуковић*, ГПД 34.

променила се даље у *ћ*: *ће̏ш̄*, *ћâва*, *ћâвā̆*, *ћѐо* поред *шће̏о*, оба облика у једнакој употреби, али само код мухамеданаца. Православни употребљавају облик *сшӣјо* (< хтијо), где је *х*=*с* „према првом примеру"[163] Облици жен. и ср. рода раднога глаг. придева оба броја исти су код. носилаца обе конфесије.[164]: *шће̏ла-о*, *шће̏ли-е-а*. Тако је и у презенту: *ћѐнē̄м*, *ћѐндē̄м* и *шће̏нē̄м* и *шће̏днē̄м*; у аористу: *ће̏ʰ*, *ћѐдоʰ* и *шће̏*, *шће̏до*; у имперфекту: *ћâвāʰ* и *шћâвā̆*, *ћедӣјāʰ*, и *шће̏дӣјā̆* поред: *ћâʰ*. *ћáше*.[165]

б) Група *хш̄* јавља се и као *кћ* где је *х* прешло, како каже М. Стевановић „у себи најсроднији консонант к"[166]: *кшӣјео*=*кћео*, *кћене*, *кћела* и *кшӣјо*.

в) У материјалу о гласу *х* споменуто је да се он ређе замењује са *к* под утицајем књижвносга говора. Замена, пак, *х* са *к* у речима *дркшӣаш̄*, *дакшӣаш̄*-дркће, дакће (дрхтати, дахтати)[167] условљена је значењем речи при чему је *х* прешло у себи сродан глас *к*. Према свему, група *хш̄* овде се чује као: *шћ*, *кћ* и *кш̄*.

Групе *д*+*ски* и *ш̄*+*ски*=*цки*: *бра̏цкӣ*, *бр̏цкӣ*, *гра̏цкӣ*, *свѐцкӣ*.

Сугласничке групе могу се јавити у разним комбинацијама и остати неизмењене:

бл, *бр*: *ка̏блић*, *бра̏ш̄*, *о̀браз*;

вл, *вљ*, *вњ*: *до̂вле*, *евљâд*, *деждѐвњак*;

гл: глог, *гла̂дан*, *о̏глодāно*;

дв, *дл*, *дм*, *др*: *Медве̏ђш̄ дô*, двије, седло, преседлина, Радманци, одрубити као и *дн*: *бӣдне̄*, *гла̂дно*, *ла̂дно*;

зв, *зг*, *зд*, *здр*, *згр*, *зл*, *зм*, *зн*: *Зверӣшћи*, *разгова̂рāӯ*, *оздо̂љ*, *баздӣ̂*, *здра̂вље*, *ме́згра* (и мездра) и *мре́зга*, *зми̏ја*, *зна̂м*, *по̄знáнсшво*;

жд, *ждр*: *жде̄ро̏ња*, *деждѐвњак*, *ждра̏лови*, *на̀ждраш̄ се*;

јд, *јк*, *јл*, *јр*, *јс*: *Ни̏ајдарӣашић*, *Са̏јковац*, *ма̂јка*, *А̏јро*, *Ба̏јро*, *Ве̏јсо*;

шв, *шк*, *шл*, *шљ*, *шм*, *шн*, *шњ*, *шр*, *шрс*: *тво̄р*, *шка̂ља*, *шла̏ња*, *не̏шља*, *наш̏мӯрӣјо се*, *ӯшнӯш̄*, *шше̏шно*, *пре̏шња*, *Пешњи̏ца*, *по̄шра́жиш̄*, *кашра̏нӣ̏ја*, *оӣрсӣш̄* итд.

7) СУПСТИТУЦИЈА

Среће се као резултат дисимилационог процеса или као аналошки појав или као замена гласа сродним гласом у домаћим и страним речима:

---

[163] *А. Белић*, ЈФ XIV, 173; *Ј. Вуковић*, ГПД 34.
[164] *Б. Милетић*, ЦГ 295.
[165] *Б. Милетић*, ЦГ 295.
[166] *М. Стевановић*, ИЦД 46.
[167] *Д. Вушовић* СДЗб III 20; *Ј. Вуковић*, ГПД 35; *М. Стевановић*, ИЦД 46—47; *А. Пецо*· ГИХ 74.

б се супституише са *в* или обрнуто: *Дровьа̏к*, *Дровьа́ци*, *бље̏шање*, *бље̏шат* (према обљесит), в. Б. Милетић, ЦГ 362; *л* са *н*: *финца̂н*: *т* са *ћ*: *кре́ћат*, *мѐћат*, *пре̏ћат* и *й* са *в* и *ф*: *ко̏вча* и *ко̏фча*, *клу̏фко*, *зако̀фчат*,[168] *ко̏фчорога* (коза, крава);[169] *к* са *ф*: *јефтѝка* (грч. hektika), *јефтѝчав*; *в* са *с* или *ф*: *сра́бац*, *сра́ци* (према сврака) и *фра́ци*, *фи̏р*, *фи̏рови*, *фрије́сло*, *фресѝна*; ро̏фита̄но (ровито) в. Вук; *и* са *ф*: тефсѝја,[170] *д* са *г*: глије́то[171] (длето) и *л* са *н*: *ваља̏ница* (м. ваљалица) по аналогији према воденица

8) ДЕСОНОРИЗАЦИЈА

О губљењу звучности код сугласника на крају речи писали су: А. Белић,[172] М. Павловић,[173] Решетар,[174] М. Ивковић,[175] Д. Вушовић,[176] Ј. Вуковић,[177] Бошковић—Малецки,[178] М. Стевановић[179] (в. и О. Брох, Очерк. 50), Л. Вујовић,[180] Б. Милетић,[181] М. Милас,[182] П. Ивић,[183] А. Пецо,[184] Д. Барјактаревит,[185] Пошто је ово питање широко продискутовано, само ћу напоменути да је губљење звучности обичније код мухамеданаца[186], али у сваком случају општи је појав:

б-п: *го̀лу̏п*, *Дра́голу̏п*, *дро̂п*; *в-ф*: *ба̀ла̏ф*, *врља̏ф*, *гу̏ба̏ф*, *гу̏ша̏ф*, *ћора̏ф*; *г-к*: *бла̂к*, *дра̂к*, *дру̏к*; *д-т*: *бро̂т*, *мла̀т* (млат), *кома̂т*, *ду̏т* (дуд), *са̀т*, *ре̂т*, *ономà̀т*; *ђ-h*: *ту̏h* (туђ), *же̂h* (жеђ)); *ж-ш*: *му̏ш* (муж), *но̂ш*, *ду̏ш*, *ла̂ш* (лаж); *з-с*: *бр̂с* (брз), *о̀брас* (образ), *до̀рес*, *ѝзлас*, *у̀лас*, *про́лас*.

Понекада се чује известан степен звучности те се стиче утисак полузвучности као: *го̀л̆у̏б/п*, *гра̂д/т*, *му̏ж/ш*. Веома је значајна, у овом

[168] *Б. Милетић*, ЦГ 362; *М. Стевановић*, ИЦД 58; *Д. Вушовић*, СДЗб III 27; *А. Пецо*, ГИХ 98.
[169] *Ј. Вуковић*, ГПД 28.
[170] *Б. Милетић*, ЦГ 362.
[171] PJA; *M. Rešetar*, Der štok. 118; *С. Ившић*, Рад 196, 196.
[172] *А. Белић*, Дијазлкти 240—41.
[173] *М. Павловић*, ГСЖ 311—312.
[174] *M. Rešetar*, Der štok. 147—148.
[175] *М. Ивковић*, ЈФ II 66—72.
[176] *Д. Вушовић*, СДЗб III 32.
[177] *Ј. Вуковић*, Гласник Југ. проф. друштва, књ. XVII, 95.
[178] *Бошковић—Малецки*, Bulletin de l'Akademie Polonaise, Cracovie 1932, 8.
[179] *М. Стевановић*, Đakov. говор, 82.
[180] *Л. Вујовић*, Мрковићки дијалекат (Год. Задужбине Стојановића, II, 141).
[181] *Б. Милетић*, ЦГ 388.
[182] *М. Милас*, Мостарски дијалекти, 54.
[183] *П. Ивић*, ГГС 136.
[184] *А. Пецо*, Зборник за филологију лингв. и Матице српске, књ. IV—V,
[185] *Д. Барјактаревић*, Зборник за филологију и лингв. Мат. српске IV—V; Средњоибарска говорна зона (Зборник ФФ, Приштина бр. II; Говорне сообине Гњилана (Đjurmime бр. 2), стр. 73.
[186] *А. Пецо*, СДЗб. XIV, 109.

погледу, констатација А. Пеца до које је дошао експеримената лним путем.[187] Тиме се, управо, отклањају неједнака мишљења о истом говорном типу као што је случај код Броха и Миласа.[188]

9) АСИМИЛАЦИЈА

Особину једначења сугласника како по звучности тако и по месту образовања, коју зна и књижевни језик, познаје и бихорска зона, али има неких моменат који су јој својствени. Такав случај је с једначењем сибиланата *з, с* испред палатала *љ, њ, ђ, ћ*, односно њиховим прелажењем у шуштаве гласове *ж, ш: иж Љу́ба, иж љу̏бави, иж љѐба, иж њѐга, иж њѐдара, иж ђу̏бреша, иж Ћу́ра, ш Ћѐшком, ш Љу́бом, ш љѐбом, ш љѐкаром, ш њего̏вијем, ж ђа̏волом, ж ћевојко̄м, ш Ћи̏рком* идт.[189]

Једначење је познато и у групама где је први уснено-носно *м*, а други *д, т, с, ш, н* при чему *м* даје *н*:

мд=нд: седандесе̂т, осандесе̂т, сандру̏г[190]; *мт=нт: та̂нтимо, уја̂нтили смо;*[191] *мс=нс: се̏данство, о̏данство ди̏нара; мш=нш: ко̏ншија;*[192] *мц=нц: ка̏нција, ира̏нција* (онај који простире). Споменимо овде и групу *нб=мб* и *вн: зелемба́ћ зу̏мбул*[193], *о̏вно̄ћ; зн=зл: зламе́ње, зламе̏нитос(т)*.[194]

Група *ћн=ћњ* (преко *ћњ* где је једначен други према првом, а потом дисимилацијом у *ћњ*): *Брдњи̏ћ Дô, божи̏ћњи̏ квáсац, ку̏ћњи̏ћ, по̏ћњи̏ћ, оку̏ћњица, ра̏скућњи̏ћ*. Објашњења се могу видети код А. Белића[195] и других испитивача.[196]

10) ДИСИМИЛАЦИЈА

Особина испадања сугласника условљена разним моментима, као дисимилациона форма, изнесена је у поглављу о губљењу сугласика и на томе се нећу задржавати него на појави прелажења сугласника једне артикулације у другу коју условљава природа другог сугласника из те

---

[187] *А. Пецо*, СДЗб XIV, 109.
[188] *М. Милас*, Мостарски дијалекат; *О. Broch*, Очерк. 50.
[189] *М. Стевановић*, ИЦД 53; *Ј. Вуковић*, ГПД 27; *Д. Вушовић*, СДЗб. III 27; *А. Пецо*, СДЗб XIV; 95 *Д. Варјактаревић*, СДЗб XVI.
[190] *М. Rešetar*, Der štok. 125—26.
[191] *Т. Марети́ћ*, Језик слав. писаца, 155.
[192] РЈАЗУ.
[193] *А. Пецо*, ГИХ 94.
[194] *С. Ившић*, Рад 196, 194.
[195] *А. Белић*, Фонетика, 133, Београд 1960; Дијалекти 230 и даље.
[196] *М. Стевановић*, ИЦД 54; *Ј. Вуковић*, ГПД 40; *Б. Милетићи*, ЦГ 347—48; *Д. Вушовић*, СДЗб III 28.

групе. Та особина позната је говорима источне и јужне Србије,[197] источноцрногорским говорима,[198] говору Пиве и Добњака[199], црмничком говору,[200] говору источне Херцеговине[201] и новопазарско-сјеничкој зони.[202] И поред такве ширине ове појаве, ипак ћу изнети неколико момената из бихорског говорног типа.

Најчешће се дисимилују групе:

мн у *мл: мн* у *вн: мло̏го, мло̏жина, намложи̏ло се, најма̏лӣк; гу́вно обра̂вница, гивна̂зија;*

мњ у *мљ: ди̏м.ьа̄к, Да̀м.ьан, ша̀м.ьан, шам.ьано̏са̄н, су́м.ьа, су́м.ьа̄ш, по̏сӯм.ьаше;*

мӣ у *нӣ: ла̂нӣа; ӣч* у *вч* и у *фч: ко̏вча, ко̏фча, зако̀вча̄ш* и *зако̀фча̄ш ӣс* у *фс: ше̄фси̏ја, ше̄фси̂ца* (Годч, Радм., Год); *ли* у *ни: фини̂ан.*

11) МЕТАТЕЗА

Среће се у овим речима: *љу̏фка* (љуква), *на̏вр'ће, на̏маш̄тр, по̏сӣква, цу̏ка̄ш, цу̏ка̄ње, манӗрва, невро́за* (што одговара изворном облику neuroza), *не̏врӧзан*, узневрозијо се (в. М. Стевановић ИЦД 57).

У позајмљеницама група *јр* изговара се двојако: муслимани је задржавају, а православни метатезирају: *ба́јрам, ба́јрак, ба̄јрака̄р, Бајра̏мовић; ба́рјам, ба́рјак, барјака̄р* идт. Таква двојност код ове групе среће се и у домаћим речима, тј. муслимани је метатезирају, а православни чувају: *бо̂рје*, и *бо́јре, Са̏вино Бо̂рје*, и *Са̏вино Бо́јре, ивӗрје* и *ивӗјре.*

У поздраву код муслимана, у речи *мӗрха̄ба*, извршена је метатеза групе *рх* у *хр:* ме̏храба.[203]

Метатеза се среће и у виду померања слога: о̏вдале̄, о̏ндале̄, о̏ткале̄.

12) ХАПЛОЛОГИЈА

Позната је мањем броју речи као и другде: бременоша, виме-ноша, часловац.[204]

---

[197] *А. Белић*, Дијалекти, 230; *М. Павловић*, ГСЖ, 124.
[198] *М. Стевановић*, ИЦД.
[199] *Ј. Вуковић*, ГПД 39—41.
[200] *Б. Милетић*, ЦГ 362 и даље.
[201] *А. Пецо*, ГИХ 97; *Д. Вушовић*, СДЗб III 27.
[202] *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.
[203] *А. Пецо*, САДЗб XIV 101—102.
[204] *А. Белић*, Историја сх језика, Фонетика, 144; *Ст. Ившић*, Рад 196, 205; *Д. Барјактаревић*, СДЗб XVI.

13) Старе партикуле *к*, *н*, *р* данас се чују као додати сугласници најчешће код прилошких речи, што је споменуто у одељку о додавању сугласника: *овамо́ка*, *онамо́ка*, *тамо́к*, *онамо́к*, *тӯн-а*, *ондар́*; или код личних заменица: *менѐка*, *тебѐка*, *њи́ха́н*.

Партикула *и* која се додавала демонстративним заменицама за сваки род овде се није сачувала чак ни у облику мушког рода те се тако он изједначио с обликом за женски род: *ова*, *та*, *она* (овај, тај, онај). Ова партикула среће се код прилошких речи: *када́ј*, *тада́ј*, *сада́ј*, *онда́ј*, *куда́ј*, *онамо́ј* и *тамо́ј*. Среће се и у облицима: *ево́ј*, *ено́ј*, *ето́ј* и *евѐј*, *енѐј*, *етѐј*, *камо́ј* — преко скраћивања *и* у *ј*. у реченичкој вези (ево их=ево и=евој). Партикула *зи* сачувала се у дативу и локативу једнине заменица: *овôјзи*, *онôјзи*, *тôјзи*, *њенôјзи*, *мојôјзи*, *свáкōјзи*, *свáчијōјзи*. Особина позната и суседним говорима (в. М. Стевановић, ИЦД 60, Д. Барјактаревић, СДЗб XVI).

II. АКЦЕНАТ

1. Опште особине

Бихорска зона има четири акцента: ˊˋˆˇ, који се својом физиолошком страном слажу са стањем у књижевном језику, те се на том питању неће задржавати.

Полазећи од горње констатације, рекло би се да ова зона иде у ред млађих штокавских говора, али није тако. Наиме, она иако зна за четири акцента стоји изван оквира млађих штокавских говора зато што чува знатну архаичност када се тиче старих акцената (ˆ,ˊ) на унутрашњим слоговима трослożних и вишесложних речи. Сем тога она у доброј мери чува стари дуги акценат на крајњем слогу (*велӣм*, *желӣм*, *главê*, *главôм*), *војнико́в*; *тресе́м*, *иечӯ* итд.). Узлазни акценти (ˋ, ˇ)овде су резултат померања старога кратког акцента с крајњег слога на трет ходни дуги или кратки слог: *шљивúка*, *војни́ком*, *врѐтено*, *седочáнство*, *решѐто* итд. Имајући то у виду, може се рећи да је процес померања старог кратког акцента с ултиме завршен, али се он ипак среће у том положају условљен енклитиком. Ван те позиције нигде га нема: *Дошли́ су ти́ ӣдо́сци; Оти́ац му е ре́ко́*.

С обзиром на показане моменте, бихорска зона не припада ни старијој ни новијој акцентуацији прогресивних штокавских говора, већ је на прелазу од старије ка млађој.

У погледу дужина понаша се као већина прогресивних штокавскхи говора, тј. чува их после акцента, а познаје их и у положају пре њега. То ће се видети из прегледа зато примере не истичем.

Бихорска зона познаје старије преношење акцента на проклитику код именица свих родова као и других категорија речи пред којима се нађу проклитике: *на̏ ка̄мен, на̏ угљ̄ен, ко̏д ко̄тара, о̏д жалости, у̏ планину, на̏ брдо, о̏д зла̄та, бе̏з ме̄са, на̏ сӯнце; у̏ деве̄т, по̏ седморо.* Новијег преношења акцента — нема.

Веза акцента с енклитиком споменута је приликом констатације да се краткосилазни акценат чува на крајњем слогу.

Моменти који карактеришу поједине категорије речи биће дати у прегледу тих категорија, али пошто је питање акцента најзанимљивије код именица, придева и глагола, то ћу те категорија и изнети. Разуме се, преглед акценатских особина биће дат у сажетом облику и ослањаће се, уколико је то неопходно, на досадашње акцентаксе студије које третирају проблематику акцента у нашем језику као целини или у појединим говорима.

Напомињем да се овом приликом нећу задржавати на проблему тонског таласања и варијацима условљеним везама и односима речи у говорном ланцу. Конкретно, посматраћемо споменуте категорије речи полазећи од њихове акценатске индивидуалности.

2. ИМЕНИЦЕ

А. Именице мушког рода

Биће изнесене важније особине и без ширег поређења.

а. Једносложне речи. Једну групу чине оне са дугим вокалом, а другу са кратким.

α) Са дугим вокалом: Јављају се као три типа:

1. *тӣћ: бе̂с, ве̂з* са неким Даничићевог типа врач где ∧ = / (Дан. 25) и типа бо̂г-бо̏га (Дан. 23) као *ко̂в* и *тво̂р* или: *бу̂ш-а, ко̂ш-а*) Дан 24 25). У локативу једн. не мењају у ' ако значе живо: *о̏ вӯку, о̏ цр̄ву*, али: *по̏ ка́лу, по̏ кла́су*

Множина им се проширује, а акценат скраћује у ∨: *бе̏сови* (и бе̏сови), *вра̏чеви, бу̏тови* (и бу̏тови), *кла̏сови; вра̏чевима, кла̏совима.*

2) *тӣћ: стр̂иц-стри́ца* мења ∧ у / у зависносним падежима као: *ја̂з-ја́за, мра̂к-мра́ка*, али: *ти̂рн-ти̂рна*. Са проемњеним ∧ акцентом чује се и *кљу̂ч-јкљу́ча* (Дан. 19). Вокатив једн. је са ∧ акцентом, али се ретко чује: *ја̂зу, ти̂рну*. У множини немају ∨ цкенат на уметку, сем генитива који чува ∧: *ја̂зова̄-ја̂зо̏вима, кљу̂ча̄-кљу̂ча̏вима.*

3. *тӣћ: бо̂г-бо̏га.* Њима припадају неке из Дан. типа гро̂м-гро̀ма, тј. које мењају ∧ у \ (Дан. 24). Овим се акценат скраћује у∨: *бо̂р-бо̏ра,*

сто̂г-сто̄га. Тај акценат задржавају и у множини: *гро̏мови-гро̏мо̄ва-гро̏мовима*.

β) Са кратким вокалом. Јављају се као два типа:

1. *ти̏ћ: зе̏ћ, ла̏н* с којима иду неке које код Дан. мењају \\ у \ *бро̀ћ, збе̏г, жгло̏б, ма̏ч*, (Дан. 25) или које су код Дан. у групи рок-рока (Дан. 23) као: *змај, кров, ној, ров*. У промени задржавају \\ акценат у оба броја: *збе̏гови-збе̏го̄ва-збе̏говина, кро̏вови-кро̏во̄ва-кро̏вовима*, сем *жгло̏б* која се чује с акцентом на уметку, изузев генитива: *жгло̏бови-жгло̏бо̄ва-жгло̏бовима*.

2. Даничићев тип *гро̏ш-гро̀ша* не чини целину него се неке срећу у групу *вра̂г-вра̂га*, (као *ба̂н, бу̂к, дре̂н*), или у групи рак-рака (као *бич, леш, чап*). И поред таквог мешања, оне које се овде чују, издвајају се као посебан тип: *ко̏ш-ко̀ша, кр̏ш-кр̀ша, ӣдӣ-ӣдӣа, са̏ч-са̀ча, сно̏ӣ-сно̀ӣа*. Неодређена акцентска физиономија код именица ових двајв група запажа се и другде.[205]

У једнини ове именице чувају \ акценат, а у множини су неједнаке. Наиме, ако се генитив не проширује, има ^ акценат на крају: *гро̄ша̂, сно̄ӣа̂, кр̄ша̂;* ако се проширује, има \\ акценат на првом слогу: *гро̏ше̄ва, кр̏ше̄ва, сно̏ӣо̄ва*. Остали падежи имају \\ акценат на уметку: *гро̏ше̄ви, гро̏ше̄ве-гро̏ше̄вима, сно̏ӣо̄ви-сно̏ӣо̄ве-сно̏ӣо̄вима*, али увек *кр̏ше̄ви-кр̏ше̄ва-кр̏ше̄вима*. Двојност се чује и код: *сме̏то̄ви, са̏че̄ви, тра̏ӣо̄ви, це̏ӣо̄ви*, нпр.-*сме̏то̄вима* и *сме̏то̄вима, са̏че̄вима* и *сачева̏ма, тра̏ӣо̄вима* и *тра̏ӣо̄вима*: *це̏ӣо̄вима* и *це̏ӣо̄вима*[206].

б. Двосложне речи

α) Са дугим акцентом. Разликују се две групе речи: са старим дугим акцентом и са дугим узлазним добијеним после померања са ултиме. Отуда један тип чине: *до̂бо̄ш, ма̂јсто̄р, ӣе̂нце̄р, ра̂бо̄ш, су̂мо̄р* (Дан. 27) које у зависним падежима оба броја чувају овај акценат, али губе дужину.

Са овим типом, као у новопазарско-сјеничкој зони, мешају се неке Даничићева типа са \\ као *но̏вчић, све̏жањ* (Дан. 26, 33) или са / као: *ку̏ћња̏к* (Дан. 34) или са \\ и дужином као *ча̏рда̏к*.[207]

---

[205] *Ј. Вуковић*, Акценат Говора Пиве и Дробњака 188; *Г. Ружичић*, Акц. систем Пљев. говора 117; *Дан.* 25.

[206] *Д. Барјактаревић*, Акценат новоп.-сјен. говора (Зборник Ф. факултета у Приштини бр. 1, стр. 7).

[207] *Д. Барјактаревић*, op. cit. 8.

Овој групи припадају неке с непостојаним вокалом као *йљȗсак, йȃсак тȗшак, шȗшак*, које у једн. не мењају тај акценат, али им се у множини јавља ◟ акценат на првом слогу: *йљȗскови-йљȗскȏвā-йљȗсковима.*

Са помереним старим акцентом (◟) са ултиме на претходни дуг слог овде се чује знатан број речи од којих ћу споменути само неке: *зáвет, лáвеж, крȋеж, лáнац, мáјдан, нáрод, рȕчак, прóрок, свéтáц* (Дан. 26). У промени чувају стари акценат: *зáвет-зáвéта-зáвéту-зáвéтом-зáвéту, зáвéти-зáвéтима*, али: *зâвéтā, нâрȏдā, прȏрȏкā свéтâцā.*

Од ових именица разликује се *лáнац*, јер у једн. чува / акценат, а у множ. добије ∩: *лáнац-лáнца-лáнцем* (и *лáнцом*), *лâнци-лâнаца-лâнцима* (и *лāнцȉма*).

У целој зони се чује *мóзак* (и *мȏзак*) — Дан. 27; *мóљац* (дан. 30), *йóвој* и *рáзум* (Дан. 36), *јáдац* и *йрȕшак*[208] у промени се понашају као прве с том разликом што у множини имају ◟ акценат на првом слогу: *мȍзгови-мȍзгȏвā-мȍзговима*, али: *йȏвȍи-йȏвȍјā-йȏвȍима.*

β) Од именица са старим кратким акцентом на крају овде се чују: *бѐлег, бȉсер, бȕбрег, вàган, дȕкат, Дȕшан, ȉзвор, ȉзрод, јѐзик, кòнак, мѐђед, òбраз, йòток, йѐчат, шàван' сȕџук, Тȕрчин, унук* и многе друге као и са непостојаним вокалом: *кòсац, дȕшац, чàбар* итд.

Именице овог типа без непостојанот вокала у промени чувају стари акценат у оба броја: *ȉзвор,ȉзвȍра-ȉзвȍру-ȉзвȍром, ȉзвȍри-ȉзвȍрима* али у ген. множ. са ◟ акцентом: ◟ȉзвȏрā, ◟кȏнāкā, ◟ȏбрāзā.

Именица *Турчин* у множ. добије ∩ у свим падежима сем генитива где се јавља ◟ на првом слогу: *Тȕрци-Тȕракā-Тȕрцима.*

Неке речи у множини се проширују уметком као: ȍвас и ȍван[209], и на њему имају стари кратки акценат: овсȍви-овсȍвима, овнȍви-овнȍвима сем генитива који има на првом слогу повучен и скраћен акценат: ◟овсȏвā, ◟овнȏвā.

Именице *кȍнац* и *лȍнац* чују се са / акцентом у зависним падежима једнине: *кóнца-кóнцу-кóнцом* (и *кóнцем*), а у множини добију акценат на првом слогу сем генитива који има ◟ *:кȏнци кȏнāцā-кȏнцима.*[210]

Именице *òрао, кȍшао, йȍсао, кȁбао* — у зависним падежима једнине чују се са помереним старим акцентом: *òрла, йȍсла, кȍшла; òрлу, йȍслу, кȍшлу.* У множими тај акценат скраћују и померају на уметак *-ов*; сем

---

[208] *Вук*; СДЗб III, 131—2; СДЗб X 89, 208; Зборник ФФ Приштина 1, стр. 9.

[209] *Г. Ружичић*, СДЗб III 117; *М. Стевановић*, СДЗб X, 189.

[210] *Ј. Вуковић*, СДЗб X, 190.

у генитиву где иде на први слог: *орлови-орлова-орловима, послови-послова пословима, котлови-котлова-котловима.*

γ) Код именица типа војник, тј. са старим дугим акцентом на ултими имамо овакву ситуацију: зависни падежи једнине и ном. — вок. множине немају архаичности: у зависним падежима множине је двојност, тј. генитив има ^ акценат, а остали падежи \ на падежном наставку: *рукáв-рукáва-рукáву-рукáвом, рукáви-рукáва-рукáвима.* Овакве су: *Банáт, бранúк, горшúак, орáч, пеáч, пастúр, ситниш, слаткúш.* С њима иду: *зельóв, кусóв, рундóв* (Дан. 35). Код именица овог типа има знатног разилажења што се види из извора.[211]

δ) Именице са старим кратким акцентом на првом слогу чују се овде као и другде, са дужином или без ње:

1. са дужином: *говор, грмен, дрóбљен, јавор, камен, мрамор, пламен, прамен, север, угљен* и још многе друге. Њима припадају неке из Дан групе са \ акцентом и дужином (Дан. 35) као: *бога̏ль, гласник, зидар.*

Неке именице овог типа у промени задржавају дужину, а неке је губе: *бога̏ль-бога̏ља-бога̏љу-бога̏љом* (и *богаљем*), *лабу̏д-лабу̏да-лабу̏ду лабу̏дом*; али: *дéвер-дéвера-дéверу-дéвером, мрáмор-мрáмора-мрáмору-мрáмором.* У множини се неке проширују, али акценат им се не мења: *бога̏љи-бога̏ља-бога̏љима* или: *лабудови-лабудова-лабудовима.*

Код Даничића се \ акценат мења у \ у локативу једн.; а ̄ӯ множини, ако се проширују, јавља се / на уметку: на кемѐну, лабудóва-лабудóвима.[212]

Именица *стáрац* и њој сличне (Дан. 33) нису развиле дужину у зависним падежима: *стáрац-стáрца-стáрцу* или може бити да су је изгубиле под утицајем облика где је није било, на што упућује облик вокатива оба броја: *стáрче, стáрци* где се она чује. Овакве су: *јáрац-јáрца, пáлац-пáлца, шáнац-шáнца.* У промени им се не мења акценат.

в. Тросложне речи

α) Именице са старим кртаким акцентом ( ) на првом слогу, тип: душманин, брђанин (Дан. 42) задржавају у једнкни непромењен акценат, али у множини има колебања, тј. или задржавају једнински акценат: *дýшмани-дýшмана-дýшманима*, или имају / у ном. на другом слогу (*душмáни*), ^ у ген. на падежном раставку (*душмáна*) и \ у дат., инстр. и лок. на падежном наставку (*душмáнима*).

[211] *Вук*; *М. Стевановић*, СДЗб X, 93; *Ј. Вукэвић*, СДЗБ X, 207; *Г. Ружичић*,, СДЗб III 122.

[212] *Г. Ружичић*, СДЗб III, 128; *Ј. Вуковић*, СДЗб X, 211.

Има ових именица и са непостојаним вокалом као: *па̏сторак*, *ира̏норац*. Акценат им се не мења, а у множини се јавља дужина на слогу пред *р:* пра̏порци (ном.-вок.) — пра̏порцима. У ген. је, пак, нема: пра̏пора̄ца.

Код речи на *-анин* као *Ба̏ранин*, *По̏ђанин*, у множини се увек чује дужина на другом слогу од почетка речи: По̏ђа̄ни-По̏ђа̄на-По̏ђа̄нима (према месту Пода).

Неке именице се чују са дужином на другом слогу (Дан. 45) и чувају је у оба броја као: *за̏вра̄ањ*, *у̏пра̄ањ*, а такава је и *ска̏ка̄вац* (Дан. 41). Таква је ситуција и у новоп.-сјен. зони.[213] Друга група именица има дужину на трећем слогу и чува је у промени као: *дого̏во̄р*, *за̏лога̄ј*, (залагај), *јагодња̄к*, *о̏бича̄ј*. Код Дан. немају дужине (Дан. 46). Има речи које иду са овим, а припадају другим групама.[214] Овде нема повлачења акцента у локативу што је особина неких код Даничића,[215] Ружичића[216] Вуковића.[217]

β) Највише архаичности чува се код речи са старим кратким или дугим акцентом на унутрашњем слогу и са старим дугим акцентом на крајњем слогу.

1. С кратким акцентом на унутрашњем слогу и дужином пред њим чују се: *бе̄рбе̏рин*,[218] *гӯрбе̏шин* (Дан. 40), *Мг^ловић*, *Пи̏ва̄вић* и сл. Акценат им се не мења сем у ген. множ. где се дужи у и помера на први слог: *гӯрбе̏шин-гӯрбе̏шина-гӯрбе̏шину*, *гӯрбе̏ши-гӯрбе̏ша̄-гӯрбе̏шина*. Има их са дужином и иза акцентованог слога као: *на̏пӣснӣк*, *и̏скӯсња̄к*, *са̄ве̏знӣк*,[219] — ни њима се акценат не мења, али губе другу дужину: *са̄ве̏знӣк-са̄ве̏зника-са̄ве̏знику*, *са̄ве̏зници-са̄ве̏знӣка̄-са̄ве̏зницима*. За множинске облике би се могло рећи да скраћују другу дужину на полудужину али то би требало апаратима утврдити, што ја нисам могао учинити.

Има речи са дужином само на крајњем слогу као: *безбо̏жнӣк*, *гра̏нича̄р*, *одме̏шнӣк*, *тамни̏ча̄р* (Дан. 46).[220] Такве су и неке друге које по Даничићу не припадају овом типу као: *Цари̏гра̄д*, (Дан. 46) *гове̏да̄р* (Дан. 47), Акценат им се не мења.

---

[213] *Д. Барјактаревић*, Акценат новоп.-сјен. говора (Зб. ФФ I, 17).
[214] *Ј. Вуковић*, СДЗб X, 222, 2240 СДЗб III, 130.
[215] *Даничић*, op. cit. 46, 13.
[216] *Г. Ружичић*, СДЗб III, 131.
[217] *Ј. Вуковић*, СДЗб X, 223.
[218] *М. Стевановић*, СДЗб X, 98.
[219] *Д. Барјактаревић*, Акц. новоп.- сјен. говора (Зб. ФФ I, 19; *Дан.* op. cit. 45.
[220] *Д. Барјакатревић*, op. cit. 20.

Без дужине пред акцентованим слогом овде се чује велики број речи, али споменућу само неке: *завезак*, *нарамак*, *побратим*, *родитељ*, *потомчић*, *сељанин*, *учитељ* (Дан. 48). Акценат им остаје без промене у оба броја.

Код именица овог типа са непостојаним вокалом као: *опанак*, *обојак*, где је губљењем полугласника претходни вокал добио дужину, овде немају те особине. Тиме се бихорска зона једначи са архаичнијим ијекавским говорима.[221]

2. Са старим дугим акцентом на средњем слогу, тип: *алајбег* (Дан. 45), писам чуо много речи: *цепарош*, *сенатор*, и без дужине *Мијајло*. Акценат им се не мења.

γ) Са старим дугим акцентом на крајњем слогу овде се чују многе речи као: *болесник*, *весељак*, *господар*, *капетан*, *огртач*, *црквењак* (Дан. 47, 14), *опасач*, *затварач*. У зависним падежима једнине, у ном, акуз, вок. множине стари акценат је померен на претходни дуги слог. У осталим множинским падежима акценат је на падежном наставку: у ген. ∩ а у дативу, инстр и лок.\: *весељак-весељака-весељаку*, *весељаци-весељака-весељацима*.

δ) У неких речи стари кратки акценат померен је с ултиме на претходни кратак или дуг слог чиме се ова зона изједначава са млађим говорима, али у промени те речи задржавају архаичност: *Арбанас-Арбанаса-Арбанасу*, *домаћин-домаћина-домаћину*; *бурагер*, *вилает* (вилајет), *зијафет*, *кијамет*, *мелајет*: *кијамет-кијамета-кијамету*. У множини само ген. добије акценат место \: *домаћини-домаћина*, *кијамети-кијамета*; *домаћинима*, *кијаметима*.

Именице овог типа са непостојаним вокалом чувају мање архаичности од претходних: *брежуљак*, *добитак*, *јединац*, *оснутак* (Дан. 41) и разликују се од стања у пиперској зони која чува акценат на крају.[222] У множини се код ових именица чува архаичност, тј. у ген, дат, истр. и локативу: *добитак-добитка-добитку*, *добици-добитака-добицима*.

г. Четворосложне речи

Чују се са старим дугим или кратким акцентом на првом, унутрашњем или крајњем слогу:

а) с акцентом на првом слогу:

[221] *М. Стевановић*, СДЗб X, 99.

[222] *М. Стевановић*, СДЗб X; *Ј. Вуковић*, СДЗб X, 218—219; СДЗб III 122—123

α) са дугим акцентом: *вâрошанин* (Дан. 48), *Рȗдничанин*, *Трȗбињанин* код којих се акценат не мења, само се у множини развија дужина: *Трȗбињанин-Трȗбињанина-Трȗбињанину*, *Трȗбињани-Трȗбињана-Трȗбиња-нима.*

β) Од речи са старим кратким акцентом овде се чује: *Љешничанин* (Дан. 53, 16), *Радмањчанин*, *Буковичанин*, (Дан. 54)), *најоличар*, *ђутуричар* (Дан. 58, 16), *подупораљ*. Акценат им се не мења. Код ових на *-ин* у множини се јавља дужина: Љешничанин-Љешничанина-Љешничанину, Љешничани-Љешничана-Љешничанима.

б) Речи с акцентом на унутрашњем слогу дугим или кратким

α) са старим дугим акцентом нема их много: *полажајник*,) Дан. 54, 22), *зовимајчић*, *купивојскић*, *беригрождић* — обично се чују у приповедању. Акценат им је без прмене у оба броја.

β) С кратким старим акцентом има их знатан број било на другом, трећем или четвртом слогу: *Гусињанин*, *укућанин*, *Цетињанин* (Дан. IV, 3, 48), *Ерцеговац*, *Крчагуевац* (Дан. IV, 3б, 49), *Врбичанин*, *Туцањанин*, *Петчињанин*, *Лагаторац*, *Иваньчанин*) и Иванац), *Азањанин* (и Азањац), *Јагочанин*, *Орашковчанин*, *Радулићанин*, *Годочељац*, *Годијељанин* (и Годијевац). Има их и са дужином на крајњем слогу као: *безобразник*, *воденичар*, *кокошињак*, *понедељник* (Дан. 53, 20) или без дужине: *староседелац* (и староседиоц), *самостворитељ* (Дан. V, 6, 55). Ни код једне се не мења акценат, али оне са *-ин* у множини добију дужину, *Петињичанин-Петињичани-Петињичана-Петињичанима.*

в) Са старим дугим акцентом су на крају, тип: *нејоменик* (ђаво), *осуђеник*, *подупирач*, *утопљеник*, (Дан. 53, 20), *прелисивач*, *прелокривач*,[223] *учкопљеник*. У зависним падджима једнине, номинативу, акуз. и вокативу множ. ове именице имају померен стари акценат. У зависним падежима множине, тј. ген, дат, инстр. и лок. опет чувају архаичност: *подупирач-подупирача-подупирачу*, *подупирачи-подупирача-подупирачима.*

Из свега овог није потребно изводити никакве закључке.

д) На крају да споменем ону групу вишесложних речи код којих је стари кратки акценат померен с ултиме на претходни кратак или дуг слог. Додуше, код тих речи у промени се чува архаичност, али у неједнакој мери. Наиме, код именица типа *арнаутлук*, *калабалук*, *митрополит*, *угурсузлук* (Дан. 51,8а) — стари акценат се јавља у промени оба броја. Само у ген. множине тај стари акценат је померен к почетку речи за један слог: *калабалук-калабалука-калабалуку*, *калабалуци-калабалука-калабалуцима.*

[223] *Д. Барјактаревић*, op. cit. 27.

Код именица типа: *доброчи́нац, замоту́љак, заврше́так* (Дан. 51) — архаичност је знатно мања. Управо, чува се у ген, дат, испр. и лок. мн. а у осталим падежима оба броја изједначиле су се са стањем у млађим штокавским говорима: *замоту́љак-замоту́лка-замоту́љку, замоту́љци-замоту́љака-замоту́љцима.*

Б. Именице женског рода старих а основа

1. *Двосложне речи.* Чују се са старим кратким или дугим акцентим на првом слогу или са померним старим кратким акцентом са ултиме на претходни кратак или дуг слог.

α) Са кратким акцентом на првом слогу: *вуна, капа, књига, крушка, песма, шума* и још многе друге (Дан. 8). Особина је ових именица да чувају акценат у промени, сем у ген. множине којима се основа завршава једним сугласником где се дужи у : *кућа-кући-кући-кућом, куће кућа-кућама; шума-шуме-шуми-шумом, шуме-шума, шумама;* али: *крушка-е-и, крушке-крушака-крушкама.*

Има неких именица које се понашају као ове горе, а код Дан. су другог типа као: *магла, суза, сачма* (Дан. 6—7), па тако и *бува* и *мува*. Ове две последње имају у генитиву множине ◠ на падежжном наставку те се по том разликују од претходних.

Ове именице понашају се овако и у новоп. -сјен. говору.[224]

β) Са дугим старим акцентом овде се чују: *ва̑рка, ва̑рка, ма̑јка, пра̑вда, сла̑мка, ћу̑рка, цр̑ква* и још знатан број (Дан. 5—6) и чувају тај акценат у оба броја, сем код оних са два сугласника на крају основе у генитиву множине има каткад колебања. Дудуше, код њих је генитивски множински наставак *и* доста чест, али имају и наставак *а* при чему се међу крајњим основиним сугласницима јавља уметнути вокал. Када се то догоди, ◠ акценат се скраћује у ◟: *ва̑рка-ва̑рки, ма̑јка-ма̑јки, сла̑мка-сла̑мки*, али: *до̏јака, ма̏јака, ӣлӧвака* и увек: *при̏така, цр̏кава*.[225]

Има неких именица овог типа са колебљивим акцентом као: то́рба, то̏рба и то̑рба, ба́шча, ба̏шча и ба̑шча — у пљеваљском говору[226] чега овде нема већ увек гласе: *шо̏рба, ба̑шча* и *шко̑ла* (в. Ј. Вуковић,, СДЗб X). Овде се слажу са претходним које имају први слог кратак или дуг.

---

[224] *Д. Барјактаревић*, Зборник ФФ Приштина I, 28—29.

[225] СДЗб X, 99; СДЗб X, 233.

[226] СДЗб III, 39.

γ) Именице с помереним старим акцентом на претходни кратак слог (тип жена, зора) задржавају архаичност у промени — у ген. и инстр. једн, дат, инстр. и лок. множине: *зѐмља, зо̀ра, и̏гла, жѐна, ко̀са, ро̀са* (Дан. 6): жѐна-жене̂-жѐни-жено̂м, жѐне-же̄на̂-жена̏ма.

Забележио сам у новоп.-сјен. зони да ове именице скраћују \ у ̏ акценат у дативу једнине ако значе нешто неживо: *во̀ди, зе̏мљи, ро̀си.* Ту особину имају и овде, иначе то скраћивање у акузативу оба броја и ном. множине, код оних за неживо, и вокативу оба броја свих — обично је: *Доне̏си во̀ду; Плаћи̏ше гло̀бу; Ку(д) се пе̄пра̄ш уз то̄ каме̂ње, ко̀зо јѐдна!* (в. Дан. 6; СДЗб X, 227; СДЗб III, 136).

Неке именице овог типа прешле су у групу оних са ̏, тип да̏ска су̏за.[226а]

ε) С помереним старим акцентом на претходни дуг слог као: *гла́ва, ду́ша, ма́на, клу́па, сла́на, су́мња, та́ма* и још многе друге (Дан. 4) као и претходне, чувају архаичност у ген, инстр. једнине, дат, инстр, и лок. множ.: *гла̄ве̂, гла̄во̂м, гла̄ва̂, гла̄ва̏ма*, али увек: *ру̏ке̄.*

У дат. једн. код неких се запажа колебање, тј. јавља се / и ∩: *Оће̏ш да тӣ и̏рӣје̂м к ру́ци и к ру̂ци*[227]. У акуз. једн. код неких је нормална употреба ∩: *во̀јску, ду̂шу, зе̂му, ру̂ку* (в. Дан. 4). Именица брада је са двојаким акцентом: бра́ду и бра̂ду.[228]

2. Трословне речи

Чују се с акцентом на првом, унутражњем и крајњем слогу.

∝) Са старим кратким или дугим акцентом на првом слогу типа *ја̏года* (Дан. 10) као и неке друге: *ко̏кошка* (Дан. 12), *по̏грешка* (дан. 9), *ро̏дбина* (Дан. 10) и *со̏тона* (в. СДЗб III, 139; СДЗб X, 237) и: *са̂друга*, (в. Вук и Дан. *за̂ста̄ва*) в. Вук. СДЗб III, 140), *на̂града* (в. Вук), *на̄каза* (в. СДЗб X, Ч124), *на̂мера* (в. Вук), *пра̂вдица, тра̂вчица* (в. СДЗб X, 124, СДЗб X, 238—39).

Све именице оба ова типа задржавају овај акценат у промени.

β) Са старим акцентима на унутрашњем слогу:

1. *тӣћ*: *вил̏ушка, вр̏зина глави̏ца, ко̏ри̏ва, ку̏ћина, мали̏на, мара̏ма, неве̏ста* и др. задржавају тај акценат у промени, сем у ген. множине где има двојности. Наиме, оне са дужином пред акцентом, тип: *ва̄рни̏ца пр̄и̏ли̏ка* имају ∩ на првом слогу: *ва̂рнӣца̄, ри̂лӣка̄, је̂нзӣја̄* (в. Дан. II, 1, 8).

[226а] *J. Вуковић*, СДЗб X 227; СДЗб III, 136.
[227] СДЗб III, 138.
[228] *J. Вуковић*, СДЗб X, 230.

2. *тиј: девôјка* (Дан. 12), *Милâнка* — чува тај акценат, с напоменом да неке с два сугласника на крају основе повлаче номинативски акценат на први слог у вок. оба броја као: *дȅвōјко, дȅвōјке, пȅчӯрко, пȅчӯрке*. Исто тако ове именице скраћују ∧ акценат и у ген. множине, али га не померају *девȍјāкā, печȍрāкā*.

γ) С помереним акцентом са крајњег слога на претходни кратак или дуг слог, тип: *лепо̀та* (Дан. 10), *тешúва* (Дан. 10) — чувају архаичност у ген. и инстр. једн, ген, дат, инстр. и лок. множине: *висȉна-висинê-висимôм, висȉне-висинâ-висȉнама; одúва-одȕвê-одивôм, одúве-одȕвâ-одȕвāма*.

Именице типа висина не мењају акценат у вок. оба броја, али ове типа одива скраћују / у \ и померају га на први слог: *лепо̀та, лепо̀те; о̏дȕво, о̏дȕве*. У другим падежима те особине нема, а код Даничића и у неким другим говорима постоји (в. Дан. 11; СДЗб III, 139; СДЗб X, 233, 234—235).

Именица родбина и овде као у новоп.-сјен. зони[229] чује се са двојаким акценатом у ген, инстр. једн.: *ро̏дбинē* и *родбȉнē, ро̏дбинōм* и *родбȉнōм*.

3. Вишесложне речи

Чувају стари кратки или дуги акценат на првом или унутрашњем слогу:

α) С акцентом на првом слогу, тип: *Ви̏досав, ја̏сеновина, пре̏пелица, шӣше̏точина; зâставица, тȇнцерица, Рâјковица* и сличне — не мењају акценат у промени.

β) Именице с акцентом на унутрашњем слогу, типа: *бесȉ̏дослица* (Дан. 13, 14), *по.ља̏ница, шава̏ница. гата̏лица, наи̏дјница*, или: Годȕ̂шāнка, Годочȇљка, Мађедо̂нка и сл. — чувају архаичност у промени.

Бихорска зона наслања се на новоп-.сјеничку зону и имају много заједничког у акценту, али особину померања у дуљења акцента у ген. множине код именица типа *промȕклȉца-промȕ̂клȉцā*, Бихор не познаје, већ се врши само дуљење \ у ∧, а остаје где је и био: *промуклȉцā, пр̄клетȉнāцā*.[230]

в. Именице женског рода без наставка

1. *Једносложне речи* са ∧ акценатом, тип: *влâс(ӣ), жȇђ, лâж, рȇч* (Дан. 79) у промени, сем акузатива једн, или задржавају ∧ или га скраћују у \. Задржавају ∧: *влâс(ӣ), жȇђ, пȇд, рȇч, сȉвāр, цȇв, чâс(ӣ)*, а скра-

[229] Зборник ФФ, Приштина, I, 35.
[230] Зборник ФФ Приштина I, 38.

ћују га *зо̑б, ко̑с(ӣ), кр̑в, но̑ћ, ра̑ж, со̑* (в. Дан. 79). Код неких је Даничић истакао да се ^ мења у / у лок. једн. (Дан. 79). Та сообина овде није по зната, сем код именице *ћу̑д*: *Ни̏је му̏ по ћу́ди.*

Именица *но̑ћ* мења \ акценат зависних падежа у лок. једн. у \ — *по но̀ћи.*

У множини се чува архаичност: у ген, дат, инстр, и лок. :*но̏ћи-но̏ћӣ-но̏ћи̏ма, ла̑жи-ла̑жӣ-ла̑жи̏ма.*

Једносложна реч са \ акцентом је само *см̏рӣ* која у множини чува архаичност као претходна група.

2. *Двосложне речи.* Имају стари кратки или дуги акценат на првом или крајњем слогу:

α) С кратким или дугим акцентом на првом слогу, тип: *је̏сен̄, о̏зӣм, цр̏ве̄н* (Дан. 80—81) или: *ми̑сао, ра̑ван* (Дан. 80) — не мењају тај акценат, али их има које у множини чувају архаичност у ген, дат, инстр. и лок. као: *го̏ле̄н: го̏ле̄ни-го̏ле̄нӣ-го̏ле̄ни̏ма, ӣ̏ога̄н: ӣ̏ога̄ни-ӣога̄нӣ-ӣога̄ни̏ма* и *о̏зӣм* коју сам чуо само једаред у ген. множине: *Не̑ма ни̏шта од ови̏ја̄ о̏зӣмӣ* (Лагатори). Ове именице понашају се овако и у новоп. — сјен. зони.[231]

Код Даничића неке од ових са \ акцентом у ген, множ. мењају тај акценат у / и померају га ка крају речи (голе́ни) чега овде нема (в. Дан. 81).

С именицама које имају \ акценат иду и збирне на *-ад: ја̏гња̄д, ју̏на̄д, че̏ља̄д* (Дан. 81) које овде задржавају акценат без промене и тиме одступају од Даничића (Дан. 81). Исто тако понашају се и оне на *-ӧсӣ* као: *ми̏ло̄с(ӣ), ра̏до̄с(ӣ)* и сл. У множини се кадкад чује колебање као: *ӣа̏кости̏ма* и *ӣа̏кости̏ма.* Овако је у новоп. -сјен. зони.[232]

Именице са дугим акцентом чувају архаичност у множини (ген, дат, инстр. и лок.): *мӣсли̏-мӣсли̏ма.*

β) Стари акценат с краја речи је померен те се чују облици: *љу́бав, на́ӣас(ӣ)* (Дан. 80) којих има знатан број, или: *са̀мрӣ* којих је врло мало. У промени све чувају архаичност.

3. Тросложне речи

Стање код њих не разликује се од ситуације код тросложних раније споменутих именица оба рода. Наиме, оне с акцентом на првом слогу чувају тај акценат у промени, али у дат, инстр. и лок. множине

[231] Зборник ФФ, Приштина I, 40.

[232] Зборник ФФ, Приштина I, 41.

каткад има колебања: *за̏повӗс(т̄)-за̏повӗсти-за̏повӗсти*, *за̏повӗсти-за̏повӗсти̏-за̏повӗсти̏ма* и *за̏повӗсти̏ за̏повӗстима*. Тиме оне знатно одступају од Даничића где се ъ мења у / у лок. једн, и ген. множ. и помера ка крају речи: у запове́сти, запове́стӣ (Дан. 82, 83; СДЗб X, X246).

Трос̆ложне речи с акцентом на унутрашњем слогу, тип: *чести̏тӧс(т̄)* (Дан. 82), *Ара̏нча̄ђ*, *Ора̏ховча̄ђ*, *Туца̏ньча̄ђ* или: *Кошева̏рча̄ђ*, *Ива̏ньча̄ђ* и сл. — чувају старину у промени, с напоменом да губе дужину оне које не значе лице: *чести̏тӧс(т̄)-чести̏тӧсти-чести̏тӧсти*, али *Туца̏ньча̄ђ-Туца̏ньча̄ђи-Туца̏ньча̄ђима*.

Код именица са старим акцентом на крају померен је тај акценат на претходни слог_те се чује: *једна̏кос(т̄)*, *нема̏рнос(т̄)*, *йоко̏рнос(т̄)*, (Дан. 83) и неке које су се изједначиле с њима — све чувају старину у промени и тиме се лажу са црногорском говорном зоном[233].

4. Вишесложне речи. Чувају старину ако су с акцентом на унутрашњем или крајњем слогу: *немарљи̏вӧс(т̄)*, *ненаси̏тӧс(т̄)*- Дан, 83, али: *неједна̏кост̄*(), *нейокре́тнос(т̄)* (Дан. 83) — где само номин. (акуз.) знају за новију особину, иначе у промени све задржавају стари акценат.

Г. ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА С НАСТАВКОМ о/е

1. Од једносложних речи чује се само *дно̏* и *зло* у једнини, а у множини само ген. -*зла̏*. Тако је и у новоп.-сјен. зони.[234]

2. Двосложне речи се чују или са старим акцентом на првом слогу или са помереним старим акцентом с краја.

α) Речи са старим кратким или дугим акцентом на првом слогу: *бла̏то*, *во̏ће*, *зр̏но*, *ја̏то*, *ко̏ло*, *ме̏сто* и многе друге (Дан. 64) као и *гро̏бље*, *ро̏бље*[235] и *ко̏ље*, *ру̏бље* или: *зла̏то*, *мли̏во*, *тӗсто*, *гра̂ње*, *гро̂жђе*, *ӣње*, *сӯнце*, *тӣрње* (Дан. 62). Неке од ових са старим кратким акцентом мењају га у ген. множине у [236]

Именица *сӣјено* чује се редовно у множини: *сијѐна-сијена̏-сијѐнӣма*, а именица *мӗсо* у множини се не чује.

β) Код речи које су имале акценат на крају типа: сѐло (Дан. 64) или ви́но, крило (Дан. 61) — у једнини немају архачности: *сѐло-сѐла-сѐлу-сѐлом*, *кри́ло-кри́ла-кри́лу-кри́лом*. У множини ове типа *село* у основи немају архаичности, али се запажају два момента: у генитиву се дуљи

---

[233] *М. Стевановић*, СДЗб X, 132.

[234] Зборник ФФ Приштина I, 45.

[235] СДЗб III, 134; СДЗб X, 105; Рад ЈАЗ У 196, 244; *Вук*, Рјечник; СДЗб X, 250.

[236] СДЗб X, 252.

једнински акценат у ∩ код оних без непостојаног вокала: *сѐло-се̑ла, пѐро-пе̑ра*; код оних са непостојаним вокалом јавља се ∩ на падежном наставку:

добра̑, ребра̑. Овај акценат може се срести и код речи без непостојаног вокала као: *кр̀ста-кр̀ста̑*. Код ових типа *крѝло* у два случаја имамо сиртацију као код Даничића, тј. да / акценат у ген. множ. прелази у ∩: *вла̑ка̄на̄, де̑ба̄ла̄, пи̏са̄ма̄, ста̑ба̄ла̄* или се / скраћује у ∖ Као: *бр̏вно-бр̏ва̄на̄* (Дан. 61), али се чују и са ∩ на крају: *вла̑кна̑, де̑бла̑, ста̑бла̑*, тј. када се између крајних основних сугласника не умеће непостојани вокал. Овако се понашају и *пла̑тно-пла̑тна̑, са̑дно-са̑дна̑*, а са њима иде: *ја̏је, пр̏ло пре̑ло, ја̄ја̑, пр̄ла̑, пре̑ла̑*. У дат, инстр. и лок. све имају кратак акценат на падежном наставку: *де̑бли̏ма, ста̑бли̏ма, ја̄и̏ма, кр̄ли̏ма, пр̄ли̏ма* и сл.

Код речи које се колебају између две промене типа: *зво̑ће, жу̏јце*, када се узму са збирним значењем, среће се старина: *зво̑ћа̑д, жу̏јца̑д, ру̏нца̑д*. У зависним падежима имају ∩ на првом слогу: *зво̑ћа̑ди-зво̑ћа̑дима, жу̏јца̑ди-жу̏јца̑дима, ру̏нца̑ди-ру̏нца̑дима*.[237]

3. Трословне речи

Чују се с нагласшеним првим, средњим или крајњим слогом:

α) С кратким или дугим првим слогом овде се чују не само оне Даничићева типа *бу̏ћкало, гла̏дило* него и многе друге које су им пришле, а припадају другим типовима, као што је случај у новоп.-сјен. зони: *гла̏дило, ле̏гало, кле̏ћало, пе̏рило, се̏дало* или са дужином после акцента: *ва̄ри̏во, пе̏ћи̏во*; *по̏ћи̏ште, о̏ви̏ште, па̏си̏ште, по̏ши̏ште* (појиште); *го̏ди̏ште, ло̏ви̏ште* (в. СДЗб X, 255): *ва̄ра̏ње, ва̄рка̏ње, гу̏ви̏ште, е̏лди̏ште, кли̏ма̏ње, ло̏кви̏ште, по̏ше̏ње, пр̏же̏ње, и̏ьа̏чка̏ње, сва̄ти̏ште, ре̏ши̏ште, то̄ри̏ште*[238], *би̏сри̏ње, га̏же̏ње*.[239]

Акценат им се не мења.

Са дугим акцентом овде их је мало: пла̑ндиште, Ча̑јниче; ни код њих се не мења акценат.

β) Са средњим акцентованим слогом чује се знатан број, али их је више с кратким него с дугим слогом, односно акцентом: *за̄че̏ље, па̄се̏ље, па̄ру̏че* као и: *грди̏ло, Прокуи̏ље, држа̏ло, соли̏ло, огњи̏ло, цеди̏ло* (Дан. 3, 65) — Не мењају акценат сем у ген. множине, али тако да оне са дужином пред номинативским акцентом добију на први слог ∩, а оне без дужине добију ∖ акценат: *па̄се̏ље-па̄се̏ља-па̄се̏ље̄м, па̄се̏ља-па̄се̏ља̄-па̄се̏ља̄ма*; али: *огњи̏ло-огњи̏ла-огњи̏лу, огњи̏ла-огњи̏ла̄-огњи̏лима*.

[237] Зборник ФФ Приштина I, 50.
[238] СДЗб X, 257.
[239] СДЗб X, 108.

Са старим дугим акцентом су: *Ари̂ље, бу̂сење, бесцење, Загорје̂, ја̂сење, ко̂рење, пра̂мење, узда̂рје* (Дан. 9, 67) — не мењају акценат.[240]

γ) С крајњим наглашеним слогом одакле је акценат померен на претходни кратак или дуг слог: *вре̏тено, го̀спо̀дство, ха̀во̀лство, реше̏тко брда̀шце суна̀шце* (Дан. 65, 66) и многе друге; или: *вези́рство, има́ње, позна́нство, прокле́ство, расу́ло, сваку́ће, уби́ство*.[241]

У промени се понашају неједнако. Наиме, ове с кратким узлазним у једнини не мењају акценат, а у множини чувају архаичност, тако да ген. добије ∩, а дат, инстр. и лок. \\ на падежном наставку: *врѐтено-вре̏тена-врѐтену-вре̏тено̀м, вре̏тена-вре̏тена̂-вре̏тени̏ма*.

Овако се понашају и именице са *ѣ* акцентом, тип *има́ње*, тј. с једним сугласником на крају основе: *има́ње-има́ња-има́њу-има́ња-има́ња̂-има́њи̏ма*.

Код речи са два сугласника на крају основе стање је неједнако, тј. ако се између тих сугласника не умеће вокал *а*, понашају се као оне с једним сугласником, (тип имање), а ако се умеће вокал *а*, место номинативског једнинског акцента јавља се ∩ у генитиву множине: *позна́нство-позна́нства-позна́нству, позна́нства-позна́нства̂-позна́нстви̏ма* и *позна́нстава̂ позна́нстви̏ма*.

4. Вишесложне речи

Срећу се с акцентом на првом, унутрашњем или крајњем слогу одакле је померен на претходни кратак или дуг слог.

α) С првим кратким слогом под акцентом: *го̏роцвеће, ма̏терин-ство* (Дан. 10, 69) или: *ро̏бље, тр̏кали̏ште* (Дан. 9, 69), *ста̏решинство* и др. или: *де̏вовање, дру̏жење, ја̏довање, му̏дровање* (*и мудровање*), *пе̏вовање, ра̏довање* итд.

Некада се именице овог типа на *-ље* чују са ∩ акцентом на слогу пред тим наставком и тако прелазе у групу с акцентом на унутрашњем слогу: *лудова̂ње, рукова̂ње*.

Све именице с акцентом на првом слогу задржавају номинативски акценат без промене у оба броја.

β) Унутрашњи акцентовани слог може бити под кратким или дугим акцентом: *Сара̏ево* (Дан. 2,68), *ше̏та̏ли̏ште* (Дан. 7,69), *игра̏ли̏ште, боси̏ли̏ште, куйу̏ли̏ште*. Акценат им се не мења. Тако се понашају и глаголске именице на *-ље: доно̏ше̏ње, изво̏ђе̏ње, наво̏ђе̏ње, подме̏та̏ње, разме̏та̏ње*.

[240] СДЗб X, 109.
[241] СДЗб X, 111; СДЗб X, 255; *М. Московљевић*, Акц. систем поцерског говора, 16.

Код именица с акцентом на трећем слогу, тип: *зеленило*, *мотавило*, *руменило* (Дан. 4, 69), *водокршће*, *гребениште* (Дан. 12, 69) — акценат се мења само у ген. множине где се место једнинског (\) јавља ^: *мотавила*, *водокршћа*, *гребеништа*. Неке од њих чувају једнински акценат и у ген. множ. као: *лубеничишта*, *манастиришта*.

Именице с дугим старим акцентом на унутрашњем слогу: *девесиље каравиље*, *поморавље* (Дан. 12, 69) и друге које су се с њима изједначиле као: *говорење*, *ваљушкање*, *слобођење*[242] — чувају архаичност у целој својој промени.

α) С помереним акцентом с краја: величанство, достојанство, сведочанство.[243] У једнини задржавају нови акценат без промене, а у множини, ако се јави непостојан вокал, генитив добије \ акценат место једнинског ` акцента, што је и уопштено: *достојанства*, *величанства*, *сведочанства*.

Речи с дугим акцентом (*ǐ*), тип: *сиромаштв(в)о* (Дан. 68), *невољалств(в)о*, *побратимство* (Дан. 9, 69),[244] *одељење*, *поверење*, *покућанство* (Дан. 3, 70) — у једнини немају архаичности, а у множини је чувају: у ген ^ , у дат, инстр, лок.\ на падежном наставу: *покољење-покољења-покољењу- покољењем*, *покољења-покољења-покољењима*. Ако се у ген. множ. јави непостојани вокал, онда се место једнинског (*ǐ*) јавља ^: *покућанства-покућанстава*, *доброчинстава*.

Д. ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА С КОНСОНАНТСКОМ ОСНОВОМ

1. Двосложне речи с проширеном основом гласом *т* имају акценат на првом или крајњем слогу.

α) С акцентом на првом слогу: *јагње*, *јаре*, *куче*, *маче* (Дан. 72 и друге које се овако понашају као: *ждребе*, *дрвце*, *ђаче*.[245] Акценат им се не мења. Овим именицама придружују се оне којима се стара основа завршава гласом *н* као: *бреме*, *иле́ме*, *се́ме* (Дан. 72) и њима сличне. У једнини чувају номинативске акценат, а у множини има шаренила. Наиме, номинатив готово увек има на крају основе једнински акценат: *бремена*; ген. на падежном наставку ^: *бремена*, дат, инстр. и лок.\ на првом слогу или на падежном наставку: *бременима* и *бременима*, *вименима* и *вимена*, *илеменима* и *илемена*.

---

[242] СДЗб X, 258; *Вук*, Рјечник.
[243] СДЗб X, 111; СДЗб X, 258.
[244] СДЗб X, 259.
[245] СДЗб X, 115; СДЗб X, 262.

β) Речи с помереним старим акцентом с краја на претходни слог:

1. тип: *мдмче* (Дан. 71) увећале су свој фонд приласком других речи као: *йсе, ћдше, штене*, али су неједнаке у промени. Наиме, именице *мдмче* и *штене* чувају архаичност: *мдмче-момчета-момчету, штене-штенета-штенету*. Друге две скраћују \ у \\ у зависним падежима: *йсе-йсета-йсету, ћдше-ћдшета-ћдшету*.[246] У множини се чују са збирном ознаком: *мдмчад, штенад* па и *ћдшад* поред *ћошета-ћошетâ-ћошетима*.

2. тип: *врéме* (и вријеме), *јýне, кльýсе, кýмче, свúньче*[247] (Дан. I, 72), — неке скраћују номинативски једнински акценат (/) у \\ као: *врéме-врéмена,-јýне-јýнета, кльýсе-кльýсета* и немају архаичности. Друге чувају архаичност јер се на крају основе јавља \\ као: *звóнце-звóнцета, дéте-дéтета, гýньче-гýньчета, јáје-јáјета* (и *јáе-јаета*), *свúньче-свúньчета*.

Множина се чује само код *јáје* и *врéме* и чувају архаичност: *јáја-јајâ-јајмa, времéна-времéнâ-временмма*. Код других се употребљава збирна ознака и оне место једнинског (/) добију ^: *кýмче: кýмчад-кýмчадū-кýмчадима, свúньче: свúньчад-свúньчадū-свúньчадима*.

Именице с основом на *с* нису се сачувале него су се изједначиле с именицама типа село. Само именице *нéбо* и *чýдо* у множини се проширују и чувају акценатску архаичност у звисним падежима: *чудéса-чудéсâ-чудéсима* (и *чудесúма, небесúма*).[248]

2. Трословне речи

α) Када су с акцентом на првом слогу, понашају се као у млађим штокавским говорима: *грáђанче-грáђанчета, кóпиле-кóпилета, Цúганче-Цúганчета* (Дан. 8, 74), в. СДЗб X, 117. Њима су пришле неке других типова као: *дúлберче* (и *дúлберче*) (Дан. 6, 74), *прéзиме* (Дан. 2, 73) и не мењају акценат

β) Трословне речи с акцентом на унутрашњем слогу, тип: *говéче, дерúште, магáре, унýче* (Дан. 2, 73) или неке из Даничићева типа 5,74, 7,74 као: *тестéре, јелéнче, озúмче* — у промени чувају архаичност: *унýче-унýчета-унýчету, унýчад-унýчадū-унýчадима*. Само именица *говéче* има на првом слогу ген. множине \\ акценат: *говéда-говéдū*.

γ) С помереним акцентом с краја речи:

1. тип: *сирóче* (Дан. 78) у једнини чувају архаичност: *сирóче-сирóчета-сирочéту*. У множини са збирним ознаком имају \\ акценат на првом слогу: *сúрочад-сúрочадū-сúрочадима*.

---

[246] СДЗб X, 262; СДЗб III 135.
[247] СДЗб X, 115; СДЗб X, 261.
[248] Зборник ФФ Приштина I, 59.

2. тип: *буре́нце, дете́нце, јаре́нце* (Дан. 2, 73) — чувају архаичност: *буре́нце-буре̏нце̏та-буре̏нце̏ту, буре̏нца̄д-буре̏нца̄ди-буре̏нца̄дима*. Именица *чељаде* у збирној множини има\ акценат на првом слогу у свим падежима: *че̏ља̄д-че̏ља̄ди-че̏ља̄дима*.

3. Вишесложне речи

Чувају архаичност кадгод им је акценат на неком унутрашњем слогу као: *калуђерче, Сара̏евче* (Дан. III, 74), *самоу̏чее*.

Код оних са помереним старим акцентом с краја као: *говеда́рче* у промени се, исто тако, чува архаичност како у једнини тако и у збирној множини: *говеда́рче, говеда̄рче̏та-говеда̄рче̏ту, говеда́рча̄д-говеда̂рча̄дима*, тј. место номинативског једнинског акцента

3. Придеви

Разлика у промени између придева неодређене и одређене форме свела се на веома малу меру, али је у акценту сачувана и даћу преглед акцента полазећи баш од тих разлика. Разуме се има знатан број типова придевских речи где су обе форме акцентски једнаке.

Придевске речи само с једном формом нећу узимати у обзир сем ако то захтева специфичност тих речи у погледу акцента. Исто тако, примере нећу износити онамо где је ситуација саасвим јасна из изложених односа двеју придевских форми. Најзад, придевске речи неодређене форме обично се мењају по сложеној промени те ни то нећу истицати где није неопходно.

а. Придев *зао̏-зла̏-зло̏* у промени дуљи \ у ^ у свим родовима: *зао̏-зло̂га-зло̂ме-злу̏јем, зла̏-зле̂-зло̄j-зло̂м; злу̏-злу̂ја-злу̏јем* (и злу̏јема) Код жен. рода у ном. множ. чује се колебање: *зле̂* и *зле̏ жѐне*, али чешћи је први облик.

Одређена форма је *злу̂-зла̂-зло̂*. У промени се не разликује од неодређене форме.

б. Код придева типа *бр̂з-бр́за-бр́зо* који се по номинативу једн. слажу са стањем у књижевном језику, у ген. и дат. м. рода чује се ^ на наставку *-ог*(а), *-ег*(а), *-ом, -ем*(у): *бр̂зо́г, бр̂зо́м, вр̄уће́г, вр̄уће́м*. Ако ови падежи имају покретни вокал, место ^ јавља се / акценат: брзо́га, брзо́ме вруће́га, вруће́му. У инструменталу једн. имају \ чкценат на првом елементу рефлекса јата: *бр̂зу̏јем, вр̄ућу̏јем*. Оваква је ситуација и у средњем роду, па због те једнакости средњи род нећу нигде посебно истицати.

Женски род чује се с ^ акцентом на крају у свим падежима једнине: *бр́за-брзе̂-брзо̂ј-брзо́м*.

Номинатив множ. свих родова има / акценат: *бр́зи-бр́за-бр́зе*, а ^ акценат јавља се у генитиву на падежном наставку; у дат, инстр. и лок. скраћен је у \ и чује се опет на падежном наставку: *бр́зи, бр́зе, бр́за-бр̏зи̏ја-бр̏зи̏јема*.

Одређена форма у ном. једн. има ^ у свим родовима: *бр̂зӣ-бр̂за̄-бр̂зо̄*, али се не чује доследно у промени: *бр̂зо̄г* и *брзо́га, бр̂зо̄ме* и *брзо́ме бр̂зијем* и *бр̏зи̏јем*; *вруће́га-вруће́му-врућо́м* и *вр̏уће̄га-вр̏уће̄му-вр̏ућијем*.

в. Придеви *бо̑с-бо̀са-бо̀со* и *го̑-го̀ла-го̀ло* узети у сложеној промени скраћују номинативски акценат у \ : *бо̏со̄га-бо̏со̄ме* (и *босо́га-босо́ме*) — *бо̏си̏јем; го̏ло̄га-го̏ло̄ме* (и *голо́га-голо́ме*) — *го̏ли̏јем; бо̀са-бо̏се̄-бо̏со̄j-бо̏со̄м го̀ла-го̀ле̄-го̏ло̄j-го̏ло̄м;* множ.: *бо̀си̏-бо̀се̄-бо̀са̄*, дакле с \ акцентом, *бо̏си̏ја̄-бо̏си̏јема*, зависни падежи, дакле, као једнина, тј. са скраћеним ˇ .

Одређена форма исто тако има \ акценат у свим падежима: *бо̏си̏-бо̏са̄-бо̏со̄*.

г. Код придева типа *здра̏в-здра̏ва-здра̏во, пр̏о̏с(т̄)-пр̏о̏ста-пр̏о̏сто* — задржава се номинативски акценат било да су узети у простој или сложеној промени: *здра̏в-здра̏ва-здра̏ву* и *здра̏во̄га-здра̏во̄ме; здрава̏-здра̏ве̄-здра̏во̄j; здра̏ви-здра̏ве-здра̏ва: здра̏ви̏ја̄-здра̏ви̏јема* (и здра̑ви̏ја̄-здра̑ви̏јема).

Неки придеви овог типа задржавају акценат неодређене форме и у одређеној као: *мр̏к, пр̏о̏с(т̄), си̏т, сла̏б*, а неки га дуже у ^ као: *здра̑в, пра̑в, ста̑р* и чувају га на првом слогу у свим падежима оба броја: *здра̑ви-здра̑вога-здра̑воме, здра̑ва-здра̑ве-здра̑вој; здра̑ви, здре̑ве-здра̑вија-здра̑вијема* (в. Дан. 2 14; СДБб X, 138). Напомињем да се у једнини у жен. роду осећа потискивање ове форме неодређеном акценатском формом.

д. Између неодређене и одређене форме нема разлике код знатног броја придевских речи као нпр. на *-ав, -аст̄, -ан, -чак* (ачак), тип: *а̏лка̄в-а̏лка̄ва-а̏лка̄во* (Дан. 219), тип: *бодљи̏ка̄в, водљи̏ка̄в, главни̏ча̄в* (Дан. 225), тип: *ба̏ља̄с(т̄)* (Дан. 220), тип: *а̏лаша̄с(т̄), дрвена̏с(т̄)* (Дан. 226), тип: *пакосан-а-о, праведан-а-о, сла̏бачак-а-о* (Дан. 228—229), тип: *о̏ло̄ван, у̏че̄ван* (Дан. 229). Мењају се по сложеној промени и губе дужину[249].

Придеви на *-ов* који значе неко потицање, као *буков, јелов, клеков* чују се и у одређеној форми: *бу̏ко̄в ли́с(т̄), јело̏̄в огранак, кле̏ко̄в ча̏j*. Акценатских разлика између видова у промени нема, али треба напоменути да се придев *јѐлов* у промени разликује од друга два, јер чува стари

[249] СДЗб X, 138; СДЗб X, 277.

кратки акценат на унутрашњем слогу: *јелȍвōга-јелȍвōме* и *јелȍвā-јелȍвē-јелȍвōј*.

Нема разлике у акценту ни код придева типа: *вȍштāн, зȅмљāн, шȅштāн*, (Дан. 220) као ни код придева типа: *бȉстар, вȅран, влȁжан, вȉтак, рȍдан, тȁнак, ȕзак, чȕдан* (Дан. 220).

Акценатска једнакост среће се и код придева типа: *гȏтōв-гȏтȍва-о лȕкав-лукȁва-о* (Дан. 217—128): *стȉдљив-стидљȉвōга-стидљȉвōјем; стид љȉва-стидљȉвē-стидљȉвōј;* множ. *-стидљȉви, стидљȉве-стидљȉвōја-стидљȉвōјем.* У овоме се огледа и промена одређене форме.

д. Придеви типа: *дȏбар-дȏбра-о* с којим овде иду *мȏдар, мȏкар, ȏстар* — у промени имају \ акценат који су добили примањем сложене промене, односно њеним уопштавањем: *дȏбар-дȏбрōга-дȏбрōме* и *добро́га добро́ме*) *дȏбра-добрȇ-дȏбрōј*,

е. Ситуација је нешто сложенија код придева с превученим акцентом у женском и средњем роду типа: *вȉсок-висȏка-о, гȏлем-голѐма-о, дȁлек-далѐка-о* (Дан. 219; СДЗб X, 287). Наиме, у именичкој промени ових речи мушки и средњи род има акценат на другом слогу ген, дат. и локатива једнине: *голѐма јада, голѐму јаду, по голѐму кáлу;* у инструменталу једнине чува се архаичност: *голȅмōјем*. Женски род, исто тако, чува архаичност у звисним падежима: *голѐма-голȅмē-голȅмōј* итд. Множина је изједначена према одређеној форми: *голȅми-голȅме-голȅма-голȅмōја-голȅмōјема* (и каткад големијем).

ж. Придеви с дугим кореновим вокалом типа: *влâсан, јâван, кȋван, слâван-* — чувају разлику између одређене и неодређене форме. Наиме, у ген. и дат. једн. код неких се чује акценат на наставку -ог(а), -ом(е): *влâсан-власнóга* и *влâсног, власнóме* и *влâсном*. Облици без покретног вокала су ретки. Женски род чува ^ акценат у промени, али код неких речи тај акценат је на падежном наставку: *грȗдна-грȗднȇ-грȗднōј-грȗднȏм*.

Одређена форма чува ^ акценат у свим родовима и у оба броја.

з. Придеви типа *злáтан-злáтна-о, јéдар-јéдра-о, мýдар-мýдра-о* — са наставцима сложене промене пружају овакву слику: *мýдар-мудрóга-мудрóме-мудрȉјем; мýдра-мȕдрȇ-мȕдрōј-мȕдрȏм; мýдри, мýдре-мȕдрȋја-мȕдрȉјема.*

Одређена форма чува ^ акценат у промени свих родова оба броја: *мȗдрī-мȗдрā-мȗдрō-мȗдрōга, мȗдрē, мȗдрīјā, мȗдријема.*

и. Придеве типа: вратни, зидни, зубни, — иако имају само одређену форму спомињем због акценатске специфичности, тј. због чувања старог акцента на крају: *вратнȋ-вратнȃ-вратнȏ*. У промени се понашају као придеви неодређене форме, јер имају ´ акценат на наставку *-ога, -оме*, тј. у ген. и дативу, а ` у инстр. једн. чувају \ акценат на првом делу

рефлекса јата: *врāтнóга-врāтнóме-врāтнӣјем*. Жен. род чува ∧ акценат на падежном наставку свуда у једнини: *врāтнâ-врāтнē-врāтнôј*. Множински облици. исто тако, чувају архаичност: *врāтнӣ, врāтнē, врāтнâ-врāтнӣја-врāтнӣјема*.

ј. Код придева који се колебају између два типа као: *глâдан* и *глáдан, жéдан* и *жéдан* (Дан. 216) имамо ситуацију као код придева типа *злáтан, мýдар, јâван, слâван* (в. тач. ж, з овог прегледа).

Одређена форма ових придева је с ∩ акцентом у номинативу свих родова и тај акценат остаје без промене.

к. Акценат компаратива је у вези с наставком којим се он гради. Тако нпр. код компаратива с наставком *-ји* (придеви типа брз), акценат је скраћен: *бр̏жӣ-бр̏жā-бр̏жē, кр̏ȁћӣ-кр̏ȁћā-кр̏ȁћē*; код придева с наставком *-ији* (*-ија, -ије*) акценат је на првом делу овог наставка, али је у мушком роду продужен због гласовних промена, те отуда: *здравӣ, пāметнӣ*, али: *здрав̏ӣја, здрав̏ӣје, пāмет̏нӣја, пāмет̏нӣје*.

1. Суперлативска речца *нај* овде је увек кратка: *нȁјбр̏жӣ, нȁјљућа, нȁјправедније*. Будући да се у компаратив чува акценатска архаичност, тј. нема ∖ акценат, то га никада нема ни у суперлативу. Према томе, овде нема речи с два акцента, као што је случај у говорима с најновијом акцентуацијом одакле је то пренето и у књижевни језик.

4. Глаголи

Акценат глаголских речи посматраћемо према акценту инфинитива и презента око којих се гурпишу други облици, а полазећи од стања у књижевном језику.

I. *Инфинитив*. Према књижевном акценту посматраном по глаголском врстама (по Лексину) бихорска зона пружа овакву слику.

а) *Глаголи прве врсте:*

а. тип: *пр̄éсти: пр̄éс, зȇ̂ц, дȗ̂ц;*

б. тип: *дóћи: вȗ̂ј, дȏ̂ј, нâј, пр̄ȗ̂ј;*

в. тип: *мрéти: мр̏ӣјēт̄, др̏ӣјēт̄;*

г. тип: *пр̄ести: пр̄е̏с, мȕ̏с, кр̏ȁс, грȅ̏јс, плȅ̏с* (мȕ̏сти, кр̏ȁсти, грȅ̏пскти, плȅ̏сти);

д. тип: *лéћи: лȅ̏ј, мȁ̏ј, пȅ̏ј, рȅ̏ј, сȅ̏ј* (лȅ̏ћи, мȁ̏ћи, пȅ̏ћи, рȅ̏ћи стȅ̏ћи);

ђ. тип: *срȅ̏сти: срȅ̏с, сȅ̏с, јȅ̏с* (срȅ̏сти, сȅ̏сти, јȅ̏сти);

е. тип: *дȍ̏ћијети: одн̏ӣјēт̄, прин̏ӣјēт̄, дȍ̏вес, ȉзвес, ȍдвес* (од старог **нес, *вес*);

ж. тип: *нȁдути, пȍчēти: нȁдȕт̄, почȇ̂т̄;*

з. тип: *клéти: клéт;*

и. тип: *ȕсути: усȗт, пресȗт, посȗт;*

Сложени глаголи задржавају акценат простог глагола: *отрéс, озéбс, издȗбс, довȗј, изнáј, одрȉјеш, умрȉјеш;* али код других типова померен је на префикс: *дȍпрес, пòмус, ȕкрас, дȍгребс, ȕзмај, дȍпеј, зáсес, пòјес.*

β) *Глаголи друге врсте:*

а. тип: *брȉнȗти: гȕрнȗт, пљȕнȗт, пȕкнȗт;*

б. тип: *бȕкнути: крéнут, мȕкнут, цȉкнут;*

в. тип: *клòнути: мàкнут, нàпнут.*

Изведени од ових чувају акценат простог глагола: *подȕгрнут, намàкнут, окрéнут* и сл.

γ) *Глаголи треће врсте:*

а. тип: *дáти: знáт, дáт;*

б. тип: *крȉти: лȉт, шȉт;*

в. тип: *дȍбити: ȕзмут, прȉсȉет;*

г. тип: *глéдати: чéкат, пȅвати;*

д. тип: *вèчерати: удáрат, шпȇрат;*

ђ. тип: *зановéтати: зановијéтат, прȉповијéдат;*

е. тип: *вéзати: вȉкат, стрȕгат;*

ж. тип: *кљȕвати: бљȕват, пљȕват;*

з. тип: *бегènисати: сáборȉсат, тȕткалȉсат.*

Изведени од *дати, знати* и типа *крити* имају акценат на префиксу. Изведени од осталих чувају акценат простог глагола.

δ) *Глаголи четврте врсте:*

а. тип: *вáдити: зòорȉт, плáшȉт;*

б. тип: *крâјчити: клȉнчит;*

в. тип: *вòдити: нòсит, рòдит;*

г. тип: *вèдрити: дрòбит, нòћит;*

д. тип: *вáрити: влáчит, фáбит;*

ђ. тип: *жȉвети: жȕдет, клéчат, шȕћет;*

е. тип: *јунáчити се; кућáрит, пазáрит* и *крȉјумчáрит, околȉшит обрлáтит.* Сложени од ових имају акценат простих (уколико се изводе).

Код свих врста глагола у инфинитуву без крајњег *и* померен је стари кратки акценат с краја инфинитивне основе на претходни слог. Ако се у инфинитиву чује крајње *и*, чува се архаичност. Сложени глаголи изведени од пуног инфинитива чувају акценат простог глагола: *крéнут, крȅнȗти-окрȅнȗти; вȉкат, вȉкати-повȉкати; нòсит, носȉти-износȉти; шȕћет, шȕћети-ушȕћети.*

II. ПРЕЗЕНТ

1. *Глаголи прве врсте:* Прости глаголи ове врсте имају у презенту, акценат на првом, унутрашњем или крајњем слогу.

α) Са дугим или кратким акцентом у оба броја на првом слогу су типа: *дôћем, прêћем; лѐгнем, стѐкнем; рѐкнем, мàкнем; срѐћем, сѐдем, јѐдем; ўсѝем.*

β) С кратким акцентом на унутрашњем слогу у оба броја; тип: *довѐдем, донѐсем, надўем;*

γ) Са дугим акцентом на крају основе, тип: *трêсêм, зêбêм, прêдêм, мўзêм, плетêм, кунêм, седîм.* Код ових глагола у 1. и 2. лицу множине завршетак основе добије /, а у 3. лицу крајњи вокал је под ◠ акцентом: *трêсémo, трêсéте, трêсў, зебémo-зебéте-зêбў, кунémo-кунéте-кунў, седúмо-седúте-седў.*

Сложени глгаоли или задржавају акценат простих глагола или га померају к почетку речи за један слог и мењају.

а) са истим акцентом: *надôћем, изнâћем, прилѐгнем, порѐкнем, помàкнем, пресрѐћем, насѐднем; отрêсêм, помўзêм, поседîм;*

б) с померeним и промењеним акцентом: *оплѐтем, закўнем* (према *плетêм, кунêм*).

2. *Глаголи друге врсте:*

а. тип: *брúпути, пљўснути* — задржавају \ акценат у оба броја:

б. тип: *вúкнути, крénути* — имају ◠ на првом слогу у оба броја: *вîкнем, крêнем;*

в. тип: *клòнути* — има \ у оба броја: *клòнем, мàкнем, нàшнем;*

Полазећи од односа инфинитив-презент, ситуација је оваква: инфинитивном \ одговара у презенту \; инфинитивном / ан првом слогу одговара ◠ у презенту; инфинитивном \ на првом слогу одговара \ у презенту.

Сложени глаголи задржавају акценат простих.

3. *Глаголи треће врсте:*

α) Глаголи :*дâм, знâм* мења ју ◠ у / 1. и 2. лицу множине: *дáмо-дáте, знáмо-знáте.* У 3. лицу је колебање, тј. чује се / и . : *дáду, знáду* и *дâдў, знâдў.*

Глаголи типа: *вêжем, стрўжêм* задржавају ◠ акценат свуда. Таква је ситуација и код глагола с кратким првим слогом; *глѐдам, чѐкам, крúјем.*

β) С акцентом на унутрашњем слогу: *обу̏ем*, *изу̏ем*, *удара̄м*, *вечера̄м*, *зановије̄та̄м* — имају исти акценат у оба броја.

Сложени глаголи од свих ових типова задржавају акценат простих: *прода̂м*, *призна̂м*; *покри̏јем*, *причека̄м*; *завежѐ̄м*, *остру̏жѐ̄м*.

Однос инфинитив — презент код ове врсте показује нешто сложенију ситуацију, зато што је у инфинитиву извршено померање кратког (\) с краја инфинитивне основе у краћем инфинитиву. Полазећи одатле, запажа се да су се инфнитив и презент раније поклапали, тј. имали исти акценат на крају основе. Такво стање досад се сачувало у презенту (о̀бут: обу̏ем).

Код глагола типа дати наспрам инфинитивног кратког стоји једнински презентски ∩.

Посебну ситуацију имамо код типа везати где инфинитивном / одговара презентски ∩. Ако је инфинитив краћи, а он је овде обичнији, стање је као у књижевном језику. Ако је инфинитив с крајњим *и*, открива се стара слика одакле се види да је инфинитив имао кратки акценат на крају основе. Наспрам тог акцента у презенту стајао је ∩. Према томе, инфинитив данас показује двојност, а презент чува старо стање.

Код глагола типа *кри̏ти*, *гле̏да̄ти*, *вѐчерати* — акценат је исти у оба облика. Управо, чува се старо стање (*гле̏да̄ти*: *гле̏да̄м*, *вечѐра̄ти*: *вечѐра̄м*).

4. *Глаголи четврте врсте*. Имају акценат на првом, унутрашњем или крајњем слогу.

α) На првом слогу — кратки или дуги акценат: *во̏дӣм*, *збо̏рӣм*, *йла̏шӣм*, *но̏сӣм*, *ро̏дӣм*; *кра̂јчӣм*, *кли̂нчӣм*; *ва̂рӣм*, *фа̂бӣм*;

β) На унутрашњем слогу: *јуна̂чӣм*, *куһа̂ртӣм*, *йаза̂ртӣм*.

γ) на крајњем слогу: *ведри̂м*, *дроби̂м*, *ноћи̂м*; *жи̂ви̂м*, *кле̂чи̂м*; *шу̂ти̂м*

Код свих ових група сложени од њих имају акценат простих изузев оних с дугим акцентом на крају где се запажа двојност: Наиме, они с кратким слогом пред презентним акцентом померају акценат простога глагола к почетку речи и скраћују га у \: *вѐдрӣти*: *ведри̂м-изве̏дрӣм*, *дро̀бӣти*: *дроби̂м-удро̏бӣм*, *ноћӣти*: *ноћи̂м-зано̏ћӣм*. Они, пак, с дугим слогом пред акцентом презента простога глагола, задржавају тај акценат: *жи̏ве̄ти*: *жи̏ви̂м-йожи̏ви̂м*, *кле̏ча̄ти*: *кле̏чи̂м-йокле̏чи̂м* итд.

Посматрањем акценатских односа ових облика, запажамо ово:

стари акценти (\, ∩) чувају се на првом слогу у оба облика (*ва̏дӣти*: *кра̂јчӣти*, *ва̏дӣм*, *кра̂јчӣм*);

инфинитивном \ (< \ са инфинитивне основе) у презенту одговара \ на првом или ∩ на крајњем слогу (но̀сити, вѐдрити — но̏сӣм, ведри̂м);

инфинитивном / (<\\ ) на првом или унутрашњем слогу одговара ^ на истом слогу у презенту (ва́рити, вла́чити, јуна́чити, обрла́тити: ва̂рӣм, вла̂чӣм, јуна̂чӣм, обрла̂тӣм, или: жи́вети, кле́чати: жӣвӣм, кле̂чӣм).

III. Будући да се акценат глаголских облика везује за акценат презента или инфинитива, то се и овде цео материјал може тако посматрати. Самим тим сувишно би било рећи ишта друго сем да се акценат презента среће у имперфекту, императиву, глаголском прилогу садашњем с неким одступањем код глагола с ∩ акцентом на унутрашњем или крајњем слогу презента где се јавља / на слогу испред наставка *-ћи*: *дробу́ћи, вру́ћи, јуначе́ћи, крију̏мчаре́ћи*. Исто тако код трпног глаголског придева има̏ одступања од презентног акцента па се може рећи да овај облик доста нагиње акценту инфинитива: *ву́чен, ду́бен, кра̏ден, му̏жен, пре̏ден, грѐбен, пле̏тен, је̏ден; гле̏дан, че̏кан; ђаволи̏сан, дро̏бљен, ва̏ђен* итд.

IV. С инфинитивним акцентом су: аорист, глаголски прилог прошли (уколико се чује), радни глаголски придев и футур када му је у саставу инфинитив. Разуме се овде има одступања. Тако нпр. код глагола I врсте типа *го́ћи-го̑ј* у прилогу прошлом јавља се ∩ акценат на наставку — *-авши*. Додуше, ово је ретко и, свакако, је примљено из књижевног језика, а акценатски подрвгунт утицају старијег стања. Тако је и код *рѐћи-река̑вши*. За овај облик, уопште узевши, може се рећи, мада у његову егзистенцију нисам уверен, готово увек има ∩ акценат на наставку *-авши*, тј. онамо где је данас дужина која је добијена гласовним путем.

Посебно треба споменути акценатске особине аориста. Наиме, у 2. и 3. лицу једнине готово код свих сложених глагола превлачи се акценат на префикс што је познато низу других говорних типова: пљеваљском[250] пиперском[251], говору Пиве и Дробњака[252], поцерском[253], Даничићу[254], посавском[255], новопазарско-сјеничком[256]: *о̏тре̏сох-о̏тре̏се, изду́бох-и̏зду̏бе, до̏ву́ко(х)-до̏ву̏че, по̏му̏зо(х)-по̏музе, по̏рѐко(х)-по̏рѐче, измà̀ко(х)-и̏змаче, донѐсо-до̏несе, по̏кре́ну^h-по̏кре̏ну̏, пре̏да̀до^h-пре̏да̀де, по̏гле̏да̏^h-по̏гледа̏, заве́за^h-за̏ве̏за̏, о̏стру́га^h-о̏стру̏га, изва̏ди^h-и̏звади, окуха́ри^h-о̀куха̀ри* итд.

[250] *Г. Ружичић*, СДЗб III, 161—164.
[251] *М. Стевановић*, СДЗб X, 149, 153, 155, 156, 157, 164—166.
[252] *Ј. Вуковић*, СДЗб X, 337.
[253] *М. Московљевић*, op. cit. 63 и даље.
[254] *Д. Даничић*, op. cit. 110 и даље.
[255] *Ст. Ившић*, op. cit. — Рад 197, 89 и даље.
[256] *Д. Барјактаревић*, Зборник ФФ у Приштини књ. I.

Померање акцента познаје и радни глаголски придев као нпр.: *донијеш-донијо*, *однијеш-однијо*, *идчео*, *усуо*, *руковао* (и рукова) или код сложених глагола овог типа: *изумро*, *одро*, *зајочео*, *уклео*, *додао*, *дознао*, *долијо*.

Старо преношење акцента с глагола на негацију *не* познато је у одређеним положајима као нпр. у аористу (2. и 3. лице једнине) или у радном и трпном глаг. придеву: *не тресе*, *не вуче*, *не маче*, *не рече*, *не одведе*, *не надуј*, *не гурио*, *не вечера*, *не изведри*, *не окуња се*; *не дао*, *не знао* и у атрибутској служби трпног придева: *незван*, *неизашкан*, *необран* итд.

(Настави ће се)

Др ВУК. ФИЛИПОВИЋ

ГАЗДА МЛАДЕН

Психилошки развој личности

Животна историја главног лика у роману „Газда Младен", више него у ма којој другој прози Боре Станковића, упућује на личност писца, на садржаје његових сећања и афективне запремине искуства. Видели смо, да је лик газда Младена у својој историјској и етничко-друштвеној типичности дат по ономе што је за њега психолошки примарно.[1]) Уствари, ова присна нерватура чувственог и душевног заточеништва које чини унутрашњу замисао романа, свестрано одражава биће ствараоца, — његово детињство, рану младост, па доживљај пролазности и трагике.

Код закључка о томе, да је уметничко присуство дела настало из надахнутог покрета уметника али да оно превазилази п р о с т и и д е н т и т е т с п о ј е д и н а ч н и м, да нужно превазилази своје моделе, сирову грађу и пишчеву биографију, ми смо поуздани тек у откривању п с и х о л о г и ј е с т в о р е н о г л и к а. Пред нама је, дакле, уметничко присуство лика у његовој људској, друштвеној ,поетској одређености и испољеном јединству.

Ликови „старих дана", „Нечисте крви", исто као и газда Младен, несумњиво испољавају индивидуални живот псица, његову душевну структуру и мотиве понашања. Али они недогледно п р е р а с т а ј у ту структуру својим конкретним присуством, значењима и егзистенцијом лепоте која је завршена у хармоничном јединству дела. „Љепота је створена од твари много солидније од меса човјечјег, и читави низови људски нестају у тмини, а љепота још увјек фосфоресцира, као у први дан свога почетка."[2]) Полазећи од присуства те хармоније посебног, чије људско постојање у динамици развоја испољава трагичну реалност, од нашег је интереса психологија личности у самом роману.

Повест о газда Младену у целини унутрашње замисли дела пружа специфичне корене и облике отуђења људске суштине у условима позног патријархата и ране акумулације в р е д н о с т и изражене у злату

[1]) Претходно поглавље студије о делу Боре Станковића третира посебно друштвени профил газда Младена

[2]) М. Крлежа: „Multa et varia" из естетике. „Република" 10—11, стр. 142. Загреб 1962. год.

у нагомилавању и присвајању добара. То чини језгро поетске преокупације која је мучила Стакновића и која се протејски разлаже у свим садржајима његових проза.

Његов романтично маштовит, чулни, асоцијативни доживљај прошлости кроз свет детињства увек је упућен према финално сазнатој трагици усамљеног бића које се свеколико раздваја од других и од своје сопствене суштине као природне и чувствене бити. Ако је трагична реалност основна одредба поетског света Станковића, тада је она садржана, више и непосредније него што се то мисли у биологистичкој критици, управо у структури друштва, уже средине и породице коју писац транспорнује као реалност. Уметнички карактери Станковића никада нису чувствено апстраховани нити уопштени у трагици „по себи". Њихово чулно-поетско опредмећење заоденула је атмосфера средине, изукрштане и прикривене зависности и непријатељски усмерене силе. Код разматрања развоја појединих личности у делу Станковића треба указати да је квалитет њихове афирмације зависан од транспоновања патријархалне атмосфере и одређене ситуације, од моћи пишчевог дочаравања и открића такве шире слике људског мноштва (породице, чаршије, дионизијске обредне свечаности и сл.) и сложених зависности човека од те ситуације:

У оним прозама, где је ток стваралачке маште у панорами детињства откривао конкретније, сензорно живље, обојеније и пластичније присуство атмосфере, шире средине, тамо су и карактери уверљи вије дати, живи, сугестивни у свом преживљавању, у срећи или патњи. Чини се да Станковић поетски ревоцира управо такву атмосферу људског мноштва, њена ткива, кретања, сенке, мирисе и екстазе, па да тек у њеном окриљу, на њеном дну осети горчину истине, — неугодну зависност патријархалног човека у немоћи да раскине окове те зависности и у немоћи да их коначно прихвати, као што је то у повести о газда-Младену.

Писац се огледао на плану шире конкретизације средине. Он испитује суштинске зависности између човека и његове породично-друштвене околине и налази узроке, мотиве индивидуалне трагике. Тако мотивација патње, страха, тескобе и незадовољених тежњи у делу Станковића има своје директне или посредне узроке у превласти нечовечних закона сталешког, традиционалног, освештаног догматизма средине. Како нам рељефно показује структура и значење приповетке „Стари дани", — из тога ширег плана друштвене атмосфере, најпре доживљене поетизовано и ведро а затим дате у развијеном сукобу, диференцирано и са сталешког, класног наличја, појављује се особена, побуњена, трагична личност. Овај процес опредмећења лика као друштвено детерминираног и чија несрећа није у фаталној кривици или ирационалном дејству мрачних, биолошких, „божанских" сила, већ чија патња резултира из његовог ограниченог, зависног односа и конфликта према породично-друштвеном ауторитету, — то је процес у коме се открива трагична реалност лика газда Младена.

У овом роману огледају се фундаменти читавог уметничког процеса Станковића и његовог односа према „старим данима": он

отеловљује двојство афективних садржаја сећања, — панораму детињства и принуду зависности, сазнање дехуманизираних односа међу људима. То је поетски амалгам веома супротних, осећајно амбивалентних побуда. Прва од тих стваралачких побуда сва је у заносном проширењу субјекта према визији идиличног, присног света детињства, у машти и опажајној радозналости, док је друга у увиђању грубе силе која влада у таквој средини да попут митске хидре укине аутистичку илузију доброте и хармоније, поезије и неограничених простора.

У метафоричном садржају своје приповетке „Панорама", Андрић је представио овај принудни излазак из света детињства, цветног бескраја измаштане стварности: излазак пут неизбежног разочарења односно вишег сазнања да то није једина стварност и да је његов чаробни „механизам који приказује невиђене пределе и градове света" власништво „неког већег предузећа" те да због нерентабилности мора да се расходује и пресели у други град у држави. То је сазнање нагло и нељубазно, но у њему је садржан плодотворни гетеовски „дух што свакада пориче" и ствари види онако „како се ствари обично виде". Оно је зрелост виђења конкретног човека, поднебља и трајања у коме се тражи прави смисао лепоте. То је сазнање, дакле, нужно превазилажење романтике инфантилно разиграног бића уметника самог. Оно враћа машту конкретном искуству а да притом не уништи првобитну илузију: „Није то први пут да се преда мном отвара сазнање о страшној моћи новца. У свему што људи стварају и подижу кружи новац, невидљиво као крвоток у телу, али пресудно за човека и што је човеково. То даје људима и стварима изглед и значење, и свему одређује век и трајање. Једне држи у животу и подиже да се гранају у цвату, а друге напушта да се суше и пропадају као усахло дрво."[3]

Психолошки реализам Станковића у роману о газда Младену темељи се на доживљају света и људске судбине која је стално изложена патњи услед притиска тога сазнања грубе, атавистичке нужде, моралносталешке хипокризије и нагона за стицањем блага. Средиште унутрашње замисли овог романа налазимо у изазивању те основне противречности између детињства и воље одраслих, између природних тежњи и друштвеног деспотизма. Из те развијене супротности произилази и отуђена, неуротично подвојена природа личности и њено трагично испаштање. Уствари, подвојеност интереса грађанске анархизације односа, „свемоћног кружења новца", подвојеност теорије и практичне делатности, моралне догме и поступака, — прожима и одређује мишљење, структуру те личности као друштвеног бића, а тиме и проузрокује и субјективну несигурност, егоизам, осећај тескобе и напуштености, па свеколике форме дезинтреграције чувствене људске суштине.

[3]) Иво Андрић „Панорама", Приповетке. стр. 309. „Просвета", Београд 1958. год.

* * *

Младеново детињство, раздобље пресудно за развој склоности, формирање ставова и читавог понашања личности, урасло је у један такав поредак родбинско-породичне зависности, где је све ригорозно и унапред установљено и где су права млађих чланова или женског бића строго подређена вољи старијих, изнад свега старешини дома. У датом случају, старешинство припада виталној и у многим недаћама прекаљеној старици која ни по чему неће изневерити ту повлашћену улогу достојну грубе руке патријархалног деспота.

Станковић најпре осртава уобичајену пријатност кућне монотоније, церемонијал за трпезом где су укућани распоређени по важности: „Баба је била у кући све и сва; сви су се ње највише бојали и поштовали је. За ручком, вечером чекало се да она прво седне за софру, она прва почне да једе, окуси од јела, па тек онда они: отац, мати. И Младен је тако радио. Кад би из школе долазио кући, ишао би право онамо где је знао да ће наћи бабу. Прво њој да се јави, прво њој да пољуби руку, па и кад је пољуби да опет од ње не иде већ да остане тако стојећи пред њом као ишчекујући да га баба, ако има зашта, пошаље, а он је послуша, услужи".

Прво поглавље уводи нас у пријатне часове поподневног дремежа у коме су сви ближњи на окупу, ограђени од спољњег света и унеколико ослобођени неугодне свести о стварним околностима „посрнућа" породице и о пролазности те лакоме среће. Отац, после спавања, „успут навлачећи колију, као да не задоцни, одјурио би натраг у чаршију, у дућан", и тиме би уснулост укућана била настављана с још већом безбрижношћу:

„И онда би настао онај после ручка кућни, тих мир. Чудан и чисто нем мир, у коме сви они, и Младен испред куће с књигом или таблицом и баба у башти, и мати му унутра опкољена белином рубља, одударајући од тамног црвенила по соби простртих ћилима, јастука, и око њих цела кућа, и околни зидови, а тако су изгледале и суседне куће, тако улица, тако иза њих чаршија, из које се чуо тих жагор, — све као да се одмара, лежи. Као после ручка, па све засићено, уморно, некако увучено, чудно, немо осртава се, тако да се горе, више куће им, по небу чисто осећало како подне, време иде, пролази дан, мрак наилази."

„Младен испред куће с књигом или таблицом", јавља се с тим појединостима које одговарају дечаку раног школског доба, а таква је заправо и перцептивна живост седмогодишњака у којој је дата ова претежно идилична ситуација. Повест о њему, дакле, започиње од тренутка када је он већ у стању да расуђује о својој околини шире него што би то могао у тзв. „прелогичкој" или „егоморфној" етапи развоја: Његову наивну машту већ подржава дубљи интерес за очувањем топлог, хармоничног опстанак укућана међу којима се налази угодно заштићен од спољњег света. Неколико момената, од којих је изаткана дата ситуација, потичу право из његове афективне климе примања утисака из најближе околине, из спонтано радозналог и глобалног опажања дате атмосфере као садржаја угоде и мира.

Извори детињског осећања угоде наглашени су у ситости „после ручка", дакле у елементу „јела и пића", а затим у природној тежњи детета да у ближњима, примарним породичним узорима, нађе ослонац своје сигурности, емотивних и социјабилних тежњи. Мали Младен своје узоре спонтано подражава и идеализује у живој имагинацији, што пресудно утиче на развој његове психе, ставова и понашања.

У тако хармоничном опстанку још није изражен ма какав конфликтогени, „раставни афекат" који би дубље нарушавао ово стање и ову слику дату у глобалној представи наивног мишљења.

Поглавље II у целини се везује за исти простор „баба-Станине" куће чије су димензије у очима и машти дечака увећане и симболично присутне: ту је читав свет егоморфно схваћене предметности чије се реалне границе фиктивно продубљују у машти. То је простор који још не подлеже објективацији закључивања у каузалном, ширем упоређивању његових стварних димензија и растојања, доживљен пластично, у живости чулних утисака, као мирис и симболика кућног мира, летњих поподнева и присних одаја. То је реалност наивног, синкретичног прожимања предмета, мада се овде не јавља кроз свест онако немирног, ведрог, игром опседнутог дечака-наратора као у причи „Наш Божић". Битно је, да је та и таква свест симболичног односа према околини, на прагу ширих поимања, на овим страницама романа централна свест, врело из кога настаје живот поетске слике и њених детаља.

Младен осећа присуство дома и ближњих као уточиште. Никада не показује знаке раздражљивости, одбрамбено и агресивно понашање. У свакој прилици он је послушан, тих и кротак, управо какав „т р е б а д а б у д е" по свим правилима патријархалног васпитања. Његова привржености баба Стани није изнуђена него стварна, дубоко саосећајна и природна.

Али Младеново детињско, интуитивно, „наивно-реалистичко" раздобље, од самог почетка ове прозе не пружа шире, специфичне детињске црте овога понашања. Станковић наглашава изнад свега његову пуну прилагођеност и у вези с тим „жељу за важењем" у тој ужој средини. Али то још није право детињство са оним чиниоцима које оно природно садржи и испољава у конкретној разноликости делања, интереса и избора услова, који њему посебно одговарају. Оно је у том смислу веома с у ж е н о као доба које би иначе требало да се изрази у живљем сплету конкретних и афективних нијанси, н а с л о б о д н о м п р о с т о р у и у свом елементу, и повучено је у атмосферу живота породице. У њему не налазимо оне импулсе, немире или пустоловне тежње које дечаку-наратору у „Старим данима", „Нашем Божићу", „Нушки" и „Станоји" тако природно одговарају дочаравајући рељефно и оптимистички ову појаву у сушини детињског. У „Газда Младену" изостали су призори слободне дечје игре, — тематске, имитативне, заједничке, — који би постојали као поједини уметнички призор или који би прожимали понашање личности. Једна од карактеристика овога раздобља, коју морамо имати у виду, одговара Штерновој мисли да „Само онај

може да се игра чија свест није сасвим захваћена збиљом борбе за опстанак."[4]

Већ је раније наглашено у овом разматрању, да Бора Станковић мотив игре није проширивао на целину структуре појединих проза, како то налазимо код Андрића у причама „Деца, „Прозор", „Мила и Прелац" и другим, где динамика игре излази из свог безазленог стања и кроз патолошку имитацију света одраслих, оставља мучне трагове и поремећаје у душевном развоју. Он је ову ситуацију разлагао кроз друге животне околности, тако да у најшире представљеном мотиву породице она има ужи значај. Међутим, чиниоци игре и ведрином прожетог избора дечјег круга, у повести о Младену потпуно изостају, што није без пресудне важности за настајање овога карактера у будућности, за његов пасивизам понашања и ускраћивање емотивних веза са друштвеном реалношћу.

Младеново детињство исувише је апсорбовано породицом као примарним и скоро једним мотивом своје осећајне и сазнајне климе. Долази до изражаја још и психосоматски елеменат јела и пића, задовољства у призору породичног обеда. Као и Софкино детињство у „Нечистој крви", тако је и Младеново највише упућено на свет одраслих, дакле и на претерану имитацију тога понашања, што нужно доводи до атрофије детињског света и његове виталне тежње да се самостално изрази. Чини се, да је Младенов највиши детињски циљ у томе, да се прикључи патријархално-породичној хијерархији по важности.

„То је била та њихова кућа у којој се увек знало ко је и шта је ко. Прва увек била баба, па онда отац, па Младен, и тек онда мати и млађи брат. . .

И зато Младен, мада још дечко, још у школу ишао, ипак је све то знао и трудио се, гледао да и он буде као што треба. . .

Ако није, а увек је био, најбољи ђак, а оно да је највреднији, најтачнији у чаршији, када из школе кући иде, да је с њиме сваки задовољан; да је онакав какав треба да је син њихове, газдинске, куће, која је и покрај свега још једнако била и бројала се међу прве куће. Па још он, првенац такве куће, који има оца да наследи. И не само да је морао бити такав већ није смео да допусти да га макар ко, било баба, отац (мати већ не би ни смела) за шта прекоре, што никада није ни чињено."

Док пратимо тако примерно и прилагођено понашање патријархалног дечака, онакво какво би то понашање по устаљеним нормама одгоја и схватања етичких вредности требало да буде, ми осећамо да писац не дели мишљење дате средине у целини. Писац развија у I и II поглављу, као и на даљим страницама романа ставове једног „примерног" детињства у патријархату али са циљем, да у њему открије симптоме позније деформације лика, односно да то и такво детињство прикаже као погрешно усмерено, ограничено и мање детињство од онога, што тај појам у свом примарном значењу обухвата. У току овог развоја, услед низа врлина које дечак испољава, читалац ово биће ипак не може доживети као блиско, наивно, витално у свом немиру и дечјој друштве-

[4]) Вилиам Штерн „Психологија раног детињства", стр. 307.

ности. Оно се указује најпре као дисциплинован дух усмерен на подражавање ставова одраслих у породичном кругу.

Тако мали Младен делује веома хладно и затворено, видно изолован од дечјих кругова и њихове динамике уличних и школских игара, удруживања или скитничких подухвата. У роману Станковића представљено је биће у пренаглашеној родитељској идентификацији (према глави породице баба-Стани) и то у годинама, када би ово стање морало бити превазиђено, односно када би морало уступити пред свесним, интелигентним подражавањем где се прави разлика између сопственог бића и објективне спољашње реалности, где се указује важност проширења чувственог живота на ширу заједницу, на школску и уопште дечју друштвеност.

Упркос свом узорном понашању, још на страницама пре ступања Младеновог у трговину, док он посећује школу, запажамо да уствари живи по већ устаљеној првобитној навици афективног изједначења с породицом из својих најранијих година детињства. Његово марљиво учење (он је најбољи ђак!) представља у том погледу преношење његове унутарпородичне улоге „првенца", коју се труди да очува. Али и поред општег признања чаршије, његове најближе околине, он остаје веома „закопчан", тром, осећајно неадаптиран на ма какву нову средину или заједничку активност изван уже породице. Његови евентуални успеси у школи дати су тек у наговештају, али по логици ствари, ово детињство је у спољашњем свету изложено неугодним искуствима, ћутљиво, особењачко, неповерљиво, негативистички расположено према дечјој солидарности. Младенов уложени напор да свуда буде љубазан и учтив према суседству и људима из чаршије подразумева његове „одбрамбене механизме" понашања, дакле изражено осећање несигурности и неповерења, јер иза тога одмах следи бекство у заштитнички простор родитељског дома, где се поред баба-Стане дечак поново осећа слободно, у угодном стању индентитета са узором. Овде је већ изражен негативни смер породичне детињске фиксације у смањеној прилагодљивости широј средини, у ускраћеној солидарности на плану ширих и даљих искустава.

Томе се придружује прерана „зрелост", тежња да се увек рационално и мудро поступа, онако како би дечји узор пожелео. Тако например Станковићев Младен увек реагује премудро за своје доба, — прекорева мајку због њене немарности и предугих разговора у суседству, ужива у извесној повлашћености коју заузима за столом приликом обеда, према млађем брату, који је још дојенче односи се нетрпељиво и супериорно, а сахрану свога оца доживеће без дубљих потреса „плашећи се... да се очева смрт у дућану не осети да ниједан муштерија, купац, не отпадне. А остало, све заборавио." Везан највише за баба Стану, за оно што је у тој личности сама енергија, воља, будно стражарење над опстанком и угледом породице, он усваја у целости ту т у ђ у в о љ у, која је услов сваке његове иницијативе, сваког покрета. Његова прерана „мудрост" и старачко одношење према ближњима, као последица тога опонашања, исказује већ изражену подвојеност његове природе: Младен ће увек остати склон усамљеништву,

сањарењу, али у односу према околини остаће неповерљив, крут, егоистично-мудар, какав управо треба да буде газда, згртач блага, патри јархални ауторитет.

„Првенац", „првенство" и „газдинска кућа", — речи које се често понављају, изговорене од старијих, — од императивне су важности за Младенов сазнајни видокруг. Из тога пониче основни став његовог понашања према спољашњој околини. Ове угодне речи потхрањују његову жељу за надмоћношћу, за привилегованом ситуацијом која се жели да оствари из става имитације породичног идеала. Међутим, то освајање „првенства" Младен налази само под околностима у породици, околностима које подразумевају извесну изолацију од спољашње, чаршијске, друштвене средине, њених ривалитета, престижа, одмеравања снага, освајања дечјег угледа итд. Тај додир са спољашњим, светским указује се овом детињству у знаку претње, неугоде и антагонистичке пресије. Отуда већ стечено инфантилно „првенство" он настоји да огради од тог подручја, где би оно било доведено у питање, подељено са туђим „првенствима", наиме где би се за његово очување морао уложити нов напор, нова еластична и расудна крепост.

Мали Младен изразито је недорастао за једну нову ситуацију активизма и шире дечје друштвености јер је мање самосталан од својих вршњака који би нам само привидно могли деловати робусно и незрело. Уствари, ако бисмо упоредили Станковићевог „узорног" дечака и његове вршњаке (такво упоређење писац ће дати у једном конкретном призору из познијег детињства овог лика, кад Младен посматра са ћепенка своје севдахлијске, пустоловне другове) тада би се проблем зрелости морао да схвати у развојној динамици менталног живота, при чему би се тај степен зрелости огледао у испољеној самосталности делања и подухвата. Пред таквим захтевом, Младенова детињства зрелост мишљења и ставова испољила би се као унутрашња стварна неприлагођеност. Још у његовим најмлађим годинама, у сваком призору у коме је он представљен, наглашена је тежња која има присилни карактер пасивне одбрамбене реакције, — тежња за очувањем и ограђивањем једног првобитног стања које иначе не одговара новим животним ситуацијама.

Патријархална породична атмосфера у којој видимо Младена најпре са ђачком таблицом ,а затим и коју годину касније, док је у „чаршији најтачнији", „најбољи ђак", својом хијерархијском крутошћу унутрашњих односа, примитивним менталитетом и традиционалним забранама врши свеколику пресију на ово детињство развијајући у њему интројекцију забране, моделирајући тако свог послушног члана који се вољно и безусловно покорава, ангажује и управља у свакој прилици према интересу те најближе заједнице, односно према вољи и налогу патријархалног ауторитета. Душевни развој Младенове личности расветљава и доминантне ставове оних карактера Станковића, у којима је остварена амбивалентна равнотежа под крутим надзором свести о забрањеном и то још у годинама тзв. „синкретичне социјабилности", пре него што је сазрела и испољена интегралнија детињска свест која разликује објективну реалност изван себе, која схвата дифе-

ренцирану вредност те забране. Прерана зрелост и привидно рационално расуђивање дечака овде делује веома неприродно и одбојно зато, што је оно заправо стечено на нивоу спонтане идентификације, дакле афективно и наивно, а даље се жели, услед прибављеног осећања заштите и родбинске привилегије, да очува на том првобитном нивоу, у ситуацијама које не одговарају даљем развоју мишљења и открићу противуречних друштвених сила.

У два почетна поглавља романа писац је несумњиво представио не само угодне часове детињства главног лика у атмофсери баба Станине куће, већ и психичке моменте једне веома подривене и несамосталне природе, поремећаје у којима се већ оцртава будуће понашање и будућа друштвено-дефетистичка афирмација лика. Унутрашњи поредак и менталитет ове породице, газдинске и материјално деградиране, узгаја једно такво детињство, које ће бити унапред инфериорна, расположива снага, тесто за моделирање према умешној и суровој вољи старијих. Тотална пресија над личношћу остварена је у детињству на синкретичном плану осећајног и генеричког јединства, тако да у познијем Младеновом животу неће никада превладати самостална воља, револт и потиснуте тежње, нити ће уследити онај дубоки раскид са освештаним моралним догматизмом који налазимо у митској причи о Каину и Авељу.

У несамосталном, чувствено ограниченом детињству Младеновом, да се фигуративно изразимо, — узорни богољубиви Авељ покопао је бунтовног и сумњом обузетог Каина. Тиме су конфликтогене, супротне тежње унапред ослабљене, а сва делатна усмереност личности, под окриљем заједице и њеног ауторитета, исцрпљује се у подупирању те зграде, у узиђивању себе самог у темеље опстанка, интереса и моћи ове заједнице. С друге стране, углед и затвореност те заједнице јавља се као услов за очување Младеновог угодног кута детињског аутизма и сања. Јер његов кут ћутања, дремежа и меланхоличног осећања целине може постојати само ако је ограђен од ч а р ш и ј с к о г с в е т а. Младен је интуитивно открио опасност од „посрнућа породице" као опасност од продора неке туђе, нељубазне силе и претње која угрожава његов сопствени рај и првенство. Његов пристанак да преузме све послове у дућану, у магази, најпре значи спонтан покрет одбране од те опасности

Сада лакше налазимо и одговор на једно кључно питање: зашто мали Младен с тако поузданом, крутом озбиљношћу прихвата посао „згртача блага" који, објективно, сахрањује његово детињство. Станковић је психолошки аутентично открио корене тог већ усмереног, пасивног понашања да би у поглављу III продубио и шире мотивисао безнадно отуђење личности.

Поглавље III истанчано продубљује свој предмет. Оно залази у суштину трагичне основе дела развијајући унутрашњу динамику подвојеног, тескобно-амбивалентног људског бића које отсад коначно управља пасивне одбрамбене ставове према околини и друштвеној реалности.

Младен је доведен у узак животни простор, иза ћепенка старовршанске трговине, простор у коме ће доживотно остати. Ставови, карактерне црте и мотиви понашања који су дубоко образложени веза-

ношњу за рано детињство и породичну идентификацију, у садржају овога поглавља налазе своје коначне стадијуме. У том периоду Младеновог позног детињства ,док је он још узоран патријархални дечак али и — газда, уважени посленик, устаљују се форме његовог понашања у смислу наведених поремећаја: изолације, продуженог инфантилизма и сталне превласти једне прошле животне ситуације која се жели да огради и заштити од спољних непријатељстава и разорних утицаја. Ови доминантно изражени и пишчевом нарацијом рашчлањени ставови карактера, у којима треба видети суштинско значење дела и његов психолошки садржај, — на свим даљим страницама развијају се доследно у том негативизму реакција, мишљења и поступака према околини.

У структуралном погледу, полазећи од садржајно-психолошке запремине дела, поглавље III пружа нам динамичку поенту развоја мишљења, један стадијум живота главног лика где се унутрашњи процес детињских поремећаја завршава у свом сазревању и одакле већ назиремо основна обележја тога карактера.

Унутрашња замисао овог романа лика налази своје тежиште у призорима дечаковог ступања у трговину; социјални профил лика овде је још у чувственом животу, у афективној природи односа према породици, па је зато дубље поетски дат на томе подручју као психолошки садржај.

Треба нагласити, да је Станковић на том подручју чувствених и конфликтогених узрока, у приказу онога што је претходило коначној трагици лика, увек стваралачки конкретнији и побуђен дубљом истином. Позне године Младеновог живота, када ће се он појавити у дефинитивној улози патријархалног газде, изван оних превирања осећања из детињства и ране младости, пружају нам, у последњој трећини романа, другу поенту коју бисмо назвали резултативном и претежно социјалном. По тој новој, финалној поенти, дат је и наслов романа — „Газде Младен", али она је, из раније наведених стваралачких разлога (финалног слабљења инспирације и креативних моћи) — неупоредиво слабија у поређењу са динамично-психолошком поентом III поглавља. То значи да роман, у целини, приказује унутрашње предуслове за настанак лика патријархалног газде. При томе је нужно продужена ситуација његовог детињства: она запрема већу половину читавог садржаја. Наведена ситуација прелома из III поглавља, у границама детињства лика, пружа најшири сплет узрока и последица, дакле и пресудну, психолошку кулминацију збивања у роману.

Примајући на себе породичну обавезу која га још у годинама детињства уводи у нов простор, у околности згртања блага и чаршијских ривалитета, Младен је принуђен да се непрекидно брани од свог детињства и да истрајно доказује како је дорастао свим трговинским пословима попут старих и искусних чорбација. Он је сада објективно доведен у положај који недогледно развија његове пасивне реакције и још дубље разједињује његову природу. Док је раније, унутар породичних одаја, својим узорним поступцима морао да оправда угодно

„првенство", он је сада принуђен да се избори за то исто првенство али на плану новчане циркулације, промета и стицања добара. Он је нагло увршten у свет одраслих и то право у онај друштвени слој, чији успон захтева окрутну и безобзирну силу, егоизам и потискивање другога. Као што је раније настојао да буде зрелији, одраслији од својих вршњака, он поново запада и дисхармоничан однос према околини, кад одраслима доказује да им је раван, да заслужује поверење, да води трговину, тефтере и рачуне без икаквих пропуста те да је забринутост родбине у том погледу сувишна и увредљива. То све захтева повећани напор и психолошку напетост с обзиром на објективно сложеније услове под којима једино може да се очува илузија првенства и хармоније. Његова унутрашња несигурност све поузданије се брани помоћу ригорозне тачности и догматичног опхођења, једном врстом тираније према себи и околини, а механизам трговачких послова пружа му повољну шансу да докаже свој недетињски, хладни и тачни однос према животу. Он је доведен у ситуацију да заиста, пре времена духовно остари.

У описима где он настаје као газда и згртач блага ми смо једва свесни његовог детињства, углавном физичког, док иначе преовладава утисак да је у питању одрастао човек патријархалног кова и менталитета који се прорачунато бори за очување устаљеног начина живота и газдинских привилегија. Његова практична, свакидашња зрелост, коју ће показати одмах по ступању у дућан свога оца, на објективном плану, у међуљудским односима потпуно искључује његово детињство. Неће дуго требати, да он потпуно огрезне у страсти поседовања, када у њему, пре него што ће доживети младићку љубав, препознајемо окрутног сребролупца Шаљока.

„Али како да се постигне хармонија?" пише В. Ђурић о свету детињства у лирици Рабиндраната Тагоре. „Њу, иако несвесно, и у виду који не може потпуно одговарати одраслима — налазе само деца. Играјући се весело сатима са сломљеном гранчицом или колачићима од блата или било чиме, одано биљном и животињском свету, бескрајно привржено мајци, способно да обичним стварима придаје фантастична обличја, са жељом да буде слободно као скитница торбар — за кога нема пута којим мора да иде, ни места где мора да буде, ни времена кад мора кући да се врати — дете је неупоредиво ближе космосу него човек који тражи скривена блага (бисер, злато, сребро), који квари себи јутра и вечери глупом игром сабирања бројева и који троши своју снагу и време на ствари које никад неће постићи."[5] Психолошка повест о патријархалном детињству Младеновим, у својој суштини хуманистичко-социјалне поруке садржи такву критичку поларизацију између митски нивног света детињства и једног специфичног детињства које је затворено, укључено у механизам „сабирања бројева" и присвајања блага пре него што је досегло или исцрпло своје природно наивно стање игре, безбрижности и слободе. Стварност маловарошке средине и згртања

[5]) Др Војислав Ђурић: Лирика Рабиндранат Тагоре, Поговор. Рабиндранат Тагора: „Градинар", стр. 117. „Култура", Београд 1955. год.

блага пружа конкретну подлогу и штит једној несамосталној, ограниченој и крутој природи детета. Пружајући детињству привидну заштиту, ова средина уистину поробљава, „опредмећује његову суштину" и раз вија га у филистарском смеру који је већ раније припремљен диспозицијама породичног одгоја.

Но осврнимо се на улогу и став породице у тренутку који се огледа као преломни за живот главног јунака повести. Јер ова ужа средина, од које се Младен унеколико удаљава и привидно осамостаљује, остаће она реална снага чија се воља продужено остварује. Одмах треба рећи да се у првим испраћајима дечака ранорањоца у газдински дућан испо љавају све црте породичног жртвовања једног члана, односно сви видови једног п р о г о н с т в а личности које се обавља, по тако осведоченом методу класног друштва, у формама доброчинства, бриге, саосећајних обзира и с покоравањем вишим законима „божанске", традиционалне воље, реда и принуде. У односу родбинског круга према мобилизацији дечакових снага и претварању тих снага у сопственички механизам за одржавање породице, уочавамо дубоку противуречност: заштитничко саосећање, бол и нежну обзирност, али с друге стране, нарочито у држању баба Стане, — одлучни захтев и мудро ишчекивање да Младен поступи онако, како је васпитаван и да без роптања прихвати своју тамницу.

Станковић је највиши познавалац човека у свом психолошком реализму код нијансирања таквих унутар-породичних односа у преломним часовима, када се одлучује о судбини једног, обично млађег члана. Тако дечакова мати поступа са више осећајног разумевања и, док Младена буди и подсећа на одлазак, као да се колеба у погледу његовог газдинског задужења, док је баба Стана, чија доминирајућа чврстина воље о свему одлучује, мудро повучена „на горњи бој" али увек будна и постојана попут вишег цензора.

„Горе, опет, на горњем боју, чула се такође лупа. И он, још у мраку, већ је био осветљен. Баба једнако се тамо пела, силазила доносећи шта треба. . . баба би га одгледала како већ сада сасвим у свануће, готово по дану одлази. Са кључевима иде капији. . .

Одмах затим одозго почели би да навраћају к њему по који од стричева, тетина. Изговор им је навек био како су били ту, ишли послом па онако успут навратили ка њему.

Готово са страхом, трљајући, кршећи руке, улазили би, ишли по дућану, загледали и запиткивали Младена. А знало се зашто долазе. Да виде, прегледају. Да ако Младен учини нешто што не треба, посаветују га, укоре. Али, Младена су увек затицали у послу. Или, наслоњена на тезгу са уздигнутим коленом и на њему тевтер по коме је бележио вересију, пазар; или, тамо, у магази, како лакше ствари вуче, уређује.

Доцније, после њих, већ би долазила баба. По баби Младен је знао да су се вратили с гробља. И то тек што су дошли. Јер, готово још и непресвучена, баба би одмах дошла овамо к њему, у дућан.

И то је било увек, сваког дана. Испочетка, баба би готово целог дана преседела. Увече, заједно с њим, затворивши дућан, одлазила кући. Доцније, само би навраћала. И то чешће, по два и више пута преко

дана. И то све тобож послом. Не што хоће. А када би била субота, или уочи каквог великог празника, када је велики „пазар", целог дана преседела би. И то горе, на тезги, до чекмеџета где се остављао новац. Не мешала се ни у шта. Остављала Младена да он ради, пазари, тргује. А то баш њено немешање ни у шта, већ само долажење, седење, као надгледање, требало је да значи да она, стричеви и цела фамилија зато долазе, обилазе га не што се боје за њега, да он не би нешто учинио што не треба, још мање да сумњају да би он новац или еспап дигао, узео, и, као што други синови раде, кришом трошио на слаткише, шећерлеме — већ морају да долазе, да се сваки час виђају у дућану, ради других ,ради света, околине, ради осталих радња, ради трговаца, муштерија. Да се они, видећи само њега, Младена, дете, не би устручавали, не долазили да тргују, бојећи се да се Младен, као свако дете, кадгод не превари, потроши, изгуби новац од пазара, па после у томе и они не осете се као криви, што су тргујући, дајући му новац, тиме дали и пружили прилику да он згреши. И да то не би било, зато је она долазила, седела. И то истакнуто, до чекмеџета, у врху, да би је сви видели, уверили се да је она ту, да она надгледа, узима новац, а не он, Младен, дете, и да зато немају бриге да ће доцније, ако што буде, они бити одговорни, осећати се кривим. Зато би целог дана преседела мирна, строга."

Околности у којима се главни јунак налази по ступању на своју маловарошки-заптивену, црвоточну дужност, још су далеко од тога да њему отворе ма какве изгледе на самосталност, на једно макар и недостојно и окрутно, али независно делање. Он треба, како нам дате ситуације казују, да прође кроз етапу „чистилишта", под сталним надзором родбине, при чему изнад његове главе бди гавранска појава баба Стане са „својом мирноћом", као тврдоћом, окрутношћу. Читава једна претходна ситуација породичних забрана и душебрижних узора преноси своју надмоћну вољу у стопу за дечаком, за кога се мора рећи да је ову продужену заштиту подсвесно очекивао, будући да је његов излазак из саме родитељске куће обећавао неугодни додир са спољашњим, непознатим светом и тиме изазвао појачану несигурност, страхове и отпоре.

Али Станковићу није довољно да ову „заштиту породице" наслика упрошћено. Он није пошао од једностране моралне осуде родбинског ауторитета који спроводи своје право старијег брутално, користољубиво и лицемерно, као што тај однос жигоше критички реализам с карикатуралном појавом „ожалошћених породица" и серијом мрачних рођака и душебрижника. Разумљиво је, да се овако поразно стање подразумева у коначном резултату те и такве породичне принуде. Али карактери од којих Станковић гради патријархалну породичну ситуацију никада нису (као ни главни лик) дефинитивни и схваћени у спољашним цртама своје негативне улоге, већ су варијабилни, међусобно противуречни и у себи променљиви, дати у унутрашњем богатству доживљаја и емотивних побуда. Ови су карактери, као и сам Младен, веома комплексни, оптерећени принудом васпитања, тегобних животних услова, ширих друштвених искуства и страха од економске

пропасти. Упоредна анализа тих ликова бранича традиције и моралних стожера патријархата нужно би установила њихову сопствену трагику, њихову амбивалентну, распету, душевно узнемирену и стоичку природу с дубоко закопаним али живим родитељским срцем.

Пишчев интерни стваралачки доживљај старе породице увек је обавезан великим степеном присности и личног уношења своје природе у карактере дела. Тај однос никада не допушта екстреман критички смер и моралну оптужбу. Агресивно присуство родбине која дечака „прогони" попут зле судбине, писац је двоструко доживљавао у токовима своје унутрашње емоције. Због тога ову нападну заштиту није могао да представи тако, као да је Младен окружен једино грубим непријатељством оних што лицемерно поклањају отровну јабуку. Тај однос је неупоредиво сложенији, понашање родбине према малом Младену веома је диференцирано на особена конкретна присуства, а морално друштвена осуда тога круга личности продужује се на чиниоце шире друштвене принуде, силе и антагонизме, на оне чиниоце неслободе од којих сви подносе бреме своје патње.

Тако се у конкретном призору, у туторисању и угњетавању дечака оцртава једна суморна друштвена реалност многоструког бесмисла и отуђења човека од човека, закон принуде и дехуманизације. Непосредни виновници таквог оробљавања детињске свести, осим у родбинском кругу, налазе се у структури тога друштва заснованог на императиву поседовања. Немоћна је и хладна та „заштита ближњих" пред баналном зависношћу од малограђанског круга, док своју јеванђељску љубав и светост врлина лако замењује методама туторства и голих рачуна. Ропска зависност од чаршије јавља се као основни и вечити регулатор баба Станиног и патријархално-родбинског понашања, при чему сваки поступак треба да буде унапред срачунат, промишљен, усмерен на то, да у корену сузбије све произвољне тежње и побуне.

Станковић развија слике једног типичног стања у староврањској породици која је немоћна да људско биће заштити од економских удара који и њу саму потресају, од разорних сила које делују споља. Сви ти потреси, облици грубе силе и ривалитета, одражени су у развоју личности баш преко породице. Већ смо указали на то, да ова атмосфера, као специфични историјски позни облик патријархата, средина све више упућена на новоградски промет и акумулацију, не пружа идиличне услове детињству; она је дубоко противуречна, индивидуалистичка као заједница, а сви њени поремећаји, — изнад свега економски умањен престиж у маловарошкој стварности, — одражавају се у развоју дечјег мишљења у смањеном самопоуздању, тескоби, изолацији, појачаној асоцијалности отпора према спољашњој, чаршијској средини итд. „Већина родитеља воли своју децу, али на њихов однос према деци делују често услови који су у противуречности с том љубављу."[6]

Бора Станковић у своме „Газда Младену" (као и у узрочној суштини трагике у „Нечистој крви") живо и изнијансирано, у конкретним

[6]) Др М. Швракић „Шта су неурозе", Друштвени фактори који посредно утичу на развој детета. Стр. 45. „Културе", Београд 1962. год.

ситуацијама развија привидно идилични и у себе затворени опстанак такве заједнице, чије су моралне, обредно-јеванђељске истине као њен специфични „идеолошки садржај" у дубокој противуречности с њеном друштвеном и сталешком зависношћу, њеним практичним циљевима. У тој противуречности односа између традиционално-моралног идеала, наивног схватања генеричког јединства света и грубе економске принуде, Младеново детињство налази се у жрвњу духовне заточености, окружено недоследностима одраслих. Оно је, дакле, упркос доброј вољи родбинског ауторитета унапред обмануто, подвојено у инфериорности своје врлине, а затим претворено у средство породичне егзистенције.

До краја истог поглавља, упоредо са испољавањем породичне заштите као све драстичније форме „родбинског права", ограничења и практичних циљева, Станковић психолошки уверљиво приказује стања главне личности која проузрокује тако продужено туторство и нова ситуација. Оцртавање тих стања, треба признати, каткад је декларативно, маглено, дато у глобалном опису, при чему се та специфична душевна стања не огледају у конкретном призору, тренутку, у виталитету појаве личности, него их примамо као низ стања у веома неодређеном временском распону, распону од неколико седмица или година. Писац не сугерира презент једнот непоновљивог збивања, једног одређеног драмског присуства бића, његових манифестација и реаговања у радњи. Његово је приповедање веома споро, разгранато у низу ситуација које не прелазе у радњу него се смењују панорамски и граде мозаик патријархалне свакидашњице.

Стилски израз интонира архаичност нарације која оживљава временски удаљену стварност тако да перцепција простора, људских појава и предмета остаје веома синкретична, а душевно стање лика разложено на процесију дана, на извесне периоде времена који, глобално сједињени у опису, пружају стање духа, емоционални конфликт или однос карактера према околини. Тако су у реченичком изразу, осим приповедачког презента и облика аориста, најчешћи облици потенцијала или могућег начина, односно и учестале радње.

„И Младен, изишавши и прошавши поред те њене собе, трзао би се од страха видећи како, макар поноћ била, она једнако још седи. Укочена, са рукама у крилу и набраним и упртим очима у ноћ и месечину. Покаткад као да би из њених очију суза хтела да кане, јер би се видело како диже руку очима, да ваљда убрише, стисне, врати натраг ту сузу, али би се видело и како отуда, још брже, натраг враћа руку као бојећи се да и сама ноћ не види ту њену сузу."

Налазимо описе трајних стања, односно продужену и неодређено понављану радњу. „То је за Младена било најтеже и најгоре. Дућан, трговина, целог дана тамо седење, продавање, није му ништа било. Брзо, за кратко време ушао је у све послове. Цене свачему већ је знао... Чак у томе осећао се лакши, смиренији, али ово код куће, то бабино ноћно бдење, седење на постељи, мишљење и вођење бриге и њему, оно свакодневно долажење, увек готово пуна кућа жена из родбине и из комшилука. Не што им се долази, што

воле да седе, да увек по једна ноћива као да их чува, већ што треба, што је ред, што морају сада да се ту код њих „нађу", помогну штогод, послушају... И онда, ако Младен, преко дана или предвече, у невреме, пре но што се чаршија затвори, сасвим случајно каквим послом кући дође, оно материно усплахирено, преплашено истрчавање преда њ и оно њено уплашено гледање у њега: да се можда тамо, у дућану, трговини, није десило штогод, скрхало се, пропало, па он, не могући више да издржи, напустио, побегао и ево га где долази.

А Младен то није волео. Сваког дана бивао је све бољи, све паметнији. Никада ништа неупутно није учинио. Никада не пропустио да сваког комшију, пролазника, из дућана поздрави, јави му се; никада муштерији да је казао какву опору реч. Још мање да га кадгод нема у дућану, да као друга деца оде где, заборави се и остане по читаве сахате. Целог дана га је било у дућану. Рано, пре свих, њихових дућан био отворен, спремљен. Сваку ситницу, вересију тачно, пажљиво је записивао, увек дневни пазар пребројавао и заводио.

Свакада тачно, уједно исто доба, када се дан раздањује, одлазио би у дућан. Из куће пео би се ка капији са кључевима."

Приповедачки стил овде је сав у глобалном опису збивања и поступака који се понављају у монотонији патријархалне стварности. Очита је тежња, да се преко временске неодређености дочара навиком уходани, шематични и једнострани развој личности према освештаним, догматским начелима те средине. Наведени одломци, као и мноштво других, пружају посебне разлоге за критичко разматрање стилске материје дела: очигледно је премного наративног понављања; општи говорни план не налази довољно конкретних израза и чулних опажаја, не живи са предметним богатством нити истражује метафору, па су збивања веома површно дата; у тако монотоном говору писца призори (радња) су удвостручени и увишестручени по сродности, дакле веома генерализовани; главни лик романа повремено се губи, замагљује, бива нефункционалан и неприсутан, тј. често постаје удаљени објект наративног присећања. Реченични баласт неодређено временских одредби („целог дана", „за кратко време", „увек", „преко дана, или предвече,- у невреме, пре но што се чаршија затвори" итд.) умањује вредност конкретне предметности описа, призора, и у највећој мери спутава неопходни интензитет радње и психолошке кондензације.

Али ове примедбе, које упућују на специфично подручје анализе стила, израза и структуре дела, не могу се генерализовати на читав роман, а поготово на уметничко присуство других садржаја „старих дана" Станковића. Наведене слабости условљене су и избором мотива, чињеницом хронолошко-биографског прилаза карактеру. У питању је приказивање људског бића које ће остати затворено у свом патријархалном менталитету, „сваког дана све боље, све паметније", што ће рећи све више укроћених емоција, покорно и свеколико ограничено. Како да се прикаже таква историја

индивидуалног живота, која унапред писца лишава бурних, конфликтогених момената, побуна и сукоба, која се шири и нивелише своје постојање према затеченој, формираној чврстини воље свога патријархалног узора. — Тај отпор првобитне замисли Станковић је са великим напором освајао у току процеса обликовања дела. Рецимо одлучно, да је он изабрао за свој роман једно веома досадно и незанимљиво биће у чијем се животу неће д о г о д и т и ништа изузетно, драматско, што би мобилисало његову људску суштину и непосредније побудило нашу саосећајну радозналост. И сама друштвена улога коју је наменио главном лику такође је стереотипна, филистарска и оставља нас равнодушним или изазива антипатички однос. Такав избор у многоме оправдава наведене стилске слабости: понављање догађаја, монотонију, развученост, временско уопштавање. . .

* * *

Тиме смо исказали оно, што нас упућује на закључке о карактеру главног јунака. Видели смо, да још у свом позном детињству,у оквиру III поглавља, он манифестује једно круто, одбрамбено понашање које га чини све „бољим и паметнијим", дакле достојним прихваћеног звања трговца, газде, згртача блага. На неколико наредних страница упознајемо већ све доминантне особине које иначе одговарају искусном и ригорозном сопственику, педантном рачуницији, тако да је пред нама д е ч а к — ф и л и с т а р.

Формације патријархалних забрана, свести о дужности и врлини у Младену су дубоко пресађене. Он је довољно стабилан, „печен", строг према себи самоме да унапред осуђује сваку погубну мисао о греху. Његово негодовање према нападном туторству родбине није знак индивидуалне побуне, већ нестрпљење примерног васпитаника који би хтео да што пре стекне признање своје умешне зрелости. За кратко време одмах по ступању у трговину, Младен улази у вештину ситничавог пословања и шкртости, постаје уходани газда, — мали „човек у футроли". Он почиње да живи све више ограничен канонима разумног, корисног, једном заувек датог друштвеног реда. Као и код свих филистарских духова, његово је време тачно подељено јер то подржава његову опсесију чврстине карактера. Једино тада он осећа уживање у коме препознајемо његово раније запажено инфантилно бекство у окриље родбинске заштите. Оно што је некада за њега значила патријархална породица као уточиште детињске несигурности, то сада замењује звање згртача блага, ћепенак, гомилање новца у „чекмецету".

У свемоћи новца, коју брзо схвата, он налази нови, најпоузданији штит од спољашње друштвене стварности према којој осећа потенцијално непријатељство и подозрење, јер с в е т за њега остаје нејасна, нагонска целина према којој управља своје „одбрамбене механизме" као „примитивни систем одбране". Он ће жртвовати сваки импулс стварног детета у себи, сваку ћудљиву тежњу, чак и свако могуће пријатељство, ако оно прети ма каквим поремећајем његовом систему понашања, његовом круто усвојеном начелу дужности и реда. Тако се у овом присилно формираном власнику буде тенденције за тлачењем

других, равнодушност према туђем паду и страдању јер све то компензира његову беду лишавања и глад за пунијим животом. Све је у Младену аскетски ограничено и подређено врхунском циљу да се премасвету постави у завидној надмоћности. Отуда је стари дућан његова кокош са златним јајима коју љубоморно чува од туђе похлепе. Са, ретком способношћу психолошке мотивације Станковић је откривао порекло инфериорности свога јунака која се надокнађује целисходном тачношћу, догматиком, а затим поприма све више деструктивне и асоцијалне ставове присвајања добара и служења „жутом ђаволу".

На своме једноличном путу, пошто је стварно сахранио своју детињску природу, Младен изграђује дату позицију друштвене моћи, угледа и престижа. По сили тако принудног развоја ствари, његово детињство се објективно одваја од првобитног родитељског узора,али будући да у широј заједници, у класном друштву нити има угледа нити тражи други ослонац, он је дефинитивно усамљен. Али он је на то стање адаптиран и Станковић са психолошком студиозношћу пока зује, да се мали Младен управо нагонски бори за ту усамљеност као за један од услова индивидуалне чврстине. Чврстина појединца у класном друштву, условљена власничком амбицијом, адбојно делује и раздваја човека од човека јер је унапред отуђена њихова суштина, гене ричка и природна. Младенова у с а м љ е н о с т или изолација која пружа субјективну угоду, уствари сада има нову поуздану тачку ослонца у наслеђеној трговини где се он осећа апсолутним господаром. Ћифтински делокруг послова пружа му, сам по својој природи, један с и с т е м п о н а ш а њ а или п р е т е р а н у р а ц и о н а л н о с т која, по схватањима већине психолога, — подједнако дехуманизује као и п р е т е р а н а а ф е к т и в н о с т. И одатле је све усмерено ка устаљивању и механизацији понашања тога карактера, ка усвајању тога р е г у л а т и в н о г п р и н ц и п а изнад сваке емотивне и сензибилне произвољности.

„И Младен се од упињања и брига да их што пре убеди, увери, ослободи, да се они не плаше већ да могу потпуно да се ослоне на њ, да ће бити као што треба, од тих се као брига, упињања, мисли, чисто био мало погурио и пре времена окошчатио. Лице му дошло суво, бледо и већ као паметно, старо. Чак је Младену то годило што је такав, не леп, витак, здрав. Мислио је да ће и тиме, тим својим не детињастим већ старим изгледом, сувим, бабу јаче убедити да он неће бити као други: бесан, луд!. . . Ето, зато, највише ради те своје мирноће, утишаности, ради тога да, кад тако остане сам, у постељи, може, ако не заспи мирно да мисли на сутрашњицу, како сутра да ради, пазари, па увече исто овако да лежи, одмара се; ето, зато је Младен био као што треба, свакад умерен, тачан, паметан."

Продужено се испољава његова првобитна тежња да се прикључи свету одраслих, ауторитативних, оних што познају адет, чије се пословно поверење треба да освоји. Када џаџи-Зафир, чувени трговац из суседства буде затражио од њега „неке даске" обраћајући му се као себи равном, — „То је за Младена било много. То негледање у њега као детета, већ као у одраслог, представника радње, равне његовој." Али како супротан емоционални ефект буди појава његових вршњака, који се

препуштају напасти севдаха, бекријања, излета у дечачку слободу, природу и снове о првој љубави:

„У дућану топло. Осећа се како, што се више раздањује и дан осваја, почиње отуда из дна чаршије, из доњег Врања, и са винограда око Асанбаира, чисто продирући кроз редове топола што су испред вароши, да долази и брише чаршијом свеж, хладан ветар. У исто време из механа, такође из краја чаршије, неки његови вршњаци одлазе, а увек међу њима Стоиљко, друг његов, син попа Косте, јединац, толико мажен. Он, као свакад, са галамом, са свирачима, песмом, пуцњавом иде, и то не кући већ у оближње село где су чивчије оца му, да тамо са чочецима, Циганкама продужи даље. Па и остали другови му који из механа излазе, излазе кријући се, журно и замичући у споредне улице. А и они опет не иду кућама већ у родбину, код неких тетака, стрина, да тамо спавају. И да их после матере им, тражећи их и нашавши их тамо где спавају, куну, плачу због њих, а највише због грдње, псовке што ће извући од мужева за њих.

И тада се Младен у дућану осећао срећан. Тако му је тада била мила она топлота, загушљивост у дућану, а знао је да се зато тако осећа што он није као они, већ овако у реду, као што треба да је."

О Младеновом поклоништву реду и систему патријархалног понашања тешко да бисмо, у даљем излагању, могли наћи нових и пунијих доказа а да они не буду сувишни. И сам аутор нападно користи овештали аксиом разумног делања — „као што треба да је", — и тиме доследно херметизује свога јунака који треба да до краја остане супротан оном виталном и ка изгарању живота усмереном карактеру Митка из драме „Коштана"; супротан Митковој бурној младости и познијем грчевитом посезању за изузетном, недокучивом и пролазном лепотом, супротан Митковој страсној ширини душе која узлеће ка пустоловини примајући у себе отворене просторе, готова да узме под своје окриље заштите све заверенике осећања. Станковић је лик газда Младена стварао од такве животне грађе, која неће озрачити људско биће екстазом немира и побуна. Младен представља рационално-статичку стварност насупрот Митковој афективно-романтичној слободи. Отуда је дечак Младен, у футроли патријархалне, хришћанске и сопственичке догме уистину мање дечак ид Митка који следи зов срца, чувстава и маште и својим животом означава синовску побуну противу патријархалних догми и тамница.

* * *

Из досадашњег излагања издваја се по важности питање чврстине карактера у роману „Газда Младен". Да ли је пред нама таква ч в р с т и н а карактера у којој налазимо примарна значења и садржаје тога појма?

Чврстину Младеновог карактера чији се ставови, интереси и мотиви управљају према устаљеном систему забрана и норми патријархалног друштва, Станковић је поставио у противуречности са оним суштинама које психологија види као целокупно, шире јединство л и ч н о с т и. У сазревању Младеновом огледа се драстична против-

ност између ч в р с т и н е његовог карактера и емоционалног фундамента његове личности. У тој индивидуалној историји, карактер и његови крути ставови формирају се и одржавају непрекидно ограничавајући интегративну, унутрашњу суштину лика и доводе до пасивних реакција, страха од сваке промене, до учаурености у једном систему понашања или првобитно-инфантилном критерију искуства примитивне одбране. Средишни проблем или окосница унутрашње замисли овога романа садржи ту подвојеност личности на п о с т у л а т к а р а к т е р а и л и ч н о с т, тј. на једнострану доследност понашања и деградацију суштине личности.

Друштвена чврстина Младеновог карактера не значи к о х е р е н ц и ј у личности или „равнотежу односа која се одржава између разних осећања и емоција". Та је ауторитативна, доследна афирмација понашања коју Станковић приказује заснована на комформизму са друштвеном забраном, моралном догмом, разумним и корисним ставовима његове околине, али она није у сагласности са унутрашњом перспективом или кохеренцијом свих тежњи. Јер „кохерентну организацију менталних процеса", по речима Херберта Рида — „не треба бркати са учвршћеном организацијом карактера — исто као што ни кохерентност уметничког дела не треба бркати са концизношћу машине".[7] Доследност, чврстина, зрелост испољавања особина никако не значи да све промене и нове друштвене околности појединац дочекује увек на исти начин, према кодексу „вечних, заувек датих истина", већ та чврстина или кохеренција подразумева у с а г л а ш а в а њ е стварних побуда, природне суштине и мишљења са оном ужом доминантом манифестација најбитнијих особина које чине делатни карактер. Само тако појам карактера не може бити схваћен као једнострано сужавање личности, већ као усаглашен, функционалан друштвено-акциони фундамент ц е л о к у п н е л и ч н о с т и. Истичући значај јединства личности и кохеренције засноване на свесном искуству, Рид сматра да „Расуђивање се не намеће нашим сензацијама споља, као неком ваљском радњом — оно је процес репресије који резултира у карактеру; расуђивање се појављује из историје наших сензација, оне га одабирају, и кохерентност личности је заиста кохерентност природног процеса, а не кохерентност неке вештачке дисциплине".[8] Мада не можемо, ограничени естетско-литерарним предметом, допустити даља разматрања односа појма личности и карактера, односно самих психолошких погледа о томе, обратићемо се још једном мишљењу опште психологије које је од специфичног интереса.

Парафразирајући Гилфорда, Н. Рот наводи, осим „потребе за слободом "и „потребе за ослањањем на самога себе" и „тежњу за конформирањем култури и владајућим обичајима". „Ова се тежња манифестује у прихватању конвенционалних (владајућих) етичких принципа и тежњи да се сви придржавају ових принципа. Тако где је ова потреба

[7]) Херберт Рид: „О природи поезије и природи критике", стр. 28. „Нолит" Београд, 1959. год.

[8]) Херберт Рид: Ибид. стр. 30.

развијена, нема тежње за самосталним поступањем, за поступањем без обзира на суд других. Место тога постоји тежња да се поступи према усвојеним општевладајућим моралним принципима. Потреба за конформирањем манифестује се и у настојању да се ради савесно на сваком послу који се обавља, па макар се и не одобравала сврха ради кога се посао врши".[9] Код оцртавања ове хипотрофичне тежње за конформирањем, која је тако упадљиво присутна у патријархалној средини Станковићевих уметничких дела, која је доминантна као особина карактера газда Младена још од његовог најранијег детињства, чини се од кључне важности мисао о конформизму без побуне и о „настојању да се ради савесно на сваком послу који се обавља, па макар се и не одобравала сврха ради кога се посао врши".

Станковићев Младен ће управо остати доследан у својој инерцији згртања блага не само док је та трговачка марљивост требала да извуче точкове породице из посрнућа и немаштине, већ и када богаћење, грамзиво и легално, дакле „морално исправно" постане само себи циљ и претвори се у чудовишну прождрљивост бога Кроноса. Његова чврстина, првобитно разумљива у периоду детињског подражавања узора, постаће аутоматична инерција или д о с л е д н о с т з г р т а ч а б л а г а која је по својој суштини а м о р а л н а јер ускраћује све друге чувствене односе према свету.

Ова повест индивидуалног живота сва је у знаку деградације вољних и етичких вредности које су некада, у детињству и до прве љубави газда Младена могле изазвати саосећање, разумевање, оставити утисак врлине и жртве. Доцније се послушност јавља као аутоматизам делања, скромност и маштовита идила као пакао особењачке самоће, тачност као бесркупулозна рачуница и страх од преваре. Морална чистота и адолесцентна узбуђења Вертера, пошто буде ускраћен сваки путени, сензуални живот и одбачена девојка звезданих обећања, претвориће се у језуитизам морала, у нетрпељивост и прикривену мржњу према љубави и уживању живота других. Младенова дубока привржености породичном куту јавиће се као неизбежни раздор, отуђеност најпре од баба Стане, а затим коначно од мајке, млађег брата, снахе и читаве родбине која му се указује баханалијски неодговорна, недорасла декрету онога морала са којим се он успео до фаталне самоће, као „свети аскет на врху металног стуба". „У својој уображеној безграничној похлепи за уживањем, он се одриче свих уживања.Желећи да задовољи све друштвене потребе, он једва задовољава природну потребу. Држећи се чврсто богатства у његовој металној телесности, он га етеризује до пуке утваре."[10]

Најдубље значење ове прозе и њен садржајно-психолошки циљ почиње се схватати тек нагде у средини романа, када се првобитна наклоност према раном детињству Младеновом почиње спонтано да прет-

---

[9]) Др Никола Рот: Психологија личности", Карактер и карактерне особине Стр. 58—59. „Сазнања", Београд, 1963. год.

[10]) Карл Маркс: Прилог критици политичке економије", Новац или прости промет. Стр. 131. „Култура", Београд, 1960. год.

вара у читаочеву осуду, чуђење или презир. Ми не можемо тачно одредити ситуације које изазивају овај прелом читаочевог односа према лику, али је извесно да такав прелом доживљаја постоји, од IV поглавља, када привидне врлине дечака стану да се испољавају као догматични пасивизам једне неприроднечврстине Стармала логика продужене Младенове зависности од воље патријархалног ауторитета одбациће љубав сиромашне сусетке, угушиће зов осећања у себи, нечовечно ће игнорисати њеног простодушног оца, а затим, када се Јованка „по његовом одобрењу — газде" буде удала за другог човека, та чврстина кукавно се враћа у окамењени поредак свога инфантилног мира, у своју страховима ограђену доследност. Овде је, дакле, почела да се испољава ванска, акциона доследност или социјално-сталешка чврстина која диктира такав неповољни, трагични раскид са идеалима прве љубави. Патња коју дечак „већ младожења" у таквој ситуацији осећа није ни тако дубока ни тако искрена, као што је душевно стање ђака приповедача у „Увелој ружи". Ово расположење, ако бисмо хтели да га сажето изразимо, подсећа на гризодушје мудраца коме прети напаст осећања. Али то гризодушје, испољавајући подвојену личност, не колеба се у погледу исхода, тј. превласти воље над осећањима, дужности над природним тежњама, газдинске части над срамотом везивања за чивчијско-занатлијску кућу. Управо налазимо класичан пример победе разума и сталешке части над емоцијама или морално-догматску херметизацију романтике.

Али упркос ригорозној вољи, тврђави забрана и строгости, убоги младожења-рачунџија дубоко у себи, подсвесно и халуцинантно ће доживети тај ускраћени рај саблазни и близину женског бића. Његова ће машта живо дочаравати слике неостварљиве хармоније, призоре свадбе и мирног живота младенаца у кругу наклоњених рођака. Његова је свест дубоко подвојена на поларно изазивање супротних стања и емоција:

„А она, Јованка, њих све двориће, слушати. И то како радо, од срца! Знао је све то Младен. Знао је како ће све то бити лепо кад је узме, али увек, осећајући сву ту срећу, у исто време осећао је и као неко чупање око срца, предосећање. Као наслућивање да, можда, сигурно, неће баш тако све бити... Биће бола, јада...

И добро му дође што остаде сам у дућану. Затворен, у мраку, без светлости, знајући да је свуда већ мир, тишина, по чаршији нема већ никога, сви отишли кућама, вечеравају, лежу, а он сам. Добро му дође та самоћа. У дну магазе горела је у чираку лојана свећа, он је био горе у дућану. Да би био као још усамљенији, он се диже и пређе тамо, у магазу. Свећа је, заклоњена каменима соли, бурадима, даскама, једва горела и осветљавала. Он седе. И тако у дну магазе, усамљен, ограђен дућаном, како му сладак дође бол! Није хтео ништа да мисли. Не што није могао, умео, већ није хтео. Знао је да је непотребно. А знао је да кад би мислио, мислио би о ономе што је већ свршено и сад је непотребно, није у реду, не доликује му...

Али сада, овом Јованкином удајом, као да је био положио неки испит. Једном заувек отклонио сумњу да ће можда бити као толики

други, једном засвагда утврдио мишљење да не само неће бити већ да је он нешто друго. . ."

Његово позно детињство, односно почетак младићког доба завршава се у знаку тога „положеног испита чврстине" када је отклоњена сумња да ће пасти на ниво чаршијских нижих кругова или да ће допустити превласт осећања и побуне као његови вршњаци, севдахлије Миткова кова. Он ће премостити кушања и буђења прве љубави са извесним болом који му прибавља и задовољство јер га заштићује у систему навике, одбране, у илузији врлине и сигурности. Писац сада развија и доводи до хипертрофије Младенов нагон за важењем, за поседничком владавином коју прати осиромашење човечности и хладноћа понашања. Младен ће испољити круте, разумне ставове једне зрелости о којој смо раније говорили, која сад поприма изразито социјално образложење. Та зрелост ставља газдински углед и интерес изнад свих полета срца.

После раздобља прве љубави и полета срца у Младеновом жи воту неће се догодити ништа слично по знази емотивне динамике унутрашњих криза и неспоразума. Његов је даљи пут трасиран нагоном поседовања. Заувек закопчан и једностран у својој шкртој пословности, поуздан једино у моћ новца који се одваја, он најпре одржава углед, да би зашао у крупније подухвате згртања блага и поседа и тиме освојио завидан ауторитет у формацијама чаршијског вишег реда. На томе економском успону нећемо се задржавати јер он представља монотоно хронолошко приказивање „непроменљивог" живота главног лика, односно саопштава круту рационализацију свих његових поступака, што се може сматрати коначним када је већ превладао афективно доба прве љубави.

Продужени егоцентризам ранијег детињства, укорењен у систему поунутрених забрана и аутоматском подражавању одиграће пресудну улогу у доба вертсровских буђења духа, тако да се ово ново доба неће ни испољити у богатству природних импулса романтичне маште и екстази наслућене и недостижне љубави. То ново доба остаће у овој повести ограничено као спољна и унутрашња опасност коју, без већих потреса, отклања унапред формирана одбојност ставова, бекство од сваке промене.

На страницама романа, где Младен успева да се огради од несебичне и бескрајно привржене љубави своје сиромашне сусетке он полаже коначни испит патријархално-догматичног разума и чак успева да не мисли о девојци јер то „не доликује му". Писац указује на то, да је он за искусне трговачке кругове, „још млад, дете", те да стога још није могао стећи пуно поверење у новчаним пословима и крупнијим газдинским подухватима. Тек поникла осећајна наклоност према девојци из сиромашне куће доприноси овом неповерењу. Младен је тога свестан и труди се да ове друштвене баријере отклони гушењем, потискивањем емоционалних тежњи, при чему свет љубави, кроз неколико мелодрамских ситуација доживи неугодни епилог. Крах Младенове прве љубави свестрано је мотивисан расположењем и утицајима средине. Погледајмо како Станковић психолошки и критички прати однос друш-

твених кругова према „младожењи" који је одлучно ускратио једрење чувстава према идеализованом бићу:

„Младен је са подсмехом гледао како је цела кућа, родбина, чак и улица и део чаршије, комшије му чисто одахнули. Као да се нешто толико година спремано, ишчекивано и са зебњом чекано, гледано како с дана на дан све ближе, јаче то долази, да једнога дана, дође, деси се, и све, и Младена, и трговину, и кућу, и родбину пресече, поремети, заустави и поврати их натраг где су и пре били, одакле су и почели. Младен, радња да застане, баба, као и пре брижно, не весело да надзирава, штеди, уздише, стрепећи да се неће имати, да неће случајно кућа, имање пропасти, изгубити се.

Сада, све је то нестало. Младен не само да није дао да се у њ што посумња, већ ето сам се ње одрекао, јер је знао да није за њ, њихову кућу, радњу. . .

И отуда одједном у чаршији, међ трговцима, примање не као себи равнога већ као вишег од њих; кредита отворена, јасна без устезања, чак и нуђење, као неко улагивање, тражење прилике да му учини и тиме га нешто обавеже, да би и он њих доцније, јер се већ види колики ће и какав велики трговац он бити. Из целе родбине удаљене тетке и стрине, већином удовице, оно мало уштеде, готова новца, стрепећи да држе код себе то, да се или не изгуби или не опазе синови им, па узму, почеле су да к њему доносе и остављају на чување. Баба опет, као некада, сва горда, унесена, срећна."

На формирање крутих ставова младићког доба, које је овде ближе трећем детињству, пресудно утичу, поред личног искуства, критеријуми понашања ове друштвене средине, родбине, чаршије, патријархалног света и његовог свемоћног уплива на делање и вољу личности Више него у ма коме другом раздобљу овог индивидуалног живота, патријархална средина делује као сплет лицемерних и грубих интереса. Догматични ставови младића, присилни карактер његове претеране рационализације понашања, осим унутрашње навике, непрекидно потхрањује структура и менталитет ове средине која, насупрот свакој идеализацији, делује у свом класном руху и са тамног наличја. Сви обзири и благонаклона пажња спољашње околине према личности, у крајњем свом виду значе ишчекивање жртве и хладни презир осећајног заноса.

Трагика коју би могла изазвати неиспуњена тежња прве љубави у овој повести неће урезати дубоке ожиљке, страдања, неће остати да живи у интензивном немиру и непомирљивости, у обузданој сензуалној ватри и комплексима као што је то у многим другим прозама Станковића Трагика у Младеновом случају остаће недоречена, са половичним дејством раставних афеката. Рекло би се да она остаје периферна по чувственом одјеку у преживљавањима главног лика. Приказујући патријархалну девојку, Младенову изабраницу као етерично, преосетљиво и сензуално женствено, одано биће које своме идолу робује упркос свим понижењима и запостављености, писац је то роматнично богатство ускратио Младену. Он је откривао његово с а м о љ у б љ е, ш к р т о с т и х л а д н о, а у т о м а т и ч н о п о н а ш а њ е које је иначе несвој-

ствено томе добу општег младићког полета, екстазе и маштања, самосвести, стваралачке афирмације бића.

Станковићеве прозе „старих дана" натапа романтика бурне сензибилности. Та дела, у целини узев, у ономе што чини средиште фабуле (уколико се о фабули може посебно говорити!) карактерише адолесцентни скок, младалачка побуна и полет осећања.

Станковић одлази неупоредиво даље од освештаног романтичног сижеа о кобној љубави. Његова психолошка-драматска објективација из тога сижеа извлачи углавном позније, резултативна присилна душевна стања, — тескобу, патничку резигнацију, жал за младошћу, дакле једну дубљу и хетерогену психолошку бит. Међутим, ово конфликтогено средиште полетног и неискусног романтизма прве љубави, која ће остати потиснута или оскрнављена, да се одредити као примарни мотив или извор индивидуалне побуне Станковићевих личности. Ово доба је извор афективних отпора освештаном догматизму традиције. Једном речју, то је бурно средиште младићког неконформизма према друштвено-патријархалној тврђави освештених забрана, принуда и хладних интереса.

Код тих генералних напомена вратићемо се на питање о природи чврстине и доследности карактера газда Младена, чврстине која је доведена на праг искушења у младићком раздобљу.

Већ смо нагласили, да је он у свом трећем детињству, удобно заштићен својим трговачким ћепенком, коренито различит од својих севдахлијских вршњака; у њему наслућујемо, из антипатичког односа, оне статичке, озакоњене, традиционалне друштвене силе које анатемишу Митка, које одбацују Томчу, Станоју, сахрањују Ташану, Софку, „Покојникову жену". Он мудро очекује да изрекне строгу пресуду сваком лакомисленом походу осећања. Ова изолација староликог дечака изазива негодовање и презир утолико пре, што је очигледно да је његова ч в р с т и н а управо чврстина дечака несвесног имитатора патријархалне деспотије. Он неизбежно делује као дволични бегунац, онај што издаје своју природну младост јер јој није дорастао. Као што смо, указујући на његове врлине тачности, послушности и „првенства" у раним школским данима наслутили продужену зависност од родитељског круга и заштите, дакле његово несамостално понашање и фиксацију за најраније детињство, тако и у даљим ситуацијама његовог живота налазимо доследност у међашима тога првобитног подражавања узора. Као што је у средњем детињству живео у илузији првенства, повучен у окриље породице и неспособан за поприште дечје солидарности, тако ће доцније, на граници позног детињства осећати старачко самозадовољство иза ћепенка згртача блага, осуђујући баханалијске романтичне излете својих вршњака. Пресудна за његове ставове понашања је мисаозаповест — да не буде као они, „већ нешто друго, он, Младен", заповест чије је порекло изразито инфантилно егоцентрично.

Његово треће детињство чврсто је узидано у егоцентричну доследност имитације свега унапред озакоњеног, обичајног, друштвено-рационалног. Његова постојана тежња да све остане по старом, да се очува

првобитни мир и породична топлота, уствари указује на присилни карактер те чврстине коју окружују стални критички отпори према свету, нарочито према видовима дионизијског живота. Он је наоружан доктрином старинског доброг владања. Природна реакција опирања у њему је потпуно замрла.

Такву рационалност лика Станковић је образлагао као нагонску, пасивно-одбрамбену и аутоматичну, а не природно развијену и интелигибилну. Он је овде показао, колико се далеко може ићи у објективацији негативне сфере личности и у нужном ускраћивању симпатија које та критичка студија налаже: његов се блиски лик удаљавао све више од његове емотивне аутопројекције, стицао је свој аутономни, типични, особени живот. Тако је морална и сазнајна зрелост младог газде, коју патријархално-сталешки кругови поздрављају као врлину и снагу сведена на своју психолошку истину, на — круте ставове подражавања, инерцију одбране од света, на статички недетињски однос према младости и природи.

Количина те стабилности понашања, те природне чврстине у обрнутој је размери са виталитетима природних, афективних суштина које би ово детињство морало да испољи. Његова крајње заоштрена доследност, уствари се увек испољава и као тотално подражавање првобитног узора, што значи и као виши степен унутрашње несамосталности и враћања преживелом стању.

Из херметичне диспозиције „трећег детињства" главног лика логично следе потоњи отпори према ситуацији прве љубави и афективног буђења духа. Рекло би се да читаве посаде жреца и проповедника синовско-патријархалне дужности већ постоје у самом Младену, да безазлену, чулну појаву идеала дочекају неповерљиво и одбојно. Станковићев јунак, слично Лазаревићевом бечком студенту у писмима о „Швабици", исувише је у власти породичних светиња и налога, да сва та маловарошки конзервативна зависност на кантару двоумљења увек претеже над „једним јединим лакомисленим разлогом срца". У таквом развоју, где се уздиже неприкосновена и ригорозна воља родитељског ауторитета, изворна осећања јунака налазе се под ударом моралнодидактичке свести и фиксације. Сваки нови чувствени корак осуђен је на цензуру логике и рачуна, што доводи до трагикомичне банализације узвишеног вертеровског револта.

Као и у претходним етапама душевног развоја, Младен уступа пред новом ситуацијим која најављује сукоб, а константа његовог понашања — да све остане првобитно, непромењено, — оснажује његов нагон за важењем, аскетску илузију да је „јак над собом", „Себе да има у рукама. Да је јак, кад штогод зажели, заиште, срце зажуди за нечим да је јак да срце стегне, не да му. Да кад навре бол, туга, чежња, суза, да је јак да спречи, унутра, у себи задржи, закопча. Да је јак." Али , чврстина тога карактера одржава се из тлачења природних, унутрашњих мотива. Ако није развијена драма акционог раскида јунака са патријархално-родбинским и сталешким догматизмом, као у другим делима Станковића, драма личности постоји, — интернизована, психо-

патска, дакле опет као сукоб између људске суштине те личности и усвојене законитости, табуа, свеколиких принуда патријархалне средине. Постоји нејединство између оспорених природних суштина и кодекса „умереног", „јаког" карактера који чува ставове подражавања искључиво и у свакој прилици пасивно-рационалне.

У том нејединству садржан је и психолошки реализам драме између затворене унутрашње перспективе личности и привидне стабилности карактера, односно његове навике шкртог, једноликог згртања блага. Трагика се мора схватити посредно, кроз вапај човека исказан на крају повести. Она ће остати затворена у свему што газда Младен неће никака стварно доживети и за чиме се неће усудити да посегне.

Dr V. FILIPOVIĆ

„LE RICHARD—MLADEN" — LE DEVELOPPEMENT PSYCHOLOGIQUE DU PERSONNAGE

RESUME

L'observation du contenu du „Richard—Mladen" de Bora Stanković s'établit sur le développement psychologique du personnage principal de ce roman. Auprès des contes de cet écrivain, le roman du richard Mladen reflète l'expérience individuelle même de l'auteur, aussi que ses impulsions et ses motifs, mais par sa réalité sociale et ethnique il donne une figure artistique à part qui surpasse l'identité simple et la biographie même de l'auteur. C'est pourquoi l'observation esthétique s'établit sur le développement psychologique du type du richard Mladen et dans sa détermination personnelle, sociale et poétique.

L'histoire du richard Mladen est motivé par les formes spécifiques de l'aliénation de l'être humain dans les conditions du patriarchat postérieur et de l'accumulation des valeurs exprimée en or, dasn l'accumulation et dans l'appropriation des biens. L'évocation poétique et romantique des „jours anciens" de Bora Stanković, faite dans le monde de l' enfance, est toujours dirigée vers la tragique de l'être humain vivant dans le milieu du despotisme oriental, dans la famille et vers les antagonismes des propriétaires. La réalité tragique, en tant que le déterminant fondamental du type artistique du roman, est contenue dans le rapport entre le milieu et la famille qui, à partir des jours prématurés, de l'enfance et de la jeunesse précosse, de son membre obéissant crée un mécanisme subordinné destiné à restituer l'autorité commerciale et à conserver le montée de la puissance de la famille.

Le réalisme psychologique de Stanković s'établit dans ce roman sur l'expérience du monde et du sort humain qui est toujours soumis à la souffrance résultant de l'oppression du dogme des classes et de leur morale, de leur impulsion cherchant à atteindre le trésor. Le centre de la conception intérieure du roman est manifesté dans la provocation de cette contradiction principale entre l'enfance du type principal et de la volonté des adultes, entre les tendances naturelles et le despotisme social. De cette contradiction développée résulte la nature aliénée et neurotisée du personnage, et sa réalité tragique aussi.

L'éclairage analytique concernant le contenu, la composition, le style et le point de vue psychologique aussi que l'histoire tragique part de la jouissance primaire dans la vie du monde de l'enfance passeé dans la famille primitive où, par l'identification affective du garçon Mladen avec l'autoitré même de la famille, se forment des attitudes primaires et des réactions passives de défense contre le milieu social plus large, et, par cela même, les conditions pour le développement postérieur du caractère de l'amasseur du trésor. Au cours de cet éducation primaire qu'on voit dans les attitudes d'une enfance parfaite du patriarchat, l'auteur a crée, par dessus toutes choses dans l'influence forcée du patron despotique de la matrone Stana, dans les symptômes de la déformation plus tardive du caractère. Malgré toutes les valeurs et les qualités naturelles de cette enfance, l'auteur a pré-

senté une telle enfance comme l'enfance mal gérée, limitée et moindre que ce que cette, notion comprend naturellement.

On a explique à part la question de la solidité du cacactère de Mladen existant pendant les extases verthérienne et de l'eveil du coeur lorsqu'il refuse l'amour de sa pauvre voisine sur l'ordre des attitudes rationnelles très dures et qu'ils se donnent aux règles rigoureuses de son petit établi commercial de la classe des maîtres. La solidité sociale du caractère de Mladen ne veut pas dire la cohérence de tous les motifs intérieus d'une conduite, mais elle est fondée sur le conformisme contenant un dogme social, propre à la morale des propriétaires et de leur milieu.

Cette histoire de la vie individuelle se manifeste toute sous les symboles de la dégradation des qualités d'une volonté, du sentiment et des composants éthiques qui ont pu laisser autrefois, a cours de l'enfance et jusqu'au début de la première amour, une impression d'excellence et de sacrifice. Plus tard, l'obéissance aparait sou la forme d'un automatisme de l'activité, et la modestie, aussi bien que l'idylee imaginative, comme un enfer de la solitude étrange, et la précision comme une arithmétique sans scrupule et en tant que la peur de la tromperie. De la disposition hermétique de l'enfance du personnage principal résultent les réactions prochaines contre la situation de la première amour et de l'éveil de l'âme.

Dans ce roman le drame de la rompture dynamique du despotisme de parenté et des classes n'est pas développé comme dans les autres ouvreges de Stanković. Mais la tragique du type principal est démontré dans la qualité intérieure et dans la psychose, alors, de nouveau, comme un conflit entre l'existence humaine du personnage et le dogme adopté, de nombreuses contraintes du milieu donné. Il n'y a pas d'unité entre la réalité naturelles contestée et le codex du caractère „tempére" et „fort" qui garde les attitudes de l'imitation exclusivement passives et rationneles. L'essence de la tragique peut être connu dans la lamentation de l'homme qu'on aboutit à la fin du roman, comme sa connaissance dernière du fait qu'il meurt „blessé et désirable". Elle restera fermée dans tout ce que le richard Mladen n' accomplirait jamais réellement.

Dr BOGUMIL HRABAK

JUGOSLOVENI UČESNICI OKTOBARSKE REVOLUCIJE I STVARANJE KPJ*

U našim dosadašnjim prikazima stvaranja KPJ polazilo se isključivo od relativno dobro poznatog stanja u socijaldemokratskim strankama u jugoslovenskim zemljama i od želje progresivnih snaga u njima da se u državi koja je nastala prvodecembarskim aktom 1918. godine postojeće partije ujedine kako bi radnička klasa združeno nastupila prema ujedinjenoj buržoaziji. Svetskoistorijska činjenica koja je krajem rata nastala u Rusiji — velika oktobarska socijalistička revolucija, koja se odmah pokazala kao prekretnica ukupnog povesnog razvitka — uzimala se u pomenutim prikazima u obzir samo utoliko ukoliko se govorilo o njenom uticaju na radikalizaciju masa. U vezi s poslavom 40-godišnjice KPJ 1959. godine nešto je više obraćana pažnja na grupu tzv. pelagićevaca u Vojvodini, koja je prvenstveno obuhvatala povratnike iz Sovjetske Rusije. Čak ni posle članka Nikole Grulovića o pelagićevcima nije se pislao o tome da je i pre obrazovanja pomenute grupe u Vojvodini postojao o r g a n i z o v a n političko-revolucionarni rad pristiglih aktivista iz Moskve, koji su predstavljali revolucionarno komunističko jezgro pre obrazovanja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i njenog punog pretvaranja u KPJ na II kongresu u Vukovaru. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* pravilno insistira na teškim uslovima života radnih slojeva krajem 1918. i prvih meseci 1919. godine, ali se na osnovu njegovog teksta stiče istorijski neadekvatno uverenje o manje-više spontanom dejstvu masa. Stihijnom revolucionarnošću masa tumači se i politička polarizacija članstva u socijaldemokratskim strankama, pri čemu se nije vodilo računa ni o tome da su te partije s ozbirom na svoje nove članske mase i dnevni, akcioni program bile u velikoj meri već nove radničke partije. Usled nedostatka podataka nije se znalo koje su snage, kada i kako postavile pitanje ujedinjenja radničkih organizacija u jugoslovenskim zemljama. O radu povratnika iz revolucionarne Rusije govorilo se tek u vezi s delatnošću pelagićevica. U objašnjavanju procesa radikalizacije masa uka-

* Ovaj tekst predstavlja nešto uvećano i naučnim aparatom snabdeveno predavanje pod istim naslovom koje je autor članka održao 3. decembra 1965. studentima i nastavnicima Filozofskog fakulteta u Prištini.

zivano je na razočaranje radnih masa politikom ministerijalaca i kraljevske vlade.[1] Metodološki uzevši, konstatovane su samo gotove, svima, vidljive činjenice, a nije se ulazilo u pitanja geneze određene pojavnosti i nisu traženi pravi inspiratori i sprovodnici naglog revolucionarnog raspoloženja masa, koje nije moglo biti sasvim spontano i stihijno.

Podatke za jedno naučno adekvatnije sagledavanje uloge povratnika revolucinara iz Rusije u stvaranju KPJ pružaju pre svega gradja sovjetskih arhiva o radu i odlukama jugoslovenskih komunista u Moskvi u jesen 1918. godine i materijali nekadašnje registrature Zemaljske vlade u Zagrebu[2]; po nešto i analogne arhive pokrajinske vlade u Sarajevu. Vojvodina sa svojim arhivskim fondovima ne daje ni izdaleka ono što bi se od nje u posmatranom istraživanju očekivalo. Instruktivna je i lepo sređena građa Vojnoistorijskog instituta JNA. Osim one stampe koja je bila pod kontrolom povratnika i revolucionara u zemlji koji su im se odmah priključili, vesti o delatnosti revolucionara pristiglih iz prve zemlje socijalizma nema ni u građanskim ni starim radničkim listovima. Osnovne informacije o pomenutom radu, koji je apsolutno bio konspirativan, ipak daju u svojim izjavama samo bivši učesnici oktobarske revolucije. Naučni postupak s takvim izjavama, s obzirom na to da su davane četrdeset i više godina posle zbivanja i da su ih saopštavali ljudi s vrlo bogatom revolucionarnom praksom, koji su mnogo štošta mogli zaboraviti ili krivo spojiti, nije nimalo lak. Kao i u drugim sličnim izjavama učesnika u zbivanjima, hronologija i učešće aktera u događajima zadaju najveće teškoće istraživačima, koji ni posle najbrižljivijih analiza i upoređivanja ne mogu biti potpuno sigurni da li je pogođen pravi redosled stvari i da li su svi nabrojani učesnici zaista i jedino oni učestvovali u proučavanim akcijama. Najpotpuniju izjavu dao je Nikola Kovačević. Ona ne pruža samo saopštenja o političkim stavovima i oblicima rada nego u velikoj meri ustanovljava i prostornu i vremensku vezu između aktivista u raznim središtima i na raznim domenima akcije, navodi relativno vrlo veliki broj obuhvaćenih ljudi, ali joj je nedostatak u tome što mnoge akcije vremenski ustanovljava nekoliko meseci pre nego što su se mogle zbiti, i kao i neke druge Kovačevićeve izjave, u koječemu preteruje (na primer o skoro potpunoj i punoj organizovanosti akcija i aktera) i ne kazuje sve čega se Kovačević morao sećati u momentu pismenog sastavljanja izjave.[3] U svakom slučaju sačuvani dokumenti civilnih i vojnih arhiva potvrđuju da je moralo biti, organizovanog političko-revolucionarnog rada već prvih nedelja 1919. godine u svim srpskohrvatskim, oblastima bivše Autsro-Ugarske i u Beogradu, a nešto kasnije i u Srbiji, Makedoniji Sloveniji, i Crnoj Gori.

---

[1] Vidi: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 33—5, 39—40, 41, 39, 43.

[2] Najznačajnije dokumente koji su mogli biti obeledanjeni iz fonda Zemaljske vlade objavio je Josip I Vidmar u Prilozima građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god. (Arhivski vjesnik II Zagreb 1959, 7—226).

[3] Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije (u daljem tekstu: ARPJ), Memoarska građa (u daljem tekstu: MG) — II — sb/29, Neki podaci o pripremnom radu za sazivanje kongresa ujedinjenja 1919. godine — O ovoj izjavi vidi: Srpska socijaldemokratska partija, — Naučni skup, Beograd, novembra 1964., Beograd 1965, 276 (reč u diskusiji B. Hrabaka).

* * *

Tle za revolucionarni rad u ekonomsko-socijalnoj i političkoj stvarnosti novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je vrlo povoljno, te je i relativno vrlo mali broj politički organizovanih povratnika mogao postići zavidne rezultate. Dugogodišnji rat je dovoljno isprevrtao sve postojeće koloseke života i na mnogo strana ostavio ne samo opštu bedu nego i pravu pustoš. Oni koji su godinama gledali pogibiji u oči i koji su sami sejali smrt nisu više reagovali kao disciplinovani pokretači tarifnih akcija ili kao uvređene dobre sluge. Bilo je zaista mnogo razloga za nezadovoljstvo u situaciji bez zaposlenja, bez sigurnog krova nad glavom, bez efikasnih i potrebnih sredstava protiv bolesti, bez iole pristojne hrane i organizovanog ukupnog života. Bez sirovina nisu mogle raditi tvornice, a to znači da veliki procenat radništva nije mogao naći zaposlenje. Industrijska i zanatska roba koja se zastala na tržištu jako je poskupela, kao i poljoprivredni proizvodi, koji su postali predmet velike špekulacije. Dok su cene naglo skakale, radničke nadnice su stagnirale. Posebno su se nalazili u teškom položaju invalidi i ratna siročad. Siromašni seljaci su tražili zemlju. Kad su svi tražili slobodu, i kad je sloboda, posle dugogodišnjeg krvavog rata, trebalo da znači znatno bolji život u svakom pogledu, jasno su se zapažale pojave novog nacionalnog ugnjetavanja, koje je mase podsećalo na sve ono staro i tegobno što su jedva izdržale i što nikako nisu želele da im se povrati. Takve mase, pokrenute iz svojih vekovnih kolotečina, predstavljale su rezervnu armiju za dobro organizovane revolucije.

* * *

Čim su u Sovjetsku Rusiju doprli glasovi o raspadu Austro-Ugarske i o istupanju masa, naročito u Budimpešti, među revolucionarima internacionalistima traženi su oni koji su rođeni u Ugarskoj da bi bili upućeni u Mađarsku. Među onim koji su poslati na rad u Mađarskoj bili u i neki Srbi rodom iz Vojvodine.[4] Pored ove prve poveće grupe, iz Moskve su odmah zatim upućivane u zemlje susedne Mađarskoj i grupice probranih revolucionara, iako u tim zemljama nisu bile obrazovane, kao u Mađarskoj, komunističke partije i mada se nije moglo znati kako će se ponašati vođstva dotadašnjih socijaldemokratskih stranaka. Južnoslovenska grupa pri Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika) održala je već 5. novembra 1918. sastanak posvećen pitanju revolucionarne delatnosti u bivšoj Austro-Ugarskoj i na Balkanu. Tada je upućeno preko granice 48 članova grupe, a odlučeno je da se ubuduće svake nedelje šalju još po dva emisara iz redova članova i simpatizera grupe; u Moskvi bi ostali samo članovi neophodni za dalje slanje emisara preko granica, za održavanje veze sa crvenoarmijskim jugoslovenskim odredima i za izdavanje novina i revolucionarne i socijalističke literature.[5]

[4] ARPJ, izjava Ničifora Kljajića februara 1957., u vezi sa skupljanjem izjava za izdavanje spomenice o učesnicima u oktobarskoj revoluciji.

[5] ARPJ мікr. XVI, traka 33, sn. 33, izveštaj grupe o radu za septembar—oktobar 1918. g. (prema fotokopiji u ARPJ). — U izveštaju je cifra 48 olovkom precrtana, te je stavljeno 84. — O tome koliko je tada i kojim putem upućeno organizovanih revolucionara iz Moskve i sa Povolžja u Jugoslaviji, krajem 1818. i početkom 1919, saopštićemo na osnovu građe iz SSSR, drugom prilikom.

Suprotno naredbi narodnog komesara L. Trockog od septembra 1918. godine o demobilizaciji dobrovoljaca u Crvenoj armiji, izvestan broj pouzdanih boraca jugoslovenskog crvenoarmijskog bataljona u Saratovu takođe je, s novcem, upućen u domovinu, preko Carigrada i Soluna.[6]

U grupi koja je upućena iz Moskve nalazio se čitav Centralni komitet koji je trebalo da preuzme revolucionarnu delatnost u domovini.[7] Među njegovim članovima najugledniji i najangažovaniji revolucionari-povratnici bili su pravnik Vladimir Čopić, hrvatizovani Srbin iz Senja, i zanatski radnik Nikola Kovačević, bosanski Hrvat, bivši borci Prve srpske dobrovoljačke divizije u Odesi. Još pre polaska ovih ljudi raspravljalo se u Moskvi o ujedinjenju radničkog pokreta, no ne samo za područje buduće Kraljevine SHS nego za celi Balkan[8], jer je u južnoslovenskoj grupi bilo i Bugara i još uvek se pred očima imala stara napredna ideja o balkanskoj federativnoj republici.

Grupa povratnika koja je iz Moskve pošla početkom novembra stigla je u Zagreb početkom decembra 1918. Prema izjavi Nikole Kovačevića, on je sa Vl. Čopićem prispeo u Zagreb preko Berlina, Lajpciga i preko Austrije u drugoj dekadi decembra. Oni su odmah u Zagrebu uspostavili konspirativan kontakt sa starim drugovima, radnicima (Stjepan Turković, Antun Božićević, Rudolf Antolić), s nekim funkcionerima radničkog pokreta (Slavko Kaurić, Svetozar Delić, Gabrijel Kranjec, Rudolf Mlinarić i još neki) i s progresivnim intelektualcima (Franjo Ljuština, Simo Miljuš, August Cesarec, Miroslav Krleža). Odmah je pokrenuto pitanje avangardne radničke partije novog tipa i pitanje načina borbe protiv oportunizma i svega zastarelog u hrvatskom radničkom pokretu, a pre svega protiv socijalministerijalizma i socijapatriotizma. Čopić i Kovačević su decembra 1918. insistirali u Zagrebu: 1) na obrazovanju ilegalnih partijskih ćelija (ruske „jačejke"), koje bi okupljale revolucionarne, komunističke snage, uticale na zaoštravanje klasne borbe i inspirisale političke sukobe, s perspektivnom pripremanja masa za revoluciju; 2) na bezuslovnoj odbrani Sovjetske Rusije, pre svega popularizacijom nastalog stanja u velikoj slovenskoj državi, i to na skupovima i zborovima, koristeći u tom radu bivše zarobljenike u Rusiji i demobilisane pripadnike bivše austrougarske vojske. Cesarcu, Antoliću i Mlinariću bilo je sasvim jasno da je lenjinski kurs na produbljivanje revolucije apsolutno pravilan; ni kod Turkovića, Kaurića, Delića i Bornemise nije bilo kolebanja u osudi ministerijalizma. Kovačević i Čopić su decembra 1918. godine radili s aktiviranom grupom u Zagrebu, podelivši je u tri skupine, pri čemu su Cesarec, Antolić, Miljuš i jedan student filozofije (Sl. Cihlar?) predstavljali tehničku grupu. Kako su izveštaji iz pojedinih mesta u unutrašnjosti Hrvatske bili potpuno zadovoljavajući, tj. u većini mesnih organizacija partijske uprave su se nalazile u rukama levih socijaldemokrata ili je znatan deo članova bio

[6] Vidmar, n. n. 186, zapisnik kotarske vlasti u Korenici 6. VIII 1919 o saslušanju profesora Branka Orlovića.

[7] Nikola Grulović, Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa „Pelagić", Zbornik za društvene nauke Matice srpske 22, Novi Sad 1959, 108.

[8] ARPJ, MG—II—1b/19, reč Franje Drobnog na stastanku sa učesnicima Kongresa ujedinjenja, u Slav. Brodu 1. II 1960, str. 10—11.

borbeno raspoložen, nedvosmisleno osuđujući socijalministerijalizam, Čopić i Kovačević su dostavili kratak izveštaj, koji je preko Beča upućen Federaciji inostranih komunista u Moskvi, budućoj Kominterni.[9]

Zbog nebudnosti ili otvorenog izdajstva, preko sreskog načelnika u Banjoj Luci Vrhovna komanda u Beogradu je već sredinom decembra znala da ekipa od 12 mladića, po nalogu iz Zagreba, treba da izvrši atentat na regenta Aleksandra u Sarajevu i da je iz Moskve s novcem upućena u Jugoslaviju grupa ljudi da širi komunizam, među kojima su važili kao najistaknutiji Nikola Kovačević (pod imenom Kresoje), koji bi radio u Zagrebu, Beogradu ili Sarajevu, Čopić (kao Otpilenić) koji je imao da deluje u Zagrebu, Milivoj Mijatov, s akcijom u Novom Sadu i neki Jović.[10]

Rad u Zagrebu krenuo je i izvodio se prema „sektorima" ilegalne akcije. Rudolf Antolić uzeo je obavezu da pronađe nekoliko adresa i mesta za javku kod nekompromitovanih drugova, Cesarec i Krleža ispitivali su mogućnost izdavanja jednog progresivnog književno-političkog časopisa, sličnog „Plamenu" Lunačarskog, Turković i Kaurić povezali su se sa sindikalnim funkcionerima, Svetozar Delić je organizovao revolucionarne grupe u kooperativnom pokretu. Čopić i Kovačević su odlučili da otputuju u svoj rodni kraj kako bi se legalizvali i povezali s ranijim aktivistima radničkog pokreta. Trebalo je da Čopić obiđe Delnice, Sušak, Rijeku, Crikvenicu, Kraljevicu, Bakar, Senj, Gospić i Otočac, a Kovačević Sl. Požegu, S. Brod, Dervetnu, Tuzlu, Sarajevo i Mostar, eventualno i Dubrovnik i Boku Kotorsku. Posle toga imali su u planu da se u Beogradu nađu se Filipom Filipovićem, za koga su imali uputstva i zakonspirisanu adresu — javku. Slična putovanja preduzeli su i neki drugi — Slavko Kaurić u Vinkovce, Osijek i Đurđenovac, a Turković u Varaždin, Viroviticu i Karlovac. Za održavanje veze u Zagrebu bili su zaduženi Sima Miljuš i Cesarec. Time je još u decembru 1918. u Zagrebu i iz njega počelo obrazovanje prvih komunističkih ilegalnih grupa.[11]

U međuvremenu počeli su pristizati povratnici i u druga mesta jugoslovenskih zemalja bivše Austro-Ugarske i javljati se na adrese koje su u Rusiji dobili. Mnogi od njih su tokom 1918. godine završili u Moskvi agitatorsko-organizacioni kurs ili su aktivno politički radili. S takvim iskustvom i znanjem oni su se ne samo uključivali u ilegalnu revolucionarnu mrežu koja se počela stvarati i širiti, nego su obično bili stožer lokalnih grupa. Pored matice za revolucionaran rad, koja je još uvek postojala u Centralnoj jugoslovenskoj komunističkoj sekciji pri CK RKP(b) i u njenim sekcijama u nekim mestima u Povoložju i Ukrajini, početkom januara obrazovana je nova baza za revolucionarni rad u Mađarskoj. Šestog januara 1919, u Budim-

[9] ARPJ, MG—II—1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, str. 1—6. — F. Drobni, koji je preko Budimpešte došao u Zagreb baš 5. decembra 1914, na dan pobune, dao je u svojoj izjavi nešto manje pozitivnu sliku: „Tu sam našao druga Brudnjaka, Bornemisu, Ciligu, Miljuša. Neki od ovih drugova još nisu bili opredeljeni a neki su bili lakomi na pare. Tako me je Radošević pitao da li imam novac, nadajući se da ih izvuče od mene". (Kao nap. 8, str. 6).

[10] Vidmar, n. n. 29.

[11] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, str. 6.

pešti, na zboru Jugoslovena, većinom povratnika, osnovana je Jugoslovenska komunistička grupa.[12]

Oko 20. decembra, primivši u Zagrebu obaveštenja o raspoloženju, ličnim kvalitetima i adresama levih socijaldemokrata, Nikola Kovačević je boravio u Slavonskom Brodu. Tu se sastao sa Stevom Bublićem, Đurom Salajem, Franjom Fojerbahom, Orsarijem i još nekim, koji su se s njim slagali gotovo u svim pitanjima a naročito u pitanju beskompromisne borbe sa socijalministerijalcima (desnim socijaldemokratima V. Koraća koji je ušao u kraljevsku vladu) i u pitanju bezuslovne odbrane Sovjetske Rusije i diktature proletarijata. Sličan odnos Brodjani su zauzeli, bez ikakvog dvoumljenja, i u vezi s delikatnim pitanjima izgradnje ilegalne partijske mreže i tehnike uporedo s legalnim socijaldemokratskim organizacijama, formiranja nauružanih odbrambenih i udarnih grupa, konspirativnog rada u vojsci i slično. Borbeno raspoloženje za akcije protiv „gospode" i kaputaša postojalo je kod seljaka u okolnim selima, kod kojih se nalazilo dosta vatrenog vojničkog oružja i municije, uglavnom donesenog i posakrivanog od demobilisanih vojnika i bivših organizovanih ratnih begunaca „zelenokaderaša", čije su se snage upravo nalazile u slavonskim i sremskim šumama i selima. Sa „zelenokaderašima" su u to vreme i kasnije levo orijentisani socijaldemokrati u Slavonskom Brodu, Slav. Požegi, Staroj Gradiški, Đakovu, Valpovu i Đurđenovcu održavali sistematske kontakte. Pošto je spremnost za revolucionaran rad postojala, bez velikih diskusija pristupilo se formiranju ilegalne partijske ćelije, sa zaduženjima. Posle Zagrebu, Slav. Brod je bio drugi grad u Hrvatskoj gde su počele da rade ilegalne komunističke ćelije, koje su prihvatale iskustva boljševika iz vremena carskih progona.[13]

Pošto je N. Kovačević raspolagao s krajnje ograničenim vremenom, sporazumeo se sa svojim starim znancem Đurom Salajem da ovaj obiđe niz susednih mesta (Bos. Brod, Đakovo, Valpovo, Belišće, St. Gradišku, Slav. Požegu) i uspostavi ilegalnu mrežu ćelija i u tim mestima.[14]

Sledeća dva dana N. Kovačević je iskoristio za susrete i za uspostavljanje veza u svom rodnom mestu Derventi. Tu je, uz legalnu dozvolu rezigniranih i prema novom režimu neprijateljski raspoloženih predstavnika starih austrougarskih vlasti, u prostorijama Radničkog doma održao dobro

---

[12] Arpad Lebl, Klasne borbe u Vojvodini i revolucionarne veze sa Mađarskom 1918—1919., Zbornik za društvene nauke Matice srpske 22, Novi Sad 1959, 35. — Početkom 1919. godine postojala je i socijaldemokratska organizacija Jugoslovena u Mađarskoj pod imenom Socijalistička partija Srba, Hrvata i Slovenaca, formirana 13. marta 1919. u Budimpešti. U početku je ta grupacija odbijala saradnju s komunistima. Kada su, međutim, komunisti preuzeli vlast u Mađarskoj, između 21. i 27. marta obe jugoslovenske radničke grupacije su se ujedinile u Jugoslovensku komunističku frakciju, sa direktorijem od 12 članova i sa komunistom iz Rusije Ivanom Matuzovićem kao predsednikom direktorija (A. Lebl, n. n. 35; M. Zečević, Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) i III internacionala, Istorijski glasnik br. 4/1963, 21).

[13] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovčević, Neki podaci, str. 9—12. — Zaduženja u ćeliji bila su raspoređena na sledeći način: za agitaciju i propagandu — St. Bublić, za tehniku i organizaciju naoružanih grupa — F. Fojerbah, za održavanje veze i za povezivanje s okolnim mestima — Dj. Salaj, za rad u legalnim organizacijama — Orsari, za veze sa bivšim „zelonokaderašima" po selima — Zlatović. Mesto za javke nalazilo se u krčmi Johana Drehera. (Isto, 11—12).

[14] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, str. 12.

posećeno predavanje o imperijalizmu i ratu. I tu je tada organizovana agilna ilegalna organizacija, koja je usmerila rad i među seljacima i obavljala kurirsku službu između Doboja, Tuzle, Bos. i Slav. Broda. Preko Dervente Kovačević je uspostavio vezu i sa svojim starim drugovima iz predratnog bosanskog radničkog pokreta u Tuzli za koje je saznao da su tada bili levo orijentisani.[15]

Iako labavi kao levičari i internacionalisti-marksisti, stari rukovodioci bosanske Socijaldemokratske stranke su decembra 1918. bili odlučni protivnici sprege s buržoazijom i s beogradskom kraljevskom vladom. S rukovodiocima bosanske partije, u prvom redu sa Sretenom i Jovom Jakšićem, F. Raušerom, S. Koturom, D. Glumcem i B. Krekićem, Nikola Kovačević je zapodevao, poslednje sedmice decembra, razgovore o bankrotiranoj II i o eventualnoj III radničkoj internacionali, o stavovima Kauckog, ostalih „centralista" i boljševika, o sovjetima i diktaturi proletarijata. Oni su u osnovi ispoljavali pozitivan odnos prema revoluciji i boljševizmu uopšte i, kao i radnici iz mase, pokazivali borbenu odlučnost i spremnost na žrtve. Kovačević se povezao i s manje istaknutim socijaldemokratima (Vlado Bogićević, Đuro Đaković, Stjepan Hedji, Nikola Vitas, Gojko Vuković, Anka Govorušić, Nikola Aleksić) koji su pre 1914. godine bili nezadovoljni austrougarskom socijaldemokratijom i bili protivnici imperijalističkih zahvata i kolonijalnog sistema vladavine, što znači i protivnici aneksije Bosne i objave rata Srbiji. Ti ljudi, kao levo orijentisani, rado su prihvatili agitaciju povratnika iz Rusije. Radnike u Sarajevu, oduševljene pobedom oktobarske revolucije, nisu plašile surove forme građanskog rata. Kovačević je tih dana napisao i nekoliko kraćih članaka o stanju u Sovjetskoj Rusiji, koji su objavljeni u *Glasu slobode*, listu bosanskih socijaldemokrata, a potom preštampani i u drugim listovima. Centralna ličnost među bosanskim socijaldemokratima, Sreten Jakšić, zalagao se za ujedinjenje radničkog pokreta u novoj državi, i to na principu nepomirljive klasne borbe, podrazumevajući pod tim i diktaturu proletarijata. Ipak, on je pri tome imao i iluzija, jer je, na primer, u narodnim većima, obrazovanim posle „prevrata", nazirao neku vrstu začetka buduće sovjetske vlasti. Kao i drugi radnički prvaci u Sarajevu, otvoreno je zastupao potrebu da se Lenjinova Rusija i njena socijalna revolucija brane svim sredstvima ako srpska vojska bude uvučena u aktivnu intervenciju protiv sovjetske vlasti; on se pozitivno izrazio i o konspirationim metodama borbe uopšte, a posebno o metodama ruskih socijaldemokrata. Kovačević je revolucionarno nastrojenog Đuru Đakovića upoznao sa svojom misijom u vezi s izgradnjom nove, komunističke partije. Od njega je, pak, dobio najkonkretniji izveštaj o stvarnom stanju među socijaldemokratima u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini. Đaković se posle toga najviše založio u odabiranju ljudi za konspirativni rad, za izgradnju partijske tehnike, pa i za skupljanje

[15] Isto, str. 13—16. — Pročelnik ilegalne grupe bio pe neki Ibrahim, njegov zamenik stolar Avdo (s radionicom preko puta železničke stanice), za tehniku i nabavku oružja bio je zadužen Pavle Uljični, obućar, za vezu sa okolnim selima obućar Aca, za formiranje odeljenja od 4—5 pouzdanih drugova neki Ibro Sahanić; kurirsku službu preuzela je pročelnikova žena, prva muslimanka koja je aktivno radila po konspirativnoj liniji. (Isto, 15). Ilegalna grupa u Derventi nije bila provaljena sve do 1928. godine, te je kasnije aktivno radila i među školskom omladinom odnosno i među pristalicama HRSS (HSS) (Isto, 15—16)

lakog oružja, odnosno za uspostavljanje veze s ljudima u nekim vojnim skladištima. On se izrazio protiv obrazovanja komunističke partije preko manifesta, a bio je za to da se raspoložive snage upotrebe u postojećim radničkim masovnim organizacijama i klasnim sindikatima i da se ujedinjenje celokupnog radničkog pokreta izvede na revolucionarnoj platformi, ali tako da se stvori legalna i masovna komunistička partija; taj zaobilazni i duži a manje spektakularni put, s natezanjem oko balasta prošlosti, po njemu, obezbedio bi široke mase a manje bi izložio rukovodeće kadrove naletima policije; centrizma se nije bojao i smatrao ga je u jugoslovenskim uslovima prolaznom pojavom. Predlagao je saradnju s nacionalnim revolucionarima iz vremena pre svetskog rata i s težačkim pokretom Stjepana Radića, ako se saradnja pokaže mogućom. Đaković je smatrao da na širokoj demokratskoj osnovi treba skupiti sve revolucionarne i progresivne snage bez izuzetka. Situaciju u zemlji ocenio je kao otvoreno revolucionarnu.[16]

Za dalji rad na stvaranju radničke partije novog tipa u novonastaloj državi od značaja je bio dolazak iz Beča, preko Mađarske, u Zagreb i Sarajevo Filipa Filipovića, ranijeg člana boljševičke partije i učesnika u ruskoj revoluciji 1905. godine[17]. Filipović je u razgovoru s rukovodiocima bosanske partije navodio da Srpska socijaldemokratska partija kao celina, kao stranka, stoji na pozicijama koje su vrlo bliske stavovima boljševika. S obzirom na levu orijentaciju većine funkcionera u Beogradu, odnosno u Srbiji i Makedoniji, kao i na raspoloženje duhova u Hrvatskoj, posebno u Zagrebu, i Bosni i Hercegovin — Filipović je smatrao da se već u toku priprema za ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta može zadati odsudan udarac politici i taktici otvorene saradnje s buržoazijom. On je teorijski obrazlagao ono što je za praktični rad predlagao nekoliko dana ranije Đuro Đaković. Definitivno usvajanje takvih stavova Nikola Kovačević je uslovljavao prethodnom konsultacijom s grupom povratnika iz Rusije, u prvom redu sa VI. Čopićem i s budućim pelagćievcima Lazarom Manojlovićem (Lala), Nikolom Grulovićem (Sremac), Spasojem Stejićem (Baća), Lazom Vukiće-

[16] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, str. 17—36. — Kovačević pominje da su mnogi prekaljeni borci iz redova običnih radnika „ne samo oberuške se prihvatili i prionuli na ilegalan rad i konspirativnu delatnost na osnovu dobijenih kominternovskih uputstava i direktiva, nego i to je kudikamo važnije, poučeni vlastitim iskustvom dotadašnje političke i klasne borbe razvijali su se u istom smeru i prvcu a mnogi od njih i samoinicijativno savetovali i predlagali sličnu pa čak i često puta gotovo i istovetnu taktiku, način i metode organizacionog rada u revolucionarnom pokretu i partiji". Među tim radnicima izričito se beleže: Đuro Đaković, Gojko Vuković, Pavle Radak, Mitar Trifunovi, Ivan Dragić, Đuro Kerošević, Aleksa Goranović, Pavle Uljički, Nikola Vitas, Danko Madunić, Vlado Bogićević, Danilo Poljarac, Stjepan Hedji, Jozo Šalamunović, Anka Pavlićević, Nikola Aleksić (Isto, 34—35). — Kovaćevićev članak „Sovjetska revolucija" objavljen je u „Glasu slobode" 25. I 1919

[17] Filipović je iz Beča navodno pošao 21. ili 22. decembra, u Budimpešti je probavio dan-dva a za Zagreb je pošao vozom 24. decembra. (M. Zečević, n. n. 23, nap. 64). Stvarno, on je iz Beča otišao posle neuspeha bečke ruske komunističke grupe 14. XI 1918 (О русских коммунистических группах в Австрии и Венгрии в 1917—1918 г. Вопросы истории КПСС № 7/1966, 67). U Zagrebu se zadržao sasvim kratko, tako da je poslednjih dana decembra već bio u Sarajevu.

vićem (Ilić), Lazarom Kordićem (Paor), Savom Lazićem (Lalić) i Andrijom Mihajlovićem (Andraš), koji su upravo imali da stignu preko Budimpešte. Iz takvog uslova najbolje se vidi organizovanost i međusobna povezanost i upućenost revolucionara — povratnika, koji su preuzeli prema osnivačima III internacionale internacionalističku obavezu da u novoj kraljevini na Balkanu stvore revolucionarnu, komunističku partiju, i stepen njihovog poverenja prema i najlevijim predstavnicima radničkog pokreta u zemlji koji nisu učestvovali u oktobarskoj revoluciji. Poslednjih dana decembra 1918. Filip Filipović i Nikola Kovačević izradili su u Sarajevu nacrt platforme za revolucionarni rad, na čemu je, po svemu sudeći, insistirao Nikola Kovačević, da bi proturio revolucionarne stavove o kojima je bilo reči pri odlasku iz Moskve.[18]

Rukovodeći ljudi bosanske Socijaldemokratske stranke svojim radikalizmom samo su podražavali i išli za radničkim masama Bosne i Hercegovine, koje su bile još mnogo radikalnije. Prema Nikoli Kovačeviću, u Mostaru, Zenici, Varešu, Zavidovićima, Kreki, Tuzli, Banjoj Luci, Prijedoru, Jajcu, Teslići, Doboju i Travniku moglo se osetiti eksplozivno raspoloženje naroda, s pojavama koje bi se u drugim situacijama mogle nazvati ekscesima, naročito u vezi s raznošenjem poljoprivrednog inventara s beglučkih imanja i pri podeli spahijske zemlje od strane seljaka, u vezi s podelom tekstilne i druge robe, premlaćivanjem naoružanih predstavnika vlasti i silčno. Za dalji rad na stvaranju revolucionarne partije od velikog je značaja bilo odlično držanje svih iole poznatijih socijaldemokratskih prvaka Bosne i Hercegovine u to doba, a pre svega Sretena Jakšića, čiji su stavovi najpažljivije konsultovani. Pozitivno je bilo što je Sreten Jakšić svesno računao s raskolom u odnosu na centriste u Nemačkoj i Austriji i tim indirektno pokazivao spremnost na pristupanje III internacionali, čije se zvanično osnivanje upravo pripremalo i čija je sekcija trebalo da bude nova revolucionarna radnička partija u Jugoslaviji.[19]

Neposredno po dolasku Filipovića, u Sarajevo je iz Splita prispeo i energični Života Milojković, koji je još bio u oficirskoj uniformi jer nije bio razrešen vojne dužnosti. Milojković je referisao kako funkcioniše polulegalni socijalistički pokret revolucionarnog smera u Dalmaciji, koji je postojao za čitavo vreme italijanske okupacije. Izraziti levičar srbijanske socijaldemokratije, Života Milojković je obavestio Filipovića i Kovačevića o pravom raspoloženju ljudi u Srpskoj socijaldemokratskoj partiji poslednjih

[18] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, str. 36—42. — Kovačević, inače, kad je reč o socijaldemokratima koji su još za vreme rata pokazali da su pristalice revolucionarne delatnosti, piše: „Mi aktivisti i povratnici iz Sovjetske Rusije, ne samo da smo imali poverenja u pomenute drugove, nego smo na njih zapravo izričito bili i upućeni, a očigledno i oni, ili bar neki od njih bili su obavešteni o našem dolasku i upućena u predstojeću zajedničku misiju i neposredne zadatke; inače teško bi bilo i moglo se objasniti taj međusobni odnos od prvih dana i prvih susreta, između nas povratnika i— komunista (članova RKP (b)) i pomenutih istaknutih tadašnjih levičarski orijentisanih socijaldemokrata kao i nekih sindikalista (Dušana Đorđevića, Sime Markovića, Vlajka Martinovića i još nekih)" (Isto, 41).

[19] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 43—44 i neke ranije citirane stranice.

nedelja 1918. godine. U vezi s pitanjem konspirativne delatnosti i odnosa legalnog i ilegalnog partijskog rada, Milojković se približio direktivama Južnoslovenske grupe pri RKP(b). On je smatrao da su sazreli uslovi za socijalističku revoluciju u centralnoj Evropi i na Balkanu.[20]

Slična situaciji u Dalmaciji bila je situacija u Hrvatskom primorju, na kvarnerskim otocima i u Istri, koje je oblasti posetio Vladimir Čopić u drugoj polovini decembra 1918. godine. U mestima Hrvatskog primorja i u Gospiću organizovani radnici su većinom bili levičarski orijentisani i među njima moglo se otvoreno ići na demaskiranje i diskreditovanje socijal patriotizma i socijalministerijalizma. Na kvarnerskim otocima javio se niz radnika koji su agitovali za parole i taktiku komunista. Na Rijeci se očekivao dolazak aktivista deportovanih iz SAD i Kanade zbog komunističke propagande. U Istri pod italijanskom okupacijom počeo je da izrasta opštenarodni pokret, u kome je nešto kasnije vidno učestvovao i levi socijaldemokrata Ciliga. S obzirom na stanje i u vezi s neposrednim zadacima, na predlog Vladimira Čopića rešeno je januara 1919. u Zagrebu da se u kratkom roku u Sušaku ili na Rijeci sazove ilegalna konferencija radi povezivanja levo orijentisanih snaga s pomenutog područja. Do takvog sastanak došlo je, na žalost, tek nešto kasnije.[21]

Poslednjih dana decembra 1918. u Sarajevu se povela reč i o legalnom mandatoru kongresa socijaldemokrata za celu zemlju. Bilo je dogovoreno da to pitanje, preko bosanskog rukovodstva, pokrene Sreten Jakšić i da za mandatora predloži partijsku upravu Srpske socijaldemokratske partije, pošto se za sigurno računalo da će se rukovodstvo u Srbiji nalaziti u rukama levičara. U slučaju da se dogodi nešto nepredviđeno (na primer da se Dragiša Lapčević, Luka Pavićević, i još neki pokolebaju), trebalo je pitanje ponovo pretresti a mandat sazivača ponuditi bosanskom rukovodstvu, pošto rukovodstvo Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj, sastavljeno od pristalica socijalministerijalca Vitomira Koraća, uopšte nije dolazilo u obzir.[22]

Za vreme pomenutog rada i putovanja članova Centralnog komiteta izabranog u Moskvi slabo je funkcionisala veza s Ivanom Matuzovićem u Budimpešti. Zbog toga je Matuzović javio Birou Centralne jugoslovenske komunističke sekcije pri RKP(b) da se upućeni Centralni komitet rasformirao po dolasku u zemlju i da su se novi članovi rasturili po socijaldemokratskim organizacijama u jugoslovenskim zemljama i pokrajinama; javljao je i kako su vodstva socijalističkih stranaka rezervisana prema idejama i događajima oktobarske revolucije ili se pogađaju s buržoazijom oko portfelja u vladi, dok radništvo, siromašno seljaštvo i povratnici iz Rusije u većini javno iskazuju svoje raspoloženje za oktobrsku revoluciju. Kako se tada na planu međunarodnog radničkog pokreta postavljalo pitanje sazivanja kongresa i

[20] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 44—49. —Vidi podatke o Milojkovićevom radu u Splitu i u: ARPJ, Stenografske bilješke sa sastanka 8-9. II 1960. u Splitu.

[21] Isto, 55—6. — Po N. Kovačeviću, planirani sastanak u nešto krnjem sastavu, a pod rukovodstvom R. Antolića održan je „negde sredinom januara 1919. god.", što se drugim dokumentima ne bi moglo potvrditi. Prema jednom svedočenju, Vl. Čopić „je iz Senja pobegao", gonjen zbog širenja boljševičkih ideja (Kao nap. 78, str. 176).

[22] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 49—50.

osnivanja Treće internacionale, Biro Jugoslovenske sekcije dobio je zadatak da obavesti socijaldemokratska partijska vođstva svoje zemlje o sazivanju kongresa i da utiče na njih da pošalju svoje delegate. Biro za interancionalne veze stalno je urgirao i tražio obaveštenje o tome šta je u vezi s gornjim učinjeno. U tim uslovima javila se među Jugoslovenima u Moskvi ideja da se u Jugoslaviji osnuje jedna politička grupa koja bi propagirala političke ideje u duhu oktobarske revolucije i okupljala njene pristalice dok se ne osnuje komunistička partija. Odluku o tome doneo je Biro Centralne jugoslovenske komunističke sekcije u Moskvi navodno još krajem novembra ili početkom decembra 1918. godine. U Moskvi je obrazovan i inicijativni odbor za formiranje pomenute političke grupacije. Zatim su preduzete hitne mere da se članovi koji su još bili u Moskvi što pre pošalju u zemlju.[23]

Posle prvog januara 1919, nakon obimnih konsultacija u Sarajevu, prešlo se na akciju. Filip Filipović je pošao u Mostar i Dubrovnik (eventualno i na Cetinje), Života Milojković se vratio u Split, u pomoć pokretu u Dalmaciji, a Nikola Kovačević je otputovao u Zagreb, da s Vl. Čopićem i zagrebačkom grupom razmeni misli o značajnim sastancima u Sarajevu. Dogovori između Kovačevića i Čopića bili su nužni, jer su obojica bili opunomoćenici Biroa sekcije u Moskvi. U to vreme počela se već izgrađivati ilegalna partijska mreža u Bosni i Hercegovini, slanjem poverljivih aktivista iz Sarajeva u gradove i indutrsijske centre Bosne i Hercegovine. U Tuzlu je pošao Mitar Trifunović, u Mostar Gojko Vuković, u travnički kraj Madunić, u Banju Luku građevinski radnik Radak, u Kotor i Dubrovnik Adolf Muk (učesnik u pobuni mornara prvih dana februara 1918. u Boki Kotorskoj), u tivatski arsenal Špiro Ristanović. U centralnu „trojku" za Bosnu i Hercegovinu ušli su Đuro Đaković (za direktive) Hedji (za tehniku) i Rezač, a određeni su i pročelnici za šest bosansko-hercegovačkih okruga. O toj ilegalnoj partijskoj delatnosti donekle su bili obavešteni Sreten Jakšić i neki drugi bosanski radnički prvaci. Bilo je dogovoreno da se maksimalno aktivizira antimilitaristička propaganda i da se osnuju ilegalne grupe u vojnim jedinicama, vojnim radionicama i skladištima, u kasarnama odnosno garnizonima. Navodno je već tada pristupljeno osnivanju omladinskih ilegalnih aktiva u sarajevskim srednjim školama i među učenicima u privredi. Rešeno je i da se pokuša s uspostavljanjem veza sa bivšim nacionalnim revolucionarima iz grupa „Mlada Bosna" i „Mlada Hrvatska". Bilo je reči i o povezivanju sa seljacima, naročito onima koji su proganjani za vreme rata i s bivšim zarobljenicima u Rusiji.[24]

U razgovorima između Nikole Kovačevića i Vladimira Čopića u Zagrebu prvih dana 1919. godine utvrđene su smernice za celokupan rad

[23] Nikola Grulović, n. n. 108. — U inicijativni odbor su ušli: Lazar Vukićević, tipografski radnik iz Sombora, Nikola Grulović, obućarski radnik iz Beške (Srem), Lazar Manojlović, zidarski majstor iz Novog Sada, Franjo Drobni, pekarski radnik iz Osijeka, Sava Lazić, opančarski radnik iz Lalića (Bačka), Spasoje Stejić, molerski radnik iz Novog Kneževca (Banat) i Petold, radnik iz Istre (Isto).

[24] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 50—52. — Prema navodima Rodoljuba Čolakovića, srednjoškolce su u Sarajevu primili u socijaldemokratsku organizaciju marta 1919. godine (Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, knj. I, Beograd 1960, 54).

u vezi sa sazivanjem Kongresa ujedinjenja. Primer formiranja Komunističke partije Mađarske, po kratkom postupku, impresivno je delovao, ali se nisu ispuštali iz vida uslovi koji su za tako nešto postojali u Budimpešti. Primer obrazovanja Komunističke partije Austrije, deklaracijom o postojanju, odbačen je kao promašen. Zaključeno je da nijedna od pomenutih varijanata ne dolazi u obzir za tadašnje jugoslovenske uslove. Za „mađarsku" varijantu nedostajao je takav centar s usredsređenim proletarijatom kakva je bila Budimpešta; zatim, u Mađarskoj povratnici iz Rusije bili su pretežno radnici, dok su kod Jugoslovena to bili seljaci koji su se, iako pod uticajem revolucije u Rusiji, rasuli po svojim selima; značajan je bio i opšti položaj Mađarske pod stranom okupacijom i nezadovoljstvo širokih sitnoburžoaskih masa zbog izgubljenog rata. Stvaranje partije po „austrijskom" uzoru, bez organizacionih veza sa širokim krugovima simpatizera, odveo bi revolucionarne elemente u sektaštvo i krajnju izolovanost, o čemu su ubedljivo u Sarajevu govorili Đaković i Filipović. U jugoslovenskim uslovima bitna je bila infiltracija revolucionarnih elemenata u organizovani deo radničke klase, koji se i onako menjao ulaskom novih masa u socijalističke partije. Bitno je bilo koristiti opšti darmar koji je vladao u novonastaloj državi. Isprva su se mišlju o „direktnom objavljivanju postojanja komunističke partije" nosili Kovačević, Vl. Čopić, pa delimočno i Filip Filipović, ali se pod uticajem Đure Đakovića, Slavka Kaurića u Zagrebu pa i samog Filipovića došlo do zaključka da bi tako nešto značilo suvišno istrčavanje i ograđivanje od masovnog socijaldemokratskog članstva i što bi, kao sektaštvo, imalo štetnih posledica. Pitanje je bilo definitivno skinuto s dnevnog reda tek nešto kasnije, nakon intervencije biroa Kominterne u Beču i Pešti.[25]

Tokom januara 1919. počela je da se obrazuje ilegalna partijska mreža i u Zagrebu. Januara 1919. u drugoj grupi povratnika iz Rusije pojavio se u Zagrebu i aktivista Jugolovenske komunističke sekcije u Moskvi Zvonimir Švrljuga, koji je, navodno, odmah pokrenuo konspirativnu akciju među zagrebačkim studentima. Slavko Kaurić i Turković angažovali su niz aktivista među radnicima i sindikalnim funkcionerima. Cesarec i Rudolf Hercigonja, ranije omladinac — revolucionar, obrazovali su nekoliko grupa revolucionarno orijentisanih intelektualaca, koje su radile polulegalno. U to vreme preduzimane su mere da se organizuje grupa tipografa kako bi se uvek imala mogućnost za štampanje letaka. Tada su već obrazovane prve ilegalne partijske ćelije i u zagrebačkoj železničkoj radionici, u tramvajskom depou i nekim preduzećima. U sastavu ilegalne vojne organizacije, za koju je bio zadužen brat V. Čopića Milan, građevinski radnik, inače tada podnarednik, nalazilo

[25] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 62—5, 66 — Možda je u vezi s tim pitanjem Filip Filipović otišao krajem januara u Austriju a potom u Budimpeštu. Po saopštenju F. Drobnog posle povratka u Beograd, on je sa F. Filijpovićem otputovao u Sarajevo (februar 1919!), na sastanak sa Sretenom i Jovom Jakšićima i sa Raušerom u vezi sa (konačnim) stvaranjem akcionog odbora bosanske patrije i svakako oko inicijative Bosanaca za sazivanje Kongresa ujedinjenja. Posle toga sastanka Drobni je ponovo otišao u Budimpešti sa izveštajem za Belu Kuna; sa toga putovanja vratio se u zemlju tek meseca aprila, te je na Kongres stigao tek 23. aprila (Kao nap. 8, str. 7; pismena izjava F. Drobnog od januara 1960, pod istim arhivskim brojem, str. 3—4). Izveštaje za Mađarsku šifrovao je Lazo Vukićević (Kao nap. 8, str. 8).

se desetak podoficira, a organizacijom je stvarno rukovodio bivši austro-ugarski kapetan Josip Mecger, rodom Nemac iz okoline Pančeva. Rukovodeću gradsku „trojku" odnosno „petorku" u Zagrebu sačinjavali su: pravnik Sima Miljuš, sindikalni funkcioner Rudolf Mlinarić, mladi književnik August Cesarec i njihovi zamenici Rudolf Antolić i Stjepan Turković. Obrazovanje rukovodeće „trojke" za celu Hrvatsku bilo je januara 1919. privremeno odloženo. Jedan od narednih zadataka bio je održavanje okružnih ilegalnih konferencija, za koje su određeni organizatori.[26]

Rad na organizaciji ilegalne mreže u prvoj desetini januara, prilikom putovanja u Beograd, Nikola Kovačević je proširio i na Slavonski Brod. Radom Đure Salaja i druhi pouzdanih ljudi iz Slav. Broda, u manjim slavonskim mestima (Đakovo, Valpovo, Đurđenovac, Gradiška, Slav. Požega) i u Bos. Brodu, pored legalnih radničkih organizacija, počela se izgrađivati i konspirativna mreža, sastavljena od grupa, odeljenja, i vodova koji su znatnim delom posedovali lako naoružanje. Nešto pre toga, u Gradiški su seljaci, u velikoj meri „zelenokaderaši" i demobilisani vojnici, masovnim naletom pootvarali tvgovačke radnje i razvukli i narodu izdelili robu. U Brodu i okolini bilo je poviše povratnika iz Rusije. Još prilikom razgovora u Sarajevu, Kovačević je predložio da Slav. Brod, zbog pogodnih saobraćajnih veza i politički aktivne sredine, bude označen kao tehnički centar za ilegalni rad u celoj Jugoslaviji, što de s izvesnim rezerama i prihvaćeno.[27]

Decembra 1918. a naročito januara 1919. godine štrajkačke akcije jugoslovenskog radništva već su bile neposredno aktuelne. Prvih meseci po obrazovanju zajedničke jugoslovenske države najorganizovanije su istupiri železničari, ali se ne može ustanoviti da li su se i u njihove redove uvukli povratnici iz Rusije. Uz železničare najviše su štrajkovima naginjali rudari, uostalom kao i u susednoj Mađarskoj, pa i Bugarskoj. Poznati su štrajk mariborskih železničara i poštanskog osoblja, decembra 1918, koji je imao karakter pretežno nacionalno-političke akcije proaustrijski raspoloženih nameštenika i radnika, i priprema štrajka bosanskih železničara januara 1919, koji je mestimično i izbio, a od rudarskih štrajk od 16. do 18. decembra u Trbovlju i Ivancu (kod Varaždina) i štrajk u rudniku Kostolac (Srbija), krajem januara 1919. godine.[28] Ovim štrajkovima treba dodati štrajk u rudniku ugalj u Vrdniku i pokušaj štrajka u tuzlanskom basenu i centralnobosanskim rudnicima. Prvi od pomenutih štrajkova, po obaveštenju zagrebačkog Narodnog vijeća, izbio je prvih dana novembra, svakako u vezi s „anarhističkim" stanjem u „prečanskim" krajevima posle „preokreta" i u vezi s akcijama „zelenokaderaša", koje su upravo u Sremu bile najjače, a

[26] ARPJ, Mg-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 57—9. — Za ilegalnu okružnu konferenciju u Zagrebu bio je zadužen Vl. Čopić, za konferenciju u Sušaku i Rijeci — Rudolf Antolić, za Karlovac — Majder, za Sl. Požegu — Tajkov, za Sl. Brod — St. Bublić, za Osijek — Kordić (Isto, 66). — Ilegalnoj organizaciji u Zagrebu davao je direktive i materijalna sredstva Simo Miljuš, glavni rukovodilac i blagajnik u Zagrebu. Oko njega su se kupili mladi partijci, koji su bili za uspostavljanje veza sa nmađarskim revolucionarima (Četrdeset godina, knj. I, 12. i 37).

[27] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević Neki podaci, 53—55.

[28] D. Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Istorija XX veka, Zbornik radova IDN I, Beograd 1959, 126—9.

možda i povodom nastupanja srpske vojske preko Save[29]. U tuzlanskim rudnicima spremao se štrajk za 21. januar, ali su ga srpske trupe, ranije o njemu obaveštene u Sarajevu, sprečile.[30] U isto vreme trebalo je da se obustavi rad i u rudnicima Brezi (kraj Visokog), Kaknju, Kralupi (pored Vareša) i Zenici.[31] Može se uzeti kao sasvim sigurno, iako o tome nema čak ni građe memoarskog karaktera, da inspiratore štrajkačke akcije u bosanskim rudnicima u drugoj polovini januara 1919. treba tražiti među ljudima iz ilegalne komunističke organizacije. Raspoloženje za štrajk manifestovalo se, pojedinačno, i u drugim proizvodnim strukama. Na primer, 22. januara 1919. stupili su u štrajk radnici tvornice duvana u Zagrebu, a u februaru je izbio štrajk tipografskih radnika u Osijeku[32]. Karakterističan je za tadašnju situaciju opšti protestni štrajk i radnički zbor 6. februara 1919. u Zagrebu i drugim mestima Hrvatske i Slavonije, koji je organizovao i sazvao desničarski orijentisani Opći radnički savez da među radnicima koji su se sve više opredeljivali ulevo spasu svoje poljuljane pozicije, ističući zahteve da se ispune obećanja data radnicima u doba „prevrata"; štrajku su se u Zagrebu priključili „levičari", jer je on pokazao želju radničke klase Hrvatske da se

[29] Ovaj štrajk je ugušila srpska vojska. Na obaveštenje delegata zagrebačkog Narodnog vijeća, Drinskoj diviziji je 8. XI 1918. naređeno da pošalje „u Vrdnik odmah potrebnu snagu da rudnik osigura, spreči štrajk i radnike prisili na rad i poslušnost". Dva dana kasnije, komandant I armije mogao je da izvesti vojnog izaslanika vlade Narodnog vijeća SHS u Zagrebu da je rudnik u Vrdniku osiguran i da „u njemu vlada mir, red i rad". Ipak, radnici nisu pokazivali želju da intenzivnije rade, te je komandant I armije 10. decembra naredio komandantu Dunavske divizije da četa koja je bila upućena u Rumu razoruža sva sela u Fruškoj Gori i da utiče da se „rad aktivnije vrši u Vrdničkom rudniku" (Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918. g. — u daljem tekstu: VRS—, knj. XXXI, Beograd 1940, 92, 118, 389—90; Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA — u daljem tekstu: AVII —, pop. VI, kut. 154, br. 26).

[30] AVII, VI—154, br. 26, akt Drinske divizije komandantu Savske posade O br. 14798, iz Vinkovaca 3/16. I 1919.; III—26, br. 1, list 201, od 3/16. I 1919., po izveštaju komandanta II armije od 2/15. I. 1919. — U slučaju da bezbednost posade u Tuzli bude dovedena u pitanje, trebalo je pokrenuti snage iz Slav. Broda, ali „samo u slučaju stvarne potrebe i obaveštavajući o tome divizijsku komandu. — U tuzlanskom basenu bilo je tada radnika: u solani Kreke 500, u rudniku uglja Kreke 136, u tvornici sode u Kukavcu 300 (AVII, VI—154, br. 26, akt O br. 14869). — Od interesa je napomenuti da je još pri nastupanju srpske vojske, komandir izviđačkog eskadrona 6. XI 1918., na zahtev jednog inženjera iz Tuzle da se u njihov rejon upute srpske trupe, napisao: „Za Tuzlu ovo je potrebno zbog toga da bi se zaštitili ugljeni majdani, fabrika soli i fabrika sode, a pored toga, da bi se stalo na put širenju boljševizma, tim pre što se među radnicima nalaze više radnika stranaca, među kojima ima i sa defetističkim idejama". (VRS XXXI, 78).

[31] AVII, VI—272, br. 15, akt XV peš. puka O br. 4672 od 5/18. I 1919. Potporučnik Radonja Čamović, komandir voda čiji su se vojnici nalazili u Brezi, Kralupi i Varešu javio je svom komandantu bataljona: „1) Da mu je direktor rudnika u Brezi lično 2. o. m. saopštio da se među radnicima u Brezanskom rudniku oseća spremanje za opšti štrajk; da će radnici, po prikupljenim podacima, napustiti posao u ponedeljak 7. o. m., da štrajka neće biti samo u Brezi, već i u Zenici, Kaknju, Kralupi itd.; 2) Da je pre nekoliko dana u Zenici držana sednica vođa socijaldemokratske stranke, koji su iz raznih rudnika poslani i na sednici doneli odluke o zahtevima. Poslali su i jedan telegram rudarskom odseku u Beogradu i stavili ultimatum da će 7. januara ove godine nastupiti opšti štrajk po svima rudnicima ako im se ne ispune zahtevi, a zahtevi su preterani".

[32] D. Janković, n. n. 129—30; J. Cazi, Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919 — 1920., Beograd 1929, 79—80; J. Cazi, Gradja za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917—1919. Od obnove sindikalnog pokreta do kongresa ujedinjenja, Zagreb .1955, 159—189 (tu su i podaci iz hrvatske štampe o brojnim drugim manjim štrajkovima)

bori za svoja prava, te su „levičari" na samom zboru stvarno istupili protiv socijalministerijalizma „desničara".[33] Demonstrativni štrajk, već i zbog prepotentnog držanja srpskih vojnih odeljenja, imao je mnogo ozbiljniji karakter u unutražnjosti Hrvatske, na primer u Pakracu i, pogotovu, u Bjelovaru, gde je svetina gonila neke naoružane srbijanske vojnike koji su, uzrujani, hteli da pucaju u masu.[34] Ovim štrajkačkim akcijama, najzad, treba priključiti generalni štrajk u Splitu 30. decembra 1918, organizovan na poziv Općeg radničkog saveza i vodstva Socijaldemokratske stranke Hrvatske.[35]

Sredinom januara, svakako na osnovu dostave ili iznuđene izjave nekog povratnika iz Rusije, već je i ministar untrašnjih poslova, poznati Svetozar Pribićević, znao o radu Jugoslovenske komunističke sekcije u Moskvi (agitatorski kursevi, brošure, list *Vsemirnaja revoljucija*), o pokušaju da se sa Švrljugom i Krunoslavom Žankom, vozom preko Nemačke, u Jugoslaviji ubaci velika količina propagandnog materijala, o odlasku u Sarajevo Nikole Kovačevića, jednog od glavnih vođa jugoslovenskih komunista, o V. Čopiću, Ivanu Ferenčaku, Dragotinu Godini, Lazaru Vukićeviću i Vukašinu Markoviću kao najglavnijim komunistima Jugoslovenima, i o odluci „kluba jugoslovenskih boljševika" u Moskvi da svi komunisti Jugosloveni što skorije pođu u domovinu. U vezi s njihovim dolaskom ministar je izdao naređenje da se pomenuti komunistički rukovodioci uhvate na granici, a ako su ušli u zemlju, da se pritvore.[36] Hapšenja pomenutih komunističkih aktivista u stvari su već bila u toku.

Krajem prve dekade januara Nikola Kovačević je iz Slavonskog Broda pošao u Beograd. Prilikom prelaska iz Zemuna u Beograd Kovačević je uhapšen. Pretila je velika opasnost da ne bude mučki ubijen, jer režim nije imao zakonskih mogućnosti da ga sudskom presudom blokira u tamnici. S obzirom na to da su beogradske *Radničke novine* otpočele kampanju da bude pušten iz uza, on je posle nekoliko dana bio pušten i time na neki način legalizovan. Za vreme boravka u Beogradu Kovačević je nastojao da se upozna s raspoloženjem vodećih srpskih socijaldemokrata, o čemu je konspirativno razmenjivao utiske sa Filipom Filipovićem, često u prisustvu nekih od tih levih socijaldemokrata. Oni su pozitivno gledali na ishod revolucije u Rusiji i izjašnjavali se protiv socijalpatriotizma. Koncem januara,

[33] Gazi, Gradnja 160—72; D. Janković, n. n. 130; Vidmar, n. n. 35—39 (istupanje F. Ljuštine i M. Radoševića).

[34] Vidmar, n. n. 34. i 35; Gazi, Gradnja 164.

[35] Sloboda (Zagreb) 16. I 1919; Gazi, Gradja 177; D. Janković, n. n. 131.

[36] Vidmar. n. n. 31. — Ovde treba saopštiti itinerar informacionog putovanja Franje Drobnog, u Moskvi određenog za vezu između Mađarske i Kraljevine SHS, i to za vreme od 5. XII 1918. i 28. I 1919.: „Iz Zagreba sam otputovao u Osijek, gde sam se povezao sa drugovima Benakom, Čukićem, Fišerom, Lustigom i drugima. Iz Osijeka sam otišao u Vinkovce, gde sam našao druga Vića i ostale drugove. U Novom Sadu sam se povezao sa drugovima iz naše moskovske grupe Manojlovićem, Stejićem i Kovačevićem, Iz Novog Sada krenuo sam sa drugom Nikolom Kovačevićem u Beograd, gde smo se povezali sa drugovima Trebinjcem, Lapčevićem i P. Pavlovićem. Iz Beograda idlazim u Slav. Brod, gde sam se povezao sa Fabijanićem, Salajom i Bublićem, iz Broda odlizim u Požegu, tu sam se povezao sa Tajkovim i Balogom. Odavde odlazim u Đakovo, iz Đakova sam sa drugom Josipom Lajošem i drugima čijih se imena ne sećam otputova u januaru na Socijaldemokratski kongres u Zagrebu" (ARPJ, MG-II-1b/19, F. Drobni, Memoarska građa revolucionarnim zbivanjima 1918—1919. god. (januara 1960), 2).

posle dolaska većeg broja povratnika — aktivista iz Rusije u Vojvodinu, Kovačević je otišao u Novi Sad, na dogovor s njima.[37]

Na inicijativu povratnika iz Rusije antiboljševika Branka Orlovića, profesora rodom iz Korenice, uhapšeni su u Zagrebu 17. januara dr Stjepan Landikušić i Zvonimir Švrljuga, a četiri dana kasnije i Vladimir Čopić. Švrljuga je uspeo da pobegne iz zatvora i otputuje u Sušak, ocu, no kad se povratio u Zagreb, bio je iznova uhapšen. Koliko su Čopić i Landikušić bili u zatvoru vojne policije nije poznato. Zna se samo da je u proleće iste godine Landikušić ponovo zatvoren odcivilnih vlasti, no negde u maju opet je pušten.[38]

Za vreme dok su Čopić i drugovi bili u zatvoru Filip Filipović je boravio (24—28. januara) u Zagrebu, gde je prisustvovao sastanku levo orijentisanih socijaldemokrata i gde je održao javnu konferenciju i izneo radikalno stanovište srpske socijaldemokratije. Tih dana (25. januara) na nekim mestima u Zagrebu nađeni su izlepljeni antimilitaristički komunistički leci, za koje je utvrđeno da nisu štampani u Zagrebu nego su uneseni iz inostranstva. Tim je započela propaganda plakatima, koja je sve do Kongresa ujedinjenja, aprila 1919, bila iz dana u dan sve masovnija i koja je stalno pozivala na solidarnost sa socijalističkim revolucijama, najpre u Rusiji a potom i u Mađarskoj.[39]

Već u toku januara Filip Filipović je pristupio izgradnji ilegalne partijske mreže u Beogradu. U svojim prvim izveštajima pred odlazak u Zagreb on je već mogao da navede da grupa u Beograd u brojidvesta povezanih članova. U Beogradu je takođe postojala ilegalna vojna sekcija, u kojoj su se nalazili penzionisani viši oficiri „crnorukci" Vladimir Tucović i Vojislav Gojković, tri druga viša oficira i izvestan broj nižih oficira, među kojim i jedan iz kraljeve garde; sa sekcijom je bio povezan i artiljerijski general Jova Aćimović. Među radnicima u gotovo svim proizvodnim granama bilo je pripadnika ilegalne mreže. Slično je bilo i među studentima, učenicima u privredi i trgovačkim pomoćnicima. Znatan broj aktivista pripadao je ranijoj frakciji „direktaša" ili disidentskim „narodnim socijalistima" (Milan Marinković, Arsa Stamenković), koji su, kako je to zapazio Filip Filipović, imali manje iluzija o buržoaskom parlamentarizmu nego i sam Dimitrije Tucović i bili vrlo skloni ilegalnom partijskom radu i samoinicijativni. Ovako brzo stvaranje snažne ilegalne organizacije, sastavljene od ljudi raznog obrazovanja, zanimanja i političke prošlosti, koji su pokazivali konspirativne sposobnosti, spremnost na opasnost i žrtve i samoinicijativu, potvrđivalo je da realne snage i savršeno konkretni ljudi za ilegalan revolucionaran rad postoje i u samom središtu države, u neposrednom saobraćaju s nosiocima režima. Prva rukovodeća ilegalna „trojka" u Beogradu (a to praktično znači i za

[37] ARPJ, MG-II-1b29, N. Kovačević, Neki podaci, 66—74. — Od levih socijaldemokrata pred kojima je u Beogradu januara 1919. slobodnije govorio N. Kovačević pominje: Lazu Stefanovića, Iliju Lazarevića, Vladu Ostojića i Vlajka Martinovića. —O Kovačevićevu hapšenju vidi i: Glas slobode 8 i 24. II. 1919.

[38] Vidmar, n. n. 187, 31, 33, 110. — Na zauzimanje uticajnih prađana Sušaka Švrljuga je otpušten iz zatvora, te je nastavio studije na Pravnom fakultetu. Kasnije se ne pominje da je učestvovao u radničkom pokretu. (Isto, 33). Landikušić je, pak, sredinom 1919. godine uspeo da uđe u Ministarstvo šuma u Beogradu, gde je postao sekretar (Isto, 186). —O hapšenju Švrljuge i o njegovom begstvu iz zatvora vidi: Glas slobode 8,, 15. i 19. II. 1919.

[39] Vidmar, n. n., 128, 33, 9—10.

užu Srbiju) sastojala se od Ilije Lazarevića, Vlajka Martinovića i Dušana Đorđevića i njihovih zamenika Vlade Đurakića, Nikodija Rafajlovića i Milentija Dimitrijevića.[40]

Konspirativna mreža je u toku sledećih nedelja proširena i na 25—30 mesta u unutrašnjosti, u kojima su određeni pročelnici i njihovi zamenici, odnosno obrazovane „trojke", koje su, pored ostalog, nabavljale oružje i municiju. U Nišu su bili angažovani stari radnički borci Sreten Ilić, zvani Ganc, Đorđe Marković i Dušan Todorović, znavi Ćora; u Kragujevcć, pored grupe radnika u Vojnotehničkom zavodu (Dicić, Kondić, Toša Petrović), bili su povezani i dr Sima Marković i neki gimnazijski profesori; u Leskovcu Kosta Stamenković i zubar Dimitrijević; u Pirotu je dejstvovala grupa (Đ. Nikolić, Tošić, Krstić, Živković znani Parca, Hristov) koja je ranije održavala ilegalne veze s „tesnima" u Sofiji; u Kraljevu sudija Krasojević, kamenorezac Đorđević i rabadžija Stanić; u Šapcu Tihomir Manojlović i bravar Lukić; u Čačku abadžija Rada Ivanović i gimnazist Ratko Penezić; u Valjevu tkač Dušan Todorović i gimnazijski nastavnik Krsta Tačević; u Jagodini stolar Trepčanin i abadžija Drago Matić; u Zaječaru grupa železničara (Vojinović, Božinović); u Kruševcu abadžija Milojević i gimnazijski suplent Stojanović; u Knjaževcu kafedžija Sreten Marković i gimnazijski nastavnik Marić; u Požarevcu krojački radnik Velja Petrović i sudski pisar Vučević; u Užicu tipograf Ostojić, sajdžija Ćelović i neki advokat Đoka. Bilo je veoma važno da u Srbiji, čija je buržoazija i dinastija bila nosilac vlasti u novoj državi, nije bilo socijalministerijalaca, tj. socijalista koji bi saradnjom s buržoazijom pojačavali pozicije vlasti.[41]

Narednih meseci konspirativna mreža raširila se i u Makedoniji, najpre u Skoplju, gde je još bilo aktivan stari socijaldemokrata Dušan Cekić, a zatim u Velesu, Kumanovu, Prilepu i Štipu. Za Skoplje su se vezivale i ilegalne „trojke" u Prištini i Prizrenu.[42]

Izgradnja revolucionarnog aparata u Vojvodini januara 1919. bila je izvesno vreme odložena zbog očekivanja druge grupe povratnika, koji su većinom bili Vojvođani. Bez njihovog mišljenja o rasporedu ljudi i zadataka nije se želelo ništa raditi u Vojvodini.[43]

[40] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 75, 78 i 81. — Među prvim pročelnicima ilegalnih ćelija Kovačević navodi: obućarskog radnika Yliju Lazarevića, krojačkog radnika Vlajka Martinovića, molerskog radnika Vladimira Đurakića, krojačkog radnika Dragog Markovića, obućarskog radnika Nikodija Rafajlovića, metalskog radnika Milana Delića, obućarskog radnika Božu Stankovića, metalskog radnika Cvetka Ristića, obalskog radnika Stevana Petraka, fabričkog radnika Vladu Stefanovića, zidarskog radnika Anđelka Gotu, obućarskog radnika Đorđa Nikolića, tipografskog radnika Ljubu Maksimovića, obućarskog radnika Dragog Rajkovića, tipografskog radnika Đorđa Jovanovića, kafedžiju Stevana Rakića, profesora Dušana Đorđevića, stolarske radnike Gavru Predojevića i Milentija Dimitrijevića. — Prema jednom svedočenju, naoružane grupe u toku 1919. godine zvale su se Crvena garda ili „Crna ruka" (Kao nap. 78, str. 182).

[41] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 79—80.

[42] Isto, 80. — Još januara 1918. dolazila su dvojica aktivista iz Skoplja u Veles da se osnuje socijaldemokratska organizacija. Ova je obrazovana tek u drugoj polovini februara 1919., pošto je za predsednika predložen jedan inače neaktivan Srbin, da se otupi pažnja vlasti. U organizaciju su već sutradan po njenom stvaranju navalile desetine ljudi, tako da je ona uskoro brojala 600 članova. Prva partijska organizacija u Štipu, međutim, formirana je tek u jesen 1919. godine. (Četrdeset godina, knj. I, 63 i 38, 51).

[43] ARPJ, MG-II-1b/29, 81.

Opštezemaljsku „trojku" za celu Jugoslaviju činili su: Filip Filipović (zvani Boško), Vladimir Čopić (Senjko) i Nikola Kovačević (Nikolajev), odnosno njihovi zamenici Đuro Đaković (Bosnić) i Laza Vukičević (Ilić); jedno zameničko mesto bilo je rezervisano za Sloveniju, pri čemu su se imali u vidu Koleža (Hope) ili M. Žorga. Kao što se vidi, dvojica u „trojci" i jedan od dva izabrana zamenika bili su povratnici iz Rusije. Pomenuta „trojka" koordinirala je akciju ,određivala stavove, regulisala veze i prihvatala materijalnu pomoć od biroa Kominterne, od bratskih kompartija i od iseljenika iz SAD i Kanade, sve u cilju izgradnje revolucionarnog kadra i komunističke partije.[44] U svakom slučaju, već krajem januara 1919 ,znatno pre Kongresa ujedinjenja, obrazovan je ilegalni revolucionarni aparat, uz odlučujuće učešće još malobrojnih povratnika — aktivista iz Sovjetske Rusije, bivših učesnika oktobarske revolucije i članova Boljševičke partije.

* * *

Neki dokumenti iz registrature Zemaljske vlade u Zagrebu daju konkretne podatke o radu i uticaju organizovanih „levičara" — revolucionara u važnijim središtima Hrvatske tokom februara i kasnijih meseci. U procesu cepanja socijaldemokratske organizacije i jačanja proboljševičkih tendencija u Vinkovcima je vidnu ulogu igrao bravar Martin Kobija, doseljen iz Austrije. Pod uticajem opšteg nezadovoljstva nastalom situacijom, on je 12. februara došao kotarskom predstojniku, tražeći da mu se izda oružje radi odbrane od srpskih vojnika koji pljačkaju .Kad je odbijen, izjavio je da dobro zna gde je kod kotarskih vlasti smešteno oružje i da će lako doći do njega, jer treba ubiti samo tri srpska stražara.[45]

Razdvajanje u socijaldemokratskoj organizaciji (na „imperijaliste" i „levičare") zapaženo je i u Osijeku. Radikalniji elementi „levičari" nastojali su da dođu do vođstva u mesnoj radničkoj organizaciji a zatim da rade na rušenju postojećeg socijalnog i državnog poretka. Lokalne *Radničke novine*, glasilo „levičara", napadale su državnu vlast, njene predstavnike i vojsku, nastojeći da u narodu povećaju omrazu na njih.[46]

Prema izveštaju velikog župana virovitičke županije (od 7. februara), boljševičke ideje na području donjomiholjačkog kotara širili su bivši zarobljenici iz Rusije, kojim je išlo na ruku opšte nezadovoljstvo zanatlija, seljaka i vojnih invalida. Zanatlije nisu imale sirovina za proizvodnju, invalidi nisu primali penzije a ratni stradalnici državnu ratnu potporu, dok su seljaci i nadničari izranije mrzeli „kaputaše" (činovnike) i Jevreje, te druge bogate građane, tražeći deobu zemlje. Zbog takvog raspoloženja, u Socijaldemokratsku stranku u Sv. Đurđu ušlo je nakon skupištine, oko hiljadu radnika i ostalih. U Vočinu i oko njega počelo je da se obrazuje neko društvo „boljševizma ili nihilizma" od obrazovanih mladića i đaka, koji su nastojali da pridobiju seljake, zanatlije i ostali puk, da tokom marta podele zemlju, ne čekajući agrarnu reformu, i da na svoj način urede plate i nadnice. Veliki župan je

[44] Isto, 82.

[45] Vidmar, n. n., 124.

[46] Isto ,111.

smatrao da su na dnevnom redu „nemiri i revolucija, ali ne kao dosada pljačkanjem, nego ubijanjem i to u prvom redu državnih upravnika, a zatim bogataša, židova, ratnih bogataša i kaputaša".[47]

Sa stanovišta državnih vlasti, situacija u Slav. Požegi bila je vrlo nepovoljna. Tamo je vođa komunista Aleksandar Tajkov (rodom iz Žablja u Bačkoj), vlasnik papirnice, štamparije i knjigoveznice, držao „u šahu čitavu požešku inteligenciju, a predobio je usto za sebe sve niže građanske slojeve i okolišnje seljake". Kao vanredno spretan agitator, zahvaljujući nastalim prilikama i raspoloženju masa, u Požegu i okolnim selima održava je vrlo uspele javne skupštine „te uštrcavao otrov prevratnih ideja u dušu naroda i terorom držao sve u strahu". Iz straha od Tajkova, sudija Roko Maričić podržao ga je na jednoj konferenciji članova bivšeg odbora Narodnog vijeća i uglednih građana, koju je na inicijativu iz Zagreba 6. februara sazvao veliki župan u Požegi. Sam je, pak, izjavio da preko volje sudi zatvorenim pljačkašima, da je postupak vlasti s uhapšenim loš, da se među uhapšenim šire svrab i druge bolesti i da žali što se mora pokoravati slovu zakona. Tajkov je osnovao u gradu javnu socijalističku čitaonicu i list *Narodna volja*, koji su služili za komunističku agitaciju. On je živo agitovao u selima požeškog i ostalih kotara požeške županije, pozivajući seljake da se upisuju u Socijaldemokratsku stranku, koja jedina iskreno i otvoreno zastupa interese bespravnog seljačkog i ostalog radnog naroda. Na skupštinama je propagirao „posve otvoreno čisti komunizam", a među narodom, pa i srpskom vojskom, rasturao prospekt predavanja Filipa Filipovića. Na zborovima je ne samo odobravao pljačku državne, veleposedničke i buržujske imovine, nego je govorio da to sve nije ništa i da narod treba da se ugleda na rusku revoluciju; propovedao je da put k socijalizmu vodi preko diktature proletarijata i da je red u interesu radnika, seljaka i vojnika tada mogla sprovesti jedino sovjetska vlast; negativno se izražavao o monarhističkom uređenju države SHS i narodu je objašnjavao ogromnu razliku koja postoji između parlamentarne buržoaske i sovjetske republike, govoreći da je prva skupina predstavnika buržioazije dok je druga jedini ideal za svakog seljaka, radnika i vojnika, i da u njoj oni nemaju šta izgubiti osim svojih lanaca, a mogu dobiti ceo svet. Bio je protiv koncepcija Narodnog vijeća u Zagrebu o agrarnoj reformi, te je tražio da se svi veleposedi besplatno predaju seljačkim i radničkim sovjetima na razdeobu, jer svako drugo rešenje neminovno mora dovesti do teške i krvave revolucije. Boljševičke ideje širile su se zbog toga ne samo među seljacima nego i među vojnicima, pa i „među boljim građanstvom —među potonjim naravno od straha", i to „brzinom požara". Tajnik sekcije za organizaciju i agitaciju kod Narodnog vijeća SHS koji je došao u Sl. Požegu da parira rad Tajkova nije propustio da napomene da Tajkova podupiru Jevreji iz Požege i okoline i da su upravo oni krivi za pojavu republikanskog i boljševičkog pokreta u Hrvatskoj. Pristalice Tajkova nadvikavale

[47] Isto, 34. — U to vreme je i srpski komandant u Osijeku javio IV armijskoj oblasti u Zagreb da se na selu šire boljševičke ideje u prvom redu od strane bivših zarobljenika povratnika iz Rusije ; on je, kao protivmeru predlagao da se reše pitanja koja pogoduju širenju boljševizma: radničko pitanje i agrarno pitanje (ARPJ, br. 55/XXIV, komandant IV armijske oblasti Vrhovnoj komandi, sa Str. pov. br. 1 od 8. II 1919).

su govornike na zborovima koje su sazivali veliki župan i požeška građanska inteligencija, te je postalo jasno da „uslijed zasebnih prilika" i „tvrdoglavosti" življa požeškog kraja „posve je isključeno, da bi domaća inteligencija mogla nešto odlučno učiniti protiv širenja boljševizma". Zbog toga su veliki župan i predstavnici katoličkog klera tražili da u Požegu što pre dođe nekoliko najpoznatijih buržoaskih političara iz Zagreba i da na skupštini porade na tome da narod usvoji drugu političku orijentaciju. Boljševizam su prihvatili i srbijanski vojnici. Tajnik za agitaciju Narodnog vijeća SHS lično je imao prilike da u Pleternici i Novoj Kapeli—Batrini čuje te vojnike da u gostionicama javno hvale i zagovaraju komunističke ideje. U Požegi, pak, prilikom izbora odbornika Narodnog vijeća, na poziv Tajkova, vojnici su javno glasali za socijalističku listu. Glasilo Tajkova *Narodna volja* širilo s u mnogo primeraka i u jedinicama srpske vojske smeštene u Požegu. Zbog toga što je srpska vojska takođe bila zaražena boljševizmom, tajnik Narodnog vijeća SHS predlagao je da s ostalim predloženim u Požegu dođe i pukovnik M. Pribićević. Na konferenciji bivših odbornika Narodnog vijeća i uglednih građana, 6. februara, Tajkov i njegova družina pokazali su da imaju ozbiljnnu nameru da izvedu pobunu. Oni su tražili da se Narodnom vijeću u Zagrebu iznesu sledeći konkretni predlozi: 1) ukidanje prekog suda; 2) amnestija pljačkaša, osim zločinaca od zanata; 3) pitanje odštete za nedužno postradale (iza čega su, navodno, stajali Jevreji); 4) zaplena nagomilane robe kod trgovaca i 5) garantija zaštite radnog maroda. Opšti zaključak tajnika Narodnog vijeća SHS o Tajkovu je bio: iako malen i neugledan, namerno loše obučen i neobrijan kad ide u narod (iako je zaradivao lepe pare), Tajkov je bio „velika pogibelj za građanski mir i poredak ne samo u Požegi, kotaru i županiji Požeškoj, već i u susjednoj županiji Virovitičkoj i Srijemskoj".[48]

Nešto kasnije akciju Aleksandra Tajkova u Slav. Požegi pomogao je Leon Ciraki, takođe povratnik iz Rusije, koji je bio stupio u Srpski dobrovoljački korpus a 1917. godine istupio iz njega kao disident. Za njega je veliki župan požeške županije referisao da „je bio duša boljševičkog i komunističkog pokreta ovde, te duševni vođa te akcije, a on je bio i glavni saradnik toga lista Narodna volja". I on je, navodno, terorisao plašljive Požešane.[49]

Izveštaji i s drugih strana govorili su da su mnogi povratnici iz Rusije širili boljevičke ideje[50] i da javna bezbednost nije bila potpuno stabilna.[51] U gradovima, gde je društveni poredak i politički režim garantovala vojska, februar je bio u znaku velikih radničkih akcija.[52] U vezi sa stanjem među Hrvatima, januara 1919. godine sarajevska šovinistička *Srpska zora* donela

[48] Vidmar, n. n., 39—43 (izveštaj Ivana Marinčića u Zagrebu 12. II 1919.), 126. — N. Kovačević izgleda greši kad piše da je Tajkov takođe bio povratnik iz Rusije, (ARPJ, MG-II-1b/29, 53). — O stavovima Tajkova u vezi s agrarnim pitanjem na Kongresu ujedinjenja u Beogradu vid.: Radničke Novine 7. V 1919.

[49] Vidmar, n. n., 126.

[50] Isto, 43—4, Izveštaj srpskog vojnog delegata u Budimpešti predstavljen 26. II 1919. banu Hrvatske preko štaba IV armijske oblasti. — O radu zarobljenika i povratnika iz Rusije već krajem 1918 godine i o njihovim stanovištu u agrarnom pitanju i o odnosu prema buržoaskim vlastima vidi: Četrdeset godina, knj. I, 17 (republika u Petrijevcima), 50 (Križevci).

[51] Vidmar, n. n., 49, izveštaj kotarskog predstvojnika iz Novog Marofa 7. III 1919.

[52] Vidmar, n. n., 11.

je pamfletsku verziju hrvatskog „Oče naš", s namerom da se Hrvati prikažu kao pristalice boljševizma.[53]

Slična je bila situacija u drugoj polovini januara i tokom februara i u Bosni. Komandant Timočke divizije, na primer, računao je s mogućnošću da u Sarajevu izbiju neredi i pobune šireg obima te je tražio da se i artiljerci naoružaju zaplenjenim austrougarskim puškama.[54] Nekoliko hiljada radnika protestovalo je na skupštini u Sarajevu 17. januara protiv kontrarevolucije i tražilo da se odmah vrate kućama srpski i jugoslovenski bataljoni u Murmanskoj oblasti i na Uralu. „Mi nećemo — stajalo je u rezoluciji — da ratujemo protiv Sovjetske Rusije ni protiv nemačkih i mađarskih komunista, već protiv kapitalističkog jarma u Jugoslaviji i čitavom svijetu". Već sledećeg dana organizovan je jednodnevni štrajk radnika sarajevske železničke radionice i ložionice, a 22. januara održana je u Sarajevu komemoracija Karlu Libknehtu i Rozi Luksemburg.[55] Oko 200 delegata železničkih nameštenika i radnika održalo je 26. januara konferenciju u Sarajevu radi dogovora o zahtevima koji će se podneti vladi, uz pretnju da će stupiti u štrajk ako se ne usvoje zahtevi za vrlo veliko povećanje plata. Vojne vlasti, izleda, opravdano su sumnjičile bosanske železničare da štrajkuju iz čisto političkih razloga, kao republikanci i socijalisti. Prema navodima Komande mesta, inspiratori čitavog tog kretanja nalazili su se u socijalističkoj grupi sarajevskih železničara, koja je bila spremna i na oružanu akciju i iza sebe imala 11.000 organizovanih radnika na železnicama, dok je pre ulaska srpske vojske brojala svega 300 ljudi. I vojnim vlastima padalo je u oči „da ta željeznička socijalistička organizacija stoji u vezi sa svima socijalističkim prvacima iz Bosne", koji stalno i gotovo svakim vozom putuju iz mesta u mesto u cilju agitacije, čega „ranije nije bilo". Čuli su se glasovi da će ložači i vozovođe stupiti 3. februara u štrajk ukoliko ne budu ispunjeni postavljeni zahtevi.[56]

Kako su vlasti u Sarajevu oklevale da ispune zahtev rudarskih radnika, usled raspoloženja među rudarima Zemaljska vlada je bila prisiljena da u Sarajevo pozove predstavnike gotovo svih ugljenokopa u Bosni. Konferenciji koja je održana 18. januara prisustvovali su 8 radničkih predstavnika iz Kreke, po 4 iz Zenice, Kaknja i Breze i opunomoćenik Glavnog radničkog saveza. Na pregovorima je došlo do sporazuma u svim zahtevima, jer im je najvećim delom udovoljeno. Iz rudnika Ljubije kod Prijedora, koji ovim sporazumom nije bio obuhvaćen, dolazile su pritužbe i dalje.[57]

[53] Srpska zora (Sarajevo) 13/26. I 1919, 2, Novi hrvatski „Oče naš": „Oče naš, koji si u Petrogradu, izbrisano će biti ime Tvoje, izčeznuće kraljevstvo Tvoje, a volja će biti ni na nebu ni na zemlji. Kruh naš svagdanji nećemo od Tebe primati, zato plati dugove Svoje, koje nijesi dužnicima platio, ne vodi momčad našu u Sibiriju, jer ne posjeduješ ni pravo, ni moći, ni gospodstvo, nego na vijeke trpi u mukama paklenim. Amen".

[54] VRS XXXI, 592.

[55] Glas slobode (Sarajevo) 18. I 1919; N. Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine, Sarajevo 1955, 191—2.

[56] AVII, IV/II—85, br. 15, komanda II armijske oblasti Vrhovnoj komandi sa O br. 92 od 1. II 1919.; Policijska direkcija Narodnoj vladi aktom br. 186, u Sarajevu 31. I 1919. (pomenuti akt); III—26, br. 2, Vrhovna komanda ministru vojnom sa O br. 35395 od 5. II 1919.

[57] Glas slobode 20. I 1919 ,3, 44; 21. I 1919., 2. — Srpska Zora je 23. II 1919 (2), objavila članak „Događaji u Ljubiji kod Prijedora".

Od početka februara stalno se očekivao štrajk železničara. Vojska je nadzirala železničke pruge, zbog čega su tražena pojačanja iz Sandžaka.[58] Svakako pre svega zbog istupanja bosansko-hercegovačkih železničara, Vrhovna komanda je 21. februara izdala naređenje o militarizaciji železnica, železničara i radnika na železnicama u slučaju štrajka železničkog osoblja ili njihove nepokornosti starešinama.[59]

Petočasovni protestni generalni štrajk u Bosni i Hercegovini od 21. februara (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tusla, Travnik, Bos. Brod) stvarno je značio smotru revolucionarnih snaga bosanskog radništva.[60]

* * *

Stanje u Vojvodini, jugoslovenskoj pokrajini s najvećim brojem povratnika-aktivista, neće biti prikazano, jer je to predmet jedne izrađene doktorske disertacije.[61] Biće navedeni samo podaci koji su neposredno vezani za one povratnike koji su učestvovali u obrazovanju grupe „Pelagić", od sredine februara 1919.

Posle kratkotrajnog hapšenja na granici (12—13. februara), Laza Vukićević i Nikola Grulović su pušteni u zemlju, jer su imali diplomatske akreditive kao predstavnici danskog konzulata u Moskvi, koji je uzeo na sebe da omogući repatrijaciju zarobljenika iz Rusije. Oni su 18. februara imali sastanak s predsednikom vlade St. Protićem a potom i sa Filipom Filipovićem, Dragišom Lapčevićem, Živkom Topalovićem i drugim prvacima Srpske socijaldemokratske stranke. Odmah pošto su se vratili u Novi Sad, Vukićević i Grulović su pristupili poslednjim pripremama za osnivačku konferenciju grupe. Na sve njihove ranije date adrese već su počeli pristizati i javljati se povratnici iz Rusije. Najviše ih je bilo iz jugoslovenske komunističke grupe u Samari (danas Kujbišev). Kurir Spasoje Stejić doneo je poštu iz Budimpešte, u kojoj se nalazilo obaveštenje Ivana Vuka, tadašnjeg sekretara Biroa Centralne jugoslovenske komunističke sekcije u Moskvi, o tome koji su sve drugovi upućeni na konferenciju grupe. Na sastanku u Novom Sadu 27. februara konačno je zakazana konferencija u Sremskim Karlovcima i utvrđen način obezbeđenja. Kao zborno mesto određen je grob Branka Radičevića na Stražilovu.[62]

---

[58] AVII, IIIa-6-XI, br. 15; IV/2—85, br. 9 i 15; III—76, br. 2, list 176.

[59] D. Janković, n. n., 127.

[60] Glas slobode 19. II 1919, 1; 20. II 1919, 1; 22. II 1919, 1—3; 24. II 1919, 2; 25. II 1919, 1; 26. II 1919, 1 i 2; 1. III 1919, 1 i 2; N. Šarac, n. d., 193—5; Oslobođenje (Sarajevo) 21. II 1959), 2; Borba (Beograd) 18. II 1959, 4 (greškom je stavljeno da je štrajk bio 19. II 1919).

[61] Toma Milenković, Radnički pokret u Vojvodini od kraja prvog svetskog rata do donošenja Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (novembar 1918 — avgust 1921. god.), Beograd 1965, str. I—XIII+1—803.

[62] N. Grulović, n. n., 111—118; Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionernog radničkog pokreta, knj. I, Beograd 1960, 41. — Franjo Drobni pominje sastanak moskovske „levice" u Petrovaradinu i Novom Sadu koncem februara, kojima su prisustvovali: Nikola Kovačević, Laza Vukićević, Nikola Grulović, Franjo Drobni, Jovan Šipoš, Laza Manojlović, Sava Malešević, Mihailo Vič, Đuro Salaj, Nikola Mihailović, Aleksandar Tajkov, Janko Kubašek i još oko 20 drugova. Drobni nije pri-

Naučno je vrlo značajan iako je u istoriografiji osporavan podatak da su se Vukićević i Grulović u Budimpešti susreli (verovatno 10. februara), ne samo s Belom Kunom nego i sa Filipom Filipovićem koji se tih dana, posle svog puta u Austriju i Mađarsku, takođe našao u Budimpešti. Od njega su mogli dobiti sasvim tačna obaveštenja o stvarnom stanju u zemlji i o radu N. Kovačevića, Vl. Čopića i ostalih organizovanih povratnika. Tom prilikom mogli su se uveriti da informacije koje im je u svoje vreme poslao Matuzović nisu odgovarle stvarnosti, te da je odluka o organizovanju posebne grupe „Pelagić" tim izgubila svoje opravdanje. Njih dvojica su, međutim, ipak insistirali da se grupa obrazuje, možda zbog izvesnog nepoverenja u stvarno revolucionarnu orijentaciju socijaldemokratskih vođa u zemlji i u procenu N. Kovačevića i Vl. Čopića o tome, a možda jednim delom zbog lične samouverenosti, pa i ambicije. O tom zanimljivom momentu sam Grulović (1959) je napisao: „Posle poduže diskusije, koja je trajala do ponoći, saglasili smo se da naša grupa Pelagićevaca održi svoju onsivačku konferenciju u zakazano vreme. Zatim, da grupa svoj organizacioni rad i svoju legalnu političku delatnost razvije u Vojvodini. Tamo su dotle ministerijalisti Sekulić, Brkić i ostali, neometani, smišljeno iskorišćavali radnički pokret za svoju liniju. Ako ne bude organizacije koja će im oponirati, moglo bi se dogoditi da iz Vojvodine niko ne dođe na Kongres ujedinjenja. Ilegalnu organizacionu mrežu razviće po svim pokrajinama zemlje, a rad i akcije podešavaće sporazumno sa određenim članom Centralnog komiteta partije. Posle kongresa, kad se oformi jedinstvena radnička partija za celu zemlju, grupa pelagićevivaca će postati njen sastavni deo za obavljanje ilegalnog rada."[63]

Na zbornom mestu iskupilo se 2. marta 32 delegata iz redova aktivista-povratnika i poznatih levo orijentisanih vojvođanskih socijaldemokrata. Među ovim poslednjim bilo je i nekoliko Mađara, Aleksandar Tajkov iz Slavonije, Nikola Vitas iz Sarajeva, povratnici iz ranije grupe koji su radili van Vojvodine-Nikola Kovačević i Franjo Drobni, a od revolucionara žena Ljubica Zaklanović (bila takođe u Rusiji) i Adela Pavošević iz Osijeka. Kao što se vidi, pelagićevci od samog početka svoga rada nisu ograničavali ilegalnu akciju samo na Vojvodinu. Konferenciju je otvorio Nikola Grulović, koji je bio izabran i za predsednika skupa. Dnevni red je sadržavao sledeće tačke: izveštaj Inicijativnog odbora; programska deklaracija; akcioni zadaci; statut; o jedinstvu radničkog pokreta; izbor delegata za Kongres ujedinjenja i izbor Centralnog veća. Izvestilac o prvoj tački bio je Lazar Vukićević. On je obavestio konferenciju i o razgovorima sa Filipovićem u Budimpešti, koji je sugerirao da pelagićevci koncentrišu svoj legalni rad samo u

sustvovao konferenciji na Stražilovu, jer je na sastanku u Petrovaradinu dobio zadatak da ide u Beč po Filipa Filipovića (Kao nap. 8, str. 9; pismena izjava F. Drobnog, str. 3. — Konferenciji nije prisustvovao ni N. Kovačević (ARPJ, N. Kovačević, MG-II-1b/30, objašnjenja, str. 67). Bez ikakve sumnje, na sastancima je analizirano i držanje levih socijaldemokrata.

[63] N. Grulović, n. n. 109 i 111. — Među onima koji osporavaju Grulovićeve podatke o Filipovićevom boravku u Budimpešti sredinom februara navodimo M. Zečevića (n. n. 23—24); podaci koji su tu navedeni stvarno ne osporavaju Grulovićeve navode, jer očigledno postoji, „neangažovan" period od 28. januara do 22. februara, a sastanak u Budimpešti bi pao na 10. februar.

Vojvodini, iz bojazni da se ne desi da iz Vojvodine ne dođe nijedan delegat na Kongres ujedinjenja. Referat o programskoj deklaraciji takođe je podneo Vukićević. On je obavestio konferenciju o promeni prvobitnog načelnog stava „o federativnom uređenju i nacionalnim prvima", kako je usvojenona sastanku Biroa Jugoslovenske komunističke sekcije u Moskvi, u devizu: „Da se unište odeljene države. Na njihovo mesto da se uspostavi jedna jugoslovenska socijalistička sovjetska republika". Ova promena je izvršena na sugestiju Glavne uprave Srpske socijaldemokratske partije i njenog privremenog sekretara Filipa Filipovića. ali su se protiv federativnog uređenja izjasnili i revolucionarno orijentisani socijaldemokrati iz Hrvatske, na sastanku u Osijeku, pre osnivačke konferencije na Stražilovu.[64]

Jedan od usvojenih akcionih zadataka bio je da sve organizacije revolucionarne grupe „Pelagić" moraju organizovati svoje vojne komitete koji će mobilisati proletarijat i od njega formirati odrede Crvene garde, upravo kao u Rusiji. Organizacije bi se morale starati da nabave i raznovrsno oružje i municiju i da za magacioniranje rezervnog naoružanja nađu pogodne zakonspirisane prostorije. Pored udarnih jedinica, trojki i petorki, prema zadatku koji se pripremao, obrazovle bi se vojne jedinice manjeg ili većeg sastava koje bi mogle biti upotrebljene za odbranu štrajkača, u demonstracijama za odbranu učesnika u demonstraciji, ili u ofanzivnim akcijama za zaposedanje kakvog objekta ili da se nanese poslednji udar klasnom neprijatelju.[65]

Prema statutu, revolucionarni savez pelagićevica bio je ilegalna borbena organizacija revolucionarnog proletarijata, upravo njegova avangarda u borbi za socijalno oslobođenje, ali učestvuje i u svakodnevnim akcijama da se pomogne legalna radnička klasna partija Jugoslavije. Samo provereni i odani klasni borci, koji su bili spremni da se svim svojim bićem založe za pobedu principa oktobarske revlucije, mogli su postati članovi Saveza pelagićevaca. Ne ispuštajući iz vida najkraći put za konačno klasno oslobođenje, njegovi članovi morali su se aktivno zalagati i u vreme zatišja na klasnom frontu. Ideje Velikog oktobra apsolutno su dominirale u koncepcijijama i načinu rada Saveza.[66]

* * *

U toku marta i aprila 1919, do početka Kongresa ujedinjenja, akcije masa nastavile su se, poprimivši još organizovaniji vid. Komunističko preuzimanje vlasti u Mađarskoj, u poslednjoj desetini marta, delovalo je kao snažan podsticaj u revolucionisanju masa u Jugoslaviji, posebno u Vojvodini, Slavoniji i Hrvatskoj. Pokret u tim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama time je dobio i znatno veću mogućnost za materijalnu pomoć iz Mađarske. Iz Budimpešte, naime, od tada su stizale ne samo znatno veće količine propa-

[64] N. Grulović, n. n., 119—120; Četrdeset godina, knj. I, 41—3.— O federativnom uređenju nove države vidi: N. Grulović, n. n. 110, 120, 123; Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, br. 13008. — Datum održane konferencije nije sasvim siguran; možda je konferencija održana i koji dan kasnije.

[65] N. Grulović, n. n., 123 i 125; Četrdeset godina, knj. I, 46—7.

[66] N. Grulović, n. n., 125—6; Četrdeset godina, knj. I, 49. — U vezi sa shvatanjem o tome ko može postati član grupe, zanimljiv je podatak da je L. Vukićević na kongresu ujedinjenja rekao da govori u ime 20.000 pelagićevaca (ARPJ, S ćanja Cvetina Mihajlovića na pripreme i tok kongresa ujedinjenja).

gandnog materijala, nego i veća finansijska sredstva. Prema nekim podacima, u Zagrebu, u drugoj polovini marta, komunistički plakati i proglasi vojnicima i seljacima nalazili su se u hotelima, hodnicima, na klupama u parkovima i na drugim mestima. U Slavoniji i Sremu, u narodu po selima bilo je mnogo vojničkog oružja i municije.[67] Agitacija i propaganda je u to vreme bila usmerena na seljake i vojnike. Povratnici iz Rusije i njihovi istomišljenici i prijatelji čak su u kamenitoj Lici nastojali da kod vojske oslabe borbeni moral. Tim uticajem je, na primer, protumačeno otkazivanje poslušnosti dela momčadi jedne vojne jedinice u Brinju, 12. marta.[68]

O opasnosti koja je pretila ako selo primi boljševičke ideje pisao je još 10. januara komandant Savske divizijske oblasti.[69] Ideju o besplatnom davanju zemlje seljacima propagirao je krajem februara u varaždinskoj županiji Stjepan Dojčić, bivši nacionalni revolucionar koji se 1913. godine vratio iz Amerike; nešto kasnije priključio se jednom sličnom zboru koji su sazvali i vodili komunisti. Ideju o besplatnoj podeli zemlje seljacima i agitaciju protiv buržoaske agrarne reforme početkom marta preuzeli su u pomenutom kraju povratnici iz Rusije i njihovi istomišljenici i prijatelji u zavičaju. Na primer, na inicijativu Ivana Drvarića, od 27. februara do 4. marta seljaci su izveli niz egzemplarnih akcija (pljačka, požari, simboličko sahranjivanje dinastije). Iz tog kruga potekla je i ideja da se 30. marta u Varaždinu održi „zagorski socijalni kongres", koji bi še izjasnio protiv buržoaske agrarne reforme.[70]

Događaji u susednoj Baranji, izgleda, najviše su neposredno uticali, početkom marta, na radikalizaciju hrvatskih seljaka u Podravini, oko Varaždina i u kraju oko Osijeka. Selo Maruševac kod Čakovca bilo je središte akcije protiv srpske vojske. Skoro svi seljaci bili su zadobijeni za preuzimanje veleposedničke zemlje i pljačku bogataških kuća. Kad su žandarmi i vojska, 9. marta, počeli da opkoljavaju selo, seljaci su se odupirali oružjem, te je u sukobu ubijeno sedam a ranjeno više pobunjenih seljaka. Mir je privremeno uspostavljen, ali su lokalne vojne vlasti očekivale da će još veći neredi buknuti za koji dan. Osmog marta i u Jakupovcu, Varaždinskim Toplicama i Šaulovcu došlo je do sukobljavanja seljaka sa srpskom vojskom. U Jakupovcu seljaci se napali na jedno odeljenje vojske, od oficira i devet vojnika, koje im je sprečavalo pljačkanje, Pošto je odeljenju upućena pomoć, ubijeno je i ranjeno nekoliko seljaka. U Varaždinskim Toplicama isto tako je bilo žrtava među pobunjenim seljacima, a u Šaulovcu je ranjen jedan zastavnik, dok su pobunjenici rasterani. Zapaženo je da se pokret bio najjači

[67] Vidmar, n. n., 87—88.

[68] Isto, 57—8 (pominju se povratnici Ivan Poznanović, uhapšen 30. I 1919. radi širenja boljševizma i Franjo Babić, neposredni inspirator pomenutiog otkazivanja poslušnosti).

[69] On je pisao: „U poslednje vreme naročito se oseća da postoje i da se prilično šire ideje boljševizma. I što je u ovom slučaju najopasnije: izgleda, po svim znacima, da se ova ideja gura i u sela, odakle bi pokret bio mnogo opasniji nego da dolazi iz varoši. Nemoguće je sredstvima i trupama koje imamo na raspoloženju da ovu organizaciju za sada pohvatamo (D. Mitrović, Uticaj oktobarske revolucije na viosku bivše Kraljevske SHS, Krila Armije 15. IX 1957, 7).

[70] Vidmar, n. n. 44—5, 49—51, 55.

tamo gde je bilo rudarskih radnika, socijalista, te su vlasti već 9. marta lišile slobode 50 seljaka-rudara. Da se situacija sanira i „da se pohvataju socijalisti — pokretači ovog pokreta", traženo je od bana u Zagrebu da u varaždinsku županiju uputi 300 žandarma, da se u ugušivanje nereda ne bi mešala srpska vojska. Slični incidenti desili su se istog dana (9. marta) u selu Sarvašu kod Osijeka, kojom prilikom su socijalisti ubili jednog srpskog vojnika. S obzirom na istovremenu pojavu istovetnog pokreta, izgleda da je reč o šire organizovanoj akciji levih socijaldemokrata. Četrnaestog marta ponovo je došlo u varaždinskoj županiji do mestimičnog napada na pojedina dobra, ali su napadi odbijeni. Toga dana bilo je nereda i u Slunju (u blizini bosanske granice). Dvadeset trećeg marta opet je došlo do omanjeg narušavanja reda u varaždinskoj županiji. U nekim od pomenutih mesta bez sumnje su se angažovali i „zelenokaderaši". To bez sumnje najviše važi za sela u zapadnom Sremu (Vukovarski, Šidski i Iločki srez), gde je u to vreme takođe nastalo vrenje među seljacima[71].

Karakteristična pojava zabeležena je u selu Slatiniku, u đakovačkom kotaru. Tamo je 5. marta Pero Grgačević, iz Potnjana, poznat kao učesnik u pljačkama, delio seljacima neke crvene cedulje te od svakog ubirao po dve krune, jer su te cedulje, navodno, bile doznake za puške koje bi se uzele u Đakovu.[72] Podatak bi opet govorio o organizovanom karakteru oružane akcije seljaka krajem prve desetine marta.

Krajem marta ministar unutrašnjih dela beogradske vlade saznao je, preko Zemaljske vlade u Sarajevu, da se i za 3. april sprema neka vrsta prevrata u Hrvatskoj. Ministar Pribićević je te vesti prokomentirisao na sledeći način: „Tamošnje socijaldemokrate pod utiskom najnovije mađarske revolucije željno vrebaju momenat i zgodu da stvore nešto slično". Pribićević je prigovorio banu što je dozvoljeno da se krajem marta u Zagrebu održi skupština levih socijalista na kojoj je pozdravljena mađarska revolucija, a navodno i Lenjin. Kad je zastražena dozvola za održavanje pomenutog „zagorskog socijalnog kongresa" u Varaždinu, akcija je bila zabranjena. Prevrat o kome su stigle vesti u Beograd trebalo je da se manifestuje u prvom redu u napadima na „gospodu" i u preuzimanju vlasti od strane ustanika. Vojska mobilisana od domaćeg življa bila je nepouzdana, te se događalo da su vojnici u grupicama samo pljačkali.[73]

U vezi s pomenutim agrarnim nemirima treba konstatovati da su povratnici iz Rusije u Hrvatskoj pristajali na saradnju s pristalicama Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke. Vođstvo levih socijal demokrata u Zagrebu, međutim, ne samo da nije bilo za saradnju sa HRSS nego nije ni protestovalo protiv šikana vlasti prema Radiću; štaviše, išlo se dotle, da su neki funkcioneri, svakako pre svega zbog svoje integralno jugoslovenske orijentacije, bili svedoci optužbe protiv Radića. Nije slučajno što su

[71] Isto, 52—53, B. Hrabak, Veliki politički štrajk u Vojvodini i na ugarskoj teritoriji pod okupacijom srpske vojske 21—22. februara 1919. godine, Zbornik Historijskog instituta Slavonije III, Slav. Brod 1955, 342-3; V. Korać, Borba za agrarnu reformu, Beograd 1920, 15.

[72] Vidmar, n. n., 66.

[73] Isto, 56—71, 62.

M. Radošević i Brudnjak dali izjavu da se boje svakog revoltiranja, jer bi to samo koristilo Radiću. S obzirom na to da se Stjepan Radić tada nalazio u zatvoru, seljaci pod uticajem HRSS pokušali su sa svojim seljačkim štrajkom snabdevanja gradova. Pored rada povratnika i „zelenokaderaša" na hrvatskom selu, i Jugoslovenska komunistička frakcija u Mađarskoj izdala je za hrvatsko selo dva letka (brošure) pod nazivom „Poslanica robovima zemlje" i „Kome pripada zemlja". Izloženi stav ove frakcije prema agrarnom pitanju razlikuje se od stavova SRPJ(k), pelagićevaca i mađarske Komunističke partije, pa i od koncepcija KPJ za II kongresa u Vukovaru; to je bio jednostavni program besplatne podele zemlje onima koji je obrađuju[74], razume se preko seljačkih veća, ono isto što je zastupao i Aleksandar Tajkov i mnogi povratnici iz Rusije, koji su taj od Lenjina preuzet program levih esera videli u Rusiji na delu.

Boljševičko preuzimanje vlasti u Mađarkoj imalo je znatan odraz u osječkoj organizaciji socijaldemokrata, i to na taj način što je zapaženo vrenje među radikalnim elementima, dok je stranačko vodstvo nastojalo da spreči boljševizam u svojoj stranci. Na sastancima levih socijaldemokrata raspravljalo se ne samo o sindikalnim nego i o čisto političkim pitanjima. „Levičari" su održavali veze s mađarskim komunistima, te su vlasti pretpostavljale da se iz Mađarske finansira propagiranje boljševičkog pokreta. Uostalom, u noći 26—27. aprila uhvaćeni su rasturači letaka koji su, sudeći po sadržini, štampani u Mađarskoj. U jednom od njih, u kome su Bugari podrazumevali pod Jugoslovenima, stajalo je da „Jugoslavija gori u srcu svome — našem Beogradu". U to vreme jedan od trojice rukovodilaca revolucionarnog radničkog pokreta u Osijeku bio je konobar bez posla Žarko Tabaković[75], jedan od agitatora Jugoslovenske komunističke sekcije u Moskvi.

Među zagrebačkim komunistima tada se već dodirivalo pitanje mogućnosti preuzimanja vlasti u gradu. Nikola Kovačević je napisao (1959) da se u Sarajevu, poslednjih dana decembra 1918, poveo ozbiljan razgovor pa i polemika o eventualnom poduzinju ustanka i preuzimanju vlasti. U Bosni se smatralo, možda malo pretendeciozno, da su revolucionarni socijaldemokrati posle „prevrata" novembra 1918, pa i kasnije, mogli uzeti vlast da su hteli. Prema Kovačeviću, oko 1. januara 1919. u Zagrebu je razrađivano nekoliko varijanata o uzimnaju vlasti. Vojna grupa kapetana Mecgera na-

---

[74] Isto, 12. — O stavovima pelagićevaca u agrarnom pitanju vidi.: N. Grulović n. n., 124 (slično Komunističkoj partiji Mađarske). — Morale bi se staviti primedbe na stav J. I. Vidmara: „Sličnost nekih pogleda i stavova SRPJ(k) i HRSS imala je za praktičnu posljedicu na selu suradnju komunista i seljaka Radićevih pristalica, koji su bili radikalniji od vodstva HRSS." Možda se Vidmar poveo za jednim izveštajem kotarske vlasti iz Dugog Sela od 9. aprila, u kojem je, između ostalog stajalo: „Ova je oblast i prije više obl. odredba, već iz vlastite pobude a pošto je doznala za destruktivno djelovanje i agitaciju u protudržavnom i boljševičkom duhu kao ovdješnjih socijalista tako i nekih radićevaca, naročito iza prve skupštine svake od tih stranaka, zabranila javne skupštine i drugo sastajanje te odredila sve potrebne mjere za spriječavanje istih kao i u opće za održavanje reda, mira i sigurnosti imetka". (Isto, 61).

[75] Vidmar, n. n., 111—6.

vodno je smatrala da bi za posedanje Zagreba bilo dovoljno 2—3.000 ustanika, od kojih bi se odabralo 300—500 udarnika koji bi noću, u roku od dva sata, zaposeli glavne punktove, javne objekte, vojne i policijske centre, a potom bi s ostalim ustanicima nastavili čišćenje i likvidaciju otpora srpskih trupa. Pored učestvovanja radnika u puču, koji bi se u radionicama organizovali po partijskim „petorkama", računalo se i sa slabim otporom nezadovoljnih srpskih trupa zvanih „brankovići" (kako su nazivani oni vojnici koji su 1915. godine ostali u Srbiji i nisu učestvovali u borbama na solunskom frontu).[76]

Tvrdnje o Mecgeru ne bi mogle biti tačne već zbog toga što se on od 27. decembra 1918. do 24. aprila 1919. nalazio u pritvoru zbog optužbi da je u Srbiji činio zverstva za vreme rata. „Juriš na kasarne" i ideja sa četiri „čete" od kojih bi svaka imala svoj zadatak u preuzimanju vlasti u Zagrebu pripadala je stvarno Matuzoviću, (koji je u januaru ili tačnije u februaru 1919. bio u Zagrebu i bio zatvoren u istom zatvoru u kom i Mecger)[77], i on ju je lansirao preko provokatora Alfreda Dijamantštajna. Prema izloženom planu i rasporedu dejstva Mecger je, štaviše, bio pesimističan. Sa svoje strane navodio je da se u Jugoslaviji nešto ozbiljno može učiniti ne s malobrojnim radnicima nego sa seljacima, te je preporučio i rad s nezadovoljnim građanskim političarima i bio mišljenja da svote novca kojim su komunisti raspolagali ili na koje su mogli računati nisu dovoljne.[78]

U prvoj polovini aprila Nikola Kovačević je ponovo nastojao da se utvrdi u Zagrebu. Da bi se bio bezbedniji od policije, zaposlio se u zagrebačkoj tvornici koža, ali je već posle nekoliko dana izjavio da je bolestan da bi mogao da partijski radi. Taj rad je, međutim, prekinut jer je Kovačević 16. aprila uhapšen na Jelačićevom trgu, a potom zadržan u pritvoru mesec dana.[79] Ozbiljniji rad s Mecgerom mogao se početi stvarno tek po Kovačićevom izlasku iz zatvora, tj. od sredine maja.

Na sličan način treba pomeriti za nekoliko meseci Kovačevićeve navode o radu Cilige u Istri još od decembra 1918. i o sastanku revolucionarnih socijaldemokrata na Sušaku ili Rijeci sredinom januara; sastanak je pod vođstvom R. Antolića i S. Cihlara, stvarno održan tek 12. aprila na Sušaku.[80] U to vreme, uostalom, konferencija Jugoslovenske socijaldemokratske stranke za Julijsku Krajinu, 6. aprila u Trstu, izjasnila se za revolucionarni put ka vlasti.[81]

U diskutabilne Kovačevićeve navode spada i sastanak u Sarajevu poslednjih dana decembra 1918. godine, što bi značilo da je Filipović tada bio u Sarajevu a ne sredinom januara 1919. godine, što bi se eventualno

---

[76] ARPJ, MG-II-1b/29, N. Kovačević, Neki podaci, 60—61.

[77] ARPJ, MG-II-1b/15 Sećanja, Bornemisa Vladimira na pripreme i tok kongresa ujedinjenja izjava data u Rijeci 20. VI. 1960.

[78] ARPJ, Prvostepeni sud za grad Beograd, kut. I, fasc. I, str. 166, 168—9, referat vojnog islednika, u Zagrebu 24. XII 1919. u Dijamantštajnovoj aferi (o aferi vidi, ali ipak jednostrano, kod Vidmara, n. n., 10—11).

[79] Vidmar, n. n., 89, ARPJ, Prvostepeni sud za grad Beograd, kut. I, fasc. I, str. 168.

[80] Vidmar, n. n., 77—78.

[81] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 43.

lakše moglo dokumentovati.[82] U svakom slučaju, Sarajevo je bio važan cilj u strategiji povratnika-revolucionara Jugoslovena u Budimpešti još sredinom decembra 1918. godine, jer je odlazak u Sarajevo bio jedan od najvažnijih zadataka u F. Drobnog.[83]

U martu i prvoj desetini aprila rad revolucionarnih socijaldemokrata više se sastojao u pripremanju masa nego u izvođenju konkretnih akcija. Pažnju skreće iznenadna obustava rada u Kreki 6. marta[84] i vesti sredinom istog meseca da se bosansko-hercegovački železničari eventualno opet spremaju za štrajk.[85] Krajem marta vojnoobaveštajna služba je saznala da nekoliko hiljada ljudi u Bosni (crvena garda, zeleni kadar) stoji potpuno pod oružjem, u pripremi za nastup protiv kraljevske vlade i vojske. Ova organizacija i disciplina u njoj dobro su funkcionisali. Organizacija je koristila ogorčenost muslimanskog i katoličkog življa protiv domaćih, bosanskih Srba, jer su ovi, navodno, s njima loše postupili. Zapovednici jedinica pomenute organizacije bili su bivši austrougarski oficiri. Ručnog oružja, mitraljeta i municije bilo je dovoljno, a u Konjicu su imali četiri mitraljeza. Bosanski železničari, koji su bili potpuno organizovani, spremali su se već tada da 1. maja izvedu generalni štrajk.[86]

* * *

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je značaj povratnika revolucionara iz Rusije za stvaranje jugoslovenske radničke partije bio bar okoonoliki koliki je bio značaj levo orijentisanih pripadnika postojećih socijaldemokratskih partija u jugoslovenskim zemljama. Iako su u početku bili sasvim malobrojni, aktivisti koji su učestvovali u oktobarskoj revoluciji, počev od decembra 1918. pa do stvaranja ilegalne grupe pelagićevaca, prvih dana marta, uticali su na to da se revolucionišu i levi socijaldemokrati. Oni su u mase radnika unosili koncepcije o novoj, kadrovskoj radničkoj stranci lenjinističkog tipa i posebno su zaslužni za stvaranje raspoloženja za ilegalan partijski rad. Zbog toga se s pravom može konstatovati da su upravo oni doprineli da ujedinjena SRPJ(k) bude revolucionarna stranka, bez obzira na sve njene slabosti i balast socijaldemokratske prošlosti, koji nisu mogli biti odmah prevaziđeni u jednoj masovnoj i legalnoj radničkoj stranci. Januara i februara 1919. akcije su usredsređene da se pokrene radnička klasa i aktivišu oni agrarni rejoni u kojim je poslednjih godina rata delovao „zeleni kader". Sledećih nedelja akcenat je stavljen na revolucionisanje seljaka u celini i pridobijanje, odnosno pasiviziranje, srpske vojske. Posle obrazovanja grupe pelagićevaca, tokom marta i aprila 1919, pojačanim snagama i pod uticajem povratnika-aktivista i njihovih istomišljenika, počele su se preduzimati i značajnije

[82] Jovo Jakšić (februara 1959), međutim, bio je mišljenja da F. Filipović nikad nije dolazio u Sarajevo u vezi s političkim poslovima (ARPJ, Dopuna sećanja na Kongres ujedinjenja Jove Jakšića).

[83] И. Я. Очак, Неизвестное письмо Филипа Филиповича, Советское славяноведение, № 1/1966,67.

[84] Glas slobode 14. III 1919, 2.

[85] AVII, III—26, br. 3, list 80.

[86] AVII, III—27, br. 1, list 73—3'.

akcije i ispitivati mogućnost preuzimanja vlasti. U to vreme od posebne je važnosti bilo pravilno, lenjinističko shvatanje agrarnog pitanja kao dela revolucionarnog obračuna s režimom i vladajućim klasama povratnika-aktivista iz Rusije i A. Tajkova u Hrvatskoj; njihova jednostavna deviza o besplatnom dodeljivanju zemlje seljacima preko seljačkih sovjeta najbolje je mogla približiti partiji mnogobrojne seljačke mase u Jugoslaviji ili ih bar za izvesno vreme neutralisati. Za rad revolucionarnih snaga i pre i posle obrazovanja SRPJ(k) od velikog su značaja bila iskustva o ilegalnim načinima i sredstvima borbe, koja su povratnici-aktivisti neposredno preneli iz bogate riznice Boljševičke partije i oktobarske revolucije. Možda se činjenica da posle dolaska na vlast komunista u Mađarskoj nije došlo u Jugoslaviji do kakve veće revolucionarne akcije može tumačiti i zauzetošću rukovodećih aktivista oko toga da se prvo obrazuje revolucionarna partija a potom pođe u okršaj s klasnim neprijateljem.

Zbog svega toga je naučno neopravdano govoriti nekako apstraktno o uticaju oktobarske revolucije kao da je dovoljna samo činjenica da Sovjetska Rusija postoji, pa da se mase revolucionišu, traže ujedinjenje radničkog pokreta na novoj osnovi i počnu podražavati akcije koje su dovele do pobedonosnog ishoda revolucije u Rusiji. Iako je primer uspešne proleterske revolucije u velikoj slovenskoj zemlji bio veoma efektan za radne mase i u Jugoslaviji, postojao je i operativni i dnevni agitaciono-organizacioni rad da se mase revolucionišu, politički pravilno usmere i da od očevidaca saznaju pravu istinu o onome što se rađalo i stvaralo u dalekoj velikoj Rusiji. Ne treba zaboraviti da je pored organizovanih povratnika, kojih je do aprila 1919. moglo biti oko dve stotine, bilo vrlo mnogo i običnih, neorganizovanih agitatora sloboda koje je donela oktobarska revolucija; takvih povratnika bilo je na desetine hiljada, jer je Jugoslovena zarobljenika u Rusiji početkom 1918. godine bilo svakako preko 200.000. Aktivisti-povratnici imali su, s obzirom na svoj ipak neznatan broj, veoma velik udeo i u izgradnji programa i političke orijentacije nove radničke partije u Jugoslaviji, iako su od nekih stavova, kao na primer od pravilnog pristupanja pri rešavanju nacionalnog pitanja, većim delom i za izvesno vreme odustali. Zbog toga ne bi bila na mestu sledeća ocena: „Revolucionarna orijentacija Kongresa bila je, međutim, više rezultat borbenog raspoloženja jugoslovenske radničke klase, uticaja krupnih pobeda proletarijata Rusije i Mađarske i revolucionarnih potresa u celoj Evropi, nego poznavanje marksističko-lenjinističkog revolucionarnog učenja i njegove primene na jugoslovenske uslove."[87] Revolucionarna orijentacija Kongresa ujedinjenja nije ni morala da se stvara u potpunosti samostalno, na osnovu jugoslovenske percepcije marksizma-lenjinizma i sasvim individualnih jugoslovenskih uslova, jer su se u mnogo čemu mogla stvaralački primeniti iskustva Rusije i Mađarske, Uostalom, povratnici-aktivisti ako i nisu prenosili revolucionarna iskustva dovoljno elastično, slušali su glas revolucionara kojima nije data prilika kao njima da učestvuju u oktobarskoj revoluciji, uz dobru individualnu i grupnu analizu konkretnih jugoslovenskih uslova.

---

[87] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 47—8.

D-r BOGUMIL HRABAK

PARTICIPANTS YOUGOSLAVES À LA RÉVOLUTION D'OCTOBRE ET FORMATION DU PCY

RÉSUMÉ

Se basant sur les matériaux d'archives, publiés et inédits et sur quelques écrits de caractère de mémoires des principaux activistes rapatriés de la Russie, l'auteur a tâché de traiter une composante dans la création du PCY, jusqu'à présent entièrement négligée. Dans les interprétations précédentes de la formation du PCY on partait de la conditions relativement connue des partis socila-démocrates dans les pays yougoslaves et du désir des forces progressistes dans ceux-ci qui les partis social-démocrates existants s'unissent dans l'Etat constitué par l'acte du 1-er décembre 1918, pour permettre à la classe ouvrière unie de faire face à la bourgeoisie unie. Cependant, les témoignages des activistes rapatriés ainsi que les matériaux d'archives indiquent qu'une activité politique-révolutionnaire organisée par les activistes rapatriés de la Russie et de leur amis qui partageaient les mêmes opinions était développée dans toute la Yugoslavie même avant la fondation du groupe révolutionnaire „Pelagić" en Vojvodina.

L'auteru se tient d'abord aux déclarations faites par Nikola Kovačević et Franjo Drobny sur l'établissement des relations avec les social-démocrates, orientés vers la gauche à Zagreb, Slavonski Brod et en d'autres localités dd Slavonie et du Littoral Croate, à Sarajevo et en d'autres localités de Bosnie. La première phase de ce travail se termine par les consultations de N. Kovačević avec Filip Filipović et les chefs des ouvriers de Bosnie. Lors de ces entretiens déjà on a déterminé la stratégie et la tactique relatives à la création du parti ouvrier du nouveau type léniniste. L'opinion générale était qu'il ne fallait pas viser à un parti fermé qui démontrerait son existence par un manifeste sur sa formation, mais qu'il fallait réunir les partis existants, pris dans leurs ensembles, sur un programme révolutionnaire. Pour une telle conception que les communistes yougoslaves à Moscou n'avait pas envisagée, Kovačević devait procurer l'approbation des autres activistes, revenus de Moscou. Pour cette raison il fit un voyage à Zagreb pour se mettre là-dessus d'accord. avec Vladimir Ćopić, et ensuite à Novi Sad où les activistes rapatriés étaient le plus nombreux. Sur cette question devaient se prononcer aussi les bureaux de la III-e Internationale en train de se former et pour cette raison F. Filipović voyagea à Vienne et à Budapest. Cette phase du travail se termina vers la fin de février 1919.

L'auteur vérifie les témoignages des activistes rapatriés sur la formation du réseau de parti illégal en Croatie, en Bosnie, en Serbie, en Vojvodina, en Dalmatie, an Macédoine et ensuite aussi en Slovénie, en Istrie et au Monténégro au moyen des matériaux d'archives sur la radicalisation des masses et les mouvements des révolutionnaires qui dirigeaient cette action. Les mois de janvier et de février se sont écoulés dans l'activation de la classe ouvrière et des régions agricoles où se manifestait, pendant la guerre, l'activité du „cadre vert" (zeleni kader). Aux mois de mars et d'avril on a insisté surtout sur le révolutionnement des paysans et on a tâché de gagner ou du moins d'inactiver l'armée serbe qui avait occupé la Croatie et la Bosnie—Herzégovine. Dans certains documents militaires de cette époque on mentionne déjà la possibilité d'une révolte à main armée parmi les paysans croates dans la région de Varaždin et également dans la Podravina (bassin de la Drave) et parmi les cheminots de Bosnie. Cependant, une action pareille n'eut pas lieu en Yougoslavie, mame pas aprés l'arrivée des communistes au pouvoir dans la Hongrie voisine, lorsque furent créesé les conditions favorables pour l'activité révolutionnaire en Yougoslavie, probablement parce que le travail pour organiser le nouveau parti avait absorbé dans une grande mesure les forces révolutionnaires dirigeantes.

L'auteur est arrivé à la conclusion que l'importance des révolutionnaires rapatriés de la Russie pour la création du Parti communiste yougoslave était du moins égale à celle des membres des partis social-démocrates existants, orientés vers la gauche, dans les pays yougoslaves. Bien qu'ils fussent peu nombreux au début, ces activistes rapatriés qui avaient pris part à la révolution d'octobre, exerçaient, à partir du mois de décembre jusqu à la création du groupe illégal „Pelagić" (le 2 mars 1919) une influence sur les social-démocrates de gauche au sens de leur révolutionnement. Ils introduisaient dans les masses

des ouvriers et des paysans à l'attitude révolutionnaire, les conceptions sur le nouveau parti du type léniniste et la création des dispositions pour le travil de parti illégal est leut mérite spécial. D'une importance particulière était leur opinion correcte sur la question agraire en tant que partie du règlement de compte révolutionnaire avec les classes dirigeantes; leur simple devise sur la distribution gratuite des terres aux paysans par l'intermède des soviets paysans était la plus appropriée à rapprocher les nombreuses masses paysans en Yougoslavie du parti ou du moins à les neutraliser pendant un certain temps. Pour cette raison l'auteur considère comme scientifiquement injustifiable de parler de l'influence du Grand Octobre d'une façon quelqeu peu abstraite, comme si le fait même de l'existence de la Russie Soviétique suffisait à révolutionner les masses, à les faire demander l'union du mouvement ouvrier et à commencer à imiter les actions qui ont mené à une issue victorieuse les choses en Russie. L'auteur est d'avis qu'outre l'exemple à imiter, ili existait également le travail journalier et opératif d'agitation et de propagande pour révolutionner les masses. Les activistes rapatriés prenaient, vu leur nombre tout de même insignifiant, une grande part à l'élaboration du programme et de l'orientation politique du nouveau parti ouvrier en Yougoslavie, bien qu'ils fussent obligés de renoncer, du moins pour une bonne part et pour un certain temps, de certaines attitudes, comme par exemple de l'abord correct de la question nationale.

Зборник Филозофског факултета у Приштини III
Buletin i Punimeve Shkencore të Fakultetit Filozofik të Prishtinës III

Др СВЕТОЗАР Г. ЧАНОВИЋ

РАД УЧИТЕЉА НИКОЛЕ МУСУЛИНА У ПРИЗРЕНУ И ЊЕГОВИ ПЕДАГОШКИ ПОГЛЕДИ

Никола Мусулин је један од оних просветних радника који долазе на Косово и Метохију у тренутку када почињу да се, посебно у градовима, јасније испољавају промене које ће „под утицајем продирања европског капитализма" све снажније „разарати феудалне односе, разбијати балканску чаршију и њену трговину и занатство, и што је врло важно, повољно утицати на изграђивање грађанске класе... а самим тим и на јачање национално-ослободилачких покрета..."[1] Овај процес трајаће овде дуже него у другим нашим крајевима, али ће релативно брзо јачати оне снаге које захтевају одлучнији обрачун са старим односима и схватањима.

На бази таквих друштвених промена све јаче се истичу захтеви за променама у области школства, посебно у унутрашњем животу школа, у наставно-васпитном раду чији је носилац напредни грађански елеменат.

У шестој деценији 19. века, непосредно после кримског рата, отворене су прве школе организоване према новим потребама, најпре у Призрену и Приштини, затим у Пећи, а нешто доцније и у неким другим градовима. Учитељи у овим школама били су педагошки образовани људи који су се бавили и широком просветном активношћу у народу, доприносећи тако јачању националне свести и припремању услова за организовану борбу за национално ослобођење[2].

С обзиром на то да је Никола Мусулин у својој школи у Призрену први на Косову и Метохији организовао наставу према новим педагошким схватањима и дидактичким захтевима, приказаћемо његов педа-

---

[1] *Др Васа Чубриловић*, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд, 1958, стр. 216.

[2] Поред Николе Мусулина у то време дошао је у Приштину, за учитеља, Милан Ковачевић, а у Пећ Сава Дечанац и Паја Поповић. Нешто касније долази још неколико просветних радника који ће наставити да се боре за осавремењавање школа у овим и другим градовима Косова и Метохије.

П. Деспотовић у својој „Историји педагогике" (Београд, 1902.), поред Николе Мусулина и Милана Ковачевића помиње Јордана Х. Константиновића и Милана Поповића. О Н. Мусулину и поменутим учитељима пишу још неки писци и научни радници. Сви они узимају их као прве заслужне просветне раднике који су започели борбу за нову школу на овом подручју.

гошки рад држећи да ће то допринети разјашњавању неких збивања у овдашњем школству која су од интереса за нашу историју школства и педагошке мисли.

* * *

Проучавајући литературу која се бави школством у Срба на Косову и Метохији, запазили смо да већина аутора види да школство, почевши од шездесетих година 19. века, доживљава промене, али не уочава чињеницу да су у питању радикалне промене које су знатно раније почеле да се врше у другим нашим крајевима под утицајем развијених капиталистичких земаља Европе. Још мање има покушаја да се објасни друштвено-економска условљеност збивања у школству. Штавише, друштвено-политичка збивања у Турској тих година приказују се доста површно, па и нетачно, а тако и друштвене прилике у овим крајевима. Стога се, разумљиво, многе оцене саопштене у овим радовима морају узети с резервом. Међутим у неким радовима сачуван је велик број података и докумената који су, ако се посматрају у светлу оцена тадашњих друштвених збивања датих у новијим историјским студијама, добра основа за дубљу научну анализу просветних прилика и школског живота.[3]

Познато је да су после кримског рата опште прилике биле нешто повољније за хришћанске народе у Турској. То је, мање или више, искоришћено и за оживљавање културно-просветне активности. У овом периоду дошло је и на Косову и Метохији до знатно шире активности на развијању просветног рада, који се до тада осећао само у неколико градова, и то у оквиру верске активности.

Српска влада није тада ништа значајније предузимала да помогне развој просветне активности у овим крајевима. Само су појединци и неке добротворне организације настојали да одговоре захтевима из ових крајева, који су били све чешћи и упорнији, да им се дотуре школске књиге и пружи новчана помоћ. Црквени кругови у Србији такође нису могли бити насиоци ових подухвата. Зна се да је Митрополија у Београду настојала да удовољи неким захтевима. Међутим, све то није могло битно утицати на брже мењање постојећег стања у школству.

Домаће свештенство, оно најниже, објективно је било упућено на подржавање иницијатива за јачање просветног живота и осавремењавање школа, али само није било у стању да нешто озбиљније учини у овоме правцу. Овдашњи црквени врхови, везани ставовима и одлукама Цариградске патријаршије, такође нису помогли нове тенденције у школству.

[3] Од радова о просветним приликама у овим крајевима доста података даје студија Петра Костића: „Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века", Скопље, 1933, и рад др. Јована Хаџивасиљевића: „Просветно-политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку", Београд, 1928. Остали писци најчешће у склопу других разматрања наводе податке о школама и учитељима. Постоји доста обимна архивска грађа која се односи на школство XIX века у Срба у овим крајевима у Архиву СР Србије и Покрајинском државном архиву, коју тек у наше време почињу да проучавају неки научни радници.

Турска државна управа доста дуго није скоро ништа предуземала да у свом школству на овом подручју спроведе много раније прокламоване реформе, а о школству поробљених народа није се ни бринула, већ је углавном с подзрењем гледала на све што је предузимано да се оно упапреди.

Према томе носиоце тежњи. па и конкретних подухвата, да се школство овде измени треба тражити на другој страни — у грађанском сталежу, коме су промене биле потребне. О томе посредно говоре писци неких хроника, у којим се могу наћи констатације да су, углавном, богати трговци, надахнути тежњом „да у народу пробуде национални дух", доводили нове учитеље и да су их, у ово време, сами плаћали. Они нису ни могли схватити и исказати нужност појаве на историјској позорници нових снага и нових тенденција. Чињеница да су се овде, у прво време, водећи људи из грађанског сталежа окренули школству разумљива је, јер су у одређеним условима, могли да преко њега највише постигну у остваривању свог циља.

Грађански елеменат је настојао, у складу са својим интересима, да уведе нове наставне садржаје и нове методе рада. Али, требало је наћи нове, способне учитеље, а њих у овом крају није било. Учитељи које су довели у то време били су, без изузетка, спремни за реализовање ових нових схватања и за најшире културно и политичко деловање у народу на јачању националне свести. У ствари, ови просветни радници прихватили су се овог посла зато што је то одговарало њиховим интересима и погледима. Никола Мусулин се много трудио да оправда поверење које му је указано мада није имао времена да доврши оно што је започео. Околности у којим је живео и радио натерале су га да Призрен напусти после трогодишњег рада у њему.

1.

Никола Мусулин је рођен 1827. године у Мусулину, у Гормију, у Горњој Крајини. Завршио је Богословију у Сремским Карловцима. Зна се да је 1851. године радио као учитељ у Загребу. Шта је и где радио пре него што је дошао за учитеља у Скадар не знамо. Нешто више података о раду у Скадру оставио је он сам. Петар Костић у свом делу „Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини" бележи да је Мусулин дошао у Скадар 1856. године[4]. Међутим из једног Мусулиновог писма које сам нашао у Покрајинском државном архиву у Приштини, писаног у Призрену децембра 1856. године (по старом календару — С. Ч.), може се закључити да је он радио у Скадру као учитељ три године, а то значи да је морао тамо доћи крајем 1853. године. Петар Костић даље наводи неке појединости о раду Мусулина у Скадру, па између осталог каже да је он (Н. Мусулин) „видео како католички фратри уз моралну помоћ тамошњих консула католичких

[4] Др Јован Хаџивасиљевић у делу „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку", стр. 140, каже да је Мусулин дошао у Скадар за учитеља 1855. године.

држава насрћу на порушене цркве и манастире православне... а шака православних Срба у Скадру и околини нема таквог заштитника, те Мусулин одлази у Беч и моли тамошње руско посланство да се постара како би руска влада отворила свој конзулат у Скадру"[5]. У писму које је послао из Призрена митрополиту београдском, 14. децембра 1856, Н. Мусулин говори о свом раду у Скадру. Између осталог, он пише: „Кроз време тригодишњег мог бављења у месту Скадру, трудио сам се колико су ми највише силе и обстојатељство допустили, да моју дужност према милог ми рода Српског, у мом звању тачно извршавам, и морам истину исповедити да сам кроз тако мало време код онако запуштеног народа... добар успех српске народности учинио, али будући да је мало число општества Српског у Скадру и да због сиромаштва нису у стању сами учитеља издржавати, к тому је и мали број деце за науку способно, због чега је и мој круг делатности ограничен био. Зато пошто сам тамо Српску школу завео, у исту Српске књиге увео и ред, поставио (само ако они тај ред буду могли и хтели убудуће набљудавати) определио сам се да амо у Призрен за учитеља дођем, како би на већу моју утеху, и на вишу ползу милог ми рода Српског будуће време провео. У тој намери оставим Скадар, и преместим се овде у Призрену од куда сам и узео слободу ово писмо вашему Високопреосвештенству спровести[6]. Толико знамо о раду Николе Мусулина у Скадру. Из ових података могу се видети његове побуде и тежње које су га одвеле далеко од родног краја.

У овом писму Н. Мусулин помиње „ред" који је „поставио" у својој школи у Скадру. Овај његов ред посебно нас овде интересује. Зато смо тежили да сазнамо шта он под тим подразумева.

Призрен је место у коме ће Н. Мусулин, како сам каже, „на већу своју утеху и на добро рода свог" покушати да уради оно што се од њега очекује (у Призрен га је довео богати трговац Димитрије Младеновић Мишетевић). Одмах по доласку отворио је школу у коју ступају сви „одраслији ђаци из старовремске школе попа Лазе"[7]. Сама ова чињеница говори да се његова школа разликовала од ове прве школе, из које је добио ђаке, и од свих школа које су до тада радиле у Призрену. Мусулин развија и широку активност на културном плану. Око њега се за кратко време окупило „све што бејаше незнањем затуцано"[8] тако да се убрзо представио као истински народни просветни радник, и како Петар Костић каже, „као човек много ширих погледа и развијенијег смисла, него поједини државници у Србији, за просвећивање нашег народа у бившој Турској"[9]. Он увиђа да је неопходно разгранати школску мрежу и стога се обраћа Београду захтевајући да се пошаљу нови учитељи и да им се обезбеде плате. Упорно је тражио да се одавде пошаљу у Србију

[5] *П. Костић*, поменуто дело, стр. 10.

[6] Покрајински државни архив, Приштина, фото-копије докумената из Државног архива СР Србије.

[7] *Петар Костић*, исто дело, стр. 10.

[8] Ibid., стр. 10.

[9] Ibid., стр. 10.

младићи ради школовања[10]. Од њега је потекао и предлог о остварању једне школе која би припремала кадар за просветни рад у народу. Овај предлог морао се ограничити на школу типа богословије, јер је Мусулин знао да свака друга школа не би могла бити отворена. Упоредо с оваквим настојањима и сам је радио да у Призрену отвори и више разврсде основне школе, желећи да омладини дадне шира знања потребна за живот, али су га у томе омеле високе црквене старешине[11].

У Призрену долази до отвореног сукоба између Н. Мусулина и митрополита рашко-призренског Мелетија. Петар Костић каже да га је Мелетије у почетку помогао и да је за овај сукоб криво „неколико неваљалаца" који су их завадили разним интригама .Међутим, како видимо, није се овде радило само о неколико неваљалаца. Сукоб има дубље разлоге. Зна се да је група људи у Призрену подржавала митрополита Мелетија, који је доследно спроводио политику Цариградске патријаршије, а рад Мусулина све више се косио с њом. Тако је Мусулин, и поред подршке угледних Призренаца, убрзо наишао на велику препреку у свом раду. Све се свршило тако што је Мусулин анатемисан од Патријаршије. Митрополит Мелетије објавио је то у цркви 1859. Тада је Мусулин оценио да Призрен треба напустити. Са Мелетијем се сукобио одмах пошто је дошао у овај град, што се види из његовог писма (1856. год.) упућеног Митрополији у Београду, у коме се жали на тешкоће и између осталог пише: „Вашем Високопреосвештенству добро је познато непријатељство грчки владика којим они противу нас Срба и противу словенства дижу. . . тако да се и овдашњи владика Мелетије јавно противу мене показао, и народу забрањивао да код мене шиљу децу у школу. Не мање он је и паши говорио да он неће да сам ја учитељ овде. . . "Мусулин даље пише да је у *добрим односима с народним старешинама*, па су „за сад" ова настојања митрополита у том правцу пропала.

У поменутом писму Никола Мусулин моли митрополита да му „књиге школске за три разреда у 50 екземплара код светлога Књаза и Високог правитељаства најмилостивије издејствовати изволи. . ." Али, важне податке сазнајемо из његовог другог писма упућеног митрополиту 22. фебруара 1858. године.[12] Из документа се види да је овај први савре-

---

[10] *П. Костић*, у свом раду „Просветно-културни живот православних Срба у Призрену" пише о Николи Мусулину и још неким учитељима тога времена и између осталог каже: „Док су се старовремески учитељи, прави мученици, сматрали као какве слуге . . . дотле спремнији учитељи благодарећи својој иницијативи — не само много раде на преображају старовременске наставе, него се још старају припремити млађе снаге даљим школовањем, које ће бити у стању да их замене. Они постају и народне вође у просветном и политичком раду".

[11] *Др Ј. Хаџивасиљевић* наводи писање листа „Видовдан" бр. 111 о призренској школи који бележи да у Призрену постоји школа која има до 200 ђака и да је отворена и школа за женску децу. Овај лист информише да је Никола Мусулин настајао да оснује виши разред за мушку децу, али га је у овоме спречио Мелетије — митрополит рашко-призренски који је био грк.

[12] Фото-копија документа чува се у фонду Покрајинског државног архива у Приштини.

мени призренски учитељ радио у својој школи по наставном плану и програму који је тада био на снази у Србији. Н. Мусулин изражава у писму радост што је његова молба од 14. децембра 1856. усвојена (након годину дана — С. Ч.) и тражене књиге послате. Из садржаја писма произилази да је поред буквара и читанчица, земљописа и историје, Мусулин добио и знатан број црквених књига. Зато захваљује на овоме и каже: „Покрај тога још би ми и већу милост и благодејаније били учинили да сте нам у место календара са шематизмом од 1854 и 1855 год. послали књижице које се сад у основним школама књажевства Србије предавају, и које су неопходимо нужне, као на пр. Прва, Друга и Трећа читанка, Прва знања, Писмени састави, Српска граматика, Кратка рачуница, Пространи катихизис итд. Овде поменуте књиге су не само целисходне, него и вразумитељно и укратко састављене да се из њи младеж за кратко време много ползовати може". Из тога се види да је Мусулин и ствари први предузео кораке да се из Србије добију савремене школске књиге што је било од непроцењиве користи за мењање начина и садржаја рада осталих учитеља у школама овога краја. Колико он придаје значаја овом питању види се из следећих његових мисли: „. . .Са тим не само да сте овој дечици високо благодејаније учинили него сте и мене обавезали, да покрај неизречене моје благодарности, и даље могу дужност онако чинити, како отечество моје (Српско) од мене изискује". Уједно се извињава што тражи много па каже: „Истина и сам признајем да неби требало да оног који сам прст даје целу руку искати. Али онај који је у нужди тај обично своје благообразије као у неком другом виду показује. . ."

Треба истаћи још неколико података који употпуњују представу о активности Н. Мусулина и Призрену. Забележено је да је он, као карловачки ђак, после сто година увео црквено певање на нашем језику, што је оставило снажан утисак у народу. Унео је такође у народ много патриотских песама и бринуо се о чувању историјских и културних споменика. За његово име везан је и један значајан документ из наше историје. У породици Симе Поповића Дворанца, из села Дворана, пронашао је „Призренски рукопис Душановог законика" који је дао на чување Народној библиотеци у Београду.

Бавио се и књижевношћу. Главни су му радови: збирке ратних песама под насловом „До зоре" (1863. и 1881), епос „Мијат хајдук и Асан-ага Куна (1894) и већи драмски спев „Правда и Слобода" (1897). Књижевне прилоге потписивао је са Н. М. Голмирац[13]. Већину ових радова написао је за време службовања у Београду. После Призрена био је учитељ на Цетињу, у Великом Градишту, Смедереву и Београду где је и умро 1903. године.

2.

Написао је две педагошке расправе, а најзначајнији рад је издао у Београду 1880. године под насловом „Мисли о настави — за родитеље,

[13] Види о томе у II књизи Ст. Станојевића „Народна енциклопедија — Српскохрватско-словеначка, 1929, стр. 925.

свештенике, учитеље и све који се наставом баве"[14]. Ово дело, у коме на концизан начин износи своја схватања о неким важним питањима организације школства и наставно-васпитног рада, омогућио нам је да сигурније судимо о његовим друштвеним погледима и употпунимо нашу представу о њему као педагогу.

На основу онога што се зна о практичној активности Н. Мусулина и на основу његовог рада „Мисли о настави" може се тврдити да је он био хумана и напредна педагошка личност. Добро је познавао дела буржоаских либералних педагога, нарочито оних који су полазили од педагошких ставова Ј. А. Коменског, Ј. Ф. Песталоција и А. Дистервега, а осећа се и утицај педагошких идеја француских материјалиста. Разуме се, он се није могао отети свим оним струјањима која су била захватила педагошку стварност тог доба, а посебно педагошке раднике у Србији. Уводна разматрања у овом раду и осврт на школски систем Србије потврђују ову нашу констатацију.

Рад „Мисли о настави" Мусулин је, издао очигледно, с намером да помогне људима који се на било који начин баве васпитно-образовним радом. Свакако да је у то време, кад је било релативно мало текстова писаних на ову тему, то имало одређен значај и смисао.

Треба рећи да је ограниченост његових погледа условљена нивоом тадашње педагошке мисли и наставне праксе уопште, посебно у Србији, као и нивоом његовог педагошког образовања. Али, лако се може уочити настојање аутора да критички оцени стање у школству, посебно у наставној пракси у школама у Србији. То је, по нашем мишљењу, највредније у овој књизи Н. Мусулина. Његов основни захтев је да се просветно-педагошка активност и организационо и садржински постави и одреди према потребама најширих народних слојева. Стога решења у школству и наставној пракси он не прима као готову ствар већ их подвргава смелој киртици.

Прво што Мусулин истиче у свом делу је схватање да је школа „прво и право место где човек своје знање добија"[15] и посебно указује на велики значај умног развитка свих људи да би закључио да од тога „долази: сагласије, срећа, благостање и људски напредак"[16]. Полазећи од поставке да се човек „као и све у природи поступно развија"[17] и да се „при развијању сваке ствари и њене особине поступно са њом развијају, па се тако и при развијању човекове физичке снаге и умне његове моћи поступно развијају"[18] он помиње четири основна периода: детињство, младост, мужевност и старост. Упознавајући читаоца с основним карактеристикама сваког од ова четири различита периода у развоју човека, писац указује и на факторе који у сваком од њих делују. Човек

[14] Књигу сам добио у Народној библиотеци у Београду, регистровану под бр. I, 610.

Никола Мусулин је написао још једну мању педагошку расправу, а ово му је први педагошки рад.

[15] *Никола Мусулин*, Мисли о настави, стр. 12.

[16] Ibid., стр. 10.

[17] Ibid., стр. 10 и 11.

[18] Ibid., стр. 11.

„као дете и младић учи се у кући и школи, као човек у друштву и послу а као старац учи се опстајатељством и својим искуством — опоменом на прошлост, — и према опстајатељству и прошлости, и будућност одређује"[19] Сагласно оваквом ставу следи његов закључак да „прво место и почетак у настави заузима кућа и породица, но како се сва кућевна и породична настава *ограничава на једини ред, тј. на навику реда* (подвукао С. Ч.), то се она и не може узети као настава, него се само узима као спрема за школу, којој је право место школа".[20] Следе нарочито интересантна објашњења која још дубље осветљавају његово становиште да је школа основни фактор у развитку човека. Н. Мусулин каже: „Почетак дакле неге и образовања човечјег долази у дужност родитеља, а они су то по могућству свакојако чинити дужни, — друштву је пак дужност да то доврши, а искуство најпосле и једно и друго усавршава".[21] Иако породици придаје велик значај, он ипак — вероватно под утиском тешкоћа с којима се бори породица оптерећена многим пословима и због тога што, како он каже „постоји још и родитељска природна наклоност, ка деци својој, тако, да им олако пропуштају чинити и оно, чиме се размишљајући човечији ум не би сложити могао"[22] не верује много у њену моћ. Слично гледа и на улогу друштва (мисли, свакако, на најшири утицај разноврсних фактора који непосредно и посредно делују на личност): „Друштво је пак, позвано, људе од зла одвраћати и на добро их привикавати, али поводећи се по свом равнодушју или иначе, још мање то удејствовати може",[23] а што се искуства тиче, „оно одвећ тешко и доцкан долази".[24] Произилази из тога да углавном све то школа започиње и завршава. Свакако је овакво гледање на улогу појединих фактора у друштву (веровање једино у школу) производ његове неверице у способности друштва у коме живи, али делом и резултат његове професионалне уобразиље која га је довела до „школско-педагошке искључивости" те и немогућности да се издигне изнад тешкоћа које су га пратиле у његовом суделовању у остваривању овог друштвеног задатка. У сваком случају ово је и отворена критика постојећег стања у друштву „које и ако је дужношћу човечанском позвано, људе од зла одвраћати и на добро их привикавати, *поводећи се по свом равнодушију* (С. Ч.) или иначе, још мање то удејствовати може". Он би, очигледно, био спреман да прида значајну улогу породици и широј друштвеној средини у формирању човека, али не може јер нема довољно гаранције за то. Дакле, без икаквог двоумљења он тражи спас човеку у школи, коју силом прилика ставља изнад друштва да би њен производ прогласио неопходним за друштво. Очигледно је Н. Мусулин упао у противуречности свога времена и тражио излаз који му се чинио најбољим. Друштво је, по њему, равнодушно, породица је и објективно

[19] Ibid., стр. 12.
[20] Ibid., стр. 12.
[21] Ibdi., стр. 8.
[22] Ibid., стр. 8.
[23] Ibid., стр. 9.
[24] Ibid., стр. 9.

и субјективно углавном неспособна у вршењу ове своје функције, а искуство веома касно долази па зато у школи види најбољу гаранцију за формирање човека као друштвоно корисне личности.

Стога је разумљиво што Н. Мусулин, кад придаје тако важно место школи у формирању личности, истиче учитељски позив „наспрам свију других струка у друштву"[25]. Зато се он одмах пита: „Познају ли г. г. учитељи овај свој узвишени задатак, јесу ли се они доиста за тако велико и деликатно звање и занимање спремили, како би у томе свој задатак на општу корист човечанства поуздано решавали: родитеље и друштво достојно замењивати могли? И напослетку да ли су они постављени у оно стање, у ком би тај свој узвишени задатак, без прекора, на општу корист решавати могли. . ."[26] Очигледно је да он није задовољан стањем ствари па зато и поставља оваква питања. А да је тако, може се закључити и из неких других његових мисли које налазимо у овом раду. Уосталом, познате су дискусије које су се тада водиле о начину школовања учитеља, а стално је било присутно и питање општег друштвеног положаја просветних радника. Зато су Мусулинови ставови о улози учитеља позитивни, тим пре што се знају тадашњи општекултурни ниво широких народних маса и проблеми који су се у овој области дурштвеног живота били нагомилали.

Остала крупна питања којим се Н. Мусулин бави у својој књизи су школски систем, организација наставно-васпитног рада и, посебно, питање наставних садржаја. Он посматра овај комплекс педагошких проблема у зависности од „потреба и захтева које би се од школа очекивати имало"[27], тј. од друштвених потреба како их он види.

Врло често Н. Мусулин истиче становиште да школска организација и рад морају бити усклађени с друштвеним потребама, с потребама самих грађана. Управо, с овог становишта он размарта сва ова питања и то је полазна основа свих његових критика. Мусулин указује на то да наставно-васпитна активност и „знања. . . која се ученику посредством науке у школи предају" морају такође бити у непосредној зависности од животних потреба човека. Али, он као педагог иде даље па каже да ова знања морају бити „према умном напредовању човековом удешена, тј. одмерена и тако поступно распоређена како се не би или недовољним предавањем шкодљива млитавост код ученика одомаћила, или како се неби, са несразмерно многим предавањем, још неразвијена умна моћ његова толико оптеретила колико она у себе сместити, тј. сносити кадра не би била"[28]. Ове мисли нису оригиналне, али је значајно да их један учитељ толико истиче баш у време кад ни многи одговорнији педагошки кругови нису то озбиљно схватили. Мусулин је чврсто стао на страни оних који су се не само у теорији већ и у пракси борили за њихову реализацију.

Колико он придаје значаја доследном примењивању принципа одмерености наставе према узрасту ученика и принципа поступности

[25] Ibid., стр. 10.
[26] Ibid., стр. 10.
[27] Ibid., стр. 13.
[28] Ibid., стр. 13.

и систематичности у настави види се из следећих речи: „Искуство је показало — каже он, — да као год што је за физичку снагу човекову шкодљива млитавост, или кад се она — физичка човекова снага —, непоступно и много тешким бременом оптерећава, да је исто тако — и још и више шкодљиво за њ, кад му се умна његова моћ или недовољним предавањем заступљује или са прекомерним предавањем знања умна моћ оптерећава. — Ово је последње горе од првог — јер се њом ученик не само истискује из природно поступног развитка, у сопственом размишљању, него му се оно тиме још у хаос доводи"[29]. На друге наставне принципе он се не осврће директно, али се види из његових мисли да много пажње придаје „искуству" и „сопственом размишљању", подстицању „активности и тежњи" и „интереса" код деце. Све то говори да се он кретао у познатом оквирима и већ тада усвојеним схватањима о настави. Међутим, он не прихвата односе, методе и поступке у школи који су унапред до детаља одређени већ тражи наставу прилагођењу конкретним условима и потребама, одуховљену и стваралачку.

Никола Мусулин се упушта и у критику школског система у целини, а нарочито основног образовања. Добро је познатвао и стање у свим средњим школама тадашње Србије, њихове васпитно-образовне задатке, наставне садржаје и организацију нставе. У вези с тим он каже, између осталог, следеће: „Јесу ли ова заведења у којима се младежи знање предаје; и друштва, према потребама наше земље и сваког појединог грађанина довољно удешена; јесу ли према природном развитку човека и својству народа нашег одмерена; јесу ли према данашњем и будућем нашем положају одређена; какву и колику корист ученик из њих изнесе; или колико се народ њима користи и колико би се користити могао, није наше о томе суд изрицати, јер ће то историја наше наставе и умног развитка у своје време тачно обележити моћи"[30]. Ипак, није пропустио да изрази свој суд нарочито о основној школи, за коју каже да је „не само једини извор образовања и знања народне масе; него је још и основ и почетак свију следујућих наука и знања..."[31] У овим својим разматрањима врло детаљно пише о значају основног образовања, па закључује: „А уместо тога као да се — по неком општем правилу — већа брига обраћала томе: да се само са организацијом просветних установа, иде што даље, те да се што више угледног знања добије. Што све тако изгледа, као да се томе само хтело стећи гласа научном напредовању или своме имену?"[32] Оштрији суд о стању у основном школству тешко се могао дати. Мусулин изражава своју забринутост због небриге о основном образовању народа и због усмеравања школства ка потребама „виших друштвених слојева" који су се трудили да, по угледу на западне државе, брже-боље-организирају школе које ће им обезбедити „угледно" знање. Он није против свих ових школа али, по њему, оне се морају природно надогра-

[29] Ibid., стр. 13.
[30] Ibid., стр. 16.
[31] Ibid., стр. 16.
[32] Ibid., стр. 17.

ћивати на широку мрежу основних школа, „које су не само једини извор образовања и знања народне масе, него још и основ и почетак свију следујућих наука и знања". Њега не задовољава ни стање у средњим школама „које — каже он — пате од нагомилавања непотребним садржајима". Оштро критикује и уџбенике и начин њиховог стварања јер су, по њему, углавном неподесни за наставу, несистематични, преопширни и неразумљиви деци којој су намењени. У вези с примедбама да су садржаји предимензионирани, он настоји да буде јасан и каже да није против тога да се савлада све што је битно и човеку неопходно за живот. Свестан је чињенице „да су људске потребе и удобности у доцнија времена постале многобројне и различите",[33] али зато тражи да се људи од почетка оријентишу на стицање „оног знања. . . каковим се ко радом на своју и општу корист занима".[34] Зато захтева да школа прати друштвени развитак, посебно индустријски напредак, али то мора бити у складу с општим психофизичким могућностима младог човека и основним педагошким захтевима.

Мусулин је свестан и чињенице да тековине људског ума и друштвеног напретка нису доступне његовом народу, због чега је огорчен. „Знање ових вештина, — каже он — јако је корисно и потребно (мисли на технички развој — С. Ч.) а било би по народе од врло велике среће само кад то све не би било у рукама богаташа и великаша, и да се на општу штету народа корист од свега тога, на њих саме односила неби".[35] Протестујући против небриге о народном просвећивању и критикујући дуализам који се почео оцртавати у школском систему, Мусулин постепено прелази на критику друштвеног стања. Могао је поћи и обрнутим редом. „Али, — пише он — ваљда ће кад год наступити и време кад ће се човечанство међусобно, без разлике вере и народности, имања и занимања, у једнакој мери штовати; и кад ће се сваки по своме занимању, на своју и општу корист поштено и подједнако бавити; кад ће подела рада и имања и њихове користи правичније одређени бити, тј. кад ће једни према другом у свему узајамну улогу, на општу корист свршавати".[36] Ипак, прави излаз и право решење проблема који су га мучили није могао сагледати. Тражио је решење „у свеопштем умном развоју људског рода", у чему видимо и основу свих његових настојања да школу и учитеља стави у центар друштвених збивања. Тако он верује да ће све друштвене проблеме „свеопшти умни развитак људски само онда правично одредити и основно решити моћи, кад умно образовање у свеопштој маси свога корена истински ухватило буде".[37] Он, дакле, као и неки педагози раније, образовању приписује велику моћ и у њему гледа основну полугу за коју се треба ухватити да би се разрешиле све неправде и невоље друштва у коме живи, али сужава платформу за то — све своди на школу. Још на једном месту Н.

[33] Ibid., стр. 17.
[34] Ibid., стр. 19.
[35] Ibid., стр. 20.
[36] Ibid., стр. 20.
[37] Ibid., стр. 20.

Мусулин недвосмислено истиче то своје схватање: „Јер, од уједињеног општег образовања људског, следује опште сагласније људи, а од општег сагласенија људи долази срећа људи, благостање народа, цветање држава а и многа друга добра за људе произилазе"[38]. Ове су мисли изречене под утицајем филозофских и педагошких схватања која је уважавао, али се види да није био добро упознат с најнапреднијим погледима на друштвене проблеме свога времена. Зато он не види друге путеве — нема алтернативе. Али тако упорно инсистирање на школи и образовању, преко којих хоће да разреши основне проблеме друштва, свакако није само последица његове филозофско-педагошке опредељености већ и прилика у којим је живео. Овде је битно да из његовог незадовољства конкретним стањем избија захтев за његово мењање, али није био свестан да је сам у ствари сужавао базу за револуционарну активност човека. Мусулин, дакле, сматра да води битку на главном фронту и дубоко верује у моћ оружја које држи у рукама.

3.

Из свега што је речено могло би се закључити да Никола Мусулин, критикујући слабости тадашњих школа, ипак то чини једнострано јер увек у први план поставља и истиче „умно образовање". Међутим, треба одмах рећи да он овај термин употребљава у ширем значењу него што у први мах изледа. Мада се у овом раду не упушта у разматрања појединих страна васпитања људске личности, из његових мисли може се закључити да умно васпитање не сматра јединим задатком школе и наставе нити пак да настави придаје чисто образовну функцију. Његови погледи, на пример на проблем васпитања деце у духу љубави према раду, на задатке у развијању радних навика и слично, посредно говоре о томе. Изграђивање радних навика сматра важним елементом у формирању „правог моралног лика ученика" и најзначајнијим фактором напретка народа. За школску праксу свога времена тврди да води у супротнум правцу од оног који је он оцртао. Узроке оваквог стања Мусулин види пре свега у наставним предметима како су планом одређени, у наставним садржајима, организацији и облицима наставе и методама наставног рада које се примењују. На једном месту каже: „А што је још најгоре она (знања која се у школи стичу — С. Ч.) у ученику често буде тежњу за господством, лакоћом и другим излишним удобностима и некорисним појмовима чиме га и неотично одвраћају од свијех, истина тежих, али у исто време, потребих и корисних предузећа и радова"[39]. Он критикује школу која се ограничава на вербалну наставу, на суво мемоирање грађе, без упућивања на примену знања, на увођење ученика у основне радње које су човеку неопходне одмах по ступању у самосталан живот. „Поред тога неудесног правца у школској настави за мушке — пише даље Н. Мусулин — учињена је још једна много већа погрешка у томе: што се у настави усвојио такав правац

[38] Ibid., стр. 9 .
[39] Ibid., стр. 32.

и за женскиње које су и самим природним позивом, везане за кућу, породицу и домаће радове, па се са тиме и њима отворила партија, штетне Еманципације, тј. тежње за господтсвом, нерадом. . .”[40] Мусулин, дакле, тражи да се женска деца пре свега оспособљавају за оне радове на које су „природним позивом упућена”. То схватање свакако је резултат његовог чврстог остајања на позицији да школа, па и основна, мора обезбеђивати, „поред опште потребног знања, оно знање, каквим се ко радом на своју и општу корист занима”. А пошто се још увек држи конзервативних гледања на улогу и место жене у друштву (посебно се такво становиште могло одржати у тадашњој још заосталој пољопривредној земљи), могао је из свега произићи тако искључив став.[41]

Ипак, умном васпитању Мусулин одређује најважнију улогу и сматра га главним задатком школе. То се може закључити из свих његових мисли о настави, мада то нигде изричито не каже. Тако је, уосталом, било и у пракси тадашњих школа у Србији иако се не може рећи да је то била и основна оријентација свих водећих педагога тог доба. Последице изграђивања школе као училишта, као што је познато, осећаће се још доста дуго, све до наших дана.

Доследан свом ставу да школа мора бити „доведена у такав положај, у коме би она томе своме позиву, у сваком смотрењу достојно одговорити могла”,[42] Н. Мусулин пројицира за основну наставу наставне предмете и садржаје, одређује њихов систем. Он сматра земљорадњу, грађевинарство, занатство, газдинство (економија), промет, лекарство и одбрану, повесницу, породицу, веру и природу (земљу) главним изворима наставних садржаја. Тако предлаже да се у основној школи сједињено и повезано предају општа основна знања за стицање писмености и знања из природе и друштва. За сваку област коју помиње Н. Мусулин даје широко образложење, чиме, у ствари, указује на основне васпитно-образовне задатке које треба остваритвати кроз наставу појединих предмета или области. Мада је све ово дато доста упрошћено, ипак се могу видети ширина његових погледа на наставу и њене задатке и тежња да младог човека његовог времена упути у све основе друштвеног живота и збивања у природи.

Интересантне су његове мисли о вери, за коју каже да човека „у нади крепи, рађа у њему душевно спокојство, а у друштвеном га животу утврђује”.[43] Али, одмах, затим пише: „Но од како је се сва вера удаљила од природе, из које је и потекла; и од како су се вером и њеним установама, људске жеље и себични интереси заступати почели, од како се она од својих родина, у место идеалног убеђења, сматрати почела као просто занимање од тог је доба вера највећи камен људског

[40] Ibid., стр. 33.

[41] Још крајем шесте деценије 19. века Мусулин је основао у Призрену школу за женску децу која је, у ствари, прва модрена школа у којој су учила и женска деца. У Призрену је била отворена још 1836. године једна женска школа, али се није дуго одржала.

[42] Ibid., стр. 22.

[43] Ibid., стр. 29.

спотицања. . ."[44] Оваква схватања носио је, по својој прилици, много раније, још од дана кад га је највиша црквена институција анатемисала. Живот му је помогао да такве погледе још више учврсти.

* * *

Никола Мусулин се не може сврстати у посве оригиналне ствараоце. Он се није много бавио теоријом, а тешко је то могао и када је хтео. Али, у општој педагошкој активности постигао је резултате који су далеко изнад просечних. Представио се као човек немирна духа који тражи ново и труди се да то ново оживотвори у пракси, у интересу најширих народних маса. Он је педагошки радник који стално учи, никад не остаје равнодушан према ономе што се збива и никад није задовољан постигнутим. Таквог га видимо у Призрену, кад упорно тражи учитеље, јер то „отечество од њега изискује". Тада тражи и школске књиге, за које каже да су добре, а после двадесет година у Београду оштро критикује школску литературу, која је, свакако морала бити боља од оне којој се у Призрену много радовао. Из Призрена поручује да треба што пре отварати школе за школовање учитеља, а две деценије доцније јасно ће изразити своје незадовољство оним што је постигнуто у том погледу. У Призрену ради на окупљању националних снага у борби за слободу, док у Београду налази храбрости да каже да слободу треба снажније да осете народне масе. Никола Мусулин није дозвољавао да догађаји теку мимо њега већ је на њих реаговао, тражио њихове узроке и предвиђао последице. Разлоге што у томе није увек потпуно успевао не треба тражити само у њему самом већ и у општим условима у којим је живео и радио.

Д-р СВЕТОЗАР Г. ЧАНОВИЧ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ НИКОЛЫ МУСУЛИНА В ПРИЗРЕНЕ И ЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

РЕЗЮМЕ

Никола Мусулин один из тех просветительных деятелей, которые приходят в Косово и Метохию сразу после Крымской войны, в период когда начинают, особенно в городах, яснее выражаться перемены в общественно-экономической жизни, которые под влиянием проникновения европейского капитализма значительно раньше начались в наших краях. На основе таких перемен уже с половины 19 века все сильнее выставляются требования изменить существующее состояние и в школьной жизни, особенно в воспитательно-учебной работе. Николу Мусулина перевел из Скадра в Призрен (где он работал в открытой им школе) один богатый призренский торговец, где он и открыл школу, в которой сразу организовал обучение по образцу школ в Сербии. Эта школа, посуществу, первая современно организованная школа в Косово и Метохии в 19 веке. Это явилось значительным событием, которое означало начало покидания позиций тогдашнего полуфеудального просветительства и таких воспи-

[44] Ibid., стр. 29: „Противу штетног и не природног појма о вери и њених себичних установа, многи су научењаци дизали свој глас, али су због тога и сви зло прошли" пише Мусулин на истом месту.

тательно-образовательных содержаний и методов, реализованных более или менее в рамках религиозной церковной деятельности и новым элементом в укреплении тех сил в обществе, которые примут участие в борьбе за национальное освобождение.

Междутем, вскоре некоторые люди в Призрене, предводимые высшими церковными кругами, воспротивились такой его работе. Он вынужден был покинуть, Призрен после трёх лет работы и после анафемы, которой его предала Цареградская патриархия.

С тех пор он работал учителем в некоторых местах Черногории и Сербии, а дольше всего в Белграде. Скончался в 1903 году в Белграде. Его интересовала и литература, а и объявил он несколько педагогических исследований.

Для ближнего знакомства с педагогическими взглядами Николы Мусулина послужил нам его небольшой труд изданный в Белграде 1880 года под заглавием „Размышления о обучении -- для родителей, священников, учителей и всех тех, которые занимаются обучением". В этом труде он кратко и ясно излагает свои взгляды о некоторых важных вопросах организации просвещения и воспитательно-образовательной работе в Сербии.

На основании всего того, что возможно было сознать о Н. Мусулину, можно заключить что он был и остаётся гуманной и передовой педагогической личностью. Он всё глубже знакомился с работами передовых либеральных педагогов, а особенно тех, которые усваивали педагогические позиции Я. А. Коменского, И. Ф. Пестало-ция, А. Дистервега и других.

Он твёрдо заступал мышление, что школа является основным фактором в развитии человеческой личности и что остальные общественные факторы менее влиятельны. Такое, не совсем оптимистическое отношение к роли различных факторов вне школы, во всяком случае является последствием недоверия к силам общества в котором он живёт, а частью это и результат его профессионального воображения, что и привело его до такой исключительности. И, поэтому, вполне понятно что Н. Мусулин в учительском призвании ставит специальность выше всех других призваний и специальностей.

Н. Мусулин занимается и вопросами школьной системы, организацией образовательно-воспитательной работы и образовательным содержанием. Этот комплекс педагогических проблем он рассматривает в зависимости од определённых общественных потребностей и обстоятельств. Н. Мусулин придаёт принципам определения тяжести програмы обучения по отношению к возрасту учеников и последовательности и систематизации в обучении самое важное значение. Из этой его работы можно заключить что особенное вниманне он придаёт и принципу применения знаний в практике, принципу сознательной активности учеников, развитию заинтересованности и другое. Это говорит о том, что он действует в рамках общепринятых убеждений о основных проблемах обучения. Мусулин считает образовательную работу серьёзным, творческим трудом, требует применение обучения к конкретным условиям и отстранение всех элементов крутости и схематизма.

Так как начальное обучение он считает самым важным вопросом, который неудачно решён в его стране, Мусулин большую часть своего труда посвящает этой проблеме. „Средние школы, говорит он, должны органически навязываться на широкую сеть начальных школ „и с этой точки зрения критикует существующую ситуацию о которой он говорит что она является копией того, что сделано в некоторых западных государствах, где школьная система отвечает потребностям „высших общественных слоёв". Остро критикует и учебники и способих составления. Он говорит что они в большинсвте случаев не отвечают обучению, они несистематичны, сишком обширны и непонятны детям, для которых они предназначены. Мусулин требует чтобы дети с самого начала получали „те знания, которые приносят пользу ему и обществу". Поэтому он требует чтобы школа следила за общественным развитием, а особенно за промышленным прогрессом, но при этом необходилмо учитывать психофизические возможности ребёнка.

Мусулин сознаёт что достижения человеческого ума и человеческого прогресса недоступны его народу. Он это выражает следующими словами: „Знание этих искусств очень полезно и необходимо, а народ бы был счастилв, если бы всё это не находилось в руках богачей и вельмож".

Протестуя против небрежности к народному образованию и критикуя дуализм в школьной системе своего времени, Н. Мусулин постепенно переходит на критику общественного уклада, но решение всех общественных проблем ищет в „всеобщем умном развитии человечского рода. Образованию, видно, он придаёт большое значение и приписывает огромную силу. Такая точка зрения, во всяком случае, является результьатом его философской и педагогической ориентации, но видно что он не был знаком с передовыми взглядами своего времени на общественные проблемы. Он даже идёт значительно дальше и утверждает что в работе „на всеобщем умном развитии человеческого рода" основвную роль играет школа. Мусулин считает что ведёт битву на главном фронте за решение проблем своего общества и крепко верует что оружие, которое он держит в руках, имеет огромную мощь.

Несмотря на то что в первый план он выдвигает умное образование, всё таки не пренебрегает и другими видами воспитания личности. Воспитание к труду он считает важным элементом в формиравании „настоящего морального лика учеников" и самым важным фактором прогресса народа. Он утверждает что школьная практика его времени ведёт в противоположном направлении.

Наконец, Мусулин предлагает образовательные предметы и указывает на источник их содержаний. Его деятельность содержит в себе огромное желание направить молодого человека на основные события в обществе и природе. Несмотря на то что за религию говорит что человека „в надежде крепит, рождает в нём душевный мир, а в общественной жизни его стабилизирует", всё таки делает вывод что религия удалилась от природы и что она злоупотребляется и поэтому стала „самый большой камень преткновения человечества. . ."

Хотя его нельзя отнести к числу вполне оригинальных творцов, всё таки Никола Мусулин своей борьбой и педагогической деятельностью явился значительной личностью того времени в Сербии.

VILIM VAJGAND, RANGEL IGOV i ŠTEVAN MILETIĆ

KONTINUALNO ODREĐIVANJE VLAGE ZEMLJIŠTA POMOČU GIPSANIH BLOKOVA U LABOLATORIJSKIM USLOVIMA ZA NEKE TERENE KOSMETA

U V O D

Uslovi na površini zemljišta nisu realan kriterijum za navodnjavanje. Ono što je potrebno, je merenje pristupačne vlage zemljišta u glavnoj zoni korena biljke.

Kad voda od kiše ili navodnjavanja zasiti površinski sloj zemljišta, ona prodire naniže do izvesne dubine, a ispod te dubine zemljište će biti suvo kao pre navodnjavanja. Opasnost od preslabog navodnjavanja je očigledna i obuhvata venjenje kultura sa smanjenjem u porastu i prinosu, kao i u gubitku efikasnosti primenjenih đubriva. Često postoi opasnost i od suvišnog navodnjavanja jer se gube ne samo snaga i voda već se pospešuju i mnoge bolesti i ispiraju nitrati i drugi važni sastojci đubriva.

Sam po sebi nameće se problem kako kontrolisati količinu vlage u zemljištu i tim omogućiti da je kulture imaju dovoljno. Zato je jedan od najvažnijih zadataka fizike i hemije zemljišta razrada brzih, jevtinih i tačnih metoda za određivanje vlažnosti obrađivog sloja zemlje.

Skoro sve metode za određivanje vlage zemljišta odnose se na određivanje pristupačne vlage, odnosno onog dela koji je pristupačan biljkama.

Sadržaj vlage (u zemljištu) od 100% je količina vode koju zemljište može držati, odnosno to je onaj stepen vlažnosti kad je zemlja potpuno zasićena vodom — tz. maksimalni poljski kapacitet. Grubo uzevši, to je vlaga koju će zemljište u polju sadržati nekoliko dana posle obilne kiše ili navodnjavanja, pošto je višak vode otekao gravitacijom.

Količina vlage u zemlji pri kojoj biljke venu naziva se tačka venjenja. Ako su količine vlage u zemljištu male, ona je za biljku nepristupačna. Razlika između maksimalnog poljskog kapaciteta i tačke venjenja je količina vode koju biljke mogu koristiti; ona se naziva *pristupačna vlaga zemljišta* i treba je kontrolisati.

Sve postojeće metode za određivanje vlažnosti zemlje mogu se podeliti na dve velike grupe.

Glavna odlika metoda iz prve grupe je da se kod njih vlaga udaljava iz pora zemljišta. Ovo se može vršiti prevođenjem vode u parno stanje,

razlaganjem pod dejstvom hemiskih reagenasa i mehaničkim istiskivanjem. U saglasnosti s tim razradjéne su termičke, hemiske i mehaničke metode.

Metode druge grupe karakteriše to što se kod njih ne udaljava vlaga iz pora zemljišta. Ova grupa sadrži veći broj metoda: električnu, radioantivnu, optičku, piknometrijsku i druge.

Izbor metode vrši se u zavisnosti od cilja istraživanja, potrebne tačnosti i tipa zemljišta. Metoda gipsanih blokova koju smo prihvatili naročito je pogodna za kontinualno praćenje vlage zemljišta pri poljskim uslovima.

PREGLED LITERATURE

Pokazalo se da na provodljivost vlažnog uzorka zemlje utiču sledeći faktori:

a) poroznost uzorka, forma i veličina pora,
b) vlažnost uzorka;
c) koncentracija rastvorljivih soli u vodi,
d) količina i sastav koloidnih čestica u uzorku,
e) karakter i hemijski sastav vode,
f) struktura uzorka,
g) fazno stanje vode,
h) temperatura elektrolita koji se nalazi u porama uzorka i
i) mineraloški sastav uzorka.

Prva četiri faktora imaju najveći uticaj na električnu provodljivost (električni otpor). Pomenuti faktori u mnogome komplikuju mogućnost određivanja vlažnosti zemljišta direktnim merenjem njegove elektroprovodejivosti. Zato je razradjena metoda gde se vlažnost zemljišta meri indirektno preko vlažnosti neke porozne sredine, koja stoji u ravnoteži s ispitivanim zemljištem.

Profesor George Bouyoucos (1939 — 1955). sa Odeljenja nauka o zemljištu Državnog univerziteta u Mičigenu konstruisao je pribor za merenje vlažnosti zemljišta metodom električnog otpora. Pribor se sastojao od malog poroznog gipsanog bloka s ugrađenim elektrodama i mernog aparata. Da bi se usporilo rastvaranje i raspadanje gipsanog bloka u stajaćoj vodi i vrlo vlažnom zemljištu, gipsani blok je prevučén plastičnom masom (patentirani postupak). On može služiti čak i po pet vegetacionih perioda. Odlično prezimljava u zemljištu, i da li će se vaditi na kraju vegetacionog perioda samo je stvar podesnosti. Pravljeni su i ispitivani blokovi od drugih materijala: cementa, smese cementa i gipsa, šupljikave gume, staklene vune, najlona itd.

Blokovi se moraju postaviti u zemljište nekoliko dana pre očitavanja njihovih električnih otpora da bi se dobili podaci o vlažnosti tla.

Za svaku vrstu zemljišta ili genetički horizont određuje se kalibraciona kriva (električni otpor gipsanog bloka u omima — % vlage zemljišta). Kada je posle nekoliko dana po ukopavanju bloka uspostavljena ravnotežna vlažnost blok — zemljište, meri se električni otpor bloka. Tako dobienom

vrednošću za otpor bloka, pomoću kalibracione krive za dato zemljište može se utvrditi njegova vlažnost.

Kod ove metode najviše teškoća zadaje kalibracija bloka u zavisnosti od vlage zemljišta. Najtačnija kalibracija je ona koja se izvodi pri poljskim uslovima, ali je teška i dugotrajna. Po ovoj metodi meri se otpor blokova ukopanih u polju a istovremeno se bušilicom (specijalnim svrdlom) uzimaju uzorci zemljišta u blizini elektrode radi gravimetrijskog odredjivanja vlage. Mnogo je lakša kalibracija gipsanih blokova u laboratorijskim uslovima. Pri tom se uzorak zemljišta osušen na 105°C stavi s gipsanim blokom u zatvoren sistem i doda odredjena količina vode, pa se izmeri električni otpor po uspostavljanju ravnotežne vlažnosti.

V. P. Ostapčik napravio je jednu vrstu gipsnog bloka, cilindričnog oblika, koji radi na istom principu kao i Bouyoucos-ov gipsani blok.

Danilin (1956—57) predložio je upotrebu pribora s ugljenim elektrodama u staklenoj vuni za merenje vlažnosti zemljišta. I ovde je primena gipsa ili kalcijum karbonata kao punioca bila neophodna da bi se smanjio uticaj soli iz vode zemljišta.

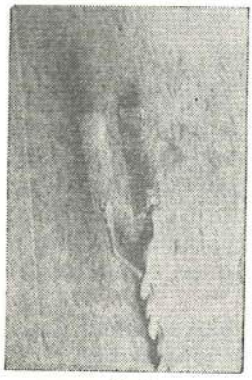
SOPSTVENA ISPITIVANJA

Od postojeća dva tipa gipsanih blokova — Ostapčikovih i Bouyoucos-ovih, odabrali smo poslednji tip, s dimenzijama koje je dao Bouyoucos, jer se lakše izradjuju, ekonomičniji su i zbog manje zapremine pogodniji za praćenje promene vlage u zemljištu.

Materijali za izradu metalnih elektroda koje se ugradjuju u gipsani blok bili su poniklovana, pocinkovana i gvozdena mrežica i aluminijumova i olovna folija. Odmah napominjemo da gipsani blokovi u kojim su bile ugradjene elektrode od pocinkovane i gvozdene mrežice i od aluminijumove folije korodirale su za vreme stajanja u vlažnom uzorku zémlje te, prema tome, rezultati merenja vlažnosti ovim blokovima nećemo uzimati u razmatranje. Jedino možemo odavde zaključiti da se ne sme uzimati ovakav materijal za izradu elektroda gipsanih blokova. Elektrode od olovne folije pokazale su dobre rezultate ali je njihov vek trajanja kratak zbog korozije te smo i njih odbacili.

Sama izrada metalnih elektroda od poniklovane mrežice izgleda ovako: iseče se mrežica dimenzije 24:8 mm. Za svaki gipsani blok potrebne su po dve takve elektrode. Svaka od njih zaletuje se kalajem za provodnik. Da ne bi došlo do korozije, mesto lemljenja premazivali smo parafinom ili piceinom. Upotrebljavali smo krute provodnike, što nam je omogućilo lakše definisanje otstojanja izmedju metalnih elektroda (sl. 1). Ovako pripremljene elektrode stavljali smo u prazan kalup i vodili računa da ne dodiruju unutrašnje zidove kalupa i koliko je to moguće da što simetričnije stoje u odnosu na njih (sl. 2). Međusobno odstojanje elektroda mora ostati konstantno (10 mm) jer je električni otpor koji se meri upravo srazmeran odstojanju između elektroda.

$$R = \rho \frac{1}{q}$$

Sl. 1.

R — električni otpor gipsanog bloka

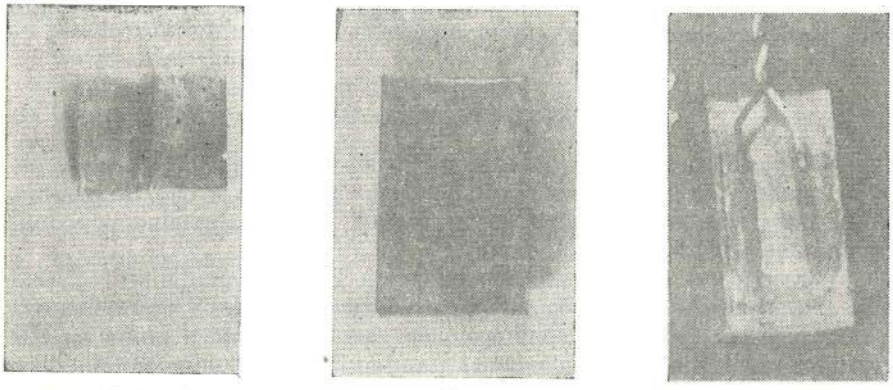
1 — odstojanje između aktivne površine elektroda

q — aktiona površina elektode

ρ — specifični otpor

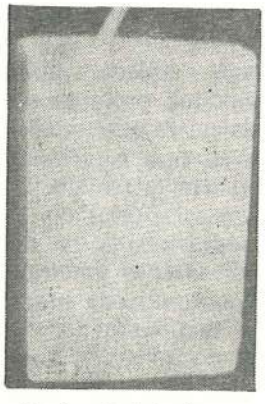
Aktivna površina elektrode iznosi 7,08 cm².

Spravljena gipsana kaša od jednog dela štuko gipsa *i* jednog dela destilovane vode (20 gr : 20 ml) nalije se u pripremljeni kalup sa već u njemu postavljenim elektrodama. Mehuri vazduha iz gipsane kaše moraju se prethodno potpuno

a b c

Сл. 2. — a — izgled rastavljenog kalupa, b — izgled sastavljenog kalupa c — poiožaj elektroda u kalupu.

Sl. 3 — Izgled gipsanog bloka

ukloniti mešanjem. Posle 15 minuti gips prima 1,5 molekula vode i prelazi u čvrst dihidrat — $CaSO_4 \times 2H_2O$ koji zauzima formu kalupa. Unutrašnje zidove kalupa premazivali smo vazelinom da bismo lakše odvojili gipsani blok od zidova kalupa. Sušenje blokova ne sme biti suviše brzo, pa je najbolje sušiti ih na vazduhu. Dimenzije gipsanog bloka su 40 : 30 : 14 mm. — sl. 3.

Za izradu naših blokova koristili smo štuko gips. On je hemihidrant $(CaSO_4)_2 \cdot H_2O$ koji se dobija pri zagrevanju gipsnog kamena — dihidrata — $CaSO_4 \cdot 2H_2O$, na temperaturi od 130 — 160°C.

Veoma važnu funkciju predstavlja određivanje otpora gipsanog bloka pri različitim težinama vode u njemu. Ova funkcija je po našem mišljenju od osnovnog značaja za brzinu uspostavljanja ravnoteže između vlažnosti gipsanog bloka i zemljišta. Za razne težine vode u gipsanom bloku merili smo njegov električni otpor. Uzimana je zadnja vrednost otpora posle uspostavljanja ravnotežne vlažnosti u bloku dužim stajanjem u hermetički zatvorenom sistemu. Rezultati otpora u odnosu na težinu vode za različite vrste zemlje i različite dubine uzete s teritorije Kosmeta predstavili smo grafički, kako je dato u daljem tekstu.

Ispitivan je uticaj poroznosti gipsanih blokova na uspostavljanje ravnotežne vlažnosti blok — zemljište. Tako su naši blokovi izrađeni od alabaster gipsa s poroznošću od 9,5 cm^3 uspostavili ravnotežno stanje za kraće vreme od blokova izrađenih od štuko gipsa sa poroznošću od 7,5 cm^3, kod kojih se ovo stanje uspostavilo za 3 — 7 dana. Mi smo se opredelili za zadnje zbog njihove velike mehaničke čvrstoće.

Suve gipsane blokove potapali smo u destilovanu vodu zasićenu kalcijumsulfatom i za svaki pojedinačno merili brzinu prodiranja vode u gips, prateći pri tom smanjenje električnog otpora bloka na konduktometru. Iz ovog smo zaključili da voda neobično brzo prodire kroz pore gipsa i za kratko vreme uspostavlja se ravnoteža između vode u bloku i okolne vodene sredine. Ovo se vidi iz tabele br. 1.

T	0	5"	5'	1^h	$2{,}5^h$	15^h	20^h
R	$>10\,M\Omega$	1200	900	650	450	380	380

T — vreme
R — otpor gipsanog bloka u omima

TABELA 1

Nekim elektrodama merili smo otpor destilovane vode zasićene kalcijumsulfatom pre i posle gipsiranja elektroda i dobili rezultate date na tabeli 2, a na primeru 5 olovnih gipsanih blokova sa oznakom a, b, c, d, e,

Oznaka	a	b	c	d	e
R'	2400	2300	2150	2400	2300
R"	315	310	320	330	335

R' — ustaljeni električni otpor destil. vode pre gipsiranja elektroda
R" — ustaljeni električni otpor destil. vode posle gipsiranja elektrode

TABELA 2

Iz ovoga se može zaključiti da od proizvoda rastvorljivosti gipsa ($Pc_a so_4 = 6{,}3 \cdot 10^{-5}$) u mnogome zavisi električni otpor gipsanih blokova, kad se ima u vidu da čista destilovana voda praktično ne provodi električnu struju.

Gipsane blokove s elektrodama od poniklovane mrežice izrađivali smo ručno, ali je vrlo teško izraditi više njih istih dimenzija. To se odmah odražava na električni otpor bloka. Napravili smo 100 komada gipsanih blokova i merili njihov električni otpor u destilovanoj vodi koja je zasićena kalcijumsulfatom. Pri tom smo odbacili sve blokove koji pokazuju vrlo visok odnosno vrlo nizak električni otpor, a uzeli u obzir one čiji se otpori razlikuju maksimalno za ± 40 oma. Takc odabranim blokovima našli smo srednju vrednost za električni otpor u destilovanoj vodi zasićenom kalcijumsulfatom i ona iznosi 350 oma.

ODREĐIVANJE VLAŽNOSTI ZEMLJIŠTA POMOĆU GIPSANIH BLOKOVA U LABORATORISKIM USLOVIMA

Pri svim merenjima korišćeni su gipsani blokovi spravljeni od štuko gipsa zamešanog vodom u odnocu 1 : 1 i s elektrodama od poniklovanih mrežica.

Uzorak zemlje prvo je sušen na vazduhu pa isitnjen i sušen u sušnici na 105°C do konstantne težine. Zatim je suva zemlja sipana u staklene tegle zapremine 1,5 — 2 litra. U svaku teglu stavljena je određena težina suve zemlje i po 2 — 3 gipsana bloka. Sve težine su merene tehničkim terazijama do tačnosti od 0,1 g. Elektrode su stavljene na 5 cm od dna tegli i stajale su uspravno. U svakoj tegli dodavan je određen broj grama vode na 100 g. suve zemlje pa su onda zatvarane plutanim zapušačima na kojima su ostavljani otvori za provodnike i termometar. Zapušači su prelivani parafinom da bi se sprečilo isparavanje vode iz tegli. Onda su svakog dana mereni električni otpori blokova dok se za 3 — 7 dana nije uspostavila ravnotežna vlažnost a otpori ustalili. Uticaj temperature na otpor gipsanih blokova primećuje se u znatnoj meri ukoliko je razlika u temperaturi između dva merenja veća od tri stepena Celzijusova, pogotovu ako blok pokazuje otpor od nekoliko desetina ili stotina hiljada oma. Za vreme merenja otpora temperatura se u laboratoriji neznatno menjala, te se njen uticaj na tačnost rezultata može zanemariti. Posle toga tegle su otvarane pa je isušivanjem smanjena količina vlage u uzorku zemlje. Vlažnost je kasnije dovođena opet do prvobitne vrednosti da bi se ispitala reversivnost gipsanog bloka i njegova sposobnost da prati promene vlažnosti u zemljištu.

Za merenje električnog otpora gipsanih blokova korišćen je konduktometar IEV — Ljubljana, s opsegom merenja od 10 oma do 10 M oma.

Na osnovu dobijenih podataka za električni otpor gipsanih blokova u uzorcima zemlje pri različitim procentima vlage u njima dobili smo kalibracione krive (električni otpor gipsanog bloka — procenat vlage uzorka zemlje) u laboratorijskim uslovima za sledeće terene APKM: Kosovo Polje (ekonomija Gornje Dobrevo), Grmija (okolina Prištine), fakultetski park u Prištini i Peć (ekonomija Zavoda za melioraciju).

Ispitivani uzorci zemlje bili su tipskog karaktera, odnosno njihova fizičke i hemijske osobine odgovarale su osobiname velikog komplekse zemljišta.

KALIBRACIONE KRIVE

log R — % vlage uzorka zemlje

a) Rezultati merenja vlage uzorka zemlje uzetog sa terena Vitomirice profil I kod Peći predstavljeni su na tabelama 3 i 4 i grafikonu I.

Br. krive na graf. I	Dubina u cm.	% vlage	Rs	log Rs
1	0–20	6,40	31.825	4,50
		13,00	950	2,98
		20,00	400	2,60
		30,00	222	2,35
2	20–40	5,91	77.900	4,89
		13.00	680	2,83
		20,00	340	2,53
		24,71	247	2,39
3	40–60	8,62	4.300	3,63
		13,00	532	2,73
		20,00	310	2,49
		26,78	245	2,39
4	60–80	7,04	18.600	4,27
		13,00	725	2,86
		20,00	303	2,48
		26,78	237	2,37

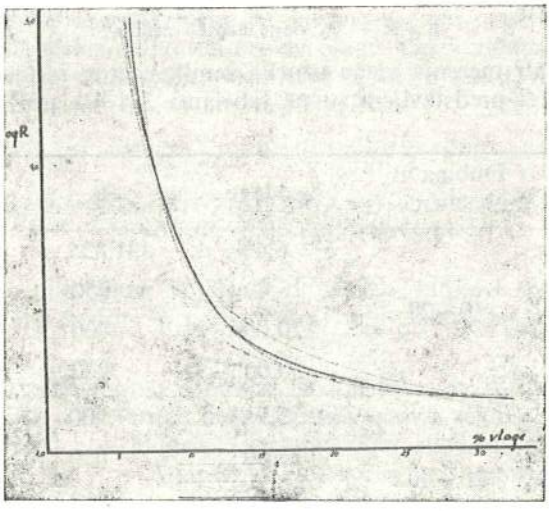
TABELA 3

Rs — srednja vrednost električnog otpora više gipsanih blokova postavljenih u odgovarajući uzorak zemlje.

% — vlage	7,00	13,00	20,00	26,78
R	21,000	722	338	241
log R	4,32	2,86	2,53	2,38

TABELA 4

R — srednja vrednost od Rs sa svih dubina datih na tabeli 3). (Vrednost za R pri vlagi od 7 % nađena je grafički.)

GRAFIKON 1

(Kalibraciona kriva 5 sa grafikona I odnosi se na tabelu 4.)

Koristeći kalibracionu krivu 5 sa grafikona I napravili smo tabelu 5, iz koje se može pročitati vrednost % vlage uzorka zemlje za odgovarajući električni otpor (R) gipsanog bloka u omima.

% — vlage	R	log R
7,00	20.200	4,30
8,00	7.505	3,87
9,00	3.675	3,56
10,00	2.115	3,32
11.00	1.335	3,12
12,00	947	2,97
13,00	727	2,86
14,00	596	2,77
15,00	523	2,71
16,00	454	2,66
17,00	416	2,61
18,00	385	2,58
19,00	351	2,54
20,00	328	2,51
21,00	305	2,48

22,00	292	2,46
23,00	275	2,43
24,00	267	2,42
25,00	255	2,40
26,00	249	2,39
27,00	243	2,38
28,00	237	2,37
29,00	227	2,35
30,00	227	2,35

TABELA 5

Električni otpor gipsanih blokova naglo raste sa sniženjem procenta vlage u uzorku zemlje. Za neke vrste zemljišta čak i pri 10% vlažnosti on iznosi nekoliko miliona oma. Ovo otežava grafičko pretstavljanje procenta vlage u funkciji električnog otpora bloka. Da bismo izbegli ovu teškoću pri grafičkom predstavljanju, umesto električnog otpora gipsanog bloka uzeli smo njegovu logaritamsku vrednost.

Maksimalnu grešku koju činimo pri čitanju procenta vlage za jednu dubinu sa srednje kalibracione krive (graf. I, kriva 5) iznosi približno ± 2%, a to je približno granica vlažnosti jedne vrste zemljišta pri kojoj se gipsani blok može smatrati dovoljno osetljivim. Iznad te granice gipsani blok je vrlo slabo osetljiv pa je i greška pri očitavanju procensa vlage velika.

Osetljivost gipsanog bloka opada s povećanjem procenta vlage zemljišta, a raste s njegovim smanjenjem.

b) Rezultati merenja vlage uzoraka zemlje uzetih s terena Vitomirice profil II kod Peći predstavljeni su na tabeli 6 i grafikonu II.

% vlage	10,00	15,00	20,00
R	48.875	868	280
log R	4,69	2,94	2,45

TABELA 6

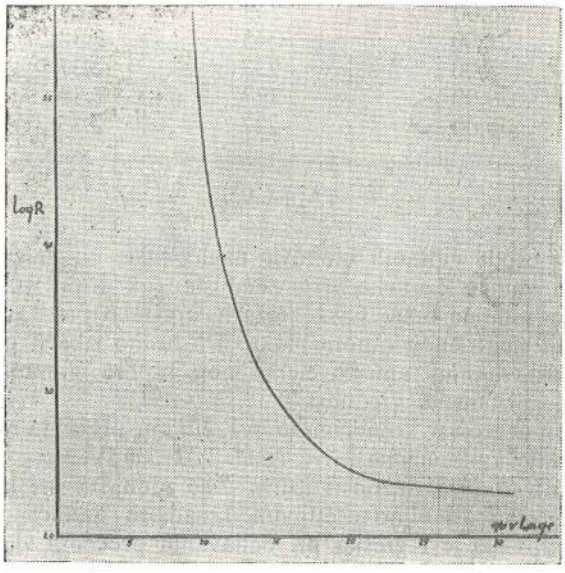
R — srednja vrednost električnog otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemlje koji su uzeti sa sledećih dubina: 0 — 20 cm. 20 — 40 cm, 40 — 60 cm i 60 — 80 cm.

c) Rezultati merenja vlage uzoraka zemlje uzetih sa terena Vitomirice profil III kod Peći predstavljeni su na tabeli 7 i grafikonu III.

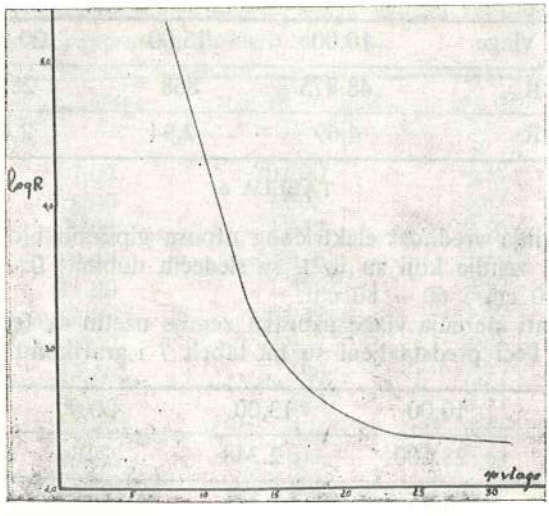
% vlage	10,00	13,00	20,00	24,24
R	28.500	2.348	313	246
log R	4,45	3,37	2,50	2,35

TABELA 7

R — srednja vrednost električnog otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemlje koji su uzeti sa sledećih dubina: 0 – 20 cm, 20 – 40 cm, 40 – 60 cm i 60 – 80 cm.

GRAFIKON II

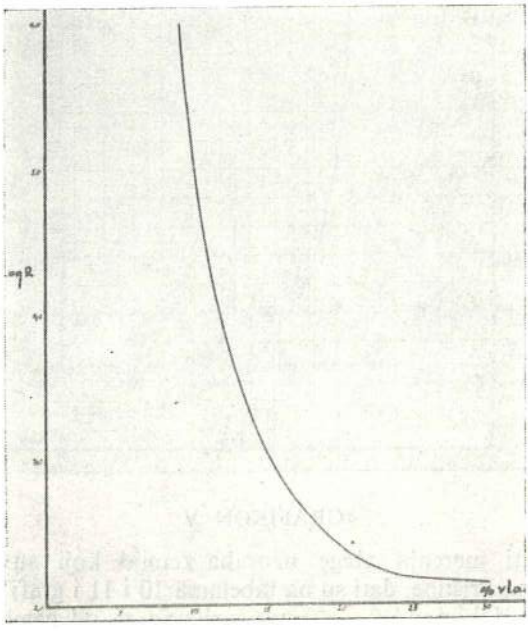

GRAFIKON III

d) Rezultati merenja vlage uzoraka zemlje koji su uzeti iz parka Zavoda za melioracije u Peći, dati su na tabeli 8 i grafikonu IV.

% vlage	10,00	15,00	20,00
R	155.000	1.125	245
log R	5,19	3,05	2,39

TABELA 8

R — srednja vrednost električnog otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemlje hoji su uzeti sa sledećih dubina: 0 – 20 cm, 20 – 40 cm, 40 – 60 i 60 – 80 cm.

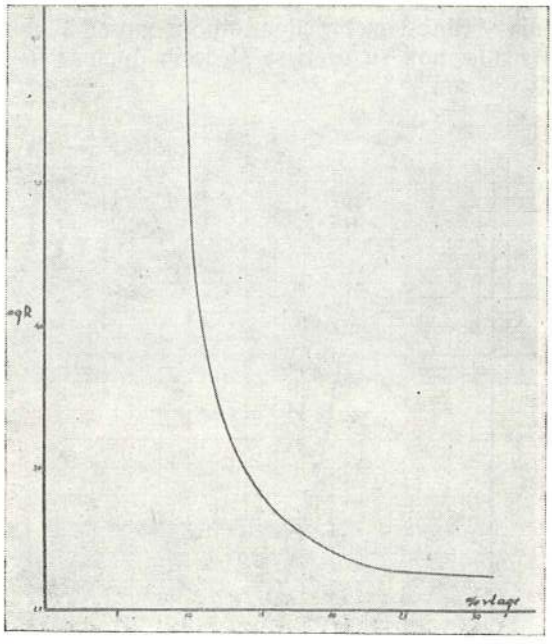
GRAFIKON IV

e) Rezultati merenja vlage uzoraka zemlje koji su uzeti sa terena ekonomije Gornje Dobrevo — Kosovo Polje, dati su na tabeli 9 i grafikonu V.

% vlage	10,00	15,00	25,00
R	187.000	646	188
log R	5,27	2,81	2,27

TABELA 9

R — srednja vrednost električnog otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemlje koji su uzeti sa sledećih dubina: 5, 15, 25, 40, 60 cm.

GRAFIKON V

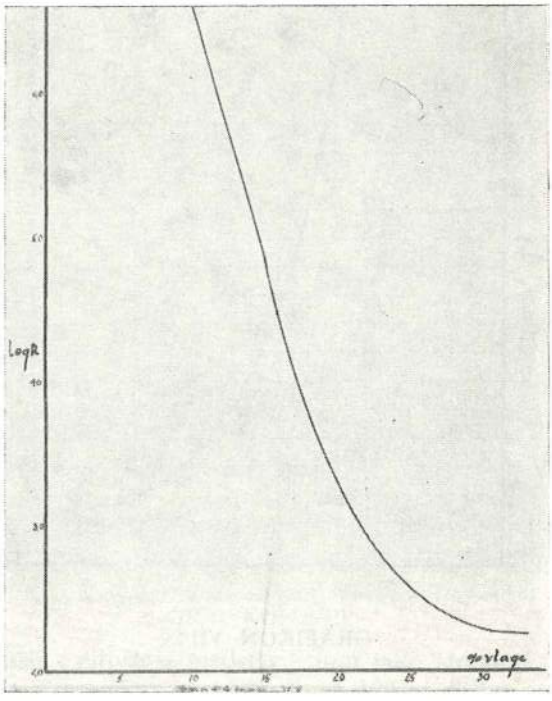
f) Rezultati merenja vlage uzoraka zemlje koji su uzeti sa terena Grmije — okolina Prištine, dati su na tabelama 10 i 11 i grafikonima VI i VII.

Zemlja na dubini od 0 – 40 cm razlikuje se od zemlje sa dubine od 40 – 100 cm po svojim fizičkim i hemiskim osobinama, što se vidi i iz priloženih tabela 10 i 11, kao i sa odgovarajućih kalibracionih krivih koje su predstavljene na grafikonima VI i VII.

% vlage	10,00	15,00	30,00
R	4.502.500	68.625	185
log R	6,65	4,84	2,27

TABELA 10

R — srednja vrednost električnog otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemlje koji su uzeti sa dubine od 5, 15, 25, 40 cm, a predstavljeni su u funkciji odgovarajućih procenata vlage na grafikonu broj VI.

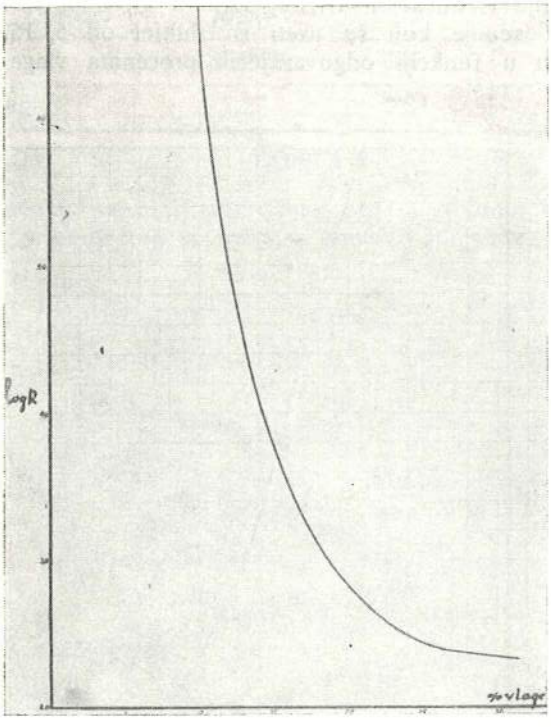

GRAFIKON VI

% vlage	10,00	15,00	20,00
R	5.933.333	6.183	218
log R	6,77	3,79	2,34

TABELA 11

R — srednja vrednost električnih otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemlje koji su uzeti sa dubine od 60, 80, 100 cm a predstavljeni u funkciji odgovarajućih procenata vlage na grafikonu VII.

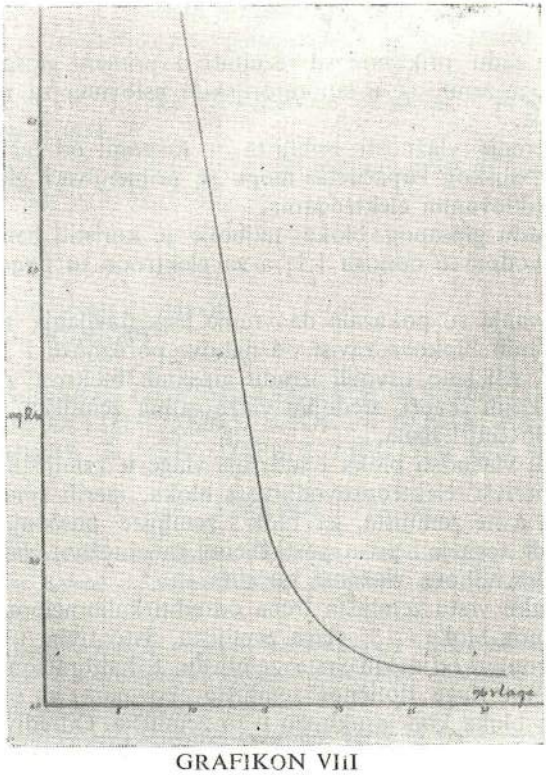

GRAFIKON VII

g) Rezultati merenja vlage uzoraka zemlje koji su uzeti iz fakultetskog parka u Prištini dati su na tabeli 12 i grafikonu VIII.

% vlage	10,00	15,00	20,00
R	2.525.570	1.947	284
log R	6,40	3,29	2,45

TABELA 12

R — srednja vrednost električnih otpora gipsanih blokova postavljenih u uzorcima zemle koji su uzeti sa dubine od 5, 15, 25, 40, 60, 80, 100 cm.

GRAFIKON VIII

Rezultati naših ispitivanja predstavili smo tako što smo na apcisu nanosili težinu vode u gramima obračunatu na 100 gr vlažne zemlje, koja je prethodno sušena na 105°C, a na ordinatu mereni električni otpor, odnosno njegovu logaritamsku vrednost.

Položaj kalibracionih krivih zavisi od vrste zemljišta. Zemljište s najvećom usisivajućom sposobnošću (humusna — ritska crnica) ima kalibracionu krivu pomerenu udesno (vidi grafikdn VI). Kalibraciona kriva za zemljište tipa aluvijum — peskovita ilovača, pomerena je sasvim ulevo, jer ima najmanju usisivajuću sposobnost i najniži poljski (retencioni) kapacitet (vidi grafikon I). Oblik kalibracionih krivih na priloženim grafikonima govori nam da je moguće određivati vlažnost samo u određenim granicama, što zavisi od vrste zemljišta. Sa fiziološke tačke gledišta ta granica vlažnosti je od velikog značaja jer spada između maksimalnog poljskog kapaciteta i tačke venjenja kultura. Veće količine vlage od maksimalnog poljskog kapaciteta ovom se metodom ne mogu odrediti, jer pri tome elektrode pokazuju neznatne promene u električnom otporu. Iz napred prikazanih grafikona vidi se da kalibracione krive u toj oblasti skoro su prave i pokazuju vrednost za otpor koji daje dotična elektroda u zasićenom rastvoru kalcijumsulfata. Niže vrednosti otpora od granične pokazuju da u zemljištu postoje jako jonizovane soli.

ZAKLJUČAK

U ovom radu prikazani su rezultati u primeni gipsanih blokova za određivanje vlage zemljišta u laboratorijskim uslovima za neke terene Kosova i Metohije.

1) Za merenje vlažnosti zemljišta u rasponu od tačke venjenja do maksimalnog poljskog kapaciteta mogu se primenjivati gipsani blokovi s ugrađenim poniklovanim elektrodama.

2) Za izradu gipsanog bloka najbolje je koristiti hemijski čist štuko gips zamešan vodom u odnosu 1:1, a za elektrode su pogodne poniklovane mrežice.

3) Istraživanja su pokazala da vreme uspostavljanja raonotežne vlažnosti kod gipsanih blokova zavisi od njihove poroznosti i od stepena vlažnosti zemljišta. Mi smo usvojili izradu gipsanih blokova s poroznošću od 7,5 cm^3, kod kojih se pri srednjim vlažnostima zemljišta ravnoteža uspostavlja za tri do četiri dana.

4) Između vlažnosti bloka i sadržaja vlage u zemljištu postoji složena zavisnost. Izmerivši elektroprovodljivost bloka, merili smo u stvari samo vlažnost bloka a ne zemljišta, jer blok i zemljište poseduju različite usisavajuće sile. Zbog toga je i pri uspostavljenoj ravnotežnoj vlažnosti u sistemu blok — zemljište njihova vlažnost različita.

5) Za svaku vrstu zemljišta treba odrediti kalibracionu krivu električni otpor gipsanog bloka — % vlage zemljišta. Isto treba učiniti i za razne genetičke horizonte kod nekih vrsta zemljišta. S kalibracione krive može se pročitati procenat vlage dotičnog zemljišta ako nam je poznat električni otpor gipsanog bloka koji je ukopan u to zemljište. Određivanje kalibracionih krivih najbolje je vršiti u poljskim uslovima, mada se mogu postići dobri rezultati i pri laboratorijskom određivanju s isitnjenom zemljom.

6) Gipsani blokovi su neosetljivi za soli ako zemljište sadrži manje od 0.08% svih rastvorljivih soli i ne više od 0.02% NaCl.

LITERATURA

1. S. V. Astapov, Meliorativnoe počvovedenie, Gosgeoltehizdat, 1960.

2. A. K. Larionov, V. M. Alekseev, G. A. Lipson, Vlažnost gruntov i sovremennie metodi ee opredelenija, Gosgeoltehizdat, 1960.

3. I. B Revut, Fizika v zemedlii, Fizmatgiz, 1960.

4. P. V. Ivanov, Bistrii metod opredelenija vlažnosti počvi, Počvovedenie, 1953.

5. P. M. Breškovskii, Uskorennoe opredelenie vlažnosti počvi metodom presa, Počvovedenie, 1957, № 8.

6. G. P. Mazurov, Fiziko-mehaničeskie svoistva merzlih gruntov Stroizdat, 1964.

7. N. A. Kačinskii, Metodi opredelenija vlažnosti počvi, Selskoe hazjajstvo za rubežom, razdel rastenievodstvo, 1962, № 4.

8. K. N. Šiškov, Počvennii vlagomer i evo primenenie v melioracii, Gidrotehn. i melioracija, 1950, № 3.

9. Predavanja iz melioracije održana na tromesečnom kursu za agronome 1954 g. u Beogradu.

10. A. I. Danilin, Izmerenie vlažnosti počvi po omičeskomu soprotivljeniju ugolnih elektrodov v steklovoloknie, pomeštenih v počvu, Meteorologija i gidrologija, 1956, № 7.

11. Bouyouces G. J., New type electrode for plaster of paris moisture bloks. Soil Sci. voi. 78, № 5, 1954.

12. Bouyoucos G. J., A praktical soil moisture meter as a scientific guide tu irrigation practices, Agron. J. 42, 1950.

ВИЛИМ ВАИГАНД, РАНГЕЛ ИГОВ
и СТЕВАН МИЛЕТИЧ

КОНТИНУАЛЬНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВЛАЖНОСТИ ГРУНТА С ПОМОЩЬЮ ГИПСОВЫХ БЛОКОВ В ЛАБОРАТОРНЫХ УСЛОВИЯХ В НЕКОТОРЫХ МЕСТАХ КОСМЕТА

РЕЗЮМЕ

В этой работе показаны результаты в применении гипсовых блоков для определения влажности почвы в лабораторных условиях, для некоторых местностей Косова и Метохии.

Для измерения влажности почвы в интервале от точки завядания и почти до максимальной полевой влагоемкости можно применять гипсовые блоки с вмонтированными никелированными электродами.

Для изготовления гипсового блока лучше всего пользоваться химически чистым штуко гипсом, смешанным с водой в отношении 1 : 1, а для электрод пригодны никелированные сетки.

Исследования показали, что время установления равновесной влажности у гипсовых блоков, зависит от их пористости, и от степени влажности почвы. Мы усвоили изготовление гипсовых блоков с пористностью от 7.5 см^3, в которых при средней влажности почвы равновесие установливается за 3 — 4 дня.

Между влажностью блока и содержанием влажности почвы существует сложная зависимость. Измерив электропроводность блока мы мерим только влажность блока, а не влажность почвы, так как блок и почва имеют различные всасывающие силы. Из-за этого, и при установленной равновесной влажности в системе блок-почва их влажность различна.

Для каждого вида почвы надо определить калибровочную кривую электрического сопротивления гипсового блока — процент влажности почвы. То же самое надо сделать и для разных генетических горизонтов у некоторых видов почвы. С кривой калибрирования можно прочитать влажности данной почвы, если мы знаем электрическое сопротивление гипсового блока, вкопанного в эту почву. Определение кривых калибрирования лучше всего проводить в полевых условиях, хотя можно получить хорошие результаты и лабораторными измерениями с размельченной землей.

Гипсовые блоки не реагируют на соли если почва содержит меньше чем 0,08% всех растворяемых солей и не больше чем 0,02% NaCl.

Dr Vilim VAJGAND, [docent Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu]
Bedri KAMBERI, [asistent] i Miodrag IGNJATOVIĆ, [asistent]

RAZDVAJANJE NEKIH NEORGANSKIH JONOVA I, II, III ANALITIČKE GRUPE U ACETATNOM REGULATORU ELEKTROHROMATOGRAFIJOM NA HARTIJI ZA CEDJENJE

Razdvajanje neorganskih jonova elektromigracionom metodom opisali su M. Lederer i jedna grupe njegovih saradnika (1).

Terminologija ove metode nije jedinstvena u svim zemljama. Kod pomenutih autora preovladava naziv adsorpciona i separaciona elektrohromatografija. Ovi autori interpretiraju principe elektroforeze koja je prihvaćena kao metoda za razdvajanje aminokiselina.

Istorija elektroforeze datira od 1937 godine, mada su i pre toga vršeni pokušaji u tom pravcu. Njena praktična primena uvedena je radom Tiselius-a (1937) (2), koji je u isto vreme i tvorac aparata za slobodnu elektroforezu. Elektroforeza na hartiji za cedjenje je ranije uvedena u praktičnu primenu od hromatografije na hartiji, koja je tek 1944. godine, uvedena radovima Consden-a, Gordon-a i Martin-a.

Pod pojmom „elektroforeza" prvobitno se podrazumevala migracija naelektrisanih koloidnih čestica u električnom polju. Medjutim, tokom poslednjih godina ova metoda se naglo razvila te su elektroforezi podvrgnuta i jedinjenja male molekulske težine, kao što su aminokiseline, šećeri, purini, pirimidini i druga organska jedinjenja kao i neorganske supstance.

Prema tome danas pod elektroforezom podrazumevamo svaku migraciju naelektrisanih čestica u električnom polju sa ciljem da se pomešane supstance razdvoje jedna od druge. Slučaj elektroforeze je sličan hromatografiji, za koju znamo da nije ograničena samo na obojene supstance, pa prema tome i naziv elektrohromatografija, u našem slučaju, više odgovara našem radu.

Razdvajanje neorganskih jonova elektrohromatografijom na hartiji za cedjenje zasnovano je na razlici u njihovim brzinama kretanja u električnom polju kroz rastvor elektrolita, fiksiranog na poroznoj sredini hartije za cedjenje. Brzina migracije uopšte odredjuje se karakterom jona koji migrira, potencijalnim gradijentom električnog polja, prirodom i koncentracijom elektrolita, pH vrednošću i temperaturom eksperimenta.

Pored pomenutih faktora, u razdvajanju neorganskih jonova iz smeše na hartiji za cedjenje važnu ulugu igra i obrazovanje rastvorenog kompleksa

izmedju jona metala i graditelja kompleksa, koji zluži kao elektrolit, tako da će se efekat razdvajanja različitih jonova metala menjati u skladu s odnosom (3):

$$\frac{1 + Km_2z\,[Z]}{1 + Km_1z\,[Z]}$$

gde je Km_1z—konstanta stabilnosti obrazovanog kompleksa, Z—koncentracija rastvora graditelja kompleksa, m_1—jon prvog metala a m_2—jon drugog metala.

Konstanta stabilnosti obrazovanog kompleksa može se izračunati iz jednočine:

$$Km_1z = \frac{[M_1Z]}{[M_1]\cdot[Z]}$$

Na sličan način može se odrediti i konstanta stabilnosti kompleksa (Km_2z) drugog metala. Na taj način efekat razdvajanja jona različitih metala, kada su oni kompleksirani u rastvorima koji služe kao elektroliti, zavisiće i od mogućnosti izbora kompleksirajućeg sredstva. Medjutim, kako je broj pomenutih rastvora za kompleksiranje mali, primena ovog faktora je relativno ograničena. Osim toga jon metala s graditeljom kompleksa obično gradi negativnu česticu u obliku anjona. U tom slučaju jon metala putuje u smeru koji je suprotan migriranju katjona, to jest ponaša se kao anjon. Zatim komplekse mogu obrazovati joni različitih metala koji se nalaze u smesi pa se analiza znatno komplikuje.

Medjutim, veoma perspektivno može biti korišćenje drugih faktora koji utiču povoljno na razdvajanje jonova, kao što su priroda i koncentracija elektrolita, *pH* rastvara, potencijalni gradijent električnog polja, izbor hartije za cedjenje i vreme trajanja analize.

U svojim radovima Lederer i saradnici (1) upotrebljavali su HCl ili HBr za odvajanje katjona prve i druge, odnosno treće analitičke grupe, jer su zapazili da u tom elektrolitu neki katjoni se kreću i k anodi, što olakšava razdvajanje katjona u smesi. Sato, Norris i Strain (4) upotrebili su 0,1 M rastvor mlečne kiseline za iste ciljeve, a Lederer (5) je ispitivao i elektrohromatografsko razdvajanje u 1% rastvoru limunske kiseline. Redosled katjona u mlečnoj i limunskoj kiselini je isti.

Poznato je da i sirćetna kiselina gradi komplekse različitih stabilnosti s nekim katjonima prve, druge i treće analitičke grupe, što takodje omogućava razdvajanje tih katjona, ali o čemu nismo našli podatke u literaturi. Stoga smo razradili postupak za razdvajanje najvažnih katjona pomenutih analitičkih grupa, služeći se raznim regulatorima sastavljenim od Na—ili NH_4—acetata i sirćetne kiseline. Osim toga ovu metodu smo uporedili s gore opisanim metodama i dobro odvajanje smo postigli još jedino u 0,25 N rastvoru HCl.

EKSPERIMENTALNI DEO

Serija eksperimenata razdvajanja neorganskih jonova izvršena je u aparaturi za elektroforezu „katofor", proizvod fabrike „Kada" Zagreb. Upotrebljena je hartija za hromatografiju firme „Whatman" u vidu trake dužine 30 sm. širine 4 sm. Priloženi potencijalni gradijenti i vreme razdvajanja menjali smo u odredjenim granicama koje ćemo kasnije izneti. Rastvore, to jest elektrolite, koje smo upotrebljavali su sledeći: 0,25 M i 0,125 M $CH_3COONH_4 + CH_3COOH$, pH = 5 odnosno pH = 5,1, 0,25 M i 0,125 M $CH_3COONa + CH_3COOH$ pH = 5 odnosno pH = 5,2, 0,5 M i 0,25 M HCl pH = 2,3 odnosno pH = 2,5.

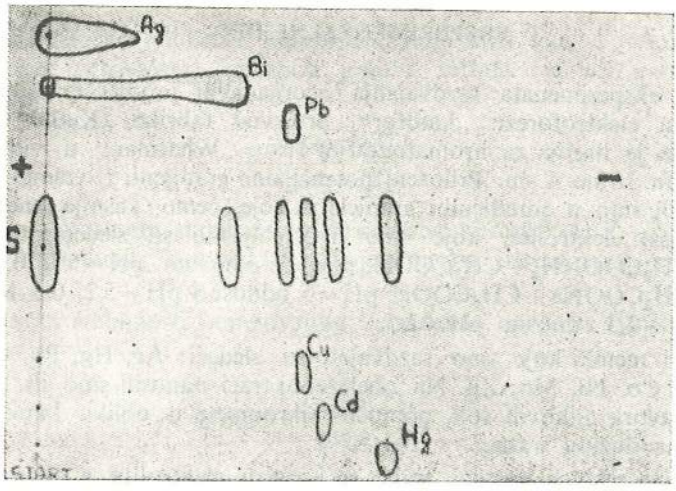
Jonovi metala koje smo razdvajali su sledeći: Ag, Hg, Pb, Cd, Cu, Bi; Fe, Al, Co, Ni, Mn, Zn. Na obeleženoj traci nanosili smo ih, u vidu vodenih rastvora njihovih soli, pomoću mikropipete u obliku kapi ili crte normalno na dužinu trake.

Pošto se rastvor postavi, traka se kvasi u elektrolitu s jedne i druge strane na jedan do dva santimetra do mrlje i odmah zategne izmedju staklenih ploča. Obe ivice trake treba da su podjednako zategnute i da su u horizontalnom položaju, jer se u protivnom javlja ivični efekat, to jest spajanje frakcija po ivici. Takodje treba obratiti pažnju da se frontovi elektrolita s jedne i druge strane mrlje spoje baš na mestu gde je postavljena supstanca za analizu, kako ne bi došlo do razvlačenja mrlje, jer se u tom slučaju dobijaju difuzne mrlje ili frakcije.

Kad su već trake postavljene u aparaturu, aparatura se zatvori staklenim pločama i ostavi da se vlažnost hartije u svim delovima izjednači. Zatim se ukluči jednosmerna električna struja i pusti da elektrohromatografija traje odredjeno vreme. U toku elektrohromatografije električna struja ne sme se prekidati, jer utiče na oštrinu frakcija. Posle završene elektrohromatografije traka se suši na toplom vazduhu (40°C) pored sušnice a zatim se vrši detekcija razdvojenih jonova.

Detekciju frakcija jonova Ag, Hg, Pb, Cu i Bi vršili smo potapanjem razvijenih traka u približno 2 N rastvoru amonijum sulfida, pri čemu se na mestu obojenih metala pojavljuju zone njihovih obojenih sulfida. Detekciju jonova treće analitičke grupe vršili smo organskim reagensima, odnosno bojama. Sa 1% alkoholnim rastvorom alizarina za gvožđe (purpurna zona) i za aluminijum (crvena zona) sa 0,5% rastvorom ditizona u hloroformu za cink (purpurna zona), i sa smešom 1% alkoholnim rastvorima salicilaldoksima i alizarina za mangan (mrka zona) i za kobalt (mrko—crvenkasta zona). Ovlažena traka s pomenutim reagensima za detekciju izloži se zatim pari amonijaka i suši na toplom vazduhu pored sušnnice, posle čega se javljaju obojene zone.

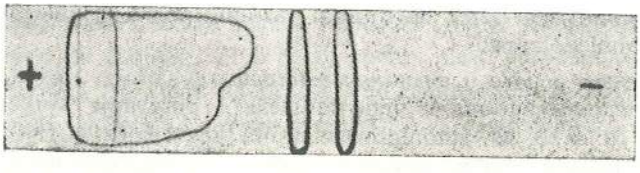
Razdvajanje jonova u amonijumacetatnom regulatoru. Na sl. 1. prikazano je razdvajanje katjona iz njihove smeše i putovanje svakog katjona pojedinačno u 0,12 M amonijumacetatnom regulatoru ($CH_3COONH_4 + CH_3COOH$) pri pH = 5,1 na hartiji za ceđenje pri sledećim uslovima rada: U = 13,3 V/cm. I = 30 mA (srednja vrednost), t = 2 časa, l = 15 cm. (l je dužina slobodnog puta).

Sl. 1.

Redosled katjona: Hg, Cd, Cu, Pb, Bi i Ag koji je poslednji na startnoj tački. Svi jonovi migriraju prema katodi izuzev srebra, koj ostaje na startnoj tački (S). Mesto startovanja jonova obeleženo je tačkicama na startnoj liniji 0,5—1 sm od anode. Iz slike 1 vidi se da se živa kreće najbrže, ona je prešla skoro dve trećine slobodnog puta, javlja se kao oštra frakcija i može se kvantitativno odrediti. Kadmijum je odmah iza žive. Prešao je polovinu slobodnog puta i takođe daje oštru frakciju, tako da se može identifikovati i kvantitativno odrediti. Zatim slede bakar i olovo, koji su takođe izdvojeni u oštre frakcije. Sva četiri elementa, odvojeni iz smeše (S), ne pokazuju odstupanje od svojih pojedinačnih migracija. Međutim bizmut, peti po redu, separiran iz smese pokazuje oštru frakciju, ali kada putuje sam, ostavlja iza sebe do startne tačke difuzan trag, to jest razvučenu mrlju koja se ne javlja kada putuje zajedno s drugim pomenutim elementima. Srebro ostaje na startnoj tački kada se nalazi u smesi s drugim elementima, ali često migrira od startne tačke prema katodi i pokazuje mrlju razvučenu u obliku komete, što je slučaj i kada se samo srebro postavi na startnu tačku.

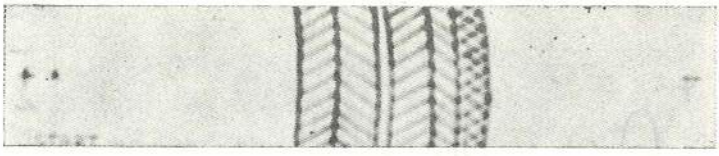
Razdvajanje prve analitičke grupe, to jest srebra, olova i jednovalentne žive, u amonijumacetatnom regulatoru (0,12 M $CH_3COONH_4 + CH_3COOH$) pri pH = 4,1 prikazano je na slici 2.

Sl. 2.

Uslovi rada: U = 30 V/sm. Isred, = 51 mA, t = 45 min. l = 10 sm. Svi katjoni migriraju prema katodi. Redosled katjona je sledeći: Hg, Pb, i Ag. Prva dva katjona pokazuju oštre zone, mogu se identifikovati i odrediti, a srebro pokazuje razvučenu mrlju.

Razdvajanje katjona treće analitičke grupe u amonijumacetatnom regulatoru (0,12 M $CH_3COONH_4 + CH_3COOH$) pri pH = 4,1 prikazano je na slici 3.

Sl. 3.

Uslovi rada: U = 10 V/sm. Isr. = 18 mA, t = 3 h. 30 mm l = 30 sm. Svi katjoni migriraju prema katodi. Redosled je sledeći: Mn + Co, Ni, Zn, Al i Fe koji je poslednji.

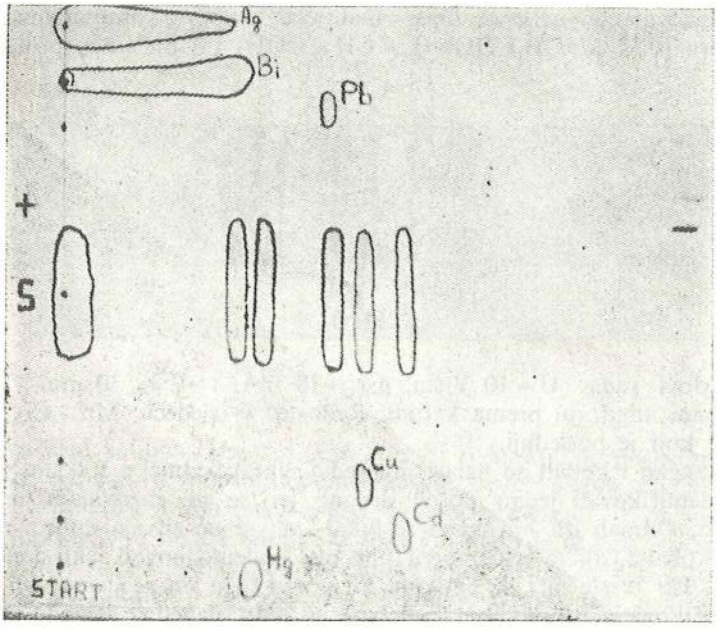
Mangan i kobalt se nalaze napred i čine zajedničku frakciju pa se ne mogu identifikovati jedan pored drugog jer se ne razdvajaju pri datim uslovima. Odmah iza nji nalazi se nikal koji se ne odvaja dobro od mangana i kobalta, ali se ipak pored njih može identifikovati iako daje difuznu frakciju. Isti je slučaj i sa cinkom, ali pored toga on se jasno vidi i može se identifikovati. Aluminijum je četvrti po redu, nalazi se između gvožđa i cinka, pokazuje difuznu frakciju ali se takođe može identifikovati. Od pomenutih katjona gvožđe najsporije putuje. Ono takođje pokazuje difuznu frakciju i ostavlja izvestan trag iza sebe, ali se može identifikovati. Detekcija katjona treće analitičke grupe vršena je organskim reagensima koje smo ranije opisali.

Uopšte uzevši, pri gornjim uslovima frakcije su dosta sabijene i difuzne tako da se ne mogu kvantitativno odvojiti i odrediti. U toku eksperimenta zapaženo je da su frakcije odmah posle izazivanja organskim reagensima mnogo oštrije (frakcije gvožđa, aluminijuma i cinka) ali prilikom stajanja one se šire tako da se spajaju sa susednim frakcijama.

Pokušano je razdvajanje pomenutih katjona prve, druge i treće analitičke grupe u amonijumacetatnom regulatoru i pri različitim koncentracijama, tj, pri 0,5 M, 0,25 M, O,12 M, i 0,06 M. Pri 0,5 M i 0,25 M frakcije se preklapaju međusobno, odnosno sabijene su jedna pored druge i nemaju dobro razdvajanje komponenta iz smese. Pri 0,06 M acetatnom regulatoru frakcije su previše difuzne, odnosno razvučene, tako da se teško mogu identifikovati.

Iz dosad opisanih rezultata razdvajanja pomenutih jonova u amonijumacetatnom regulatoru najbolje razdvajanje je postignuto za katjone prve i druge analitičke grupe u 0,12 M regulatoru pri pH = 4—5, U = 10—20 V/sm i t = 1 – 3 časa.

Razdvajanje u Na-acetatnom regulatoru.—Razdvajanje druge analitičke grupe (sulfobaze) u 0,12 M Na-acetatnom regulatoru (0,12 N CH_3COONa + CH_3COOH) pri pH = 5,2 prikazano je na slici 4.

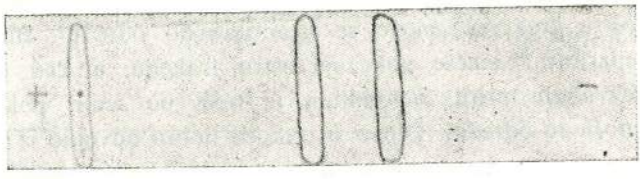

Sl. 4.

Uslovi rada: U = 13,3 V/sm. Isr. = 14 mA. t = 2 h 20 min. i l = 15 sm. Svi katjoni migriraju prema katodi. Redosled je sledeći: Cd, Cu, Pb, Hg, Bi i Ag. Kadmijum je najbrži od svih ostalih i prešao je više od jedne polovine slobodnog puta. Daje oštru mrlju i može se identifikovati i kvantitativno odrediti. Bakar, drugi po redu, takođe pokazuje oštru mrlju i prešao je polovinu od slobodnog puta. Ne pokazuje odstupanje od svojeg pojedinačnog putovanja i može se kvantitativno odrediti. Olovo je treće po redu. Pokazuje oštru frakciju i mada je mali efekat u razdvajanju između olova i bakra opet se mogu identifikovati, pa i kvantitativno odrediti. Živa je prešla trećinu slobodnog puta. Mada pokazuje oštru frakciju i ne odstupa od svojeg pojedinačnog putovanja, ipak se nije dobro odvojila od bizmuta, tako da se može samo identifikovati. Bizmut je odmah iza žive i može se identifikovati. Kada putuje zajedno s katjonima druge analitičke grupe Bi, pokazuje oštru mrlju, a kada putuje sam, pokazuje difuznu mrlju od startne tačke do svojeg krajnjeg položaja. Slično se ponaša i u amonijumacetatnom regulatoru (vidi sliku 1.)

Na slici 5 prikazano je razdvajanje katjona prve analitičke grupe u 0,12 M natrijumacetatnom regulatoru pri sledećim uslovima rada: U = 13,3 V/sm. Isr. = 16 mA. t = 2 h 30 min. l = 15 sm i pH = 5,2. Redosled katjona

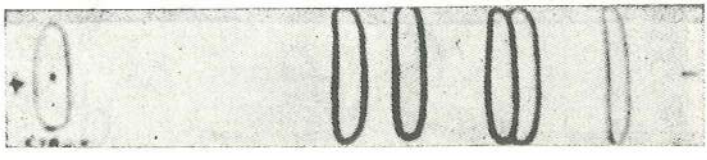
je sledeći: Pb, Hg i Ag. Olovo je prvo, srebro poslednje, a jednovalentna živa između njih. Olovo i živa su se dobro razdvojile, pokazuju oštre mrlje tako da se mogu i kvantitativno odrediti. Kao što se vidi, iz elektrohromatograma olovo i živa migriraju prema katodi, a srebro varira oko startne tačke. Da bi sprečili difuziju srebra, odnosno njegovu razvučenost prema katodi, mi smo preparirali traku na startnoj tački sa 0,5 N rastvorom NaCl tako da smo ga taložili kao nerstvorni talog AgCl, koji ostaje na startnoj tački.

Sl. 5.

Probano je razdvajanje pomenutih katjona i u 0,5 M, 0,25 M i 0,06 M natrijumacetatnom regulatoru ali nije postignuto dobro razdvajanje. Pri 0,5 M frakcije su sabijene i preklapaju se međusobom, dok u 0,06 M regulatoru frakcije su suviše difuzne. Prema tome uslovi za najbolje razdvajanje katjona prve analitičke grupe i druge analitičke grupe (sulfo-baze) u natrijumacetatnom regulatoru su u 0,12 M pri potencijalnom gradijentu od 10—20 V/sm, vreme 1—3 časa i pH 4,2—5,2.

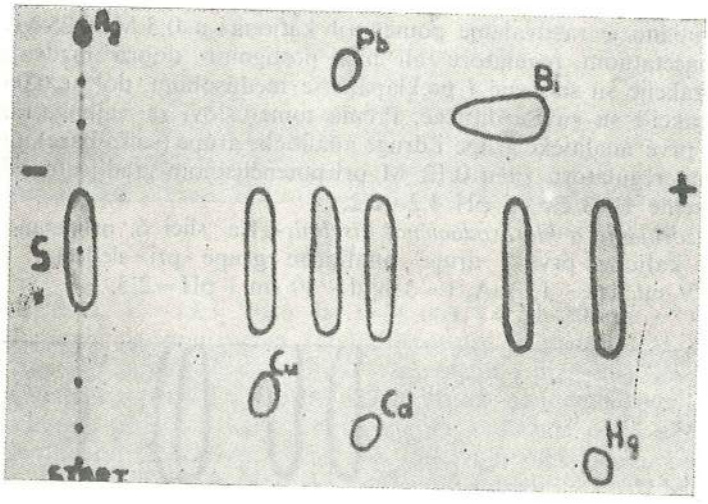
Razdvajanje u hlorovodoničnoj kiselini.—Na slici 6. prikazano je razdvajanje katjona prve i druge analitičke grupe pri sledećim uslovima; U = 3,3 V/sm, Isr. = 13 mA, t = 3 h, l = 30 sm i pH = 2,5.

Sl. 6.

Svi katjoni, izuzev srebra, putuju prema katodi sledećim redom: Cu, Cd, Pb, Bi, Hg i Ag. Bakar je najbrži, pokazuje oštru mrlju i može se kvantitativno odrediti. Kadmijum nije se dobro odvojio od olova tako da pri gornjim uslovima putuje zajedno s olovom, koje je odmah iza njega, ali se mogu identifikovati. Zatim slede bizmut i živa koji su se dobro odvojili tako da se mogu identifikovati i kvantitativno odrediti. Srebro ostaje na startnoj tački u vidu taloga AgCl.

Gornji redosled pomenutih jonova slaže se s radovima Lederer-a (1), koji je upotrebljavao 0,5 M HCl kao elektrolit. Međutim, u cilju poboljšavanja uslova za odvajanje kadmijuma od olova stavljali smo smesu jonova bliže katodi (5 sm od katode). U tom slučaju joni pomenutih metala migriraju prema anodi, tj. ponašaju se kao anjoni. Dobijeni rezultati su prikazani na slici 7. Uslovi rada: U = 3,3 V/sm. Isr. = 21 mA, t = 3 h 30 min. l = 30 sm i pH = 2,5. Svi jonovi pomenutih metala, izuzev srebra, migriraju k anodi sledećim redom: Hg, Bi, Cd, Pb, Cu i Ag koje ostaje na startnoj tački. Živa je najbrža, prešla je skoro jednu polovinu slobodnog puta. Pokazuje oštru frakciju i može se kvantitativno odrediti. Bizmut, drugi po redu, separiran iz smeše pokazuje oštru frakciju, a kad putuje sam, pokazuje razvučenu mrlju. Kadmijum je treći po redu, pokazuje oštru frakciju i može se odrediti. Olovo se takođe dobro odvojilo iz smeše, pokazuje oštru mrlju i može se kvantitativno odrediti. Srebro ostaje na startnoj tački u vidu nerastvornog taloga AgCl.

Sl. 7.

Iz slike 7. proizilazi da je efekat razdvajanja pomenutih jonova veći kada oni migriraju prema anodi, odnosno ponašaju se kao anjoni, nego kada migriraju prema katodi i ponašaju se kao katjoni. Takođe se menja brzina i redosled jonova (uporedi sliku 6. i 7).

Redosled katjona prve analitičke grupe i druge analitičke grupe (sulfo-baze) u gore pomenutim elektrolitima prikazan je na tablici I.

TABLICA I

Regulator elektrolit		Konc.	pH	Redosled jonova						U t
				I	II	III	IV	V	VI	
$CH_3COONH_4 + CH_3COOH$		0,12 M	5,2	Hg	Cd	Cu	Pb	Bi	Ag	13 V/sm 2 časa
$CH_3COONa + CH_3COOH$		0,12 M	5,3	Cd	Cu	Pb	Hg	Bi	Ag	13 V/sm 2^{30} h
HCl	K ←	0,25 M	2,5	Cu	Cd	Pb	Bi	Hg	Ag	3,3 V/sm 3 h
	A ←	0,25 M	2,5	Hg	Bi	Cd	Pb	Cu	Ag	3,3 V/sm 3^{30} h

Iz tablice I vidi se da na razdvajanje i redosled jonova, pored faktora kao što je potencijalni gradijent, pH i drugi faktori koje smo ranije pomenuli važnu ulogu igra priroda i koncentracija samog elektrolita, tj. različita moć kompleksiranja pojedinih jonova metala s regulatorom odnosno elektrolitom, od čega zavisi i efekat razdvajanja različitih jonova metala. Međutim, kako je broj faktora koji deluju na razdvajanje jonova veći, istovremeno dolaze do izražaja i druge sile.

Srednja dužina pređenog puta jonova, zavisno od vremena putovanja i prirode elektrolita, prikazana je na tablici II.

TABLICA II.

Regulator (elektrolit)	Vreme putov.	Pređeni put u cm.						Duž. trake
		Hg	Cd	Cu	Pb	Bi	Ag	
$CH_3COONH_4 + CH_3COOH$	2 h	—8,8	—7,4	—6,7	—6,1	—4,7	0	15 sm.
log Ks		18	2,8	3,3	2,4	—	0,74	
$CH_3COON_4 + CH_3COOH$	2^{20} h	—4,6	—7,8	—6,8	—6,2	—4	0	15 sm.
log Ks		8,4	2,8	3,3	2,4	—	0,74	
HCl	3 h	—7	—11	—13,3	—10,5	—8,4	0	30 sm.
	3^{30} h	+11,5	+6,6	+ 4,	+ 5,4	+9,7	0	30 sm.
log Ks		13	1,5	—0,52	1,6—16	3,7	2,7	

Predznak (—) predstavlja putovanje jonova prema katodi, a predznak (+) putovanje prema anodi. U cilju skraćivanja vremena trajanja elektrohromatografisanja mi smo uzeli kratke trake, tj. rastojanje elektrodnih posudica smanjili od 30 cm. na 15 cm. U tom slučaju dobiveni rezultati na kratkom rastojanju su nešto bolji od onih na 30 cm.

Pređeni putevi katjona u acetatnim regulatorima i hloridnim rastvorima stoje u izvesnoj zavisnosti od ukupne konstante stabilnosti (log Ks) acetatnih i hloridnih kompleksa tih katjona. Ove su vrednosti date u tabl. II. ispod vrednosti pređenih puteva. Ukoliko je, uglavnom, stabilniji hloridni kompleks, pređeni put prema anodi je veći. Razlika u pređenim putevima Hg u NH_4—acetatnom i Na—acetatnom regulatoru izgleda da je u vezi s razlikama u konstantama stabilnosti Hg—acetata i Hg—amonijačnog kompleksa (10^8 i 10^{18}).

LITERATURA

1. *M. Lederer*, Introduction to Paper Electrophoresis, Elsevier Publishing Company, Amsterdam, Houston, London, New York, 1955.
2. *R. Block*, E. Durrum, G. Zweig, A Manual of Paper Chromatogrphy and parer Electrophoresis, Akademic press, New York, 1955 p. 485.
3. *I. N. Ermelenko*, M. Lj. Longin. Ionoob. Elektrohromatografija neorganičeskih kationov, Žurnal anal. himii, Akademija nauk SSSR, **19**, 425 (1964).
4. *T. R. Sato*, W. P. Norris and H. H. Strain, Anal. Chem. p. **26**. 261 (1954).
5. *M. Lederer*, Compt. rend, **236**. 200, 1557 (1953).

Vilim Vajgand, Bedri Kamberi and Miodrag Ignjatović

THE SEPARATION OF SOME INORGHANIC IONS OF THE lst, 2 nd AND 3 rd ANALYTYCAL GROUP IN ACETATE BUFFERS BY MEANS OF PAPER-ELECTROCHROMATOGRAPHY

SUMMARY

This work presents a description of the conditions under which by means of paper electrochromatography some cations of the lst, 2nd and 3rd analytical group are divided in NH_4 — and Na — acetate buffers and the concentration of the electrolytes, the potential gradient and the time of electrolysis are given.

It is found that the separation of the ions of the following metals: Hg, Pb, Cd, Cu, Bi, Ag in NH_4 — and Na — acetate buffers is possible. It is also found that the effect of separation in HCl is significantly better when the ions travel towards the anode than in separation when they migrate towards the cathode.

ИБРАХИМ А. КАМБЕРИ

ФИЗИОЛОШКО И ХЕМИЈСКО ФРАКЦИОНИСАЊЕ ГОНАДОТРОПНИХ ФАКТОРА АДЕНОХИПОФИЗЕ

Изгледа, у светлости нових радова (Courrier i Jutisz, 1961; Jutisz, 1961) о пурификацији фоликулостимулирајућег хормона (FSH) и лутеинизирајућег хормона (LH) различитог порекла, да је проблем у пуној еволуцији. За сад, колико је нама познато, не постоје подаци који би имали довољну гаранцију за потпуну чистоћу поменутих хормона. Различите методе (Courrier и Jutisz, 1961), довеле су до препарације FSH, чија је специфична активност врло сродна, без обзира на порекло жлезда. Справљење високо очишћеног LH овце, који је недавно добијен (Jutisz, 1961), има више састојака електрофоретски и хроматографских различитих, али који изгледа имају исту биолошку ативност. Само проучавање хемијске грађе и физичко-хемијских особина FSH LH ће омогућити да се види колики је степен чистоће тих препарата.

Физиолошко фракционисање гонадотропних фактора аденохипофизе, применом различитих доза стероидних хормона, које је примењено од стране Hellbaum-a и сар., 1961. године, није довело до добијања чистих ефеката карактеристичних за поједине гонадотропне хормоне. Међутим, досада је фракционисано таложење гонадотропних фактора аденохипофизе вршено са различитим успехом (Fevold и сар., 1940; Ellis, 1958).

У овом раду ми смо покушали да извршимо паралелно физиолошко и хемијско фракционисања есктраката аденохипофизе, са циљем да добијемо појединачне (чисте) ефекте који су карактеристични за поједине гонадотропне хормоне аденохипофизе.

Материјал и методе

За наше експерименте смо користили албино женке пацове у двоструке сврхе: као даваоце хипофизног садржаја (донори) и као тест-животиње за испитивање хипофизног садржаја (акцептори).

За доноре послужиле су нам кастриране (15 дана пре жртвовања) женке пацова, старе 80—100 дана, негретиране и третиране различитим дозама стероида (оестрадиол дипропионат — Oe 50 μg, прогестерон — Pr 1.7 мг, тестостерон пропионат — T 6. 6.25 мг). Стероидни хормони

убризгавани су сваког другог дана, у току 15 дана, почевши од дана кастрације.

Акцептори су нам биле инфантилне интактне женке пацова,, старе 28—30 дана и тестостероном стерилизовани пацови (TSR) са перманентном корнификацијом вагиналног епителијума (Barraclough, 1961), старе 100—150 дана.

Посматрани параметри су нам били: појава знакова превременог полног сазревања — ,,induced precocity'' код инфантилних женки (отварање вагиналне мембране непосредно праћено вагиналном корнификацијом и еструсном ритмиком) и ,,декорнификација'' вагиналног епителијума код TSR.

Као критеријум за мерење дејства на отварање вагиналне мембране уведени су термини критични период и ефекат изражен у процентима као што је то раније описано (Андјус и Камбери, 1963).

Квантитативно процењивање корнификационог дејства екстраката заснивало се на класификацији вагиналних брисева (сакупљених по један на дан и на тест-животињу) у ,,корнифициране'' и ,,некорнифициране'' према раније описаном критеријуму (Андјус и сар., 1963 а). Процентно учешће ова два типа брисева у укупном броју брисева сакупљених од свих животиња у експерименталној групи, израчунавано је посебно за сваки петодневни интервал периода посматрања (Андјус, 1964). Резултати су изражавани и графички претстављени путем ,,корнификационог индекса(' (CI^5), који може бити дефинисан као проценат ,,корнифицираних'' брисева, сакупљених за пет дана од сви животиња у групи, умањен за проценат ,,некорнифицираних'' брисева у истој групи и у истом временском интервалу. Ова разлика означена као ,,корнификациони индекс'' за тест-животиње TSR (тест II), умањена за одговарајући вредност констатовану у контролној групи животиња, служила нам је као мерило ефекта у огледима у којима су као тест-животиње употребљаване инфантилне женке и означавано је као ,,корнификациони индекс дифреенс'' — CID (тест I).

Екстракција аденохипофизног садржаја је вршена у филозилошком раствору (Андјус и сар., 1963 б) и убризгавано је субкутано, свакодневно у току 10 дана. Поред целих екстраката (непречишћених) употребљаване су и четири њихове фракције (A=0. 0—1.54, односно O. 0—1.56 M; B=1.54—1.96, односно 1.56—1.93 M; C=1.93—2.20 M и, D=2.20—2.98 M), добивене фракционим таложењем помоћу амониум сулфата растуће концентрације (Андјус и сар., 1963 а).

Тест-животиње (акцептори) употребљаване су у групама од 3—8 индивидуа. Сваки акцептор је примао по један цели екстраховани садржај аденохипофизе или једну фракцију (у једнострукој или двострукој дози) дневно у току 10 дана (Камбери, 1965).

Резултати

Субкутаним убризгавањем инфалтилним женкама 1 μg оестрадиола, односно екстраката аденохипофизе кастрираних женки (непречишћени и фракционисани) као и екстраката аденохипофизе кастри-

раних женки третираних различитим стероидима добили смо следеће ефекте изражене критичним периодом отварања вагиналне мембране (сл. 1). Као што се види на слици, критични период 1 μg Oe износи 3 дана (отварање после 48—72 часова од прве инјекције). Тај ефекат узели смо као максималан или 100% (сл. 1 горе). На основу овог ефекта (1 μg) оестрадиола, ми смо изражавали све остале резултате критичног периода отварања вагиналне мембране као ефекат у процентима.

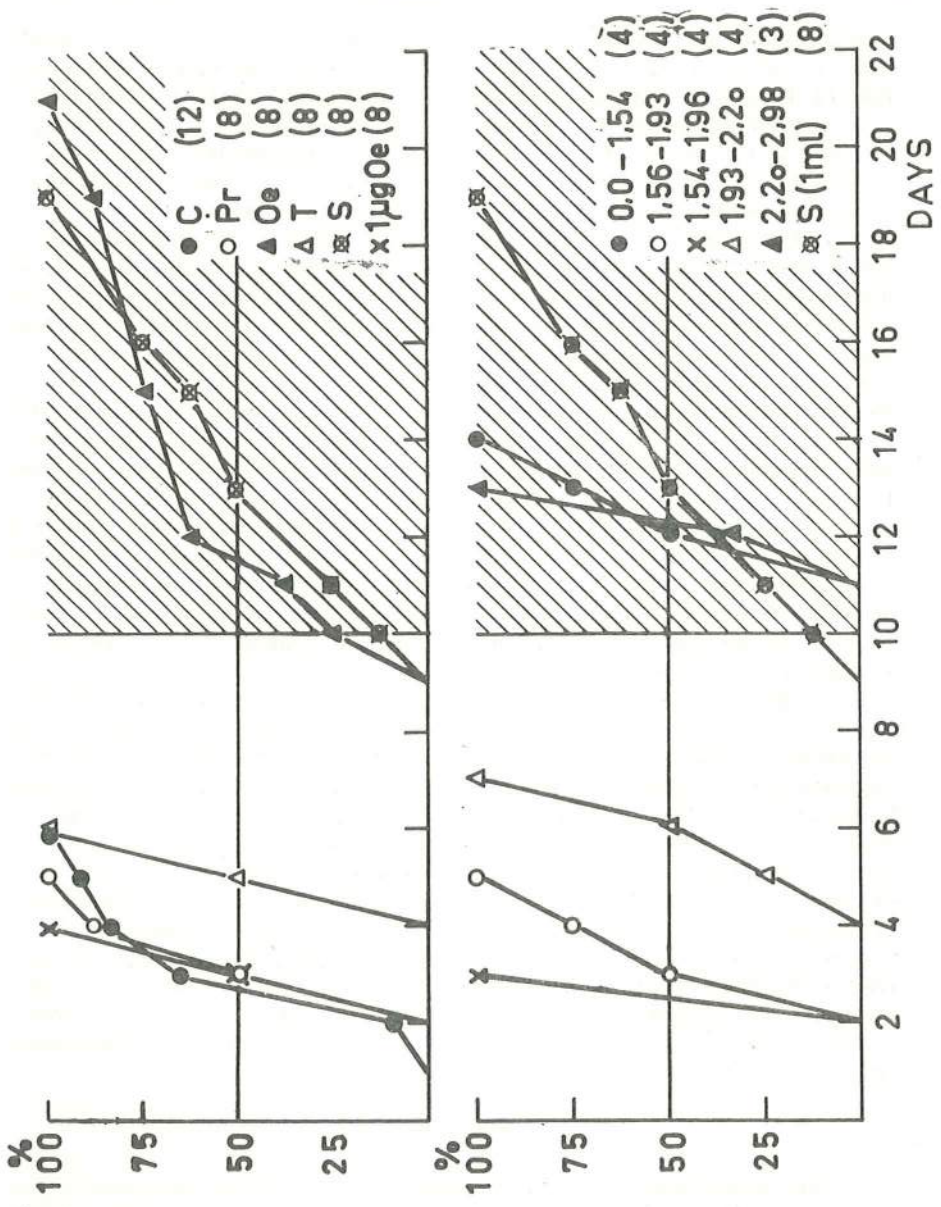
Непречишћени (цели) екстракт аденохипофизе кастрираних женки има краћи критични период (2.7 дана) а јачи ефекат (103.2%). Екстракти аденохипофизе кастрираних женки третирани стероидима имају дужи критични период а слабији ефекат. Тако на пример: екстракт аденохипофизе кастрираних женки третираних прогестероном имају критични период који износи 3 дана или ефекат 100%, док онај од кастрираних женки третирани тестостероном има критични период који износи 5 дана или 78.5%. Најдужи критични период има екстракт аденохипофизе кастрираних женки третираних оестрадиолом, те износи 11.5 дана и најслабији ефекат од 15% (сл. 1 горе).

Од фракционисаних екстраката аденохипофизе кастрираних женки (сл. 1 доле), само две фракције и то: друга (B) 1.54—1.96 M односно 1.56—1.93 M и трећа (C) фракција 1.93—2.20 M амониум сулфата су активне. Фракција B има најизразитији ефекат од 103.2%, док фракција C има знатно мањи ефекат од 67.7%. Остале фракције су без ефекта на отварање вагиналне мембране.

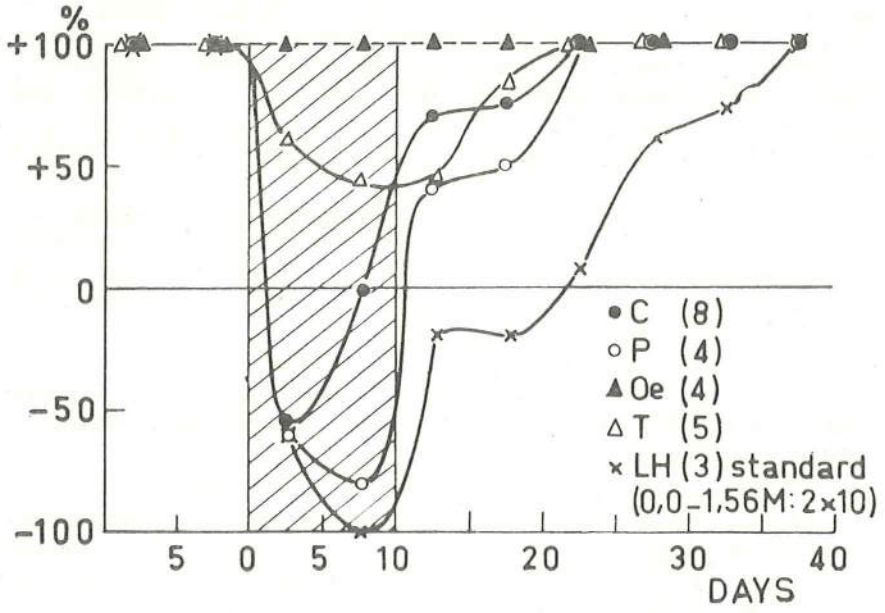
„Декорнификациони ефекат" екстракта аденохипофизе кастрираних женки и кастрираних женки третираних стеороидима (сл. 2) је разљичитог степена. Најизразитији је онај ефекат који се добија са двоструком дозом прве (A) фракције (0.0—.56 M амониум сулфата), која је била без ефекта на отварање вагиналне мембране. Максималан ефекат (потпуна декорнификација) се постиже за време другог петодневног периода третмана. Ефекат постепеним смањењем траје око 30 дана по прекиду третмана. Од екстраката аденохипофизе, највећи ефекат испољава онај који се добија од кастрираних женки третирани прогестероном. Затим следи екстракт аденохипофизе кастрираних женки. Најмањи ефекат има екстракт аденохипофизе кастрираних женки третираних тестостероном, док онај од кастрираних женки третираних оестрадиолом је без икаквог дејства на деконрификацију вагиналног епителијума TSR.

Дискусија

Из приложених резултата можемо видети да се испољавају два различита ефекта. Један који утиче на превремено сексуално сазревање код инфантилних женки (отварање вагиналне мембране непосредно праћено вагиналном корнификацијом и еструсном ритмиком), и који је без ефекта на декорнификацију вагиналног епителијума женки са перманентном корнификацијом (TSR), и други, који утиче на декорнификацију вагиналног епителијума TSR — а који је без ефекта на превремено сексуално сазревање код инфантилних женки. У првом случају

Сл. 1. — Утицај оестрадиол дипропионата (1 г Oe) и екстраката аденохипофизе кастрираних (C) и кастрираних женки третираних прогрестероном (Pr), оестрадиолом (Oe) и тестостероном (T) на отварање вагиналне мембране инфантилних пацова (горе). Утицај фракционисаних екстраката аденохипофизе кастрираних женки на отварање вагиналне мембране тнфантилних пацова (доле). Нешрафирани део диаграма означава десетодневни период третмлна. У заградама број животиња у свакој серији. S — контроле физиозошки раствр). Ордината: проценат животиња са отвореном вагином; апсциса: дани од почетка третмана.

Сл. 2. — Утицај екстраката аденохипофизе кастрираних женки (C) и кастрираних женки третираних стероидима: прогестероном (Pr), оестрадиолом (Oe) и тестостероном (T) на декорнификацију вагиналног епителијама TSR. Ордината: корнификациони индекс (CI[5]); апсциса: дани од почетка третмана. Шрафирани део дијаграма између две танке вертикале означава десетодневни период третмана. У заградама број животиња у свакој серији. „2×10" означава да је фракционисани екстракт при концентрацији 0.0—1.56 M амонијум сулфата даван у двострукој дневној дози у току 10 дана (максимална реакција — LH ефекат).

ради се о ефекту фоликулостимулирајућег типа (FSH), док у другом, лутеинизирајућег типа (LH). На основу овога можемо превремено сексуално сазревање код инфантилних женки означити као „FSH — тест" (тест I), а декорнификацију вагиналног епителијума женки са перманентном корнификацијом (TSR), као „LH — тест" (тест II).

Различити ефекти са екстрактима или фракцијама аденохипофизе од овариектомисаних женки, и женки овариектомисаних и третирани различитим стероидним хормонима, доводе нас до два јасна закључка: с једне стране, мењањем физиолошког стања, гонадектомијом, или гонадектомији придруженим третманом различитих оваријалних и тестикуларних хормона, могуће је извршити промене у концентрацији гонадотропних фактора аденохипофизе. С друге стране, хемијским фракционисањем успешно се одваја чист LH и FSH ефекат, уз обавезан губитак гонадотропног материјала у фракцији преципитата која садржи оба фактора.

Hellbaum и сар. (1961), први су указали на могућност физиолошког фракционисања гонадотропног садржаја аденохипофизе када се овариектомизиране женке пацова подвргну хормонском третману 3 μg

оестрадиол-бензоата или 3 μг тестостерон-пропионата дневно у току 45 дана, субкутано. Хистолошки налази Hellbaum-a и сар. у аденохипофизи тако третираних животиња показују после овариектомије повећан број „црвених елемената" (LH садржај) и „пурпурних" (FSH садржај); као да је LH и FSH садржај нестао услед третмана оестрадиолом, и да FSH садржај остаје исти а LH нешто смањен услед третмана тестостерон.

Fevold и сар. (1940) су извршили хемијско фракционисање хормона аденохипофизе применом различитих концентрација амониум сулфата. Они су установили да се LH садржај претежно преципитира на концентрацији од 2.0—2.4 M, а FSH садржај код концентрације 2.6—2.8 M амониум сулфат.

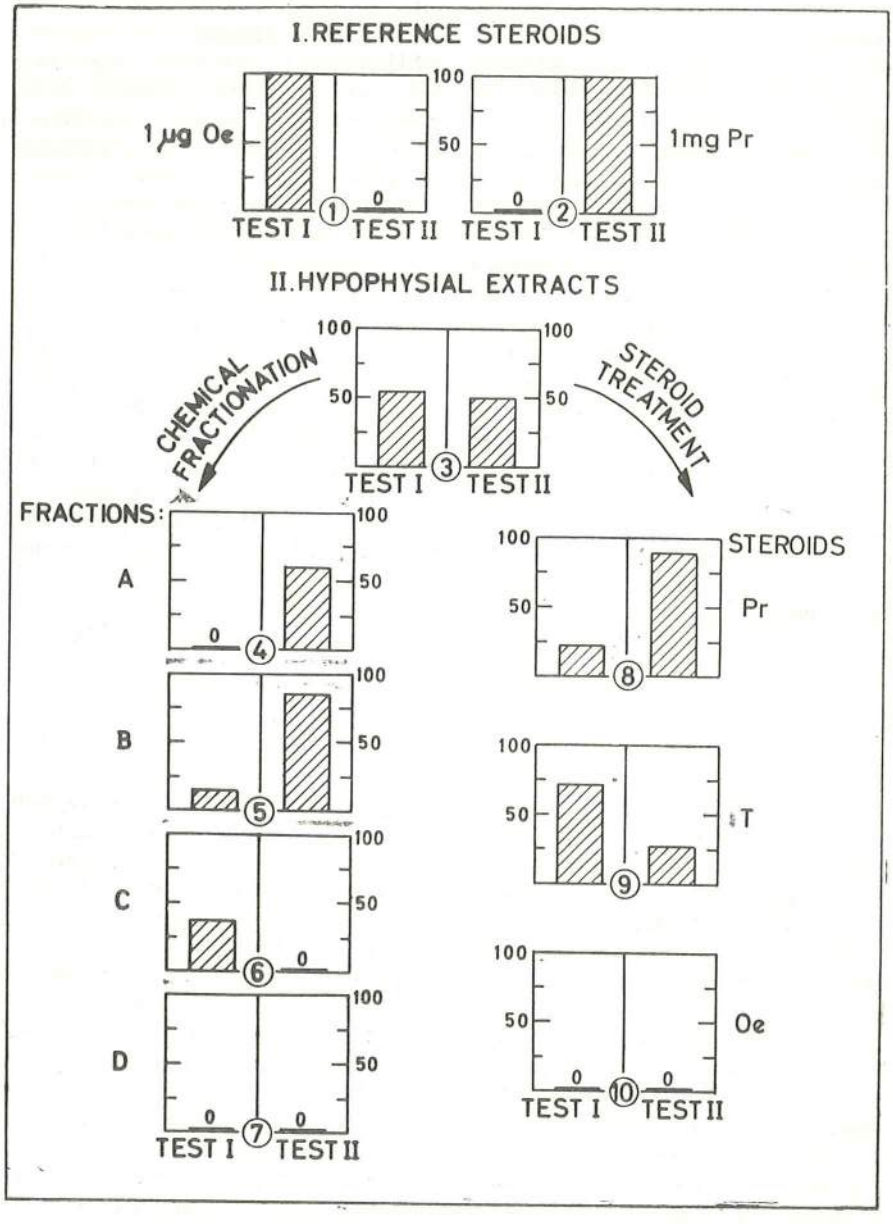
Наши резултати потврђују чињенице поменутих аутора, и ако су употребљене друге дозе стероидних хормона и концентрације амониум сулфата за фракционисање гонадотропних фактора као и тестови за њихово доказивање.

На слици 3 дат је сумаран приказ резултата другог петодневног периода третмана који су најкарактеристичнији, изражени у процентима у односу на ефекат постигнут чистим стероидима (reference steroids, 1 i 2). Ефекат је изражаван у процентима у односу на ефекат постигнут стероидним хормонима. За 100% „корнификациони ефекат" (тест I), узиман је ефекат другог петодневног периода третмана који се постиже третирањем инфантилних женки дозом од 1 μg оестрадиол-дипропионат (Oe), сваког дана у току 10 дана. Слично ономе, за 100% „деконрификациони ефекат" (тест II) је узиман ефекат другог петодневног периода третмана који се постиже третирањем TSR дозом од 1 мг прогестерона (Pr), сваког дана у току 10 дана.

На слици 3 се види да је аденохипозизни екстракт овариектомисаних женки способан да изазове двоструки ефекат (види на сл. 3 под 3): „корнификациони" (CID=54.28, тест I) и „декорнификациони ефекат" (CI^5=50.00, тест II). Хемијским фракционисањем установили смо да прва фракција (A) има само „декорнификационо" дејство (4.CI^5=60.00, тест II). Друга фракција (B) има дејство мешовитог карактера (5, CID= 14.28, тест I и CI^5=85.00, тест II). Трећа фракција (C) испољава искључиво „корнификационо" дејство (6, CID=37.14, тест I). Четврта фракција (D) је без икаквог дејства (7).

Аденохипофизни екстракти кастрираних женки (донори) третирани стероидима испољавају различите ефекте. После третирања прогестероном — Pr. (8), „корникофикационо" дејство се смањује (CID= 22.86, тест I), док се повећава „декорнификационо" дејство (CI^5=90.00, тест II). Супротно прогестерону, тестостерон — T (9) доводи до повећања „корнификационог" дејства (CID=71.43, тест I), а смањује „декорнификационо" дејство (CI^5=27.50, тест II). Аденохипозизни екстракти донора третираних оестрадиолом — Oe (10) су без икаквог дејства.

Према постојећим концепцијама, „корнификациони ефекат" аденохипофизног екстракта на вагинални епителијум може бити објашњен

Сл. 3. — Сумарни приказ ефеката целих и фракционисаних (Franstions) екстраката аденохипофизе кастрираних женки нетретираних (3) и третираних стероидима: протестероном (Pr), тестостероном (T) и оестрадиолом (Oe) на корнификацију вагиналног епителијума инфантлних женки (тест I) и декорнификацију вагиналног епителијума TSR (тест II). Остала објашњења у тексту.

присуством FSH, док „декорнификациони ефекат" присуством LH у екстракту аденохипофизе (Courrier и Jutisz, 1961). Према томе, кастриране женке садрже знатне количине FSH и LH у хипофизи. Односно, гонадектомија доводи до повећања FSH и LH садржаја хипофизе (Hellbaum и сар., 1961). Повећани „декорнификациони ефекат" аденохипофизног екстракта прогестеронским третманом, вероватно је последица повећане количине LH садржаја у хипофизи тако третираних донора. У прилог једног оваквог схватања говоре и експериментални подаци Gorski-og и Barraclough-a (1962), који су нашли повећани ниво LH садржаја у хипофизи после третирања прогестероном код TSR. Ови аутори своје резултате објашњавају тиме, да прогестерон доводи до нагомилавања LH у хипофизи. Нисмо наишли на литературне податке по којима третман тестостероном доводи до повећања FSH саджаја хипофизе. Можда, повећани „корнификациони" а смањени „декорнификациони ефекат" аденохипофизних екстраката је последица непромењеног FSH а смањеног LH садржаја, или пак повећаног FSH а непромењеног LH садржаја у хипофизи донора третираних тестостероном. Ми смо склони да повећани „корнификациони" а смањени „декорнификациони ефекат" доведемо у везу са повећаним нивоом FSH а смањеним LH садржајем хипофизе. Смањени „корнификациони" и „декорнификациони ефекат" екстракта аденохипофизе донора третираних оестрадиолом је последица смањења LH и FSH садржаја. Ово дејство оестрадиола већ је добро познато (Hellbaum и сар., 1961; Анђус и Камбери, 1963).

Закључци

На основу изнетих резултата могу се извести следећи закључци

Аденохипофиза овариектомизираних адултних пацова садржи знатне количине фоликулостимулирајућег хормона (FSH) и лутеинизирајућег хормона (LH). Добијање потпуно чистог FSH и LH путем физиолошког фракционисања (третирањем стероидима) је немогуће. Стероидни третман различито се рефлектује на FSH и LH садржај хипофизе. Прогестерон повећава LH а смањује FSH садржај. Супротно прогестерону (Pr), тестостерон (T) повећава FSH а смањује LH садржај хипофизе. Оестрадиол (Oe) у великој мери смањује и FSH и LH садржај. Према томе третирањем стероидима је немогуће добити посебне ефекте карактеристичне за FSH или LH. Супротно физилошком фракционисању, хемијским фракционисањем (степенастим повећањем концентрације амониум сулфата) можемо добити чист LH и FSH уз губитак у фракцији која је мешовитог карактера. Лутеинизирајући хормон (LH) се таложи при знатно мањој концентрацији амониум сулфата (0.0—1,56 M), док FSH при много већој концентрацији (1.93—2.20 M) амониум сулфата. Интермедијерна фракција (1.56—1.93 M) има мешовито дејство, LH и FSH типа. Фракција која се добија даљим повећањем концентрације амониум сулфата (2.20—2.93 M) остаје без икаковг FSH и LH дејства.

BIBLIOGRAFIJA

Andjus, R. K. (1964): Arch. Biol. Sci., Belgrade, **16**, 131.

Andjus, R. K. and Kamberi, I. (1963). Arch. Biol. Sci., Belgrade, **15**, 3 P.

Andjus, R. K. Kamberi, I and Ćirković, T. (1963 a). Arch. Biol. Sci., Belgrade, **15**, 7P.

Andjus, R. K., Kamberi, I. and Koren, A. (1963 b). Arch. Biol. Sci., Belgrade, **15**, 1P

Barraclough, C. A. (1961). Endocirlnoogy, **68**, 62.

Courrier, R. et Jutisz, M. (1961). Etudes d' Endocrinologie, Act. Sci. industr., **1286**. Hermann, Paris, 3—215.

Ellis, S. (1958). J. Biol. Chem., **233**, 63.

Fevold, H. L., Lee, M., Hisaw, F. L. and Cohn, E. J. (1940). Endocrinology, **26**, 999, Gorski, R. A. and Barraclough, C. A. (1962). Acta endocr., **39**, 13.

Hellbaum, A. A., McArthur, L. G., Campbell, P. J. and Fenerty, J. C. (1961). Endocrinology, **68**, 114.

Jutisz, M. (1961). Etudes d'Endocrinologie, Act. Sci. industr., **1286**, Hermann, Paris, 3—12.

Kamberi, I. (1965). Bull. Sci. Yougosl. — Section A. **10** (7—8), 229—230.

IBRAHIM KAMBERI

PHYSIOLOGICAL AND CHEMICAL FRACTIONATION OF GONADOTROPHIC FACTORS FROM ANTERIOR PITUITARY

SUMMARY

Anterior pituitary of the ovariectomized adult rat contains considerable quantities of the folliclestimulating hormone (FSH) and of the luteinizing hormone (LH). The obtaining of quite pure FSH and LH by means of physiological fractionation (the treatment with the steroids) is impossible. The steroid treatment reflects differently on FSH and LH content of the pituitary. Progesterone (Pr) increases the LH content but decreases the FSH one. In contrast to progresterone, testosterone (T) tretment increases the FSH but decreases the LH content of the pituitary. Oestradiol (Oe) decreases in a large scale both the FSH and the LH content. According to this. with the steroid treatment it is impossible to obtain the special effects which are characteristic for FSH or LH. In contrast to the physiological fractionation, the chemical fractionation (bystepwise increase of the amonium suplhate concentration) we can obtain pure LH and FSH by losing them in a fraction of a mixed character. LH precipitates at by far lower concentration of amonium sulphate (0.0—1.56 M=A) whereas FSH at by far higher concentration (1.93—2.20 M=C). The intermidary fraction (1.56—1.93 M=B) has a mixet effect of the LH and the FSH type. The fraction which is obtained by further increase of the amonium sulphate concentration (2.20—2.98 M=D), remains without any FSH and LH effect (fig. 3).

SPISAK RADOVA IBRAHIMA KAMBERIJA

1. Andjus, R. K., Kamberi, I. and Koren, A. (1963): Restorative effects of hypothalamic extracts on the functional state of the genital apparatus in hemicastrated rats recovering from oestrogen block. Arch. Biol. Sci. Belgrade. **15** (1—2), 1P—2P.

2. Andjus, R. K., Kamberi, I. (1963): Differential effects of oestradiol on the adenohypophysial and hypothalamic content of saline extractable factors capable of provoking premature puberty in the female rat. Arch. Biol. Sci. Belgrade. **15** (1—2), 3P — 4P.

3. Andjus, R. K., Kamberi, I. and Ćirković, T. (1963): Hypothalamic and pituitary extracts bioassayed in the anovulatory female w th permanent vaginal cornification. Arch. Biol. Sci. Belgrade. **15** (3—4), 7P—8P.

4. Andjus, R. K., Kamberi, I. and Ćirković, T. (1963): A comparative study of the effects of crude hypotalamic and pituitary extracts and their partially purified fraktions on sexual maturation of the female rat. Arch. Biol Sci. Belgrade. **15** (3—4), 9P—10 P.

5. Kamberi, I. (1964/65): The effect of total and fractionated chemical factors of hypothalamic and hypophyseal origin on the sexual maturation and the development of oestrus rythm. Zbornik filoz. fakulteta. Priština. **II**, 309—319.

6. Kamberi, I. 1964/65): The effects of whole and partially purified hypothalamic and adenohypophysial extracts on the blocked oestrus rythm of anovulatory females rats. Zbornik Fil. fak. Priština. **II**, 321—333.

7. Kamberi, I., Andjus, R. K. (1965(: Povratno dejstvo seksualnih steroida na hipotalamični hipofiziotropni i hipofizni gonadotropni sadržaj. IV Kongres Jugoslovenskog društva za Fiziologiju, Ljubljana. **56**, 30—31.

8. Kamberi. I. (1965): Neuroendocrine Regulation of Szxual Activity. Bull. Sci., Yougosl. — Section A. **10** (7—8), 229—230.

9. Kamberi, I. (1965): Roli i hypotalamusit ne rregullimin e funkcioneve te adenohypofizes. Perparimi. Priština. **5**, 317—324.

10. Andjus R. K. and Kamberi, I. (1966): Effect of gonadal steroids on the diencepalic content of saline extratable factors capable of promoting sexual maturauion. Excerpta Medica, Amsterdam, International Congress Series, **111**, 359—360.

11. Kamberi, I., Koren, A. and Andjus, R. K. (1966): Functional recovery of the estrogen blocked male as influenced by brain and pituiray extracts from male and spayed female rats. Excerpta Medica, Amsterdam, International Congress Series, ààà, 360—361.

12. Andjus, R. L., Kamberi, I. et Ććrković, T. (1966): Extroits diénceph aliqcues de Rat leurs effets au niveau des organes de reproduction J. Physiol., Paris, **58**, 64.

РАДМИЛА ПЕШИЋ

ПОЧЕЦИ КЊИЖЕВНОГ РАДА ВУКА ВРЧЕВИЋА

— *Први покушаји* —

Поред оца учитеља који је и сам био само писмен, али вероватно, без школског образовања, Вук Врчевић је научио да пише „нашки и талијански" и да чита из буквара и часословца, „као и четири главна рачуна". Ово је било све његово школовање; кроз цео живот Врчевић је о томе са жаљењем говорио, а трудио се коликогод је могао да још шта научи и да се покаже да и више зна но што јесте. Прво што је читао, како сам вели, биле су Доситејеве књига и *Физика* Стојковићева. Кад је прешао у Будву, 1830. године, поред рада у дућану настојао је да чита што му је до руку дошло. Иако оскудног знања Вук Врчевић је рано заволео књигу и зажелео да се књигом и писањем бави, те се тим жељама у почетку сасвим наивно предавао.

У својој аутобиографији он каже да је још у Рисну „најпрву наштампану пјеснарицу пок. Вука Караџића" за десет дана сву преписао, „не пазећи на труд ни на спавање". Много година касније у једном напису за који је, вероватно, сам Врчевић дао податке, стоји да је 1834. год. написао „Вјеровање" на врло малој картици и потписао се, те тиме „почео своје књижевно дјеловање".[1] Оба нам ова података не изгледају данас веродостојна, што је и разумљиво, јер су оба врло касно дана, један 1872,[1a]) а други 1881. године.

Вешти Врчевићев препис „Вјеровања" није нам очуван, али се са доста разлога може претпоставити да се тим радом неку годину раније бавио, јер је већ 1834. год. имао шира интересовања. Најстарији сачуван Врчевићев аутограф је из 1830. године. У почетнички повезаној, мањој свесци он је исписао деведесет три лирске народне песме. Свеска има 63 пагиноване стране; на насловној страни стоји: *Народо Сербске Мале Пјеснице Сйисане в'льетйо* 1830 *Вуко Верчевић*;[2] на два места је ударен Врчевићев невешто резан печат, са монограмом и сликом орла који је раширио крила.

---

[1] *Словинац*, лист за књигу, умјетност и обртност. год. IV. Дубровник 1881, стр. 146.

[1a] Кратка биографија Стев. Врчевића, Архив САНУ, бр. 7380/7.

[2] Архив Српске академије наука и уметности, бр. 9170, CXLVII.

У својој студији др Тихомир Ђорђевић сматра да је ове народне песме Врчевић „инспирисан Караџићевим првим збиркама песама, забележио."[3] О томе он јасније каже: „Још 1830. године, кад му је било само деветнаест година, дакле много пре но што се упознао са Вуком Караџићем, испирисан, као што рекох, Караџићевим првим збиркама народних песама. које је не само читао, већ их је, како у својој краткој биографији каже чак и преписивао, — Врчевић је забележио . . . деведесет и три народне песме под насловом: Народо Сербске Мале Пјеснице, писане в' љето 1830. То ће, по својој прилици, бити оне народне песме које је Врчевић Вуку Караџићу у Будви „поклонио," како му каже у писму 23 априла 1836. године."[4]

Ако се погледа шта Врчевић каже о свом образовању у то доба, а знајући и оно што је касније мислио и како је радио, само евентуална инспирација коју је могао добити од првих Вукових збирки, била би и сувише суптилна да Врчевића на такав рад упути и да му расветли оно што и доста година касније није најбоље знао ни разумевао.

Збирчица лирских народних песама коју је Врчевић начинио 1830. године не представља почетак његовог скупљачког рада. Све су ове песме само преписане из Вукове књиге *Народне српске пјесме, књига прва*, која је изишла у Лајпцигу 1824. год. Овај Врчевићев препис је нека врста антологије, састављене из Вукове књиге. Он избор почиње од песме бр. 124[5] и истим редом као код Вука ниже песме, изостављајући понекад једну или више, које није одабрао. Већину је дословно преписивао, док код мањег броја има измена, обично у првим стиховима, па се може претпоставити да је Врчевић са некаква преписа радио и да пред собом књигу није имао. Вероватно је ова свеска онај препис „најпрве наштампане пјесмарице пок. Вука Караџића" о којој Врчевић говори у аутобиографији, само га временски доста раније ставља, још за време свога живота у Рисну код оца. Ово је лако могао превидети после четрдесет и више година када је узео да опише свој живот. Сматрам да ове песме није Врчевић поклонио Караџићу приликом сусрета у Будви, јер су то песме из Вукова збирке. Овај се рукопис никако не би „могао узети као први Врчевићев књижевни посао", јер је он овде начинио само избор и препис из штампаних песама Караџићевих. Врчевић је био велики весељак и радо је и лепо певао, те је, можда, ову антологију саставио као неку врсту подсетника за певање.

Из тог периода сачувана је још једна свеска писана Врчевићевом руком: *Комедије и друга разна дјела сочињена в Будве от Гдна Викара Антонија Којовића; Реципована доста крат. Преписано мноју Вуколаем Врчевићем от Рисна в љето* 1832.[6] Свеску од 88 стране вероватно је сам Врчевић повезао у картон. Од стране 3 до 24 је „Комедија дјело прво", од стр. 24 до 48 „Исто дјело друго", оба ова састава су мале

[3] *Др Тихомир Р. Ђорђевић:* Вук Врчевић, Цетиње, 1951. стр. 35.
[4] Исто, стр. 47.
[5] *Вук Стеф. Караџић:* Народне српске пјесме. Скупио и на свијет издао —. . . Књига прва, у којој су различне женске пјесме. У Липиисци, 1824. стр. 78.
[6] Архив САНУ, бр. 9192.

покладне комедије. У осталом делу свеске је преписано седамнаест краћих Којовићевих песама: 1. *Жалба истога Гдна Којовича, у вриеме кад се бјеху уздигнули неки околни људи да дају пакости Будви*; 2. *Пјесна у вриеме када је био пуно велики сниег и лед в љето* 1810; 3. *Некиема женама на покладе*; 4. *Исто Дјевојци на покладе*; 5. *Једној Баби којојзие мило вино*; 6. *Мудроносац на покладе ученик карневалов*; 7. *Жена љекарица*; 8. *Жалба њекога пребивалца од Будве на покладе*; 9. *Књига коју крневал пише на покладе*; 10. *Штрогљиваље Крневала*; 11. *Пјесан од вина Будљанскога*; 12. *Пјесан од њеке жене пјанице*; 13. *Неке похвалице околне*; 14. *Жалба двие Дјевојчице* 15. *Пјесан истие Дјевојчица*; 16. *Тестаменат Крневалов*; 17. *Жалба истога Гдна Којовича што је имао напасти он зна од кога.*

Др Антон Којовић је рођен 1751. год. у Будви. Свештене науке је завршио у Лорету у Италији, где је и докторирао. Цео је живот провео у родном граду, где је био каноник, а доцније викар. Дуги низ година био је учитељ будванске деце. Умро је у добокој стаорсти 1845. година. Узимао је видног учешћа у јавним животу свога града, особито у бурним годинама прве десетине XIX века. „Био је и дуовник и војник, и матрос и канунијер, и учитељ и кувар, и главар и пандур, и либералац и конзервативац, и суиста и хомунац, и демократ и аристократ."[7] Писао је на италијанском и на народном језику; оставио је четири дебеле свеске, неке врсте дневника, *Annali di Budva* у којима је на италијанском језику бележио сувремене догађаје у граду и околини. Од ових свезака свега су две сачуване и касније и објављене. Којовић је писао и кратке песме на народном језику, како сам каже, на молбу и досађивање својих ученика да о покладним данима развесели свој град.[8] Осамдесетих година прошлога века било је познато двадесетпет Којовићевих песама које су остале у рукопису.[9] Две су од њих, „Ноћнопојска" и „Краљев дан године 1821." и објављене.[10]

Вук Врчевић сам за себе каже да је био веселе нарави и радо учествовао у сваком весељу и разоноди, те се може веровати да је као млад човек учествовао и у карневалским забавама у Будви. Којовићеве стихове који су за карневал највећим делом намењени, можда је због тога и преписивао. Ови стихови писани једноставним начином народских песама, у прилично течним, римованаим десетерцима, с понеком натруном народне поезије и фолклора, мале уметничке вредности, пригодни и шаљиви, могли су се допасти ондашњем младом калфи Врчевићу.

Оба ова Врчевићева рада, избор лирских песама из Вукове прве књиге и сабрана књижевна остварења Антона Којовића, само су преписи туђих дела, али су сведоци његових посебних интересовања која су га постепено упућивала на књижевне покушаје.

---

[7] *Ристо Ковачић:* Прилози за повјесницу Боке Которске, св. II Дубровник, 1878, стр. 3—4.

[8] *Срећко Вуловић:* Попис и оцјена народних бокешких списатеља и њихових дјела. Наставак. Програм ц. к. реалног и великог гимназија у Котору за годину школску 1878—1879. Задар, 1879. стр. 3—18.

[9] Исто. стр. 7.

[10] *Р. Б.:* Животописне цртице о Антону Којовићу; Народни лист, Задар, год. XV (1876) бр. 31; 35.

Први литерарни састав Вука Врчевића, за који данас знамо, датира из средине 1836. године. Овај рад је важан по томе што га је аутор схватио као књижевно дело и спремио га за штампу. У Библиотеци Матице српске налази се једна рукописна књига Вука Врчевића *Зла нарав женска у стихе*.[11] Свеска је величине мање осмине, у тврдом повезу; са унутрашње стране корица стоји виньета: Из књижнице Вука Стеф. Врчевића, № 21. Први, насловни лист књиге недостаје, од стране 3 до 9 налази се предговор, датиран у Будви „на 6/18 Луђа 1836." Од стране 11 до 85 [грешком у пагинацији стоји 83] је песма „Зла женска нарав и стихе."

Цео је рукопис писан читком и уједначеном руком Врчевићевом, но, иако је био спремљен за штампу, аутор је још понеке исправке уносио црвеном оловком. Тако је сву интерпункцију, у којој се Врчевић увек осећао слаб, унео накнадно, трудећи се да не покаже своје незнање. Рад је писан старим правописном којим се Врчевић увек, све до под старост, служио.

Прву реченицу у предговору, која почиње народном пословицом, хтео је нешто да измени, али се предомислио и оставио је у првобитном облику. „Благоразумни читатељу! Ко без нужде врага свећом тражи, уведена пословица међу нашем народу говори тај ће га и наћ. Ево љубезни читатељу! По понекојем случају бивам и ја участник овој пословици. Један дан пробирајући неке забачене листове у једном старом затвору, угледам у вњешнем надпису једног сладког весма раздртог либариј: „Пјесан од злије жена и зле нарави женске". Овај стари ..либариј" што га је Врчевић нашао претражујући какву забачену скриньу, или ормар под кључем [реч затвор то значи код Врчевића[12]], био је само препис и он је врло зажалио што није нашао „написано име списатеља који је на свијет издао, толико мање онога који је из оригинала преписао." Врчевић је, каже даље, стојећи све прочитао, јер му се врло допало. „Сочињение ови стиха, против нарави женске, сасвим били су покварени, не с чрез небреженија но невјежества оног којије из оригинала преписао јербо се јавно види да је кратак био у науки (као што сам и ја), но природна жеља к науци нагналагаје била да препише за да се при њему обдржава, и да о њему суди. — Но будући да је млого залах учињениje од жена изоставио, а особито многе оне које сам ја у различна случаја код наши женах сматрао; и весма у кратко описао њезину злоћу, промислим со страхом, и упитам себе: бихли могао, (а нека могао него смием ли) штогоћ ја, поправљајући ове стихе и сасвим променујући они стил Далматиански, приставит; молећи Г. Бога, да по мени такне у срдце којега ученијега од мене да придода и он штогоћ; а имао би шта он и десетина други, све макар мудрији од мудријега бивали, пак јошт би остало штогоћ неизречено и за једанаестога; и тако ево усудих се што узмогу најбоље тако, на просто да и дијете читајући може разумјети."

[11] Библиотека Матице српске у Новом Саду. Без сигнатуре.

[12] Вукова преписка, књ. VI. Београд, 1912, стр. 546.

После неколико шаљивих реченица о женској злоћи Врчевић даље у предговору, говори како је, тобож, на муци не знајући коме би књигу посветио. „Незнам, јербо није било могуће, коме посветит, ово сочињениje, будући свак се чуда, и (аох!. . .) језика женскога боји и уклања. Но при одабирању, паде ми на ум: никоме тако боље, мирније, и милије како мојој баби Цмиљи, која на моје прошениje свободном радости прими да на ње име буде издато, поклен је видјела да се овђен какови лажни ствари не находи и да ће она за мене с'помоћу Астреом њезином старом пријатељицом борити се против соперника моји, а ја да у миру сједим; обаче запријети ми, да не природам штогоћ не истино, и по мојему обећању, и дано јој вјери да нећу, ево ме, пак нека буде што има бит."

После овог предговора долази песма од 1560 стихова у којој се износе зла дела женска, почев од прве жене на земљи. Песма је у акопираним осмерцима и представља слободан и врло опширан препев сатире у стиховима *„Од приваре и зле нарави женске"* од приморског песника XVII века Ивана Иванишевића (1608—1665).

Иванишевић је рођен у племићској породици у Болу, на острву Брачу. Школовао се у Италији, у прво време је био каноник у граду Хвару, затим професор у семеништу и генерални викар хварско-брачке бискупије. Последњу деценију живота је провео у Повљима на Брачу где му је била додељена опатија.[13] Издао је 1642. године у Млецима збирку својих песама *Кита цвитја разликова* коју сачињавају девет „цвитова". Првих пет су религиозне садржине; шести је сатира „Од приваре и зле нарави женске", у 88 строфа од по шест осмосложних стихова, римованих по шеми аб, аб, цц

Од изворног дела Врчевић је задржао врло мало, остала је само основна мисао, али много подробније развијена до претераних детаља у нагомиланим стиховима, често и неодређеног смисла. Може се пратити Иванишевићев ред мисли и у Врчевићевој преради, али са доста напора, већ због утростручених броја стихова.

Врчевићева песма почиње инвокацијом од двадесет шест стихова у којима се обраћа за помоћ богињама правде и рата, Астреи и Белони, и богињи мудрости Минерви да му помогну „описати женску злоћу."

О Астрео тебе вељу
Бабе Цмиље пријатељу! —
Ти за правду која ратиш
Устан сада да ме браниш;
Ej Белоно бојни храме!
Сад у нужди не издај ме!
То оружје којег храниш,
Дај га Марсу нек ме брани.
Ти Минерво пруж' ми руке.
Изведи ме пут науке
Дај ми разум Соломона,
Дај ми љета Матусона,

[13] *Миховил Комбол:* Повиест хрватске књижевности до Народног Препорода, Загреб, 1945. стр. 255—6.

Сатвори ме њима равна
Дај ми папир као поље,
Перо више од тополе
А мастило претвор море
Да се браним од невоље,
А ти мила правде шћери
У жалост ме сад разбери
Дај ми помоћ руке твоје
Сјед послушај жалбе моје,
Нек ми зачне о женама
Перо писат са сузама;
А уздам се да ти оћу
Описати женску злоћу.

Иза ове инвокације, која по комичности тематике изгледа као пародија на стари песнички стил, а коју Врчевић није нашао код свога узора, опширно је препевао у 116 стихова прве три строфе Иванишевићеве песме, у којима се пева о злу што је прва жена учинила човеку. Изношење недела старозаветних женских лица је код Врчевића много опширније; у скоро десетоструко већем броју стихова он помиње много жена из Библије и историје чувених по злу. У оригиналним стиховима он опева жене из Новога завета и новије историје које су биле узрок многих недаћа; поред осталих и пропаст на Косову су жене својом свађом проузроковале. Овај мотив о свађи жена Врчевић је узео из народне традиције, као, можда, и хиперболу, наведену у инвокацији, о перу и мастилу. Даље Врчевић у песми ређа женска зла дела из савременог живота једнако код градских и соеских жена, склоност ка свађи и непоштовању старијих, нерад, расипност, тобожњу болест и враџбине, бес и самовољу удавача. Сликање жене која је склона пићу и сплеткама, затим снахе која не поштује свекра, у многоме подсећа на Којовићеве ликове из покладних комедија и песама. Више од четири стотине стихова ни по чему не опомињу на Иванишевићеве, а онда искрсну по два три који су скоро дословце узети из старе песме. Врчевић је сасвим мали број Иванишевићевих стихова узимао неизмењене, највише их је парафразирао тако да је сличност лако приметна. У целој Врчевићевој песми има једва десетак места која указују на непосредну сличност између новог дела и његовог извора и узора. У оригиналним стиховима Врчевић је, у жељи да што више истакне комику, више пута понављао једну исту мисао, правио недуховите обрте речи и каламбуре, а риму на крају стихова много пута насилно сачињавао на рачун смисла. Овај претерано дуг и често не с укусом састављен спев је само прво Врчевићево вежбање без књижевних вредности. Тога је, изгледа, и аутор убрзо постао свестан, јер никада касније није ово своје дело спомињао.

Сасвим је било могуће да је Врчевић нашао, како каже у предговору, неки невешт препис Иванишевићеве песме која је могла изазвати пажњу и коментаре као и пре скоро две стотине година када се први пут појавила. Иванишевић је песму „Од приваре и зле нарави женске" два пута међу осталим делима објавио, 1642 и 1703. године. Трећи пут је песма штампана 1823. год. у „*Алманаху илирском*" у доста измењеном

и скраћеном облику, под насловом „*Од зле жене.*"[14] Препис по којем је Врчевић саставио свој спев је рађен према потпуном, Иванишевићевом тексту.

Врчевић се труди да у овај почетни књижевни рад стави што више својих знања и да их истакне. Он објашњава имена из митологије која наводи често у почетним стиховима, тумачи и преводи поједине речи с италијанског, објашњава мање познате речи које се у Будви употребљавају. На једном месту уз значење за реч „хијена" стоји: „Зри Јестествословије, на стр. 636." Овде је Врчевић открио делић своје лектире коју је читао у Будви, из које је могао стицати знања и узимати је као узор. То је књига Јоакима Вујића *Јестествословије в пользу найпаче, јуности*[15], превод немачког аутора Георгија Христијана Рафа, у којој се у одељку о животињама на стр. 636 говори о хијени. Још је у нечему ова књига подстакла Врчевићеву пажњу: и Вујић ословљава читаоца у предговору књиге „благоразумни читатељу," баш као и Врчевић у предговору своје песме. Овакво ословљавање читалаца није ретко код оновремених аутора, није то морао бити једини узор Врчевићу, али је ипак некаква сличност која пада у очи.

У Врчевићевом предговору има још један детаљ који је могао доћи као сећање на прочитане књиге. У жељи да појача комичност Врчевић своју песму посвећује „баби Цмиљи." Да ли је читао Кенгелчево „Јестествословије" које је изишло 1811, или Вукову рецензију на Видаковићевог „Љубомира у Јелисиуму" из 1823 године? Можда је у разговору са Караџићем, при првом виђењу 1835. године, чуо о томе штогод; или је само пуки случај што се та старица која треба аутора шаљиве песме да „брани" од женске освете зове баба Цмиља.

Не постоје, или су врло оскудни подаци шта је Врчевић читао и која је дела наше старе литературе познавао. Све нам је остало на претпоставкама, али је једно сасвим поуздано: та Врчевићева лектира је имала на њега упечатљив утицај, од којег се једва, и то не баш потпуно, у позним годинама ослободио. Језик, оно што је могло бити заиста најдрагоценије у Врчевићевим списима, никад се није могао ослободити потпуно од овога уплива. Врчевић је тако предано и одушевљено љубио све што је „народње" и поносито истицао да то одлично познаје, али се једва отргао од настојања да „поправља" народни језик. За све што данас замерамо Врчевићевом стилу који је имао много услова да буде управо блистав у својој врсти, одговорност пада на славено-српски језик и стил који му је од младости за срце прионуо, онај „сладки стил" од којег се скоро није могао отргнути, јер га је подсећао на ученост и годио му сујети.

Два Ришћанина, имењака, поп Вук Поповић и Вук Врчевић, упознали су се исто време са Вуком Караџићем и постали му пријатељи и помагачи у раду. Некако у исто време почиње преписка обојице са Караџићем. Иако је поп Вук имао више разлога да пише старим књи-

[14] *Матић Јуро:* Алманах илирски, за годину 1823. . . У Карловцу горњем. стр. 35—49.

[15] *Јоаким Вујић:* Естествословіе въ ползу найпаче юности. . . Будим, 1809.

жевним језиком и правописом, Врчевић је у томе бар двоструко од њега испредњачио. Врчевић пише славено-сербским језиком, китњастим и усиљеним стилом и труди се најбоље како је само умео. Поп Вуко, иако је свештеник, пише почев од првих писама Караџићу истина старим правописом, али много чистијим, народним језиком и полако прелази на Вуков правопис. Вук Врчевић, чини се, више понет љубављу „према народности" и одушевљен народним умотворинама, није се одрицао лако старог језика, стила и правописа. И последње писмо које је Врчевић послао Вуку, децембра 1863. године, писано је старим правописом. Тек седамдесетих година, када је Вуков правопис добио и званично признање, Врчевић се њиме служио, па и тада му се догађало да превиди које слово из старе азбуке. Врчевић је целог живота осећао потребу и настојао да се покаже образован и литерата, а славено-сербски му је годио по томе што је језик штампаних књига, а не обични говорни. Уз Вука Караџића Врчевић је стално учио и своје касније погледе о вредности народних умотворина, језика, обичаја и народне историје он је или од Вука примио, или до њих дошао следећи га у раду. Ако се Врчевићев рад на књижевном пољу посматра у целини, не може се превидети да је он сам, још пре познанства са Караџићем, имао некакву своју школу кроз коју је прошао, оформио извесне схватања и држао их се дуго. Вук Врчевић се заинтересовао за књижевност још пре познанства са Вуком ,заволео ју је и чинио напоре да своје амбиције задовољи покушајима да сам пише или с италијанског преводи. Да није упознао Вука Караџића, Врчевић, мали приморски писар, био би и мали књижевни посленик, управо онакав какав би могао бити по своме таленту, образовању и амбицији која га је подстицала.

— *ШТАМПАЊЕ ПРВИХ ДЕЛА* —

Године 1839. Врчевић је штампао прво своје дело у Србско-далматинском магазину[16]), те ову годину узимамо као поуздану за почетак његовог књижевног рада. Он се први пут у књижевности огласио поезијом и остао јој је веран, са већим прекидима, до последњих година живота. Прва објављена песма „Прости родољубац" у десетерцу с акопираном римом на крају, испевана је далеко лепшим и чистијим језиком од песме „Зла нарав женска" коју је Врчевић имао две године раније спремљену за штампу. Осећа се да је мање напора требало песнику да искаже своје мисли, да су му стихови течнији и мање натегнути, а рима ређе силом начињена.

Пада у очи да је Врчевић у спеву о женској злоћи, који је начинио 1836. године, митологизирао и сувише за своје образовање, особито у уводним стиховима. Тај је спев написан само неки месец после Врчевићевог боравка код Његоша, где је преписивао *Свободијаду*, марта 1836, стога у *Свободијади* треба тражити изворе Врчевићевих знања из

[16] *Божидар Петрановић:* Любитель просвѣщения србско-далматинский Магазин за лѣто 1839. Задар. стр. 111—114.

митологије. Преписујући Његошеве осмерце пуне митолошких реминисценција, Врчевић је учио, а затим се тим знањем у својим стиховима послужио. И у „Простом родољубцу" помињу се лица из митологије, Ереб и Минерва, али приметно мање но у ранијем спеву.

Песма „Прости родољубац" почиње описом јутарњег поласка у лов који се претвара у неочекивани сусрет са стогодишњим старцем који уз гусле казује своју радост што

„Од дан на дан слава рода расте,
Јербо число учених узрасте,"

те се тако проноси слава српског рода.

„Чујем многе наше списатеље,
Да прибавља сваки пријатеље,
Неко Н'јемца, а неко Француза,
Неко Грка, а неко Инглеза,
Неко Руса, неко Латинина,
Тер језике сваки од њих прима
И с њима се у љубави слажу
Да им љепше нашу славу кажу
Сваки с' од њих непрестано труди
Нек их љубе просвјештени људи;
Себе кроз њих разумно разносе
Тер се тијем диче и поносе.
Сви једнако старе Србије штују,
Разним славам св'јету описују.

Али старац је жалостан, јер чује за „завист и несрећу",

Гдје сад неки наши списатељи
Сви се љубе као пријатељи,
Али један против другог вика,
Један другом издаје критика,
И пред св'јетом јавно обличује,
Да и Срби и ко хоће чује.
Овај њему куди граматику
Предлажућ му узрок и прилику;
А он њему у својим књигама
Другим путем сву славу отима.
. . . . . .
И баш стога (чути гадно ми је.)
Без сопствене граматике стоје.[17]

Ако размотримо две основне мисли које су јасно истакнуте у песми и ако обратимо пажњу на време њеног настанка и објављивања, чини нам се могућа и вероватна једна претпоставка: Врчевић је ову песму испевао циљајући на рад Вука Караџића.

Почетком 1837. године Вук је по повратку из Црне Горе објавио своју књигу „Montenegro und die Montenegriner" а скоро истовремено, опет на немачком језику, чланак „Griechen und Serben", који је

[17] *Вук В. Врчевић:* Разни чланци, Дубровник, 1891 стр. 93—4.

крајем исте године објављен и у „Српским Новинама"[18]). Врчевић је могао од самог Вука чути за Ранкеову књигу о првом српском устанку и о Вуковом уделу у њеном настајању, као и за чланак „*Последњи немири у Босни*" који је Ранке написао према подацима добијеним од Вука Караџића[19]. На ово би се могао односити први део Врчевићеве песме о везама наших књижевника са страним. Други део песме, о међусобним сукобима српских књижевника могао би исто тако имати основе у Вуковом раду. Почетком 1839. год. Вук Караџић је објавио „*Одговор на Ситнице језикословне*" Јована Хаџића — Милоша Светића што је дало повода жестокој полемици између њега и Хаџића који је после два месеца наштампао свој „*Ушук*", а полемика узимала све шире размере.

Вук Врчевић у песми „Прости родољубац" исказује кроз уста старца своје схватање: он жели слогу и трпељивост међу књижевницима. Врчевић као да стоји на средини, он је Вуков пријатељ и помагач, од њега учи и диви му се, али као да не разуме да у Вуковом ставу према старом језику и правопису не може бити компромиса. То је лако схватити, јер је то тек почетак Врчевићева рада уз Вука Караџића. Он ће још за дуго уз песме које Вуку шаље напоминьати како не ваља ниједна без поправљања, па нека од њих Караџић већ учини шта треба.

У *Српско-далматинском магазину* за 1839. год. иза песме „Прости родољубац" штампана је „Пјесна љубовна", Врчевићев превод с италијанског, како је означено испод наслова[20]. Следеће године у *Магазину* су објављене још две лирске песме које је Врчевић превео опет с италијанског језика[21]. Прва је песма од Пијетра Метастазија, а друге две од Јакопа Виторелија, чије су *Анакреонтике* већ раније код нас превођене[22]. Испред ове две Виторелијеве песме наштампана је љубавна песма од четири строфе без наслова, са напоменом: Из књиге Пјесносбрање словинско. Дубровник 1839[23]. Ово је оригинална Врчевићева песма у маниру Виторелијевих љубавних песама.

О каквој већој уметничкој вредности ових лирских песама, преведених или оригиналних, не може бити речи. Песник се с муком труди да сачини стих, те у песми испеваној осмерцем има и деветераца и седмераца; да добије потребан број слогова он поједине речи ставља у множину иако то не одговара смислу; најчешће се римује *моје — твоје*, *дати — знати*, али песнику не сметају ни оваква римовања *руже — сузе*, *мени — невјерни*, *вјеру*, *вељу*. Ови покушаји показују да је Врчевић имао само песничких жеља и интересовања за поезију, али није био

[18] *Љуб. Стојановић:* Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд, Земун, 1924. стр. 446; 450.

[19] Исто .стр. 423.

[20] *Божидар Петрановић:* Любитель просвѣщения сербско-далматинский Магазинъ за лѣто 1839. Задар, стр. 115—116.

[21] Исто, за лѣто 1840, Задар стр. 139—141.

[22] *Иванка Јовичић:* Јован А. Дошевић и Јакопо Андреа Виторели. Зборник, Матице српске за књижевност и језик, I кн. (1953) Нови Сад. стр. 72—80.

[23] *Пјесносбрање словинско* је назив колекције коју је издавала дубровачка књижара Мартекинија. Ни у Научној библиотеци у Дубровнику нису сабране све књиге ове колекције, те поред свег настојања нисам успела да до ове књиге дођем, нити да успоставим стварни наслов.

песник. Он као да то и није осећао, или му је било милије да на друго шта баци кривицу због слабости својих поетских састава. У писму од 23. V 1840. год. он пише Вуку: „Знадите пак да се дилектавам преводити доста лиепи периода с италијанског на србски језик, а биће те може бити видиели у Шибеничком Магазину (видиеће те у идуштем 1841.) но недостатки србске граматике забрањују ми висока сочињенија преводити, а да сам код вас усудио бих се превести какову лиепу трагедију или комедију[24]. Више година касније када је Врчевић давао податке о своме раду каже да је за бављења у Будви „многе љубовне пјесне из талијанског на наш језик преводио", а нарочито од Витерелија и Метастазија[25]. Осим споменутих превода Врчевић није ништа више објављивао, а мало је вероватно да је више шта и преводио.

Нека од почетничких Врчевићевих дела позната су нам само по насловима. У писму Вуку од 12/24. фебруара 1840. год. он скромно и као узгред пише: „Желио бих вам казати два три моја сочињенија: *Црногорац* и *Приморац* у прози, *Полустарка заљубљена* у стиховима, и *Плач заљубљене пастирке*.[26]" О овим радовима ништа ближе не можемо рећи, јер нам није познато да су било штампани, било сачувани у рукопису. Прва два састава у прози су свакако нека врста географско-етнографских описа, као што је коју годину касније објавио опис свог родног места Рисна, рађен по угледу на Караџићеву прозу. Састави у стиху мало је вероватно да по својим квалитетима одскачу од почетничке поезије Врчевићеве.

Врчевић у *Србско-далматинском магазину* није сарађивао у размаку од 1840. до 1842. год. Он је ревносни претплатник, а првих година излажења и скупљач претплате за овај часопис; почев од 1843. од 1848. год. Врчевић се скоро сваке године јавља као сарадник *Србско-далматинског магазина*.

У *Магазину* за 1843. год.[27] Врчевић је објавио свој омањи рад, опис родног места, где у најкраћим цртама износи прошлост Рисна, даје опис сувременог изгледа, број становника, начин живота и особине људи. Ово је његов први прозни рад, њиме прекида своје интересовање за поезију и превођење и везује се за рад уз Вука Караџића. По материји коју третира, по начину, а особито по језику овај се Врчевићев рад одликује од свих ранијих. Овде се он представио као потпуно оформљен писац, све добре и лоше особине његове стила налазе се већ у овом раду. Чист народни говор, са посебним особинама језика у Боки, живо и течно излагање, богатство речи и пластичност реченице красе овај напис, али у њему сретамо и ону Врчевићу својствену несигурност у владању језиком и стилом. Он се никада није у потпуности отргао помало свечанијег и неприроднијег стила који му се сам наметао чим би узео да пише. Због тог нешто подигнутог тона Врчевићев стил је

[24] Вукова преписка, књ. VI стр. 525.

[25] Србадија, год. 1874—5 св. 7 стр. 167.

[26] Вукова преписка, књ. VI. стр. 523.

[27] *Ђорђе Николајевић:* Любитель просвѣщения србско-далматинский Магазинъ за лѣто 1843. Задар, 29—36.

местимично усиљен и натегнут, а тих се мана ни у каснијим радовима није могао потпуно ослободити.

Свој први прозни рад Врчевић је потписао псеудонимом *Млади Србин*, и задржао га је за све написе које је касније објављивао у *Србско-далматинском магазину*.

Следеће, 1844. год. објављеним радом „Крвно коло"[28] где описује народни живот свога краја, он је већ потпуно Вуков следбеник. Врчевић одлично познаје народне обичаје јер и сам са њима живи. У „Крвном колу" он описује умир како се вршио у Кривошијама „у обшеству рисанском." Овај кратак опис народног обичаја је један од најлепших прозних састава Врчевићевих, где је његов таленат нашао прави пут да се покаже, а особитост ове теме условила је аутентичност стила и језика.

У наредном броју *Србско-далматинског магазина* опет се јавља Врчевић описом обичаја при веридби младића и девојке у свом месту. „Веридба у Рисну"[29] је краћи, уводни део написа о женидбеним обичајима у Рисну, што се види из последње реченице: „Сљедује о уговору свадбе с пјесницама до најпрвога невјестина хода у цркву." — Међутим, у следећем броју *Магазина* за 1846. год. из непознатих разлога Врчевић није објавио наставак, други део описа рисанске свадбе, већ нови свој рад, кратак опис манастира који се налази уз море између Рисна и Пераста, а потиче из почетка XVIII века, („Манастир Бања у окружју которском")[30]. Тек 1848. год. Врчевић је штампао најављени рад „О уговору сватбе и сватова у Рисну."[31] Ово је његов први опширнији опис народних обичаја у којем је објавио и дванаест сватовских наридних песама из Рисна.

Пада у очи да Врчевић ништа не пише Вуку Караџићу о овим својим радовима. На почетку свога рада он је ревносно јављао Вуку о штампању својих песама и песничких превода, обавештавао га и о необјављеним саставима у прози и у стиху. Не знамо шта му је Караџић на то одговорао, али већ почев од описа Рисна, који је изишао 1843. године Врчевић не јавља више Вуку за своје објављене саставе.

Преписка између Вука Караџића и Врчевића није у потпуности сачувана, али се види да је негде од половине 1840, па све, можда, до краја 1844. год. било прекинуто дописивање, те се може помислити да стога Врчевић и није могао јављати о свом раду. Међутим, Врчевић већ у то доба показује жељу и настоји да се уз Вука и за њега чује и да се истакне, а његов рад у *Магазину* му је једним делом ту жељу и испуњавао. За ово је карактеристичан његов последњи напис у *Србско-далматинском магазину* „О уговору сватбе и сватова у Рисну", који потпуно личи на Вукове радове у *Ковчежићу*. Трећи прилог у *Ковчежићу* су „Рисански обичаји", у чијем се првом, већем делу износе песме и обичаји при женидби. У напомени Караџић каже да за ове обичаје захваљује

[28] Исто за год. 1844. стр. 62—4.
[29] Исто за год. 1845 стр. 59—62.
[30] Исто за год. 1846 стр. 132—4.
[31] Исто за год. 1848 стр. 98—115.

„пријатељу своме попу Вуку Поповићу из Рисна."[32] О овим рисанским обичајима Караџић је слушао када је у два маха, 1835. године, боравио по Боки Которској, а одмах по његовом повратку у Беч поп Вук Поповић му их је написане послао. За све ово је морао и Врчевић знати, а знао је и за припреме које је Караџић вршио да те обичаје изда, јер је по његовом налогу 1846. год. као грбаљски секретар дао начинити портрете Ришћанина, Рисанске и кнеза у Грбљу.[33] Ипак је Врчевић сам прегнуо на посао и под својим именом објавио опис ових обичаја пре Вука Караџића. Кад наводи песме Врчевић на два места у раду „О уговору сватбе и сватова у Рисну" напомиње да ће остале „јавити" његов „важни пријатељ г. Вук Караџић", желећи, изгледа, да се некако с Вуком упореди, као трудбеник на истом послу.

Караџићев опис овога обичаја је опширнији и потпунији, али у деловима о уговору свадбе код оба рада је приметна извесна сличност која је, изгледа, нешто упадљивија него што би истоветност предмета наметала. Може се претпоставити да је и Вук Врчевић заједно са Вуком Поповићем радио на описивању ових обичаја за Караџића, тим пре што Поповић у писму од 7. марта 1836. год. пише: „Обичај женидбе Рисанске послали смо вам. . .".[34] Поповић и Врчевић су више пута извесне послове за Вука заједно вршили, скупљали претплату, објашњавали поједине речи и друго, а обично се само један потписивао.

После описа рисанске свадбе који је наштампан 1848. год. Врчевић није више сарађивао у *Српско-далматинском магазину*. Напоменуто је већ раније да је он своје радове у *Магазину* потписивао псеудонимом „Млади Србин" почев од године 1843. Прилога са овим потписом је било и после 1848. године, на пр. у *Магазину* за год. 1851, 1861—4, али то нису Врчевићеви радови. На крају ових прилога више пута је поред потписа означено и место боравка аутора „у Рисну"[35], међутим, Врчевић у то време није живео у Рисну. Др Тихомир Ђорђевић је у својој студији све ове радове приписао Вуку Врчевићу, поводећи се само за потписом „Млади Србин"[36]. У *Разним чланцима Вука* в. *Врчевића*, које је његов син Стефан приредио за штампу 1891. године, није унет ниједан од ових текстова, иако су штампани сви Врчевићеви радови из *Магазина* објављени од 1839. до 1848. године. Ово може бити поуздан доказ да касније објављени чланци и песме са истим потписом нису Врчевићеви, тим пре што се и по тематици и по начину писања разликују од свих других.

Аутор ових већином моралистичко-религиозних написа, објављиваних почев од 1851. год. у *Српско-далматинском магазину*, изгледа да је био други Ришњанин, поп Вук Поповић. Ову претпоставку потврђује аутограф тужбалице за Вуком Караџићем која је објављена у *Мага-*

[32] *В. С. К(араџић):* Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона. I. у Бечу 1849, стр. 43.

[33] Вукова преписка књ. VI. стр. 530.

[34] Вукова преписка књ. VII. Београд, 1918. стр. 1.

[35] Српско-далматински магазин за год. 1862. стр. 57; за год. 1863. стр. 67; за год. 1864. стр. 73.

[36] *Др Тихомир Р. Ђорђевић:* Вук Врчевић, Цетиње, 1951. стр. 94—5.

зиму 1864. год. са потписом „Млади Србин". Тужбалица писана руком Вука Поповића налази се међу другим хартијама у заоставштини Вуковој[37], те је можемо сматрати његовим делом, а према томе и остале текстове са потписом, „Млади Србин".

Године 1851. покренут је у Задру недељни лист *Правдоноша*[38] са родољубивим циљем да пропагира увођење народног језика у администрацију и судове „круновине Далмације." *Правдоноша* доноси прилоге из историје старог далматинског права, старе законске и правне прописе са територије Далмације, а исто тако и много материјала из народног обичајног права које је још било живо. Први број листа је изишао марта 1851. год. и излазио је све до октобра 1852. год. када се угасио. У првом полугодишту уређивао је лист Анте Кузманић, а од другог Иван Данило „са судјеловањем гг. Дра Божидара Петрановића. Ав. Чепулића, Стиепана Ивићевића и Вука Верчевића".

Врчевић се бавио својим приватним послом у Задру крајем новембра 1850. год.[39] те је могао доћи у додир са родољубима који су припремали издавање овога листа. Као добар познавалац обичаја и правних одредаба, уз то и сам писар у суду, управо је одговарао да буде сарадник листа.

У *Правдоноши* је Врчевић врло вредно и редовно сарађивао, а нарочито једном особитом врстом правно-књижевних прилога сачињених у облику приповедака на основу стварних догађаја. Овакав начин обраде грађе из народног живота свиђао се и полазио је за руком Врчевићу, те је и касније радо и много тако писао. Био је дугогодишњи грбаљски секретар, одлично је познавао народне распре и пресуђивање, његов језик је био обогаћен лепим познавањем народних правносудбених термина, а лист *Правдоноша* је био право место да све то дође до изражаја. Врчевићево се име често налазило на страницама *Правдоноше* што му је морало годити сујети, и право је чудо да ни једном, о свом раду у листу где је „судјеловао" и као уредник, није В. Караџићу ни речи написао.

Први се Врчевићев рад јавио у *Правдоноши* у бр. 8 од 17. маја, „Правдање једнога сељака кои је обтужен да је убио једнога човиека". У истом броју у чланку уредништва где се говори о потреби народног језика у суду стоји: „На наш позив, којим смо позвали нашега серчаног домородца г. Вука Верчевића из Котора, да нам скупи таковых ричих, ево послао нам је слидеће повидање једнога човика обтужена за убојство, кое је саставио послужујући се изрикама и пучким ричима, кое су властите становницима окружја Которскога, и често ондашњим судовима у уши долазе". Врчевић је овакве догађаје до танчина познавао из живота, а бујном маштом, приповедачким талентом и течним народним језиком оживљавао их је као да се пред читаоцем дешавају. Понет својим причањем Врчевић као да и сам верује да даје стварни опис

[37] *Боривоје Маринковић:* Гуслар Саво Матов Мартиновић о Вуковој смрти. Гласник Етнографског музеја, књ. XIX. Београд, 1956, стр. 243.

[38] *Правдоноша* год. 1851—52 Задар.

[39] Вукова преписка књ. VI. стр. 603.

догађаја, те се у детаљима труди да то буде што аутентичније. У броју 16 од 12. јула Врчевић наставља са сарадњом. Његов чланак „Тужба једнога сељака проти учињене му насилности од свога сусиеда" је опет на уводном месту; испред њега је напис уредништва: „Нешто о судбеном језику у Далмацији (II чланак) „са напоменом: „Госп. Вуко Верчевић из Котора послао је нам опет један прилог, из којега се далматински судци доста користити могу, јер бо ће јих научити многим ричима које се чују само у окружју Которском". — Са оваквим је жељама уредништво примало и штампало Врчевићеве радове, јер су одговарали намени и циљу *Правдоноше*.

Трећи Врчевићев чланак исте врсте „Причање једнога приморца који је мирио главу и метао крвно коло", наштампан је у броју 21 од 15. августа; после овога је објавио један краћи полемичан напис о потреби увођења народног језика у судове. Од броја 25. у *Правдоноши* је почео излазити један већи Врчевићев рад који се продужио све до броја 29, а затим са прекидима опет од бр. 32 до бр. 36. Овај рад, „Установа Гербаљска у Боки Которској," је најзначајнији и најзанимљивији од свих које је објавио у листу *Правдоноша*.

Документ који је он овде објавио изгледао је у први мах од велике важности за народну историју, а особито за историју права у приморским крајевима. Међутим, непоузданост овога текста је убрзо изазвала сумњу научника у веродостојност, мада се већи део кривице у почетку приписивао позном и лошем препису оригинала[40]. Каснијим проучавањем оповргнута је аутентичност овога списа, те према најновијим научним резултатима ово је дело једно од најкрупнијих мистификација Вука Врчевића[41], који се у таквим пословима више пута огледао[41а].

На почетку свога рада, у бр. 25 *Правдоноше* из 1851. године, Врчевић даје кратка, углавном произвољне, податке из историје Грбља и ту наводи првих седамнаест тачака старог грбаљског законика. У идућем броју листа он не наставља са изношењем даљих прописа, већ у чланку говори о начину суђења у Грбљу и даје у целини једну пресуду од „17 рујна 1618" и једно „писмо од продаје" начињено „1689 мјесеца Ферфара 8-ми дан у Гербљу у кнежини Туjковића." Уз ово даје и опис заклињања сведока при суђењима у Грбљу. У бр. 27 *Правдоноше* описује се начин „разпуштавања" мужа и жене и „како се тражи вијера прије крвног кола". У бр. 28, без икаквог објашњења, под истим насловом као и раније, „Установа Гербаљска у Боки Которској", износе се одредбе статута од чл. 18 закључно са чл. 31; исто се продужује и у бр. 29 *Правдоноше*, где се завршава чл. 44 статута. Даље се штампање опет обуставља, те у бр. 30 овога листа Врчевић објављује „Соучење обтуженика и сведока. (пред судом Которским);" а у бр. 31 „Причање пред судом се-

[40] *Фр. Рачки, В. Јагић. Ј. Чричић:* Хрватски писани закони, вол. IV. Загреб. 1890. стр. I—II; *Стојан Новаковић:* Законски споменици српских држава средњег века, Београд, 1912. стр. 105.

[41] *Александар Соловјев:* Грбаљска жупа и Грбаљски статут *Годишњица Николе Чупића*. књ. XL. стр. 1—41.

[41а] Исти: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XV, св. 21, 1935, стр. 65—87.

љака из Боке како му је кућа обноћ покрадена." Опет без икаквог образложења наставља се објављивање даљих чланова статута редом од бр. 32 до бр. 36 *Правдоноше*. Иза завршеног члана бр. 126, последњим реченицама: „У манастир под Ластву. На Митров-дан 1427 године. Сљедују 42 подписа.", Врчевић је тачно означио време и место настанка овог статута да би тиме потврдио његову аутентичност. Међутим, овај датум, као и ненавођење имена доносилаца ових одредаба лако су довели у сумњу цео рад.

Александар Соловјев у својој студији „Грбаљска жупа и Грбаљски статут" уз велико познавање материје и разностранo испитивање проучио је овај статут и непобитно га искључио из реда историјских докумената. У овом раду Соловјев је потпуно доказао неистинитост датирања овог правног споменика и, што је најважније, оспорио могућност постојања овако састављеног документа пре почетка XIX века. Скоро нимало није вероватно да је Врчевић само преписивао какав позни и непоуздани препис, већ је статут сам склопио из разнородних извора, јер се међу прописима једнако јављају и правне одредбе и народни обичаји, нпр. о свадби, о односима жена и људи, о помоћи у раду и слично, као и поједини прописи какви су постојали у каритативним удружењима приморским почетком прошлога века.

У односу на историјска документа која је налазио Врчевић је био сасвим некритичан. Овим се не мисли сваљивати никаква, или бар мала кривица на Вука Врчевића, јер су у то време таква схватања имали много ученији од њега. На тражење Вука Караџића он га у више махова извештава и шаље преписе старих диплома и повеља, које или сам има (оригинале или преписе), или до њих може доћи.[42] Лако је и овде уочљива Врчевићева некритичност у оцењивању ових докумената, али га не треба увек окривљивати за очигледне мистификације појединих докумената о којима пише Караџићу; често је он само преписивао лажне документе не осећајући код њих то. — У питању Грбаљског статута ствар друкчије стоји. Врчевић, иако је у време објављивања овог свог рада био у живој преписци и везама са Караџићем, ни једном речи није му статут поменуо, премда зна да би се Вук за то и те како заинтересовао, јер га је већ и раније о старим документима питао.

У писму од 18. августа 1851. год. он нуди Вуку на откуп архивалије и старе књиге што су остале иза умрлог Спиридона Грати(ш)а, адвоката и тумача судског из Котора.[43] Између осталих овде се помињу и неколика документа из Грбља, али статута нема, нити о њему Врчевић говори, иако га је већ морао спремити за штампу. Више година касније, почетком 1857. године, Врчевић преко Вука шаље „у препису један стародревни тестаменат Грбаљског једног житеља" Миклошићу као и попис око тридесет „оригиналних докумената налазећа се код долу подписанога."[44] За чудо ни Миклошић од њега није тражио, а ни Врчевић не спомиње Грбаљски статут. Миклошићу је, изгледа, и аутентичност

[42] Вукова преписка књ. VI. 598—600.
[43] Исто, стр. 596.
[44] Исто, стр. 636.

опорука била дубиозна, те је није наштампао међу документима XV века.[45]

Соловјев у поменутом раду каже да се Врчевић касније само једном, у одговорима на Богишићева питања о правним обичајима, позива на Грбаљски статут поред Паштровског: „Али треба споменути да Паштровски статут не постоји, и није никад постојао, дакле ово може значити: по установи, по обичајном праву."[46] — Има још један, веома карактеристичан, податак који је Врчевић дао о Грбаљском статуту, а који је Соловјеву био непознат. У писму Валтазару Богишићу од 22. јула 1867. год. Врчевић каже: „Што ми пишете за Грбаљски законик, он је боим се већ покојни. Он се налазио у манастиру свете Госпоје под Ластву, из којега су ондашњи слијепи калуђери буцали лист по лист кад гођ им је па макар зашто служило. А да сам им ја давао за њ 100 златни цекина било би узалуд. Тако вам је исто и код Херцеговачки попова са врло лијепим србуљама. Познато ми је да је неки пок. Шпиро Грати из Котора имао овај законик преведен у талијански језик, и по смрти његова удовица (чини ми се 1846-те) продала некоме покојн: Дулфину Антоњоли-у у Будви, а после да га је купио мој зет Стефан Љубиша, којему се можете обратити."[47]

Врчевићево објашњење о судбини коју је доживео оригинал законика врло је наивно и непоуздано. Он је сам баш најбоље знао како није било претешко долазити до србуља и старих списа. Податак о постојању некаква превода на италијански не изгледа вероватан. Врчевић је био наименован од стране которског суда за старатеља после Гратијеве смрти 1851. год. Понуда коју је Вуку Караџићу упутио (17. VIII 1851.) била је сачињена одмах, пре но што је удовица било шта продавала. Међу документима које наводи нема ни једног који би могао бити Грбаљски статут. У Врчевићевом образложењу Богишићу још нешто пада у очи: он га упућује на Стефана Митрова Љубишу. Љубиша је био ожењен Софијом, кћери Врчевићеве најстарије сестре Поле и Јока Ћеловића, трговца у Будви, код којег је Врчевић провео више година радећи као „агент на бутизи". Познато је да Љубиша није ценио ни волео Врчевића, а ни овај њега,[48] па је, можда, Богишића упутио на Љубишу да се мало насмеје неспоразуму који би настао. Ово узимамо само као домишљање, а чињеница је да Грбаљски статут нико не помиње, и изгледа, да га нико није ни видео осим Врчевића.

После расправе Александра Соловјева и Т. Ђорђевић је у својој монографији о Вуку Врчевићу изразио сумњу у време настанка Грбаљског статута и у његову поузданост као историјског документа. Т. Ђорђевић сматра да је садржина грбаљског законика „аутентична, то јест да је састављена из истинитих грбаљских правних и друштвених погледа и схватања, само да је 1427. година немогућа. Кад је извршена ова

[45] *Fr. Miklosich:* Monumenta serbica, Vennae, 1858. стр. 247—545.

[46] *Александар Соловјев:* Нав. дело. стр. 35.

[47] Писмо *В. Врчевића В. Богишићу:* Богишићева библиотека у Цавтату бр. V. XXII—5.

[48] *Тодор Стефановић Виловски:* Моје успомене (1867—1881) Ср. Карловци, 1907 стр. 398.

кодификација, ко ју је и у ком циљу извршио и од куда је Врчевићу, јер он о томе ништа не говори, данас је немогуће рећи праву реч. Могућно је да је кодификацију извршио сам Врчевић."[49] Ђорђевић је претпоставио да је Врчевић слично поступио са Грбаљским закоником као и са приповеткама испред којих је напомињао да су „истинити догађај" и наводио „тачно" време када се догодио, да би тиме потврдио како су то праве слике народног живота. Соловјев сматра да је Врчевић имао, можда, пред собом неки кодекс правних одредаба много мањег обима и много млађи од 1427. год. Одатле је могао узети првих седамнаест тачака законика, а даље је сам додавао, кодификујући народне обичаје и схватања, што би чинило средњи, највећи део законика. На крају је додао прописе који су важили у „брацкој" и сличним удруженима.

Оба мишљења, и Т. Ђорђевића и А. Соловјева, сматрамо да су сасвим блиска тачности, ако не и потпуно тачна. Врчевић је заиста одлично познавао народни живот и обичаје, а био је скроз некритичан према историјским подацима и документима. Он је поникао и растао на терену неписане културе, где се традиција чува и усмено преноси, те је до краја живота остао по психологији усмени приповедач, који никад није лишен слободе импровизирања, стога није ни могао бити потпуно свестан мистификација које је чинио.

Ако узмемо у обзир време и место где је „Установа грбаљска" наштампана, лакша се може разумети како је дошло до овог Врчевићевог рада. — Оживљавање и чување народног језика и традиција, увођење народног језика у судове и његово признавање биле су идеје водиље при покретању задарског листа *Правдоноша*. Вук Врчевић, већ познат као помагач и сарадник Караџића, врсни зналац народног говора, живота и обичаја, а познавалац административно-судских прописа, могао је бити оберучке примљен од оснивача *Правдоноше*. Њему, амбициозном, жељном рада и признања, а уз то незадовољном положајем и слабом платом писара у суду, ово је премного годило. Само он зна какве је све наде, можда, везивао за своју сарадњу у *Правдоноши*. Пошто су му два-три ранија чланка лепо примљена и када је видео шта *Правдоноши* одговара, Врчевић је осетио потребу да да нешто значајно и старо што би потврдило да народно право и судство има богату и стару традицију у његовом родном крају.

По начину и реду штампања види се да Врчевић није на почетку имао јасну замисао о изгледу овога рада, јер је на више места прекидао ређање параграфа и објављивао слике из народног живота и суђења пред судом. На крају, после чл. бр. 126, даје споменути формулу као потврду аутентичности законика.

Цео текст, и уводни део и слике са суђења и сви чланови законика, писани су савременим језиком, „с прилично турских речи,"[50] а треба

[49] *Др Тихомир Р. Ђорђевић:* Нав. дело, стр. 63.

[50] *Стојан Новаковић:* Нав. дело, стр. 105.

запазити, и стилом Вука Врчевића. Све је ово још више дало повода сумњи у старост „Установе грбаљске."[51]

После рада о Грбљу и његовом законику Врчевић је наставио са сарадњом у *Правдоноши* и у следећем броју (37) објавио је још један документ из Грбља: „Стара српска опорука у 15-ом стољетју". Испод текста стоји напомена: „Ова стара опорука са српским писменима налази се у горе подписатога. Година и мјесец написани су по старом обичају; неима нигдје зареска (виргола) ни точке." На почетку опоруке означено је да је сачињена „1419 на 3 ферфара мјесеца у Грбљу у кнежини Лазаревића у селу Врановиће а у кући Николе Ерцеговића." Датирањем и иначе целим садржајем Врчевић настоји да истакне аутентичност овог списка, старијег од Грбаљског законика, који по стилу и језику неодољиво опомиње на сличне документе, али четири стотине и више година млађе. — На крају написа сама се материја од Врчевића отела, те се на видело указао његов манир приповедача и описивача народног живота. „И ту се опростисмо и рече: „Да сте прости! а ми њему: „Бог и теби и нама. Амин!" Тако гласи последња реченица у опоруци из 1419 године!

Овде је Врчевић последњи пут ставио тако рани датум уз текст који објављује; ваљда је и сам увидео да није уверљиво. Код следећих радова он ставља испод наслова врло често напомену: „Истинити догађај од XVII стољетја", или „Истинити догађај у 18 виеку." Овога се Врчевић придржавао и касније код већине приповедака које је писао из народног живота.

У другој години излажења *Правдоноше* Врчевић је и даље вредни сарадник. Већ у првом броју јавља се његов „Начин судовања пред Гербаљским судом (Истинити догађај од XVII стољетја)". Касније он објављује чланке о расправама, правдању и суђењу у грбаљском суду, о „исповиједи" пред судом которским, о „постању и начину суда" у Рисну. Да би показао рад кметског суда у Приморју, о чему је писао раније, објављује „Препис једне пресуде кметовске у 17 стољетју" која је сачињена „на 16 ферфара мјесеца, дан недјеља 1632, у Паштровиће на Ријеку Режевића." Потписе, за које напомиње да се налазе на крају пресуде ни овде не наводи.

Осим прилога који су се тицали судских расправа и пресуђивања, Врчевић је у *Правдоноши* штампао и мање полемичке чланке о народном језику и потреби његовог увођења у судове, о речнику народног језика, објавио је коју десетину „пословица правдословних" и једну „народну правословну" приповетку. Последњи његов чланак штампан је јула 1852. год. у бр. 33. Изишло је још седам бројева *Правдоноше*, али се Врчевић није више јављао; био је обузет припремама за нову службу код црногорског кнеза, а септембра 1852. год. угасио се задарски лист *Правдоноша*; Вук Врчевић је у то време већ преузимао нову дужност.

Докле год се бавио на Цетињу Врчевић није ништа објављивао само је прикупљао грађу и спремао се за писање обимнијих дела о Црној

[51] *Радмила Пешровић:* Доба постанка Грбаљског законика. *Записи* V. авг. 1929. стр. 63; *др Милан Влајинац:* Моба и позајмица, Београд 1929. стр. 52, 91.

Гори. На основу тада скупљеног материјала и својих сећања, много година касније, сачинио је „Живот Петра II Петровића Његоша владике црногорскога" и „Огранке за историју Црне Горе".

Променом службе и доласком у Задар Врчевић је изгубио сваку могућност да ради на прикупљању какве историјске грађе или народних умотворина, али ни овде није опало његово интересовање за књижевни рад. Поред презаузетости у служби и других писарских послова он је у Задру успео да напише и објави прву своју књигу *Морално-забавне и шаљиво-поучителне србске загонетке* у две стотине строфа, са тумачењем на крају. Иако у наслову стоји „србске" ове су загонетке то само по језику. „Оне се не могу назвати народње праве загонетке будући сам им дао други крој к неком напредку ума."[52] Врчевић даље у предговору каже да загонетке намењује школској омладини за лектиру и забаву, а не да покаже „ученом свијету неку књижевну мајсторију." Ипак је он у ове стихове уложио сву своју прилично оскудну литерарну вештину, с муком стварао риме и акростихе, трудећи се да скученим и недуховитим мислима да песничко рухо. Особитим тоном реченица у предговору Врчевић се скромно заклања иза својих малих способности и знања и препоручује да књига подстакне „бољега зидара да подигне и са загонеткама као с' народним пјесмама наш дични језик и подпоможе наше летаргичко књижевство којему је тек зорњача предтеча."[53]

Загонетке које је Врчевић саставио су неинвентивне и тешко разумљиве шараде које се читаоцима нису свидјеле. Продаја је сасвим слабо ишла и место успеха којем се надао доживео је разочарење.

После загонетака Врчевић се још једним литерарно-издавачким послом позабавио док је био у Задру. У својој биографији каже да је одмах после загонетака штампао „у народном десетосложном стиху пјесну „Косовски број" у сасвим историчном погледу."[54] У преписци са Стојаном Новаковићем Врчевић помиње како је за време свога бављења у Задру печатао „двије књижице „Србске загонетке" и „Косовку".[55]

Године 1861. штампана је код Браће Батара у Задру књижица *Пјесма Косовскога боја у* 1389-*тој години догођеног* трошком Ј. Б. Которанина. Ово је песма о Косовском боју Гаврила Ковачевића која је први пут објављена 1805. године,[56] а затим је имала много издања и била врло популарна на широком подручју нашег народа. У предговору овог задарског издања стоји да је „риједкост ове пјесме и жеља којом се она у нашему народу чита" учинила да се опет изда, а „чисти добитак ове књижице бити ће на корист новозаведеног фонда Србске народне Которске школе."[57] Трошка око издања примио се Јоко Букилица,

[52] *Вук Врчевић:* Морално-забавне и шаљиво-поучителне србске загонетке — Ришњанина бившег секретара Његове Свјетлости Књаза Црногорскога, а сада ћес. кр. чиновника при Високославном Намјестничеству Далматинске Круновине. Задар 1857 стр. 4.

[53] Исто, стр. 5.

[54] Архив САНУ бр. 7380/7.

[55] Исто. бр. 113—1867.

[56] *Стојан Новаковић:* Српска библиографија за новију књижевност 1741—1867. У Београду, 1869. стр. 112.

[57] Пјесма Косовског боја у 1389—-тој години догођеног. У Задру, 1861. стр. 3.

„отлични ревнитељ рода и књижевности", имућни и угледни которски трговац,[58] који је често био пренумерант на Вукове књиге.[59] „Поправљање многи стихова са славенског на наш српски народни језик, држећи се оригинала" учинио је Вук Врчевић „из истине љубави к народности." Врчевић је одбацио цео први део Ковачевићевог спева, те је у књижици наштампао само онај део у десетерцу који пева о одласку у бој и о самом боју, тј. само II част Ковачевићевог спева и то непотпуна; завршна песма, „Надгробно риданије књагиње Милице," опет је изостављена. У овом тексту је Врчевић именио само неколико речи и на два места додао по два стиха уместо изостављених поднаслова у песми. После Ковачевићевог спева на крају књижице се налазе песме без ознаке аутора— *Плач Србије на Косово* [песма Милована Видаковић „Ах престанте невине. . ."[60]] и *Српска химна* [две песме Јована Суботића „Ја сам млада Српкиња" и „Ја сам Србин српски син."][61]

У предговору се ова књижица спомиње као врло омиљена у народу, али име аутора песме није нигде стављено; из онога што је Врчевић касније говорио види се да ју је себи приписивао. Још једном је *Пјесма Косовског боја* објављена за Врчевићвеа живота, опет с истом, напоменом о поправљању стихова.[62] Овај је пут књига штампана у Панчеву код Браће Јовановића, а трошком књижара Спира Поповића Которанина.[63] Предговор и текст песама је узет из задарског издања од 1861. године без промена. Ова је књижица била врло радо читана у народу и до краја XIX века објављивана је још више пута.[64]

За свога бављења у Задру Вук Врчевић није ништа више штампао, а мало је вероватно да је још шта и припремао. Када је прешао у пролеће 1861. год. са службом у Требиње био је у прво време обузет пословима, али када су се после неколико година прилике у Херцеговини примириле, за Врчевића је наступио најплоднији период скупљачког и књижевног рада.

---

[58] Јоко Буколица је био један од сведока на тестаменту Пера Петровића, Његошева брата, који је последње дане провео у Котору. — *Драгичевић Ристо:* Чланци о Његошу. Цетиње, 1949. стр. 23.

[59] *В(ук) С. К(араџић):* Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона. I. У Бечу, 1849. стр. 140; *Вук Стеф. Караџић:* Српски рјечник, истумачен немачкијем и латинскијем ријечима. Скупио и на свијет издао. — У Бечу 1852. стр. 856.

[60] *Милован Видаковић:* Смѣсице нове, нове разныхъ вещей сочиненіе. У Пешти [1841]. стр. 27—28.

[61] *Јован Суботић:* Дѣла, књ. I. Пѣсне лирске. У Карловци, 1858 стр. 250—1; 275—6.

[62] Пјесма Косовског боја 1389. године. Треће издање. Трошком С. П. Которанина. Панчево, 1879. Ова Ковачевићева књига, пре Врчевићеве прераде, имала је по Новаковићу (нав. дело, стр. 84) седам издања. Врчевић је, вероватно, узео издање Јеремије Караџића од 1856. год. као оригинално; оно од 1861. рачуна се као друго, а од 1879. као треће издање.

[63] Словинац, год. I. Дубровник 1879, стр. 192; 289.

[64] Пјесма Косовског боја 1389 године. V издање. Трошком С. П. Которанина, Панчево, 1891.

РАДМИЛА ПЕШИЧ

НАЧАЛО ЛИТЕРАТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУКА ВРЧЕВИЧА

(*РЭЗЮМЭ*)

Вук Врчевич, один из крупнейших сотрудников Вука Караджича, был самоучкой, но книги полюбил с ранней молодости, а также старался писать.

Результатом первых его литературных предприятий является сохранившийся список девяноста трех лирических народных песен, выбранных им из первой книги В. Караджича, а два года спустя, в 1832 году, он переписал из какой-то древней рукописи комедии и стихи викария, учителя и писателя Антона Койовича (1751—1845) из г. Будва. Первое нам известное литерурное сочинение Вука Врчевича относится к середине 1836 г. Это стихотворение *Злой нрав женский в стихах*, рукопись которого хранится в Библиотеке Матицы сербской. Упомянутое стихотворение состоит из 1560 стихов; оно написано восьмистопными стихами с парной рифмой и представляет свободную и очень обширную переделку сатиры в стихах *Об обмане и злом праве женском* далматинского поэта XVII века Ивана Иванишевича. Исходя из данного произведения В. Врчевича можно прийти к выводу, что он знал некоторые произведения нашей литературы старшего периода и что еще до знакомства с В. Караджичем интересовался литературой и пытался писать.

Свое первое производение Врчевич напечатал в „Сербскодалматинском магазине" за 1839 г. *Обыкновенный патриот* стихотворение в десятистопных стихах с парной рифмой, исполнено заметных ассоциаций о работе Вука Караджича, в частности о его полемике с Йованом Хаджичем. В том же журнале опубликованы также переводы Врчевича с итальянского языка стихов Метастазио и Витторелли. В „Сербско-далматинском магазине" он регулярно публикует свои произведения в течение 1843—1848 гг., среди которых выделяется описание родного местечка Рисана. Это первое прозаическое произведение Врчевича и после его появления прерывается интерес Врчевича к поэзии. Врчевич тогда целиком связывается с работой Вука Караджича. В течение следующих лет он опубликовал *Крвно коло* (*Кровный хоровод*), *Обручение в Рисане, Заключение договора о свадьбе и сватах в Рисане* и другие произведения. Все эти произведения подписывались им псевдонимом „Млади Србин" (Молодой серб).

Когда в Задаре в начале 1851 года стала выходить еженедельная газета „Правдоноша", преследующая патриотическую цель пропагандировать введение народного языка в судопроизводство и администрацию, Врчевич был одним из редакторов и постоянным, прилежным сотрудником. В этой газете им публиковались особого рода литературно-юридические очерки, по форме рассказы, на основании действительных событой из народной жизни, а также древние исторические документы. Из многочисленных работ этого типа выделяется *Кодекс Грбаля в Боке Которской*. Грбальский кодекс, отнесенный Врчевичем к 1427 году, казался в первое время очень важным для народной истории. Однако недостоверность текста вскоре вызвала сомнения, а исследователями более позднего времени совсем опровергнута подлинность данного документа. Согласно последним научным исследованиям это сочинение является одной из крупнейших мистификаций Врчевича. В данной работе автор указывает на еще некоторые данные, которыми подтверждается вышеупомянутое мнение.

Пребывая некоторое время в Цртинье, Врчевич вообще не печатался; тогда он только собирал материалы для истории Черногории, а также для книги о Негоше. После переезда в Задар как-будто возобновляется интерес Врчевича к литературе. Там он в 1857 г. напечатал свою первую книгу *Морально-забавные и шутливо-поучительные сербские загадки*, предназначенную для школьников, а в 1861 г. приготовил для печатания и, благодаря материальной помощи одного купца из Боки Которской, опубликовал книжку о битве на Косовском поле, представляющую одну часть очень популярной поэмы Гаврило Ковачевича, впервые напечатанной в 1805 году. Эта книжка напечатана еще раз при жи ни Врчевича, а в течение XIX века печаталась несколько раз.

Весной 1861 г. Врчевич переехал в г. Требине, где продолжал служить; с этого времени начинается самый плодотворный период его работы над собиранием произведений народно-поэтического творчества.

Dr MILORAD ĆORAC

JEZIK I STIL MIHAILA LALIĆA

I

EKSPRESIVNE GRAMATIČKE KATEGORIJE

Gramatička kategorija može imati određenu stilističku i estetsku vrijednost u književnom djelu. Stilistička vrijednost gramatičkih kategorija zavisi od afektivnosti sadržaja koji se njima iskazuje. Međutim stil sačinjavaju i afektivne i neafektivne gramatičke kategorije.Govoreći o stilskim prosedeima, P. Guberina zaključuje: „Iz toga izlazi da se stilski prosedei crpe isto toliko iz neafektivnog sadržaja jezika koliko iz afektivnog" (VL, 257). Neafektivna gramatička kategorija daje miran i neekspresivan, a afektivan daje afektivan i emocionalan izraz. Stilističke kategorije su one ekspresivne gramatičke kategorije koje se upotrebljavaju za izražavanje afektivnosti emocionalnosti. To znači da ekspresivna vrijednost gramatičke kategorije zavisi od njene stilističke funkcije i da samim tim i stil zavisi od ekspresivnosti gramatičkih kategorija. Pošto za stil pisca najveći značaj imaju ekspresivne gramatičke kategorije, koje znače odstupanje od poznate upotrebe jezika, one predstavljaju glavni predmet proučavanja piščevog stila. Može se reći da se gramatika nalazi u stilu i da ne postoji van njega, kao što ni stil ne postoji van gramatike. R. Žoržen to izračito kaže: „I sama gramatika čini dio stila" (PA, 11). Ekspresivne gramtaičke kategorije su izražanja sredstava iz kojih proističe određen stilski kvalitet. Konstatacija Ž. Maruzoa, koja važi za odnos između svih jezičkih sredstava i stila, sasvim jasno objašnjava i odnos između ekspresivnih gramatičkih kategorija i stila, jer on kaže: „Ako težimo da ih razlikujemo, izgleda da se jezik može definisati kao količina izražajnih sredstava kojima se služimo da izrazu damo obmlik, stil kao aspekat i kvalitet koji proističe iz izbora tih izražajnih sredstava" (PS, 10). Proučavanje ekspresivnih gramatičkih kategorija vodi nas stilističkoj i estetskoj valorizaciji ekspresivnog gramatičkog sistema koji je Lalić upotrijebio u svojim književnim djelima. Pošavši s tog stanovišta, mi smo stilističku analizu eskpresivnih gramatičkih kategorija usmjerili u pravcu analize njihove stilističke virjednosti i stilske funkcije, ali smo to radili samo polazeći od njihovog jedinstva s cjelinom jezičkog izraza i konteksta.

ROD

Rod je gramatička kategorija koja označava prirodnu ili gramatičku pripadnost bića, predmeta i pojmova sivjetu muškog ,ženskog ili srednjeg roda. Promjenljive riječi imaju jedan od oblika ovih triju rodova kad određuju tu pripadnost. Takav je rod neafektivan i nalazi se i u Laliećvim djelima. Ali Lalić upotrebljava interverziju rodova. Ovdje se radi o upotrebi srednjeg i ženskog roda pridjeva bez imenice i o upotrebi srednjeg roda zamjenica glagolskih pridjeva mjesto imenica muškog i ženskog roda. Tako nastaje zamjena jednog roda drugim, čime se postiže afektivno izražavanje. Ovakva zamjena, bez obzira na to da li se upotrebljava za označavanje bića ili predmeta, posljedica je afektivnog izražavanja što i M. Kreso konstatuje kad kaže: „da je samo mehanička posljedica afektivnosti" (ST. 67).

Slikajući nezasitljivost sitnoburžoaskog sloja građanskog društva u novcu, Lalić upotrebljava srednji rod krnjeg perfekta i to u upravnom govoru: „I jedna i druga — *zinulo* im u božju mater — pa se okomiše" (ZP, 319). Srednji rod krnjeg perfekta (zinulo) zamjenjuje ženski rod tog oblika (zinule), a izražava pohlepu za novcem. Ali u ženskom rodu ovaj glagolski pridjev, kao krnji perfekat, ne bi bio ekspresivan kao u srednjem, te ni izraz pohlepe i nezasitljivosti ne bi bio eskrpesivno iskazan. Srednji rod označava da se radi o čitavom biću ličnosti koje se angažuju u pohlepi. Riječ zinulo ima i figurativno značenje, jer ne označava zijevanje u smislu otvaranja usta, nego pretjeranu pohlepu i nezasitljivost kao karakteristiku dviju žena i čitavog sloja kojem one pripadaju. Izraz je i pejorativan, i zbog duge pauze tonski je jako naglašen. To znači da nekoliko elemenata uslovljava njegovu afektivnost ali je interverzija roda dominantno sredstvo izražavanja afektivnosti i dominantan izvor ekspresivnosti izraza.

Ekspresivna vijednost roda nalazi se u i sljedećoj rečenici: „samo — meni se čini da *ovo* ovdje nije *dovedeno* za borbu" (ZP, 46). Pokazna zamjenica ovo upotrijebljena je mjesto muškog roda te iste zamjenice (ovi), jer se odnosi na veliki broj topova (ovi topovi). Ovakvom zamjenom postiže se afektivan izraz oštrog prijekora i gorčine zbog sabotaže vojne komande bivše jugoslovenske vojske. Posmatra li se u sklopu teksta, dolazi se do jasnog zaključka da zamjena roda ekspresivno ukazuje na izdaju kao polsjedicu režimske truleži monrahije.

Najveći broj primjera ekspresivnog srednjeg roda predstavlja svijetle i svježe slike uslova ratnog života i tragičnih posljedica rata. Takva je slika bombardovanog Beograda prvog dana rata u kojem vladaju pustoš i kasapljenje stanovništva: „Bog zna kud sam lutao, kroz *rasuto* i *zapaljeno*, sa zatvorenim očima — da ne gledam *iskasapljeno*." (ZP, 372). Srednji rod pridjeva rasuto i zapaljeno zamjenjuje ženski rod tih istih pridjeva (rasute i zapaljene zgrade), a srednji rod pridjeva iskasapljeno zamjenjuje muški rod toga pridjeva (iskasapljene ljude), a to obuhvata i druga dva roda: (iskasapljenu djecu i iskasapljene žene). Tim pridjevima u srednjem rodu data je ekspresivna slika strašnog prizora bombardovanja i njegovih posljedica. Upotreba srednjeg roda omogućava da se obuhvati sve što je rasuto i zapaljeno (zgrade, trgovina, roba, namještaj itd.) i poginule i eksplozijom rastrgane stanovnike bombar-

dovanog Beograda. Pridjevi su upotrebljeni bez imenica, te i takva upotreba pojačava afektivnost izraza.

Ekspresivno je data i slika tragedije izdatih, izgladnjelih i izmučenih vojnika u rečenici u kojoj se interverzijom roda naglašava njihov položaj: „*To* je *plivalo* i *batrgalo* i *davilo* se u barama, *držalo* se za grane, za korijenje, za slamku se *uhvatilo* i *izvuklo*" (ZP, 225). Zamjenice srednjeg roda to zamjenjuje zamjenicu muškog roda ti (ti vojnici, a s njom po logici kongruencije i svi glagolski pridjevi kao puni ili krnji perfekti. Ona izražava bijedan položaj iznurenih vojnika, tj. eskresivno slika iznurene, bijedne i izdate vojnike. Afektivnost srednjeg roda, koja nastaje interverzijom, pojačava intenzitet bolnih soasjećanja s teškoćama i nedaćama vojnika. Afektivnost sadrži i pejorativnu nijansu kojom se ističe teško osjećanje govornika. Kad ne bi bilo interverzije roda, pokazna zamjenica muškog roda (tu) ni glagolski pridjevi, odnosno krnji perfekti (plivali, batrgali, davili se, držali se, uhvatili se, izvukli) ne bi mogli ekspresivno da izraze baš takvo saosećanje i bez obzira na afektivnost nekih od tih izraza, koja potiče od njihovog figurativnog porijekla. A razumljivo je da i svi glagoli u ovom primjeru svojim rodom dopunjuju i konkretizuju ekspresivno značenje zamjenice to od koje zavisi njihov rod.

Isto je tako afektivna, teška i bolna slika ranjenog i gordog partizana s razmrskanim stopalom u primjeru koji predstavlja njegov unutrašnji monolog: „boli ovaj đavo, *oteklo* je i *otežalo*, vučem nogu kao vuk kljusu" (H, 358). Srednji rod glagolskih pridjeva u perfektima oteklo (je) i otelažo (je) zamjenjuje imenicu ženskog roda (noga). Stopalo je razmrskano i ne liči više na stopalo, te se može shvatiti samo da se odnosi na nogu, odnosno na njen dio. Pri razumijevanju ovog primjera treba imati u vidu činjenicu da se srednji rod glagola oteklo i otežalo ne odnosi na rod riječi stopalo i da ovi glaglski predjevi nemaju oblik srednjeg roda zato što to se odnose na rod te riječi, nego zato što se označava izgled dijela noge koji bi trebalo da bude stopalo. To su dva afektivna izraza kojima se istovremeno nagovještavaju bolovi i depresijativnim značenjem njihovog srednjeg roda ističe izdržljivost i čvrstina ranjenika, odnosno junaka djela. Depresijativna izražajna funkcija srednjeg roda ovih glagola dominantna je i služi kao izražajno sredstvo kojim se vaja lik iskusnog ratnika.

Zamjenom muškog roda pokazuje zamjenice taj srednjim rodom te zamjenice pisac ističe jetko ismijavanje odvratnih likova kojim kreira dijaloški kalambur: „Sjutra da dođu partizani, *ispričalo* bi im *to* na kakve je isusove muke tobože *bilo*" (S, 100). Zamjenica srednjeg roda to i njoj po kongruenciji odgovarajući rod glagolskih pidjeva ispričalo i bilo imaju značenje potcjenjivanja i ruganja. Upotrebljena je mjesto zamjenice muškog roda (taj bi im ispičao, na kakve je muke bio). Ali zamjenica taj ne bi imala potcjenjivačko značenje pa ni izrazito snažno ruganje. Afektivan sadržaj snažnog ruganja izazvao je i ovdje upotrebu interverzije roda. Potpuno istu ekspresivnu funkciju srednjeg roda za izražavanje ruganja ima i pokazna zamjenica trećeg lica u sljedećoj rečenici: „*Ono*, pogan, ima takvu dužnost: da laže i obezvolji ljude" (S, 206). Srednji rod pokazne zamjenice ono upotrijebljen je mjesto muškog roda te zamjenice da se izrazi potcjenjivanje i ruganje, jer se tako ličnost poredi sa životinjskim bićem srednjeg roda.

U kontekstu ovom interverzijom upotpunjava se odvratan lik zatvorskog stražara i uzdiže moralna vrijednost zatvorenika. Isto tako, izražajnu funkciju ruganja i potcjenjivanja ima pokazna zamjenica ovo u primjeru: „I *ovo* ovdje, ovu rđu — ubio ga bog" (H, 139). Srednji rod zamjenice ovo zamjenjuje njen muški rod ovaj, jer se želi smanjiti vrijednost ličnosti i porediti je s predmetom ili s ništavnim životinjskim bićem. Kao u prethodnim dvama primjerima afektivno potcjenjivanje u skldau je s cjelovitim pičševim vajanjem likova pojedinih pripadnika izdajničke vojske.

Ženski rod rednog broja zamjenjuje muški rod istog broja (druge mjesto drugog) nalazi se u sljedećem primjeru: „ako čuju šta traži, ukrašće ih sami, pa mu ne ostaje *druge* nego da đipara po livadama" (ZP, 119). Zamjena je upotrijebljena u sočnoj seljačkoj anegdoti i ima humorističku funkciju. Eksplozivni izliv burne šale izaziva interverziju roda, tj. zamjenu muškog roda ženskim (nema druge mjesto nema drugog izlaza). Interverzija je, kao što se vidi, nastala u eliptičnom obliku.

Humorističku vrijednost ima interverzija roda u dijaloškoj igri riječi kojom se dočarava smiješna i tragična atmosfera ratnih zbivanja. U takvoj igri riječi intervezija ima evokativnu funkciju, jer se pogrešnom upotrebom oblika roda pojedinih riječi od strane učesnika u dijalogu ukazuje na njihovo porijelko, nacionalnu i političku pripadnost. Tako se dobije zamjena muškog i srednjeg roda ženskim, kao u primjeru u kojem se interverzija pripisuje balistima: „Mnoge, bre, klali naše vi, a sad — *kučka* na *ručka*... videli mi *one* rebra izgorele"(R, 112). U ovom primjeru izraz kučka na ručka u prvom obliku poslovice, koja je ovdje upotrijebljena, glasi: Dođe kučak na ručak. U drugoj rečenici pokazne zamjenice i pridjevi imaju po obliku pogrešnu kongruenciju. Izraz ručka je predstavljen kao da ga govornik shvata kao ženski rod, zamjenica ona zamijenjena je oblikom ženskog roda one, a pridjev izgorele također je pogrešna konguencija s imenicom. U šiptarskom jeziku, koji je maternji jezik balista, nema sva tri roda, te se pod uticajem roda u tom jeziku vrlo često naš muški i srednji rod zamjenjuje ženskim u govoru Šiptara koji se služe srpskohrvatskim jezikom. Rečenicama s ovim ekspresivnim zamjenicama dočavara se tragična atmosfera ljudskih sudbina u ratnim zbivanjima. Takva se atmosfera naglašava interverzijom roda, a njihova humoristička funkcija sadrži i nijansu crnog humora. Slična ovoj zamjeni je i zamjena u sljedećem primjeru: "*jedno junak* — nema *junak*" (L2, 235). Pogrešna kongruencija izazvana je upotrebom srednjeg mjesto muškog roda osnovnog broja jedan uz imenicu junak. Tim se želi predstaviti nedovoljno znanje našeg jezika kojim se u ovom slučaju služi Šiptar. To je afektivan evokativan izraz kojim se bude jake emocije. Zamjena ima funkciju kreiranja crnog humora, jer se ekspresivno kazuje jedna istina koja peče Lalićevog junaka i koja bi glasila u našem jeziku: Kad je junak jedan, ne može da bude junak. U kontekstu ova interverzija funkiconiše kao ekspresivan izraz nepodnosive usamljenosti čovjeka u šumskoj pustoši.

Kao što vidimo, sve ove zamjene roda imaju ekspresivnu vrijendost pri tipizaciji ličnosti i slikanju njihove psihološke situacije. Najveći broj upotreba ekspresivnog roda nalazi se kao zamjena muškog i ženskog roda srednjim, oko 80%, a mnogo je manji broj zamjena muškog roda ženskim, oko 8% i muškog roda srednjim, svega 8%.

BROJ

Lalić vrlo često upotrebljava množinu imenice u ekspresivnoj funkciji. Množina je gramatička kategorija kojom se označava više jedinki iste ili srodne vrste, a ekspresivna množina je stilistička kategorija kojom se označava više jedinki tako da riječ nije upotrijebljena u svom osnovnom već u prenosnom značenju. Preneseno značenje nastaje tako što množina riječi kojom se označava više jedinki, ističe više dijelova predmeta ili pojave, ili više posljedica, stanja ili osobina predmeta, pojava, bića mjesto da se označe samo pojave, bića i predmeti. Najčešće su to množine imenica koje nemaju normalan gramatički oblik množine. Ekspresivna množina je oblik transpozicije kao posljedica afektivnog izražavanja. M. Kreso to ovako ističe „Ali u ovom domenu kao i u drugim, intervenzija nekog afektivnog elementa izazvaće transpoziciju" (ST, 69). Lalićeva česta upotreba ekspresivne množine posljedica je njegove težnje da maksimalno istakne silinu i težinu situacije i vremena u kojima djeluju njegovi junaci. Ali ekspresivna množina nije podjednako upotrijebljena u svim djelima. Najmanje je ima u pripovijetkama i u „Svadbi", a mnogo više u drugim djelima — romanima. To znači da se pisac služio ovim transpozicionim sredstvom onda kada je postao umjetnički stvaralac većeg zamaha.

Lalić ekspresivnom množinom slika ratne strahote, ratne vrtloge u kojima čovjek strada ne samo od ljudi nego i od sopstvenih poremećenih stanja i bolesti koje su neminovni pratioci rata. Množinski oblici imenica, koje izražavaju ta stanja, u Lalićevom jeziku označavaju mnoštvo ljudi koji podivljaju i mnoštvo ljudi koji postaju žrtve bolesti: „četnici, balisti, Talijani, žene udate i neudate, *ludila*, *tuberkuloze* i špijuni" (H, 50). Množina imenica ludilo označava podivljale ljude, a množina tuberkuloze označava veliki broj ljudi oboljelih od tuberkuloze. U prvom slučaju se množinom apstraktne imenice označavaju konkretna bića, odnosno uzima se pojava, akcija ljudi mjesto samih ljudi. U drugom slučaju apstraktnom imenicom označavaju se također konkretna bića, ljudi. Množina obiju imenica upotrebljavaju se gramatički samo u prenesenom značenju. Ovdje množina imenica označava poremećena psihološka stanja mnoštva ljudi (ludila) i mnoštvo ljudi koji stradaju od tuberkuloze. To su ekspresivni izrazi brojnih posljedica rata od kojih strada bezbroj ljudi.

Kad želi da ekspresivno izrazi tragediju čovjeka u ratu, koji pretvara čovjeka u izmučeno biće što trpi i strada, pisac gradi afektivne slike ljudi koji bitišu iznemogli u zarobljeničkim kolonama, prljavi i smrdljivi od nečistoće tijela i rublja. Da bi istakao veliki broj zarobljenika koji su nečisti i koji smrde, pisac upotrebljava množinu imenice znoj: „Zadah te obuće koja se odavno ne skida s nogu, tih *nogu* što su već odavno išle, smrad *znojeva* skupljen u gljilom rublju — sve se to širilo" (R, 82). Množinski oblik imenice znoj označava internirce koji su neoprani i neokupani i koji smrde od više dnevnog znojenja. Množina imenice znoj, koja označava brojne pojave, označava nosioca pojave. Ne radi se o čestom znojenju, nego o znojenju velikog broja interniraca. I množina imenica noga (nogu) odnosi se na sve internirce. Ovdje se dijelovima označava cjelina, odnosno internirci.

Potpuno slični ovima jesu tri primjera ekspresivne množine u sljedećim dvjema rečenicama: „Ali, kad zlo prođe — moraće da se udari u strašna *pranja*;. . . Vaške, *šuge*, *tifusi* i nametnici od krvi i znoja — nakupilo se toga u smjesama i simbiozama za kakve zemlja bije znala" (R, 296). U prvoj rečenici množinski oblik pranja označava sve borce koji treba poslije rata da se peru. U drugoj rečenici množinski oblici šuge i tifusi označuju također nosioce pojava, tj. bolesti, upravo partizane u Grčkoj koji su u toku borbe protiv Nijemaca patili od raznih bolesti. U prvom primjeru množinom imenice koja kazuje radnju, označava se vršilac te radnje, u drugom i trećem primjeru množinom imenica, kojima se označava bolest, označavaju se nosioci pojave, tj. bolesti. Ovi množinski oblici daju eksjpresivne slike stanja ljudi za virjeme rata, ljudi koji stradaju od raznih zala.

Ali Lalić ekspresivnom množinom ne izražava samo fizička stradanja ljudi. On njom izražava i trenutna sumorna osjećanja izazvana izbijanjem rata i predviđanjem strahota koje tek treba da naiđu onako kako ih junak djela monološki predstavlja. Ta se sumorna i bolna osjećanja naglašavaju evokativnim izrazima poleta i mladalačke snage kolektiva i njegovog toplog drugarstva iz predratnog vremena. Takav slučaj imamo u sljedećoj rečenici: „Ništa od onih veselih *glasova* i *klicanja* i pjesama kad je Boško govorio" (ZP, 152). Množinski oblici glasova i klicanja ne označavaju glasove i klicanje, nego označavaju veliki broj drugova Lada Tajavića. Upravo značenja ovih množinskih oblika takva su da označavaju da svaki drug Lada Tajovića pušta po jedan ili više veselih glasova i kao da svaki klikne po jednom ili više puta. U svakom slučaju oba množinska oblika označavaju proizvođače glasova i klicanja, dakle, odnose se na više jedinki. Vokacija veselih trenutaka drugova izražava intenzitet sumornih osjećanja i melanholije Lalićevog junaka u trenutku kad je usamljen i kad rat prijeti razaranjem i tragedijom. Ekspresivne množine u ovim primjerima su evokativni izrazi koji svojom afektivnošću čine stil emocionalnim. Veoma snažnu i jasnu sliku osjećanja tragedije nalazimo u izrazima množinskih oblika kad pisac daje psihološku sliku junaka koji mora da se rastane sa životom. Iako posjeduje čeličan moral, on svojim monologom otkriva snažnu volju da živi i tugu što mora svoj život da prekine samoubistvom. Ta su osjećanja izražena množinom imenica koje označavaju zbivanja u godišnjim dobima i dnevnim periodima, i predstavljaju izraz životne snage i radosti. Takve množine imenica nalazimo u sljedećoj rečenici: „Mogu da iskopčam iz srca majku, mnoge majke ostaju danas bez ikoga, i mogu sestre i setriće i rođake, i da prežalim sva *proljeća*, sve djevojke, *listanja* i *mjesečine*, mogu Sloba i Šaka, ali sve jedno po jedno, list po list, a ne zajedno i odjednom" (H, 286). Množinski oblik proljeća znači bujanje, snagu i mladost mladih ljudi, oblik listanja znači proljeća kao simbol podmlađivanja i mladosti prirode, a mjesečine znači šetnje s drugovima i uživanja s njima po mjesečini. Množine svih triju imenica izražavaju brojne radnje i zbivanja, osjećanja i sreću više jedinki koje to doživljavaju više puta. Množinski oblici imenica ovdje su evokativni izrazi koji pojačavaju težinu osjećanja junaka u predsmrtnim trentuicma.

Lalić upotrebljava ekspresivnu množinu i kad ističe pojavu brojnih izdajnika u pojedinim zemljama Evrope za vrijeme drugog svjetskog rata.

Takva je množina vlastitih imenica lica koje nemaju množinu, ali, kad se upotrijebe u množini, označavaju da i druga lica imaju iste ili slične osobine i uloge u zbivanjima: „našli su se *Peteni* i *Nedići*" (H, 305). Množina vlastitih imena lica Peteni i Nedići označavaju izdajničke vođe naroda koji su kao Peten u Francuskoj i Nedić u Srbiji služili njemačkom fašizmu. Ovakvi oblici daju eskpresivnu sliku uslova i zbivanja u drugom svjetskom ratu, evociraju brojne istorijske činjenice izdaje koja je omogućavala okupatoru da uništava narode.

Potpuno sličan ovom je i primjer u sljedećoj rečenici: „a u drugim selima uhvatili su mnoge *Markeleze* kako peku pogače od pšenice iz magacina" (L , 92). Množina vlastite imenice Markelez ukazuje da je poslije oslobođenja Berana 1941. godine bilo više kradljivaca brašna iz zarobljenog magacina. Uhvaćen je prvo pravi Markelez kao kradljivac pa su i ostali kradljivci nazvani tim imenom. Množina vlastite imenice ovdje je ekspresivan izraz širenja kradje. Množinu u takvoj izraženoj funkciji pisac upotrebljava kad ističe širenje špijunaže, povećanje broja okupatorskih špijuna, podmuklih i opasnih licemjera: „Ni Gljuvlje s pustim livadama, ni Medja u jamu uvučena, ni Gubavče puno *Masnika*, ni Ravan — puškama su me istjerali" (L , 177). Množinski oblik vlastite imenice Masnik označava više špijuna kakav je bio Masnik. Ovdje se vrši prenošenje osobina jednog lica na mnoštvo drugih lica. Tako se slika stanje nesigurnosti čovjeka u uslovima okupacije, stanje koje se u romanima često ističe.

Ekspresivnom množinom pisac slika i negativne ličnosti, odnosno njihove fizičke osobine koje se podudaraju s njihovim moralnim osobinama. To su izrazi psihološkog stanja junaka koji u trenucima očaja gleda prisutne ljude s odvratnošću: „Odkud su se samo dovukli s raznih strana da pokriju prostor dlakavim *težinama*!" (ZP, 111). Množinom težinama znači tijelima ljudi. Radi se o većem broju ljudi gledanih s određenom dozom mrskosti i odvratnosti. Ljudi su znači označeni samo količinskim pojmom njihove fizičke konstitucije mjesto da se označe običnom riječju tijelima. To je upravo ekspresivan izraz stanja junaka, kojim se kazuje odvatnost prema ljudima, jer je ličnost romana, kao govornik, usamljena i razočarana naišla u selo u kojem ne smije da se pojavi od četnika.

Ekspresivna množina služi Laliću kao izražajno sredstvo za slikanje fizionomije ličnosti. U ovom slučaju radi se uglavnom o fiziomoniji glavnog saradnika okupatora i organizatora velike hajke. U trenutku svoje nervoze, koja ga muči što je kao sluga okupatora potcijenjen od svog gospodara, italijanskog oficira, Rika Gizdić odaje znake svog bijednog položaja tresući pojedinim dijelovima tijela. Pisac slika taj trenutak i prikazuje ga toliko gojaznim da izgleda da ima ogromne i brojne podbradnjake i kao da ima više trbuha: „Vojnici, koje je privukla vika, vidješe kako crveni *obrazi* Rika Gizdića postaju plavi i modri, kako mu se tresu *podbradnjaci* i *trbusi*, kako mu drhture debele čakšire" (H, 323). Množina podbradnjaci označava veliki Gizdičev podbradnjak koji je po veličini jednak većem broju drugih podbradanjaka, a množina trbusi označava da je Gizdićev trbuh toliki koliko nekolika trbuha drugih ljudi skupa uzetih. Predstavlja se da su podbradnjaci i trbuh Gizdića na razdjeljke, pa se svaki razdjeljak podbradnjaka i svaki razdjeljak trbuha poredi s čitavim podbradnjakom i s čitavim trbuhom dru-

gog čovjeka. Ekspresivne množine imaju ovdje i elemente ruganja koje proističe iz slike ružnog i fizionomijom deformisanog izdajnika. Njegova se fizionomija podudara s prljavim moralom izdajnika i s njegovim, zvjerskim postupcima.

LICE

Kao jezička izražajna kategorija, lice u Lalićevom jeziku vrši pojmovnu i stilističku funkciju. Sva tri lica u Lalićevim djelima mogu imati ekspresivnu vrijednost. Snaga njihove izražajnosti nalazi se u naraciji, monologu i dijalogu, kao u apostrofama. Njihov transpozicioni oblik i mjesto, naročito onih u slobodnom indirektnom govoru, daje im posebnu izražajnu vrijednost. M. Kreso poredi transpoziciju lica s transpozicijom roda i broja pa zaključuje: „ona nosi oznaku afektivne namjere" (ST, 70).

U Lalićevim djelima ima oko tri stotine primjera takve upotrebe lica. Ovo se ne odnosi na lice u kojem je čitavo djelo napisano, kao što su „Zlo proljeće", „Lelejska gora" i oko polovine „Raskida", koji su napisani u prvom licu, a ostala u trećem licu. Ekspresivna funkcija lica čini jezik gipkim, stil živim, a oboje izražajno snažnim.

Ta specifična funkcija lica ogleda se u pojačavanju ekspresivne vrijednosti naracije u psihološkom slikanju ličnosti, za koju svrhu pisac najčešće koristi drugo lice. Jedna od takvih slika je dijalog zatočenika kolašinakog zatvora o snazi proleterskih divizija: „*Staneš* na položaj, a proleteri te opkole s desne strane; *premjestiš* se na drugo brdo, a oni *te* opkole s lijeve; *perđeš* na treće, a oni s desne i s lijeve; *pobjegneš*, a onda *te* opkole četnici sa svake strane" (S, 151). U cjelini to je slika stanja u kojem se mora postati pripadnik ili zarobljenik jedne ili druge protivničke strane. Dočaravanje atmosfere totalne životne opasnosti razvija se drugim licem u surovu životnu fatalnost i slučajnsot kojoj je čovjek predat u ratnim košmarima: „Samo *te* gurnu na položaj, a ne vele *gini*!, nego *čekaj* smjenu!; pa ako *si* baš budala da je *čekaš* tu *ti* i kosti ostanu" (S, 152)Ovo sočno i živo pripovijedanje u drugom licu nalazi se u slici o sukobu studenata i policije: „*Pomoliš* se kroz prozor i *psuješ* se sa žandarom što se popeo na krov susjedne zgrade. On zamahuje pendrekom, *ti* daskom, jedan Podgoričanin zavitlava ga na mrtvo ime — pola sata pa i to dosadi. *Odvučeš* se umoran na neku barikadu što su je svi napustili, pa *misliš* o Pariškoj komuni, o Monmartru — pa i to dosadi" (ZP, 274).

U neposrednom pripovijedanju treće lice zamjenjuje imenicu, kao u pričanju o grčkom gostoprimstvu i pomaganju partizanskog pokreta u Grčkoj, i o strahu i mržnji njenog stanovništva prema tom pokretu: „Tamo uvijek *nastoje* da ih *zadrže* dalje od kuća. Kod crkve im *donesu* barene krompire sa solju i *dovijaju* se da ih što prije *otprate*. U Levadi je uvijek bilo ljepše, kao da je to sasvim drugi narod. Ne *dočekuju* ih kao prosjake, nego ih uvedu u kuće, na večeru i *postavljaju* jelo na niske okrugle sofre. Ima mlijeka, ponekad i meda, i *nude* ih da još jedu, zadržavaju ih da prenoće u toplom i prostiru asure s pustaćijama da im ne bude tvrdo" (R, 240).

Ali najveći broj upotrebe jednog od tih lica nalazi se u unutrašnjem i spoljašnjem monologu kao obliku pjesnikove naracije ili psihološke analize ličnosti, kojima pisac vaja njihove likove. Psihološka analiza ličnosti ponoću lica vrši se slikom o unutrašnjem samomučenju ličnosti, a katkad i apostrofom lica. Tako se ostvaruje i suptilna analiza straha i otkrivaju se tanane skrovitosti osjećanja i trenutnog stanja ličnosti: „I ne *daš* da ti iščupa druga — *ujedaš* za oči, *zujiš*, *prijetiš*... *Pribiješ* se jedan uz drugoga, i ne *daš* čovjeku da misli o drugome" (ZP, 262). Takva je i slika straha bjegunca iz logora: „Tutnji mi u ušima — ne znam *zovu* li me, ili *trče*, ili mi se samo čini" (R, 228). Drugim licem u apostrofi slika se unutrašnje razaranje gramzivog i sujetnog četničkog straješine seljačkog porijekla: „O *pusti* me žaco, molim *te* kao boga. Teži *si* mi *ti* nego sve ovo. *Misliš* da sam se uplašio... I ne *laži*. Mene *ti nećeš* prevariti da *ti* stvar predam u ruke — pa *ti* da se *gizdiš*, a ja da gledam pred noge. *Idi*, bre *nađi* drugog za te rabote! I onda zašto *tebi*? Šta *si ti* meni — *jesi* li mi svojta, šta li?" (H, 125). Prema ovim primjerima vidimo da apostrofirani monolozi s drugim licem sadrže afektivnu sliku duševnog mučenja ličnosti. Katkad se ličnosti same sebi obraćaju cijepajući se u mukama, kao Lado Tajović što se muči pod pritiskom slike strašnih posljedica bombardovanja: „Jer ne treba to meni — *budi* pametan i *zaboravi*" (ZP, 13). Istu funkciju ima drugo lice pri građenju slike suzbijanja i slavađivanja gladi: „*Ćuti*, rečem sam sebi — *trpi*, nema!" (H, 190). Ovakva zamjena prvog lica drugim i trećim ekspresivnije izražava unutrašnje muke junaka:" Bilo Tadija Čemerkić slušati sam svoju pamet a ne strine, tetke, ujne, kume. A sad sve te babe spavaju pod ponjavama, samo *ti*, Tadjo, *čekaj* dželata, kad *si* bio lud da mu *padaš* u ruke" (S, 124). Upotrebom drugog .lica u apostrofiranom monologu postiže se izraz emocionalnog vrhunca u napetom psihološkom stanju očekivanja smrti: „Dugo *si* se oblizivala oko mene i klamkala zubima, kurvo jedna! Ali ja sam to dobro izdržao, *moraš* priznati! Nikad me *nijesi* istjerala iz kože, nikad mi *nijesi* izmamila suzu — ni onda kad sam *te* molio da *dođeš* i kad *ti* to zainat *nijesi* htjela. Ništa od mene *nijesi* dobila, i više nikad *nećeš* moći. Šta *ti* je? Još se *dvoumiš*, ali *nećeš* dobiti ništa više od onoga što si mogla davno da *dobiješ*" (R, 29). Slična ovoj je i monološka slika unutrašnje ispovijesti u obliku apostrofe: „*Jesi* li me mnogo klela, Anja? Anja?... Ako *jesi* — imala si razloga. Smatrao sam da *si* mi teret. Rakao sam *ti* da siđeš u dolinu — tako smo se rastali. Očekivao sam da *ćeš* se odmah predati, ali *ti si* još dugo ostala. Ne znam gde *si* se i kako dugo sklanjala, kao da *si* pod zemljom bila. Tek poslije, kad su položili oružje oni što sam se u njih nadao — one grane kad su se pokidale — i *ti si* s njima. Da sam *te* bar malo zadržao, možda bi i *ti* mene, ali ja sam htio da budem čvrst i čist, i bio sam — više nego što pripada čovjeku. Ako *si* me klela zato, a *jesi*, znam, stiglo me to... Zato ne mogu da se sjećam, Anja, Anja!" (R, 164). Sličan ovom je i unutrašnji monolog očajanja Elmaza Šamana zbog straha od četničkih palikuća i koljača: „Došla je crna ura pred oči — išćim propadosmo! Trebalo je to da *predvidiš* Džafere Šamane, i da *kažeš* gdje spas da se nađe, a ne da *pretskazuješ* srpske kavge i glupotinje... A doduše — i da *si* baš baš sve ovo tačno i pretskazao, ne znam da li bi *te* iko poslušao!" (H, 208).

Pored ovih ima i lirskih i humorističkih evokativnih slika u kojima vrve tužna osjećanja pri dočaravanju idile planinskog katuna: „A uveče *sjedneš* i *muzeš* ovce na struzi gdje ulaze i gdje je sva zemlja poštrcana mlijekom. Branko je nagonio i pridržavao je one jogunaste bježalice što bi htjele da se prokradu" (ZP, 190). Takva je i humoristička evokativna slika iz studentskih dana i partijskog rada: „Svi se sklanjaju — inače *ćeš* pogaziti. Na čelu *ti* već piše da *si* drzak i kačket *si* namjerno nakrivio da im to bude jasno, pri tom ne *kriješ* da *ti* se naročito sviđa kad *rasplašiš* one što su dobro obučeni i nekog od tih *zakačiš* po nogama. Gunđaju za *tobom* i čude se. *Nastradaćeš* jednom, to već mora da bude, ali sve dotle *si* slobodno studentsko čudovište s diplomom za guranje kolica, i *svetiš* se za nepravde po malo" (ZP, 358). Najzad drugo lice vrlo je ekspresivno upotrijebljeno u monologiziranoj apostrofi, unutrašnjoj ispovijesti ili molitvi kojom pjesnik karakterizira Arsa Šnajdera i njegov kukavičluk; tu je strah neprekaljenog borca izražen prikrivenim vjerskim zabludama koje su bile pokrivene političkom potrebom radničkog predstavništva u kraju gdje nije bilo radničke klase: „Veliki bože, poče da šapuće u sebi, griješio sam kad sam govorio da *te* nema — sad se kajem Svi su govorili da *te* nema, morao sam i ja da ne ispandem iz društva, ali sam i tada vjerovao da nešto od *tebe* ima tamo gdje mi ne znamo. Mili bože, veliki, svemogući, *učini* da ne me pogode. Imam dvoje djece, *nemoj* da mi ostnau siročići kao što sam ja bio kad mi se majka preudala — *zaštiti* me bar zbog njih i *zakrili* tvojom rukom! Evo se pred svima krstim, evo da vidiš! Nek oni vide, s jedne i s druge strane, i nek mi se svi rugaju — nije meni do njih stalo, ja se samo u *tebe* nadam i molim *te* danas i do kraja života, amin!" (H, 295).

Kao što vidimo, u apostrofi se smjenjuje drugo lice jednine i treće lice množine, ili se samo drugim licem slika pshiološko stanje ličnosti, ili narativnim tonom opisuje konkretna situacija i konkretan događaj, ili se, pak, kroz monolog i dijalog tipiziraju ili humoristički evociraju slike prizora, tako da transpozicija lica postaje u svakom slučaju umjetničko izražajno sredstvo. Iz takve transpozicije teče nijansirani izraz kojim se daju ekspresivne slike. To važi za direktno i indirektno pripovijedanje.

VRSTE RIJEČI

Pridjevi. — U Lalićevim djelima ima oko sto dvadeset opisnih i dvadeset prisvojnih pridjeva upotrijebljenih bez imenice. Kad su tako upotrijebljeni, pa bilo u osnovnom ili prenesenom značenju, oni zamjenjuju imenicu i u izvjesnom smislu za nijansu su jači. T. Maretić konstatuje ovakav slučaj zamjene, ali ne kaže ništa o izražajnoj vrijednosti takvog pridjeva: „Pridjevi se često upotrebljavaju samo sobom kao imenice" (GH, 488). Katkad u poslovičkom stilu, katkad u stilu narodnog jezika, oni eskpresivno izražavaju socijalno stanje, životne i istorijske istine. Ponekad se nalaze u pravoj poslovici kojom se ističe jasnije izražajna vrijednost konteksta: „Zajamčio *bogat* za *bogata*, siromasi jedan za drugoga" (S, 164). Njima se ističu teške socijalne prilike sela koje zavisi od vremenskih nepogoda: „*Slabi* postajahu još slabiji, a *jačima* to nije pomoglo da ojačaju" (ZP, 175). Isto

tako se naglašava ilegalna aktivnost Komunističke partije za vrijeme monarhofašističke diktature: „Izlazi Partija iz *podzemnog* koje je dugo trajalo" (ZP, 364). To nam pokazuje i ekspresivna slika poubijanih i unakaženih ljudi: „Sručih se dolje u prvoj gomili što se probila do vrata, a onda ustuknuh od onog *razmrskanog* i od krvi po kamenu" (ZP, 323), zatim slika izgladnjelih interniraca, kojom se ističe ljudsko osjećanje prema čovjeku: „Ilija, jadan, daj *gladnima*. Hljeb je za *gladne*" (R, 64). Tako se gradi i slika iscrpljenih i izgladnjelih logoraša u njemačkom logoru: „često se nijesu prepoznavali, jer svaki od njih imao je više poznanika među *mrtvima* nego među *živim*" (R, 69). Njima se gradi i satirična slika bivših nasilnika, nosilaca monarhijske vlasti koja se silom održavala i nipodaštavala narod: „Nijesu navikli da govore s *narogušenim*, s narodom" (ZP, 48). Ovakvi pridjevi vrlo jasno izražavaju ratna gibanja i razvoj situacije u pojedinim fazama revolucije u Vasojevićima: „Kad se poslije *crvenih* pojaviše *bradati* — on uobrazi da se krvava zvijezda primakla zemlji i pomutilla pamet ljudima" (H, 11).

Nizom ekspresivnih pridjeva izražava se samoanaliza i samoodbrana junaka koji pokušava da grižu savjesti u sebi umanji, grižu koja se u njemu pojavila zbog kukavičkog izvlačenja iz opasne situacije u kojoj je njegov drug nestao: „Tamo ja nikog ne bih poslao — nijesam lud da dajem *zdrave* za *bolesne*, ni da dajem *žive* za *mrtve*. Ne bih ja dao jednog *živog* za tri *mrtva* ni za deset *mrtvih* — *mrtvi* su mrtvi, više im niko ni zlo ni dobro ne može" (H, 393). Kao veliki slikar prelaza iz života u srmt, slikar umiranja čovjeka, slikar granice koja dijeli život i smrt, Lalić se služi ovakvim pridjevima da dā sliku tog prelaznog, trenutnog stanja „Izašli su na ulicu, teturaju preko *mrtvih* — više nema *bijelog*, samo *hladno*" (H, 265).

Napomenimo i satiričnu vrijednost onih pridjeva kojima se u narodnom govoru ismijava dvor i monarhija pri slikanju kraljičine fizionomije: „Eno je *mala*, a *debela*" (ZP, 162). Nekim pridjevima ekspvesivno se ističe politička i idejna zaostalost plaćenika koji su se obrazovali u pravcu buržoaskog shvatanja nacije i vjeroispovijesti: „Ne mogu da ih tjeram — tamo je *tursko*" (H, 171). U svim ovim slučajevima ekspresivnost pridjeva nastaje iz elipse u kojoj pridjevi vrše funkciju imenice uz koju bi stajali da su upotrijebljeni s imenicom.

Lične zamenice. — U Lalićevoj prozi ima veliki broj primjera upotrebe ličnih zamjenica s raznovrsnom izražajnom vrijednošću. Zamjenica ja ima slikovitu psihološku funkciju u primjeru u kojemu se izražava utučenost i bol ličnosti zbog izdaje domovine: „Samo tama i *ja* negdje u dnu, u ćošku jedno strašno *ja*, zanijemjelo, umorno *ja* s pokrivačem preko ušiju i koje bi htjelo da zaroni kroz duboku ljeskovitu pomrčinu, uplašeno *ja* kao ranjena životinja" (ZP, 209—210). Sličan je i dirljiv samrtnički izraz bola i žaljenja za životom i izraz svijesti o neophodnosti samoubistva, strašna slika samoodlučivanja na smrt: „Sve iznad pojasa, gornji sprat, gornji *ja* s očima, s rukama" (H, 286). Psihoanalitička slika junaka „Lelejske gore" gradi se prvim i trećim licem, kojima se junak cijepa na dvije pojave. Jedna je unutrašnje mučenje od dosade koja se smanjuje prisustvom druga, a druga je ustaljena svijest i navika na samoodbranu: „ako negdje uhvate u zamku ovog Lada što se izmotava, još uvijek mi stoji u rezervi onaj što se puškom služi. *On* mi je doduše posljednji adut, ali to ne znači da je samo *on Ja* i da

samo *njega* treba da pokazujem kao lice" (L , 489). Pisac nam isto tako monologom, kao izrazom unutrašnjeg protesta i gnušanja protiv kapitulantstva režima monarhije, i odričnim zamjenicama naglašava tragičnu prošlost našega naroda koji je u istoriji morao da padne više puta pod tuđinsku vlast: „*niko* i *ništa* na svijetu, pod Turcima, pod Njemcima, pod kim ne "(ZP, 195). Ropstvom sputan i zvjerstvom opkoljen, Niko Doselić prebira po svojoj ratnoj biografiji trentuke nesreća i životnih strmina i ličnih kolebanja: „*Ono* je dolazilo u različitim oblicima" (R, 178).

U tekstu u kojem se tumači svijet zamjenica ja ima vrlo ekspresivnu vrijednost. U kontekstu se miješaju lijepe i ružne strane života sa slikom beskrajnosti prostora i vremena. Prostor je beskrajan, a čovjek u poređenju s prostorom sitan je i ništavan: „Moje *ja* u njemu je — ne ni travka — jedna kap, jedno ništa" (R, 154). Ličnim zamjenicama se ističe i životnost naše revolucije, njeno nepresušno narodno vrelo: „jer mi smo *Ona*, a *Ona* se stalno obnavlja i gura" (PS, 254).

Pridjevske zamjenice. — U Lalićevim djelima ima i oko sto dvadeset prisvojnih zamjenica upotrebljenih bez imenice. Njihova upotreba potiče iz piščeve težnje da istakne pripadnost ličnosti jednoj od suprotstavljenih strana u našoj revoluciji. Otuda je upotreba prisvojne zamjenice baš najčešća, a baš zbog toga se nalazi u dijalogu i monologu. Ona označava lokalnu i prostorno širu pripadnost zaraćenim stranama, koje se naglašavaju u tekstu. Ali izražajne nijanse ovih i drugih zamjenica brojne su i raznovrsne. Ekspresivnost ovih zamjenica proističe iz elipse u kojoj su upotrijebljene, jer se upotrebljavaju bez imenica i vrše njihovu funkciju.

Zamjenica naš označava istaknut, prisan, lirski topao odnos drugarstva po logici pripadnosti revoluciji. Tu je vokacija političkog rada i jedinstva studenata predratnog vremena: „Kelneri su samo studenti, većinom *naši*" (ZP, 278). Lirski snažan izraz se nalazi u vokaciji mučenja komunista *u* glavnjačama: „Strašne stvari čuše se o *našima* što su u Višegrad otjerani", (ZP, 286). Zdrava i čvrsta intimnost vidi se u svim drugim djelima. Tako u „Svadbi" živi ta intimna veza među zatvorenicima: „Javi se ako si *naš* (S, 275). U „Raskidu" se pripadnost zavađenim stranama takođe neprekidno podvlači u obliku zavađenosti između bivših četnika i zatvorenika: „iza *naših* stoje otmičari, a iza *njihovih* pikiranti, gladni i goli" (R, 217). U „Hajci' ova zamjenica najviše označava pripadnost ličnosti partizanima: „kad bi kod nekog od *naših* našli čulaf" (H, 90). Prisvojna zamjenica može imati i poredbeni oblik kojim se naglašava svojstvenost i nepokretnost ličnosti i apsolutnom smislu: „Ostalo je u *u* meni neko biće djetinjasto — bandoglavo je i razumu nepokorno; i mnogo mi je jada zadalo, ali ono je *najmojije* i time me prisiljava da mu ugađam" (L , 140).

Pokazne zamjenice u ovakvoj funkciji brojnije su od prisvojnih. Najviše ih ima u „Hajci" i „Raskidu", a najmanje u „Lelejskoj gori", (oba izdanja) i pripovijetkama... No one su najčešće praćene nekim determinativnim izrazom. Njima se, uglavnom, jače osvjetljava slika radnje i psihološka slika ličnosti. One izražavaju naglašeno unutrašnje stanje ličnosti, njihov stav prema predmetu ili licu na koje se skreće posebna pažnja, i postiže emocionalni izraz. Pisac ih najviše upotrebljava u dijalogu i monologu, pri građenju vizuelnih slika, da bi izbjegao ponavljanje imena ličnosti, i da bi jače istakao

njihove akcije: „kao da je *taj* u kamionu glavom Mitar Šuljević" (S, 22). Zamjenica taj odnosi se na Tadiju Čemerkića čije je ime zamijenjeno perifrazom taj u kamionu. Perifrastična konstrukcija nalazi se i u neposrednoj piščevoj naraciji, a katkad i uz imenicu u funkciji isticanja: „on je, *one* jeseni... pošao u partizane" '(S, 79). Perifraza one jeseni odnosi se na jesen 1941. godine. Ista im je funkcija i u vizuelnim slikama gdje se zamjenicom ukazuje na kvantitet radnje i vrijednost ljudi raspoloženih za odbranu domovine: „I onda *to* je narodno oduševljenje, a ono je mnogim osvajačima stalo na put. I *to* raste... I vojnici se odjednom osmjehuju, pa se od toga proljepšali" (ZP, 48) Njima se s određenom dozom gorčine evocira stari metod popravljanja političkhi radnika pomoću bojkota: „ne sviđa mi se otkad je *ovo* počelo" (ZP, 319). Njima se grade i ističu vizuelne slike iznurenih logoraša: „Ogledujem se u ćasi čorbe, prije nego je uznemirim, a *onaj* što se tamo vidi — nekako je mračan i često usplahiren tip" (R, 180). Tako se gradi ekspresivna slika ubistva koja sadrži hladan sarkazam i osjećanje naslade: „nabio se padajući trbuhom na *ono* oštro, što ostane kad se grana odsječe" (L , 53

Slike, koje pisac gradi ovim zamjenicama, odnosno ističe jedan detalja u njima, negdje su vedre negdje sumorne i sarkastične, ispunjene ruganjem i crnim humorom. Katkad se u pripovijedanju ističe ironija, vedro ili oštro podsmijevanje i ostro peckanje ženske otrovnosti: „nad njim tugovahu moje tetke... i *ona* zla, iz Peći bješe stigla" (ZP, 100). I ovim zamjenicama pisac se jače podsmjehne i seoskom sujevjerju i vardžbinama: „Dugo sam ih preturao u ustima, ali *to* nikako nije htjelo da prođe" (ZP, 171). Ima i takvih primjera u kojima ove zamjenice postaju neka vrsta eufemističkog izraza i ublažavaju vulgarnosti koja bi morala da se iskaže nekim drugim izrazom: „On vodu ne drži, nema kontrolu nad *tim*" (R, 87).

Kad su u kontekstu ponovljene, one imaju vrlo afektivnu vrijednost: „Taj pop, ako ga danas uhvatim — *taj* će mi za sve platiti... *Taj* ili koji bilo drugi — svejedno" (ZP, 111).

Prema ovim primjerima vidimo da pokazne zamjenice imaju ekspresivnu vrijednost onda kad uza sebe imaju neki determinativni izraz, ili kad su stilistički same sebi dovoljno da daju punu ekspresiju.

I neodređene zamjenice s determinativom ili bez njega mogu biti vrlo ekspresivne. Ima ih takvih samo šezdeset u svim Lalićevim djelima, ali u približno podjednakom procentu, izuzev pripovijetke gdje ih ima najmanje. Nalaze se najčešće u psihološkim i satiričkim slikama kojima se osvjetljavaju životni detalji, te čine dijelove izraza pomoću kojih pisac gradi svoju koncepciju svijeta.

Personificirajući strah svoga junaka Lada Tajovića, koji on intenzivno proživljava u trenucima napetosti izazvane bombardovanjem i očekivanjem ratnog smaka, pisac kopa po duši čovjeka tražeći taj nataložen strah: „jedna mačka sunu preko jaza i ja uzdrtah — jer unutra u meni ima *neko* vrlo plašljiv i smeten" (ZP, 75). Tako se gradi i slika razočarane i bezpomoćne žene koja je utučena svojim položajem u koji ju je bacila njena vatrena priroda i nemilosrdna sredina: „To je *neko* što se plaši udaraca, *neko* koga su već mnogi tukli, *neko* bez zaštite i bez nade da je može imati u ovom svijetu" (ZP, 185). Neodređena zamjenica izražava navalu težnje za slobodom učmalih i potištenih interniraca koji se nose s logorskim nesrećama i neprekidno gaje nadu

da će se osloboditi: „Jeza jesenja obuze me, a *nešto* unutra htjelo je da joj se odupre" (R, 213). Ovom se zamjenicom izražava i impulsivna psihološka spremnost internirca za bjekstvo, koje planira da sprovede varkom topljenja u moru: „Ne, nego bih htio da pokušam *nešto*, a treba da izleda kao da sam se utopio" (R, 185). Pomoću ove zamjenice pisac karakterizira svoga junaka, seljaka koji je zabrinut za ostvarenje svoje čežnje za zemljom: „Čuće o njima neko drugi i vidjeće da u tome ima *nešto*" (H, 294). Ovo nijansiranje impulsivnog unutrašnjeg života junaka dopunjava se psihološkim slikama punim skrovišta jedre i svježe mladosti: „Odjednom opazih da mi se *nešto* značajno i vrlo drago približava" (ZP, 169). Intimna lirika grozničavo zatreperi u takvim zamjeničkim izrazima prelivajući se u sentimentalne nijanse čednosti, zdravih i krepkih osjećanja mladosti: „Na strminama je pridržavam i čini mi se da je ona *nešto* krto što treba dobro čuvati" (ZP, 193).

Druge izražajne nijanse ovih zamjenica upotrebljene su pri psihološkoj analizi ličnosti u kojoj se realizuje ironija i sarkazam, a kojima se, u skladu s opštim satiričnim tonom djela, aluzijom i ismijavanjem tipiziraju likovi i žandarska propaganda, a samim tim i čitav izdajnički pokret: „*Nešto* kao list" (S, 106). U kreaciji scene o susretu kukavičkih predstavnika građanstva s propalim vojvodom četničke vojske zasvijetle ovi zamjenički izrazi da pokažu bijedu plaćenika i nasilnika: „Klimnuvši glavom. . . izrecitova *nešto* što je ličilo na nečiju poruku da tamo *neko* ne može dozvoliti" (S, 190). Na granici između oštre i vedre ironije ovakvi snimci plaćeničke i kukavične psihe dio su opšte slike plaćeničkog ništavila. U „Hajci" se oni kroz piščevu naraciju pretvaraju u jetki sarkazam. U nekim primjerima oni imaju eufemistički, u drugim neposredni sarkastični efekat. U svakom slučaju oni ističu moralnu trulež životinjskih i plaćeničkih karaktera i naravi plaćeničke vojske predstavljene u nekoliko nijansiranih ličnosti. Tako, npr., pisac je životinjski nagon i divljačku narav četnika slikao epizodom o životinjskom nagonu Šoga Grofa koji je želio da silom ostvari svoje jedine životne želje silovanjem stare muslimanke. Eufemističkom nijansom značenja neodređene zamjenice aludira se na životinjski Šogov postupak i ističe njegov tip lude zvijeri kojoj se pisac gorko ruga: „Ličila je na lešinu kad se skinula i kad je pokušao da tu na sijenu *nešto* s njom doživi" (H, 137). Takva je izražajna funkcija ovih zamjenica i kad se pisac ruga okupatorskom karabinjeru i njegovim slugama: „bio je dan ranije uputio *nešto* kao poslanicu komandirima muslimanskih straža" (H, 194). Za Gizdića su muslimanske kapabande šugava i smrdljiva stvorenja koja su potcjenjivački predstavljena ovom zamjenicom: „*nešto* što se češe, smrdi" (H, 256). Njegov vjerski šovinizam, njegova fizionomija i špijunska prošlost istaknuti su takođe ovom zamjenicom: „po tom trbuhu prepoznavali se da je jedan od njihovih, *nešto* kao zalutali rođak (H, 257).

U Lalićevoj prozi ima veliki broj primjera upotrebe odnosne zamjenice što mjesto zamjednice koji. U nekim romanima preovlađuje zamjenica što, u drugim zamjenice koji i što nalaze se u približno istom broju. U „Zlom proljeću" zamjenica koji upotrijebljena je svega četiri puta, u „Svadbi" osam puta, u "Raskidu" šesnaeset puta, u „Hajci" za trećinu manje od zamjenice što, a u „Lelejskoj gori" (oba izdanja) obje zamjenice podjednako su upotrijebljene. Ovako velika upotreba zamjenice što posljedica je uticaja

lokalnog govora na piščev jezik, jer je u vasojevićkom govoru zamjenica što potpuno zamijenila zamjenicu koji. Ova nam činjenica upotrebe zamjenice što u pojedinim djelima govori o tome da je pisac bio više pod uticajem narodnog jezika u prvoj fazi svoga književnog stvaralaštva. Slična je situacija s upotrebom pokaznih i neodređenih zamjenica, dok se prisvojne zamjenice upotrebljavaju približno podjednako u svim djelima. Kao što smo vidjeli, njihova izražajnost daje piščevu stilu posebnu boju. Sve se one nalaze u transponovanom tekstu u kojem dobijaju rasnovrsne ekspresivne funkcije.

Pri zamjeni zamjenice koji zamjenicom što ekspresivno se naglašava ili nosilac stanja ili vršilac radnje, kao u sljedećem primjeru: „Ali ako je žalosna tica, usamljeni Jevrej *što* je bježao i *što* nije znao gdje da skloni glavu i *što* je mislio da se spasi u toj Srbiji ucrno zavijenoj" (ZP, 219). Za ekspresivno naglašavanje vršioca radnje i nosioca stanja dovoljno je da navedemo samo još sljedeći primjer: „Ne tjeraju me da priznam grešku ni da crvenim pred nekima *što* su imali sreće i drugima — što su bili lukaviji" (R, 194).

Brojevi. — U Lalićevim djelima ima oko dvije stotine brojnih izraza s posebnom izražajnom vrijednošću. Više od polovine njih su kombinovani redni brojevi: jedan u značenju neki i redni broj drugi.U cjelini rečeničkog izraza oni imaju raznovrsne izražajne vrijednosti: slikovitu, sarkastičnu, filozofsku. Njihove se izražajne nijanse često po efektu miješaju s drugim dijelovima rečenice i konteksta u kojima se nalaze, ali se njihova izražajna dominanta može uvijek uočiti. Njihova sarkastična izražajna varijanta služi pjesniku pri neposrednom ili posrednom koncipiranju svoje vizije svijeta. U svakom slučaju izvor njihove ekspresivnosti postaje elipsa u kojoj oni vrše funkciju riječi uz koju bi trebalo da stoje u normalnom obliku.

Teški uslovi ratovanja i opstanka ograničavali su vidik pobjede. Ti su uslovi prisiljavali čovjeka da se pokorava zvjerinjim uslovima življenja i da pod višestrukom okupacijom pronalazi svaku mogućnost borbe i opstanka, kao što je bio slučaj s Tadijom Čemerkićem: „Zimovanje u zemunici i težak komitski život koji čovjeka prisiljava da mnogo što šta nauči od zvjerinja, privikli su ga stalnom lijanju i dovijanju i nadanju u onaj *jedan* od sto ili onaj nula — nula — *jedan* od sto" (S, 145). Krajnje mala mogućnost i nada opstanka i pobjede istaknuta je osnvonim brojem jedan u elipsi. Iako malo, ovo skrovište nade održava i čeliči moral kolosa, Lalićevog junaka. Iz burnog podrugljivog smijeha, koji izbija iz karakterizacije učitelja, izlazi smiješna pojava plitkog i govorljivog „prosvetitelja" građanskog društva, koji otimačinu ističe kao životni princip zato što ne vidi humanističke ideje revolucije: „pošto na ovom svijetu sve *jedno drugo* pljačka, peruša i tamani" (S, 59).

Kad evocira solunaštvo i pljačkaške navike iz vremena neposredno poslije prvog svjetkog rata, pisac upotrebljava redni broj bez imenice i njime te navike ističe: „Ta pljačka bila je nešto kao obavezno za sve njih koji su prešli *petnaestu*" (ZP, 20). Redni broj često posluži piscu za žigosanje mana društva i vremena. U „Zlom proljeću" nađemo duhovitu poentu malograđanskog dokonluka i sitničavog opričavanja koje se u ličnostima razvija u jedinu duhovnu hranu: „Svi tako imamo neku maniju. Ruskinja... imala je *drugu* — da nabraja beogradske milionere i koliko ljubavnica imaju "(ZP, 246). U „Hajci" ima veliki broj takvih izraza. Humorističkom naracijom i gradacionim podsmijevanjem karakteriše se zanesenjak Paško Popović,

koji se muči da u žitijima svetaca nađe objašnjenje ratnih i životnih pojava i koga zabrinjavaju mnoge za njega nerazumljive pojave, čiju brojnost pisac ističe rednim brojem: „Bolovao je od toga i od *drugoga* čitavo vrijeme", (H, 9). Ni partizanski likovi nijesu pošteđeni od piščevog isticanja njihovih mana, jer ih pisac posmatra kao ljude, a ne kao idealisane figure. Scena o obzidi Lima sadrži ozbiljne preprike i svađe. Iako su sabijeni u zemunici i jedva dišu, partizani se prepiru o budućem uređenju svoga kraja, pokazujući lične nedostatke u međusobnoj raspri: „*Jedni* su se svađali, *drugi* su ih smirivali" (H, 73). Na ovaj način se ističe i navika otimanja i rušenja od okupatora upregnutih balista koji se u piščevoj slici javljaju kao divlji izazivači paljevina, pljačke i ubistva: „Sručili su se niz potoke — *jedni* s puškama, *drugi* s ugarcima, *treći* su nosili samo torbe za pljačku — svi sa dernjavom" (H, 100). S druge strane vidimo potisnute muslinanske grupe koje se u gomilama motaju i bježe od najezde pljačkaških i žandarmskih palikuća napuštajući svoje domove: „Samo je, gledajući kako *jedni* iz njega stravljeno izlaze a *drugi* podivljali ulaze' '(H, 101). Hajkački košmar hvata čovjeka u svoje snažne i bezobzirne talase. Između dvije suprotstavljene strane usred okršaja nalazi se mladi čovjek koji je izgubio povjerenje kod oba protivnika, te postaje meta za obje strane čije mu je upozorenje istaknuto rednim brojevima: „Tačno su mu to pretskazali i *jedni* i *drugi* dok su mu predočavali šta ga čeka ako ga zavedu ono *drugi*" (H, 129). Ovim se brojevima naglašeno dočarava složen sastav i nered u redovima hajkača koji pokazuju nezasitljivost u ubijanju ili naklonost i pomoć komunistima: „Dok se u prodolima između klisure Uke i Poman-vode dozivaju i nadmeću galamdžije — *jedni* da se istaknu, *drugi* da komunistima otkriju kojim pravcem se kreću" (H, 341).

Posmatrajući narastanje, splašnjavanje i nestajanje talasa bučne rijeke, Lalićev junak zaključuje da se slično tome odvija čitavo kretanje u svijetu prirode. To je piščev siže misli kojim se naglašavaju mnogobrojne i raznovrsne promjene u svijetu prirode: „U tome i jeste kretanje da se *jedni* gube a *drugi* pojavljuju" (R, 117). Tako se naglašavaju sukobi, lutanja i zabune koji su uslovljeni vremenom i uslovima. Otuda i naglašena nejednaka shvatanja vremena i događaja: „Pri tim neprijatnim suočenjima ljudi se tješe na razne načine: *jedni* nadom da je taj nesporazum sa sudbinom stvar privremena, ostatak starog nesklada i haosa koji će se zajedničkim naporima negdje u skoroj budućnosti ukinuti, *drugi* time što vide da ni kod *drugih*, kudgod pogledaju, nije ništa bolje, *treći* — nastojanjem da ovaj svijet, nezgodan i rđav za njih, udese tako da za njihove bližnje bude po mogućstvu čak i gori nego što bi inače bio" (H, 231). Brojnim izrazima vrši se klasifikacija ljudi po shvatanjima i stremljenima.

No brojnim izrazima naglašavaju se i ljudske vrline koje se uzdižu do patetike: „U štabu se okupiše stari Proščenci i zažuboriše, *jedan*' je Jovan Drobnjak bio u ovom kraju" (PS, 268). Vrlo snažno doživljenu evokativnu sliku daju nam brojni izrazi jedan i drugi u sljedećem primjeru, jer nas ekspresivno upućuju na prepoznavanje dvaju prijatelja iz djetinjstva: „Ali on me gleda očima iz kojih viri *jedan drugi*, jedan što je volio da skita i nikad se nije smirivao" (ZP, 122).

Istorijski prezent. — Kao i neki drugi glagolski oblici, prezent može imati osnovno i preneseno značenje. To su značenja koja se u lingvistici

obično nazivaju indikativnim i relativnim. Indikativno značenje prezenta je ono značenje kojim se iskazuje radnja koja se vrši u trenutku govora govornog lica, a relativski prezent služi za iskazivanje radnje koja se dogodila u prošlosti ili će se dogoditi u budućnosti, ali u svakom slučaju van trenutka govora govornog lica. Prezent dobija preneseno značenje kad izražava afektivnost, a to je onda kad se udalji od svog osnovnog značenja, o čemu P. Guberina kaže: „Glagolski oblici izražavaju afektivnost čim se udalje od osnovne upotrebe" (VL, 224). To preneseno značenje prezenta predstavlja osnovnu komponentu njegove stilističke vrijednosti. Sama pripovijedačka funkcija prezenta omogućava da se uoči činjenica koja govori o tome da se radi o prošloj radnji i da se upotrebljava mjesto perfekta. Takav pripovjedački prezent čini pripovijedanje življim i izrazitijim. Kao i kod drugih vremena, kod pripovijedačkog prezenta javljaju se dva elementa: vidski (imperfektivni i perfektivni) i vremenski. A. Belić to jasno kaže: „Po mom mišljenju, kod svakog prezenta, bio on načinjen od imperfektivnih ili perfektivnih glagola, treba razlikovati takođe dva momenta: a) njegov glagoslki vid koji se nikad ne menja i b) njegov vremenski karakter koji je promenljiv u različitim situacijama, ali je u osnovi isti" (PU, 182). Međutim moramo konstatovati činjenicu da Lalić, izuzevši nekoliko primjera, ne upotrebljava perfektivni nego samo imperfektivni prezent. Umjesto perfektivnog prezenta on upotrebljava aorist i perfekat svršenih glagola. Ovdje se, kao što ćemo na primjerima vidjeti, radi o onoj funkciji prezenta koju T. Maretić naziva slikovitom, vezujući je isključivo za narodnu poeziju. Maretić vidi češću upotrebu istorijskog prezenta u narodnoj poeziji, i to prezenta od trajnih glagola, pa kaže: „tome razlog po mome mišljenju leži u stilu naše narodne poezije, koja prošle događaje često hoće da predočuje slušačima slikovito, kao da ih na slici pred sobom gledaju "(GH, 607—608). Takvu slikovitu funkciju u Lalićevoj prozi imaju prezenti od imperfektivnih glagola. Lalićevi prezenti čine pripovijedanje živopisnim i plastičnim. Nalaze se u rečenici i kontekstu kojim se grade psihološke slike ili se karakteriziraju pojedine ličnosti. Istorijsko značenje prezenta čini da nam se u pripovijedanju prividno približi radnja prošlosti da bismo je mogli jače doživjeti. Tako, npr., pisac podrugljivo priča o četničkom ulagivanju kolašinskim zatvorenicima u danima kad su se partizani približavali Kolašinu, dakle istim onim zatvorenicima kojima su spremali streljanja, a čije oslobođenje u novonastaloj situaciji sa strahom očekuju. Lalić plastično i živo pripovijeda o takvim zbivanjima, slikajući užurbanost i kukavičluk četnika: „A kad vide da se drukčije ne može, *odlaze* i *donose* mu cedulje i odobrenja koja pisari, plažljivi pred surovim frontašima, poslušno *pišu*, srećni što još nijesu pozvani u jedinicu. Tada ih Ančić *pušta*, a oni se *grle* i *ljube* s ljudima koje su dugo vremena bili prežalili i bez žaljenja otpisali, a čija zaštita bi im mogla sad koristiti; oni ih *časćavaju* najboljim cigaretama, *nude* ih novcem, *pitaju* šta im treba i na račun svog oružja i komande i poraza *prave* lukave prigovore od kojih Risto Obradović *crkava* i *tone* u crnu zemlju" (S, 117—118). Isto je tako svježa i živa pripovijedanjem data slika ranjenog Vidrića koji ranjen sjedi u uporno nastavlja borbu, slika koja ima suprotan etički smisao ovoj prethodnoj: „Na Račvi, u maloj udoljici, između sunca i snijega, *sjedi* Ivan Vidrić i *brani* se. Pušku *drži* na lijevoj ruci, nekad *gađa* u granu koja se zalju-

ljala, nekad u sjenku što pokušava da izviri" (H, 371). Kad opisuje fizički bol svojih junaka, koji ih dovodi do granice smrti, zatim kad slika njihovu trajnu fizičku i psihičku klonulost, Lalić najčešće upotrebljava istorijski prezent. Pri tom istorijski prezent izražava ne samo raniju i običnu fizičku i veliku psihičku klonulost junaka nego i bujno narastanje tih bolova koje je postojalo i razvijalo se u jednom trenutku ili u jednom periodu prošlosti: „Išao sam neko vrijeme, pa osjetih kako bol raste i glava mi se od bola *uvećava*, nekako se nakrivo *uvećava* i *postaje* teška tijelu" (L , 163). Lalić istorijskim prezentom doživljeno i skliovito opisuje zbivanja u prirodi, odnosno trajne atmosferske nepogode koje su se zbivale u prošlosti. Tako je noćna grmljavina vremenski približena prividno i slikovito opisana. Takva upotreba prezenta najbolje pokazuje njegovu sposobnost pripovijedanja prošlih događaja kao živim slikovitim afektivnim vremenskim značenjem: „Svunoć munje *krešu* kroz naglu nad pustinjom i gromovi se *nadodaju* jedan na drugi" (H, 372).

Lalić katkad naizmjenično upotrebljava istorijski prezent i aorist. Nekoliko aorista izraze prošle radnje ubrzano i živahno, a istorisjki prezenti slikaju živo odvijanje radnje pripisujući njihovom vršiocu negativne osobine. Takav istorijski prezent ima i kvalifikativnu izražajnu vrijednost, ali slikovito označavanje prošlih radnji ostaje mu kao dominantno. Pripovijedanje postaje u takvom slučaju vrlo živopisno: „Neda postavi sofru i nareda ćase ispred njega. On se prekrsti pa se ustermi nad ćasama — *lapće*, *šmrče*, *melje*, *guta*, ne *govori*" (L. 303). Kao afektivno glagolsko vrijeme, istorijski prezent čini Lalićevo pripovijedanje emocionalnim i živopismim.

Imperfekat. — Moramo odmah konstatovati da Lalić upotrebljava imperfekat samo u „Zlom proljeću", dok ga u drugim djelima upotrebljava toliko da predstavlja pravu rijetkost, ili ga uopće ne upotrebljava. Ako imamo u vidu činjenicu da se imperfekat u vasojevićkom govoru vrlo često upotrebljava, Lalićevo izostavljanje imperfekta u većini djela znači njegovo udaljavanje od toga govora. Uzrok tome leži u Lalićevom stilu pripovijedanja, jer on radnje pripovijeda pretežno ubrzano i dinamično (aoristom i perfektom) i živopisno (istorijskim prezentom). Imperfekat je vrjieme koje iskazuje trajnu, doživljenu radnju prošlosti koja se dogodila istovremeno s nekom drugom radnjom, takođe prošlom. U „Zlom proljeću" trajna istovremenost prošle radnje izražava se imperfektom, a to stilu djela daje živopisnot. Afektivno izražavanje tih radnji uslovilo je Lalićevo približavanje vasojevićkom govoru pomoću imperfekta. Zato ga on upotrebljava koliko prezent, aorist i perfekat uzete pojedinačno. Upotrijebljen je i u upravnom i neupravnom govoru. Osim jednog primjera, svi drugi imperfekti iskazuju radnju koja se događala u prošlosti istovremeno s nekom drugom radnjom. Zato se, vremenski posmatrani, može reći da se svi nalaze u relativu, jer im je vrijeme radnje, koja se njima izražava, vezano za vrijeme neke druge radnje prošlosti. To je ono relativsko značenje o kojem M. Stevanović kaže: „Vreme stava se u svakom slučaju određuje u kontekstu. A ja o njemu posebno govorim zato što sam hteo pokazati da se i upotreba ovog imperfekta — način (modusa) i upotreba mperfekta-vremena, zasniva na istom principu označavanja naporednosti s kojom drugom radnjom u prošlosti, a svakako u nekoj drugoj vremesnkoj

situaciji" (ZI, 76). To je jedan od elemenata izražajne vrijednosti Lalićevih imperfekata. Da bismo to pokazali, navodnio sljedeće primjere:

1) „I on mi *pričaše* nešto dugo i zamršeno o dvonogim psima" (ZP, 125).

2) „*Bješe* glad, a ona je na svoj način strašnija od rata" (ZP, 127)...

3) „Naja bi samo stala za trenutak da obriše ruke o suknju, a žandari *ustajahu* da pozdrave" (ZP, 132).

4) „I onda sam izmišljao kako izgleda Đorov Javor i Jokov grob, dok odozgo iz zapadnog neba *padahu* zvonovi ovnujskih čektara... I *bujaše* buka bikova s Volujnika niz zelenu Kaluđerovu livadu i niz strmi Mučanj se *kotrljaše* u tijesnu dolinu Medje kao krupno kamenje. U navod dana planina se *mijenaše*. Duge krivudave sjenke *padahu* otuda na potoke gdje se po lijeskama propinju koze i na zelene podvodne livade" (ZP, 142).

5) „Sklopih pismo, a bilo mi je krivo na Branka što mi ne da u toj gorkoj slasti da ostanem. On *govoraše* nešto, ali to je bilo nevažno i ja zadugo nijesam mogao da ga shvatim" (ZP, 330).

6) „Bjehu, radi šale, proglasili da je to moja vjerenica, a ja nijesam imao ništa protiv, a ni ona, nego *tepaše*: „Kad si moj, kad si dobar, daj mi malo hljeba" (ZP, 126).

7) „I star je bio, reče Vuko, *drhtahu* mu ruke" (ZP, 117).

U prvom primjeru imperfekat označava radnju pričanja koja se nastavlja i odgovor Lujov koji se vremenski podudara s Ladovim slušajnem i njegovm živim interesovanjem. U drugom se propovijeda da je glad bila istovremena s mučenjem Mašana o kojem se govori u prethodnom pasusu. U trećem imperfekt kazuje žandarmsko ustajanje za vrijeme prolaženja automobila. U četvrtom se iznosi da su se radnje događale dok je Lado izmišljao izgled Đorovog Javora i Jokovog Groba, a to su odjeci ovnujskih zvona, narastanje buke volova, mijenjanje izgleda planine zbog promjene položaja sjenki drveća uoči zalaska sunca. U petom se sadrži Brankovo pitanje upućeno Ladu o odlasku u Španiju koje mu je postavio dok Lado čita pismo od voljene djevojke, pa ga Lado nije mogao razumjeti jer je bio uzbuđen sadržajem pisma. U šestom se govori da je mala Ratka često tražila hljeba od Lada i to onda kad je i Lado bio dječak, a u sedmom se imperfektom označava da su Mapu drhtale ruke onda kad je bio bogat i kad je istovremeno gladovao. U svim ovim primjerima sadržana je i istovremenost vršenja dviju ili više radnji u prošlosti.

No u svim tim primjerima uočavaju se i drugi elementi značenja. To su elementi koji označavaju procese vršenja radnji, procese koji imaju neodređeno trajanje. Značenja procesa vršenja radnji podrazumijeva trajanje radnji: pričanja, trajanja gladi, stalnog ustajanja žandarma (iterativnost), odjekivanje ovnujskih zvona, narastanja buke volova, mijenjanja izgleda planine i pružanja sjenki drveća preko potoka itd. To znači da su u ovim primjerima značenja imperfekata vezana za trajanje radnji koje se njima iskazuju. Trajanje radnje nekih imperfekata označeno je i priloškom odredbom (I on mi pirčaše nešto *dugo*), ali to nije odlučujuće niti za njegovo značenje niti za njegov stilski efekat. Sintaksičari često izoluju sintaksičke elemente značenja od stilitsičkih i svode sintaksičko značenje samo na konstataciju isključivo sintaksičke upotrebe imperfekta. A. Musić kaže da „

„imperfekat znači imperfektivnu radnju koja se vrši u određenoj prošlosti" (PN, 78). T. Maretić piše: „Imperfekat se upotrebljava za događaje koji su u prošlosti trajali" (GH, 622). J. Vuković konstatuje: „najpreciznije možemo definisati imperfekat ako kažemo da on označava tok imperfektivne radnje u prošlosti, po čemu je njeno trajanje (dugo ili kratko) sasvim neograničeno (kad je reč, naravno o čisto vremenskom značenju)" (SV, 200). P. Sladojević ističe neograničenost trajanja imperfekta pa tu neograničenost i trajanje tumači ovako: „Ta neograničenost se sastoji u tome što trajanje... kome u našoj svijesti nijesu prisutne granice" (OI, 216). Sva su ova tumačenja imperfekta tačna, ali, ako ga stilistički analizirano u Lalićevoj prozi, vidjećemo da ona nijesu potpuna. Lalićevi primjeri potvrđuju nam da samo sintaksičko tumačenje upotrebe imperfekta nije dovoljno da se uoči potpuna vrijednost imperfekta. Sintaksičko tumačenje treba da bude polazna tačka njegovog tumačenja. Ali pri tumačenju vrijednosti imperfektovog značenja u umjetničkom tekstu mora se imati u vidu da on tu ima i posebnu funkciju. Radi se o vremenskoj transpoziciji i o stilskom efektu vremena. A svaka transpozicija, pa i vremenska, ima afektivni i figurativni karakter. To imperfektu omogućavaju itsovremenost vršenja njegove radnje s nekom drugom radnjom u prošlosti i njeno neograničeno trajanje, uključujući tu i iterativnost. M. Stevanović na osnovu značenja imperfekta u Njegoševim djelima kaže sljedeće: „imperfektom se, dakle, označavaju vremenski bliže određene lično doživljene radnje neograničenog (ali ne i izuzetno dugog) trajanja u prošlosti" (ZI, 66). Ovakvo shvatanje značenja imperfekta, najbliže je tumačenju stilističke vrijednosti imperfekta, naročito u odnosu na vrijednost imperfekta u Lalićevim djelima. Po tome se imperfekat razlikuje od drugih prošlih vremena, iako i druga prošla vremena mogu imati afektivnu funkciju i posebnu stilsku vrijednost. Iako ne navodi baš imperfekat, M. Stevanović jednom opštom definicijom obuhvata sva vremena u tom pogledu kad kaže: „Od ovoga je još važnije to što se upotrebom jednog preteritalnog vremena (mislim na sva vremena kojima se označava prošlost), a ne drugo, za označavanje nečega doživljenog, postiže drukčiji stilski efekat, a ovo znači da se u vezi s tim može govoriti o drugčijoj stilskoj, a ne o drukčijoj sintaksičkop vrijednosti tih vremena" (NO, 28). Lalićevi imperfekti imaju afektivnu vrijednost .U prvom od gore navedenih primjera radi se o Ladovom doživljavanju Lujovog pričanja, u drugom se nalazi isticanje postojnaja doživljene gladi, u trećem se daje psihološka slika iznenađenja u trenucima prolaza automobila, iznenađenja u vrijeme kad su automobili kroz Limsku dolinu tek počeli da prolaze, te su predstavljali pravu rijetkost i izuzetnu novost. U četvrtom se primjeru ističu doživljeni odjeci ovnujskih zvona i buke volova kojim se upotpunjava seoska idila, zatim se slika čežnjivo vidjeno mijenjanje dana. U petom se ističe trajna uzbuđenost zbog prekida čitanja pisma, u šestom se prikazuje glad djevojčice koja jako uzbuđuje, a u sedmom je doživljeno jadno drhtanje ruku tvrdice Mapa. Dakle u svakom od ovih primjera imamo doživljenu radnju prošlosti kojom se grade afektivne slike radnje ili stanja, čiji elemenat neograničenog trajanja jača i adekvatnije izražava situaciju. P. Sladojević ima potpuno razumijevanje za stilističku vrijednost imperfekta kad tvrdi da imperfekat služi kao sredstvo umjetničkog izražavanja: „Smatram da je imperfekat (kao i aorist) snažno sredstvo umjetnič-

kog izražavanja jer on kod slušulaca i čitaoca izaziva utisak da mu događaj priča očevidac, naravno kod onoga ko ima osjećaj za ovo glagolsko vrijeme" (OI, 221). Stilistička vrijednost Lalićevog imperfekta proističe, prema tome, iz doživljenosti radnje koja čini taj sadržaj afektivnim. Doživljenost radnji nastaje zbog trajanja i istovremenosi vršenja imperfektove radnje s nekom drugom radnjom u prošlosti. Kao što prezent kazuje istovremenost vršenja radnje s trenutkom govora govornog lica, imeprfekat kazuje istovremenost vršenja radnje s nekom drugom prošlom radnjom, te predstavlja neku vrstu prezenta prošlosti. Otuda postoji mogućnost doživljavanja radnje i izražavanja afektivnosti imperfektom.

Aorist. — Aorist je vrijeme koje pokazuje radnju koja se vrši neposredno uoči govora govornog lica. Ali on može iskazivati i radnju koja se vršila u prošlosti, a udaljena je od trenutka govora govornog lica. To je preneseno značenje aorista kojim se afektivno izražava radnja i koje čini da aorist dobije vrlo veliku stilističku vrijednost.

Lalić upotrebljava aorist isto toliko koliko prezent i perfekat, a možda još i više, i to u svim djelima. Može se sigurno reći da ga u „Zlom proljeću" i „Hajci" upotrebljava više nego bilo koje drugo vrijeme, a u „Lelejskoj gori" (prvom i drugom izdanju) i „Raskidu" prosječno koliko prezent i perfekat, no mnogo rjeđe u upravnom nego u neupravnom govoru. Sintaksičko značenje i stilska vrijednost aorista javljaju se kao dvije čvrsto povezane komponente. Da bismo to pokazali navodimo sljedeće primjere:

1) „U tišini *ču* čvrste korake preko dvorišta, *nasloni* se na štap i *podiže* tešku glavu. Vrata se naglo *otvoriše* i nekakav mrk, brz i neprijatan čovjek oštro *viknu* na njega:

— Dobar dan! — zatim brzo pogleda, ne Markovića, nego pušku u uglu i gomilu okova s lancima na podu pod njom.

Ančić hitro *utrča* za čovjekom i upadljivo *stade* između njega i puške. Nepoznati prvo *razgleda* sobu, zatim Markovića i njegovu kilu iza vrata" (S, 39—40).

2) „Ančić *zinu* da nešto kaže i duboko *uzdahnu* vazduh pun neprijatnog zadaha nafte. Naglo se *okrenu* vratima i *pride* izlazu" (S, 29).

3) „Kola *krenuše* uz urlik sirene koji za trenutak *nadjača* svu dreku. Jug Jeremić *pogodi* plehani krov i *ulupi* ga" (ZP, 133).

4) „a Čakor se ispod nas *provuče* neprimjetno, i Lim *dođe* i han *dođe* i — doviđenja prije nego sam išta rekao" (ZP, 329).

5) „*Potrčah* da ga stignem, a dugačak čovjek iza stuba *uhvati* ga za ruku. Petar ga *udari* pesnicom u čelo i *istrže* se, pa *pođe* unazad, pored mene. Onaj iza stuba *pokri* oči, kao da plače. Bjehu nam već presjekli put, *zavikaše*. Kroz prozor *istrčasmo* u dvorište, a hajka za nama naraste" (ZP, 273).

6) „Jato vrana, okupljeno pucnjavom, uznemireno tišinom koja *nastade*, *zagratka* iznad njega, *zagluši* ga, *poče* da se smješta po hrastvoima" (H, 167).

7) „On se *zamisli* i *namršti*" (L , 241).

8) „*Nanišanih* usred čela i *stustih* dva prsta niže" (L , 251).

Sva značenja aorista u ovim primjerima, posmatrana sa sintaksičkog stanovištva, izražavaju radnje i stanja koji su se dogodili u prošlosti, u trenucima koji su udaljeni od sadašnjosti. Takva značenja aorista nemaju

nikakve veze sa značenjem bliske prošlosti. Vršenje i izvršenje radnje nastaje u trenucima koji su vezani za neke druge radnje u prošlosti ili se to vršenje zbiva sukcesivno u određenoj situaciji. O takvom značenju aorista moramo govoriti imajući u vidu elemenat značenja glagoskog vida. Kad se ima u vidu perfektivnost (kod Lalića najčešće finitivna, a rjeđe inkoativna i durativna), koja označava prošlost bez veze sa sadašnjošću, jasno je da se, pošto je isti slučaj i s perfektivnim prezentom, aorist može upotrejebiti mjesto perfektivnog prezenta. Mogućnost takve zamjene nastaje zbog podudaranja njihovog značenja sa značenjem glagolskog vida. A. Belić o vremenskom i vidskom odnosu u ovakvom, tj. relativskom aoristu kaže: „u relativu gubi odnos prema sadašnjosti isto onako kao što ga gubi i prezent i svodi se na prenošenje na prošlost svoga glagoslskog vida, i na taj način postaje gotovo identičan sa relativnim prezentom "(ĆV, 116). I kad se radi o finitivnim (kao što je slučaj u navednim primjerima) i inkoativnim glagolima, trenutak vršenja radnje Lalićevih aorista je u prošlosti bez veze sa sadašnjošću. Razlika je samo u tome što finitivni glagoli u aoristu iskazuju završenost čitave radnje, bez obzira na to koliko je trajala, a inkoativni iskazuju završenost početka radnje, a to je, inače, sasvim poznato. Sljedeća dva primjera najbolje nam to pokazuju: „Prvi plotuni *iskajišaše* krov pilane i *poubijaše* radnike na zlom ručku i kočijaša na sjedištu, *slistiše* njemačkog stražara na mostu i oficira ispred mosta" (S, 256); „Onaj u lisičjoj koži *dreknu* ‚Huhaj', i opet se *raspomami*, i Ivan Vidrić *zaigra* s Garom, i Leko se *umiješa*" (ZP, 236). I T. Maretić kaže da se aorist u pripovijedanju upotrebljava za događaje prošlosti: „Aorist se upotrebljava u pripovijedanju za događaje koji su se dogodili u prošlosti, znači isto što istorički prezent i perfekt trenutnih glagola" (GH, 616). Maretićevo shvatanje trenutnih glagola kao perfiektivnih danas je prevaziđeno, ali je njegovo konstatovanje o značenju aorista tačno.

Iz dosadašnjeg tumačenja već se vidi da uočavanje samo sintaksičkih komponenata u značenju aorista nije dovoljno da pokaže njegovu vrijednost u umjetničkom djelu. Trenutak vršenja radnje i komponenta perfektivnosti moraju da budu polazne tačke pri tumačenju aoristove radnje, ali se tim tumačenjem ne može završiti analiza aoristove funkcije i njegove stilističke vrijednosti. Navedeni broj od osam Lalićevih primjera to nam jasno pokazuje. U prvom primjeru aoristi izražavaju nastup iznenađenja pomiješanog sa strahom i doživljenim stanjem uobraženosti starješina zatvora: ču, nasloni se i podiže, zatim naglo otvaranje vrata praćeno glasnim pozdravom Tadije Čemerkića, i njegov hitar pogled prema pušci. Živo pričanje koje uslovljavaju aoristi, svara žive kontraste zatvorenika i zatvorskog starješine i snažno i živopisno im urezuje kontraste moralnih i karakternih crta. U svakom slučaju komponenta živopisnosti neodvojiva je od aorista, ona je uslov doživljenosti radnje koja daje aoristu mogućnost postizanja stilskog efekta. U drugom primjeru aoristi isto tako živopisno slikaju strašljivog Ančića, zatvorskog stražarâ i ističu elemnetarnu komponentu ironije. Sukcesivnost aoristovih radnji oživljava prošlost i ubrzava ritam pripovijedanja. Slične ovima su i funkcije u ostalim navedenim primjeirma. U trećem primjeru dobijemo doživljenu sliku polaska autimobila kao nepoznatog čudovišta i sliku udara u njegov krov kojim se ekspresivno otkriva zaostalost i mangupluk školskih dječaka. To je dinamično pripovijedanje o kraju u koji su i zla i dobra sa

zakašnjenjem stizala. Naročito je izrazit primjer psihološke doživljenosti i intenzivnog pričanja u četvrtoj rečenici. Nestrpljenje, izazvano ljubavnom vatrom, pretvara trajnost u trenutke. Snaga jake i prigušene ljubavi izražena je hiperboličnim skraćivanjem vremena pomoću aorista. Dugo putovanje preko Čakora i pored Lima predstavljeno je s dva brza i kratka snimka. U petom primjeru su pripovjedački snimci toka sukoba s policijom u kojem se sve brzo odvijalo, snimci čiji su pozitivi aoristi. Šesti primjer je živo pričanje o prekidu pucnjave, o pojavi vrana s graktanjem i stišavanjem, pričanje koje nastaje kao tihi intermeco usred žestoke vatre i pucnjave. U sedmom primjeru imamo naglo i uzastopno smjenjivanje spoljašnjeg izgleda čovjeka kao posljedice neprijatnog unutrašnjeg doživljavanja, a u osmom se slikaju detalji hitnog nišanjenja i promjene cilja u trenutnoj situacii uzbuđenja.

Kao što vidimo, u svakom primjeru aoristi imaju i psihološki elemenat značenja i snagu živog pripovijedanja. Živost i dinamičnost pripovijedanja, kao rezultati psihološkog stava pripovidača i psihološkog stanja ličnosti u akciji, izraženi su aoristima. Ta sposobnost aorista čini nam prošle radnje bližim, doživljenim i življim. P. Sladojević tačno konstatuje prisustvo doživljenosti u upotrebi aorista i u njegovim zančenju bliskosti radnje kad kaže: „Ova komponenta u aoristu koji su naši sintaksičari shvatili kao značenje bliskosti radnje u stvari je značenje doživljenosti radnje "(ZA, 135). Elemenat doživljenosti, koji sadrži aorist, predstavlja snagu njegove izražajnosti. Govoreći o izražajnosti pojedinih vremena za izricanje prošlosti, Lj. Jonke to konstatuje još šire i konkretnije: „Perfekat u takvoj službi izriče jasan i miran iskaz za prošlost... Prezentom se radnja nekako većma i približuje čitaocu i njegovom vremenu, nekako je aktualnija i življa... A aorist je još življi i neposredniji" (KJ, 153). Prema tome, u stilističkom pogledu, ni Maretićeva konstatacija da je upotreba aorista jednaka perfektu trenutnih glagola nije sasvim tačna, jer je, zaista, radnja izražena aoristom za dobru nijansu življa i ekspresivnija.

Lalićevo pripovijedanje je još življe, stikovitije i pregnantnije onda kad naizmjenično pripovjeda aoristom pa perfektom, ili obrnuto, ili prezentom, zatim imperfektom i piprovjedačkim kondicionalom pa opet aoristom, prezentom ili perfektom. Tada se ritam rečenice mijenja istovremeno sa smjenjivanjem slika, ili se ubrzava i usporava; intonacija se penje u rečenicama s aoristom, a spušta u rečenicama s perfektom i prezentom. Takvih mjesta u Lalićevoj prozi ima mnogo, kako pokazuju i sljedeći primjeri:

1) „Prvo su njih desetak istovremeno uzeli na nišan, dok su ostali, dosta neučtivo za jednu savezničku vojsku, razoružavali, drmusali, gurali, zbijali u gomilu začuđene i miroljubive stražare. Zatim *pretresoše* Jovana Markovića, muvajući ga da je sve stenjao, *oduzeše* mu revolver, *rastaviše* ga sa štapom, *potsmjehnuše* se njegovoj kili iza vrata i, videći da je sasvim bezopasan, *počeše* da ispituju šta on tu predstavlja" (S, 212).

2) „Kačaranda se *osloni* na ribolov: cio dan bi bauljao uz rijeku, sav mokar, i zavlačio je ruke pod kamenje i dolje pod vodom radio nešto kao da muze kamenje, i onda je izvlačio rumene pastrmke. Nas djecu gledao je kao da nas ne vidi i kao da nikad nije dolazio kod naših kuća i pio i jeo na mrtvo. Nikad se ne *sjeti* da nam dobaci makar najmanju do tih riba, ali mu Gavro Grivić jednom *ukrade* čitav niz i *razdijeli* svima" (ZP, 127).

3) „*Krenu* da ustane i sa strahom *osjeti* da ne može. Nešto se unutra razglavilo, neka kost u krstima nakrivo se nasadila — *pokosi* ga crvenim munjama bola i *položi* na trbuh. Pri drugom pokušaju *zape* svom snagom" (H, 215).

4) „*Odgovori* i druga strana negdje oko Bjele. Pucnji, u početku blijedi kao iz groba, *učestaše* pojačani kratkim i zagušenim rafalima. *Čuše* se i povici — daljina ih je preobličila u aveti i u iskidane dronjke jauka čijoj se besmislenoj ljudskoj žalbi smiju obasjani bregovi. Umjesto da se ugasi, što je Kačak sa strahom očekivao — pucnjava se *ustali*, *zgusnu* i *dobi* skoro vidljive oblike. Kao vještica od opalog lišća na vjetru, dronjava i ona, borba *poče* da se premješta uz strmu dolinu ispod Povije. Zastaje, vraća se, urla po prevojima žedna krvi, penje se prema Sedlarcu i Kobilju. Propela se najzad, *skupi* nove snage i nove mutljage lišća, *sudari* ih i *zanjišta*. *Raspomami* se na brdu, *zakloni* se k Svatovskom groblju iza brda, glasovi joj *izblijedješe*, ali njen kostur s dronjcima u vazduhu *osta* na nogama i *produži* da igra bacajući u prostor čas krike doziva, čas avetinjski smijeh smrti" (H, 307).

5) „*Pokrenuh* se prema šumi — ona se sva digla na noge i ustremila da me zgazi. *Pogledah* livadu ustalasanu — ona ne mami da me izda. Na putu nema nikog i nije ga bilo otkad pamtim, po tome izgleda da to i nije put za ljude nego varka naslikana da izgleda da ih je bilo. *Uspravih* se puškom, ispred sebe — tako jedino smirujem stvari kad pokušaju da se pobune. Drveće *zastade* gdje se zadesilo, samo neka stabla pohodom zahuktana *počeše* da se okreću oko sebe, livada se *uprepodobi* i tišina leže na nju, vjetar se *sakri* iza grana i sve se *postara* da zauzme svoja mjesta. Nebo je opet gdje je bilo, runo oblaka nataklo se na krnji rog Lelejske gore" (L , 28).

Kao što vidimo, u prvom primjeru se izražava naslada i sarkazam, najprije perfektima da bi se naslada zbog mučenja i poniženja što jače istakla sporijim ritmom i trajanjem, radnje, a onda aoristima, kao smimcima brzih postupaka, da bi se istaklo ništavilo izdajnika vidjeno s moralne visine. U drugom primjeru aoristom se takođe oštro podrugne samobitnom seljaku, zatim se drugim oblicima, kondicionalom i perfektom, ukazuje na trajnost vršenja radnje, da bi najzad aorist živo i oštro istakao mizeran položaj samobitnosti i egoizma. U trećem prmijeru smjenjuju se aorist i perfekat, prvi da oživi oštrinu bolova, a drugi mirnim pričanjem da motiviše te bolove. Četvrti primjer je složena slika rasplamsavanja i stišavanja borbe gdje aoristi izražavaju trenutačne, a prezenti i druga vremena trajnije slike njenog rasplamsavanja. Posljednji primjer je slika naglih promjena u halucinantnom stanju ličnosti koja se bori sa samoćom. Te promjene su takođe izražene aoristima ili ispričane drugim vremenima koja daju smireniji ton proipovijedanju. Ovakvo smjenjivanje aorista i drugih vremena ne samo što uslovljava adekvatno slikanje radnje i zbivanja nego razbija monotoniju, ubrzava i usporava ritam pripovijedanja i u tonskom i ritamskom pogledu čini stil raznolikim i izražajno bogatim, živopisnim i plastičnim.

Ako ovome dodamo i modalni aorist, koji takođe daje afektivan izraz, a koji je, doduše, vrlo rijedak u Lalićevoj prozi, dobijemo sve stilističke varijante Lalićevih aorista. Modalni aorist se nalazi u upravnom govoru: „Ako ih pustimo još pet minuta — *probiše* se oni živi do Kobilja, pa do Račve" (H, 281). U ovom primjeru imamo pshiološki elemenat doživljenosti iako

radnja nije izvršena, jer govornik, četnički komandir Filip Bekić, jadikuje u strahu od spasavanja grupe partizana. Radnja nije izvršena, ali govornik predviđa da će se sigurno izvršiti, tj. da će se partizani probiti ako ih ne spriječe u tome u roku od pet minuta, odnosno odmah, Vremensko zančenje aorista je preneseno, jer zamjenjuje futur i izražava afektivno stanje napreggnutog strahovanja nezasitljivog četničkog starješine i raspojasanog zločinca.

Dakle, relativsko značenje aorista pripada afektivnoj kategoriji izraza i ima veliku snagu izražavanja emocija. To i čini njegovu stilističku vrijednost i zbog toga se on ne može zamijeniti drugim vremenom. P. Sladojević ispravno konstatuje njegovu stilsku vrijednost: „Značenje doživljenosti kod aorsita, kao i kod imperfekta, zadržava se skoro uvijek i u relativu i u modusu. Zato je njegova stislka virjednost vrlo velika." (ZA, 136). U tome leži uvrok činjenici što Lalić upotrebljava aorist u svim svojim djelima prosječno podjednako koliko prezent i perfekat, a u nekim djelima, kao u „Hajci", čak i više nego bilo koje drugo vrijeme.

Pripovjedački kondicional. — Pored svog osnovnog značenja, kondicional u Lalićevom jeziku ima i preneseno značenje. To preneseno značenje kondicionala je značenje perfekta. Preneseno značenje kondicionala u stvari je afektivan izraz govornog lica koje kondicionalom može da se slikovito izrazi. To značenje i daje kondicionalu stilsitičku vrijednost. Ovaj afektivni kondicional upotrebljava se umjesto perfekta za pripovijedanje prošlih radnji. Pomoću takvog kondicionala Lalić gradi vizuelne slike prošlih radnji koje su vrlo žive, što predstavlja njegovu stilističku vrijednost. Stilističku vrijednost ima kondicional u rečenici kojom se gradi vizuelna slika ribolova u vrijeme haranja strašne gladi: „Kačaranda se osloni na robolov: cio dan *bi bauljao* uz rijeku" (ZP, 127). Kačarandino bauljanje je radnja prošlosti koju pisac pripovijeda kondicionalom i afektivno je izražava. Izbijanje emocija iz kondicionala uslovljeno je ne samo njegovom pripovjedačkom funkcijom nego i prenesenim značenjem i samog kondicionala i glagola bauljati. Zbog toga prenesenog značenja može se reći da nastaje slikovitost pripovijedanja ovom rečenicom. Slikovitost Lalićevog pripovijedanja uslovljena je pripovjedačkim kondicionalom i u sljedećoj rečenici: „Tek pri povratku u logor raspoloženje *bi se poboljšalo*" (R, 167). I u ovoj rečenici, kao u prethodnoj, kondicional zamjenjuje perfekat, te omogućava da afektivnost izbije i da se stvori slika doživljavanja malog raspoloženja interniraca, raspoloženja koje se ponavljalo poslije vraćanja s prisilnog rada u logor. Preneseno značenje kondicionala stvarno je glavni izvor njegove stilističke vrijednosti koja ga čini slikovitim i emocionalnim. Pripovijedački kondicional obiju rečenica čini piščevo pripovijedanje slikovitim i emocionalno snažnim.

Partitivni genitiv. — Osnovna značenja genitiva su značenje poticanja (ablativni genitiv) i značenje doticanja (genitivni genitiv). Ali iz tih osnovnih značenja razvila su se i brojna druga značenja tako da je u novim, specifičnim značenjima sačuvano osnovno značenje kao opšte, dok novo značenje predstavlja specifičnu i konkretnu vrijantu. A. Belić konstatuje čuvanje opšteg značenja u specifičnom: „to specifično značenje mora nositi u sebi i ono opšte značenje od kojega je postalo" (OJ, 123). Ta specifična značenja su prenesena značenja koja izazivaju afektivni uzorci. Kad govorno lice teži da naglasi doticanje u posebnom vidu, ono upotrebljava genitiv u posebnom značenju.

Taj poseban vid doticanja može da bude iskazan kao djelimično, odnosno nepotpuno obuhvatanje predmeta radnjom. Tako nastaje partitivno značenje genitiva kojim se iskazuje obuhvatanje neodređenog dijela predmeta, ili pak, neodređenog broja lica. Njime se zamjenjuje objekatsko, odnosno osnovno značenje akuzativa. Baš zato što se radi o objektu djelimično obuhvaćenom glagolskom radnjom, takvo značenje postaje afektivni izraz dijela kojim se zamjenjuje cjelina predmeta ili pun broj lica. Ovdje se radi o genitivu koji sintaksičari nazivaju daljim objektom. Ovakav partitivni genitiv omogućava ne samo da se ekspresivno izrazi objekatski odnos kao oblik doticanja nego i da se samim tim ekspresivnim značenjima izbjegne jezička i stilska monotonija koja bi nastala uzastopnom upotrebom pravog objekta.

U Lalićevom jeziku ima veliki broj takvih značenja genitiva. Ovakvi Lalićevi partitivni genitivi izražavaju neodređen dio poslije prelaznih glagola gdje se može upotreijebiti objekat. Neodređeni dio podrazumijeva s kao dio količine koji bi se mogao izraziti brojem ili količinskim izrazom: „a zato nam je oslobađanje, sporo i traljavo, više od dvjesta godina trajalo i mnogo *jada* ostavilo — *pukotina*, *mržnje*, *rana* koje teško zarastaju" (H, 308). Genitivi jada, pukotina, mržnje, rana upotrijebljeni su s prelaznim glagolom ostaviti te zamjenjuju objekte (jade, pukotine, mržnju, rane). Njima se iskazuje dio negativnih posljedica koje su nastale zbog teških i različitih uslova borbe za slobodu i egzistenciju naših naroda. Prenesena značenja genitiva, kojima se izražava dio jada i mržnje, i neodređen dio pukotina i rana zamjenjuje oblike akuzativa objekatskog značenja i upotijebljena su radi izražavanja afektivnosti, jer to su izrazi dubokog žaljenja zbog zbivanja koja su se odrazila na najnoviju borbu za oslobođenje naših naroda. Takvo značenje imaju i genitivi u sljedećoj rečenici: „Oko njega se okuplja desetak ili više ljudi željnih *pjesme* i *borbe* i *ljepote*" (S, 198). Partitivni genitivi pjesme, borbe, ljepote označavaju dio želja i zamjenjuju akuzative objekatskog značenja, jer se njima izražava neograničena čežnja zatvorenika za slobodom. Determinativni izraz željnih zamjenjuje glagole žele i traži i označava značenje nepravog objekta. Pošto je u adnominalnoj upotrebi, on iskazuje oskudicu. I T. Maretić kaže da objekat stoji u genitivu kad prelazni glagol obuhvata samo dio predmeta: „Uz prelazne glagole objekat stoji u akuzativu kad se misli da radnja njihova obuzima čitav predmet, a u genitivu onda kad mu obuzima samo koji dio" (GH, 567). I kad ga shvatimo samo u adnominalnoj upotrebi i kad ga logički shvatimo kao dalji objekat, ovakava genitiv ima ekspresivnu vrijednost. Na sličan način postaju ekspresivni partitivni genitivi u bezličnoj pasivnoj rečenici: „a u knjizi između tih korica nanizano je *dana* i *lica* i *sudbina*" (H, 277). Partitivni genitivi izražavaju skriven bol koji je nastao kao posljedica u snu obnovljenih teških zbivanja kroz koja je prošla patnica Neda. Oni zamjenjuju akuzativ aktivne konstrukcije i označavaju veliki borj teških dana mnogih ljudi i veliki ali neodređen broj godina koje je Neda doživjela i zapamtila i kroz san obnovila. Partitivni genivi su afektivni izrazi patnji i stradanja izraženih neodređenom količinom .Ovim ne obuhvatamo partitivni genitiv koji se upotrebljava s količinskim prilozima.

Slovenski genitiv. — Kao posebna vrsta partitivnog genitiva i Lalićevom jeziku postoji i slovenski genitiv koji je poznat normativnoj gramatici, a koji se upotrebljava iza negiranih prelaznih glagola. To znači da slovenski

genitiv s prelaznim glagolom zamjenjuje akuzativ i označava logički objekat. T. Maretić zato kaže: „Uza sve prelazne glagole kad su zanijekani, objekt može stajati i u genitivu mjesto u akuzativu" (GH, 570). I u slovenskom genitivu partitivno značenje stalno je prisutno i izražava afektivno stanje govornog lica u trenutku govora. Takvo značenje može ekspresivno da izrazi nemoć i malaksalost ličnosti, koja nastupa gubitkom dijela snage: „nema *snage* da ustane" (H, 376). Ovim se genitivom zamjenjuje akuzativ i označava logički objekat, ali, zbog toga što glagol s pravim objektom treba da iskazuje obuhvatanje čitavog predmeta, upotrebljava se genitiv. Slovenski genitiv u ovom primjeru izraz je žaljenja iznemoglog junaka, to je emocionalna slika iznemoglosti gonjenog čovjeka.

Poslije negiranih neprelaznih glagola slovenski genitiv isto tako postaje afektivan izraz stanja kao posljedice teških događaja: „neće ostati *oka* za svjedoka" (S, 185). U ovom primjeru mora se izdvojiti figurativno značenje riječi oko, koje pripada razmatranju figurativnosti stila. Ovaj genitiv postaje afektivan izraz tragične posljedice zvjerskog uništavanja ljudi. I T. Maretić navodi mogućnosti ovakve upotrebe genitiva: „U južnim krajevima upotrebljava se tako genitiv i uz neprelazne glagole kad su zanijekani" (GH, 572). Ali, kao što vidimo iz navedenog primjera, ovaj genitiv ima ekspresivnu vrijednost.

Slovenski genitiv postaje ekspresivan i kad se upotrebljava iza bezličnog glagola koji može imati i prelazno značenje i kad se upotrijebi u ličnom obliku. Takav je slučaj u sljedećoj rečenici u kojoj i upotrijebljeni dativ predstavlja logički subjekat, a sam genitiv logički objekat: „*kape* mi nema" (L2, 245). Ovaj genitiv sa negiranim glagolom i sa značenjem logičkih objekta afektivan je i ekspresivan, jer može da znači isto kao kad bismo rekli: nemam kapu. Međutim, ako bismo prethodni i ovaj primjer shvatili da znače: neće ostati oko (čovjek) i kapa mi nije na glavi, genitivi bi zamjenjivali nominative i imali bi funkciju logičkog subjekta. U jednom i drugom značenju, kad su iskazani genitivom, ovi su grimjeri ekspresivni dok, ako bismo ih izrazili akuzativom u prvom značenju ili nominativom u drugom, dobili bismo miran izraz čak i u slučaju upotrebe kojom bi se kazivalo gubljenje ili apsolutno nemanje kape. Ovakvom partitivnošću izražava se neprijatno iznenađenje junaka koji kasno, poslije dugog lutanja, uoči da mu kapa nije na glavi i da je nema. Zbog takvog svog značenja slovenski genitiv postaje ekspresivno izražajno sredstvo kojim se izražava trenutno psihološko stanje piščevog junaka, a isto tako i kao izražajno sredstvo koje omugućava raznovrsnost izražavanja i stila. Zato Lj. Jonke kaže da oni koji izbjegavjau upotrebu slovenskog genitiva čine da „se osjeća suhoparnost njihova stila", (KJ, 126). U „Zlom proljeću" i pripovijetkama Lalić rijetko upotrebljava slovenski genitiv, a u „Hajci", „Svadbi" i „Lelejskoj gori" mnogo češće.

Uzročni genitiv. — Genitiv s prijedlogom od označava poticanje koje neki gramatičari shvataju kao udaljavanje. Ovaj genitiv ima uzročno značenje. T. Maretić kaže samo da „Za izricanje uzroka služe prijedlozi od..." (GH, 576). Samo značenje uzroka čuva opšte značenje poticanja, ali uzročno mu je značenje specifično i konkretno. Zato i prijedlog uz takav genitiv dobije uzročno značenje. Promjena genitivanog značenja i značenja prijedloga postaje izvor ekspresivnosti, kao u primjeru: „Oči, ranjave *od nespavanja* i

bljeska, same mu se zatvaraju" (H, 378). Vizuelna slika očiju ekspresivna je zato što se uzročnim značenjem genitiva i prijedlogom kazuje uzrok ranjavosti njihove. To uzočno značenje je preneseno značenje albativa koje se, kao u svakom drugom primjeru sličnom ovom, upotrebljava da bi se poticanje istaklo kao uzrok koji izaziva promjene kod predmeta i lica. Isticanje uzroka kao specifičnog značenja poticanja nalazi se i u rečenici u kojoj se kazuje umor kao uzrok otupljenosti Lalićevog junaka: „*Od umora* više ni glad ni radost ne osjećam" (Lč, 254). Otupljenost, kao posljedica, potiče od samog umora, ali je to poticanje naglašeno kao uzrok, a ne kao obično poticanje. Pretvaranje značenja poticanja u uzročno daje preneseno značenje genitiva zbog čega prijedlog od dobije uzročno značenje. Specifikacija ablativnog značenja u uzročno proizvodi ekspresivnost genitiva i ekspresivnu sliku stanja Lalićevog junaka.

Pored vizuelnih, Lalićevi uzročni genitivi mogu svojim značenjem da stvore i akustičku sliku zbivanja, kao u rečenici: „On poćuta, nije čuo *od grmljavine* i *hujanja*" (L, 393). Prema Ladovoj pretpostavci grmljavina i hujanje, koje čuje kroz svoje halucinacije, uzrok su nesporazuma između njega i đavola. I ovdje je ablativno značenje preneseno u uzročno. Kao i prethodni primjeri, i ovaj nam primjer pokazuje da su uzročni genitivi već ustaljene ekspresivne varijante ablativnog genitiva. Lalićevi uzročni genitivi ekspresivni su i onda kad su upotrijebljeni s prijedlogom oko. Osnovno značenje ovoga prijedloga je mjesno, ali, kad je upotrijebljen s genitivom, može da dobije uzročno značenje i da označi uzročno značenje genitivnog genitiva. Promjenu mjesnog značenja u uzročno izaziva afektivno stanje govornika koji teži da doticanje naglasi kao uzrok vršenja radnje. Zato je uzročno značenje genitiva s tim prijedlogom ekspresivno, kao u sljedećem primjeru: „mogu se i potući *oko* nje' (H, 379). Potreba naglašavanja seljačke gramzivosti, koja se ogleda u pokušajima seljaka da, svaki za sebe, uzmu nađenu ljesu, što može da izazove svađu, traži ekspresivni izraz uzroka svađe koji se označava prenesenim, tj. uzročnim značenjem prijedloga oko. Ovakav ekspresivni genitiv ima stilističku vrijednost psihološke karakterizacije seljaka zaraslog u korovu privatne svojine i grabeži, kojima teži da uveća svoju imovinu makar i takvim predmetom kakva je ljesa.

Vremenski genitiv. — Genitiv s prijedlogom do i nekim drugim, čije osnovno značenje nije vremensko, može u Lalićevom jeziku, kao što je to, inače, poznato u našem jeziku, da dobije vremensko značenje. T. Maretić kaže da mnogi prijedlozi s genitivom mogu da znače vrijeme: „Između prijedloga što stoje s genitivom mnogi znače vrijeme" (GH, 574). Osnovno značenje tih prijedloga je značenje doticanja u mjestu. Prijedlog do, čije je značenje doticanja mjesno, u sljedećoj Lalićevoj vremenskoj rečenici ima vremensko značenje: „Možda me on to ispod zemlje hvata... da me zadrži *do potjere*" (L, 407). Ovaj se prijedlog upotrebljava u mjesnom značenju uz imenicu konkretnog značenja, a u ovom primjeru upotrebljen je uz imenicu apstraktnog značenja. Mjesno značenje prijedloga do, u kojem je sačuvano opšte značenje doticanja, razvija se u vremensko. To je zato što se naglašava vremesnka varijanta značenja genitiva. To znači da njegova ekspresivnost proističe iz prenesenog značenja genitiva i prijedloga, genitiva u kojemu je sačuvano opšte značenje doticanja. To je ekspresivan izraz straha Lalićevog

junaka koji, rastresen samoćom, mora da se trijezni i da vodi računa o svom stanju i položaju da ne bi upao u klopku. U ovakvim i sličnim primjerima vremesnki genitivi imaju stilističku vrijednost i, kao i uzročni genitiv, imaju sposobnost izražavanja afektivnosti. Njegova ustaljenost u našem jeziku pokazuje njegovu veliku ekspresivnu i stilističku vrijednost. Takvu funkciju i takvu vrijednost ima i u Lalićevoj prozi.

Subjekatski dativ. — Osnovno značenje dativa je značenje smjera i namjene. Ali dativom može da se označi i nosilac stanja. Tada on ima značenje logičkog subjekta. U tom slučaju opšte značenje smjera, odnosno namjene sačuvano je, ali je modificirano specifičnim značenjem nosioca stanja. Ovdje se radi o onom značenju dativa koje ukazuje na korist ili štetu koje se pripisuju nosiocu označenim oblikom dativa. Za razliku od T. Maretića, koji svaki takav slučaj smatra daljim objektom, M. Stevanović smatra da se u tom slučaju radi o logičkom subjektu, ne pominje značenje daljeg objekta i kaže: „Od slučajeva u kojima je pojam s imenom u dativu kao nosilac stanja koje mu se pripisuje stvarni subjekat u rečenici (logički subjekat) — treba razlikovati primjere... (GS, 399). Dativom se označava opšta namjena, ali se pri tome naglašava značenje kojim se ističe nosilac prijatnog ili neprijatnog ili kakvog drugog stanja, te, prema tome, ima specifično značenje, kao u sljedećem primjeru: „*Takvima* je uvijek dobro kad je nekom *drugom* zlo" (L , 318). U ovom primjeru dativi su nosioci prijatnog stanja jednih koje je suprotstavljeno neprijatnom stanju drugih ljudi. Nosilac prijatnog stanja je gramzivi kradljivac i nasilnik, seljak Trobrk, a nosioci neprijatnog stanja su mnogi ljudi koji trpe nesnosne uslove rata. Dativsko značenje logičkog subjekta može se potvrditi time što dativ može da se zamijeni nominativom a da se značenje rečenice ne promijeni (Takvi prolaze dobro dok drugi trpe zlo, i sl.). Ovdje je nominativ zamijenjen dativom koji u ovom slučaju ima ekspresivno značenje zato što se u njemu sadrži i namjensko značenje koristi i štete, što se pripisuje njihovim nosiocima. Isto takvo značenje dativa, nosioca stanja, kao varijante dativskog značenja i označavanja logičkog subjekta, nalazimo u sljedećem primjeru: „lakše *joj* je nizbrdicom" (L , 394). Značenje prijatnog, odnosno lakšeg kretanja nizbrdicom, ukazuje na nosioca toga stanja. Rečenica se može tako konstruisati da se dativ zamijeni nominativom i da značenje rečenice ostane isto (Lakše ide nizbrdicom). Zato dativ sadrži logički subjekat. To je zapravo dativska transpozicija subjekta koja je, kao i svaka transpozicija, eksrpesivna. I sljedeći primjer pokazuje da dativ označava nosioca stanja, a to znače da sadrži transponovan subjekat: „*Šaku* se čini da je raščerečen s vrha litica do podnožja" (H, 383). Da bi izrazio stanje ošamućenosti svoga junaka, koji je skočio s litice u ambis da bi izbjegao sigurnu smrt, Lalić svom junaku kao nosiocu stanja pripisuje to stanje imenujući ga dativom. To znači da dativ označava logički subjekat koji omogućava veću ekspresivnost izraza. Ovdje je nominativ zamijenjen dativom s povratno-bezličnim glagolom činiti se s kojim se nominativ ne može upotrijebiti. U Gramatici hrvatskosrpskog jezika takođe se kaže da dativ uz povratno-bezlične glagole može biti ločički subjekat: „Uz povratno-bezlične glagole i uz infinitiv s 3. licem pomoćnog glagola biti može dativ biti logički subjekat" (GM, 228). U ovakvim slučajevima dativ je transponovani subjekat. Isticanje nosioca stanja transponovanim subjektom u dati-

vu, kojem se pripisuje to stanje, čini dominantno unutrašnje značenje dativa koji i tada čuva opštu nit namjenskog značenja, ali koji dobija stilističku vrijednost.

Posesivni dativ. — Osnovno, tj. namjensko značenje dativa razvija se i u značenje pripadanja kad stoji u vezi s nekom drugom imenicom. Opšte značenje namjene sačuvano je u takvom dativu, ali je dominantno konkretno značenje posesivno. To novo značenje nastaje kao posljedica potrebe govornog lica da istakne posesivnost. Takav dativ može se zamijeniti nominativom prisvojnih pridjeva ili prisvojnih zamjenica. No to znači da su prisvojni pridjevi i prisvojne zamjenice zamijenjeni posesivnim dativom iz stilističkog razloga, sto daje veću ekspresivnost posesvinosti izraza. I T. Maretić (GH, 580) i M. Stevanović (GS, 400) i Hraste—Brabec—Živković (GM, 228) i S. Babić (JE, 20—21) navode posesivno značenje dativa. Takvih dativa u Lalićevom jeziku ima veliki broj. U svima njima je sadržajna ekspresivna posesivnost, kao u sljedećem primjeru: „muti pamet *narodu* pričajući o nemani" (H, 408). Dativ narodu sadrži i opšte značenje namejne i značenje štete, ali je njegovo dominantno značenje posesivno, jer se vidi da se on može zamijeniti prisvojnim pridjevom narodnu (pamet narodnu). Promjena namjenskog značenja dativa i značenja štete u posesvino značenje izaziva pojavu ekspresivnosti izraza, jer se dativom izražava Paškovo djelovanje na narod, koje muči i zabrinjava njegovog protivnika Bekića, To posesivno značenje dativa izrazito je i u sljedećem primjeru: „Doveo je onoga — ne znam *mu* ime, čudnovato *mu* je ime" (H, 393). U objema rečenicama dativ mu zamjenjuje prisvojnu zamjenicu njegovo. Upotreba prisvojne zamjenice dala bi miran izraz, a upotreba posesivnog dativa omogućava izražavanje afektivnog stanja govornika. Ošamućen, iznemogao i moralno utučen Lalićev junak Šnajder ne može da pogodi ime Lada Tajovića, pa to svoje mučno nagađanje Ladovog imena iskazuje posesivnim dativom. Zato je posesivni dativ mu afektivni izraz Šnajderovog mučenja oko nagađanja imena. U tome se sastoji i stilistička vrijednost posesivnog dativa. Slično ovom značenju posesivnog dativa je i posesivno značenje dativa u rečenici: „pa ću *joj* tabane u vatru kao krompire" (H, 408). Rečenica je upotrijebljena u slobodnom neupravnom govoru kojim se zamjenjuje unutrašnji monolog četničkog starješine Filipa Bekića. Monolog je ovdje oblik izražavanja praskave ljutine i prijetnje. U rečenici dativ joj zamjenjuje prisvojnu zamjenicu njene (njene tabane), a u njemu je sačuvano opšte značenje najmjene koje je razvijeno u posesivno. Posesivno značenje, koje dominira u ovom primjeru, afektivan je izraz Bekićeve prijetnje upućene njegovoj žrtvi Nedi.

Kao što vidimo, sva ova specifična značenja genitiva i dativa ekspresivni su izrazi psiholoških stanja ličnosti, kojima se postiže emocionalnost stila. Ti su izrazi uslovljeni promijenjenim, odnosno prenesenim značenjima padeža i prijedloga koji se s njima upotrebljavaju. I druga značenja genitiva i dativa, kao i specifična, odnosno ekspresivna značenja drugih padeža, zasnivaju se na istim ovim principima. To bi se moglo vidjeti sveobuhvatnom analizom svih ekspresivnih značenja svih padeža. Ali, kao što smo u Uvodu rekli, prostor i drugi navedeni razlozi ne dozvoljavaju nam da to ovom priliko učinimo.

Prijedlozi. — Već smo pri obradi izražajne vrijednosti pojedinih padežnih značenja istakli Laiićevu upotrebu prijedloga u promijenjenim, tj. stilističkim značenjima. U vezi s tim potrebno je posebno istaći da prijedlozi imaju ne samo svoja osnovna nego i stilistička značenja. To su značenja koja nastaju zavisno od stilističkih značenja padeža s kojima se oni upotrebljavaju. Zato ćemo navesti i razmotriti još nekoliko prijedloga prenesenog značenja i stilističke vrijednosti.

Tako prijedlog od nema samo značenje poticanj,a koje mu je osnovno značenje, nego, kao što smo već vidjeli, i preneseno i to kvalifikativno, kao u sljedećem primjeru: „Teorija o čovjeku *od* djela nije bez veze s legendom o heroju" (S, 180). Pošto genitiv djela u ovom primjeru ima kvalifikativno značenje, prijedlog dobija takvo značenje i eksplicitno označava to značenje genitiva. Prijedlog kroz takođe nema samo značenje mjesta koje mu je osnovno, nego ima i načinsko značenje. U sljedećem primjeru akuzativ mržnju ima načinsko značenje koje predstavlja stilističku varijantu samog značenja akuzativa: „*Kroz* mržnju me gleda kao prokletstvo" (L , 325). Zato i prijedlog kroz dobije načinsko značenje i, isto kao i prijedlog od u prethodnom primjeru, postaje ekspresivan. Prijedlog na takođe nema samo mjesno značenje, nego i distributivno, kao u sljedećem primjeru: „Gomila, kao da je samo čekala povod, odmah se podijeli *na* dvoje, *na* četvoro, *na* sela, bratstva i stare razmirice" (H, 382). Akuzativi imaju u ovom primjeru pravo ekspresivno, distributivno značenje, a prijedlog na takođe dobija to značenje i označava ga. Prijedlog po, čije je osnovno značenje mjesno, u sljedećoj rečenici ima isto tako načinsko značenje kojim se označava sredstvo vršenja radnje: „Prepoznao je staru varoš *po* ruševinama turskih kula" (H, 92). Lokativ ruševinama nema u ovom slučaju lokativno, nego načinsko značenje koje ima stilističku vrijednost kao u prethodnom primjeru, jer se način prepoznavanja varoši označava pomoću prijedloga po. Isto tako, prijedlog pod, pored svog osnovnog mjesnog značenja, može da dobije i preneseno, i to vremensko značenje: „drugi bi mogli podleći *pod* istragom" (ZP, 151). Instrumentalom istragom iskazuje se vrijeme vršenja radnje, a ne uslov, iako u drugom kontekstu može da ima i uslovno značenje. To je zbog toga što se istraga podrazumijeva sigurnom. Zato ova sintagma znači: kad budu podvrgnuti istrazi. Prijedlog dobije vremensko značenje označavajući stilističku vrijednost intsrumentala. I mnogi drugi prijedlozi mogu imati prenesena, stilistička, a tim i ekspresivna značenja, što zavisi od pshihološkog stava pripovjedača. Ali smatramo da ovaj broj navednih primjera može da bude dovoljan da nam to pokaže. U svakom slučaju radi se o stilističkoj funkciji prijedloga koji stoje uz padeže sa stilističkom vrijednošću.

SKRAĆENICE

Naslovi Lalićevih djela

H — Hajka, Nolit, Beograd, 1960.
L — Lelejska gora, Nolit, Beograd, 1962. (drugo izdanje).
PS — Prvi snijeg, Prosveta, Beograd, 1951.
R — Raskid, Narodna knjiga, Cetinje, 1955.
S — Svadba, Prosveta, Beograd, 1953.
ZP — Zlo proljeće, Novo pokoljenje, Beograd, 1953.

Naslovi bibliografskih djela

GH — *T. Maretić:* Gramatika hrvatskog ili srpskog književnog jezika, MH, Zagreb, 1963.
GM — *I. Brabec—M. Hraste—S. Živković:* Gramatika hrvatskosrpskog jezika, Školska knjiga, Zagreb, 1961.
GS — *M. Stevanović:* Gramatika srpskohrvatskog jezika, Znanje, Beograd, 1951.
JE — *S. Babić:* Jezik, Privreda, 1963.
KJ — *Ljudevit Jonke:* Književni jezik u teoriji i praksi, Znanje, Zagreb, 1964.
NO — *M. Stevanović:* Način određivanja značenja glagolskih vremena JF XXII, knj. 1—4, SANU, Beograd, 1957—1958.
OI — *P. Sladojević:* O imperfektu u srpskohrvatskom jeziku, JF XX, knj. 1—4, SANU, Beograd, 1953—1954.
OJ — *A. Belić:* O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku, Nolit, Beograd, 1958.
PA — *R. Georgin:* La Prose d'aujourd'hui, A. Bonne, Paris, 1956.
PN — *A. Musić:* Prilog nauci o upotrebi vremena u srpskohrvatskom jeziku, Glas SANA-a, br. 121., Beograd, 1923.
PS — *J. Marouzeau:* Precis de Stylistique française, Masson, Paris, 1959.
PU — A. *Belić:* Prilozi učenju o upotrebi vremena u srpskohrvatskom jeziku, JF XVII, SAN, Beograd, 1938—1939.
ST — *M. Cressot:* Le Style et ses techniques, PUF, Paris, 1959.
SV — *J. Vuković:* Sintaksička vrijednost imperfekta u savremenom srpskohrvatskom jeziku, Radovi Naučnog društva B. i H-a, knj. III, Sarajevo, 1956.
VL — *P. Guberina:* Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes, Epoha, Zagreb, 1954.
ZA — *P. Sladojević:* O značenjtu aorista u srpskohrvatskom jeziku, JF XXI, knj 1—4, SANU, Beograd, 1955—1956.
ZI — *M. Stevanović,* Značenje imperfekta prema upotrebi u jeziku P. P. Njegoša JF XX knj. 1—4, SANU, Beograd, 1953—1954.

Dr Milorad Ćorac

LA LANGUE ET LE STYLE DE MIHAILO LALIĆ

I

LES CATHEGORIES GRAMMATICALES EXPRESSIVES

Comme on va voir ci-dessous, l'auteur de ce morceau a eu l'intention d'analyser les cathégories grammaticales de Mihailo Lalić en découvrant leur valeur expressive, à vrai dire, les cathégories grammaticales expressives que l'auteur a employé comme les moyens d'expression affectifs fonctionnant dans ses ouvrages en tant que les facteurs de qualité d'art.

Lalić a imagé les scènes de vie, de guerre et de notre révolution profondément ressenties par lui-même en les exprimant par un grand nombre d'expressions qui sont de nature

différentes et expressément affectives et fortes. Ca veut dire que ce sont les éléments linguistiques expresifs dont Lalić se sert de raconter de nombreux événements de la guerre, d' imager les conditions complexes et les cours de notre révolution. De telles cathégories gram maticales résultent les images affectives et expressives de la réalité révolutionnaire de notre Guerre de Libération aussi que les effets emotionnels qui pénètrent son style de narration.

L'expressivité du genre résulte de l'interversion de deux genres. C'est, par conséquent, en remplaçant un genre par un autre que Lalić obtient le genre expressif. C'est en réalité le cas où le genre s'éloigne de son emploi normal et qu'on obtient sa valeur stylistique. Lalić, ainsi, remplace un mot du féminin ou du masculin par un mot du neutre, ou un mot du masculin par un mot du féminin etc: ovo ovdje nije dovedeno za borbu (ce qui est ici n'est pas amené pour le combat au lieu de: ces canons-ci ne sont pas amenés).

L'expressivité du nombre des noms résulte de l'emploi du pluriel des noms qui ne s'emploient pas grammaticalement au pluriel, où de l'emploi du pluriel des noms concrets au lieu du pluriel des noms abstraits. C'est le procédé très fréquent de Lalić au moyen duquel il crée les images épouvantables de la réalité de guerre: ludila, tuberkuloze i špijuni (les folies, les tuberculoses et les espions).

L'expressivité de la personne résulte du remplacement d'une personne par une autre, de la première personne par la seconde ou par la troisième, ou vice versa. L'emploi de la personne expressive rend la narration vive et très émotionnelle.

Dans tous ces trois cas (du genre, du nombre et de la personne) il s'agit de l'action des causes affectives qui provoquent la transposition servant à l'auteur d'avoir les variantes stylistiques pour créer les scènes expressives.

Dans la prose de Lalić le pronom personnel devient expressif lorsqu'il joue la fonction du nom, passant à l'aspèce de la cathégorie nominale et ayant un mot attributif: strašno ja (un moi terrible), umorno ja (un moi fatigué).

Le pronom démonstratif, le pronom possessif, le pronom indéfini et les nombres (cardinaux et ordinaux) passent pour les cathégories expressives lorsqu'ils jouent la fonction des noms. Ils remplissent cette fonction au cas où ils s'emploient sans nom: da pomognu svojima (pour qu'ils aident aux siens, ce qui veut dire: pour qu'ils aident aux participants de notre Guerre de Libération), ou bien: nešto što se iznenada pojavilo (quleque chose qui a paru soudain, au lieu de dire: un homme non invité qui a paru soudain). Comme on voit de ce dernier exemple, le pronom indéfini s'emploie pour remplacer un nom abstrait ou un nom marquant apparemment un être vivant.

Parmi les cathégories grammaticales figurent quelques temps expressifs, qui sont: le présent historique, l'imparfait, l'aoriste et le conditionnel présent de narration. L'expressivité de ces temps résulte de leur emploi transposé. Leur expressivité rend possible que la narration soit vive, imagée et plastique. En ce cas les temps expressifs remplacent vraiment un des temps passés qu'on ne pourrait employer qu'en sens logique.

Aynat une fonction transposée, le présent historique approche d'apparence une action passée du moment du sujet parlant et la rend plus imagée. Exprimant la simultanéité de deux actions du passé dont la durée n'est pas déterminée, l'imarfait permet que l'affectivité pousse et qu'on vive l'action plus fortement. Comme le présent du passé, l'imparfait représente le temps exclusivement stylistique et, par conséquent, le fait linguistique affectif très important pour le style imagé et émotionnel. Etant employé presque partout au lieu d'un des temps passés (le plus souvent au lieu du passé composé), l'aroiste gagne l'expressivité, surtout si on l'emploie pour exprimer plusieurs actions qui ont eu lieu sucecssit vement. Ainsi, devient-il, lui aussi, le temps stylistique qui rend la prose de Lalić dynamique et l'image du combat de notre genération révolutionnaire contre les occupateurs et contre nos trahaisseurs très émouvante et affectivement documentée. Le conditionnel de narration est expressif dans la prose de Lalić parce qu'il s'éloigne de son emploi logique et qu'il remplace un des temps passés (le passé composé) et qu'il sert à l'auteur de raconter les événements passés. Les causes de la fonction stylistique de ces temps sont de nature affective et l'effet de cette fonction consiste à ce que la prose deveint impressive et passe pour l'art.

Au cours de l'analyse de la valeur stylistique des cas (du génitif et du datif) on a découvert leurs emplois comme les variantes stylistigues des autres cas ou des autres espèces des mots hors la cathégorie des noms, remplacées par un de ces deux cas. Ainsi le génitif partitif et le génitif slave ne sont autre chose que les varaintes stylistiques de l'accusatif; ce sont, c'est-à-dire, les objets transposés. Le génitif causal et le génitif temporel sont les

variantes causales et temporelles du génitif ablatif et du génitif d'origine génitive. Le datif de sujet est la variante stylistique du nominatif, et le datif possessif est la variante expressive par laquelle on remplace le pronom posssessif.

La valeur expresive des prépositions résulte, aussi, de la transposition de leur emploi, c'est-à-dire, de leur sens figuré, produit par la transposition affective representant le facteur principal de leur fonction stylistique.

Dans l'analyse qui suit[1] on pourrait voir que l'emploi des cathégories gramaticales expressives est indispensable, car l'image de notre révolution ne serait pas réelle si la prose de Lalić n'en avait pas.

[1] La suite de ce chapitre doit être publiée bientôt dans cette même publication u bien dans une autre.

Зборник Филозофског факултета у Приштини III
Buletin i Punimeve Shkencore të Fakultetit Filozofik të Prishtinës III

СТЕВАН БАЈОВИЋ

ЧАПЛИГИНОВА МЕТОДА ЗА ПРИБЛИЖНУ ИНТЕГРАЦИЈУ ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИХ ЈЕДНАЧИНА И ЊЕНА ПРИМЕНА (ХАБИЛИТАЦИОНИ РАД)

I. УВОД

Решавање многих задатака из математике, природних наука и практичног живота своди се, врло често, на интеграцију диференцијалних једначина. Неке од тих једначина могу се тачно решити, док је много већи број оних чији се општа решења не могу изразити помоћу квадратура, тј. које се не могу тачно решити. Стога се указала потреба за изналажење и примену оних метода помоћу којих се добијају приближна решења поменутих једначина. Од приближних метода за интеграцију диференцијалних једначина највише се, углавном, употребљавају: Caychy-ева, Пикардова, Runge – Kutt-ова, Euler-ова, Adams – Störmer-ова, Крилова, W. E. Milne-a и метода нумеричке интеграције. Ова се тако зове, мада у нумеричке методе спадају Runge-Kutt-ова, Adams – Störmer-ова, Euler-ова и друге методе. Поред напред поменутих, употребљавају се и метода премене извода вишег реда, метода малог параметра и метода С. А. Чаплигина.

Ове методе обично класификирамо у две групе и то: *аналитичке*, које дају приближно решење диференцијалне једначине у облику аналитичког израза, и *нумеричке*, које дају приближно решење диференцијалне једначине у облику бројне табеле. У *аналитичке методе* спада и *метода С. А. Чаплигина*, о којој ће бити речи у овом раду.

II. ТЕОРЕМА О ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИМ НЕЈЕДНАЧИНАМА

Метода С. А. Чаплигина заснива се на једној теореми о диференцијалним неједначинама, која би се могла формулисати на следећи начин. *Нека су дате једначине*

$$U = d(x, U); y' = f(x, y) \text{ и } V' = g(x, V), \tag{1}$$

чија су решења $U' = U(x); y = y(x)$ и $V = V(x)$, *дефинисана за* $x_0 \leq x \leq x_0 + a$; *пролазе кроз тачку* $M_0(x_0, y_0)$ *и налазе се између*

y_0-b и y_0+b $(a>0, b>0)$. *Нека су, даље, функције* $d(x,y)$, $f(x,y)$ и $g(x,y)$ *непрекидне у области правоугаоника* $x_0 \leq x \leq x_0+a$ и $y_0-b \leqslant y \leqslant y_0+b$ *и задовољавају релацију*

$$d(x,y) \leq f(x,y) \leq g(x,y), \tag{2}$$

тада ће, ако функција $f(x,y)$ *задовољава Lipshitz-ов услов у области* $R=\{x_0 \leqslant x \leqslant x_0+a;\ |y-y_0| \leqslant b\}$, *бити*

$$U(x) \leqslant y(x) \leqslant V(x), \text{ за } x_0 \leqslant x \leqslant x_0+a. \tag{3}$$

Штавише, ако је у некој тачки $x_1 > x_0$ *задовољена релација* $U(x_1) < y(x_1) < V(x_1)$, *тада ће бити* $U(x) < y(x) < V(x)$, *за свако* x *у интервалу* $[x_1, x_0+a]$[1]).

Доказ. – Ако од једначине $V'=g(x,V)$ одузмемо једначину $y'=f(x,y)$, добијамо

$$V'-y'=g(x,V)-f(x,y). \tag{4}$$

Када у једначини (4) сменимо $V-y=z$ односно $V'-y'=z'$, добијамо

$$z'=g(x,V)-f(x,V-z). \tag{5}$$

С обзиром на то да је V извесна фунција од x, једначина (5) се може написати

$$z'=\lambda(x,z), \tag{6}$$

где је

$$g(x,V)-f(x,V-z)=\lambda(x,z) \tag{7}$$

и $z(x_0)=0$, јер је $V(x_0)-y(x_0)=0$.

Ако од једначине (6) одузмемо $\lambda(x,0)$, добијамо

$$z'-\lambda(x,0=\lambda(x,z)-\lambda(x,0). \tag{8}$$

Како је, према релацији (7),

$$\lambda(x,0)=g(x,V)-f(x,V), \tag{9}$$

то ће, с обзиром на релацију (2), бити

$$\lambda(x,0)=g(x,V)-f(x,V) \geqslant 0. \tag{10}$$

Пошто функција $f(x,y)$ задовољава Lipschitz-ов услов, имаћемо $|\lambda(x,z)-\lambda(x,0)| = |g(x,V)-f(x,V-z)-g(x,V)+f(x,V)| = |f(x,V)-$

$$-f(x,V-z)| \leqslant L|z| \ (L>0). \tag{11}$$

Из релације (11), с обзиром на релацију (8), даље следи

$$|z'-\lambda(x,0)| \leqslant L|z| \text{ односно } -L|z| \leqslant z'-\lambda(x,0) \leqslant L|z|. \tag{12}$$

[1]) И. С. Березин Н. П. Жидков, Методы вылислений II, глава 9, параграф 2

Ако претпоставимо супротно од тврђења теореме, тј. да у интервалу $[x_0, x_0 + a]$ постоји тачка x_1, за коју је $V(x_1) < y(x_1)$, тада је $V(x) < y(x)$ односно $z < 0$, за свако $x \in (x_0, x_1]$, па се за интервал $[x_0, x_1]$ релација (12) може написати у облику

$$Lz \leqslant z' - \lambda(x, 0) \leqslant -Lz, \tag{13}$$

а одавде следи

$$\left.\begin{aligned} z' - Lz &\geqslant \lambda(x, 0), \\ z' + Lz &\leqslant \lambda(x, 0) \end{aligned}\right\}. \tag{14}$$

Прву из скупа релација (14), с обзиром на релацију (10), можемо написати

$$z' - Lz = \varphi(x) \geqslant \lambda(x, 0) \geqslant 0. \tag{15}$$

Ако једначину $z' - Lz = \varphi(x)$ интегралимо од x_0 до x, добијамо да је, за сваку тачку интервала $[x_0, x_1]$,

$$z = \int_{x_0}^{x} e^{L(x-t)} \cdot \varphi(t)\, dt \geqslant \int_{x_0}^{x} e^{L(x-t)} \cdot \lambda(t, 0)\, dt \geqslant 0. \tag{16}$$

Релација (16) каже да је $z \geqslant 0$, за $x \in [x_0, x_1]$, што је супротно уведеној претпоставци да је $z < 0$, за свако $x \in (x_0, x_1]$, па се претпоставка одбацује као немогућа и усваја једино да је $z \geqslant 0$ односно $y(x) \leqslant V(x)$, за свако $x \in [x_0, x_0 + a]$.

Овде је потребно напоменути да је приликом интеграције једначине $z' - Lz = \varphi(x)$, интеграциона променљива x замењена променљивом t, а величина x узета за параметар, тако да је интеграл (16) параметарски интеграл. На исти начин можемо доказати да је $U(x) \leqslant y(x)$, за $x \in [x_0, x_0 + a]$.

Међутим, да би теорема била потпуно доказана, претпоставимо да у интервалу $[x_0, x_0 + a]$ постоји таква тачка x_1, у којој је $U(x_1) < y(x_1) < V(x_1)$, онда ће, за свако $x \in [x_1, x_0 + a]$, бити

$$U(x) < y(x) < V(x). \tag{17}$$

Доказ. – Претпоставимо да у интервалу $[x_1, x_0 + a]$ постоји тачка x_2, у којој је

$y(x_2) = V(x_2)$ и $y(x) < V(x)$ за $x \in (x_1, x_2)$ Обележимо са x'_1 ону тачку интервала $[x_0, x_1]$ која је најближа тачки x_1 и у којој је $y(x'_1) = V(x'_1)$, тада се, за интервал (x'_1, x_2), релација (12) може написати

$$-Lz \leqslant z' - \lambda(x, 0) \leqslant Lz \tag{18}$$

јер је тада $z = V(x) - y(x) > 0$. Из релације (18) следи

$$z' + Lz = \varphi(x) \geqslant \lambda(x, 0) \geqslant 0. \tag{19}$$

Решењем једначине (19) добијамо

$$z=\int_{x'_1}^{x} e^{-L(x-t)}\cdot\varphi(t)\,td\geqslant\int_{x'_1}^{x} e^{-L(x-t)}\cdot\lambda(t,0)\,dt\geqslant 0. \tag{20}$$

Према нашој претпоставци је $V(x_2)-y(x_2)=0$ односно $z(x_2)=0$, па, с обзиром на релацију (20), добијамо

$$\int_{x'_1}^{x_2} e^{-L(x-t)}\cdot\lambda(t,0)\,dt=0. \tag{21}$$

како је $e^{-L(x-t)}>0$, то је $\lambda(x,0)\equiv 0$, за свако $x\in[x'_1,x_2]$.
С обзиром на то да из релације (18) даље следи

$$z'-Lz=\theta(x)\leqslant\lambda(x,0)=0,\quad\text{за}\quad x\in[x'_1,x_2[, \tag{22}$$

онда ће бити

$$z=\int_{x'_1}^{x} e^{L(x-t)}\cdot\theta(t)dt\leqslant\int_{x'_1}^{x} e^{L(x-t)}\cdot\lambda(t,0)\,dt\equiv 0. \tag{23}$$

Међутим, релација (23) казује да је $z(x_1)\leqslant 0$, што противречи нашој претпоставци да је $z(x_1)\geqslant 0$ па произилази да у интервалу $[x_1, x_0+a]$ не постоји таква тачка x_2, у којој је $y(x_2)=V(x_2)$, а остаје само могућност да је $y(x)<V(x)$, за свако $x\in[x_1, x_0+a]$, ако је $y(x_1)<V(x_1)$. На исти начин се може доказати да је $U(x)<y(x)$, за свако $x\in[x_1, x_0+a]$, ако је $U(x_1)<y(x_1)$. Овим је релација (17), а са њом и претходна теорема, потпуно доказана.

Поменута теорема пружа нам могућност уоквиривања решења једначине $y'=f(x,y)$ ако установимо релацију $U'(x)\leqslant y'(x)\leqslant V'(x)$ и успемо интегралити једначине $U'=d(x,U)$ и $V'=g(x,V)$.

Остављајући сада пострани начин одређивања низа парова функција $\{U_n(x), V_n(x)\}$ $(n=1,2,3,\ldots)$, што ћемо урадити касније, узећемо један подесан пример који ће показати практичну вредност теореме. На пример: између којих се функција налази решење једначине $y'=x^2+y^2$, у интервалу $[0,1]$, које задовољава почетни услов $y(0)=0$? Код овог задатка је $f(x,y)=x^2+y^2$, а није тешко закључити да је $d(x,y)=x^2$ и $g(x,y)=1+y^2$, јер је, у интервалу $[0,1]$,

$$x^2\leqslant x^2+y^2\leqslant 1+y^2. \tag{24}$$

Како је $U'=d(x,U)$ а $V'=g(x,V)$, биће

$$U'=x^2\ \text{и}\ V'=1+V^2. \tag{25}$$

Интеграција једначина (25), с обзиром на почетни услов $U(O)=y(O)=V(O)$, даје

$$U(x)=\frac{x^3}{3}\ \text{и}\ V(x)=tgx. \tag{26}$$

С друге стране је: $\frac{dV}{dx} - f(x, V) = \frac{1}{cos^2 x} - x^2 - V^2 = 1 + V^2 - x^2 - V^2 =$

$= 1 - x^2 \geqslant 0$ и $\frac{dU}{dx} - f(x, U) = x^2 - x^2 - U^2 = -U^2 \leqslant 0$. за $x \in [0,1]$, па ће бити

$$\frac{x^3}{3} \leqslant y(x) \leqslant tgx, \text{ за } x \in [0,1]. \tag{27}$$

Овде нам је пошло за руком да непосредно одредимо функције $d(x,y)$ и $g(x,y)$, а по том функције $U(x)$ и $V(x)$, тако да је $U(x_0) = y(x_0) = V(x_0)$. Међутим, врло је ограничен број случајева када је ово могуће па треба тражити начин за одређивање функција $U(x)$ и $V(x)$ односно низа парова функција $\{U_n(x), V_n(x)\}$ $(n = 0, 1, 2, \ldots)$. Функције $U = U(x) = U_0(x) = U_0$ и $V = V(x) = V_0(x) = V_0$ можемо одредити користећи релацију (15) на следећи начин. – С обзиром да је, према релацији (15),

$$Y' - L\,Y \geqslant 0, \tag{28}$$

то се може ставити

$$Y' - L\,Y = |f(x, y_0)|, \tag{29}$$

одакле је, после интеграције од x_0 до x,

$$Y = \int_{x_0}^{x} e^{L(x-t)} \cdot |f(t, y_0)|\, dt. \tag{30}$$

Ако узмемо да је:

$$\left.\begin{aligned} V = V(x) = V_0(x) = V_0 = y_0 + Y, \\ U = U(x) = U_0(x) = U_0 = y_0 - Y \end{aligned}\right\} \quad (y_0 = \text{const.}), \tag{31}$$

биће

$$\left.\begin{aligned} V'_0 - f(x, V_0) \geqslant 0, \\ U'_0 - f(x, U_0) \leqslant 0 \end{aligned}\right\}. \tag{32}$$

Докажимо сада да су релације (32) тачне. Ради тога диференцирајмо једначине (31) и једначину (30), па имамо

$$\left.\begin{aligned} V'_0 &= Y' \\ U'_0 &= -Y' \\ Y' &= |f(x, y_0)| + LY. \end{aligned}\right\} \tag{33}$$

Образујмо сада разлике $V'_0 - f(x, V_0)$ и $U'_0 - f(x, U_0)$, па ће бити:

$$\begin{aligned} V'_0 - f(x, V_0) &= Y' - f(x, V_0) = |f(x, y_0)| + LY - f(x, y_0 + Y) = \\ &[|f(x, y_0)| - f(x, y_0)] + \{LY - [f(x, y_0 + Y) - f(x, y_0)]\} \geqslant 0. \end{aligned} \tag{34}$$

јер је израз у првој средњој загради позитиван, односно најмање једнак нули, а израз у другој средњој загради такође позитиван али по

апсолутној вредности, према Lipschitz-у, није већи од LY, те одтуда и тачпост релације (34);

$$U_0' - f(x, U_0) = -Y' - f(x,U_0) = -|f(x,y_0)| - LY - f(x, y_0 - Y) = \\ = \{[f(x,y_0) - f(x,y_0 - Y)] - LY\} - [f(x,y_0) + |f(x,y_0)|] \leqslant 0, \quad (35)$$

јер је израз у другој средњој загради позитиван односно најмање једнак нули, а израз у великој загради, из истих разлога као код релације (34), негативан, односно највише једнак нули, те отуда следи тачност релације (35). Дакле релације (31) дају нам прве апроксимације патрикуларног интеграла једначине $y' = f(x, y)$, односно први пар функција из низа парова $\{U_n(x), V_n(x)\}$ $(n = 0, 1, 2 \ldots)$, између којих се налази поменути интеграл у интервалу $[x_0, x_0 + a]$, који за $x = x_0$ постаје $y = y_0$. Функција $U = U(x) = U_0 = U_0(x)$ зове се доња апроксимација, а функција $V = V(x) = V_0 = V_0(x)$ зове се горња апроксимација партикуларног решења једначине $y' = f(x, y)$, под претпоставком да су испуњени услови из напред изложене теореме. Како се одређују остали парови функција: $\{U_1(x), V_1(x)\}$, $\{U_2(x), V_2(x)\}$, $\{U_3(x), U_3(x)\}, \ldots$, који респективно представљају све боље и боље апроксимације решења $y = y(x)$ једначине $y' = f(x, y)$, видећемо из следећег поглавља.

III. МЕТОДА ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ БОЉИХ АПРОКСИМАЦИЈА

Из претходног поглавља видели смо како се могу одредити функције $U(x) = U_0(x)$, и $V(x) = V_0(x)$, између којих се налази партикуларни интеграл једначине $y' = f(x, y)$, искористивши *теорему о диференцијалним неједначинама.* Чаплигин јој је дао назив *Основна теорема о диференцијалним неједнакостима.* С обзиром на то да су $U(x) = U_0(x)$ и $V(x) = V_0(x)$ доста грубе апроксимације партикуларног решења $y = y(x)$, указала се потреба за састављање бољих апроксимација, на пример апроксимација $\{U_1(x), V_1(x)\}$, $\{U_2(x), V_2(x)\}$, $\{U_3(x), V_3(x)\}, \ldots$, $\{U_n(x), V_n(x)\}, \ldots$, водећи рачуна да релација

$$U_0(x) \leqslant U_1(x) \leqslant U_2(x) \leqslant \ldots \leqslant U_n(x) \leqslant \ldots \leqslant y(x) \leqslant \ldots \leqslant V_n(x) \leqslant \\ \leqslant \ldots \leqslant V_2(x) \leqslant V_1(x) \leqslant V_0(x), \text{ за } x \in [x_0\, x_0 + a], \quad (36)$$

буде испуњена.

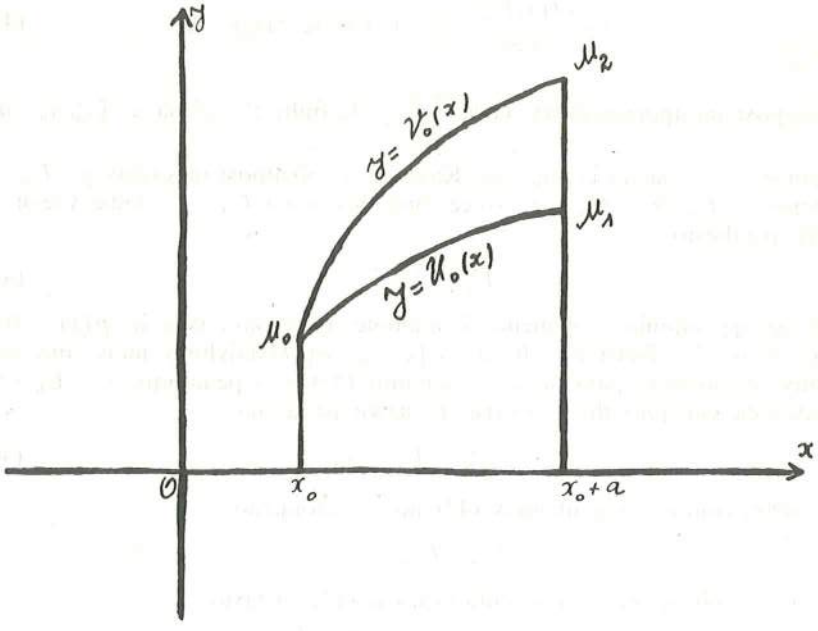
По академику С. А. Чаплигину, пошто одредимо $U_0(x)$ и $V_0(x)$ $(U_0(x) \leq y(x) \leqslant V_0(x)$, за $x_0 \leqslant x \leqslant x_0 + a)$, уз претпоставке теореме из поглавља II треба додати и претпоставку да $\dfrac{\partial^2 f}{\partial y^2}$ задржава сталан знак у области ограниченој: кривима $y = U_0(x), y = V_0(x)$ и правима $x = x_0$ и $x = x_0 + a$ (сл. 1).

Ако претпоставимо да је у области $M_0 M_1 M_2$ (сл. 1) $\dfrac{\partial^2 f}{\partial y^2} \geqslant 0$, тада, с обзиром на једначине (1) и релацију (2), имамо

$$y' = f(x, y), \tag{37}$$

$$U'_0 = d(x, U_0) = f(x, U_0) - p(x) \quad [p(x) \geqslant 0], \tag{38}$$

$$V'_0 = g(x, V_0) = f(x, V_0) + q(x) \quad [q(x) \geqslant 0.] \tag{39}$$

Сл. 1

Када од једначине (37) одузмемо једначину (38) и заменимо $y - U_0 = z$ односно $y' - U'_0 = z'$, добијамо

$$z' = f(x, y) - f(x, U_0) + p(x) \quad \text{односно}$$
$$z' = f(x, U_0 + z) - f(x, U_0) + p(x). \tag{40}$$

Како је по Таулор-овој формули

$$f(x, U_0 + z) - f(x), U_0) = z. \frac{\partial f(x, U_0)}{\partial y} + \frac{z^2}{2} \cdot \frac{\partial^2 f(x, \xi)}{\partial y^2}, \quad \text{где је} \quad U_0 \leqslant \xi \leqslant y,$$

то једначина (40) постаје

$$z' = z \cdot \frac{\partial f(x, U_0)}{\partial y} + \frac{z^2}{2} \cdot \frac{\partial^2 f(x, \xi)}{\partial y^2} + p(x). \tag{41}$$

Решење z једначине (41), при услову $z(x_0) = 0$, даје вредност коју треба сабрати са U_0 да се добије тражено решење $y(x)$. Међутим, једначина (41) је општа Riccati-ева обична диференцијална једнчина првог

реда, која се, као што је познато, не може решити помоћу квадратура ако се не зна бар један њен партикуларан интеграл. – Од овога се изузимају специјални случајеви поменуте једначине. Место једначине (41) узимамо редуковану једначину

$$\bar{z}' = \bar{z}' \cdot \frac{\partial f(x, U_0)}{\partial y} + p(x), \text{ где је } \bar{z}(x_0) = 0. \tag{42}$$

С обзиром на претпоставку да је $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \geqslant 0$, биће $z' \geqslant \bar{z}'$ за $x \in [x_0, x_9 + a]$,

а одавде $z \geqslant \bar{z}$ за $x \in [x_0, x_0 + a]$. Како је, с обзиром на смену $y - U_0 = z$ односно $y = U_0 + \bar{z} \geqslant U_0 + \bar{z}$, то се збир функција $U_0 + \bar{z}$ може узети за U_1, тј. имаћемо

$$U_1 = U_0 + \bar{z}, \tag{43}$$

Како је фукниција $\bar{z}$ решење једначине (42), код које је $p(x) \geqslant 0$ а $\bar{z}(x_0) = 0$, то ће бити $\bar{z} \geqslant 0$ за $x \in [x_0, x_0 + a]$. Имајући у виду ову чињеницу и водећи рачуна о једначини (43) и о релацији $y \geqslant U_0 \pm \bar{z}$, можемо са сигурношћу тврдити да важи релација

$$U_0 \leqslant U_1 \leqslant y. \tag{44}$$

Ако диференцирамо једначину (43) по x, добијамо

$$U'_1 = U'_0 + \bar{z}'$$

односно, с обзиром на једначине (38) и (42), имамо

$$U'_1 = f(x, U_0) - p(x) + \bar{z} \frac{\partial f(x, U_0)}{\partial y} + p(x)$$

односно, с обзиром на једначину (43), добијамо

$$U'_1 = f(x, U_0) + (U_1 - U_0) \frac{\partial f(x, U_0)}{ey}. \tag{45}$$

Диференцијална једначина (45) омогућава нам да непосредно одредимо функцију U_1 ако смо претходно одредили функцију $U = U_0$. Да бисмо одредили још бољу апроксимацију од U_1, тј. апроксимацију U_2, потребно је узети једначине

$$y' = f(x, y), \tag{46}$$

$$U'_1 = f(x, U_1) - p_1(x) \; [p_1(x) \geqslant 0]. \tag{47}$$

Када од једначине (46) одузмемо једначину (47); извршимо смену $y - U_1 = z_1$; применимо Taulor-ову формулу и одбацимо члан са z_1^2, добијамо редуковану диференцијалну једначину

$$\bar{z}'_1 = \bar{z}_1 \cdot \frac{\partial f(x, U_1)}{\partial y} + p_1(x), \tag{48}$$

где је, с обзиром на $\frac{\partial^2 f(x, \xi_1)}{\partial y^2} \geqslant 0$ $(U_1 \leqslant \xi_1 \leqslant y)$, $\bar{z}_1 \leqslant \bar{z}_1$ и $\bar{z}_1(x_0) = z_1(x_0) = 0$. Како је $y = U_1 + z_1$, то се може узети

$$U_2 = U_1 + \bar{z}_1, \tag{49}$$

јер је, с обзиром на $\bar{z}_1 \leqslant z_1$ и на чињеницу да је $\bar{z}_1 \geqslant 0$ (из истих разлога као код $\bar{z}$),

$$U_1 \leqslant U_2 \leqslant y. \tag{50}$$

Када диференцирамо једначиину (49) и, приликом свођења, водимо рачуна о једначинама (47), (48) и (49), добијамо

$$U'_2 = f(x, U_1) + (U_2 - U_1) \cdot \frac{\partial f(x, U_1)}{\partial x}. \tag{51}$$

Приметимо да се једначина (51) добија из једначине (45) када се индекси уз функцију U повећају за 1 (један). Дакле, поступак за одређивање U_2 је, у ствари, поновљени поступак одређивања U_1. – Овај поступак можемо неограничено поновити, те би, по методи индукције, за одређивање U_n добили једначину

$$U'_n = f(x, U_{n-1}) + (U_n - U_{n-1}) \cdot \frac{\partial f(x, U_{n-1})}{\partial y}. \tag{52}$$

Дајући броју n вредности $1, 2, 3, \cdots$, у једначини (52), добијамо диференцијалне једначине за одређивање U_1, U_2, U_3, итд. – Ово је био поступак за одређивање доњих апроксимација, а сада ћемо прећи на поступак за одређивање горњих апрнксимација.

За одређивање горње апроксимације V_1, поступићемо на следећи начин. Најпре ћемо одузети једначину (37) од једначине (39) и добити

$$V'_0 - y' = fx, V_0) - f(x, y) + q(x). \tag{53}$$

Сменом $V_0 - y = t$ односно $V'_0 - y' = t'$ у једнначини (53), добијамо

$$t' = f(x, V_0) - f(x, y) + q(x) \tag{54}$$

Једначина (54) може се написати у облику

$$t' = (V_0 - y) \cdot \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} +$$

$$+ \left[f(x, V_0) - f(x, y) - (V_0 - y) \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} \right] + q(x)$$

односно, с обзиром на смену $V_0 - y = t$, биће

$$t' = t \cdot \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} + (V_0 - y) \left[\frac{f(x, V_0) - f(x, y)}{V_0 - y} - \right.$$

$$\left. - \frac{f(x, V_0 - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} \right] + q(x).$$

Ако у последњој једначини изоставимо средњи члан њене десне стране и место t ставимо $\bar{t}$, добијамо диференцијалну једначину

$$\bar{t}' = \bar{t} \cdot \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} + q(x), \tag{55}$$

где је $\bar{t}(x_0) = 0$ и $\bar{t} \leqslant t$, за $x \in [x_0, x_0 + a]$, јер је израз

$$(V_0 - y) \cdot \left[\frac{f(x, V_0) - f(x, y)}{V_0 - y} - \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} \right] \geqslant 0. \tag{56}$$

Да бисмо показали тачност релације (56), довољно је да покажемо да њен део, који се налази у средњој загради, није мањи од нуле. – Овај ће услов бити испуњен ако је функција

$$\alpha(y) = \frac{f(x, V_0) - f(x, y)}{V_0 - y} \tag{57}$$

монотоно неопадајућа. Заиста, диференцирањем једначине (57) по y, добијамо

$$\alpha'(y) = \frac{-\frac{\partial f(x, y)}{\partial y}(V_0 - y) + f(x, V_0 - f(x, y)}{(V_0 - y)^2}$$

односно

$$\alpha'(y) = \frac{1}{V_0 - y} \left[-\frac{\partial f(x, y)}{\partial y} + \frac{f(x, V_0) - f(x, y)}{V_0 - y} \right]$$

односно, применом Lagrange-ове теореме на други члан у средњој загради, добијамо

$$\alpha'(y) = \frac{1}{V_0 - y} \left[-\frac{\partial f(x, y)}{\partial y} + \frac{(V_0 - y) \cdot \frac{\partial f(x, \eta)}{\partial y}}{(V_0 - y)} \right] \quad (y \leqslant \eta \leqslant V_0)$$

односно

$$\alpha'(y) = \frac{1}{V_0 - y} \cdot \left[\frac{\partial f(x, \eta)}{\partial y} - \frac{\partial f(x, y)}{\partial y} \right]. \tag{58}$$

Ако на десну страну једначине (58) применимо Lagrenge-ову теорему, добијамо

$$\alpha'(y) = \frac{\eta - y}{V_0 - y} \cdot \frac{\partial^2 f(x, \eta_1)}{\partial y^2} \geqslant 0, \tag{59}$$

$$(y \leqslant \eta_1 \leqslant \eta \leqslant V_0)$$

јер је по претпоставци $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \geqslant 0$ у области $M_0 M_1 M_2$ (сл. 1).

Релација (59) показује да је функција $\alpha(y)$ монотопно неопадајућа, па је, за $y - U_0 \geqslant 0$, и $\alpha(y) - \alpha(U_0) \geqslant 0$ односно

$$\frac{f(x, V_0) - f(x, y)}{V_0 - y} - \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} \geqslant 0.$$

Како је $V_0 - y \geqslant 0$, то је релација (56) тачна.
Вратимо се сада на одређивање апроксимације V_1. С обзиром да је $V_0 - t = y$, то се може узети $V_0 - \bar{t} = V_1$, јер је испуњен услов $y \leqslant V_1 \leqslant V_0$, за $x \in [x_0, x_0 + a]$. Како је даље $V'_1 = V'_0 - \bar{t}'$, биће, водећи рачуна о једначинама (39) и (55),

$$V'_1 = f(x, V_0) + q(x) - \bar{t} \cdot \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0} - q(x)$$

односно, имајући у виду да је $\bar{t} = V_0 - V_1$, добијамо

$$V'_1 = f(x, V_0) - (V_0 - V_1) \cdot \frac{f(x, V_0) - f(x, U_0)}{V_0 - U_0}. \tag{60}$$

За одређивање апроксимације V_2, користићемо једначину $V'_1 = f(x, V_1) + q_1(x)\,[q_1(x) \geqslant 0]$ и једначину $y' = f(x, y)$, понављајући исти поступак као при одређивању апроксимације V_1, добићемо да је

$$V'_2 = f(x, V_1) - (V_1 - V_2) \frac{f(x, V_1) - f(x, U_1)}{V_1 - U_1}. \tag{61}$$

Ако поступак поновимо n-пута добијамо

$$V'_n = f(x, V_{n-1}) - (V_{n-1} - V_n) \frac{f(x, V_{n-1}) - f(x, U_{n-1})}{V_{n-1} - U_{n-1}}. \tag{62}$$

Интегралећи једначине (51) и (62) добијамо $U_n(x)$ и $V_n(x)$, па можемо ставити $y(x) \approx U_n(x)$ или $y(x) \approx V_n(x)$. Грешка коју при овоме чинимо је и у једном и у другом случају мања од апсолутне вредности разлике, тј.

$$g_n(x) < |V_n(x) - U_n(x)| < \varepsilon \quad (\varepsilon > 0). \tag{63}$$

Вреди напоменути да интеграција једначина (52) и (62) није увек могућа.

У случају да је $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \leqslant 0$, поредак операција биће обрнут, тј. једначина (62) даје доње апроксимације а једначина (52) горње. — Овај начин одређивања доњих и горњих бољих апроксимација има тај недостатак што захтева да $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2}$ задржава сталан знак у посматраној области. Ме-

ћутим, постоји начин код којег поменути услов није потребан, тј. који је ослобођен овог недостатка, а који се заснива на следећој теореми.—

Нека су функције $d(x,y)$; $f(x,y)$; $g(x,y)$; $U(x)=U_0(x)$; $y(x)$ и $V(x)=V_0(x)$ *дефинсане као у теореми о диференцијалним неједначинама (поглавље II), тада ће функије*

$$\left.\begin{aligned} U_1(x) &= U_0(x) - \int_{x_0}^{x} e^{L(t-x)}\cdot k(t)\,dt, \\ V_1(x) &= V_0(x) - \int_{x_0}^{x} e^{L(t-x)}\cdot h(t)\,dt, \end{aligned}\right\} \tag{64}$$

где је

$$\left.\begin{aligned} k(t)&=U'_0(t)-f[t,U_0(t)]\leqslant 0,\\ h(t)&=V'_0(t)-f[t,V_0(t)]\geqslant 0 \end{aligned}\right\} \tag{65}$$

а L Lipschitz-ова константа за функцију $f(x,y)$, *представљи доњу и горњу болу апроксимацију решења једначине* $y'=f(x,y)$, *и задовољаваће релацију*

$$U_0(x)\leqslant U_1(x)\leqslant y(x)\leqslant V_1(x)\leqslant V_0(x),\ \text{за}\ x\in[x_0\,x_0+a]. \tag{66}$$

Доказ.

С обзиром да је $k(t)\leqslant 0$ а $h(t)\geqslant 0$, из релација (64) следи

$$U_0(x)\leqslant U_1(x)\ \text{и}\ V_1(x)\leqslant V_0(x). \tag{67}$$

Да би смо показали да је $U_1(x)\leqslant y(x)\leqslant V_1(x)$, формирајмо разлике

$$\left.\begin{aligned} &U'_1(x)-f[x,U_1(x)],\\ &V'_1(x)-f[x,V_1(x)] \end{aligned}\right\} \tag{68}$$

и докажимо да прва из скупа разлика (68) није позитивна а друга није негативна Дакле је:

$$U'_1(x)-f[x,U_1(x)] = U'_0(x)-k(x)+L\int_{x_0}^{x} e^{-L(t-x)}\cdot k(t)\,dt - f[x,U_1(x)] =$$

$$=f[x,U_0(x)]+L\cdot[U_0(x)-U_1(x)]-f[x,U_1(x)]=\{f[x,U_0(x)]-$$
$$-f[x,U_1(x)]\}+L[U_0(x)-U_1(x)]\leqslant 0;$$

$$V'_1(x)-f[x,V_1(x)]=V'_0(x)-h(x)+L\int_{x_0}^{x} e^{-L(t-x)}\cdot h(t)\,dt-f[x,V_1(x)]=$$

$$=f[x,V_0(x)+L[V_0(x)-V_1(x)]-f[x,V_1(x)]=\{f[x,V_0(x)]-f[x,V_1(x)]+$$
$$+L[V_0(x)-V_1(x)]\geqslant 0.$$

Како је $y' = f(x, y)$, а показали смо да је $U'_1 \leqslant f(x, U_1)$ и $V'_1 \geqslant f(x, V_1)$, то је $U'_1 \leqslant y' \leqslant V'_1$, па ће, на основу Теореме о диференцијалним неједначинама, бити

$U_1(x) \leqslant y(x) \leqslant V_1(x)$. за $x \in [x_0, x_0 + a]$. чиме је теорема доказана. Процес одређивања даљих бољих апроксимација може се, са теоријске тачке гледишта, неограничено продужити, те ћемо, у вези са поменутим, доказати следећу теорему. –

Нека су функције $d(x, y)$; $f(x, y)$; $g(x,y)$; $U(x) = U_0(x)$; $y(x)$ и $V(x) = V_0(x)$ *дефинисане као у теореми о диференцијалним неједначинама (поглавље II), функције*

$$\left.\begin{aligned} U_n(x) &= U_{n-1}(x) - \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot k_{n-1}(t)\, dt, \\ V_n(x) &= V_{n-1}(x) - \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt \end{aligned}\right\} \quad (n = 1, 2, 3, \ldots) \tag{69}$$

представљају доњу и горњу $(n+1)$ *– и апроксимацију партикуларног решења једначине* $y' = f(x, y)$ *и униформно конфергирају ка* $y(x)$ *кад* n *неограничено расте, за* $x \in [x_0\, x_0 + a]$.

Пре него пређемо на доказ претходне теореме, напомињемо да функције $U_n(x)$ и $V_n(x)$ $(n = 0, 1, 2, \ldots)$ не могу изићи из области $M_0 M_1 M_2$ (сл. 1). Даље напомињемо да је у једначинама (69):

$$\left.\begin{aligned} k_{n-1}(t) &= U'_{n-1}(t) - f[t, U_{n-1}(t)], \\ h_{n-1}(t) &= V'_{n-1}(t) - f[t, V_{n-1}(t)] \end{aligned}\right\} \quad (n = 1, 2, 3, \ldots)$$

при чему треба имати у виду да је $k_0(t) = k(t)$ и $h_0(t) = h(t)$.

Доказ. – Како је

$$V_n(x) = V_0(x) + [V_1(x) - V_0(x)] + [V_2(x) - V_1(x)] + \ldots + [V_n(x) - V_{n-1}(x)], \tag{70}$$

то низ $\{V_n(x)\}$ униформно конвергира ако ред

$$V_0(x) + \sum_{n=1}^{\infty} [V_n(x) - V_{n-1}(x)] \tag{71}$$

униформно конвергира. С обзиром да је

$$V_n(x) - V_{n-1}(x) = -\int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt, \tag{72}$$

тада ред (71) постаје

$$V_0(x) - \sum_{n=1}^{\infty} \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt$$

односно

$$V_0(x) - \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot \left[\sum_{n=1}^{\infty} h_{n-1}(t) \right] dt$$

односно

$$V_0(x) - \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot [h_0(t) + h_1(t) + h_2(t) + \ldots] \cdot dt. \tag{73}$$

Ред (73) биће униформно конвергентан ако униформно конвергира ред

$$h_0(x) + h_1(x) + h_2(x) + \ldots + h_n(x) + \ldots \tag{74}$$

Ако диференцирамо другу од релација (69), добијамо

$$V'_n(x) = V'_{n-1}(x) - h_{n-1}(x) + L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt. \tag{75}$$

С обзиром да је
$V'_n(x) = h_n(x) + f[x, V_n(x)]$ и $h_{n-1}(x) = V'_{n-1}(x) - f[x, V_{n-1}(x)]$, онда, после смене $V'_n(x)$ и $h_{n-1}(x)$ у (75), добијамо

$$h_n(x) + f[x, V_n(x)] = V'_{n-1}(x) - V'_{n-1}(x) + f[x, V_{n-1}(x)] +$$

$$+ L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt$$

односно

$$h_n(x) = f[x, V_{n-1}(x)] - f[x, V_n(x)] + L \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt. \tag{76}$$

Како је према Lipschitz-y

$$|f[x, V_{n-1}(x)] - f[x, V_n(x)]| \leqslant L\, |V_{n-1}(x) - V_n(x)| =$$

$$= L \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt,$$

тада ће бити

$$h_n(x) \leqslant L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt + L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt$$

односно

$$h_n(x) \leqslant 2L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot h_{n-1}(t)\, dt. \tag{77}$$

Ако ставимо

$$H_n(x) = 2L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot H_{n-1}(t)\, dt,$$

тада ће бити

$$h_n(x) \leqslant H_n(x),$$

а ред

$$\sum_{n=0}^{\infty} H_n(x)$$

маројантан у односу на ред

$$\sum_{n=0}^{\infty} h_n(x).$$

Испитајмо, дакле, ред

$$\sum_{n=0}^{\infty} H_n(x) = H_0(x) + H_1(x) + H_2(x) + \ldots + H_n(x) + \ldots \tag{78}$$

Да бисмо испитали ред (78), можемо узети

$$H_0(x) = h_0(x) \leqslant M, \text{ за } x \in [x_0, +a]\ (M > 0),$$

где је M горња међа функције $h_0(x)$ у посматраном интервалу, па ће очевидно бити

$$H_0(t) \leqslant M. \tag{79}$$

С обзиром на релацију

$$H_n(x) = 2L \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot H_{n-1}(t)\, dt \tag{80}$$

и на чињеницу да је

$$e^{-L(x-t)} \leqslant 1, \text{ за } x_0 \leqslant t \leqslant x,$$

то сам овај доказ модификовао и дао у нешто измењеном облику од оног што се налази код И. С. Берјозина и Н. П. Жидкова, па ће бити

$$H_1(x) = 2L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot H_0(t)\, dt \leqslant 2L \cdot M \cdot \int_{x_0}^{x} dt \leqslant 2L \cdot M \frac{x-x_0}{1!}$$

односно

$$H_1(t) \leqslant (2L) \cdot M \cdot \frac{t-x_0}{1!};$$

$$H_2(x) = 2L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot H_1(t)\, dt \leqslant 2L \cdot \int_{x_0}^{x} 1 \cdot (2L) \cdot M \cdot \frac{t-x_0}{1!}\, dt =$$

$$= (2L)^2 \cdot M \cdot \frac{(x-x_0)^2}{2!}$$

односно

$$H_2(t) \leqslant (2L)^2 \cdot M \cdot \frac{(t-x_0)^2}{2!};$$

$$H_3(x) = 2L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot H_2(t)\, dt \leqslant 2L \int_{x_0}^{x} 1 \cdot (2L)^2 \cdot M \cdot \frac{(t-x_0)^2}{2!}\, dt =$$

$$= (2L)^3 \cdot M \cdot \frac{(x-x_0)^3}{3!}$$

односно

$$H_3(t) \leqslant (2L)^3 \cdot M \cdot \frac{(t-x_0)^3}{3!}$$

Ако претпоставимо да је

$$H_n(x) \leqslant (2L)^n \cdot M \cdot \frac{(x-x_0)^n}{n!}$$

односно

$$H_n(t) \leqslant (2L)^n \cdot M \cdot \frac{(t-x_0)^n}{n!},$$

онда ће, с обзиром на релацију (80), бити

$$H_{n+1}(x) = 2L \cdot \int_{x_0}^{x} e^{-L(x-t)} \cdot H_n(t)\, dt \leqslant 2L \int_{x_0}^{x} 1 \cdot (2L)^n \cdot M \cdot \frac{(t-x_0)^n}{n!}\, dt =$$

$$= (2L)^{n+1} \cdot M \cdot \frac{(x-x_0)^{n+1}}{(n+1)!}.$$

Дакле је, за $x_0 \leqslant x \leqslant x_0 + a$, задовољена релација

$$H_n(x) \leqslant (2L)^n \cdot M \cdot \frac{(x-x_0)^n}{n!} \leqslant M \cdot \frac{(2La)^n}{n!}, \text{ за свако } n = 0, 1, 2, \cdots$$

Како је

$$\sum_{n=0}^{\infty} h_n(x) \leqslant \sum_{n=0}^{\infty} H_n(x) \leqslant M \cdot \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(2La)^n}{n!}$$

и како ред

$$M \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(2La)^n}{n!}$$

конвергира, тада, по Weierstrass-овом критеријуму, униформно конвергира ред (74). Дакле, ред (71) униформно конвергира, што повлачи и униформну конвергенцију низа $\{V_n(x)\}$ некој непрекидној функцији $Y(x)$. На исти начин може се показати да и низ $\{U_n(x)\}$ униформно конвергира непрекидној функцији $Y(x)$ са доње стране. Сада треба доказати да је функција $Y(x)$ решење једначине

$$Y' = f(x, Y). \tag{81}$$

С нбзиром на то да је

$$V'_n(x) = f[x, V_n(x)] + h_n(x),$$

тада ће, после интеграције од x_0 до x, бити

$$V_n(x) - V_n(x_0) = \int_{x_0}^{x} f[t, V_n(t)]\, dt + \int_{x_0}^{x} h_n(t)\, dt. \tag{82}$$

Посматрајмо стога релацију

$$V_n - Y + \int_{x_0}^{x} [f(t, Y) - f(t, V_n)]\, dt - \int_{x_0}^{x} h_n(t)\, dt = d_n(x). \tag{83}$$

Како V_n униформно конвергира ка Y, а $h_n(x)$ тежи ка нули кад n неограничено расте, то $d_n(x)$ униформно тежи ка нули.

Из релације (82) имамо

$$\int_{x_0}^{x} h_n(t)\,dt = V_n(x) - V_n(x_0) - \int_{x_0}^{x} f(t., V_n)\,dt, \tag{84}$$

те сменом у (83), добијамо

$$V_n(x) - Y + \int_{x_0}^{x} f(t, Y)\,dt - \int_{x_0}^{x} f(t, V_n)\,dt - V_n(x) + V_n(x_0) +$$

$$+ \int_{x_0}^{x} f(t, V_n)\,dt = d_n(x)$$

односно

$$- Y + \int_{x_0}^{x} f(t, Y)\,dt + V_n(x_0) - d_n(x). \tag{85}$$

Из релације (85) следи релација

$$Y(x) = \int_{x_0}^{x} f(t, Y)\,dt + V_n(x_0) - d_n(x). \tag{86}$$

Како је, за свако $n = 0, 1, 2, \ldots, V_n(x_0) = y_0$, а $d_n(x) \to 0$ а кад $n \to \infty$, то релација (86) постаје

$$Y(x) = \int_{x_0}^{x} f(t, Y)\,dt + Y_0. \tag{87}$$

Израз (87) показује да је функција $Y(x)$ решење једначине (81), па је, према теореми о јединствености решења диференцијалне једначине, $Y(x) = y(x)$.

Вратимо се сада на једначину $y' = x^2 + y^2$ и потражимо боље апроксимације, $U_1(x)$ и $V_1(x)$, њеног решења $y(x)$, за $x \in [0, 1]$, које задовољава почетни услов $y(0) = 0$.
На страни 254 нашли смо да је:

$$U(x) = U_0(x) = \frac{x^3}{3}, V(x) = V_0(x) = tgx$$

и

$$\frac{x^3}{3} \leqslant y(x) \leqslant tgx, \text{ за } x \in [0, 1].$$

Према једначинама (45) и (60) биће

$$U'_1 = x^2 + \left(\frac{x^3}{3}\right)^2 + \left(U_1 - \frac{x^3}{3}\right) \cdot 2 \cdot \frac{x^3}{3}, \tag{89}$$

$$V'_1 = x^2 + tg^2 x - (tgx - V_1) \cdot \frac{x^2 + tg^2 x - x^2 - \left(\frac{x^3}{3}\right)^2}{tgx - \frac{x^3}{3}}, \tag{89}$$

јер је у нашем случају $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = 2 > 0$.

Решењем једначине (88), добијамо

$$U_1(x) = e^{\frac{x^4}{6}} \left(\int_0^x x^2 e^{-\frac{x^4}{6}} \cdot dx - \frac{1}{9} \cdot \int_0^x x^6 e^{-\frac{x^4}{6}} \cdot dx \right). \tag{90}$$

С обзиром да је

$$\int_0^x x^2 e^{-\frac{x^4}{6}} \cdot dx = \frac{x^3}{3} \cdot e^{-\frac{x^4}{6}} + \frac{2}{9} \int_0^x x^6 e^{-\frac{x^4}{6}} \cdot dx, \tag{91}$$

то заменом у (90), добијамо

$$U_1(x) = \frac{x^3}{3} + \frac{e^{\frac{x^4}{6}}}{9} \cdot \int_0^x x^6 e^{-\frac{x^4}{6}} \cdot dx. \tag{92}$$

Решењем једначине (89), добија се

$$V_1(x) = \frac{e^{\frac{x^4}{12}}}{cosx} \left(\int_0^x x^2 e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot cosx dx - \int_0^x \frac{x^3}{3} \cdot e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot sinx dx \right). \tag{93}$$

Како је

$$\int_0^x \frac{x^3}{3} \cdot e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot sinx dx = -e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot sinx + \int_0^x e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot cosx dx, \tag{94}$$

тада заменом (94) у (93), добијамо

$$V_1(x) = tgx - \frac{e^{\frac{x^4}{12}}}{cosx} \int_0^x (1 - x^2) \cdot e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot cosx dx. \tag{95}$$

Очевидно да је задовољена релација

$$\frac{x^3}{3} \leqslant \frac{x^3}{3} + \frac{e^{\frac{x^4}{6}}}{9} \int_0^x x^6 e^{-\frac{x^4}{6}} \cdot dx \leqslant tgx - \frac{e^{\frac{x^4}{12}}}{cosx} \int_0^x (1-x^2)\, e^{-\frac{x^4}{12}} \cdot cosx \cdot dx \leqslant tgx,$$

за $x \in [0, 1]$.

Ако $U_1(x)$ и $V_1(x)$ одредимо по методи која не захтева задржавање сталног знака парцијалног извода $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2}$ у посматраној области, према релацијама (64), имаћемо

$$U_1(x) = \frac{x^3}{3} - \int_0^x e^{L(t-x)} \cdot k(t)\, dt, \tag{96}$$

$$V_1(x) = tgx - \int_0^x e^{L(t-x)} \cdot h(t)\, dt. \tag{97}$$

Како је, према релацијама (65), у овом примеру

$$k(t) = -\frac{t^6}{9}, \tag{98}$$

$$h(t) = \frac{1 - sin^2 t - t^2 cos^2 t}{cos^2 t}, \tag{99}$$

а у посматраној области $R = \{0 \leqslant x \leqslant 1; 0 \leqslant y \leqslant 1\}$ Lipschitz-ова константа $L = 2$, биће

$$U_1(x) = \frac{x^3}{3} + \frac{1}{9} \int_0^x e^{2(t-x)} \cdot t^6\, dt, \tag{100}$$

$$V_1(x) = tgx - \int_0^x \frac{1 - sin^2 t - t^2 cos^2 t}{cos^2 t} \cdot e^{2(t-x)} \cdot dt. \tag{101}$$

Релација (101) може се упростити, па ће бити

$$V_1(x) = tgx - \int_0^x (1-t^2) \cdot e^{2(t-x)} \cdot dt. \tag{102}$$

У овом примеру је

$$U_0(x) = \frac{x^3}{3} \quad \text{а} \quad V_0(x) = tgx,$$

међутим можемо узети, према релацијама (31), да је

$$U_0(x) = 0 - \int_0^x e^{L(x-t)} \cdot |f(t, y_0)| \cdot dt, \tag{103}$$

$$V_0(x) = 0 + \int_0^x e^{L(x-t)} \cdot |f(t, y_0)| \cdot dt. \tag{104}$$

У нашем примеру је, за област $R = \{0 \leqslant x \leqslant 1; 0 \leqslant y \leqslant 1\}$, $L = 2$, а

$$f(t, y_0) = t^2 + 0^2 = t^2,$$

па ће бити

$$U_0(x) = -\int_0^x e^{2(x-t)} \cdot t^2 \, dt, \tag{105}$$

$$V_0(x) = \int_0^x e^{2(x-t)} \cdot t^2 \, dt. \tag{106}$$

Интеграцијом десних страна једначина (105) и (106) добијамо

$$U_0(x) = \frac{1}{4}(2x^2 + 2x + 1 - e^{2x}), \tag{107}$$

$$V_0(x) = \frac{1}{4}(e^{2x} - 2x^2 - 2x - 1). \tag{108}$$

Очевидно да су функције (107) и (108) компликованије од функција $\frac{x^3}{3}$ и tgx, те би и одређивање даљих бољих апроксимација било компликованије.

Када је одређивање функција $U_0(x)$ и $V_0(x)$ компликовано, онда је згодно поступити на следећи начин.

Нека је дата једначина $y' = f(x, y)$, која задовољава почетни услов $y(x_0) = y_0$. Ако је функција $f(x, y)$ непрекидна у области $R = \{x_0 \leqslant x \leqslant a;\ |y - y_0| \leqslant b\}$ и задовољава Lipschitz-ов услов, тада ће бити

$$m \leqslant y' \leqslant M$$

односно

$$m(x-x) \leqslant \int_{x_0}^{x} y'\,dx \leqslant M(x-x_0)$$

односно

$$y_0 + m(x-x_0) \leqslant y_0 + \int_{x_0}^{x} f(x,y)\,dx \leqslant y_0 + M(x-x_0)$$

односно

$$y_0 + m(x-x_0) \leqslant y(x) \leqslant y_0 + M(x-x_0). \tag{109}$$

Релација (109) показује да можемо узети

$$U_0(x) = y_0 + m(x-x_0), \tag{110}$$

$$V_0(x) = y_0 + M(x-x_0), \tag{111}$$

јер су испуњени услови $U_0(x_0) = y(x_0) = V_0(x_0) = y_0$ и

$$U'_0(x) - f[x, U_0(x)] \leqslant 0, \tag{112}$$

$$V'_0(x) - f[x, V_0(x)] \geqslant 0. \tag{113}$$

Узмимо сада Riccati-еву диференцијалну једначину облика

$$y' = f(x)\,y^2 + \varphi(x)\,y + \psi(x). \tag{114}$$

Познато је да се једначина (114) може трансформисати на облик

$$y' = \theta(x) - y^2 = F(x,y) \tag{115}$$

Како је код једначине (115) парцијални извод $\frac{\partial^2 F}{\partial y^2} = -2$, то ће нам једначина (52) одређивати горње а једначина (62) доње апроксимације партикуларног интеграла једначине (115). Собзиром да је, у нашем случаји, $F(x, U_{n-1}) = \theta(x) - U_{n-1}^2$ и $\frac{\partial F(x, U_{n-1})}{\partial y} = -2U_{n-1}$, тада сменом у једначини (52), после свођења, добијамо

$$U'_n + 2U_{n-1}U_n - \theta(x) - U_{n-1}^2 = 0. \tag{116}$$

Имајући у виду да је $F(x, V_{n-1}) = \theta(x) - V_{n-1}^2$ и $\frac{F(x), V_{n-1}) - F(x, U_{n-1})}{V_{n-1} - U_{n-1}} = -(V_{n-1} + U_{n-1})$, тада, после смене и свођења једначине (62), добијамо

$$V'_n + (V_{n-1} + U_{n-1})V_n - \theta(x) - U_{n-1}V_{n-1} = 0. \tag{117}$$

Једначине (116) и (117), по непознатим функцијама U_n и V_n, одређују респективно горње и доње апроксимације партикуларног интеграла једначине (115), разуме се само под претпоставком да функција $\theta(x) - y^2 = F(x,y)$ испуњава услове теореме докасане у поглављу II овог

рада и да је $V_n(x_0)=y(x_0)=U_n(x_0)$. Приметимо да су (116) и (117) обичне линеарне диференцијалне једначине првог реда по непознатим функцијама U_n и V_n, које се могу експлицитно изразити у зависности интеграла фрнкција $\theta(x)$, U_{n-1} и V_{n-1}.
Што се тиче квадратура, то зависи од облика функција које фигуришу под знацима интеграла.

IV ЧАПЛИГИН-ОВА МЕТОДА ЗА ПРИБЛИЖНО РЕШАВАЊЕ ОБИЧНИХ ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИХ ЈЕДНАЧИНА ДРУГОГ И ВИШЕГ РЕДА

а) Обична линеарна диференцијална једначина другог реда
Узмимо једначину облика

$$y''+a_1y'+a_2y+a_3=0. \tag{118}$$

За једначину (118) $y(x)$ је њено решење, а коефициенти a_1, a_2, a_3 функције аргумента x. У вези с поменутом једначином доказаћемо следећу теорему. – *Нека решење једначине (118) задовољава почетне услове* $y(x_0)=y_0$ и $y'(x_0)=y'_0$, *где су коефициенти* $a_1, a_2\, a_3$ *непрекидне функција у неком интервалу* $[a, b]$ *који садржи тачку* $x=x_0$. *Уз ово додајмо и услов, да функција* a_1 *буде непрекидно диференцијабилна у поменутом интервалу. Ако смо, даље, нашли такве функције* $U=U(x)$ *и* $V=V(x)$ *које имају други извод у интервалу* $[a, b]$; *задовољавају неједначине*

$$U''+a_1U'+a_2U+a_3<0, \tag{119}$$

$$V''+a_1V'+a_2V+a_3>0 \tag{120}$$

и почетне услове

$$\left.\begin{aligned} U(x_0)=y(x_0)=V(x_0)=y_0,\\ U'(x_0)=y'(x_0)=V'(x_0)=y_0'\end{aligned}\right\} \tag{121}$$

тада ће, с обзиром да је

$$U''(x_0)<y''(x_0)<V''(x_0), \tag{122}$$

бити задовољена релација

$$U(x)<y(x)<V(x), \text{ за } x>x_0, \text{ у близини тачке } x_0\text{[2]}. \tag{123}$$

Доказ. – Када од једначине (118) одузмемо неједначину (119), добијамо

$$y''-U''+a_1(y'-U')+a_2(y-U)>0. \tag{124}$$

Сменом $a=-b_1$ и $a_2=-b_2$ у неједначини (124), добијамо

$$y''-U''-b_1(y'-U')-b_2(y-U)>0. \tag{125}$$

Неједначину (125) можемо написати у облику

$$y''-U''+\varphi(y'-U')-(\varphi+b_1)\cdot(y'-U')-b_2(y-U>0. \tag{126}$$

Уведену функцију $\varphi=\varphi(x)$ можемо одредити тако да буде испуњен услов

[2]) С. А. Чаплыгин, Новый метод приближенного интегрирования дифференциальных уравнений, глава I, параграф 4

$$\left.\begin{aligned} &\frac{d}{dx}[(\varphi+b_1)\cdot\lambda]=b_2\cdot\lambda,\\ &\lambda=e^{\int_{x_0}^{x}\varphi dx}. \end{aligned}\right\} \tag{127}$$

Ако неједначину (126) помножимо са λ, добијамо

$$\lambda(y''-U'')+\lambda\cdot\varphi\cdot(y'-U')-\lambda(\varphi+b_1)\cdot(y'-U')-b_2\cdot\lambda(y-U)>0. \tag{128}$$

Неједначина (128) може се написати у облику

$$[\lambda(y'-U')-\lambda(\varphi+b_1)(y-U)]'>0, \tag{129}$$

јер је, из услова (127)

$$\lambda'=\varphi\cdot\lambda, \tag{130}$$

$$\varphi'+b'_1+\varphi(\varphi+b_1)=b_2. \tag{131}$$

Када неједначину (129) помножимо са dx и интегралимо у границама од x_0 до x, после деобе са λ, добијамо

$$y'-U'-(\varphi+b_1)\cdot(y-U)>0. \tag{132}$$

Према теореми о диференцијалним неједначинама, која је доказана у поглављу II, из неједначине (132) следи неједначина

$$U<y, \text{ за } x>x_0, \text{ у близини тачке } x_0. \tag{133}$$

На исти начин се може доказати и неједначина

$$y<V, \text{ у близини тачке } x_0, \text{ за } x>x_0. \tag{134}$$

Како се и за $x<x_0$, у близини тачке x_0, такође могу доказати неједначине (133) и (134), то релација (123) важи за свако x у околини тачке x_0. С обзиром на ово, функција $U=U(x)$ је доња а $V=V(x)$ је горња апроксимација партикуларног интеграла $y=y(x)$ једначине (118) у близини тачке x_0. Што се тиче питања да ли релација (123) важи у читавом интервалу $[a,b]$, онда се може дати овакав одговор. Релација (123) важи све дотле док је интеграциони чинилац λ позитиван, што зависи од функције φ. Док је функција φ коначна, интеграциони чинилац λ остаје позитиван. Међутим, кад функција φ постане неограничено велика, интеграциони чинилац λ може да промени знак. Вредности аргумента x, за које функција φ постаје бесконачна, су полови функције φ. Иначе, ову функцију одређујемо из једначине (131) односно из једначине

$$\varphi' + \varphi^2 + b_1 \cdot \varphi + b'_1 - b_2 = 0. \tag{135}$$

која је, као што знамо, Riccati-ева диференцијална једначина првог реда по функцији φ. Што се тиче функције λ, она задовољава једначину

$$\lambda'' + (b_1 \cdot \lambda)' - b_2 \cdot \lambda = 0, \tag{136}$$

јер је ова једначина последица множења једначине (135) са λ.

б) Обична линеарна диференцијална једначина *n-tog* реда

Узмимо једначину облика

$$y^{(n)} + a_1 y^{(n-1)} + a_2 y^{(n-2)} + \cdots + a_n y + a_{n+1} = 0. \tag{137}$$

У вези са једначином (137) доказаћемо следећу теорему. – *Нека је $y(x)$ решење једначине (137), које задовољава почетне услове*

$$y(x_0) = y_0, y'(x_0) = y'_0, y''(x_0) = y''_0, \cdots, y^{(n-1)}(x_0) = y_0^{(n-1)}. \tag{138}$$

Претпоставимо да су решење $y(x)$ и његови изводи до реда n коначни и непрекидни у интервалу (x_0, x) $(x_0 < x)$. Нека су, даље, функције $a_1, a_2, \ldots, a_{n-1}$ непрекидно диференцијабилне, а функција a_n непрекидна у интервалу (x_0, x), тада ће за функције $U = U(x)$ и $V = V(x)$, које задовољавају неједначине

$$U^{(n)} + a_1 U^{(n-1)} + a_2 U^{(n-2)} + \cdots + a_n U + a_{n+1} < 0, \tag{139}$$

$$V^{(n)} + a_1 V^{(n-1)} + a_2 V^{(n-2)} + \cdots + a_n V + a_{n+1} > 0, \tag{140}$$

почетне услове

$U(x_0) = y(x_0) = V(x_0) = y_0, U'(x_0) = y'(x_0) = V'(x_0) = y'_0, \cdots, U^{(n-1)}(x_0) = y^{(n-1)}(x_0) = V^{(n-1)}(x_0) = y_0^{(n-1)}$ *и имају иста својства као решење $y(x)$ у интервалу (x_0, x), бити испуњена релација*

$$U(x) < y(x) < V(x), \tag{141}$$

за $x > x_0$, у близини тачке x_0.

Доказ. – Када од неједначине (140) одузмемо једначину (137), добијамо

$$V^{(n)} - y^{(n)} + a_1[V^{(n-1)} - y^{(n-1)}] + a_2[V^{(n-2)} - y^{(n-2)}] + \cdots + a_n(V - y) > 0. \tag{142}$$

Сменом $a_1 = -b_1, a_2 = -b_2, \cdots, a_n = -b_n$ у неједначини (142), добијамо

$$V^{(n)} - y^{(n)} - b_1[V^{(n-1)} - y^{(n-1)}] - b_2[V^{(n-2)} - y^{(n-2)}] - \cdots - b_n(V - y) > 0. \tag{143}$$

Неједначину (143) можемо написати у облику

$$V^{(n)} - y^{(n)} + \varphi[V^{(n-1)} - y^{(n-1)}][-(\varphi + b_1) \cdot [V^{(n-1)} - y^{(n-1)}] + \varphi_1[V^{(n-2)} - y^{(n-2)}] - (\varphi_1 + b_2) \cdot [V^{(n-2)} - y^{(n-2)}] + \cdots - (\varphi_{n-2} + b_{n-1}))V' - y') - b_n(V - y) > 0. \tag{144}$$

Функције $\varphi, \varphi_1, \varphi_2, \cdots, \varphi_{n-2}$ одредимо тако да буду испуњени следећи Услови:

$$\left.\begin{aligned}
\frac{d}{dx}[\lambda(\varphi+b_1)] &= -\varphi_1\cdot\lambda \\
\frac{d}{dx}[\lambda(\varphi_1+b_2)] &= -\varphi_2\cdot\lambda \\
\frac{d}{dx}[\lambda(\varphi_2+b_3)] &= -\varphi_3\cdot\lambda \\
&\cdots\cdots\cdots \\
\frac{d}{dx}[\lambda(\varphi_{n-2}+b_{n-1})] &= -b_n\cdot\lambda
\end{aligned}\right\} \tag{145}$$

где је $\dfrac{\lambda'}{\lambda}=\varphi$ односно $\varphi'+\varphi^2=\dfrac{\lambda''}{\lambda}$.

Све дотле док су функције $\varphi,\ \varphi_1,\ \varphi_2,\cdots,\ \varphi_{n-2}$ нэпрекидне и коначне, интеграциони чинилац λ је позитиван, па се неједначина (144) може помножити са λ и написати у овом облику

$$\{V^{(n-1)}-y^{(n-1)}-(\varphi+b_1)\cdot[V^{(n-2)}-y^{(n-2)}]-(\varphi_1+b_2)[V^{(n-3}-y^{(n-3)}]-\cdots- -(\varphi_{n-2}+b_{n-1})(V-y)\}'>0. \tag{146}$$

Када неједначину (146) помножимо се dx и интегралимо од x_0 до x, добијамо

$$V^{(n-1)}-y^{(n-1)}-(\varphi+b_1)\cdot[V^{(n-2)}-y^{(n-2)}]-(\varphi_1+b_2)\cdot[V^{(n-3)}-y^{(n-3)}]- -\cdots-(\varphi_{n-2}+b_{n-1})(V-y)>0. \tag{147}$$

Ако у неједначини (147) ставимо $n=3$, добијамо неједначину другог реда за коју смо доказали да је $y<V$, а ово значи да за линеарну једначину трећег реда функција V представља горњу апроксимацију њеног партикуларног интеграла $y=y(x)$, за $x>x_0$, у близини тачке x_0. Стављајући $n=4,\ 5,\ 6,\cdots$, можемо утврдити да је V горња апроксимација партикуларног интеграла $y=y(x)$ једначине (137), за $x>x_0$, у близини тачке x_0. На исти начин можемо доказати да функција $U=U(x)$ доња апроксимација партикуларног интеграла $y=y(x)$ једначине (137), за $x>x_0$, у околини тачке x_0. – Овим је доказана релација (141).

За $x<x_0$ и довољно мало $|x-x_0|$, функција $U=U(x)$ биће доња а $V=V(x)$ горња апроксимација партикуларног интеграла $y=y(x)$ једначине (137) ако је њен ред паран. Међутим, ако је ред једначине (137) непаран, биће, за $x<x_0$ и довољно мало $|x-x_0|$, функција $U=U(x)$ горња а $V=V(x)$ доња апроксимација пиртикуларног интеграла поменуте једначине. Што се тиче посматраног интервала (x_0, x) и питања одређивања граница у њему, између којих би важила релација (141), доводи неминовно до испитивања полова интеграла скупа једначина (145). Међутим скуп једначина (145) може се, после диференцирања, замене $\lambda'=\lambda\cdot\varphi$ и деобе са λ, написати на следећи начин

$$\left.\begin{aligned}
\varphi' + \varphi^2 + b_1 \cdot \varphi + b'_1 &= -\varphi_1,\\
\varphi'_1 + \varphi \cdot \varphi_1 + b_2 \cdot \varphi + b'_2 &= -\varphi_2,\\
\varphi'_2 + \varphi \cdot \varphi_2 + b_3 \cdot \varphi + b'_3 &= -\varphi_3,\\
&\cdots\cdots\cdots\\
\varphi'_{n-2} + \varphi \cdot \varphi_{n-2} + b_{n-1}\varphi + b'_{n-1} &= -b_n.
\end{aligned}\right\} \tag{148}$$

Имајући у виду да је $\frac{\lambda'}{\lambda} = \varphi$ и $\varphi^1 + \varphi^2 = \frac{\lambda''}{\lambda}$, после замене φ и $\varphi^1 + \varphi^2$ у скупу једначина (148) и сређивања, добијамо

$$\left.\begin{aligned}
\lambda'' + (b_1 \cdot \lambda)' &= -\lambda \cdot \varphi_1,\\
-(\lambda \cdot \varphi_1)' - (b_2 \cdot \lambda)' &= \lambda \cdot \varphi_2,\\
(\lambda \cdot \varphi_2)' + (b_3 \cdot \lambda)' &= -\lambda \cdot \varphi_3,\\
&\cdots\cdots\cdots\\
(-1)^{n-2}[(\lambda \cdot \varphi_{n-2})' + (b_{n-1} \cdot \lambda)'] &= (-1)^{n-1} \cdot \lambda \cdot b_n.
\end{aligned}\right\} \tag{149}$$

Ако прву једначину скупа (149) диференцирамо $(n-2)$ пута, другу $(n-3)$ пута, трећу $(n-4)$ пута и тд., претпоследњу једанпут и последњу ниједанпут, а потом саберемо резултате, добијамо једначину

$$\lambda^{(n)} + (b_1 \cdot \lambda)^{(n-1)} - (b_2 \cdot \lambda)^{(n-2)} + (b_3 \cdot \lambda)^{(n-3)} - \cdots + (-1)^{n-1} \cdot (b_{n-1} \cdot \lambda)' + \\ + (-1)^n \cdot \lambda \cdot b_n = 0. \tag{150}$$

Једначина (150) показује да се скуп једначина (149) своди на решавање и испитивање обичне линеарне диференцијалне једначине *n-tog* реда по интеграционом чиниоцу λ, чији су корени полови фунтција $\varphi, \varphi_1, \varphi_2, \cdots, \varphi_{n-2}$. Одређивање ових корена скопчано је са одређивањем функције λ, а ово последње с решавањем једначине (150) која се, у општем случају, не може решити помоћу квадратура.

c) Једначина облика $y'' - f(x, y, y') = 0$

Основна теорема о диференцијалним неједначинама може се проширити и на једначину облика

$$y'' - f(x, y, y') = 0 \tag{151}$$

на следећи начин. — *Нека су у интервалу* (x_0, x), *у близини тачке* x_0, *где је* $x_0 < x$, *функција* $y = y(x)$ *и њен први извод коначни и непрекидни. С друге стране, нека су функција* $f(x, y, y')$ *и њени парцијални изводи по* y *и* y', *у поменутом интервалу, коначни и непрекидни, тада ће, ако нађене функције* $U = U(x)$ *и* $V = V(x)$ *имају иста својства као и непозната функција* $y = y(x)$ *у поменутом интервалу, бити*

$$U(x) < y(x) < V(x), \text{ за } x > x_0, \text{ у близини тачке } x_0. \tag{152}$$

ако је

$$U'' - f(x, U, U') < 0, \tag{153}$$

$$V'' - f(x, V, V') > 0, \text{ за } x > x_0, \text{ у околини тачке } x_0. \tag{154}$$

Доказ. – Ако од неједначине (154) одузмемо једначину (151), добијамо

$$V''-y''-f(x,V,V')+f(x,y,y')>0. \tag{155}$$

Неједначину (155) можемо написати у облику

$$V''-y''-f(x,V,V')+f(x,V,y')-f(x,V,y')+f(x,y,y')>0$$

односно

$$V''-y''-\frac{f(x,V,V')-f(x,V.y')}{V'-y'}(V'-y')-$$

$$-\frac{f(x,V,y')-f(x,y,y')}{V-y}(V-y)>0. \tag{156}$$

Сменом

$$\frac{f(x,V,V')-f(x,V,y')}{V'-y'}=b_1 \text{ и } \frac{f(x,V,y')-f(x,y,y')}{V-y}=b_2$$

у неједначини (156), добијамо

$$V''-y''-b_1(V'-y')-b_2(V-y)>0. \tag{157}$$

Нејадначина (157) је, у ствари, обична линеарна диференцијална неједначина другог реда, за коју смо у тачки „*a*" овог поглавља извели доказ, па је релација (152) евидентна. Дакле, $U=U(x)$ је доња а $V=V(x)$ горња апроксимација партикуларног интеграла $y=y(x)$ једначине (151), за $x>x_0$, у близини тачке x_0.

д) Обична диференцијална једначина n-tog реда

Узмимо једначину облика

$$y^{(n)}=f(x,y,y',\cdots,y^{(n-1)}) \tag{158}$$

и покажимо да се основна теорема о диференцијалним неједначинама, под извесним условима, може и на њу проширити. – *Претпоставимо да смо нашли функције* $U=U(x)$ *и* $V=V(x)$, *које задовољавају почетне услове* $U(x_0)=y(x_0)=V(x_0)=y_0$; $U'(x_0)=V'(x_0)=y'(x_0)=y'_0;\cdots;U^{(n-1)}(x_0)=V^{(n-1)}(x_0)=y_0{}^{(n-1)}$ *и неједначине*

$$U^{(n)}-f(x,U,U',\cdots,U^{(n-1)})<0, \tag{159}$$

$$V^{(n)}-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-1)})>0, \tag{160}$$

тада ће бити

$$U(x)<y(x)<V(x), \text{ за } x>x_0, \text{ у близини тачке } x_0, \tag{161}$$

ако су функције U,y,V *и њихови изводи до реда n коначни и непрекидни и ако су функција* $f(x,y,y',\cdots,y^{(n-1)})$ *и сви њени парцијални изводи по* $y,y',y'',\cdots,y^{(n-1)}$ *коначни и непрекидни*

Доказ. –

Ако од неједачине (160) одузмемо једначину (158), добијамо

$$V^{(n)}-y^{(n)}-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-1)})+f(x,y\,y',\cdots,y^{(n-1)})>0. \tag{162}$$

Неједначину (162) можемо написати у облику

$$V^{(n)}-y^{(n)}-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-1)})+f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2)},y^{(n-1)})-$$
$$-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2)},y^{(n-1)})+f(x,V,V',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})-$$
$$-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-3)},y^{(n-2)},y^{(n-1)})+\cdots-f(x,V,y',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})+$$
$$+f(x.y,y',\cdots,y^{(n-1)})>0$$

односно

$$V^{(n)}-y^{(n)}-\frac{f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2)},V^{(n-1)})-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2)},y^{(n-1)})}{V^{(n-1)}-y^{(n-1)}}$$

$$[V^{(n-1)}-y)^{n-1)}]-$$

$$-\frac{f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2)},y^{(n-1)})-f(x,V,V',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})}{V^{(n-2)}-y^{(n-2)}}$$

$$[V^{(n-2)}-y^{(n-2)}]-\cdots-$$

$$-\cdots-\frac{f(x,V,y',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})-f(x,y,y',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})}{V-y}$$

$$(V-y)>0. \qquad (163)$$

Ако у неједначини (163) извршимо смену:

$$\frac{f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2)},V^{(n-1)})-f(x,V,V',\cdots,V^{(n-1)},y^{(n-1)})}{V^{(n-1)}-y^{(n-1)}}=b_1,$$

$$\frac{f(x,V,V',\cdots,V^{(n-2},y^{(n-1)})-f(x,V,V',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})}{V^{(n-2)}-y^{(n-2)}}=b_2,$$

. . . . . .

$$\frac{f(x,V,y',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})-f(x,y,y',\cdots,y^{(n-2)},y^{(n-1)})}{V-y}=b_n,$$

добијамо

$$V^{(n)}-y^{(n)}-b_1[V^{(n-1)}-y^{(n-1)}]-b_2[V^{(n-2)}-y^{(n-2)}]-\cdots-b_n(V-y)>0. \quad (164)$$

Неједначина (164) је, у ствари, неједначина (143) из тачке „б“ овог поглавља, за коју смо доказали релацију (161), па ће, и у овом случају, бити $V=V(x)$ горња а $U=U(x)$ доња апроксимација партикуларног интеграла $y=y(x)$ једначине (158), за $x>x_0$, у близини тачке x_0. Што се тиче околине тачке x_0, за $x<x_0$, функција U је доња а V горња апроксимација партикуларног интеграла једначине (158) кад је њен ред паран, а обрнуто кад је ред поменуте једначине нецаран,

V ПРОШИРЕЊЕ ОСНОВНЕ ТЕОРЕМЕ О ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИМ НЕЈЕДНАЧИНАМА НА ПАРЦИЈАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЛНЕ ЈЕДНАЧИНЕ

Основна теорема о диференцијалним неједначинама може се проширити и на парцијалне диференцијалне једначине. У вези с овим доказаћемо следећу теорему. *Нека је дата једначина облика*

$$\frac{\partial^2 F}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 F}{\partial y^2}+\frac{e^2 F}{\partial z^2}-aF=0. \tag{165}$$

где је $F=F(x,y,z)$ *непозната функција која је, заједно са својим парцијазним изводима првог и другог реда, коначна и непрекидна у тродимензијалној области* J_3. *Узмимо, даље, да је функција* $a\geqslant 0$ *у поменутој области. Претпоставимо да смо нашли такве функције* $U(x,y,z)$ *и* $V(x,y,z)$ *које су, скупа са својим парцијалним изводима првог реда, коначне и не рекидне у области* J_3 *и имају коначне парцијалне изводе другог реда. Нека су, уз претходно, функције* U *и* V *једнаке непознатој функцији* F *у свакој тачки површине* Σ *која окољава област* J_3, *тада ће, у области* J_3 *бити*

$$V<F<U, \tag{166}$$

ако је

$$\frac{\partial^2 V}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 V}{\partial y^2}+\frac{\partial^2 V}{\partial z^2}-aV>0 \quad \frac{\partial^2 U}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 U}{\partial y^2}+\frac{\partial^2 U}{\partial z^2}-aU<0, \tag{167}$$

тј. V је доња а U горња апроксимација интеграла $F(x,y,z)$ *датог једначином* (165).

Доказ. -- Уведимо, ради лакшег рада, Laplace-ов оператор

$$\Delta=\frac{\partial^2}{\partial x^2}+\frac{\partial^2}{\partial y^2}+\frac{\partial^2}{\partial z^2},$$

тад релације (165) и (167) имају облик

$$\Delta F-aF=0, \tag{168}$$

$$\Delta V-aV>0, \tag{169}$$

$$\Delta U-aU<0. \tag{170}$$

Ако од релације (169) одузмемо релацију (168), добијамо

$$\Delta(V-F)-a(V-F)>0. \tag{171}$$

Посматрајмо сада троструки интеграл

$$\iiint_{J_3}(V-F)\cdot[\Delta(V-F)-a(V-F)]dxdydz \tag{172}$$

и покажимо да је троструки интеграл (172) свуда негативан у области J_3. Да би смо ово показали, послужићемо се интегралном теоремом Остроградског, која, као што је познато, гласи

$$\iiint_{J_3}\left(\frac{\partial P}{\partial x}+\frac{\partial Q}{\partial y}+\frac{\partial R}{\partial z}\right)dxdydz = \iint_{\Sigma}(Pdydz+Qdxdz+Rdxdy)=$$

$$=\pm\iint_{\Sigma}(P\cos\alpha+Q\cos\beta+R\cos\gamma)\ dp, \tag{173}$$

где су P, Q и R функције независно променљивих x, y, z, које су, заједно са својим парцијалним изводима $\frac{\partial P}{\partial x}, \frac{\partial Q}{\partial y}$ и $\frac{\partial R}{\partial z}$, непекидне у области J_3 и на њој, а α, β, и γ углови које нормала на површинском елементу dp гради са осама Ox, Oy и Oz. Знак + узима се за спољашњу нормалу а знак – за унутрашњу нормалу. У нашем случају узима се знак — јер је реч о унутрашњој области J_3. Ако се функције P, Q и R сматрају координатама неког вектора $\vec{A}$, онда релација (173), у векторском облику, гласи

$$\iiint_{J_3}\operatorname{div}\vec{A}\,dxdyxz=-\iint_{\Sigma}\left(\vec{A}\,\vec{n}_0\right)dp, \tag{174}$$

где је $\vec{A}=P\vec{i}+Q\vec{j}+R\vec{\kappa}$, а $\vec{n}_0$ *ort* унутрашње нормале на површини.

Како је $\vec{A}$ векторска функција, то се може узети

$$\vec{A}=\psi\cdot grad\,\varphi, \tag{175}$$

где су ψ и φ скаларне функције по x, y, z, непрекидне и непрекидно диференцијабилне по односним аргументима, до другог реда.

Из релацији (175) следи

$$\operatorname{div}\vec{A}=\frac{\partial\psi}{\partial x}\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial x}+\frac{\partial\psi}{\partial y}\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial y}+\frac{\partial\psi}{\partial z}\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial z}+\psi\cdot\Delta\varphi \tag{176}$$

$$\left(\vec{A}\,\vec{n}_0\right)=\left(\psi\cdot\operatorname{град}\varphi\cdot\vec{n}_0\right)=\psi\cdot|\operatorname{град}\psi|=\psi\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial n} \tag{177}$$

где је $\frac{\partial\varphi}{\partial n}$ извод скалара φ у правцу n (n је нормала на површини). Када се вредности (176) и (177) уврсте у релацију (174), добија се

$$\iiint_{J_3}\left(\frac{\partial\psi}{\partial x}\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial x}+\frac{\partial\psi}{\partial y}\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial y}+\frac{\partial\psi}{\partial z}\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial z}+\psi\cdot\Delta\varphi\right)dxdydz=-\iint_{\Sigma}\psi\cdot\frac{\partial\varphi}{\partial n}\cdot dp. \tag{178}$$

Ако интеграл (172) напишемо у облику

$$\iiint_{J_3}(V-F)\cdot\Delta(V-F)\,dxdydz-\iiint_{J_3}a(V-F)^2\,dxdydz, \tag{179}$$

а у релацији (178) ставимо, место ψ и φ, $V-F$, добијамо

$$\iiint_{J_3}(V-F)\cdot\Delta(V-F)\,dxdydz=-\iiint_{J_3}\left\{\left[\frac{\partial(V-F)}{\partial x}\right]^2+\left[\frac{\partial(V-F)}{\partial y}\right]^2+\right.$$

$$\left.+\left[\frac{\partial(V-F)}{\partial z}\right]^2\right\}dxdydz-\iint_{\Sigma}(V-F)\,\frac{\partial(V-F)}{\partial n}\,dp. \tag{180}$$

Ако од једначине (180) одузмемо интеграл

$$\iiint_{J_3} a\,(V-F)^2\,dxdydz,$$

добијамо

$$\iiint_{J_3}(V-F)\,[\Delta(V-F)-a(V-F)]\,dxdydz=-\iint_{\Sigma}(V-F)\,\frac{\partial(V-F)}{\partial n}\,dp-$$

$$-\iiint_{J_3}\left\{\left[\frac{\partial(V-F)}{\partial x}\right]^2+\left[\frac{\partial(V-F)}{\partial y}\right]^2+\left[\frac{\partial(V-F)}{\partial z}\right]^2+\right.$$

$$\left.+a\,(V-F)^2\right\}dxdydz<0. \tag{181}$$

Нема сумње у то да је релација (181) тачна, јер је на површини Σ, која ограничава област J_3, $V-F=0$, па је површински интеграл једнак нули, а функција под знаком троскруког интеграла, који се налази с десне стране знака једнакости поменуте релације, позитивна. С обзиром на релацију (171) и на чињеницу да ја $dxdydz>0$, следи $V-F<0$ односно

$$V<F \tag{182}$$

у области J_3. На исти начин можемо доказати да је

$$F<U \tag{183}$$

у области J_3, те отуда следи и тачност релације (166).
Претходна теорема може се доказати и применити на једначину облика

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}-az=0, \tag{184}$$

где је функција $a\geqslant 0$ а z решење једначине (184). *Нека је непозната функција z, скупа за својим парцијалним изводима $\frac{\partial z}{\partial x}, \frac{\partial z}{\partial y}, \frac{\partial^2 z}{\partial x^2}, \frac{\partial^2 z}{\partial y^2}$, коначна и непрекидна у дводимензијалној области J_2 ограниченој контуром C. Ако смо успели да нађемо функције $U(x,y)$ и $V(x,y)$ које су, заједно са својим парцијалним изводима првог реда по x и y, коначне и непрекидне у области J_2 а, поред овога, имају коначне парцијалне изводе другог реда, по x и y, у поменутој области, тада ће бити*

$$V(x,y)<z(x,y)<U(x,y) \tag{185}$$

ако је

$$\frac{\partial^2 V}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 V}{\partial y^2}-aV>0,\ \frac{\partial^2 U}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 U}{\partial y^2}-aU<0 \tag{186}$$

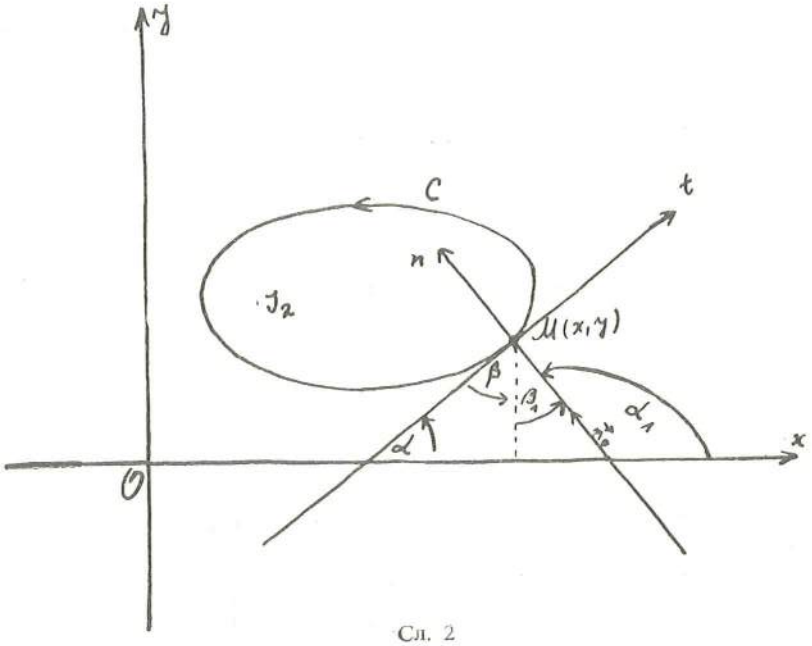
и

$$V(x,y)=z(x,y)=U(x,y) \text{ на контури } C. \tag{187}$$

Доказ. – Нека су функције $P(x,y)$ и $Q(x,y)$, са својим парцијалним изводима $\frac{\partial P}{\partial x}$ и $\frac{\partial Q}{\partial y}$, непрекидне у области J_2 и на контури C, тада важи релација

$$\iint_{J_2}\left(\frac{\partial P}{\partial x}+\frac{\partial Q}{\partial y}\right)dxdy=\oint_{C_1}(Pdy-Qdx)=-\oint_{C}(P\cos\alpha_1+Q\cos\beta_1)\,ds, \tag{188}$$

где је ds елемент лука контуре C, а α_1 и β_1 углови, које гради унутрашња нормала n са позитивним смеровима оса Ox и Oy (сл. 2).

Сл. 2

Ако је, као и раније, $\vec{A}=P(x,y)\vec{i}+Q(x,y)\vec{j}$, тада релација (188) има облик

$$\iint_{J_2}\operatorname{div}\vec{A}\,dxdy=-\oint_{C}\left(\vec{A}\,\vec{n}_0\right)ds, \tag{189}$$

где је $\vec{n_0} = \vec{i}\cos\alpha_1 + \vec{j}\cos\beta_1$ орт унутрашње нормале.
Узмемо ли да је

$$\vec{A} = \psi \cdot \text{град } \varphi, \psi = \psi(x, y), \ \varphi = \varphi(x, y), \tag{190}$$

онда релација (189) постаје

$$\iint_{J_2} \left(\frac{\partial \psi}{\partial x} \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial x} + \frac{\partial \psi}{\partial y} \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial y} + \psi \cdot \Delta\varphi \right) \cdot dxdy = - \overset{\S}{C} \psi \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial n} \cdot ds \tag{191}$$

односно

$$\iint_{J_2} \psi \cdot \Delta\varphi \cdot dxdy = - \iint_{J_2} \left(\frac{\partial \psi}{\partial x} \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial x} + \frac{\partial \psi}{\partial y} \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial y} \right) dxdy - \overset{\S}{C} \psi \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial n} \cdot ds. \tag{192}$$

С обзиром да је, по претпоставци,

$$\Delta U - aU < 0, \tag{193}$$

$$\Delta z - az = 0, \tag{194}$$

$$\Delta V - aV > 0, \tag{195}$$

тада, ако од једначине (194) одузмемо неједначину (193), добијамо

$$\Delta(z - U) - a(z - U) > 0. \tag{196}$$

Када у релацији (192) ставимо, место ψ и φ, $z - U$, добијамо

$$\iint_{J_2} (z - U) \cdot \Delta(z - U)\, dxdy = - \iint_{J_2} \left\{ \left[\frac{\partial (z - U)}{\partial x} \right]^2 + \left[\frac{\partial (z - U)}{\partial y} \right]^2 \right\} dxdy -$$

$$- \overset{\S}{C} (z - U) \frac{\partial (z - U)}{\partial n} \cdot ds. \tag{197}$$

Ако од леве и десне стране једначине (197) одузмемо интеграл

$$\iint_{J_2} a(z - U)^2\, dxdy, \tag{198}$$

добијамо

$$\iint_{J_2} (z - U) \cdot [\Delta(z - U) - a(z - U)]\, dxdy = - \overset{\S}{C} (z - U) \frac{\partial (z - U)}{\partial n} ds -$$

$$- \iint_{J_2} \left\{ \left[\frac{\partial (z - U)}{\partial x} \right]^2 + \left[\frac{\partial (z - U)}{\partial y} \right]^2 + a(z - U)^2 \right\} dxdy < 0, \tag{199}$$

јер је, свуда на контури C, $z - U = 0$, па је интеграл (199) заиста негативан када се има у виду чињеница да је функција под знаком двоструког интеграла, што се налази на десној страни знака једнакости релације (199), позитивна а $dxdy > 0$. Водећи рачуна о релацији (196), биће

$$Z(x, y < U(x, y), \tag{200}$$

у области J_2. На исти начин може се доказати да је, у области J_2,

$$V(x, y) < z(x, y), \tag{201}$$

те отуда следи и тачност релације (185).

Претходна теорема пружа нам могућност да одредимо доњу и горњу граничну фукцију у области J_2 односно J_3, између којих се налазе решења паријалних диференцијалних једначина (284) и (165). Узмимо, на пример, једначину

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} - az = 0 \ (a > 0) \tag{202}$$

и придружимо јој Laplace-ову једначину

$$\frac{e^2 z}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = 0, \tag{203}$$

која може да се реши и чија су најпростија решења $z_1 = U = -ln\sqrt{x^2+y^2}$ и $z_2 = V = ln\sqrt{x^2+y^2}$. Када вредности за U и V уврстимо у једначину (202), добијамо $\Delta U - aU < 0$ и $\Delta V - aV > 0$ у области круга $x^2 + y^2 = 1$. Међутим, на круги $x^2 + y^2 = 1$, испуњен је услов $U = z = V$, па ће, на основу претходне теорему, бити

$$ln\sqrt{x^2+y^2} < z < -ln\sqrt{x^2+y^2} \tag{204}$$

у области $x^2 + y^2 < 1$.

VI РАДОВИ И РЕЗУЛТАТИ СОВЈЕТСКИХ И ДРУГИХ АУТОРА У ВЕЗИ СА МЕТОДОМ С. А. ЧАПЛИГИНА

Чаплигин је, својом методом за приближно решавање диференцијалних једначина, инспирисао један број математичара у СССР и ван њега да његову методу што боље испитају, прошире и примене приликом истраживања у разним областима математике. Свакако да је немогуће у једном оваквом раду обухватити радове и резултате свих аутора од појаве метода С. А. Чаплигина до данас. Овде ће бити изнесени неки карактеристичнији радови у вези с поменутом методом.

Методу С. А Чаплигина су, поред осталих, проучавали следећи совјетски математичари: Н. Н. Лузин, Н. В. Азбељев, Б. Н. Бабкин, К. В. Задирака, Г. А. Артэмов, Ф. С. Рофе-Бекетов, А, Н. Черкасов и Л. Ф. Рахматулина. Од југословенских математичара методом С. А. Чаплигина бавио се М. Бертолино.

а) Н. Н. Лузин у раду „О Методе приближённого интегрирования акад. С. А. Чаплыгина“[3], излаже поменуту методу, разматра могућност њене примене и њеног проширења на неке типове интегралних једначина. Писац иде овим редом: постављање проблема, метода

[3] Успехи математических наук, Т. VI, выпуск 6 (46), 1951. год

С. А. Чаплигина, диференцијална неједначина као критеријум положаја кривих, интерпретација теореме о диференцијалним неједначинама, метода сажимања апроксимативних парова $U(x)$ и $U(x)$, неограничено приближавање и моћ њене конвергенције, заштитна Ricati-ева једначина, граница примене теореме С. А. Чаплигина за линеарну једначину другог реда, пример Б. Н. Петрова, о диференцијалним једначинама вишег реда, систем о. д. једначина, парцијалне диференцијалне једначине првог реда, гранични задатак за парцијалну диференцијалну једначину другог реда, интегралне једначине, једначине са коначним разликама и закључак. Осврнућемо се на неке од поменутих параграфа, углавном на оне који нису обухваћени у поглављима II, III, IV и V овог рада. У параграфу који носи наслов „Защитное уравнание Риккати" разматрају се неједначина

$$V''-p_1V'-p_2V-q>0 \tag{205}$$

и једначина

$$y''-p_1y'-p_2y-q=0, \tag{206}$$

са свим оним довољним условима С. А. Чаплигина, и каже да је Чаплигин добро знао да неједначина (205) није гаранција за неједначину

$$V(x)>y(x). \tag{207}$$

Међутим, Лузин му одаје признање за велику проницљивост у проналажењу услова који гарантују неједначину (207) ако је испуњена неједначина (205) у интервалу $[x_0\,x_1]$. На крају овог параграфа изводи се следећи закључак: *Ако је* $y(x)$ *решење једначине* (206), *са почетним условима* $y(x_0)=y_0$ *и* $y'(x_0)=y'_0$, *а* $V(x)$ *функција која задовољава неједначину (205), са истим почетним условима, за свако* $x\in[x_0, x_1]\,(x_0<x_1)$, *тада непрекидност само једног решења Riccati-еве једначине*

$$\vartheta'+\vartheta^2+p_1\vartheta+p'_1-p_2=0, \tag{208}$$

где је $\vartheta(x)$ *решење једначине (208), у интервалу* $[x_0, x_1[$, *гарантира истинитост неједначине (207) свуда унутар поменутог инмеграла.* О овоме је било речи у поглављу IV, тачка „а", овог рада, само су тамо друге ознаке и није наглашено да се једначина (208 зове *заштитна једначина.* Назив *заштитна једначина* дао јој је Б. Н. Петров. Остаје само непознато како је С. А. Чаплигин дошао на идеју да утврди претходни важан факт, тј. како је дошао на идеју да изведе доказ о томе, јер, како тврди Н. Н. Лузин, у материјалима неме података о томе.

Наредни параграф овог рада Н. Н. Лузина темељи се на претходном параграфу, а разматра ґраницу применљивости теореме С. А. Чаплигина на обичну линеарну диференцијалну једначину другог реда. У овом параграфу се за заштитну Riccati-еву једначину узима једначина облика

$$\vartheta'+\vartheta^2+A\vartheta+B=0\ \ (A=p_1, B=p'_1-p_2) \tag{209}$$

која се може интегралити помоћу квадратура ако су A и B константне. Дискутују се сва три случаја квадратне једначине $\mathfrak{z}^2+A\mathfrak{z}+B=0$, тј. кад има реална (једнака и различита) и комплексна решења, да би се на крају извели закључци о интервалу применљивости теореме С. А. Чаплигина. У случајевима када једначина $\mathfrak{z}^2+A\mathfrak{z}+B=0$ има реална (једнака или различита) решења, тада је теорема С. А. Чаплигина применљива у интервалу $[x_0, \infty]$. Међутим, када поменута квадратна једначина има комплексна решења, онда је интервал применљивости теореме С. А. Чаплигина $[x_0, x_1]$, где је $x_1-x_0=\frac{\pi}{b}$. Величина b одређена је идентититетом

$$\mathfrak{z}^2+A\mathfrak{z}+B=(\mathfrak{z}-a)^2+b^2. \tag{210}$$

Даље се у раду износе истраживања Б. Н. Петрова посвећена овом питању. У првом примеру Б. Н. Петров детално испитује једначину

$$y''+y=0, \tag{211}$$

за коју је заштитна Riccati-ева једначина

$$\mathfrak{z}'+\mathfrak{z}^2+1=0, \tag{212}$$

јер је, у овом случају, $p_1=0$ и $p_2=-1$, па је $A=0$ и $B=1$. Б. Н. Петров закључује, да је теорема С. А. Чаплигина, кад је у питању једначина (211) применљива само у интервалу $[x_0, x_1]$ чија је дужина мања од π. Дакле, у неким случајевима, границу применљивости теореме С. А. Чаплигина даје заштитна Riccati-ева једначина. Међутим, шта ће бити у другим случајевима, ништа се не може поуздано рећи.

Други пример Б. Н. Петрова, у вези са границом применљивости теореме С. А. Чаплигина, односи се на нелинеарне обичне диференцијалне једначине другог реда. У овом примеру детаљно се испитује једначина

$$y''+y^2=0, \tag{213}$$

која се компарира са једначином

$$V''+V^2=q, \tag{214}$$

са почетним условима

$$V_0=0 \text{ и } V'_0=0, \tag{215}$$

где је q позитивна константа.

У четвртом делу својег рада Н. Н. Лузин, поред осталог, наводи методу С. А. Чаплигина за систем обичних диференцијалних једначина облика

$$\left.\begin{aligned}\frac{dy}{dx}&=f(x,y,z)\\ \frac{dz}{dx}&=g(x,y,z)\end{aligned}\right\}, \tag{216}$$

с почетним условима $x=x_0, y=y_0$ и $z=z_0$. Систем (216) упоређује се са системом неједначина

$$\left.\begin{aligned} \frac{dV}{dx} - f(x, V, W) \gtrless 0 \\ \frac{dW}{dx} - g(x, V, W) \gtrless 0 \end{aligned}\right\}, \tag{217}$$

с истим почетним условима $V(x_0)=y_0$, $W(x_0)=z_0$. Овде се може говорити о просторној интегралној кривој, која пролази кроз тачку $M_0(x_0, y_0, z_0)$ и око које се налази конус апроксимације са врхом у M_0. Требало би испитати – каже Н. Н. Лузин – да ли ова теорија има апсолутан карактер и утврдити услове за границу применљивости.

Што се тиче парцијалних диференцијалних једначина првог реда, разматра се једначина облика

$$q - f(x, y, z, p) = 0, \quad \left(p = \frac{\partial z}{\partial x}, \quad q = \frac{\partial z}{\partial y}\right) \tag{218}$$

с почетним условом Cauchy-a $z(x, y_0) = \varphi(x)$, (219)

где је $\varphi(x)$ дата функција. Једначина (218) са почетним условом (219) упоређује се са неједначинама

$$\frac{\partial V}{\partial y} - f\left(x, y, V, \frac{\partial V}{\partial x}\right) > 0, \tag{220}$$

$$\frac{\partial U}{\partial y} - f\left(x, y, U, \frac{\partial U}{\partial x}\right) < 0, \tag{221}$$

са почетним условима

$$U(x, y_0) = V(x, y_0) = \varphi(x) \tag{222}$$

и закључује да, у посматраној области, важи релација

$$U(x, y) < z(x, y) < V(x, y). \tag{223}$$

Е. Ф. Саваренски је показао да метода С. А. Чаплигина има неограничену применљивост код парцијалних линеарних диферонцијалних једначина првог реда.

Д. ЈУ Панов проширио је, 1934 године, методу С. А. Чаплигина на решавање интегралних једначина.

Н. Н. Лузин, на крају овог свог рада, каже да примена методе С. А. Чаплигина на једначине с коначнима разликама представља значајан интерес. Најзад – закључује Н. Н. Лузин – треба у облику теоријске законитости завршити с испитивањем примене методе С. А. Чаплигина код парцијалних диференцијалних једначина првог реда, обичних линеарних диференцијалних једначина другог реда са тачним одговором о граници применљивости неједначина без изузимања случајева и система обичних диференцијалних једначина првог реда.

Исти аутор у раду „Метод акад. С. А. Чаплыгина приближенного интегрирования“[4] пише о диференцијалним неједначинама, методи С. А. Чаплигина, неограниченом приближавању, да би се на крају задржао на брзини конвергенције процеса С. А. Чаплигина и процени грешке. Овде ћемо изнети Лузинов начин процене грешке.
Нека нам је дата једначина

$$y' = f(x, y) \tag{224}$$

са почетним условом

$$y(x_0) = y_0. \tag{225}$$

Ако финкција $f(x, y)$ испуњава услове из теореме о диференцијалним неједначинама (поглавље друго овог рада) тада су по методи С, А. Чаплигина (поглавље три овог рада), уз претпоставку да $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2}$ задржава сталан знак у области ограниченој кривима $y = U_0(x)$, $y = V_0(x)$ и правима $x = x_0$, $x = x_0 + a$ (сл. 1), апроксимације $U_n(x)$ и $V_n(x)$, партикуларног интеграла једначине (224), одређене једначинама

$$U'_n = f(x, U_{n-1}) + (U_n - U_{n-1}) \frac{\partial f(x, U_{n-1})}{\partial y}, \tag{226}$$

$$V'_n = f(x, V_{n-1}) - (V_{n-1} - V_n) \frac{f(x, V_{n-1}) - f(x, U_{n-1})}{V_{n-1} - U_{n-1}}, \tag{227}$$

где је $n = 1, 2, 3, \ldots$ Ако је $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \geqslant 0$, једначина (226) даје доњу $(n+1)-y$ апроксимацију а једначина (227) горњу $(n+1)-y$ апроксимацију партикуларног интеграла једначине (224), која испуњава услов (225). Међутим, у случају да је $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \leqslant 0$, једначина (227) даје доњу а једначина (226) горњу $(n+1)-y$ апроксимацију поменутог интеграла једначине (224) са условом (225). Као што је речено, у поглављу III, грешка која се чини, када се стави $y(x) \approx U_n(x)$ или $y(x) \approx V_n(x)$, задовољава релацију

$$|g_n(x)| \leqslant |V_n(x) - U_n(x)| = |\delta_n(x)|, \text{ за } x \in [x_0, x_0 + a], \tag{228}$$

где је грешка обележена са $g_n(x)$.

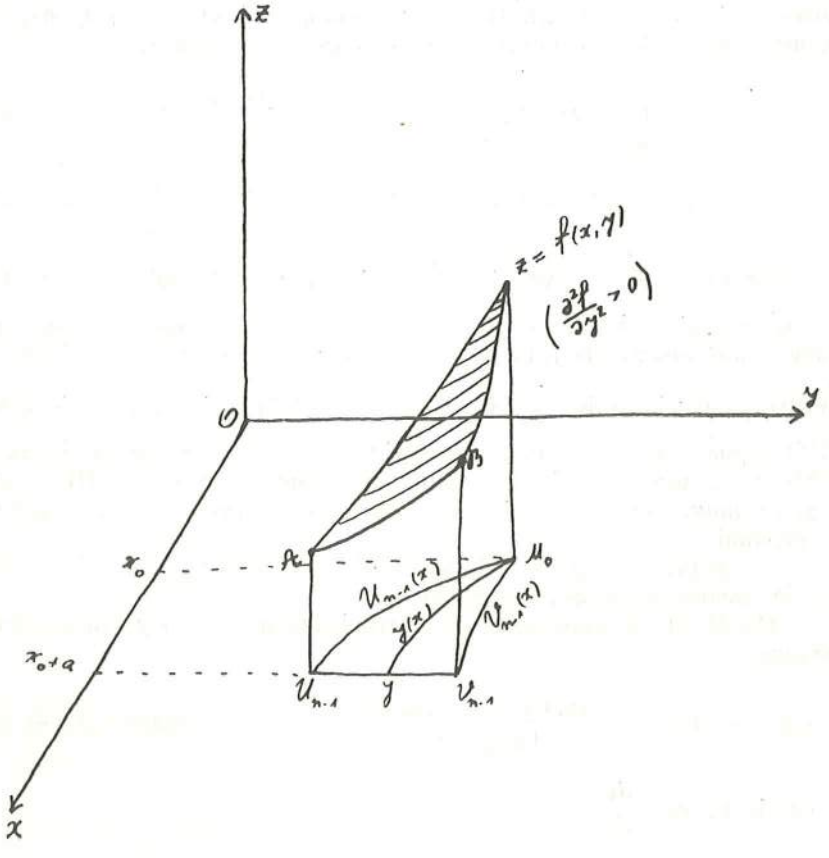
По Н. Н. Лузину може се место једначине (227) узети једначина облика

$$L_1(y) = f(x, U_{n-1}) + \frac{f(x, V_{n-1}) - f(x, U_{n-1})}{V_{n-1} - U_{n-1}} (y - U_{n-1}) \text{ (види сл. 3 и 4)}, \tag{229}$$

где је $L_1(y) = \frac{dy}{dx}$.

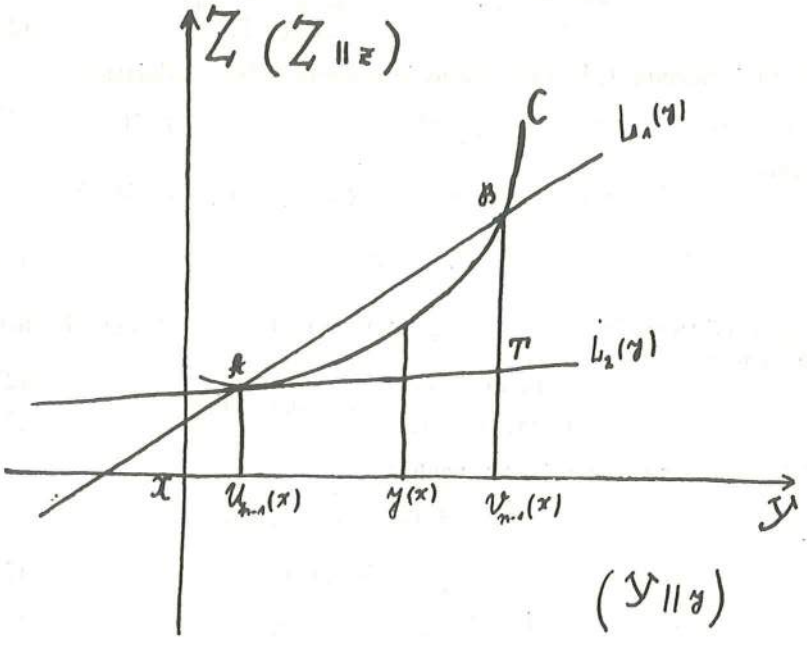
[4]) Интегральное исчисление, Высшая школа, Москва, 1960.

Објаснимо сада слике 3 и 4. С геометријске тачке гледишта, сл. 3 представља површину $z = f(x, y)$ чији је пресек равнином паралелној равнини zOy, с обзиром на услов $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} > 0$, у посматраној области, конкаван у позитивном смеру осе Oz. Посматрајмо на слици 3 неки пресек површине $z = f(x, y)$ равнином $x = \text{const.}$ – Обележимо, даље, са U_{n-1}, y и V_{n-1} одговарајуће тачке пресека кривих $y = U_{n-1}(x)$, $y = y(x)$ и $y = V_{n-1}(x)$ поменутом равнином, а са A и B нормалне пројекције тачака U_{n-1} и V_{n-1} на пресечну површину $z = f(x, y)$, па по том повуцимо сечицу AB, тангенту AT и нацртајмо слику 4. С обзиром да ових пресека, за свако x посматране области, има бесконачно много, то су поменуте тачке U_{n-1}, y и V_{n-1} функције аргумента x, како је и назначено на слици 4. Добивши овакву слику за свако x посматране области, добијамо две површине, једну коју образују сечице AB и другу

Сл. 3

коју образују тангенте AT. Површина, коју образују сечице, у нашем случају, налази се изнад површине а она коју образују тангенте испод површине $z=f(x,y)$. У случају $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2}<0$, површина коју образују сечице

Сл. 4

је испод а она коју образују тангенте изнад површине $z=f(x,y)$. Дакле, код нас, горња апроксимација одговара сечици а доња тангенти. Према томе, једначина (229) није ништа друго него једначина

$$V'_n=f(x,U_{n-1})+(V_n-U_{n-1})\frac{f(x,V_{n-1})-f(x,U_{n-1})}{V_{n-1}-U_{n-1}}, \tag{230}$$

где је место y стављено V_n односно место $y'=V'_n$, а у коју су U_{n-1}, V_{n-1} одређене а V_n непозната функција.

Знајући да је

$$\frac{f(x,V_{n-1})-f(x,U_{n-1})}{V_{n-1}-U_{n-1}}=f'_v(x,z), \tag{231}$$

где је $U_{n-1}\leq z\leq V_{n-1}$, тада се једначина (230) трансформише у једначину

$$V'_n=f(x,U_{n-1})=(V_n-U_{n-1})\cdot f'_v(x,z) \tag{232}$$

Како је по Lagrange-овој теореми

$$f'_y(x, z) - f'_y(x, U_{n-1}) = (z - U_{n-1}) \cdot f''_{y^2}(x, \xi), \tag{233}$$

где је $U_{n-1} < \xi < z$, то сменом $f'_y(x, z)$ у једначини (232), добијамо

$$V'_n = f(x, U_{n-1}) + (V_n - U_{n-1}) f'_y(x \cdot U_{n-1}) + \\ + (V_n - U_{n-1})(z - U_{n-1}) f''_{y^2}(x, \xi). \tag{234}$$

Када од једначине (234) одузмемо једначину (226), добијамо

$$V'_n - U'_n = (V_n - U_n) \cdot f'_y(x, U_{n-1}) + (V_n - U_{n-1}) \cdot (z - U_{n-1}) f''_{y^2}(x, \xi) \tag{235}$$

односно

$$\delta'_n(x) = \delta_n(x) \cdot f'_y(x, U_{n-1}) + (V_n - U_{n-1})(z - U_{n-1}) \cdot f''_{y^2}(x, \xi)$$

$$\left(\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \geqslant 0\right). \tag{236}$$

Ако су у области $D = \{x_0 \leq x \leq x_0 + a, U_0(x) = U \leq y \leq V_0(x) = V\}$ испуњени услови

$$|f'_y(x, y)| < p \tag{237}$$

$$|f''_{y^2}(x, y)| < r, \qquad (p > 0, r > 0) \tag{238}$$

тада ће бити задовољена неједначина

$$\delta'_n(x) < p \cdot \delta_n(x) + r \cdot \delta^2_{n-1}(x), \tag{239}$$

јер је

$$|z - U_{n-1}| < \delta_{n-1}(x), \tag{240}$$

$$|V_n - U_{n-1}| < \delta_{n-1}(x), \tag{241}$$

а $\delta_n(x)$ позитивна величина. Ако место диференцијалне неједначине (239) узмемо једначину

$$\Delta'_n(x) = p \cdot \Delta_n(x) + r \cdot \Delta^2_{n-1}(x), \tag{242}$$

са почетним условом $\Delta_n(x_0) = 0$, тада је, према теореми о диференцијалним неједначинама С. А. Чаплигина, испуњен услов

$$\delta_n(x) < \Delta_n(x). \tag{243}$$

Дакле, да би смо оценили брзину конвергенције процеса С. А. Чаплигина треба претходно интегралити једначину (242), водећи рачуна о почетном услову $\Delta_n(x_0) = 0$. Интеграцијом једначине (242), добија се

$$\Delta_n(x) = r \cdot \int_{x_0}^{x} e^{p(x-t)} \cdot \Delta^2_{n-1}(t)\, dt. \tag{244}$$

С обзиром да приближну интеграцију једначине (224) вршимо у интервалу $[x_0, x_0 + a]$ $(a > 0)$, онда је дужина интервала интеграције једнака величини а. Величине p, r и a су позитивне конетанте, које ћемо смат-

рати основним. Ради лакшег посла, уведимо нове помоћне позитивне константе

$$K = r \cdot e^{pa}; C = \frac{1}{2ka} \text{ и } \varepsilon = \frac{1}{2a}. \tag{245}$$

Како вредности x и t варирају између x_0 и $x_0 + a$, а разлика $x - t$ је позитивна и не прелази величину a, тада из једначине (244) следи неједначина

$$\Delta_n(x) < K \int_{x_0}^{x} \Delta^2_{n-1}(t)\, dt. \tag{246}$$

Претпоставимо да је, за $x \in [x_0, x_0 + a]$, испуњен услов

$$\Delta_{n-1}(x) < C \cdot [\varepsilon (x - x_0)]^{2^{n-1}} \; (n = 1, 2, 3, \ldots), \tag{247}$$

тада ће бити

$$\Delta^2_{n-1}(t) < c^2 [\varepsilon (t - x_0)]^{2^n - 2}. \tag{248}$$

Имајући у виду неједначину (248), неједначина (246) постаје

$$\Delta_n(x) < K \int_{x_0}^{x} c^2 [\varepsilon (t - x_0)]^{2^n - 2} \cdot dt. \tag{249}$$

Када извршимо интеграцију на десној страни неједначине (249), добијамо

$$\Delta_n(x) < \frac{KC^2 \cdot [\varepsilon (x - x_0)]^{2^n - 1}}{\varepsilon (2^n - 1)}. \tag{250}$$

Како је, према другој и трећој формули под бојем (245), $KC = \varepsilon$, то сменом у (250), добијамо

$$\Delta_n(x) < \frac{C \cdot [\varepsilon (x - x_0)]^{2^n - 1}}{2^n - 1}. \tag{251}$$

С обзиром да је испуњена неједначина (251), онда је, тим пре, испуњена неједначина

$$\Delta_n(x) < C \cdot [\varepsilon (x - x_0)]^{2^n - 1}, \tag{252}$$

јер је израз $2^n - 1$ цео и позитиван број за свако $n = 1, 2, 3, \ldots$
Неједначина (252) тврди нам да неједнчина (247), коју смо претпоставили, важи и за $n + 1$, те отуда следи закључак да важи за свако природно n. Из (252), за $n = 0$, добијамо $\Delta_0(x) < C$, па је. у специјалном случају, довољно за интервал $[x_0, x_0 + a]$ изабрати такав почетни пар функција $[U(x) = U_0(x), V(x) = V_0(x)]$, да буду задовољене неједначине

$$U' - f(x, U) < 0, \tag{253}$$

$$V' - f(x, V) > 0 \tag{254}$$

и да је

$$\delta(x) = \delta_0(x) = V(x) - U(x) = V_0(x) - U_0(x) < C. \tag{255}$$

С друге стране, у читавом интервалу $[x_0, x_0 + a]$, за све боље апроксимације, одређене по методи С. А. Чаплигина, неопходно је да буде испуњен услов

$$\delta_n(x) < \Delta_n(x) < C[\varepsilon(x - x_0)]^{2^n - 1}, \text{ за } n = 0, 1, 2, \cdots \tag{256}$$

Ради оцене брзине конвергенције овог процеса, приметимо да је, у интервалу $[x_0, x_0 + a]$ према (245) и (256),

$$\delta_n(x) < C \cdot \left[\frac{1}{2a} \cdot a\right]^{2^n - 1} = \frac{2C}{2^{2^n}}, \tag{257}$$

што је и требало показати.

Неједначина (257) тврди да је брзина конвергенције процеса С. А. Чаплигина типа брзине конвергенције геометријског низа код кога у имениоцу стоји 2^{2^n}. С обзиром на то да низ 2^{2^n} брже расте од низа $n!$, то низ $\frac{2C}{2^{2^n}}$ много брже конвергира од низа $\frac{C}{n!}$, па се метода С. А. Чаплигина појављује, у вези с овим, као јединствена којој нема премца.

Из напред изложеног закључује се да грешка $g_n(x)$, која се чини при употреби методе С. А. Чаплигина, задовољава релацију

$$|g_n(x)| < \frac{2C}{2^{2^n}}. \tag{258}$$

Релација (258) показује нам да, за не тако велико n, грешка може бити прилично мала, што значи да се врло брзо можемо приближити непознатом решењу једначине (224) с доње и горње стране. Мислим да је сувишно истицати колико је ова чињеница важна у примени диференцијалних једначина уопште.

b) Н. В. Азбељев написао је више радова у вези са теоремом С. А. Чаплигина. Један од тих радова је „О границах применимости теоремы С. А. Чаплыгина“[5]). У овом раду аутор тврди да развитку методе С. А. Чаплигина смета одсуство оцене границе применљивости Теореме о диференцијалним неједначинама. Он констатује да поменута оцена може бити сведена на нешење линеарне једначине са сталним коефицијентима. Наиме, разматра се једначина.

$$y^{(n)} = f(x, y, y', \cdots, y^{(n-1)}), \tag{259}$$

која у неком интервалу $[x_0, X]$ има n пута непрекидно-диференцијабилно решење $y = y(x)$, које задовољава услове

[5]) Доклады Академии Наук СССР, 1953. год. том LXXXIX, пр. 4

$$y^{(k)}(x_0) = y_0^{(k)} \ (k = 0, 1, 2, \cdots . \ n-1), \tag{260}$$

при чему је $a_k < y_0^{(k)} < b_k$, где су a_k и b_k константе. Осим овог, у области $G = \{x_0 < x < X) \ \ a_k < y^{(k)} < b_k, \ (k = 0, 1, 2, \cdots, \ n-1)\}$ простора $(x. y. y', \cdots, y^{(n-1)})$, функција f треба да испуњава услов који гласи: нужно је да, за $x \in (x_0, X)$, величине $y_1^{(k)}$ и $y_2^{(k)}$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$ сачињавају два система вредности, које припадају области G, да, за $y_1^{(k)} \geqslant y_2^{(k)}$, буде задовољена неједначина

$$f(x, y_1, y'_1, \cdots, y_1^{(n-1)}) - f(x, y_2, y'_2, \cdots, y_2^{(n-1)}) + K \sum_{k=0}^{n-1} (y_1^{(k)} - y_2^{(k)}) \geqslant 0, \tag{261}$$

где је K неки сталан број. — Писац уводи компаративну функцију $z = z(x)$, решења једначине (259) са почетним условима (260), која је n пута непрекидно-диференцијабилна у области G и која, ако није једнака поменутом решењу, задовољава релације:

$z^{(n)} \geqslant f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)}) \ (z^{(n)} \leqslant f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)}); \ a_k < z^{(k)} < b_k;$ $z^{(k)}(x_0) - y^{(k)}(x_0) = \alpha_k \geqslant 0 \ (\alpha_k \leqslant 0) \ (k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$. Бројеве α_k аутор назива *почетне разлике компаративне функције*. Даље се, у раду, доказује следећа теорема. — *Нека је $z = z(x)$ компаративна функција решења $y = y(x)$, једначине (259) са почетним условима (266) у односној области G, тада постоји такав интервал (x_0, x_1) у којем је*

$$z^{(k)}(x) - y^{(k)}(x) > 0 \ (z^{(k)}(x) - y^{(k)}(x) < 0), \ (k = 0, 1, 2, \cdots, m) \tag{262}$$

где је m било који од бројева $0, 1, 2, \cdots, n$, при чему је испуњена строга неједнакост

$$z^{(m)}(x_0) - y^{(m)}(x_0) > 0 \ (z^{(m)}(x_0) - y^{(m)}(x_0) < 0) \tag{263}$$

и $m = n$ ако је

$$z^{(k)}(x_0) - y^{(k)}(x_0) = 0 \ \ (k = 0, 1, 2, \cdots, n). \tag{264}$$

Аутор каже да је ова теорема, у ствари, уопштење теореме С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама. Да би се одредио размак применљивости теореме С. А. Чаплигина, посматрају се разлике

$$z^{(k)}(x) - y^{(k)}(x) = \eta^{(k)}(x), \tag{265}$$

које испуњавају услове

$$z^{(k)}(x_0) - y^{(k)}(x_0) = \alpha_k \ \ (k = 0, 1, 2, \cdots, \ n-1), \tag{266}$$

где је $\alpha_k \geqslant 0$ $(\alpha_k \leqslant 0)$. Нека је $\{\xi_k\}$ скуп нула свих разлика (265) датог реда k у интервалу $[x_0, X]$. Узмимо даље да је $X_k = inf\{\xi_k\}$ ако тај скуп није празан, а $X_k = X$ ако је тај скуп празан. *Размак $[x_0, X_k]$ звaћемо размаком применљивости к-тог реда теореме С. А. Чаплигина за решење једначине (259) у односној области G датих разлика.* У истом раду даље стоји, да у основи за оцену размака применљивости више,

у општем случају, служи следећа *Теорема компарације*, која гласи: *Нека је дата једначина*

$$y^{(n)} = f(x, y, y', \cdots, y^{(p)}) \quad (p \leqslant n-1), \tag{267}$$

с почетним условима (260). Претпоставимо, даље, да је функција $f(x, y, y', \cdots, y^{(p)})$ *непрекина у затвореној области* G *и да има непрекидне изводе* $\frac{\partial f}{\partial y^{(k)}}$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, p)$ *у поменутој области. Ако је, даље, нека функција* $q_k = q_k(x)$ *непрекидна у интервалу* $[x_0, X]$ *области* G *и задовољава релације*

$$\frac{\partial f}{\partial y^{(k)}} = q_k(x) \, (k = 0, 1, 2, \cdots, p), \tag{268}$$

тада се размак применљивости реда p, за било које решење једначине

$$V^{(n)} = \sum_{k=0}^{p} q_k(x) \cdot V^{(k)} \tag{269}$$

односно интервала (x_0, X) *и почетних разлика* α_k, *садржи у размаку применљивости реда p решења једначине (267), која задовољава почетне услове (260) односне области G и вредности почетних разлика* α_k.

Најзад се напред поменута теорема објашњава на једначини

$$y'' = f(x, y). \tag{270}$$

Вредност овог рада је двоструког карактера зато што се, поред генерализације теореме С. А. Чаплигина, изводи и критеријум за одређивање размака применљивости поменуте теореме.

Исти аутор у раду „Об одном достаточном услови применимости метода Чаплыгина к уравнениям высших порядков“[6]) разматра једначину

$$y^{(n)} = f\, x, y, y', \cdots, y^{(n-1)}, \tag{271}$$

с почетним условима

$$y^{(k)}(x_0) = y_0^{(k)} \quad (k = 0, 1, 2, \cdots, n-1). \tag{272}$$

Писац претпоставља да је функција $f(x, y, y', \cdots, y^{(n-1)})$ непрекидна и да задовољава Lipschitz-ov услов у области G простора $(x, y, y', \cdots, y^{(n-1)})$ одређеног неједначинама $x_0 < x < X$, $a_k < y^{(k)} < b_k$ $(k = 0, 1\,2, \cdots, n-1)$, где је $a_k < y_0^{(k)} < b_k$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$.

У наставку рада стоји следеће. *Нека је* $z = z(x)$ *компаративна функција решења једначине (271) у поменутој области G а функција* $U = z - \xi$, *где* ξ *задовољава једначину*

$$\xi^{(n)} = R \cdot \sum_{k=0}^{n-1} \xi^{(k)} + z^{(n)} - f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)}), \tag{273}$$

[6]) Доклады Академии Наук СССР 1954., том XCIX, нр. 4

у којој је R неки сталан број и која задовољава почетне услове

$$\xi^{(k)}(x_0) = z^{(k)}(x_0) - y^{(k)}(x_0) \quad (k = 0, 1, 2, \cdots, n-1). \tag{274}$$

Нека је даље $a_k < U^{(k)} < b_k$ $(x_0 < x < X,\ k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$, *тада важе ове леме.* —

1. *Ако је z горња (доња) компаративна функција решења једначине (271) у односној области G, тада је U доњи (горња компаративна функција решења једначине (271) у поменутој области.*
2. *Ако у неком интервалу* $(x_0, \bar{x})$ $(\bar{x} \leqslant X)$ *разлика* $z^{(n-1)} - y^{(n-1)}$ *мења знак не више од једанпут, тада разлика* $U^{(n-1)} - y^{(n-1)}$ *не пролази кроз нулу унутар тог интервала.*

Из поменутих лема следи ова теорема: *да би у датом интералу* (x_0, X) *важила неједначина* $z^{(k)} > y^{(k)}$ $(z^{(k)} < y^{(k)})$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$, *довољно је да у поменутом интервалу буде успуњен услов*

$$|z^{(n)} - f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)}| \geqslant |U^{(n)} - f(x, U, U', \cdots, U^{(n-1)})|$$
$$(|z^{(n)} - f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)})| \leqslant |U^{(n)} - f(x, U, U', \cdots, U^{(n-1)})|). \tag{275}$$

У закључку се разматра низ функција $\{z_i\}$ формиран по закону $z_{i+1} = z_i - \xi$, где ξ_i задовољава јадначину

$$\xi_i^{(n)} = R \sum_{k=0}^{n-1} \xi_i^{(k)} + z_i^{(n)} - f(x, z_i, z'_i, \cdots, z_i^{(n-1)}), \tag{276}$$

с почетним условима

$$\xi_i^{(k)}(x_0) = z_i^{(k)}(x_0) - y_0^{(k)} \quad (k = 0, 1, 2, \cdots, n) \tag{277}$$

и тврди да поменути низ униформно конвергира решењу једначине (271) у интервалу (x_0, X) ако су испуњене неједначине $a_k < z_i^{(k)} < b_k$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$ за било које i. При овоме, увек се може наћи такав број N да за $i > N$ неједначине $z_i^{(k)} > y^{(k)}$ $(z_i^{(k)} < y^{(k)})$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$ увек буду задовољне у интервалу (x_0, X). По уопштеној теореми С. А. Чаплигина, неједначине $z^{(k)} > y^{(k)}$ $(z^{(k)} < y^{(k)})$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$ биле су задовољне у интервалу (x_0, x^*) $(x^* \leqslant X)$. Међутим, ова теорема пружа могућност да се издвоји једна класа компаративних функција која испуњава неједначине $z^{(k)} > y^{(k)}$ $(z^{(k)} < y^{(k)})$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$ у читавом датом интервалу (x_0, X), што је, у ствари, прилог уопштеној теореми С. А. Чаплигина.

У раду „К вопросу о рапространеним метода Чаплыгина за границу применимости теоремы о дифференциальных неравенствах“[7], Н. В. Азбељев разматра исто једначину (271), с почетним условима (272) и условима непрекидности у поменутој области G. Уз ово се претпоставља да су, за дато $x \in (x_0, X)$ и дати пар вредности $y_1^{(k)}$ и $y_2^{(k)}$, испуњени услови

[7]) Доклады Академии наук С С С Р 1955., Том 102, Нр. 3

$$f(x, y_1, y'_1, \cdots, y_1^{(n-1)}) - f(x, y_2, y'_2, \cdots, y_2^{(n-1)}) \geqslant \sum_{k=0}^{n-1} (y_1^{(k)} - y_2^{(k)}) \cdot q_k(x); \quad (278)$$

$$f(x, y_1, y'_1, \cdots, y_1^{(n-1)}) - f(x, y_2, y'_2, \cdots, y_2^{(n-1)}) \leqslant \sum_{k=0}^{n-1} (y_1^{(k)} - y_2^{(k)}) p_k(x); \quad (279)$$

$$a_k \leqslant y_2^{(k)} \leqslant y_1^{(k)} \leqslant b^k, \quad (280)$$

где су a_k и b_k константе, а $p_k(x)$ и $q_k(x)$ непрекидне функције у интервалу $[x_0, X]$. Ако решење једначине (271), с почетним условима (272), обележимо са $y = y(x)$, компаративну горњу (доњу) функцију, у поменутој области G с почетним условима (272), са $z = z(x)$ и нека је ова компаративна функција n пута непрекидно диференцијабилна у интервалу $[x_0, X]$ и, уз претходно, испуњава услове:

$$z^{(n)} \geqslant f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)}) \quad (z^{(n)} \leqslant f(x, z, z', \cdots, z^{(n-1)})); \quad (281)$$

$$a_k \leqslant z^{(k)} \leqslant b_k; \; z^{(k)}(x_0) - y^{(k)}(x_0) = \alpha_k \geqslant 0 \quad (\alpha_k \leqslant 0), \quad (282)$$

тада се коначно може доказати следећа теорема: *када десна страна једначине (271) испуњава напред побројане услове, с коефицијентима* $p_k(x) \geqslant 0$ и $q_k(x) \geqslant 0$, *тада, за било коју горњу (доњу) компаративну функцију* $z = z(x)$ *у области G, важе неједначине*

$$z^{(k)} > y^{(k)} \quad (z^{(k)} < y^{(k)}), \quad (283)$$

за $x_0 < x < X$ и $k = 1, 1, 2, \cdots, n-1$.

Даље се у овом раду говори о следећој последици претходне теореме. *Нека егзистира таква позитивна функција* $U = U(x)$ *да је испуњен услов* $U'' + a_1(x) U' + a_0(x) U \leqslant 0$, *тада било које нетривијално решење једначине* $y'' + a_0(x) y' + a_0(x) y = 0$ *има не више од једне нуле у интервалу* (x_0, X). *Осим тога, у том интервалу, било која горња (доња) ком. аративна функција* $z = z(x)$, *за једначину* $y'' + a_1(x) y' + a_0(x) y = 0$, *задовољава неједначину* $z > y$ $(z < y)$. На основу ове позледице нетривијално решење једначине $y'' + Qy = 0$ има, за $Q = \frac{1}{4x^2}$, не више од једне нуле у интервалу (x_0, ∞).

Н. В. Азбељев у раду „О границах применимости теоремы Чаплыгина о дифференциальных неравенствах“[8]) разматра процену применљивости теореме С. А. Чаплигина на општи облик диференцијалне једначине н-тог реда. Најпре се решава задатак за линеарне једначине а затим се доказује теорема компарације, сводећи нелинеаран задатак на линеаран. Рад је подељен у три дела. Први део скоро је, осим неких

[8]) Математический сборник, Т. 39 (81), Нр. 2, Москва 1656.

мањих измена, исти са радом „Ограницах применимости теоремы С. А. Чаплыгина". У другом делу се прво испитује јеначина

$$L[y]-g(x)=0 \quad (L[y]=y^{(n)}+a_1 y^{(n-1)}+\cdots+a_n y), \tag{284}$$

с почетним условима

$$y^{(k)}(x_0)=y_0^{(k)} \quad (k=0,1,2,\cdots,n-1) \tag{285}$$

и осталим потребним условима у области G, а затим изводи закључак о егзистенцији *интервала применљивости* теореме С. А. Чаплигина. У трећем делу овог рада разматра се једачина облика

$$y^{(n)}=f(x,y,y',\cdots,y^{(n-1)}), \tag{286}$$

која задовољава почетне услове (285) и друге потребне услове у посматраној области G, а затим задатак своди на разматрање једначине (284), да би се најзад извео закључак не само о постојању *интервала применљивости* већ и о његовој минималној дужини. Аутор углавном константује да се применом компаративне теореме, сводећи нелинеаран задатак на линеаран, може оценити граница примене теореме С. А. Чаплигина. Таква се оцена (процена), под извесним условима, своди на алгебарске операције. На крају рада писац најављује уопштење теореме С. А. Чаплигина језиком функционалне анализе. На основу таквог уопштења - каже даље аутор - добиће се нов начин за оцену грешке приликом приближног решавања операторских једначина.

У раду „Замечание о границе применимости теоремы о дифференциальных неравенствах"[9]) Н. В. Азбељев и З. Б. Цаљук разматрају једначину облика

$$y^{(n)}-f(x,y,y',\cdots,y^{(r)})=0 \quad (r\leqslant n-1) \tag{287}$$

с почетним условима

$$y^{(k)}(a)=y_0^{(k)} \quad (k=0,1,2,\cdots,n-1). \tag{288}$$

Писци претпостављају да је функција $f(x,y,y',\cdots,y^{(r)})$ непрекидна у области $G=\{a\leqslant x\leqslant b, a_k\leqslant y^{(k)}\leqslant b_k,\ k=0,1,2,\cdots,r\}$. Осим тога, за било који пар функција $y_1(x)$ и $y_2(x)$, које у интервалу $[a,b]$ задовољавају релацију $a_k\leqslant y_1^{(k)}\leqslant y_2^{(k)}\leqslant b_k$, испуњена је неједначина

$$f(x,y_2,y'_2,\cdots,y_2^{(r)})-f(x,y_1,y'_1,\cdots,y_1^{(r)})\leqslant\sum_{k=0}^{r}p_k(x)(y_2^{(k)}-y_1^{(k)}), \tag{289}$$

где су $p_k(x)$ непрекидне функције у интервалу $[a,b]$. У раду даље стоји следеће: ако су $x^i{}_c$ и $x^\circ{}_c{}^i$ границе применљивости Теореме о диференцијалним неједначинама реда і за једначину (287) и за једначину

[9]) Ученые записки Удмуртск гос. нед. ин - та, 1958., вып- 12

$$y^{(n)} - \sum_{k=0}^{r} p_k(x) \cdot y^{(k)} = 0, \tag{290}$$

са почетним разликама $c_k \geqslant 0$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$, онда се интервал $[a, x^i_c]$ $(i \geqslant r)$ садржи у интервалу $[a, x^i_c]$. Овде је, у ствари, реч о реду граница применљивости.

Н. В. Азбељев, Л. Ф. Рахматулина и З. Б. Цаљук у раду „О роспространаним решеня задачи Чаплыгина за границу применимости теоремы о дифференциальных неравенствах“[10]) испитују услове одређености знака разлика решења линеарне диференцијалне једначине и дате функције. Наиме, ако је дата једачина

$$L_n[y] = y^{(n)} - \sum_{k=0}^{n-1} p_k(x) \cdot y^{(k)} = 0, \tag{291}$$

с почетнии условима

$$y^{(k)}(a) = y_0^{(k)} \quad (k = 0, 1, 2, \cdots, n-1), \tag{292}$$

онда је, по теореми С. А. Чаплигина, у неком интервалу $[a, c]$ одређен знак разлике $z-y$, где је z дата функција а y решење једначине (291) у интервалу $[a, b]$ и где је $[a, c] \subset [a, b]$. Аутори доказују три теореме. Прва теорема могла би се, отприлике овако формулисати: *за сваку операцију* $L_n[y]$ *и било које цело* $m > 0$ и $i \leqslant m + n - 1$ *може се поставити таква операција* $L_{m+n}[z]$, *реда* $m+n$, *да за* $(m+n)$ *- пута непрекидно - диференцијабилну функцију* z, *у интервалу* $[a, b]$, *која испуњава услове* $z^{(k)}(a) = y^{(k)}(a)$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, m + n - 1)$, *неједначина* $L_{m+n}[z] \geqslant 0$ $(a \leqslant x \leqslant b)$ *повлачи за собом, у читавом интервалу* $[a, b]$, *неједначину* $z^{(k)} \geqslant y^{(k)}$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, i)$, *где је* y *решење једначине (291)* Друга теорема гласи: *при испуњењу услова* $z(x) \geqslant y(x)$, за *за* $x \in [a, b]$, *потребно је и довољно да егзистира таква функција* $Q(x, s)$ *да, у трогли* $a \leqslant s \leqslant x \leqslant b$, *буде*

$$\int_a^x Q(x, s) \cdot L_n[z(s)]\, ds \geqslant 0, \quad \bar{L}_n[Q(x, s)] \leqslant 0, \tag{293}$$

где је

$$\bar{L}_n[Q(x, s)] = (-1)^n \frac{\partial^n Q(x, s)}{\partial s^n} - \sum_{k=0}^{n-1} (-1)^k \frac{\partial^k}{\partial s^k} [p_k(s) \cdot Q(x, s)]. \tag{294}$$

При специјалном избору $Q(x, s)$ ова теорема доводи до решења задатка С. А. Чаплигина. На пример за $Q(x, s) = 1$, добијамо теорему о замени диференцијалне неједначине интегралном неједначином.

[10]) Научные доклады высшей школы - физико - математических наук, 2, 1958., Москва

Формулација теореме под бројем 3 могла би се исказати на следећи начин: *за испуњење неједначине* $z \geqslant y(z_k(x) \geqslant y_k(x)$; $k = 0, 1, 2, \cdots, n$; $a \leqslant x \leqslant b$) *потребно је и довољно да егзистира таква матрица* $Q(x,s)$ *да у троуглу* $a \leqslant s \leqslant x \leqslant b$, *буде*

$$\int_a^x Q(x, s) L_n[z(s)]\, ds \geqslant 0,\ \overline{L}_n\,[Q(x,s)] = -\frac{\partial Q(x, s)}{\partial s} - Q(x,s)\,A(s). \qquad (295)$$

Теорема се односи на систем н-тог реда у векторском облику

$$L_n[y] = \frac{d}{dx} y - A(x)\, y = 0,\ y(a) = c = const., \qquad (296)$$
$$(x \in [a, b])$$

где је: $y(x)$ n - димензијални вектор, $A(x)$ непрекидна квадратна матрица н-тог реда у интервалу $[a, b]$, $Q(x, s)$ таква непрекидна квадратна матрица н-тог реда у интервалу $[a, b]$, да је $Q(s, s) = E$ (E је јединична матрица), $z(x)$ - n - димензијални непрекидно-диференцијабилни вектор у интервалу $[a, b]$, који задовољава услов $z(a) = c$. На основу ове теореме, при властитом избору $Q(x, s)$, може се добити довољно карактеристичних особина о решивости задатака С. А. Чаплигина за систем диференци,алних једначина.

У раду „Некторые условия разрешимости задачи Чаплыгина для системы обыкновенных дифференциальных уравнений“[11]) Н. В. Азбељев разматра услове решивости задатка С. А. Чаплигина за систем једначина

$$y'_k = f_k(x, y_1, y_2, \cdots, y_n)\ \ (k = 0, 1, 2, \cdots, n), \qquad (297)$$

који гарантују релације $z_k \geqslant y_k$ ($z_k \leqslant y_k$), где је $\{z_k\}$ дати систем функција, а $\{y_k\}$ решење система (297).

У заједници са А. Ја. Хохрјаковом и З. Б. Цаљуком, Н. В. Азбељев је написао рад „Теоремы о дифференциальном неравенстве для краевых задач“[12]). На почетку овог рада аутори кажу, да он представља продужетак рада „О распределении нулей решений линейного дифференциальнога уравнения третьего порядка“. – Користећи резултате овог рада омогућено је испитивање понашања функције Грина и установљење теореме о диференцијалним неједначинама за неке нелинеарне граничне задатке.

Овде се прво разматрају гранични задаци:

$$\left.\begin{aligned} y'' + p(x)\, y' + q(x)\, y = f(x), \\ y(\alpha) = y(\beta) = 0 \end{aligned}\right\}; \qquad (298)$$

[11] Научные доклады высШей школы физико - математичеслих наук 6, Москва 1958.

[12]) Матаматический сборник, Т. 59 (101), 1962. год.

$$\left.\begin{aligned} y''' - g_2(x)\,y'' - g_1(x)\,y' - g_0(x)\,y &= f(x), && (299)\\ y(\alpha) = y'(\alpha) = y(\beta) &= 0 \quad (\alpha < \beta), && (300)\\ y(\alpha) = y(\beta) = y'(\beta) &= 0 \quad (\alpha < \beta), && (301)\\ y(\alpha) = y(\gamma) = y(\beta) &= 0 \quad (\alpha < \gamma < \beta). && (302) \end{aligned}\right\}$$

Код задатка (299) – (302) аутори показују да егзистира функција Грина у једном одређеном интервалу, којем припадају елементи α, β и γ. Писци даље разматрају нелинеарне граничне задатке, као на пример

$$\left.\begin{aligned} y''' - f(x,y) &= 0, && (303)\\ y(\alpha) = A, y'(\alpha) = B, y(\beta) &= C \quad (\alpha < \beta), && (304)\\ y(\alpha) = A, y(\beta) = B\, y'(\beta) &= C \quad (\alpha < \beta), && (305)\\ y(\alpha) = A, y(\gamma) = B, y(\beta) &= C\,(\alpha < \gamma < \beta) && (306) \end{aligned}\right\};$$

$$\left.\begin{aligned} y''' &= \varphi(x)\,y^{2n}, && (306)\\ y(-1) &= -1, && (308)\\ y(0) &= 0, && (309)\\ y(1) &= 1 && (310) \end{aligned}\right\},$$

у којима се, на сличан начин као код методе С. А. Чаплигина, под извесним условима доказују и користе теореме о диференцијалним неједначинама.

с) Б. Н. Бабкин има више радова у вези са методом С. А Чаплигина. Један од њих је „Решение одной краевой задачи для обыкновеного дифференциального уравнения второго порядка методом Чаплыгина“[13]). У овом раду аутор примењује методу С. А. Чаплигина за приближну интеграцију диференцијалних једначина на један гранични задатак за једначину

$$y'' - f(x,y) = 0, \qquad (311)$$

$$y(a) = A,\ y(b) = B. \qquad (312)$$

Рад је подељен у три дела. У првом делу се објашњава како се добијају горња и доња апроксимација $V_0(x)$ и $U_0(x)$ решења $y(x)$ једначине (311) са условима (312).

У другом делу излаже се начин састављања бољих горњих и доњих апроксимација, тј. парова $\{U_n(x),\ V_n(x)\}$ $(n = 1, 2, 3, \ldots)$, поменутог решења, док се у трећем делу говори о униформној конвергенцији добијених апроксимација и даје процена грешке. Аутор полази од основне претпоставке да је функција $f(x,y)$ непрекидна и има непрекидан негативан извод по y у области $R = \{a \leqslant x \leqslant b, -\infty < y < +\infty\}$. Овде се указује на могућност примене методе С. А. Чаплигина код контурних задатака, која је још мало испитана, у вези са поменутим задацима, и ако је била примећена у раду С. А. Чаплигина.

[13]) Прикладная математика и механика. Т. XVIII, 1954.

Исти аутор у раду „Приближеное интегрирование систем обыкновенных дифференциальных уравнений первого порядка методом С. А. Чаплыгина“[14]) излаже начин за састављање доњих и горњих апроксимација решења система обичних диференцијалних једначина првог реда, који се заснива на новој варијанти теореме С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама. Разматра се систем једначина

$$\left.\begin{aligned} y' &= f(x, y, z) \\ z' &= \varphi(x, y, z) \end{aligned}\right\}, \tag{313}$$

који задовољава почетне услове

$$y(x_0) = y_0, \quad z(x_0) = z_0, \tag{314}$$

уз претпоставку да су функције f и φ монотоне по једној од променљивих и имају изводе f'_z и φ'_y у области одређеној почетном вриљушком. У овом раду Б. Н. Бабкин не претпоставља монотонију функција f и φ по једној од променљивих, z и y, док је С. А. Чаплигин претпостављао монотонију поменутих функција по односним променљивим. У овоме и јесте суштинска разлика између методе С. А. Чаплигина и методе изложене у овом раду, где је број услова мањи за два од броја услова код методе С. А. Чаплигина.

У првом делу овог рада доказује се ова основна теорема: *ако смо на било који начин нашли четири функције* $U(x), V(x), s(x)$ и $t(x)$, *које припадају класи* $C_1[x_0, x_1]$ *и задовољавају следећа два услова:*

1) просторне криве $y = U(x)$, $z = s(x)$, $y = V(x)$, $z = t(x)$ *пролазе кроз тачку* M_0 *и, за* $x_0 \leqslant x \leqslant x_1$ *потпуно се налазе у области* D.

2) $\dfrac{dU}{dx} - f(x, U, \eta) < 0$, $\dfrac{dV}{dx} - f(x, V, \eta) > 0$, *за било које* $\eta(x)$ *које се налази између* $s(x)$ и $t(x)$ *(укључивши ту* $s(x)$ и $t(x)$*)*, $\dfrac{ds}{dx} - \varphi(x, \sigma, s) < 0$, $\dfrac{dt}{dx} - \varphi(x, \sigma, t) > 0$, *за било које* $\sigma(x)$ *што се налази између* $U(x)$ *и* $V(x)$ *(укључивши ту* $U(x)$ *и* $V(x)$*), при* $x \in [x_0, x_1]$, *тада су испуњене неједначине*

$$\left.\begin{aligned} U(x) < y(x) < V(x) \\ s(x) < z(x) < t(x) \end{aligned}\right\} \text{ за } x_0 \leqslant x \leqslant x_1, \tag{315}$$

где су $y = y(x)$, $z = z(x)$ *решења система (313), која пролазе кроз тачку* $M_0(x_0, y_0, z_0)$, *тј. која испуњавају услове (314), уз претпоставку да су функције* $f(x, y, z)$, $\varphi(x, y, z)$ *и њихови парцијални изводи првог реда по* y *и* z, *у неком затвореном простору* D *који садржи тачку* $M_0(x_0, y_0, z_0)$, *непрекидни.*

---

[14]) Известия Академии Наук СССР серия математическая, Т. 18, 1954.

У другом делу рада аутор објашњава како се састављају боље апроксимације $U_n(x)$, $V_n(x)$, $s_n(x)$, $t_n(x)$ $(n=1,2,3,\cdots)$ и доказује конвергенцију поменутих апроксимација траженим решењима $y=y(x)$, $z=z(x)$.

Најзад писац доказује једначине

$$\lim_{n\to\infty}(V_n-U_n),=0,\ \lim_{n\to\infty}(t_n-s_n)=0 \tag{316}$$

и изводи закључак о проценки грешке.

У раду „К Теореме С. А. Чаплыгина о дифференциальных неравенствах“[15]) Б. Н. Бабкин одређује један прост критеријум о граници примене теореме С. А. Чаплигина. У првом делу разматра се једначина

$$L[y]=y^{(n)}+p_1(x)\,y^{(n+1)}+\cdots+p_n(x)\,y=f(x), \tag{317}$$

с почетним условима

$$y^{(k)}(x_0)=y_0^{(k)}\ \ (k=0,1,2,\cdots,n-1), \tag{318}$$

где су којефициенти $p_i(x)$ $(i=1,2,3,\cdots,n)$ непрекидни у интервалу $[x_0,x_1]$, и доказује следећа теорема: *нека је $t(x)$ произвољна функција класе $C_n[x_0,x_1]$,која задовољава услове (318) и диференцијалну неједначину*

$$L[t]-f(x)<0\ \ (L[t]-f(x)>0). \tag{319}$$

Ако функција $V(x)\in C_n[x_0,x_1]$ задовољава услове (318) и неједначину

$$L[V]-f(x)>\sum_{k=2}^{n}(M_k+|M_k|)(V-t)^{(n-k)}$$

$$\left\{L[V]-f(x)<\sum_{k=2}^{n}(M_k+|M_k|)(V-t)^{(n-k)}\right\}, \tag{320}$$

иде је $M_k=\max p_k(x)$, за $x\in[x_0,x_1]$, онда ће $V(x)$ бити горња (доња) функција за решење једначине (317), под условима (318), при чему је $V^{(k)}(x)>y^{(k)}(x)$ $(V^{(k)}(x)<y^{(k)}(x))$ $(k=0,1,2,\cdots,n-1)$ за свако x из полуинтервала $(x_0,x_1]$.

У другом делу аутор доказује слеоећу теорему: *ако је $t(x)$ произвољна фунција класе $C_n[x_0,x_1]$, која задовољава услове (318), онда у интервалу $[x_0,x_1]$ важи неједначина*

$$|y^{(k)}(x)-t^{(k)}(x)|<z_1^{(k)}(x)\ \ (k=0,1,2,\cdots,n-1), \tag{321}$$

иде је $y(x)$ решење једначине (317), при условима (318), а $z_1(x)$ решење једначине

---

[15]) Математический сборник, Т. 46 (88), Нр. 2

$$z_1^{(n)} + m z_1^{(n-1)} - \sum_{k=2}^{n} N_k z_1^{(n-k)} = \varepsilon_1 \tag{322}$$

и задовољава услове $z_1^{(k)}(x_0) = 0$ $(k = 0, 1, 2, \cdots, n-1)$, *при чему је*: $m = \min p_1(x)$, $x \in [x_0, x_1]$, $N_k = |\max p_k(x)|$, *а* $\varepsilon_1 = \max |\delta(x)|$.
Елементи $p_1(x)$, $p_k(x)$ *и* $\delta(x)$ *фигуришу у једначини*

$$z^{(n)} + p_1 z^{(n-1)} - \sum_{k=2}^{n} |p_k(x)| \cdot z^{(n-k)} = \varepsilon(x) - \delta(x), \tag{323}$$

где је $z = V - t$. Ова теорема пружа нам могућност процене положаја (простирања) решења $y(x)$ и свих његових извода закључно до реда $n-1$.

У трећем делу писац разматра систем од n линеарних диференцијалних једначина са n непознатих функција аргумента x, тј. систем облика

$$y'_i + \sum_{k=1}^{n} p_{ik}(x)\, y_k = f_i(x) \quad (i = 1, 2, 3, \cdots, n), \tag{324}$$

с почетним условима

$$y_i(x_0) = y_i^0 \quad (i = 1, 2, 3, \cdots, n), \tag{325}$$

уз претпоставку да су коефицијенти $p_{ik}(x)$ $(i, k = 1, 2, 3, \cdots, n)$ непрекидни у интервалу $[x_0, x_1]$, и доказује слеоећу теорему: *нека су* $t_i(x) \in C_1[x_0, x_1]$ $(i = 1, 2, 3, \cdots, n)$ *функције које испуњавају услове (325) и неједначине*

$$t'_i + \sum_{k=1}^{n} p_{ik} t_k - f_i(x) = \delta_i(x) < 0 \tag{326}$$

$$\left\{ t'_i + \sum_{k=1}^{n} p_{ik} t_k - f_i(x) = \delta_i(x) > 0 \right\}.$$

Ако функције $V_i(x) \in C_1[x_0, x_1]$ $(i = 1, 2, 3, \cdots, n)$ *испуњавају услове (325) и неједначине*

$$V'_i + \sum_{k=1}^{n} p_{ik} \cdot V_k - f_i(x) > \sum_{k=1}^{n}{}' (M_{ik} + |M_{ik}|)(V_k - t_k) \quad (i = 1, 2, 3, \cdots, n) \tag{327}$$

$$\left\{ V'_i + \sum_{k=1}^{n} r_{ik} \cdot V_k - f_i(x) < \sum_{k=1}^{n}{}' (M_{ik} + |M_{ik}|)(V_k - t_k) \ (i = 1, 2, 3, \cdots, n) \right\}$$

за свако x из интервала $[x_0, x_1]$, где црта код знака Σ означава да се из збира искључују сабирци $i=k$ и где је $M_{ik} = \max_{[x_0, x_1]} p_{ik}(x)$, тада у полуинтервалу $(x_0, x_1]$ важе неједначине

$$V_i(x) > y_i(x) \quad (V_i(x) < y_i(x)) \quad (i = 1, 2, 3, \cdots, n). \tag{328}$$

Што се тиче доказа у вези с проценом простирања (положаја) система решења једначине (324), с почетним условима (325), он је аналоган доказу теореме у другом делу ауторовог рада. На крају аутор објашњава како се докази теорема у првом и другом делу рада могу уопштити на нелинеарне диференцијалне једначине (обичне и системе).

d) К. В. Задирака је написао такође више радова у вези са методом С. А. Чаплигина. Један од њих је „Способ вычисления верхних и нижних приближений для собственных значений краевои задачи 2-го порядка“[16]). У раду се излаже начин одређивања горњих и доњих апроксимација граничног задатка другог реда помоћу свођења на гранични задатак првог реда. Идеја овог начина изложена је у једној белешци ДАНУССР и заснива се на модификации методе С. А. Чаплигина за приближно решење Cauchy-евог проблема диференцијалне једначине првог реда који је дао Б. Н. Бабкин. Рад је подељен у четири дела. У првом делу објашњава се начин свођења граничног задатка другог реда, подесном сменом, на гранични задатак првог реда. Узима се овај пример: треба наћи функцију $z(x)$ која задовољава једначану

$$\frac{d}{dx}\left[p(x)\cdot\frac{dz}{dx}\right] + [\lambda\cdot g(x) - l(x)]\cdot z = 0 \tag{32*}$$

с граничним условима

$$\left.\begin{aligned} z'(a) - h_1 z(a) &= 0 \quad (h_1 = const. > 0) \\ z'(b) - h_2 z(b) &= 0 \quad (h_2 = const. > 0) \end{aligned}\right\}, \tag{330}$$

где су: p, g, l – функције аргумента x; $a \leqslant x \leqslant b$; $p(x) \geqslant 0$; $l(x) \geqslant 0$; λ – параметар. Аутор показује како се сменом

$$z' = -z\cdot\theta, \tag{331}$$

гранични задатак (329) – (330) своди на гранични задатак

$$\theta' = \frac{\lambda\cdot g - l}{p} - \frac{p'}{p}\theta + \theta^2, \tag{332}$$

$$\theta(a) = -h_1,\ \theta(b) = h_2. \tag{333}$$

На тај начин—каже се даље у овом делу—гранични задатак (329)—(330) може бити сведен на гранични задатак

[16]) Украинский математический журнал, Т. VI, Нр. 2. Киев 1954.

$$y' = f(x, y, \lambda)$$
$$y(a) = y_a,\ y(b) = y_b + k\pi \tag{334}$$

и квадратуре.

У другом делу рада писац објашњава како се састављају доње и горње апроксимације решења $y = y(x, \lambda)$ једначине (334) у области $a \leqslant x \leqslant b$, $-\infty < y < \infty$, претпостављајући да је

$$m(\lambda) < \frac{\partial f}{\partial y} < M(\lambda). \tag{335}$$

Да би постигао жељени циљ, аутор једначину (334) пише у облику

$$\frac{dy}{dx} - my = f(x, y, \lambda) - my \tag{336}$$

и место једначине (336) посматра интегралну једначину

$$y(x, \lambda) = y_a + \int_a^x e^{m(x-\xi)} [f(\xi, y, \lambda) - my] \cdot d\xi. \tag{337}$$

Служећи се методом сукцесивних апроксимација, писац долази до релације

$$y_1(x, \lambda) > y_2(x, \lambda) > \cdots > y(x, \lambda). \tag{328}$$

Аналогно расуђивање проводи се код једначине

$$\frac{dy}{dx} - My = f(x, y, \lambda) - My \tag{339}$$

за састављање доњих апроксимација.

У трећем делу излаже се начин састављања доњих и горњих апроксимација за властите вредности граничног загатка (334). Четврти део садржи алгоритам двоструког приближавања властитим вредностима и неке урађене цримере.

Исти аутор у раду „Построение верхних и нижних оценок для собственных значений одномернои самосопряженной краевой задачи четного порядка“[17]) разматра једначину

$$\frac{d^{2k}y}{dx^{2k}} + Q(x) \cdot y = 0 \ (0 \leqslant x \leqslant l), \tag{340}$$

са почетним условима

$$y(o) = y_0,\ y'(0) = y'_0, \cdots, y^{(2k-1)}(0) = y_0^{(2k-1)}. \tag{341}$$

Ради постизања циља, аутор узима две помоћне једначине

[17]) Доклады Академии наук СССР 1955, Том 102, Np. 4

$$\frac{d^{2k}y}{dx^{2k}} - M^{2k}\cdot y = -[M^{2k}+Q(x)]\cdot y, \qquad (342)$$

$$(k=0,1,2,\cdots)$$

$$\frac{d^{2k}y}{dx^{2k}} - m^{2k}\cdot y = -[m^{2k}+Q(x)]\cdot y, \qquad (343)$$

где је $M^{2k}=|\max_{0\leqslant x\leqslant l} Q(x)|$ а $m^{2k}=|\min_{0\leqslant x\leqslant l} Q(x)|$. Интеграли ових једначина, при почетним условима (341), еквивалентни су респективно решењима интегралних једначина Волтерра

$$y(x)=y_0(x)-\int_0^x K(x-\xi)\cdot[M^{2k}+Q(\xi)]\cdot y(\xi)\cdot d\xi, \qquad (344)$$

$$y(x)=\overline{y_0(x)}-\int_0^x K(x-\xi)\cdot[m^{2k}+Q(\xi)]\cdot y(\xi)\cdot d\xi, \qquad (345)$$

где је

$$K(x)=\frac{1}{2k}\left[\frac{e^{r_1x}}{r_1^{2k-1}}+\frac{e^{r_2x}}{r_2^{2k-1}}+\cdots+\frac{e^{r_{2k}x}}{r_{2k}^{2k-1}}\right], \qquad (346)$$

а $r_i\,(i=1,2\,3,\cdots,2k)$ корени једначине $r^{2k}-M^{2k}=0$ односно једначине $r^{2k}-m^{2k}=0$. Очевидно је да се у раду, поред осталог, користе теореме С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама да би се добили тражени рəзултати.

У раду „Мажорантно-минорантный метод оценок для собственных зналений одномерном самосопряженнои краевой задачи четвертого порядка“[18]) К. В. Задирака разматра једначину

$$\frac{d^4y}{dx^4}+Q(x)\,y=0)\ (0\leqslant x\leqslant l), \qquad (347)$$

с почетним условима

$$y(0)=y_0,\ y'(0)=y'_0,\ y''(0)=y''_0,\ y'''(0)=y_0'''. \qquad (348)$$

У првом делу рада објашњава се састављање доњих и горњих апроксимација решења линеарне диференцијалне једначине четвртог реда с променљивим коефицијентима, тј. једначине (347) с почетним условима (348). Ради решења постављеног задатка аутор узима помоћне једначине

[18]) Украинский математический журнал, Т. VIII, Np. 1, Киев 1958.

$$\frac{d^4y}{dx^4} - M^4 y = 0, \tag{349}$$

$$\frac{d^4y}{dx^4} - m^4 y = 0, \tag{350}$$

где је $M^4 = |\max_{0 \leqslant x \leqslant l} Q(x)|$ а $m^4 = |\min_{0 \leqslant x \leqslant l} Q(x)|$.

Аутор, даље, једначину (347) пише у следећим облицима

$$\frac{d^4 y}{dx^4} - M^4 y = -[M^4 + Q(x)] \cdot y \tag{351}$$

$$\frac{d^4 x}{dx^4} - m^4 y = -[m^4 + Q(x)] y \tag{352}$$

а затим одређује партикуларна решења $K(x)$ хомогених једначина (349) и (350), при почетним условима

$$K(0) = K'(0) = K''(0) = 0, \; K'''(0) = 1. \tag{353}$$

За једначину (349) је

$$K(x) = \frac{1}{2M^3}(shMx - sinMx),$$

а за једначину (350) је

$$K(x) = \frac{1}{2m^3}(shmx - sinmx).$$

Место једначина (351) и (352) разматрају се њима респективно одговарајуће интегралне једначине

$$y(x) = \underline{y_0(x)} - \frac{1}{2M^3}\int_0^x [shM(x-\xi) - sinM(x-\xi)] \cdot [M^4 + Q(\xi)] \cdot y(\xi) \cdot d\xi, \tag{354}$$

$$y(x) = \overline{y_0(x)} - \frac{1}{2m^3}\int_0^x [shm(x-\xi) - sinm(x-\xi)] \; [m^4 + Q(\xi)] \, y(\xi) \cdot d\xi, \tag{355}$$

где је $\underline{y_0(x)}$ партикуларно решење једначине (349) а $\overline{y_0(x)}$ једначине (350), при почетним условима (348). По аналогији с теоремом С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама успоставља се својство

које се назива теоремом о интегралним неједначинама. За решење интегралних једначина (354) и (355), које су типа Волтерра, користи се процес интерације, а затим доказује да доње и горње апроксимације униформно конвергирају и монотоно теже ка непознатом решењу. У другом делу рада састављају се горње и доње оцене за властите вредности. Наиме, разматра се задатак

$$\frac{d^4 y}{dx^4} + [q(x) - \lambda \cdot p(x)] \cdot y = 0 \quad (0 \leqslant x \leqslant l), \tag{356}$$

$$\left.\begin{aligned} &\sin \alpha_0\, y(0) + \cos \alpha_0\, y'''(0) = 0, \quad \sin \alpha_1\, y'(0) + \cos \alpha_1\, y''(0) = 0, \\ &\sin \beta_0\, y(l) + \cos \beta_0\, y'''(l) = 0, \quad \sin \beta_1\, y'(l) + \cos \beta_1\, y''(l) = 0. \end{aligned}\right\} \tag{357}$$

У трећем делу разматра се гранични задатак исто четвртог реда само општијег облика, тј.

$$\frac{d^2}{dx^2}\left[s(x) \cdot \frac{d^2 y}{dx^2}\right] + \frac{d}{dx}\left[r(x) \cdot \frac{dy}{dx}\right] + [q(x) - \lambda \cdot p(x)] \cdot y = 0, \tag{358}$$

при нултим граничним условима. Сменом

$$y = u \cdot \eta^{19)}, \quad \xi(x) = \int \frac{dx}{su^2}^{20)}, \tag{359}$$

где u не пролази кроз нулу у решњу једначине

$$30 \cdot \frac{u''}{u} - 20 \cdot \left(\frac{u'}{u}\right)^2 + 10 \cdot \frac{s'}{s} \cdot \frac{u'}{u} + \left(\frac{s'}{s}\right)^2 - 3 \cdot \frac{s''}{s} + 9 \cdot \frac{r}{s} = 0, \tag{360}$$

једначина (358) своди се на једначину облика

$$\frac{d^4 \eta}{d\xi^4} - Q(\xi, \lambda) \cdot \eta = 0, \tag{361}$$

са нултим граничним условима. Што се тиче једначине (360), она се може упростити и свести на Riccati-еву једначину по v, ако се стави

$$u = e^{S v dx}, \tag{362}$$

па ћемо имати

$$30v' + 10v^2 + 10 \cdot \frac{s'}{s} \cdot v - 3 \cdot \frac{s''}{s} + 9 \cdot \frac{r}{s} = 0. \tag{363}$$

У четвртом делу овог рада одређује се нумеричка шема и решавају примери

$$y^{IV} - \lambda(1 + x)\, y = 0, \; y(0) = y''(0) = y(l) = y''(l) = 0, \tag{364}$$

$$\frac{d^4 y}{d\xi^4} = \lambda \cdot \imath(\xi) \cdot y, \; y(0) = y'(0) = y(l) = y'(l) = 0. \tag{365}$$

[19], [20]) налазе се код Камкеа.

е) Г. А. Артемов у раду „ Об одном видизменении метода Чаплыгина для систем обыкновенных дифференциальных уравнений“[21]) решава следеће једначине

$$x' = f(t, x), \tag{366}$$

$$x' = p(t) \cdot x + f(t). \tag{367}$$

Претпоставља се да је: $x = (x_1, x_2, x_3, \cdots, x_n)$ – непознати n - димензијални вектор-функција од t: $f(t, x) =] f_1(t, x), f_2(t, x), f_3(t, x), \cdots, f_n(t, x)]$ – дати вектор; $f_i(t, x)$ $(i = 1, 2, 3, \cdots, n)$ - непрекидне функције у интервалу (t_0, t_1); $p(t)$ - непрекидна n - димензијална матрица; $f(t)$ - непрекидни n - димензијални вектор у интервалу $(t_0, t_1]$, при чему је $p(t) > 0$ и $f(t) > 0$. Аутор, на почетку рада, каже да је, користећи идеје С. А. Чаплигина, саставио простију методу за одређивање доњих и горњих апроксимативних кривих интегралној кривој нелинеарног система од n диференцијалних једначина првог реда одређеног типа, дајући при том и процену приближавања. Даље се тврди да се може применити на решавању једне диференцијалне једначине, при чему се лакше одређују апроксимације него методом С. А. Чаплигина. Ова се метода разликује од методе С. А. Чаплигина и по томе што за неке типове диференцијалних једначина доводи до добијања интеграла на свим стадијумима процеса.

f) Ф. С. Рофе – Бекетов у раду „О краевой задаче для нелинейного диференциального уравнения“[22]) разматра једначину

$$y'' = f(x, y) \tag{368}$$

која испуњава услове

$$y(a) = A,\ y(b) = B. \tag{369}$$

Аутор полази од следећих претпоставки. – Да у интервалу $[a, b]$ постоје две криве $y = p(x)$ и $y = q(x)$ које испуњавају услове:

$$p(x) \geqslant q(x); \tag{370}$$

$$p''(x) \leqslant f[x, p(x)];\ q''(x) \geqslant f[x, q(x)]; \tag{371}$$

$$p(a) \geqslant A \geqslant q(a);\ p(b) \geqslant B \geqslant q(b). \tag{372}$$

Даље се претпоставља да у области $R = \{a \leq x \leqslant b,\ q(x) \leqslant y \leqslant p(x)\}$, између кривих $p(x)$ и $q(x)$, функција $f(x, y)$ мора бити непрекидна, изузев коначног броја тачака које се налазе на граничним кривим $p(x)$ и $q(x)$, и монотоно нерастућа по y. Изводи $p''(x)$ и $q''(x)$ могу имати коначан број прекида у поменутој области, али морају бити апсолутно интеграбилни. Полазећи од напред наведених претпоставки доказује се следећа теорема: *при увођењу више услова граничног задатка (368) – (369) постоји бар једно решење које лежи у области R.* Пре

[21]) Доклады Академии наук СССР 1955., Том 101, Np. 2
[22]) Математическое просвещение, выпукс 1, 1957.

преласка на доказ теореме изводи се доказ следеће леме: *ако је* $p''(x) \leqslant q''(x)$, *за* $a \leqslant x \leqslant b$, и $p(a) \geqslant q(a)$, $p(b) \geqslant q(b)$, тада је $p(x) \geqslant q(x)$ у интервалу $[a, b]$. У току даљег рада, да би се доказала претходна теорема, уз једначину (368), посматра се њој одговарајућа интегрална једначина

$$y(x) = \int_0^x dt \int_0^t f[s, y(s)] \cdot ds - x \int_0^1 dt \int_0^t f[s, y(s)]\, ds, \tag{373}$$

гду су, ради лакшег доказа, услови $y(a) = A$ и $y(b) = B$ замењени условима $y(0) = y(1) = 0$. Користећи једначине (368), (373) и нове услове, који не умањују општост теореме, формирају се низови функција

$$y'' = f[x, y_{n-1}(x)], \tag{374}$$

$$y_n(x) = \int_0^x dt \int_0^t f[s, y_{n-1}(s)]\, ds - x \int_0^1 dt \int_0^t f[s, y_{n-1}(s)]\, ds, \tag{375}$$

водећи рачуна да је $y_n(0) = y_n(1) = 0$, за $n = 1, 2, 3, \ldots$
Из услова да је функција $f(x, y)$ нерастућа по y, затим из $p''(x) \leqslant \leqslant f[x, p(x)] \leqslant y_0''(x) \leqslant f[x, q(x)] \leqslant q''(x)$ и осталих услова леме, добија се

$$p(x) \geqslant y_0(x) \geqslant q(x). \tag{376}$$

С обзиром на чињеницу да је

$$y_0''(x) \leqslant y_1''(x) \leqslant q''(x), \tag{377}$$

онда, према леми, следи

$$p(x) \geqslant y_0(x) \geqslant y_1(x) \geqslant q(x). \tag{378}$$

Продужујући ова поступак, долази се до закључка да је низ функција $y_n(x)$ монотон и налази се између $p(x)$ и $q(x)$, тј. да је испуњена релација

$$p(x) \geqslant y_0(x) \geqslant y_1(x) \geqslant \cdots \geqslant y_n(x) \geqslant y_{n-1}(x) \geqslant \cdots \geqslant q(x). \tag{379}$$

Даље се закључује да низ функција $y_n(x)$ има непрекидан извод, што се види из једначине (375) и из услова теореме, и да униформно и непрекидно конвергира ка функцији $y(x) \geqslant q(x)$. Отуда, тврди се даље у раду, следи да је функција $y(x)$ непрекидна. У закључку рада каже се да би се употребом теорије функција реалне промењиве доказ напред поменуте теореме могао извести краће и са мањим бројем ограничења. У наставку се тврди да би се теорема могла уопштити на читаву класу граничних задатака код обичних диференцијалних једначина вишег реда, код неких парцијалних једначина елиптичног типа и интегралну једначину облика

$$y(x) = \int_a^b K[x, t, y(t)]\, dt, \tag{380}$$

где је функција $K(x, t, y)$ монотоно неопадајућа по y, за x, t и y у посматраној области.

Сличност са методом С. А. Чаплигина овде је очевидна, јер се и лема и теорема темеље на теореми о диференцијалним неједначинама. Релација (379) слична је, као што знамо, релацији С. А. Чаплигина

$$U_0(x) \leqslant U_1(x) \leqslant \cdots \leqslant U_n(x) \leqslant \cdots \leqslant y(x) \leqslant \cdots \leqslant V_n(x) \leqslant \cdots \leqslant \cdots \leqslant V_0(x), \tag{381}$$

у којој су $U_n(x)$ доње а $V_n(x)$ горње апроксимације партикуларног решења једначине $y' = f(x, y)$.

g) А. Н. Черкасов у раду „О решениях уравнения $\frac{d^2x}{dt^2} = F\left(x, \frac{dx}{dt}\right)$“[23] разматра једначину

$$\frac{d^2x}{dt^2} = F\left(x, \frac{dx}{dt}\right), \tag{382}$$

уз следеће претпоставке: да је функција $F(x, y)$ дефинисана и непрекидна по свим променљивим; да задовољава Lipschitz-ов услов у било којој затвореној области D, налазећи се цела или у горњој или у доњој полуравни; да је $F = (0, 0) = 0$, $F(x, 0) \neq 0$ за $x \neq 0$; да је: $\frac{F(x,y)}{y}$ ограничен за утврђено $x > 0$ и $|y| > d$ где је d произвољан позитиван број и да је $\lim_{y \to 0} \frac{F(x, y)}{y} = \infty$.

Сменом

$$\frac{dx}{dt} = U, \tag{383}$$

једначина (382) своди се на једначину

$$\frac{dU}{dx} - \frac{F(x, U)}{U} = 0, \tag{384}$$

чије решење задовољава почетни услов

$$U(x_0) = U_0, \tag{385}$$

[23]) Известия высших учебных заведений, математика Np. 5(12), 1959.

Затим се узима помоћна функција $W(x)$, дефинисана и непрекидна, скупа са својим изводима, у интервалу $0 < x < l$, која, осим овог, испуњава услове

$$W(x) < 0, \quad \lim_{x \to 0} W(x) = 0. \tag{386}$$

Ако је резултат смене функције $W(x)$ у једначини (384) позитиван, за $x > x_0$, онда интегрална крива $W(x)$ лежи изнад криве $U(x, x_0, W x_0))$ у десној близини тачке x_0. Међутим, ако јо поменути резултат негативан, за $x > x_0$, онда крива $W(x)$ лежи испод криве $U(x, x_0, W(x_0))$ у десној близини тачке x_0. Даље се, у раду, доказују следеће теореме:

1. *Ако егзистира позитива број $\xi < l$ такав да је $\delta W(x) > 0$, за $0 < x < \xi$, тада се међу интегралним кривим једначине (384) налази интегрална крива која пролази кроз координатни почетак и лежи испод криве $W(x)$, за $0 < x < \xi$ где је*

$$\delta W(x) = \frac{dW}{dx} - \frac{F(x, W)}{W}; \tag{387}$$

2. *Нека је $W(x)$ дефинисана и непрекидна, скупа са својим изводима, у интервалу $l < x < 0$ и нека је, осим тога, $W(x) > 0$ и $\lim_{x \to 0} W(x) = 0$. Ако егзистира негативан број $-\xi (-e < -\xi < 0)$ такав, да је $\delta W(x) > 0$, за $-\xi < x < 0$, тада ће се наћи интегрална крива (387) која пролази кроз координатни почетак и лежи изнад криве $W(x)$, за $-\xi < x < 0$.* После доказа ових теорема урађени су, илустрације ради, неки примери. У наставку рада дају се, углавном, критеријуми када ће интегрална крива једначине (384) лежи изнад криве $W(x)$.

У другом делу рада наставља се разматрање једначине (382) помоћу функција $\varphi(t)$ и $\psi(t)$ и, после доказа трију теорема, утврђују услови када ће се решење једначине (382) налазити између функција $\varphi(t)$ и $\psi(t)$. У наставку, овог дела рада, разматра се једначина

$$\frac{d^2x}{dt^2} + x\, r(x) = 0 \tag{388}$$

и доказује следећа теорема: *ако је у једначини (388) коефицијент $r(x)$ непрекидна, монотоно опадајућа функција, међу вредностима која ће бити негативна, тада једначина (388) има решење, које нема довољно великих позитивних нула.*

Кроз читав рад проводи се примена основне теореме С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама. Прилог се састоји у томе што се одређује интервал у којем поменута теорема важи за једначине (382) и (388).

h) Л. Ф. Рахматулина у раду „Об одном применении условий разрешимости задачи Чаплыгина к вопросом ограничености и устой-

чивости решений дифференциальных уравнений"[24] третира питање ограничености и егзистенције решења система

$$\frac{dz}{dt} = A(t)\,z + f(t, z),\ t \in [0, \infty), \tag{389}$$

где је: $z = \{z_1(t), z_2(t), z_3(t), \cdots, z_n(t)\}$ – n - димензијални вектор $A(t) = (a_{ij}(t))$ непрекидна квадратна матрица – n – тог реда; $f(t, z) = \{f_1(t, z_1, z_2, \cdots, z_n \cdots f_n(t, z_1, z_2, \cdots, z_n)\}$ – непрекидна вектор функција. У раду се доказују две теореме које се заснивају на следећој леми: *нека је $K(t, s, x)$ функција дефинисана у области $0 \leqslant s \leqslant t < \infty$, $-\infty \leqslant n < x < N \leqslant \infty$ и нека је, за фиксирано t и s, неопадајућа по x. Ако непрекидна функција $z(t)$ задовољава неједначину*

$$z(t) < \int_0^t K[t, s, z(s)]\,ds + \varphi(t),\ 0 \leqslant t < \infty, \tag{390}$$

тада је

$$z(t) < x\varphi(t).\ 0 \leqslant t < \infty, \tag{392}$$

ige је

$$x = \int_0^t K[t, s, x(s)]\,ds + \varphi(t). \tag{392}$$

У овом раду аутор је гереализао теорему С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама на векторски простор.

і) М. Бертолино има више радови који се односе на методу С. А. Чаплигина и њену примену. Овде се неће набрајати радови појединачно, већ ће се укратко изнети што је, углавном, аутор проучавао у вези с поменутом методом С. А. Чаплигина. Бертолино се бавио специјално применом методе С. А. Чаплигина у области испитавања егзистенције асимптотски ограничених решења и њихових оцена у коначним интервалима код једначине типа

$$y' = \varphi(x)\,y^n + \psi(x, y) \tag{393}$$

њој одговарајућих система и једначине

$$y'' + p_1(x)\,y' + p_2(x)\,y - f(x) = 0. \tag{394}$$

Код једначине (394) проучавао је случајеве када је граница применљивости бесконачна. Уколико се ради о једначинама првог реда, аутор је до закључака долазио и комбинацијом Чаплигинових и општијих диференцијалних неједначина с тополошком методом Важевског.

Он је испитивао једначину (393) под довољно општим претпоставкама о функцији $\psi(x, y)$, као и неке специјалне случајеве, на пример

[24]) Известия высших учебных заведений, математика, No. 2(9), 1959.

$$y' = \prod_{i=1}^{n} (y - \varphi_i(x)); \tag{395}$$

$$y' = \frac{f_0(x) + f_1(x)\, y + f_2(x)\, y^2}{y + g(x)}; \tag{396}$$

$$y' = \frac{\sum_{i=1}^{n} a_i(x)\, y^i}{\sum_{i=1}^{m} b_i(x)\, y^i} \quad (n > m). \tag{397}$$

Једначина (397) саопштена је на Четвртом конгресу математичара, физичара и астронома Југославје, одржаном октобра 1965 године у Сарајеву, што још није штампано.

У вези с овим поглављем желим да напоменем да сам се приликом излагања радова и резултата напред наведених аутора придржавао углавном хронолошког реда који се односи на време публиковања а не на садржину и важност дотичног рада и резултата.

VII НЕКИ ПОДАЦИ О РАДУ С. А. ЧАПЛИГИНА

Сергеј Алексејевич Чаплигин рођен је 1869. а умро 1942. године. Овај изврсни руски научник и његов учитељ Николај Јегоривић Жуковски, отац руске авијације, сматрају се оснивачима аеродинамике. Осим радова у области аеродинамике, С. А. Чаплигин се бавио и многим другим проблемима механике и примењене математике. Нарочито га је интересовало питање приближне интеграције диференцијалних једначина. У вези с овим постоји преписка из 1905. године између С. А. Чаплитина и проф. В. П. Јермакова, која се односи на искоришћење теореме „Обощенной теоремой Ролля" за тражење интеграла диференцијалних једначина. Наведена теорема је Чаплигинов рад. Године 1905, 26. априла, С. А Чаплигин је у Московском математичком друштву дао саопштење „Приближенное интегрирование дифференциальных уравнений перевого порядка", у којем је, без сумње, развио своју идеју о приближној интеграцији диференцијалних једначина. Многи математичари сматрају методу С. А. Чаплигина као једно од најистакнутијих достигнућа совјетске науке у области примењене математике, поред осталог и због тога што се помоћу поменуте методе врло лако и брзо долази до оцене грешке. Међутим, код свих осталих познатих метода за приближну интеграцију диференцијалних једначина то није случај. Потребно је нарочито истаћи интуитивну моћ С. А. Чаплигина у коришћењу Њутнове методе за решавање алгебарских

једначина, а затим је ту идеју проширио на решавање функционалних једначина: Метода С. А. Чаплигина објављена је 1919—1920. године. Неко време била је мало позната, јер су расправе С. А Чаплигина биле растурене по издањима која нису била многу распрострањена. Године 1932. ове расправе су објављене у часопису „Трудах Центрального аэрогидродинамического института". Тек после објављивања у поменутом часопису, расправе академика С. А. Чаплигина привукле су пажњу многих научника у СССР. Академик Н. Н. Лузин обратио је пажњу на аналогију између методе С. А. Чаплигина и методе Њутна и показао да је конвергенција процеса код методе Чаплигина бржа него она код методе Њутна. Нешто касније метода С. А. Чаплигина проширена је на интегралне једначине и тиме показано да основне идеје С. А Чаплигина имају универзално значење за решавање функционалних једначина уопште. Ове идеје добиле су веома велику примену у радовима Л. В. Канторовића, који је показао како је се може одредити метода за решење најопштије класе функционалних једначина аналогно методи Њутна. Но, још увек смо далеко од потпуног искоришћења целокупног богатства оригиналних и дубоких идеја постављених у тим значајним радовима С. А. Чаплигина. Као и већина његових радова, тако и радови на приближној интеграцији диференцијалних једначина привлачиће још дуго пажњу истраживача и омогућити им нова открића у том правцу.

Прошло је 45 година од објављивања методе С. А. Чаплигина а интересовање математичара за ову методу не јењава већ све више расте. Да је ова чињеница тачна, сведоче радови из области решавања операторских једначина, затим разних граничних задатака и функционалне анализе. С обзиром на све наведено, није онда никакво изненађење што се велик број совјетских и других математичара посветио баш питању методе С. А. Чаплигина и њеном проширењу на разне области математике.

VIII ЗАКЉУЧЦИ

У овом раду ишао сам од обичник диференцијалник једначина првог реда, затим обухватио обичне диференцијалне једначине другог и вишег реда, специјалне случајеве парцијалних диференцијалних једначина другог реда, радове и резултате неких совјетских и једног југословенског математичара и неке карактеристичне моменте из рада С. А. Чаплигина у вези с приближним решавањем диференцијалних једначина.

Уочава се да се основна теорема С. А. Чаплигина о диференцијалним неједначинама може врло ефектно искористити за добијање функционалних неједначина једног, два и три аргумената $[U(x) \leqslant \leqslant y(x) \leqslant V(x);\ V(x,y) \leqslant z(x,y) \leqslant U(x,y);\ V(x,y,z) \leqslant F(x,y,z) \leqslant \leqslant U(x,y,z)]$. Ова чињеница подстиче и на покушаје формирања функционалних неједначина, које зависе од n аргумената, применом основне теореме С. А. Чаплигина на једначину облика

$$\sum_{i=1}^{n} \frac{\partial^2 F}{\partial x_i^2} - aF = 0, \tag{398}$$

где је $F = F(x_1, x_2, x_3, \cdots, x_n)$ а функција $a(x_1, x_2, x_3, \cdots, x_n) \geqslant 0$. Посматрајући облике једначина (52) и (62) запажа се да су оне, у ствари, респективно једнаке једначинама

$$y = f(a) + f'(a)(x - a), \tag{399}$$

$$y = f(a) - (a - x)\frac{f(b) - f(a)}{b - a} \tag{400}$$

које, под извесним условима, одређују доњу и горњу границу, или обрнуто, корена једначине $f(x) = 0$, која се не може тачно решити. Као што је познато, једначина (399) представља тангенту повучену кроз тачку $A[a, f(a)]$ на кривој $y = f(x)$, а једначина (400) сечицу повучену кроз тачке $A[a, f(a)]$ и $B[b, f(b)]$ на истој кривој. Код Чаплигина једначина (52) представља тангенту AT повучену кроз тачку $A[U_{n-1}, f(x, U_{n-1})]$ на кривој C, а једначина (62) представља сечицу AB повучену кроз тачке A и $B[V_{n-1}, f(x, V_{n-1})]$ на истој кривој (сл. 4). Стога се начин одређивања горњих и доњих апроксимација решења једначине $y' = f(x, y)$ зове метода сечица односно тангената, или обрнуто, што зависи од знака парцијалног извода $\frac{\partial^2 f}{\partial y^2}$ у посматраној области.

Ако се у једначинама (52) и (62) стави $U'_n = V'_n = 0$, добијају се једначине

$$f(x, U_{n-1}) + (U_n - U_{n-1})\frac{\partial f(x, U_{n-1})}{\partial y} = 0, \tag{401}$$

$$f(x, V_{n-1}) - (V_{n-1} - V_n)\frac{f(x, V_{n-1}) - f(x, U_{n-1})}{V_{n-1} - U_{n-1}} = 0, \tag{402}$$

из којих се, под претпоставком да су одређене функције U_{n-1} и V_{n-1}, може добити известан број података о структури функција U_n и V_n у тачкама у којима је $U'_n = V'_n = 0$, водећи рачуна о интервалу $[x_0, x_0 + a]$.

Проучавајући радове совјетских и других математичара, уочава се велика примена методе С. А. Чаплигина на граничне (контурне) задатке, операторске једначене и функционалну анализу. Истина овде ниеу изнесени радови и резултати из области функционалне анализе и операторских једначина.

Сматрамо за потребно да овде изнесемо и податак да је наш математичар покојни С. М. Марковић извео основну теорему о диференцијалним неједначинама за Riccati-еву диференцијалну једначину првог реда, која је објављена 1914. године, дакле шест година пре публиковања теореме С. А. Чаплигина. Међутим, овај податак не ума-

њује вредност методе С. А. Чаплигина, јер се формулација теореме коју је доказао С. М. Марковић, односи само на поменуту Reccati-еву једначину, док теорема С. А. Чаплигина има општији карактер, што је, уосталом, изнесено у овм раду.

ЛИТЕРАТУРА

1. И. С. Берјозин и Н. П. Жидков, Методи вичислении, Физматгиз 1960, II том.

2. С. А. Чаплигин, Нови метод приближеного интегрирования диференциалних уравнени, Государственое Издателство Технико-Теоретическои Литературы, Москва — 1950 — Ленинград

3. Н. Н. Лузин: „О Методе приближеного интегрирования акад. С. А. Чаплигина", Успехи математических наук, Т. VI, випуск 6 (46), 1951.

4- Н. Н. Лузин: „Метод акад. С. А. Чаплигина приближеного интегрирования", Интегральное исчисление, Висшая школа, Москва, 1960.

5. Н. В. Азбељев: „О границах применимости теореми С. А. Чаплигина", Доклади Акадми Наук СССР 1953 год, том LXXXIX, Нр. 4

6 Н. В Азбељев: „Об одном достаточном услови применимости метода Чаплигина к уравнениям висших парядков", Доклади Академи Наук СССР 1954, том XCIX, Нр. 4

7. Н. В. Азбељев: „К вапросу о распространени метода Чаплигина за границу применимости теореми о диференциальних неравенствах", Доклади Академи наук СССР 1955, том 102, Нр. 3

8, Н. В. Азбељев: „О границах применимости теореми Чаплигина о диференциальних неравенствах", Математически сборник, тон 39 (81), нр. 2, Москва, 1956.

9. Н. В. Азбељев: „Замечание о границе применимости теореми о диференциальних неравенствах", Учение записки Удмуртск. гос. пед. ин-та, 1958, вип. 12

10. Н. В Азбељев, Л. Ф. Рахматулина и З. Б. Цальук: „О распространени решения задачи Чаплигина за границу применимости теореми о диференциальних неравенствах", Научни доклади висшеи школи-физико-математических наук, 2, 1958, Москва

11. Н. В. Азбељев: „Некаторие условия разрешимости задачи Чаплигина дља системи обикновених диференциальних уравнени", Научние доклади висшеи школи физико-математические науки, 6, Москва, 1958.

12. Н. В. Азбељев: А. Ја. Хоряков и З. Б. Цальук: „Теореми о диференциальном неравенстве дља краевих задач", Математически сборник, т. 59 (101), Москва, 1962.

13. Б. Н. Бабкин: „Решение адној краевои задачи дља обикновеного диференциального уравнения второго порядка методом Чаплигина", Прикладная математика и механика, т. XVIII, 1954.

14. Б. Н. Бабкин: „Приближеное интегрирование систем обикновених диференциальних уравнени первого порядка методом С. А. Чаплигина", Известия Академи наук СССР, серия математическая, т. 18, 1954

15. Б. Н. Бабкин: „К Теореме С. А. Чаплигина о диференциаљних неравенствах", Математически сборник, т. 46 (88), нр. 2

16. К. В. Задирака: „Спасоб вичисления верхних и нижних приближени дља сабствених значени краевои задачи 2-го парядка", Украински математически журнал, т. VI, нр. 2, Киев, 1954.

17. К. В. Задирака: „Пастроение верхних и нижних аценок дља сабствених значени адномернои самосопряженои краевои задачи четного парядка", Доклади Академи наук СССР 1955, том 102, нр. 4

18. К В. Задирака: „Мажорантно-минорантни медод аценок дља сабствених значени адномернои самосопряженои краевои задачи четвертого парядка", Украински математически журнал, т. VIII, нр. 1, Киев 1958.

19. Г. А. Артемов: „Об адном видоизменени метода Чаплигина дља систем обикновених диференциальних уравнени", Доклади Академи наук СССР 1955, том 101, нр. 2

20. Ф. С. Рофе-Бекетов: „О краевои задаче дља нелинеиного диференциаљного уравненија", Математическое просвешчение, пипуск 1, 1957·

21. А. Н. Чаркасов: „О решенијах уравненија $F\left(x, \frac{dx}{dt}\right) = \frac{d^2x}{dt^2}$", Известија висших учебних заведении, математика нр. 5 (12), 1959.

22. Л. Ф. Рахматулина: „Об адном применени услови разрешимости задачи Чаплигина к вапросам ограниченост и устоичивости решени диференцијаљних уравнени", Известија висшох учебних заведени, математика, нр. 2 (9), 1959.

22. M. Bertolino: Théorémes sur le comportement asymptotique des solutions de certaines équations differentielles", Vesnik Društva matematičara i fizičara Narodne Republike Srbije, X — 1958, XIII-1961, Beograd

24. M. Bertolino: „Sur la limite finie ou infinie d applications des inégalités de Tchapliguine du second ordre", Annali di matematica pura ed applicata, Serie IV — tomo LXVII — 1965, Bologna

25. M. Bertolino: „Асимптотска решења једне диференцијалне једначине првог реда факторизоване десне стране", Математички весник, нова серија, књига 1 (16), свеска 1, Београд, 1964.

26. M. Bertolino: „L Intégration qualitative de l équation D Abel de deuxième espèce avec les généralisations", Математички весник, нова серија, књига 1 (16), свеска 4, Београд, 1964.

27. С. М. Марковић: Општа Riccati-ева једначина првог реда", — теза' Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1914.

28. Т. Пејовић, Дифференцијалне једначине — Егзистенција решења, „Грађевинска књига", Београд, 1958.

29. Kamke, Diferencijalgleichungen Lösungsmethoden und Lösungen, Leipzig, 1950.

30. С. Бајовић: „Преглед метода за приближну интеграцију обичних диференцијалних једначина", Зборник Филозофског факултета у Приштини, I — 0963.

МЕТОД С. Л. ЧАПЛЫГИНА ЗА ПРИБЛИЗИТЕЛЬНОЕ РЕШЕНИЕ ОБЫКНОВЕННЫХ И ПАРЦИАЛЬНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ

Р Е З Ю М Е

Вэтой работе изложен метод С. А. Чаплыгина за приблизительное решение обыкновенных и парциальных дифференциальных уравнений. В связи с упомянутым методом, с времени его появления до сих пор, в этой работе даны характернейшие труды некоторых советских и одного югославского математика. Кроме теоретических изложений приведены и некоторые, подробно обработанные примеры, на основе которых можно оценить практическую ценность метода. Особое внимание уделяется Лузиновом способу за оценку ошибки. Также, показаны и некоторые данные о работе С. А. Чаплыгина, а в конце сделаны выводы.

СВЕТОЗАР Г. ЧАНОВИЋ

ИСПИТИВАЊЕ ФОНДА РЕЧИ ИЗ СРПСКОХРВАТСКОГ И ШИПТАРСКОГ ЈЕЗИКА КАО НЕМАТЕРЊИХ ЈЕЗИКА У НИЖИМ РАЗРЕДИМА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

(Резултати посматрани са становишта могућности даљег унапређивања наставног рада)

У В О Д

У школама Косова и Метохије заједнички уче и васпитавају се деца и омладинци више националности. Настава је у овим школама организована у оквиру национално хомогених одељења и изводи се на матерњим језицима ученика. Васпитно-образовни рад заснива се на истим друштвеним основама и педагошким принципима као и у осталим нашим школама. Међутим, у оквиру наставно-васпитног рада и шире педагошке активности ових школа постоје и специфичности које не нарушавају већ управо обогаћују јединствено усмерену активност на остваривању васпитног циља.

Специфичности се огледају, пре свега, у неким организационим решењима и, делом, у образовним наставним садржајима. У општој васпитној активности, с обзиром на конкретну вишенационалну структуру ових школа, посебно су истакнути неки задаци васпитног рада који су јасно одређени и остварују се у раду школа уопште, али овде добијају у значају.

То значи да појмом „специфичности" не обухватамо искључиво оно што је посебно у образовном смислу, како се то иначе често чини, већ и све друго што произилази из одређених васпитних ситуација, а посебно садржаје, облике и поступке у најширој педагошкој активности школа. Ипак, основне специфичности јављају се у оквиру наставног рада, и то у реализацији посебних наставних садржаја.

Школски живот и школска стварност су израз заједничких интереса и тежњи народа који живе на Косову и Метохији и резултат непосредне активности друштвених и школских органа на стварању таквих услова и васпитних ситуација у којима је могуће не само сазнање већ и доживљавање најпозитивнијих манифестација нашег друштвеног живота и даље јачање равноправности и братства и јединства.

Изучавање српскохрватског језика у школама и одељењима народности, и шиптарског језика од стране ученика којима је матерњи српскохрватски језик, важан је елеменат у склопу опште активности за потпуније међусобно упознавање националних култура и националних особености, за даље зближавање и развијање сарадње школске омладине. Организовање школа по тзв. територијалном принципу (што представља важну меру за превазилажење познатих ограничености школа организованих на националном принципу) омогућило је, поред осталог, да се потпуније остварује и овај задатак. Учење језика у овим школама је услов и природна последица заједничког васпитања деце и омладине различитих националности.

Тако, још од најранијих школских дана, језик постепено од средства постаје фактор који има све већу друштвено-педагошку и културну функцију. Изграђивање таквог гледања на место и функцију ових језика у систему васпитнообразовне делатности битна је претпоставка успеха овог дела наставног рада. Школа, на тај начин, обезбеђује да овај елеменат постаје жив, активан, трајан фактор у нашем друштвеном животу уопште.

Стога је разумљиво, што је проблематика ове наставе, и уопште школске активности на учењу језика, увек била у центру пажње друштвене и педагошке јавности. Али, треба додати да је досад пажња била углавном окренута друштвеној страни проблема. Много мање се улазило, на пример, у дидактичко-методичку страну, наравно ако изузмемо бригу о изграђивању наставних планова и програма. Ипак, и у домену програмирања ове наставе има још много питања која нису довољно сагледана, тим пре што се ради о новим (специфичним) садржајима и о настави коју организујемо од ослобођења земље (па и знатно краће) и искуства у томе тек стичемо. Није зато ни чудно што још има и таквих тешкоћа које се не јављају у неким другим доменима наставног рада.

За нас је веома важно сазнање да смо у овој настави дошли до нивоа који је био могућ радећи на стари начин и остајући, углавном, на ранијим облицима и методама рада. Данас су неопходни дидактичко-методичка процена свега наслеђа и нови путеви, ефикаснији и рационалнији, у савлађивању ових језика. Зато је потребно пре свега, обезбедити добре програме, јер без њих нема добре и ефикасне наставе. Свако даље запостављање ове стране наставе о којој говоримо нужно ће значити заостајање. Изграђивање система учења ових језика, израда одговарајућих уџбеника и методике овог рада и оспособљавање наставника за успешно извођење ове наставе — то су питања од највећег значаја на која је требало дати одговор. Циљ овога рада је да истакне неке проблеме и докаже њихов значај за унапређивање наставе ових предмета на један егзактнији начин.

Проблем

Испитивање мишљења наставника, које смо претходно извршили, указало је на то да се највећи број нерешених питања јавља у првим годинама учења ових језика, Отуда наша оријентација на проучавање

ове наставе у нижим разредима, а сматрамо да је то и најбољи пут за њено поступно, систематско проучавање.

Из групе основних питања на која смо указали, по нашем мишљењу, наставни планови и програми и даље су елементи ове наставе од првостепеног значаја. Ово наше становиште потврдили су и наставници који предају ове језике. Познато је да резултати учења ових језика још не задовољавају. Када смо се обратили наставницима за мишљење о узорцима таквог стања, добили смо доста широку скалу одговора. Али, највише приговора има на наставне планове и програме и на уџбенике. Утврдили смо заједничко мишљење да наставни планови и програми нису прилагођени конкретним условима и ситуацијама. Тачније: тврди се да су они неприменљиви, нарочито у оним школама које раде у етнички чистим срединама, односно у таквим где је распрострањеност другог језика врло мала. Програми, тврде наставници, траже много од деце у етнички чистим насељима, тј. не воде довољно рачуна о претходним знањима.

Знамо шта траже програми, али ниво знања с којим деца из етнички различитих средина приступају систематском учењу ових језика нисмо никад до данас научним методама утврдивали. Ово је, свакако, врло важно питање, тим пре што се тврди да се последице оваквог постављања ове наставе осећају кроз цео период школовања. Ово питање важно је и стога што, како је познато, наставни програм није само оквир наставно-васпитног деловања већ су њим одређени и васпитно-образовни задаци (они, су управо, један од најважнијих елемената који одређују оквире наставних садржаја), али и основни правци наставног рада, те иницирани и облици, методе, средства и др.

Наведене чињенице су довољна основа за претпоставку да у програмима ових предмета, какви су данас, треба тражити један од узрока за тешкоће које се јављају у настави ових предмета у основној школи. Из оквира овог, овако одређеног проблема узели смо да у овом раду, утврдимо, прво — да ли јединствени програми из српскохрватског односно шиптарског језика као нематерњих језика одговарају школама које раде у срединама различитим по структури, тј. да ли постоји стварна потреба да се ова настава диферецирано постави (претходна знања из ових језика јављају се овде као први важан елеменат који треба утврдити да би се могло макар приближити одговору на постављено питање), и друго — ефекат наставног рада у првим годинама учења језика у различитим школским срединама, који је значајан за процењивање могућности примене одређених програма.

Према томе, нашим радом желимо да утврдимо следеће:

а) фонд речи из нематерњег језика (другог језика средине) којим располажу деца на почетку његовог систематског учења у етнички различитим срединама;

б) ефекат почетног двогодишњег рада у учењу српскохрватског језика, узимајући лексички фонд као елеменат за то (овде само српскохрватског језика, јер се он учи систематски од трећег разреда основне школе);

ц) интензитет учења шиптарског језика као нематерњег језика (посматрајући ово кроз богаћење лексике) у истом периоду од две године, у условима учења без наставе, и

д) значај евентуалних разлика у резултатима који су добијени на узорцима формираним у етнички, односно језички, различитим срединама.

Овако формулисани задаци, по нашем мишљењу, изражавају суштину постављеног проблема и конвергентни су основном задатку истраживања.

МЕТОДОЛОГИЈА

Узорак

Познато је да структура узорака треба да одговара структури популације ако се претендује на резултате који могу репрезентовати целу популацију. Пошто је структура испитиваних популација врло различита и сложена, морали смо формурању узорака посветити посебну пажњу[1]). С обзиром на то да је предмет испитивања познавање нематерњих језика, у оквиру две различите популације формирана су два узорка. У оба су узета деца како из града тако и из села, из развијених и мање развијених насеља, из насеља на важнијим комуникацијама и изван ових у тачној сразмери према полу и националности, узимајући при том у обзир односе у националној структури насеља на Косову и Метохији — чиста и мешовита насеља. У формирању узорака пошло се и од разлика и специфичности појединих географских рејона. Величина и једног и другог узорка узета је у једнакој пропорцији према величини популације што даје могућност упоређивања резултата.

Испитивана је генерација ученика која је школске 1963/64. године пошла у III разред основне школе. То је генерација рођена 1954. године, која се развијала и почела учити у много повољнијим условима него претходне генерације.

Места, школе и број испитаника по националном саставу, који сачињавају узорке, дат је у овом прегледу:

Место и школа	Социјална средина	Етничка структура	Број испитаника	
			Срба	Шиптара
Исток и Ђурковац	Сеоска	Мешовита	35	36
Пожарање	,,	,,	—	40
Штимље	,,	,,	35	35
Сува Река	,,	,,	—	35
Жур	Сеоска	Чисто шиптарска	—	33
Истинић	,,	,,	—	34
Лугације и Глоговац	,,	,,	—	30
Црнољево	,,	,,	—	16

[1] За формирање узорака послужили су нам статистички подаци Завода за статистику АПКМ и статистичке службе Секретаријата за просвету и културу АПКМ као и документација Завода за планирање АПКМ.

Велика Хоча и Љутоглав	сеоска	Чисто српска	36	—
Ливађе и Добротин	„	„	35	—
Пећ	Градска	Мешовита	24	23
Ђаковица	„	Мешовита (али са већином шиптарског становништва)	—	10
Приштина	„	Мешовита	23	23
		СВЕГА:	188	349=537

С обзиром на извршену стратификацију према наведеним карактеристикама, наши узорци имају веома висок степен репрезентативности, па зато и резултати које смо добили могу приближно репрезентовати испитиване популације.

Тест

За састављање теста (вокабуларни тест) користили смо се Српскохрватско-албанским речником, са око 24.000 речи[2]. Овај речник узет је због тога што садржи речи које су најчешће у употреби у свакодневном животу[3]. С обзиром на сврху испитивања, из њега смо одабрали 1.200 речи које су могле бити доступне детету узраста од 10 година[4]. Да бисмо саставили тест од 100 речи, из тако одређеног списка речи, узели смо сваку дванаесту. Тако свака реч у нашем тесту представља око 12 речи из овог списка. Могли смо саставити тест од мање речи (узети, на пример, сваку двадесету реч из списка), или издвојити из речника списак који садржи мање од 1.200 речи, али то не би битно утицало на резултате испитивања, а осим тога тако састављен тест онемогућио би нам праћење исте генерације више година. Овде је основно да су исти захтеви постављени свим испитаницима, али се од њих тражило познавање речи нематерњег језика. Тако сачињен тест испитан је на тридесеторо деце у основној школи „Вук Караџић" у Приштини. То је било појединачно предиспитивање које је послужило за проверавање теста и за увежбавање технике рада.

[2] Издат 1947. у редакцији др Данчетовића и др.

[3] Речник је рађен за најширу употребу.

[4] Имали смо при том у виду лексички фонд просечног детета овог узраста, који је на нивоу од 1000—1200 речи. Мада овде није реч о матерњим језицима (али ни о језицима који се могу узети као страни), пошли смо од таквих захтева зато што смо хтели да учинимо више континуираних проверавања богаћења лексике. С обзиром на то да наш основни циљ није био да утврдимо обим познатих речи већ разлику у познавању речи у етнички различито структуираним срединама, сматрамо да то обезбеђује поступак који смо применили.

Тест садржи следеће речи[5]):

Р Е Ч И

1. армија (armata)
2. јуче (dje)
3. деда (gjyshi)
4. бос (zbathë, dathë)
5. млеко (tambël̈i, qymështi)
6. вече (mbramja)
7. волети (me dashtë)
8. гладан (i untë)
9. коса на глави (flokët në krye)
10. Гуска (gusa, pata)
11. кроз (nëpër)
12. дно (fund)
13. дотрчати (me vrapue)
14. ђак (nxanësi)
15. жетва (të korrunat)
16. запалити (me kallë-ndezë)
17. лако (leht)
18. звоно (kumbona, zilja)
19. знати (me dijtë)
20. извући (me nxjerrë)
21. три (tre, tri)
22. исти (i njâjtë, i njillojtë)
23. јато (tufa)
24. бео (i bardhë)
25. кашика (luga)
26. ковач (farkatari)
27. готово (gati)
28. близу (afër, ngat)
29. зашто (pse, përse)
30. лице (fytyra)
31. црвен (i kuq)
32. престар — много стар (shum plak, i vjetër)
33. шумар (pylltar, rojtar pyjesh)
34. уторак (e martë)
35. радити (me punue)
36. мајстор (mjeshtër)
37. месец (muej)
38. буре (kaca, fuçija)
39. мућа (rêja, rrufeja)
41. назад (mbrapa)
42. натоварити (me ngarkue)
43. чврст (i fortë)
44. цак (thesi)
45. немиран (i padisiplinuem, i pasjellshëm)
46. хлеб (buka)
47. никад (kurr)
48. њива (ara)
49. обор (oborri)
50. рано (heret)
51. ожеднети (me u eçtue)
52. песма (kanga)
53. орао (orli, shqiponja)
54. реч (fjala)
55. очи (sy̆ti)
56. лопата (kacija, lopata)
57. оловка (lapsi)
58. пиле (zog)
59. поред (afër, pranë)
60. отворити (me çelë, hapë)
61. позвати (me thirrë)
62. реп (bishti)
63. улица (rruga)
64. порасти (me u rritë)
65. соба (dhoma, oda)
66. пошто (mbasi)
67. топло (nxehtë, ngrohtë)
68. умити се (me u la, me la fytyrën)
69. прозор (dritarja)
70. псето — пас (qeni)
71. одело (tesha, rrobe)
72. ратар (bujku)
73. покварен (i prishun)
74. ружа (drandofilja)
75. сам (vetëm)
76. свануће, зора (agimi)
77. школа (shkolla)
78. туђи се (me u rrahë, përla)
79. смејати се (me u qeshë)
80. патак (shotan, rosak)
81. средина ((rrethi, mesi)
82. астал — сто (tavolina, masa)
83. суза (loti)
84. тањир (pjata, çinija)
85. преко (përtej)
86. имање (pasunija, prona)
87. скочити (me kcye, kërcye)
88. помешати (me përzie)
89. уједно — скупа (së bashku, tubë)
90. пријатељ (miku)
91. мушки (mashkullor)
92. против (kundër)
93. фарбар (bojaxhiu, lyesi)
94. неслан (pa krypë)
95. преварити (me mashtrue)
96. напамет (përmendësh)
97. не (jo)
98. сестра (motra)
99. причекати (me pritë)
100. осам (tetë).

[5] Тест садржи потребна упутства за испитиваче. У тесту намењеном за испитивање ученика којим је шиптарски матерњи језик дат је обрнут ред речи од овог који је приказан.

Од сваког испитаника тражени су само лични подаци, а од школе подаци о националном саставу ученика. Лични подаци су били потребни зато што је исте ученике требало испитивати више пута а национални састав школских колектива ради сагледавања евентуалних промена у националној структури испитиваних популација.

Проценат нових ученика приликом другог испитивања (због болести, понављања разреда и сл.) у узорку узетом из популације ученика Шиптара износи 6,80, а у узорку који репрезентује популацију ученика чији је матерњи језик српскохрватски 5,80. Да би се умањило дејство овога елемента на резултате, узети су нови ученици с истим успехом, који живе у истој средини (селу, насељу, улици) и истог су пола као и претходни.

Прво испитивање је извршено у октобру 1963. а друго у истом месецу 1965. године. Почетак школске године је најчешће узиман за испитивања сличне природе, мада у овом случају то није било неопходно. Испитивање у свакој школи вршили су наставници и педагошки саветници Завода за унапређење школства АПКМ, који су добили сва потребна упутства. У другом испитивању овај посао је поверен истим наставницима и педагошким саветницима, али је у њему учествовала и група студената педагогије. Наставници из школа у којима су вршена испитивања нису ангажовани. У свакој школи испитивани су сви ученици појединачно, истог дана. Није било никаквог ограничења у трајању испитивања.

РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЊА

Добијене резултате, пошто их изложимо, анализираћемо полазећи од задатака који су напред истакнути. Свакако, анализа би била потпунија кад бисмо учинили упоређења и сагледали евентуалне разлике код испитаника, сврставајући их, на пример, по занимањима њихових родитеља, по успеху у школи, по полу, и сл. С педагошког становишта оваква анализа има значаја, али ће то бити могуће урадити другом приликом.

1. Резултати испитивања фонда речи из српскохрватског језика као нематерњег језика

Резултате добијене у првом и другом испитивању (прво је извршено, како смо већ рекли, на почетку учења овог језика, а друго након систематског двогодишњег учења) приказаћемо у дистрибуцијама фреквенција бодова и у карактеристикама ових дистрибуција (средња вредност и стандардна девијација), као и у разликама (CR) резултата добијених у школама груписаних према наведеној класификацији.

A) Село — етнички чиста средина

Школе	M I испитив.	M II испитив.	δ I испитив.	δ II испитив.	N
Жур	10,36	18,54	9,45	12,30	33
Истинић	11,55	20,07	6,12	9,60	35
Лугације и Глоговац	5,50	28,90	3,78	13,50	34
Црнољево	7,93	18,20	4,49	7,50	16
Подграђе	3,70	19,35	2,49	16,27	30
	$M_t = 8,04$	$M_t = 21,40$	$\delta_t = 6,96$	$\delta_t = 12,95$	$N_t = 148$

B) Село — етнички мешовита средина

Школе	M I испитив.	M II испитив.	δ I испитив.	δ II испитив.	N
Ђурковац — Исток	22,75	36,85	16,95	12,45	36
Пожарање	8,45	33,04	4,62	16,52	40
Сува Река	9,39	33,33	7,68	15,54	35
Штимље	19,69	46,20	16,59	26,73	35
	$M_t = 15,22$	$M_t = 37,86$	$\delta_t = 10,05$	$\delta_t = 22,12$	$N_t = 146$

C) Град — етнички мешовита средина

Школе	M I испитив.	M II испитив.	δ I испитив.	δ II испитив.	N
Пећ	43,57	51,21	14,67	12,78	23
Ђаковица	13,10	39,40	6,27	6,91	10
Приштина	27,80	34,27	22,60	18,48	23
	$M_t = 28,12$	$M_t = 42,24$	$\delta_t = 20,78$	$\delta_t = 16,75$	$N_t = 56$

D) Укупни резултати

	M	δ	N
Прво испитивање	17,28	15,85	350
Друго испитивање	33,81	16,85	350

Ради боље прегледности дајемо графички приказ аритметичких средина у првом и другом испитивању, и то за све три групе школа (слика 1), те и полигоне фреквенција бодова за укупне резултате у оба ова испитивања (слика 2)[6].

Општа карактеристика резултата које смо приказали била би:

прво, код првог испитивања нарочито, види се висока дисперзија резултата теста која се понекад приближава аритметичкој средини, што говори о малој репрезентативности добијених средњих вредности;

друго, већ на први поглед уочавају се значајне разлике између добијених резултата у појединим испитиваним срединама. Исто тако, мада нешто умереније, види се дисперзија резултата добијених у другом испитивању. Евидентна је и разлика између резултата добијених у првом и другом испитивању.

Дистрибуције по фреквенцији бодова су у првом испитивању ненормалне. Оне су асиметрично негативне, што се посебно изражава код резултата добијених у етнички чистој сеоској средини, док је дистрибуција по фреквенцији добова у градској средини сувише разбијена и спљоштена.

У другом испитивању дистрибуције по фреквенцији бодова резултата такође су ненормалне, негативно асиметричне, мада знатно умереније у односу на дистрибуције по фреквенцији бодова добијене у првом испитивању.

Овакве дистрибуције очекивали смо с обзиром на тест који је, као што смо рекли, састављен тако да полази од максималних захтева о познавању речи овог језика. Овде су битни резултати, који нам омогућавају да сазнамо приближан ниво познавања речи и разлике у познавању речи код испитаника из различитих етничких средина, као и значај разлика између резултата добијених у првом и другом испитивању.

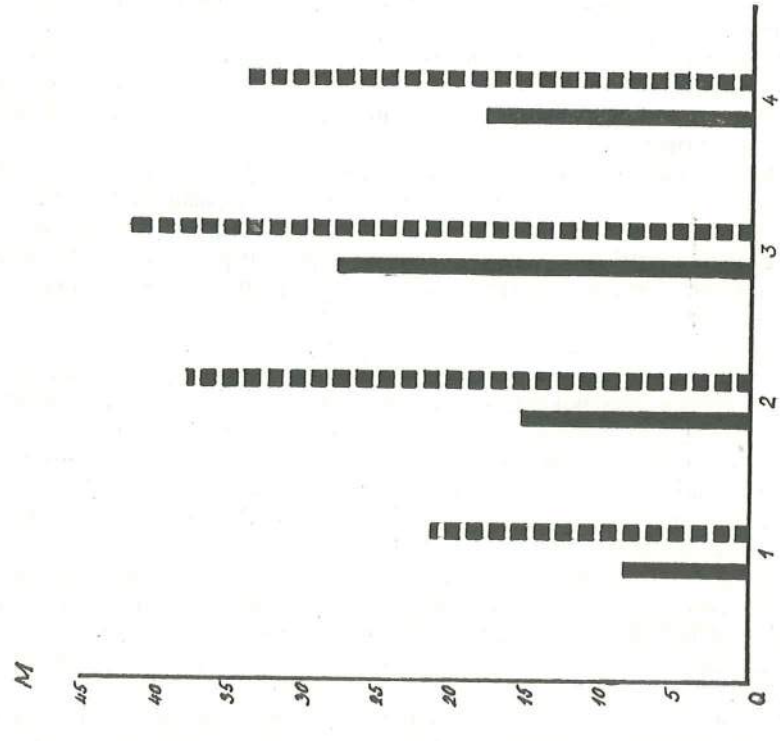
Разлике изражене у статистичкој разлици (CR) су следеће:

У првом испитивању статистичка разлика у познавању речи испитаника из сеоске етнички чисте и сеоске мешовите средине је врло значајна и износи 7,18 у корист испитаника из етнички мешовите сеоске средине. Али, ова разлика између резултата мешовито село — град такође је значајна, — CR је 4,62 у корист резултата добијених у градској средини. Разлика између резултата добијених у сеоској етнички чистој средини и у градској средини је много значајнија.

У другом испитивању статистичка разлика у познавању речи испитаника из сеоске етнички чисте и сеоске мешовите средине је веома значајна — CR је 9,04 у корист испитаника из мешовите сеоске средине, док је разлика између сеоске мешовите средине и градске безначајна — CR је 2,60.

Разлика у укупним резултатима добијеним у првом и другом испитивању је веома значајна — CR је 12 ,00. Овај податак је врло важан са становишта оцене ефекта наставног рада у току две године. Разуме се код овога треба имати у виду и дејство других фактора у школи и широј средини на учење језика.

[6] Сви полигони фреквенција су излагани.

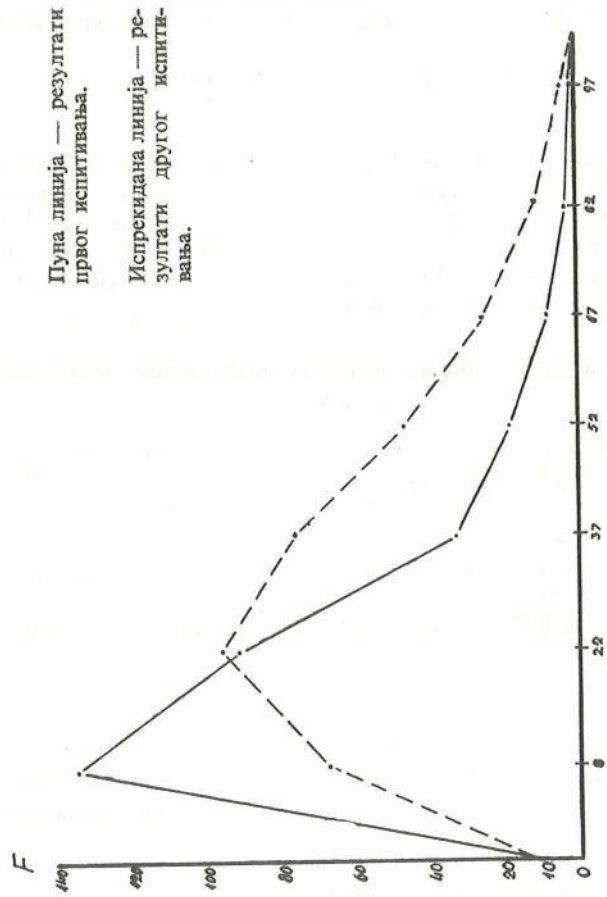

1. Школе у етнички чистој средини — село
2. Школе у етнички мешовитој средини — село.
3. Школе у градској, етничкој мешовитој средини.
4. Укупни резултати

Пуни стубац означава резултате првог испитивања.

Испрекидани стубац означава резултате другог испитивања.

Слика 1. Графички приказ аритметичких средина — текст познавања речи из српскохрватског језика.

Слика 2. Полигони фреквенција бодова — текст познавања речи из српскохрватског језика — укупни резултати.

Упоређењем резултата првог и другог испитивања добија се следећа слика стања:

— резултати првог испитивања показају да су испитаници у чистој сеоској средини познавали око 90 речи из српскохрватског језика, а резултати другог испитивања да су ти исти испитаници познавали око 260 речи;

— испитаници у школама у етнички мешовитој сеоској средини познавали су, према резултатима првог испитивања, просечно око 180 речи из српскохрванског језика, а према резултатима другог испитивања око 450 речи;

— испитаници у граду, према резултатима првог испитивања, познавали су око 330 речи из српскохрвастког језика, а према другом око 500 речи.

Према томе, просек усвојених речи у првом испитивању је 200 а у другом око 400, што је за 100% више. Ово је, такође, значајан елемената за процењивање ефекта наставног рада за две године. При томе, треба имати у виду да је стандардна девијација у првом испитивању износила 15,89 а у другом 16,85, што значи да није битно измењена иако је фонд речи знатно обогаћен.

2. Резултати испитивања фонда речи из шиптарског као нематерњег језика

Резултате ћемо приказати истим поступком и по истим карактеристикама као и у првом случају.

А) Село — етнички чиста средина

Школе	M I испитив.	M II испитив.	δ I испитив.	δ II испитив.	N
Велика Хоча — Лутоглав.	6,25	9,76	6,12	9,67	36
Ливађе — Добротин	1,78	5,02	1,50	3,25	35
	$M_t = 4,25$	$M_t = 7,39$	$\delta_t = 5,50$	$\delta_t = 7,40$	$N_t = 71$

В) Село — етнички мешовита средина

Школе	M I испитив.	M II испитив.	δ I испитив.	δ II испитив.	N
Штимље	23,42	32,80	19,14	23,25	35
Исток — Ђураковац	9,76	14,78	8,89	11,85	35
	$M_t = 16,50$	$M_t = 23,76$	$\delta_t = 16,40$	$\delta_t = 20,54$	$N_t = 70$

C) Град — етнички мешовита средина

Школе	M I испитив.	M II испитив.	δ I испитив.	δ II испитив.	N
Пећ	3,50	13,87	2,66	8,04	24
Приштина	7,22	10,27	6,79	4,96	23
	$M_t = 5,50$	$M_t = 12,02$	$\delta_t = 5,40$	$\delta_t = 9,42$	$N_t = 47$

D) Укупни резултати

	M	δ	N
Прво испитивање	8,75	8,10	188
Друго испитивање	14,39	10,50	188

И овде дајемо графикчи приказ (средњих вредности) — слика 3).

Слика 4 показује полигоне фреквенције бодова за укупне резултате у оба ова испитивања.

Код резултата првог и другог испитивања такође је карактеристична врло висока дисперзија, чак много већа него код резултата добијених код првог узорка, што говори о још слабијој репрезентативности средњих вредности, а разлике у резултатима добијеним на првом и другом узорку су веома карактеристичне. Дистрибуције по фреквенцији бодова у појединим срединама су изразито асиметрично негативне, што се могло и очекивати.

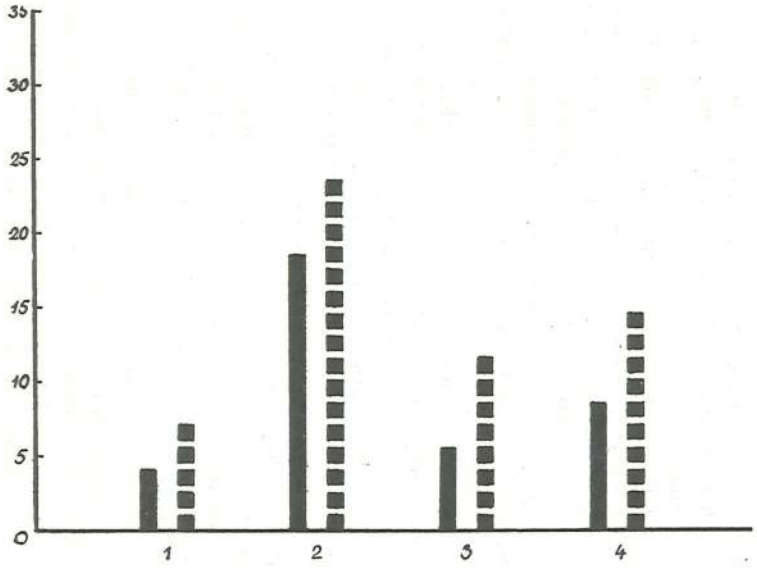
Разлике између појединих резултата су следеће:

У првом испитивању статистичка разлика (CR) између резултата добијених у школама сеоске етнички чисте средине и оних из сеоске мешовите средине је 5,91 у корист испитаника из мешовите средине. Разлика између резултата испитаника из сеоске мешовите средине и оних из градске (мешовите) средине је 5,91 у корист испитаника из мешовите сеоске средине. Исто тако између резултата добијених у школама сеоске мешовите средине и оних из градске средине разлика је знатна — 5,14 у корист испитаника из сеоске мешовите средине. (Већ смо видели да је код испитаника Шиптара ова разлика 4,62, али у корист ученика из градске средине).

У другом испитивању статистичка разлика између резултата испитаника из сеоске етнички чисте средине и оних из мешовите сеоске средине је 6,22 у корист испитаника из мешовите сеоске средине, а разлика између резултата из сеоске мешовите средине и оних из градске средине је 4,14 у корист испитаника из сеоске мешовите средине.

Разлика између резултата првог и другог испитивања износи 5,87, што је знатно мање у односу на разлику добијену на првом узорку, која износи 12,00.

Ако упоредимо добијене резултате у првом и другом испитивању можемо констатовати следеће:

1. Школе у етнички чистој средини — село

2. Школе у етнички мешовиотј средини — село.

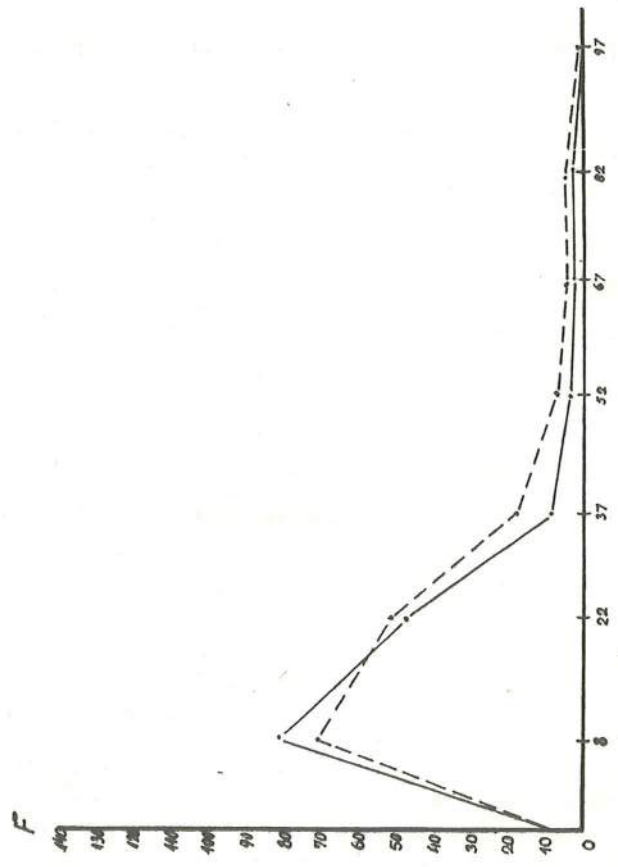
3. Школе у градској средини

4. Укупни резултати.

Пуни стубац означава резултате првог испитивања.

Испрекидани стубац означава резултате другог испитивања.

Слика 3. Графички приказ аритметичких средина — тест познавања речи из шиптарског језика.

Слика 4. Полигон фреквенције бодова — тест познавања речи из шиптарског језика — укупни резултати.

Према резултатима првог испитивања, испитаници у етнички чистој сеоској средини познавали су просечно око 48 речи из шиптарског језика, што је скоро безначајно, али се фонд речи за две године нешто обогатио (иако се овај језик до петог разреда не изучава у школама), што показују резултати другог испитивања — око 88 речи просечно.

Испитаници у мешовитој сеоској средини, према резултатима првог испитивања, знали су просечно око 190 речи из шиптарског језика, а према резултатима другог испитивања око 270 речи, што је и највеће повећање фонда речи у свим испитиваним срединама.

Према резултатима првог испитивања, испитаници у гаду познавали су око 60 речи из шиптарског језика (приближно као и они у етнички чистој сеоској средини), што је такође веома мало, а према резултатима другог испитивања они су обогатили свој фонд за око 80 нових речи (око 140 укупно).

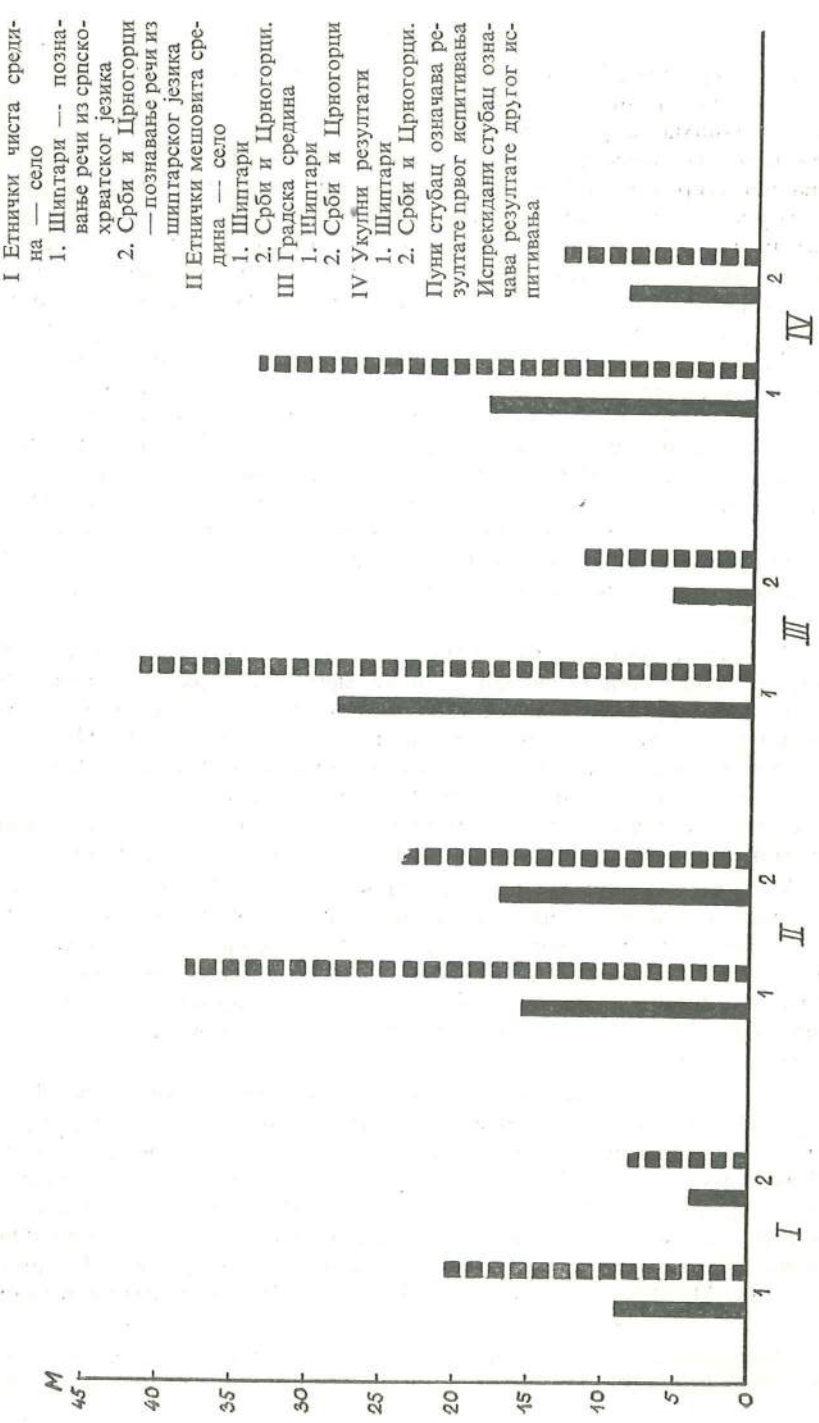
3. Упоредни поглед резултата познавања другог језика

Из упоредног прегледа резултата добијених у првом и другом испитивању две по језику различите популације могу се најбоље видети разлике између фонда речи с којим деца дођу у III разред и с којим изађу после две године школовања.

Испитивања	Испитаници	Село						Град			УКУПНИ резултати		
		Чиста средина			Мешовита средина			Мешовита средина					
		M	δ	N	M	δ	N	M	δ	N	M	δ	N
I	Шиптари	8,04	6,96	148	15,22	10,05	146	28,12	20,78	56	17,28	15,89	350
	Срби и Црног.	4,25	5,50	71	16,50	16,40	70	5,50	5,40	47	8,75	8,10	188
II	Шиптари	21,40	12,95	148	37,86	22,12	146	42,34	16,75	56	33,81	16,85	350
	Срби и Црног.	7,39	7,40	71	23,76	20,54	70	12,02	9,42	47	14,39	10,50	188

Истакли смо да су испитаницима постављени исти захтеви па су упоређивања резултата могућа. Међутим треба имати у виду следеће: ученици чији је матерњи језик српскохрватски нису систематски учили шиптарски језик за период прве четири године школовања, док су ученици Шиптари кроз наставу у последње две године (III и IV разред) систематски учили српскохрватски језик, и друго — општи услови за учење другог језика, поглавито у граду, нешто су повољнији за децу чији је матерњи језик шиптарски (познавање другог језика од стране родитеља, филм, штампа, радио-телевизија и сл.).

Графички приказ даје већу прегледност добијених резултата у првом и другом испитивању (слика 5).

Слика 5. Упоредни графички преглед аритметичких средина — тест познавања речи из српскохрватског односно шиптарског језика као матерњих језика.

* * *

Интерпретирајући појединачне резултате познавања речи из српскохрватског језика, утврдили смо значајне разлике у претходним знањима с којима деца долазе у школу. Чињеница је да су разлике веома знатне, нарочито између фонда речи којим располажу ученици из сеоске етничке чисте средине и фонда речи ученика из сеоске мешовите средине, и то у корист ове последње, а такође и између ученика из ове две средине и оних из градске средине — у корист ученика из градске среине. То значи да деца чији је матерњи језик шиптарски на почетку учења српскохрватског језика у школи располажу различитим фондом речи, што зависи од тога у којој средини живе.

Према томе резултати потврђују нашу претпоставку о знатним, разликама у познавању речи ученика који живе у етнички различито структуираним срединама .О овој чињеници мора се водити рачуна и при програмирању наставе и при њеном извођењу. Постоји, међутим, и велика дисперзија добијених резултата, што значи да нема пуне компактности ни у оквиру појединих испитиваних средина. Али код овога треба имати у виду да узорак репрезентује целу Покрајину, а да у оквиру појединих рејона у испитиваним срединама долази до изражаја већа уједначеност познавања другог језика, што је са становишта наставе веома значајно.

Резултати испитивања показују да дете чији је матерњи језик шиптарски, које живи у сеоској етнички мешовитој средини, кад дође у школу, већ располаже фондом речи из српскохрватског језика који треба, по постојећем програму, да савлада у првом разреду. Оно које живи у граду располаже знатно већим фондом речи из српскохрватског језика — зна толико колико се тражи да савлада за две године учења овог језика. Дете које живи у етнички чистој сеоској средини познаје много мање речи, тј, знатно мање од захтева који су постављени.

Можемо закључити да је садашњи захтев у Упутству за учење српскохрватског језика у прве две године школовања[7] премален за ученике из сеоске етнички мешовите средине, а посебно за оне из градске средине, док је превелик за ученике из сеоске етнички чисте средине. Разуме се, при свему овоме треба имати у виду да настава у прве две године има, поред осталог и задатак да систематизује, среди знања с којима деца дођу у школу.

Резултати показују да је за две године учење овог језика фонд речи ученика у сеоској етнички чистој и етнички мешовитој средини знатно повећан (у етнички чистој сеоској средини код првог испитивања M=8,04, а код другог M=21,40; у етнички мешовитој сеоској средини код првог испитивања M=15,22, а код другог M=37,86) али је повећање релативно највеће код ученика из етнички чисте сеоске средине. Ово повећање је сразмерно најниже код ученика из градске средине (у првом испитивању M=28,12, а у другом M=42,24). Ово је карактеристично

[7] Испитивана генерација ученика нике учила овај језик од првог разреда основне школе. Учење српскохрватског језика од првог разреда уведено је тек пре две године.

па се намеће питање зашто је тако. Знамо да је квалитет наставе у граду најбољи, а и претходно знање језика највеће, па би се морао знатно брже повећавати фонд речи код деце у граду и у сеоској етнички мешовитој средини. Претпостављамо да су у питању две ствари: прво, настава је у последњој години претежно усмерена на систематизовање и продубљивање знања из језика и, друго — за ученике ових двеју средина захтеви које програм поставља су премали. Ово такође упућује на закључак да захтеве треба диференцирано поставити тако што ће за ученике из града и мешовитих села бити знатно већи. Али, ови резултати, по нашем мишљењу, указују на недовољну ефикасност наставе овог језика.

Сада можемо бити сигурнији у тврђењу да је правилно урађено што је за почетак наставе учења овог језика одређен први разред основне школе, али то захтева и измене у садашњем плану и програму. За ученике који живе у граду и мешовитој сеоској средини треба предвидети брже прелажење на сложењу језичку материју. Није неопходно задржавати се свуда две године на реализовању захтева који су постављени у Упутству за учење српскохрвасткот језика.

Могуће је, како произилази из резултата, много више него досад учинити на проширивању фонда речи и из оних области које су остајале изван круга ученичког интересовања. На таквој основи треба израдити програмске захтеве за цео период основног школовања. Осим тога резултати упућују и на свестраније сагледавање методике учења српскохрватског језика као нематерњег језика и охрабрују у настојањима оне који инсистирају на бржем превазилажењу садашње праксе да се овај језик учи искључиво у оквиру наставе.

Познавање шиптарског као нематерњег језика најбоље је код ученика који живе у сеоској етнички мешовитој средини. Ученици из етнички чисте сеоске средине и из градске средине долазе у школу с релативно малим фондом речи из овог језика. Карактеристична је висока дисперзија резултата добијених у свима трим испитиваним срединама, као и то што је фонд речи ученика у етнички чистој сеоској средини и у градској средини прилично једнак. (Видели смо да градска деца чији је матерњи језик шиптарски знају боље српскохрватски од њихових другова који живе у мешовитим сеоским насељима). Треба рећи да такве резултате нисмо очекивали мада се претпостављало да дете у мешовитој сеоској средини најбоље познаје шиптарски као нематерњи језик.

Из резултата испитивања произилази да деца (Шиптари и она којим је српскохрватски матерњи језик) из сеоских етнички мешовитих средина подједнако познају други језик, док она којим је матерњи језик шиптарски, у осталим испитиваним срединама (сеоска етнички чиста и градска), знатно боље познају други језик од својих вршњака који говоре српскохрватски језиком.

Ови резултати такође су значајни за израду наставних програма и уџбеника за учење шиптарског језика у основној школи. По нашем мишљењу, овде се не поставља у тако оштрој форми проблем диференцираног програмирања ове наставе зато што је највећи проценат деце у оним срединама где претходно знање није велико. Али, сигурно је,

да се настава овог предмета не може задржавати у оним оквирима који се постављају за учење било којег другог страног језика у школи.

Пораст фонда речи из шиптарског заостаје за оним што се постиже код учења српскохрватског језика, што је разумљиво, али се може рећи да пораст фонда речи (за две године) не одговара стварним могућностима, без обзира на то што у овом периоду школовања није организована настава шиптарског језика. Услови које пружа школска средина, очигледно, нису довољно искоришћени. Претпостављамо да се они боље користе код старијих генерација ученика јер су оне више укључене у разне заједничке облике слободних активности.

Општи закључак

Резултати испитивања потврђују претпоставку о значајним разликама у познавању речи другог (нематерњег језика) од стране ученика који живе у национално различито структуираним срединама. Ова сазнања су од великог значаја за програмирање наставе и за израду уџбеника и друге школске литературе. Осим тога и питање облика и метода учења ових језика треба сагледати полазећи од утврђених чињеница. Из ових испитивања произилази да је проблем диференцираног програмирања учења српскохрватског језика актуелан.

Резултати наставе српскохрватског језика нису, очигледно, онакви какви се могу постићи.

Нису, такође, довољно искоришћене за учење ових језика ни све предности које пружају школе организоване по тзв. територијалном принципу.

Утврђене велике разлике у ефекту наставног рада, у школама које раде у истим или сличним условима, свакако су разултат различитог залагања и способности наставника и бриге школских колектива о овом делу наставног рада.

Веома је важно утврдити интензитет и карактер дејства других фактора у школи и изван ње на учење ових језика. То би омогућило да се свестраније осветли проблем и одреде задаци којим треба да се позабаве школски и просветни органи и просветно-педагошка служба.

Резултати испитивања потврђују да је код деце још од првих дана школовања доста развијено интересовање за учење ових језика. Школа, може да овај интерес даље развија. Један од битних услова за то је свакако, добро организован и развијен систем учења ових језика, у којем би настава, задржала важно место али не би била једини облик овог рада у школама.

Основни задатак у садашњој етапи, је свакако, превазилажење досадашње оријентације на учење ових језика искључиво као наставних предмета на часовима, тј. стварање услова за најшире коришћење оних облика, метода и поступака који су се показали најефикаснијим, при чему треба користити искуства најбољих наставника код нас и из других крајева наше земље који раде у сличним условима. Штавише и у самој настави морају се много више него досад користити искуства других у учењу језика.

СВЕТОЗАР Г. ЧАНОВИЧ

ИССЛЕДОВАНИЕ ФОНДА СЛОВ СЕРБОХОРВАТСКОГО И ШИПТАРСКОГО ЯЗЫКОВ В НИЗШИХ КЛАССАХ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ У УЧЕНИКОВ У КОТОРЫХ ЭТИ ЯЗЫК И НЕ ЯВЛЯЮТСЯ РОДНЫМИ

РЕЗЮМЕ

Преподавание в школах Косова и Метохии проводится в рамках национально-гомогенных отделении, на родном языке учеников. Но в рамках так организованного преподавания, учиники, принадлежащие национальностям, изучают сербохорватский язык, а ученики, чьим родным языком является сербохорватский язык учатся албанскому языку. Изучение этих двух языков приобретает особое значение в связи с междувзаимными отношениями и сближениями учеников.

В прежних трудах разыскиваны самые подходящие способы, методы и поступки, способствующие легчему изучению этих двух языков. Междутем, школьное обучение выдвигает ряд проблем, требующих в дальнейшем своих решений. Проведенные исследования направлены к проверке тех единственных предметных программ. В основе этих исследований лежит вопрос: способствуют ли эти единственные программы изучению языка в этнически разных средах, в которых ощущается большая разница в распространении этих двух языков Чтобы потвердить это, кроме раньше проведенных исследований, проверено дошкольное знание учеников из этих различных сред, т. е. фонд слов с которым дети поступают в школу и, следовательно, тому эффект учебного труда на обогащении лексики.

Для этой цели сочинен так называемый вокабулярный текст из ста слов, который употреблен на образцах, формулированных по основным характеристикам совокупной населенности. Первое исследование выполнено в октябре месяце 1963 года, второе в октяре 1965 года с теми же учениками, поступившими тогда в пятый класс начальной школы.

Результаты исследоания, которые показаны в этом труде укрепляют предпосылку о значительных разницах в знании детей, живущих в этническя разных средах.

По результатам первого исследования, ученики шиптары (национальное меньшинство в Югославии), которые живут в этнически чистой крестьянской среде, обычно знают около девяносто слов сербохорватского языка, а после два гога учения, те же ученики знали приблизительно 260 слов. Ученики в школах, которые работают в этнически смешанной среде, по результатам первого исследования знали около 180 слов, а через два года фонд известных сербохорватских слов досягал до 450. Ученики же, живущие в городах по результатам того же исследования знали приблизительно 330, а после второй проверки около 500 сербохорватских слов.

В значительной мере меньше албанских слов знали ученики, чьим родным языком является сербохорватский язык. По результатам первого исследования ученики в этнически чистой крестьянской среде знают приблизительно до 48 слов, а после второго исследования — около 88 слов албанского языка. Ученики же, живущие в этнически смешанной среде, после первого исследования знали 190 слов, а по результатам второго исследования около 270 слов.

Результаты первого исследования показывают что ученики, которые живут в городах, знают обыкновенно всего около 60, а после второй проверки — около 140 албанских слов. Тут надо упомянуть то, что эти ученики не изучавют албанский язык в младших классах и что для них преподавание албанското языка начинается лишь с пятого класса начальной школы.

В этом труде также приведены распределения частоты очков и характеритсики этих распределений; арифметическая среда и стандардные отступления, просчитана статистическая разница (значительная разница) результатов, полученных по образцам населенности на основе вперед данной классификации.

Для лучшей обозримости даны и географические показы результатов. Полу ченные результаты, конечно, можно считать одним из элементов оценки ценности планов и программ обучения по которым нынче проводится преподавание и эффектов образивательного труда.

На основании этих исследований видно что единственные программы нельзя применить ко всем этнически различным средам, из-за того, что требовния, которые выдвигает этнически чистая среда очень большие в сравеннии с другими средами. Это относится к первым годам учения этих языков.

Результаты показывают, что для изучения этих языков еще не использованы преимущества школ, организованных по так называемо му территириальному принципу. К тому надо прибавить и то, что требования покинуть практику изучения этих языков только на школьных уроках, проводимую до сих пор, являются неоправданными.

Ныне ставят вопрос организации такой системы учения этих языков, в которой бы и дальше важное место занимало школьное преподавание, но в то же время не было бы единым способом того учения.

Результаты этих исследований весьма важны при составлении учебников и методики этой работы.

Интерес, который существует у детей с первых дней обучения можно дальше развивать, прежде всего повышением этой работы и созданием условий для достижения лучших результатов.

ВЛАДЕТА ВУКОВИЋ:

РУКОПИСИ БОЈИЋЕВИХ ДРАМА „КРАЉЕВА ЈЕСЕН" И „УРОШЕВА ЖЕНИДБА"

Ове драме се чувају у београдском Позоришном музеју под бројем 5895 и 5896. За разлику од штампане „Краљеве јесени", Бојићев рукопис гласи „Симонида", драмска песма у једном чину, без пролога. У рукопису се текст разликује од штампаног. Нема овог текста: „Завеса се диже и сцена представља једну пристојну колонаду српског двора у Паунима, која је отворена са задње стране. На тој задњој страни је један велики прозор у стилу тадашњег времена, то је готово засебна соба, отворена према публици. Лево и десно од овог прозора воде степенице доле у врт. Степенице се не виде, али се по силажењу и пењању личности наслућују. Стубови су с једне и с друге стране и оду поред самих левих и десних кулиса од публике ка задњем плану. Лево и десно иза самих стубова су врата од којих десна воде у краљичине собе, а друга у ходник. Лева врата, једна воде у краљеве собе, а једна у салон великога собара. По зиду по стубима силни накити, украси, по поду луксузни ћилимови. Па ипак се свуда види да је дворац од дрвета и мрамора и опека. . . "

На другој страни рукописа „Краљеве јесени" налази се Бојићев несређени (необјављени) фрагменат:

„Па ипак у пустом крају врх планина
Ипак у самоћи кад ми нога дрзне
И велика поноћ вечну песму почне,
Осетим у мени река суза мрзне
И оловни мрак ми склапа капке очне.

Јер знам да ће некад жеље бити троме
Ако сунца врх празне животне ћу стазе
Гледати где прете буре све да сколе
А језером мојим задње роде газе

О сунце, кад будем пресит свега мрео,
Светли, да с очима пуним твога блеска
Заспим гутајући твој пољубац врео
И не видим руљу што већ другом пљеска."

Минималне су измене у штампаном тексту:

У рукопису	Штампан текст
I Францишканац: Мисирска лепота	Божанска лепота
Дијак (12. стр. рукописа)	
Галама. Дивно, зар Гребострек младиI''	„Галама. Све виче, трчи, чује се Зар Гребострек млади? Дивно.
Констанца (13. стр. рукописа)	
Крај византског блеска	Спрам бизантског блеска

Опис Милутина и Симониде не постоји у рукопису, накнадно је убачен у штампани текст.

На трећој страни рукописа дијалог Гијом Адам-Новак Гребострек је у прози, за разлику од штампаног, који је у стиху. Рукопис, гласи:

Гијом Адам: (Гребостреку): Но ја мислим да би се те вечне буне и ти нереди могли свршити једном, бар сад кад је држава на врхунцу моћи.

Новак: Увек ће тог бити. Нама је то у крви.

Гијом: Но, зар не можете ви старији. Рецимо ти, старче, учини, саветуј буди вешт државник.

Новак — О ја једно знам! Реци ми да водим војску. Водићу својих дванаест хиљада до на крај света. Али државник бити! Мој мозак је мали за то. . .

Прва дама — Опет манастир! Сад у Бањској. Ана, ја мислим ово је већ шести манастир краљев.

Ана — Не знам очеве послове.

Племић (прецртано) **Дијак** — Тај манастир биће ремекдело. Гради се од црвеног и белог мрамора и плавог серпентина.

Гијом (првом и другом калуђеру) — И ипак зато он је једну калуђерицу, рођену сестру своје прве жене одвео једне ноћи у своју собу.

Први калуђер — Ох то је интересантно, причај.

Гијом — Не пристоји се пред оволиким светом. Сутра. . .

Димитрије (Констанци))О ви што гледате сунце кад мре, не можете разумети онога који отера сунце на истоку.

Никодим — Његова светлост краљ раскошни је у даровима својим.. Исковао је новац бољи од млетачког. Дизао је силне цркве и дао дарове манастирима. Дигао цркву и болницу у Продрому.

Прва дама — И кулу у Хилендару.

Никодим — И силне дарове послао за Синај.

Димитрије (Констанци) — Како се бестидно хвале. Овога папа ваљда платио.

Констанца — Њему ће дати архиепископску столицу.

Димитрије — Тако тај човек стиче људе за се. Ни једног ратника уза се нема.

Други рукопис, „Урошева женидба'' је у четири чина. Опис собе у Душановом зимовнику у Серезу краћи је од штампаног. Бојићев IV чин (рукопис) уствари је штампан III чин, премда је почетак измењен.

У штампаном тексту почиње се с Буђином причом једној групи, а овде је на једној страници разговор између калуђера и племића. Почетак II чина је измењен. У рукопису III чин почиње разговором калуђера, док у II чину (објављеном) тај део је елининисан. Остале измене су више формалне природе. Из другог чина рукописа *елиминисан је*, на пример, монолог између Буће и Мануела и Уроша и Грациеле:

Буђа
Сви ти ваши зборови
Што крију лепоту дивних вам земаља?
Какав сјај што само људска рука створи
Рецимо у двору напуљскога краља!

Мануело
Ишао си тамоI

Буђа
Рад царског посланства.
Палате мраморне! Двор у цвећу плива.
Очи засењује биљур покућанства,
У врту водоскок из ког прска жива.
И читав ред неких лепих споменика.

Мануело
Кипови богова старијих. То је хула.

Буђа
Но лепи су. Боже, па тек каквих слика!
Па песма каква се у нас чула није. (Стр. 8 и 9, чин I).

Пажеви у злату, а препуни дворбе.
Па каква одела! Па каквих пољана
Где гладијатора приређују борбе.

Мануело
Где сваки дан неко умире од рана.

Буђа
Но ипак су зато обратили се мени,
Од ког папа оде у Авињон, да су
Некадашњи дани мрака погребени.
И над Италијом рат се среће расу.
Свуд радосна песма, свуд весеље цвета
И све само знаде за љубав — по праву.
Љубав шапће цвеће, воде и дрвета.

Мануело
О наук су божји дали забораву.
Зато господ, кад се грех прели из чаше
Посла казну. Зато тамо бесни куга.

Буђа
О те казне мало тамошњи се плаше.
Па и вас двојица зар сте мнења друга?
Певате уз вино и волите жене.

Мануело

Но све то чинимо у име Господње.
Читамо молитве и песме црквене.
После сваке ми се кајемо преводње
И покајне сузе под црвени плаве.

Буђа

Бедни сте и мали спрам оног цветања.
Где се умни људи ко богови славе
И где цела земља ужива и сања!
Господин је један тамо ми показан.
Рекоше, Петрарка да је име њему.

Мануело

Уображен. Једном беше ми приказан.

Буђа

Тај се човек просто разуме у свему. . .

(Сада настаје Буђин говор, који је на почетку III чина штампане драме до стиха „ја посланик царски — а он више вреди." (Затим настаје опет монолог који не постоји у штампаном тексту):

Грациела (играчица, један члан оног комедијашког друштва, истрчи из павиљона. Она је једна од оних луталица између Рима и Византа. И по крви и по темпераменту представља једну такву мешавину. Нема више од 17 година) — — — — Где си?
(За њом трче други неки комедијаши и свирачи)

Мануело

Доста с твојом дреком.
(Урошу)
Хоћеш ли реч коју о чаробној смеси?

Урош

Нека, ту нек игра, ту, на лишћу меком.
Играј. Дајте вина. Ја ћу Ирод бити. . .
А ти она жена. . . Но како се звала?

Мануело

Не знам коју мислиш.

Први калуђер (очајно)

Бог нека нас штити!

Буђа

Само лепо играј.

Урош

Дивна биће шала.

Грациела (намешта се да почне игру)

Урош

Играј ми веселу игру.

Буђа

С пуно крета ситан корак (Грациела покушава)
Брже. Тако, тако. . . тако.

Мануело
А! Ово је лепо!

Први калуђер
Ово је смак света!

Бућа
Леву ногу... десну извићеш овако.
(Граciела игра)

Урош (пљеска)
Дивно! Дивно! Дивно. Како то опија.

Бућа
Какве дивне игре видех у Турину!

Први и други племић (свађају се)
Дај ми парче...

Бућа
Тамо како стас извија.

Лодовико (који је са другим калуђером, племићима и још некима обрадовао засебно друштво)
Ја мислим ипак је истина у вину.

Урош
Сад играј што тужно, што на сузе гони.

Први калуђер (пришао оном друштву што пије)
И мени дај чашу.

Други калуђер
А ја бих што јео.

Урош
Играј да ми љубав у срцу зазвони.

Други калуђер
Поделимо.

Први калуђер
Мени треба шаран цео.

Урош (гледа игру)
О како су тужни ти покрети руку.

Бућа (пришао онима што пију)
Дај и мени чашу.

Други калуђер
Теби златна купа.

Урош
Па те очи, које ко да у смрт вуку.
Да, да, то је љубав: смрт и живот скупа.
Красно!...

Граciела (престала да игра, седа поред Уроша)
Ја још лепше умем, али...

Урош
Али...?

Грациела

Тек у твоју собу кад бих дошла ноћу.

Урош

Зар?

Први, калуђер

Реп ми остави.

Други калуђер

Не дам, ма се клали.

Урош

Добро, но ти да ми учиниш то хоћу.

Грациела

Све што желиш.

Урош

Тражим да те ноћи исте
Доведеш девојку, што ми срце плени
(Остали се свађају око јела)

Други калуђер

Бут јеленски где је! Ej ви... Куд га скристе?

Грациела

Шта ће ти то?

Урош

Срце да поклони мени.
Јер када се чује да беше код мене.
Због срамоте мора моја жена бити.

Грациела

Зар да не будемо сами?

Други калуђер (слади печење)

Грациела

Чуј ме, према теби, љубав нећу крити.
Хоћу да будемо сами.

Урош

Шта нас двоје?

Грациела

Сутрадан још ћу је до тебе довести.

Урош

Па добро. Пристајем.

Грациела

Но ја не знам ко је.

Урош

Томаида.

Грациела (слеже раменима као да вели — „Не знам").

Урош

Знаћеш сад.
Видећеш је лично и онда ћеш знати.

Урош

ЕЈ, кнеже, овамо,

Други племић

Светли краљу, шта ћеш!

Урош

Чуј. Под Томаидин прозор ти ћеш стати
И сасвим лагано овамо је звaћеш.
Реци. . . Синиша је рањен.

Други племић

То да речем!
А ако опази да ту лаж се скрива?

Урош (љутито)

Хоћеш да ти образ железом испечем!

Други племић

Идем (оде)

Синиша (као за себе)

Све красније бива.

Грациела

Дај ми прстен, да бих лакше дошла к теби.

Мануело (слади јело)

Какав батак!

Грациела

С њиме свуд ћу проћи лако.

Урош

Чак и то.

Грациела

Да стража гонила ме не би.

Урош

Као прави Ирод! Нека буде тако! (смеје се, даје јој прстен)

Мануело (Бући)

Авињон је данас знатнији од Рима.

Бућа

Имаш право.

Синиша (Хрисанти)

Ти чекај.

Хрисанта (очајно)

Па мени је зима.

А када Синиша сакривен иза једне стене изађе, овако каже Урошу:

„Диван је ово, краљу, заклон (смеши се дрско)
У Бизанту буна, земља ври, свуд гори,
Љуљају се Млеци, Угри савез нуде,
А пунонадлежни краљ се с чашом бори. . ."

Први калуђер

Ах, знао сам да ће неко зло да буде!

Синиша

Узбуђено све је. И папа и Франци.
Ко зна шта нас чека. А ти пијан.

Урош

Стриче.

Синиша

Слушам где те лажу којекакви странци.

Урош

Први пут.

Синиша

Трују те некакве приче. . . и др.

Зборник Филозофског факултета у Приштини III
Buletin i Punimeve Shkencore të Fakultetit Filozofik të Prishtines III

RADOMIR V. IVANOVIĆ

ROMANSIJERSKI RAD VELJKA MILIĆEVIĆA

I

Početak dvadesetog veka predstavlja novu etapu u razvoju naše književnosti. On se poklapa sa preorijentacijom prema zapadnoj Evropi koja se odražavala podjednako u svim umetnostima, pa i u ostalim vidovima ideologije. Simbolična oznaka te preorijentacije je pojava Srpskog književnog glasnika i njegov značajan udeo koji se emanira u formiranju novih tokova predratne književnosti. To je ujedno i period u kome preovladava, zbog određenih istorijskih uslova i zakasnelog uticaja evropske dekadence, filozofija pesimizma, melanholije i rezigniranosti: „Talas pesimizma plavio je gotovo celu srpsku književnost i nikada se groblja nisu toliko opevala, i nikada nirvana nije izgledala takav ideal kao u tim sumornim i žalosnim vremenima... Mi smo već navikli da sretamo naslove koji kao da su prepisani sa nadgrobnih spomenika, i korice koje su u crnini posmrtnih lista, ili sa trnovim vencem ispod koga kaplju krvave suze... Mi smo već pridavljeni knjiškim pesimizmom" — pisao je Jovan Skerlić zalažući sav svoj kritičarski talenat za obnovu „vere u život, ljubavi za rad i stvaranje, nacionalne energije".

Pojava Milićevićeve izuzetno nadahnute pripovetke „Mrtvi život" (u sveskama SKG od 1. XI 1903. do 1. I 1904. g.), kojom se prvi put uvodi intelektualac u našu književnost, uklapa se u obilje literature posvećene promašenim životima, suvišnim junacima našeg podneblja, često njihovim sentimentalno bolećivim stranama, ljudima bez pregalačke potencije, obezvoljenim ličnostima, kojima je život kazna teža od smrti. Ni kod Milićevića, ni kod pisaca kod kojih u opisu života preovladavaju tamni tonovi, nema neke dublje motivisanosti takvog stanja, široke panorame uzroka koji dovode do najdublje tragike u svim njenim varijantama. Ona bi jedino svoje opravdanje nalazila u ekonomskom i sociološkom tretmanu, ali kako se pisci ovog perioda počinju da bave više psihologijom svojih junaka, to se gotovo uvek socijalni momenat uzima kao pitanje drugog reda, a u prvi plan se ističe nepovratno promašena sudbina izuzetnog junaka koji strada zbog sukoba sa sredinom u kojoj živi, redovno neprihvaćen i neshvaćen.

Postoji, naročito kod pisaca koji su svojim književnim delom ostavili manje traga u našoj istoriji književnosti (Milićević, Rajić, Uskoković i dr.),

izvesna zakonitost koja se ogleda u kratkotrajnom, ali bleštavom započinjanju književne karijere delom koje nosi najsuštasvtenija obeležja kasnijeg stvaralaštva, kome služi kao neka vrsta odrednice. Stoga se dešava da njihov književni rad ima obrnutu krivulju razvoja, ili se ugasi tamo gde se očekivao njen najjači sjaj.

Pretvaranje iluzija u deziluzije je taj opšti sastojak najvećeg dela književnog opusa Veljka Milićevića od početničkih proznih radova[1]), koje je objavio u Drekslerovoj antiklerikalnoj „Mladoj Hrvatskoj", pa do najopsežnijeg dela — romana „Opsene". Taj period obeležavanja svog puta, simbolizovanja čitavog književnog opusa, mogao bi se kod Milićevića odrediti, jednim ne tako preciznim zahvatom, kao interval od tri godine (od 1903. do 1906. godine, odnosno od „Mrtvog života" do „Bespuća").

Skerlićeva citirana misao, da naslovi kazuju najviše sadržaj dela, najbolje se ilustruje na primerima Milićevićevih pripovedaka i romana („Mrtvi život", „Pogreb", „Dve žene u crnini", „Mlake duše", „Crne rijeke", „Bespuće", „Mutne priče", „Opsene" itd). Ipak, pesimizam koji je izbijao iz Milićevićevih pripovedaka nije sprečavao književne kritičare da uoče njegov eruptivni književni talenat i da ga proglase za „jednu od mladih nada srpske književnosti" koja, poput mnogih drugih, neće ispuniti očekivanja, jer će se nekoliko godina kasnije[2]) konstatovati da je „istrošio svoj talenat" da „kao što je brzo procvetao, Milićević se tako brzo i sasušio i sparušio".

Osamnaestgodišnji Milićević je ušao u srpsku književnost sa zrelinom koju nisu posedovali mnogi od poznatih i priznatih tadašnjih književnika. Takav uspeh obavezivao je Milićevića na stvaranje dela koja bi, jedno za

---

[1] Milićević je, poput mnogih književnih stvaralaca najpre počeo da piše stihove, potom, kako sam tvrdi, pod uticajem dr Branka Drekslera prešao na prozu, ali se do kraja života, s vremena na vreme, ogledao u poeziji. U „Almanahu hrvatskih i srpskih pesnika i pripovedača" (objavljenom u Beogradu i Zagrebu 1910. god.) Milićević je u svojoj „Autobiografiji (str. 119—120) posvedočio da je već u devetoj godini (rođen je 2. I 1886. u Čagliću, Slavonija) imao „štampanih stihova u dečjim listovima" što nesumnjivo dokazuje da je i pre toga perioda sastavljao početničke stihove. Te stihove sakupio je u objavio njegov otac, Milan Milićević, i uz predgovor Dušana Nikolajevića izdao [„Dečja duša Veljka Milićevića i njegove rane pjesme", Beograd, 1932). One su pisane mahom pod uticajem naših najpoznatijih pesnika toga doba (paralele su lako uočljive i na njih ukazuje Milan Bogdanović prikazujući ovu neveliku knjigu 1932. g.). One najčešće sadrže rodoljubive motive, a ima mestimično i uspelih deskripcija. Pri kraju života Milićević je pisao epigrame (vidi: SKG, 1932, 2, 146—149 i PRAVDU, 1932, 223, 7).

Milićević se prvi put javio pesmom „Molitva" u SPOMENKU od 1896, br. 6—7, str. 107 sa potpisom — Veljko. Potom je redom objavljivao: „Majci", GOLUB, 1897, sv. 9, str. 142, „Srpče na Vidov-dan", „Golub", 1897, sv. 11, str. 161, „Amaneti" SPOMENAK, 1897, sv. 6—7, str. 91, „Muke", SPOMENAK, 1897, br. 8—9, str. 135, „Đačko kolo", GOLUB, 1898, br. 14, str. 212, „Sveti Sava miri zavađenu braću", GOLUB, br. 9, str. 139, „Srbinu na Novu godinu", GOLUB, 1900, I, str. 6, „Zavjet", GOLUB, 1900, br. 4, str. 55, „U kasnoj jeseni", POBRATIM, 1900—1901, sv. 8, str. 196—7, „Svetozaru Miletiću", ŽENSKI SVET, 1901, br. 3, str. 38, „Kosovo nas sjeća", GOLUB, 1907, br. 11—12, str. 185, „Gotika", HRVATSKI ĐAK, 1909—10, 1, str. 9, „Seni" (pesma u prozi), ALMANAH SRPSKIH I HRVATSKIH PESNIKA I PRIPOVEDAČA, 1910, str. 87—88, „Slušajte što vas molim", NOVI LIST, 1922—1923, br. 8, str. 2, „Ja bih jednom htio "(pesma u prozi), POLITIKA br. 7788, 1930, str. 11.

[2] *Jovan Skerlić:* „Istorija nove srpske književnosti", Beograd, „Rad", 1953, str. 454. Održiva je pretpostavka da Milićević ne bi ni docnijim delima umnogome izmenio Skerlićev sud.

drugim, potvrđivala izrečene pretpostavke obeležavajući razvojnu liniju kao liniju rapidnog uspona. Međutim, samo kratko vreme Milićević je ostvarenje ovakvih anticipacija činio mogućim. Odlazak na studije u inostanstvo (najpre Ženeva, London, potom Pariz i Tuluza) dvostruko utiče na Milićevo formiranje: a) on se odaje publicističkom radu koji ga indirektno ometa u književnom i b) gubi kontakt sa našim podnebljem koje predstavlja za njega insiprativno vrelo. Tome treba dodati upoznavanje sa stranom književnošću koja na njega ostavlja neuobičajeno snažan utisak. Pod tim uticajem on pokušava, u poznijim ostvarenjima, da prenese izvesne shematičnosti na naše prilike od kojih je bio više udaljen, no što je sam smatrao. Otuda, uprkos književnoj rutini koju je stekao, lakše i brže i češće zapada u verbalizam, književne konstrukcije (pogotovu u romanu „Opsene"), lišavajući nas onog obilja impresionističkih, sa punim koloritom saopštenih, milićevićevskih slika datih u jarkim bojama usijanog leta.

Kod Milićevića regionalizam znači plastičnost, životnost, punokrvan opis, doživljaj koji se, obeležen ličnim pečatom, urezuje u sećanje potpuno nov, nedoživljen dotad. Kada pisac izgubi taj antejski dodir sa zemljom nestaje magijska moć opsene, poistovećivanje čitaoca sa piscem. Milićević će mnoge od pripovedaka preneti u druge evropske prestonice (Pariz, London i sl.) opisujući sa promenljivim kreativnim dometom internacionalne tipove: Meksikanca u „Toribio Velasku", Engleza u „Neznanki", Poljaka u „Margo" i tako dalje, u kojima se mestimično može naći crta hemingvejevskog načina kazivanja. Danas ,ako bismo ga pripajali nekim od naših regionalnih književnosti, regionalnim u relativnom značenju, bolje rečeno opisivača regiona, onda bi to prevashodno bila Lika i Slavonija, dva kraja kojima je pripadao svojom biografijom i svojim literatnim preokupacijama.

Pri valoriziranju celokupnog književnog opusa Veljka Milićevića, mora se, kao vrhunski domet, izdvojiti nekoliko pripovedaka u koje bismo ubrojali: „Mrtvi život", „Bespuće" i „Vihor". Međutim, ako se hronološki distingvira period Milićevićevog stvaralaštva, što praktično znači manje prihvatljivo distingviranje, tada se taj period može podeliti na dva dela: a) period stvaranja do prvog svetskog rata, kome je kulminaciona tačka, pripovetka „Bespuće" i b) poratno i period (do smrti 5. novembra 1929. g.[3]) kome na čelu ne stoji tako ubedljivo, kao u prvom slučaju, roman „Opsene".

Objavljeno najpre u SKG (u svakoj drugoj svesci od 1. januara 1906. do 1. jula 1906. g.) „Bespuće" je u posebnom izdanju (štamparija lista „Narod" u kome je Milićević zajedno sa Ristom Radulovićem sarađivao izvesno

[3] Iz objavljenih nekrologa, od kojih ćemo navesti samo deo kao ilustraciju njihove brojnosti, doznajemo za niz podataka iz života ovoga pisca, koji nas utoliko interesuju što, su iako Milićević ne pravi literaturu od svojih intimnih doživljaja, jednim delom vezani za njega, proosećani i transponovani u književni tekst (napr. dr B. Zavišić je pravnik kao što, je i sam Milićević bio i sl.): *Živko Milićević*, POLITIKA, br. 7726, str. 1, *Dušan Nikolajević*, PRAVDA, br. 303, str. 3, *Boško Novaković*, MLADOST, br. 5, str. 115, *Jovan Palavestra*, VEČERNJA POŠTA, br. 2517, str. 2, *Miodrag Pešić*, ŽIVOT I RAD, str. 957, *Todor Manojlović*, LETOPIS MATICE SRPSKE, str. 511—514, *Tone Potokar*, SLOVENEC, br. 256, str. 7, *Miodrag Stajić*, RIJEČ, br. 40, str. 4—5, *Ilija Zarić*, ZAPISI, br. 6, str. 380—1, *Anonim*, POLITIKA, br. 7727, str. 1—2, uz pogrebni govor književnika Veljka Petrovića, *Anonim*, VEČERNJA POŠTA, br. 2516, str. 6, *Anonim*, RIJEČ, br. 36, str. 14, *Anonim* VREME, br. 2826, str. 5, *Anonim*, MORGENBLATT, br. 304, str. 5 i drugi.

vreme, Sarajevo, 1912) prošireno (šesta glava je dopisana) delom koje je harmonično uklopljeno u raniji tekst. U toj glavi je pisac, veoma inventivno, jezgrovito i zainteresovano ispričao tragediju još jedne od njegovih tragičnih junakinja — Čehinje Irene Panek. Ima u tom imputiranju životne istorije izvesne sličnosti između junakinje romana „Opsene," Anice Rajić, i Irene Panek. Obe su školovane u institutu na strani, rano su ostale bez nenadoknadive majčine ljubavi, a ostale nesreće kao da su normalna posledica ove početne i u svemu usmeravajuće: ostaju osamljene, nesrećne, predodređene za patnju koja dostiže vrhunac time što ih jedina bića, koja mogu da ih usreće, nezainteresovano ostavljaju.

Svrha ovog mestimično panihidnog umetka je da pojača celokupnu tragiku kojom pokušava da trone čitaoca, da ganutljivošću intenzivira, patnju gomilajući je do te mere da umesto saučesništva izaziva podsmeh (kada se sravni sa sličnim istorijama). Posebno posmatrana, umetnuta glava, nema naročito uspelih poetskih mesta, ali ovom digresijom, retrospekcijom, omiljenim piščevim manirom, potpomaže poimanju celokupnog teksta, potpunijem formiranju glavne ličnosti ove pripovetke Gavre Đakovića, još jedne od nezadovoljnika životom.

U istoriji jugoslovenske književnosti, istina na njenoj periferiji na kojoj su se do sada (izuzevši neke od posleratnih osvrta među kojima bismo naročito istakli radove akademika Velibora Gligorića) nalazila i sva raspravljanja o Milićevićevom udelu u toj književnosti, do danas je ostala neraz jašnjena, definitivno neodređena pripadnost „Bespuća" jednoj od književnih vrsti. Sam autor ju je nazvao „ovećom pripovetkom" ili „manjim romanom" pokazujući nedoumicu u kojoj će kasnije ostati još neki književni kritičari i istoričari[4]. Na osnovu književnoteorijske analize nije teško ustanoviti da je „Bespuće" veoma obimna pripovetka, koja može biti roman u emrbionalnom stanju, ili roman samo u slučaju da je pisac kompleksnije obuhvatio atmosferu, snažnijim crtama okarakterisao glavnog junaka, dopunio i razvio situacije u koje ge dovodi, proširio krug pojava i time ostvario

[4] Skerlić se opredeljuje za *pripovetku*, Miloš Vidaković delo naziva *romanom*, Živko Milićević koji je pripremio izdanje Milićevićevih pripovedaka u dve knjige, najpre delo naziva *romanom* (vidi str. XVII, XXIV), a docnije kaže da je to ustvari samo jedna veća novela" (str. XXXI) što dokazuje svrstavanjem „Bespuća" u drugu knjigu „Pripovedaka"; Velibor Gligorić slično postupa (v. str. 135, 136 „U vihoru"), a odmah u produžetku kaže „sa romanom, ili kompromisom romana i pripovetke" (str. 136) itd.

O „Bespuću" su pisali: *Tin Ujević*, SAVREMENIK, 1912, sv. 11, srt. 690—1, *Miloš Vidaković*, NAROD, 1912, br. 231, str. 2—3, *Jovan Skerlić*, SKG, 1913, XXX/I, str. 73—77, *Vasa Stajić*, LETOPIS MATICE SRPSKE, 1913, sv. 2, str. 79—82, *Purić Božidar*, DELO, 1913, sv. 2, str. 302—318, *Drago Radović*, JUG, 1912. i BOSANSKA VILA, 1913, sv. 1, str. 14—16, *Vladimir Ćorović*, PREGLED, 1913, br. 9—12, str. 556—9, *A*(ndrija) *M*(ilčinović), NARODNE NOVINE, 1912, br. 298, *Borivoje Jeftić*, SERSKA OMLADINA, 1912—1913, br. 1, str. 29, *Živko Milićević*, predgovor „Pripovetkama" Veljka Milićevića u izdanju SKZ, 1930, I, kolo XXXIII, knj. 220 i 1939, II, kolo XLII, knj. 286 na str. XVIII, XXIV—XXVII, objavivši još jedan rad u STOŽERU, br. 3—4, 1931, str. 118—21 i VELIKOM VOJNOM ALMANAHU 1936—37, str. 207—208, potom niz anonimnih autora [NOVI SRBIN, 1912—1913, br. 5—10, str. 108—112], *Velibor Gligorić*: „U vihoru", Beograd, „Nolit", 1962, poglavlje „Putevi i bespuća" str. 135—137, *Aleksandar Pejović*, STREMLJENJA, IV/1963, br. 3, str. 305—9,

romanesknu formu. Premda se i ovakvoj definiciji „Bespuća," kada je u pitanju pripadnost književnoj vrsti, može staviti niz primedbi, ipak je ona u najvećem delu tačna i stoga prihvatljiva.

Prilikom analize romansijerskog rada Veljka Milićevića posvetili smo „Bespuću" više pažnje i prostora no ostalim pripovetkama, koje izlaze iz domena našeg interesovanja. Tome treba tražiti razlog najpre u tome što se na njoj emaniraju neke od Milićevićevih osobina koje su na ovom primeru lakše uočljive. Milićevićev napor da stvori roman, kao i mnogi drugi srpski književnici, rezultira iz potrebe da se razvije ova, kod nas siromašna i nerazvijena epska forma za kojom se osećala potreba. Milićević nije uspeo u tome ,iako „Bespuće" služi kao eklatantan primer u objašnjavanju piščevog stvaralačkog manira. Konfrontiranjem „Bespuća" i „Opsena" jasnije se uočavaju promašaji (u opisu sredine, spontanosti izraza i sl.) na tom paritetnom planu. Ujedno dva pomenuta dela služe kao dokaz disparatnosti piščeve umetničke prirode i služe da se pomoću njih lakše konstatuje Milićevićev emotivni („Bespuće") i racionalni („Opsene") odnos prema životu.

Skerlić je, a za njime mnogi od naših književnih kritičara, vodio borbu da, po ugledu na evropsku kniževnost, od pripovedača stvori romansijere, razvije pored drame najsavršeniju formu književnog izraza nadovezujući ga na tradiciju od Milovana Vidakovića, Jakova Ignjatovića do Uskokovićevih „Došljaka", Ćipikovih „Pauka" i Stankovićeve „Nečiste krvi". Razumljivo je što se Milićević poveo za tim nastojanjem. Još jedan razlog Milićevićevom opredeljivanju i nastojanju da izda samostalnu knjigu bila je alternativa: objaviti „Bespuće" kao roman, ili posebno zbirku pripovedaka. O tome svedoči naslovna strana „Bespuća" na kojoj je saopšteno da je pisac pripremio prvu zbirku pripovedaka „Mrtvi život" koja se, kaže se u napomeni izdavača, već „nalazi u štampi", a ujedno se saopštava da je „spreman za štampu" druga zbirka pripovedaka čiji je naziv „Vihor"[5], prema istoimenoj pripoveci). Zbog krupnih istorijskih zbivanja, najverovatnije, koja su po izdanju „Bespuća" usledila, Milićević nije uspeo da ostvari tu nameru.

II

Junaci Milićevićevih pripovedaka, a i romana, najčešće stradaju u surovoj životnoj borbi, ozlojedeni napuštaju nemirnu velikovarošku sredinu u koju se zapali jednim delom i svojim krivicon težeći ka neostvarljivim idealima, prekinuvši u tim odlaženjima sve veze sa mestom iz koga su ponikli i mesta u koje su pošli. Evo kako Milićević obrazlaže to sizifivsko traženje smisla života: „Ali ovako kad mu je umrla volja za sve, kad ne može da se snadje, kad nema snage da se traži ni smjelosti da se drži, kad ga je ukočila i skamenila memla i čama jedne plitke sredine, on se osjećao tako sam, odvojen od svega, kao u jednoj strašnoj beskrajnoj pustinji bez horizonata. Gur-

[5] U zbirku „Mrtvi život" pisac je uvrstio sledeće pripovetke: „Mrtvi život", „Mutna priča", „Mlake duše", „Anarhista", „Sentimentalne bilješke: Sjeni i Prelom", a u zbirku „Vihor" ove: „Vihor", „Crne rijeke", „Obična priča", „Badnje veče", „Sentimentalna avantura Andrije Tadića, profesora matematike" i „Sreća".

nuli su ga u škole da bude gospodin, odvojili ga od zemlje i naroda, spriječili ga da uhvati korjena u zemlji iz koje je iznikao, gurnuli ga u jedan život u koji kad je zagledao, on se zgrozio, užasnuo, trgnuo. I pošao je natrag kad već mostova nije bilo: u onaj život nije se usudio da uđe, a ovaj drugi postao mu je nepristupačan. I on je zastao, ostao tako stojeći, ne idući ni naprijed ni natrag, sa prezrivim osmjehom prema sebi, sa rukama na leđima, osjećajući gorko svu bijedu i glupost svoga položaja".

U tom bežanju od stvarnosti, klišeirano se pojave nekoliko varljivih, spasonosnih mogućnosti (mahom su to zaljubljene žene), alu u nezadrživom padu suvišni junaci ostavljaju usput nove žrtve beležeći svojom katastrofom tuđe. Preuzimajući ulogu tumača tih tragičnhi sudbina pisac se ni u jednoj prilici ne prihvata celokupnog opisa circulus vitiosusa junakovog, nego uzima prigodne odlomke zadržavajući u žiži svog interesovanja onaj deo životne linije od polaska na to srozavanje pa do konačnog pada.

Gavre Đaković iz „Bespuća" i dr Branko Zavišić iz „Opsena" nemaju neku koherentniju predistoriju. Već dôtučene velegradskim životom, koji nemilosrdno mrvi i jednoliči te sudbine, u kome nikako ne pronalaze svoj modus vivendi, pisac ih odvodi iz Zagreba u momentu kad shvate, — kako kaže Ujević prikazujući Milićevića, — da je to grad „beskrajnih sedeljki i ispraznog života". Izvrsna psihološka nijansiranja (u savremenom momentu) Milićević dopunjuje reverzibilnim pohodima u prošlost, zasvođujući u potpunosti taj junakov mikrokosmos. Milićević je i pored toga pisac koji u najvećem delu svojih ostvarenja piše u prvom licu i u sadašnjem vremenu, koje bespogovorno ima prioritet. On se javlja u prvom i jedinom padežu. Zbog toga nema one široke raznolikosti između brojnih muških i ženskih likova, mahom stradalnika. Milićević se objašnjenjima služi ne da dublje motiviše pomerene psihologije njegovih junaka (jer on ne teži ka unifikaciji, ka tome da pojedinačnim predstavi opšte), nego da pokaže njihovu izuzetnost u društvenom ambijentu koji u ranim pripovetkama izvanredno plastično dočarava.

Obespućen tim saznanjem Gavre Đaković napušta Zagreb samo delimično svestan promašenosti svoga života, ali već zloslutnički predisponiran prema svojoj daljoj sudbini, čega nema u toj meri kod dr Branka Zavišića. Jedan izvesno loš oblik života Đaković zamenjuje drugim, čija je jedina prednost u niezvesnosti. Odsustvo čvrstog oslonca u životu, utočišta od svih neprilika, čini Đakovića izgubljenim građaninom ove planete bez obzira na koji njen deo dospeo (Zagreb, Gospić, Valparezo). To odsustvo cilja, svrhe življenja, svođenja na fiziološko, animalno bitisanje, dotrajavanje (i povratak u svoj dom ukazuje na ozleđeno povlačenje u samoću) samo po sebi dovodi do najcrnjeg pesimizma.

Piscu je takva potka nedovoljno crna pa joj dodaje još nekoliko komlementarnih boja da bi konačan portret potresnije delovao. Ti komplemetarni sastojci su: opis kraja u kome Đaković je proboravio detinjstvo (u tome treba tražiti autobiografski momenat koji se često sreće), tegoban i galiotski život seljaka u neprekidnoj borbi sa prirodom i ljudima, tragičan finale čitave porodice (Đakovićev brat Milan, oficir, ubija se zbog duga kao i još neke od Milićevićevih ličnosti: Ivan u pripoveci „Crne rijeke", Sveta Zdravković u pripoveci „Ljubav Marka Đurića" i drugi; majka umire od tuge za prven-

cem, otac, silnik, u borbi sa žilavim i nenadmudrivim seljacima strada dvostruko i umire bedno), danas zrače jarkom svetlošću i čine ono za što vezuje interes današnji čitalac.

Sudbine njegovih junaka moguće su ali neodržive, a samim tim i nezanimljive, iako im je posvetio sav svoj stvaralački interes. Ostaje van opisa tih sudbina, koliko se one dosta veštački mogu izvući iz teksta, niz snažno saopštenih deskripcija (pejsaž Une na primer kome se dvadesetak puta vraća na uvek nov, svež i originalan način). Te deskripcije čine jedan paradoks više u istoriji naše literature, kao što je paradoks da u našu književnost psihološku pripovetku, roman sa gradskom tematikom, unose najpre pisci tzv. drugog reda, jer je Milićević rodonačelnik tog unošenja, najsnažnije pasaže ostavio u opisima kraja za koji je vezan svojim detinjstvom: . . . . . „penjali se uz vlažne i prijatne šume, sa drvećem koje pokazuje svoje debele, snažne, čvornovite žile, isprepletene, grčevito obavijene oko kamenja pored kojeg se zabadaju u zemlju. On je udisao svježi vazduh polumračnih šuma, gubio se pogledom u krošnjama koje su ulazile jedna u drugu i približavale debela, ostarjela, hrapava stabla. I kao da još vidi kad je, između starog, krupnog drveća uz koje je novo i vižljavo stablje djetinjski trepeći mladim lišćem, ugleda ispod sebe, dolje u kotlini, između bijelog stijenja u koje udara sunce — živu, svježu, zelen prugu Une. On zna, kako mu je pogled vratolomno sleteo niz brdo, izudaran o drveće koje smeta, upijao se željno u vodu koja je veselo odsijevala, gubila se i pomaljala, a on je neprestano čekao i tražio pogledom, kao da ima nešto novo da joj kaže".

Milićević ne poistovećuje pejsaž sa junakovim raspoloženjem, kako je to bilo uobičajeno kod pisaca koji su se bavili isključivo seoskom tematikom (iako se i toga može naći: Anica i Zavišić se rastaju po kiši, Gavre Đaković razlikuje nekoliko vrsta kiše već prema situaciji i sl.), ali izvanredno inventivno uklapa te pejsaže u Đakovićeve meditacije, što čini jednu od draži Milićevićevog stila: „I on je pomišljao zašto se ranije nije trgao i ostavio školu i došao da živi u svojim poljima: da bi možda bolje bilo da se nije odvajao od svoje zemlje, da diše s njom zajedno, da s njom i njega biju kiše koje padaju u nevrijeme, da i njega satire mraz, da i njega boli udaranje ledenih zrna, da i njega prži suša i izgara pripeka, da hlepti kao spržena polja za jednom kišom, da izlijeće pred kuću i da dugo pogleda u nebo, glatko, plavo, bez oblaka, sa kojega se prosipa oganj. I kad tamo, iza brda, počima da se rađa oblak, on u svoj pogled meće i ljubav, i molbu, i preklinjanje, pozdravlja ga radosno kao brata ili prijatelja, s uživanjem ga prati kako raste kao i njegovo srce u grudima, kako malo po malo prekriva nebo, kako se primiče, prilazi, spušta. I počimaju kaplje koje se rasprskavaju o stvrdnutu, ispečenu i ispucalu zemlju, jače i bujnije udaraju mlazevi, zemlja žedno upija vodu, a on sa skinutom kapom pušta neka ga bije kiša po licu i po kosi, neka mu se cijedi niz vrat i niz prsi, on žudno uziva u njoj kao žedna, odavno nenapojena polja i isušeni usjevi. Kako bi on bio srećan kad bi se ovako mokar i pokisao mogao da vrati u kuću. Ne bi ga se ništa drugo ticalo, ne bi možda osjećao ovoliko praznine i pustoši u životu"....

Na taj način pisac razotkriva svoju životnu filozofiju. Tu, na kraju životnog puta jasno mu je da povratak na početnu tačku predstavlja loše započet, loše spojen i na celom toku pogrešno pređeni životni krug. Tako

dolazimo do teze o iskorenjenima koja nije nova u srpskoj književnosti, pogotovu ne za pisce kojima je francuska književnost bila uzor (Dučić, Milićević, Skerlić, Uskoković, Popović i drugi). Ona je preuzeta, nažalost samo delimično, od Moresa Baresa i njegovog dela „Les derasinês". U tom deformisanom obliku često se sreće kod Milićevića, jer je on vezuje sa jednim neuobičajeno snažnim osećanjem koje neprekidno izlaže — rodoljubljem. Milićević, kao i Uskoković, ne daje svojim junacima oznaku nacionalne energije, optimizma, izdržljivosti, pregalaštva koje je svojstvo Baresovih junaka, čak i u slučajevima kada im je lični život sastavljen od brodoloma, do kojih dolaze po svojoj ili po tuđoj voji. Naše pisce interesuju samo ona pesimi stička sazvučja koja dovode do srozavanja svakog pokušaja da se uzdigne to posrnulo JA.

Svaki pokušaj te vrste unapred je osuđen na propast. O tome svedoče sudbina Gavra Đakovića, koji emigrira u Južnu Ameriku (o dvojakom tumačenju ovog, u stvarnosti socijalnog, a u Đakovićevom primjeru više bajronovskog, ukletolutalačkog momenta, nije bilo reči u književnostoj kritici) i sudbina dr Branka Zavišića koji doživljava poslednji slom u životu posle koga ostaju ruševine, prah, pepeo, srča, moralna prljavština iz koje je jednom pokušao da se izvuče. Stoga je „Bespuće", kako je ne jednom primećeno, radije bilo prihvaćeno dok je izlazilo u nastavcima, nego šest godina docnije, u vreme koje je prethodilo balkanskim ratovima, nacionalnom preporodu oličenom u oslobađanju od petstogodišnje turske tiranije. atmosferi nepogodnoj za melanholične, verterovske ispovesti, iako je u drugom izdanju delo ostavilo celovitiji i snažniji utisak. Iz istog razloga su „hladno" dočekani i „Saputnici" Isidore Sekulić.

Milićević je uspeliji ukoliko je neposredniji. On vodi svoga junaka mestima koja i sam poznaje, u one sredine čija mu je psihologija bliska, shvatljiva i poznata. U nekoliko kroki poteza Milićević uspeva da pokaže to svoje doista pravo poznavanje psihologije ličkog seljaka. Ono je utoliko izrazitije što to saznanje pisac gotovo naturalistički inkarnira u slikovitoj sekvenci kakva je ova: „Zapljusne ga kadgod mlaz seljačkog života iz tih malih, nejednakih kuća, obilježenih mukom i potrebom, iz koji diše bijeda i sirotinja.... u proljeće kad se razliježu kavge nad stopom preorane zemlje; on razumije onu ludu, očajnu ljubav prema zemlji, nad kojom seljak, ogrezao u teškom znoju, satire svoj život i svoju snagu; boči se i nosi s njom u borbi koja zamara, razdire ruke, otkida nokte i nabija žuljeve na dlanovima, da izvadi, otme, istrgne iz nje komad suvog, mršavog kruha za se i za djecu; u tu zemlju on sahranjuje svoje misli, nade, brige i stepnje, i on neda, jer je voli sebičnom, grubom ljubavlju, što je njegova. Obnevide oči i uzavri krv, zamahne proštac i odjekne negdje u polju kubura kremenjača. I udaraju cestom po vojnički čizme žandarma, tresu im se perjanice, bljeskaju bajoneti. A pred njima, u krvi koja se sa glave scijedila na košulju, s rukama u tvrdim lisičinama, poslušno, oborene glave, korača seljak". Da je Milićević češće obraćao pažnju na ovakve i slične detalje, uklapajući ih u tokove individualne pripovesti, „životna istorija" njegovih junaka dobila bi u uverljivosti, bila bi ubedljivija, ne bi se mogla otuđiva od tla na kome je ponikla kako kaže sam autor, jednom rečju ona ne bi bila otrgnuta od života.

Milićević traži za fabulu svoga dela jake dramske sukobe i pomame strasti. Ipak, dijalog nije najbolje svojstvo njegovog dela. Suprostavljajući stavove svojih junaka sredini u kojoj se kreću pisac ne ukazuje na dvojakost tipova u njemu, na ono mnoštvo raznolikih tipova koje srećemo u životu. Kod njega nema izrazito pozitivnih likova koji bi služili kao pandan onima o kojima smo već govorili. Ako ih i ima, oni služe da pokažu koliko su svi oblici života besmisleni, jer su zasnovani samo na trenutnim zadovoljstvoima, rešenjima koja mogu privremeno da posluže, ali su nedovoljna za jednog tragaoca apsolutne istine kakav je Gavre Đaković. Milan Đaković, brat Gavre Đakovića, jedan je od onih koji uživaju u sreći kao vilin konjic svestan njene kratkotrajnosti, suprostavljajući svoje mišljenje kaže: „Ja volim trku za uživanjima, mene opija brzina kojom jurim. Ja se držim samo površine. Ja sumnjam da je život u svojoj dubini tako sladak. Pa našto onda tražiti gorčine? Ja tražim zadovoljstva!".

Istinska sreća, prema piščevom tumačenju, proosećana, puna i trajna — ne postoji za te hipersenzualne junake kojima ne promiče ni jedna crna nijansa u životu, koji sa samožaljenjem i strašću rovare po dnu ljudskog života. Ima u takvom tumačenju nečega ničeanskog, sa uočljivom dozom slovenskom sentimentalizma. Po Ujeviću takvi junaci „skrštenih ruku stoje kraj života". Stoga se nameće paralela sa Uskokovićevim junacima koji stradaju iz istih razloga: nemirenje sa rđavo ustrojenim životom, sa njegovim blatom. Kod Uskokovića, međutim, prosečni ljudi, „taj veliki restl čovečanstva", nikad ne strada, jer ga ne razapinje traženje za najdubljim smislom života, neuhvatljivim, dok su natprosečni obeleženi patnjom kao prstom sudbine: „. . .On je išao u kategoriju onih ljudi kod kojih podleganje jednog od ova dva stuba njihovog bića znači brodolom od koga se čovek ne oporavlja."

To što je junak izuzetna ličnost čini od njega izrazito egocentričnu prirodu, lik koji se gubi u beskrajnom „deklniranju svoga JA". On nosi u sebi mnogo „bojadisanih osećanja", frazerstva, retoričnosti, isuviše preosetljiv za sve što mu nanosi bol. Otuda, jednim delom i potiče njihova bezivotnost, socijalna nekomunikativnost, samoljubivi solipsizam. Milićevićevi junaci se trude da u svemu postupe savesno i altruistički, ali samo donde dok njihova ličnost ostaje izvan najšireg kruga povratnog ili uzajamnog dejstva. Njihove reakcije najbolje ilustruju lažni filantropizam koji prikakrivaju često promenljivim formulacijama. Pisac upravo na tom mestu često nedovoljno motiviše prelomne momente u psihologiji svojih junaka, što čini uočljivu slabost. Branko Zavišić zavodi nevinu devojku i trudnu je ostavlja bez glasa o sebi bežeći od nje čak u Lozanu. Neposredno potom pisac u njegovo ime rezonuje: „Bilo mu je žao Margite, mnogo žao, iskreno žao! Sećao se vrlo prijatno nje, ali da se zato zarobi, da poremeti svoje planove, nije mogao, nije hteo. Prekorevao je sebe što je bio nerazborit. Zakleo se da neće više ni pogledati šiparice. . ." i na tome se završavaju njegove etičke dileme.

Potpuno drugačiji odnos ima Milićević prema ženskim likovima. U patrijarhalnoj sredini, iako Evropejac, pisac posmatra ženu sa drugog stanovišta. Ona je najčešće majka koja pati od surovog muža zbog tradicionalne poslušnosti, samopregora, produžava svoj život zalažući se za budućnost svoje dece, pati zbog njih i njihovom tragedijom završava svoju;

potom sestra koja umire, udaje se, ostaje usedelica i pati zajedno sa majkom, jer je rasipnički i raskalašni brat proćerdao njen miraz, a ponekad i sredstva za život; zatim slobodna, napaćena devojka koja očekuje intenzivan život pogrešno odabirajući partnera (Irena, Anica, Jelena, Jelica). One su devičanske u svom očekivanju (interesantno je da Milićević čak i neke likove prostitutki prikazuje kao plemenite osobe: Lola iz „Opsena"), pogrešno zaljubljene i nesposobne da svoje fatalne ljubavnike usreće.

Ostavljene svojim produženim patnjama proširuju krug patnika u Milićevićevom delu, bolnika koje život ređe ili jače ranjava. Sreća — to je nepoznati sastojak njihova života.

III

Ljubavna idila između Anice Rajić, ćerke bogatog palanačkog trgovca Gaše Rajića, i dr Branka Zavišića, javnog beležnika, dakle radnika a ne ličkog Oblomova koga predstavlja Gavre Đaković, eksboem, bonvivan, ljubavnik koji se posle mladalačkih orgijanja povukao u provinciju da iznova otpočne svoj život, ušla je veridbom u pretposlednju fazu, uprkos provincijskom nastojanju da se ta idila omete. Nakon uvođenja u središte zbivanja pisac se u narednih nekoliko glava vraća retrospektivno na početak tog vraćanja u život umećući u tu široko skiciranu sredinu junakovu predistoriju.

Pisac romana angažovano i na širokom planu prati društvena kretanja, psihologiju provincijske varoši i njenih mnogobrojnih staleža. Otuda početak romana deluje veoma impresivno, jer je ljubavna ispovest, centralna tema u romanu, srazmerno izložena s odgovarajućem ambijentu tako da ta dominirajuća tema omogućava pristup u taj pritoreskan svet. Premda rađen na čvrstoj kompozicionoj osnovi roman „Opsene" bi se mogao podeliti na dva dela u kome bi prvi deo predstavljao odnos Anica—Zavišić, a drugi Zavišić—Margita. U drugom delu, osim mestimično unetih epizoda (ludilo i smrt Aničine majke i ovlašnog povezivanja sa glavnim tokom radnje), gotovo nema onih neraskidivih niti koje roman čini jedinstvenim (u pogledu razvoja radnje).

To je dokaz da Milićević nema sposobnost da paralelno vodi nekoliko radnji, jer se svom snagom usmerava na odnos koji je u centru njegovog trenutnog interesovanja, zaboravljajući na njegovu organsku vezu sa prethodnim. Zbog pomenute osobine, i niza onih koje ćemo kasnije pomenuti, možemo zaključiti da je Milićevićev talenat svoj najviši izraz dosegao u pripovetkama, da čak ni u početnom stvaralačkom periodu nije imao daha za tako široku epsku formu kakvu predstavlja roman. Stoga je, kada se pravi paralela između prvog i drugog dela romana, prvi snažnije umetnički oblikovan. Taj deo sadrži brojne stranice po kojima bi se mogao nazvati d r u š t v e n i m, iako je prevashodno l j u b a v n i roman.

Gotovo sve piščeve slabosti skoncentrisane su u drugom delu romana koji je pisan kratkim dahom, zagrcnuto, zadihano. Suzivši radnju na odnos dva lica, Milićević nema snage da obelodani bogatstvo psiholoških previranja, varira jednu istu temu o paru nesudjenih ponovnih zaljubljenika, dok se ostale ličnosti pojavljuju marionetski, prema potrebi, da lažno upotpune taj lažan odnos, i da se, kao na pozornici, posle svoje replike povuku, ne

dobivši u svom karakteru ni jednu crtu više no što su je imale pre pojave na njoj. Nijedan od likova Veljka Milićevića, stoga, nema one karakteričtisne, samosvojne oznake koje bi ga činile isključivo milićevičevskim. Naziru se neizdiferencirani likovi, kao u magli, sa jednom zajedničkom osobinom — bezbojnošću.

Naredna razlika između dva dela romana sastojala bi se u tome što opis društvene atmosfere zahteva objektivniji pristup sa više širine, kakav je na primer u prvom delu u kome radnja teče smireno, ravničarski ujednačeno, epski razvučeno. U drugom delu ona je izgubila sve te karakteristike, krenula drugim tokom (od susreta Margite i Zavišića) i ubrzano privedena kraju od onog momenta kada se konačno raspliće taj koloplet događaja Margitinim odbijanjem Zavišića i satanskim, pomerenim, histeričnim ženskim smehom koji služi kao odraz uzdržavanja, obol bračne čestitosti i samovoljnog ispaštanja.

Približavajući se kraju romana pisac više konstruiše događaje, no što se oni pred nama razvijaju; nema spontanog razvoja radnje kao u onim retkim pasažima „Bespuća", pisac se sve česće služi oprobanim sredstvima (ljubavnim pismima na primer), perifrastičnim načinom kazivanja kojim se književni neuverljivo opisuju ličnosti i događaji, umesto da se oni simultano javljaju kao živi akteri. Milićević potom neinventivno i brzopleto, gotovo na prečac, prekida radnju u pomanjkanju inspiracije iscrpivši niz utvrđenih etapa u razvoju romaneskne fabule. Zbog toga „Opsene" nisu ostavile značajnijeg traga ni prilikom revaloriziranja Milićevićevog dela, na koje se još uvek čeka, ni u razvoju romana u srpskoj književnosti[6]).

Milan Bogdanović, pišući o „Opsenama", s pravom je zamerio romanu konstruisanost. Ne upuštajući se dublje u obrazlaganje ovog suda Bogdanović uzgred navodi izvesne paralele sa drugim delima (na prim. Ignjatovićevim romanima, dela M-me Žip i slično). Doista ,u prvom delu romana dr Branko Zavišić ima mnogo sličnosti sa Milanom Narandžićem[7] ne samo po tome što se u prvoj fazi ne zaljubljuje u devojku nego u miraz, no i po psihologiji, i po shvatanju života uopšte. Ženidba je samo preduslov za društvenu afirmaciju, (u politici, razgranjavanju poslova itd.), ali bi ovo poređenje predstavljalo izvesno pojednostavljivanje problema, jer je Zavišić kompleksnija ličnost i u svom mentalitetu nosi složenije probleme svoga vremena. Zajednička osobina sa Uskokovićevim junacima ogledala bi se u onom nerešivom sfinksu braka, pitanju lične slobode o kokoj Zavišić, poput Kremića, meditira na strani 55:

> „Čuvaće se nerazboritosti i budalaština koje bi mogle stvar ubrzati ili ga potpuno zarobiti. Sloboda i nezavisnost bila mu je mila. Da li zato što mu pod kožom, prikriven, prijaten, življaše onaj stari lakomisleni, pusti čovek koji se samo privremeno ućutao i pristao na je-

[6] O romanu su između ostalih pisali: Boško Novaković, VENAC, 1931—2, br. 7, str. 526—531, Dragomir Simić, DEMOKRATIJA, 1922, str. 842—4, Vladimir Vujić, NARODNA ODBRANA, 1931, sv. 6, str. 92—93, Živaljević Dimitrije, BUDUĆNOST, 1922, br. 12, str. 579, Milan Bogdanović, SKG, N. S. 1922, sv. 3, str. 227—9, Anonim, NOVI LIST, 1922—23, 34, B, JUTRO, 1922, br. 157, str. 6 i drugi.

[7] Vidi str. 49 „Opsena' i str. 50 (na prvoj razmišlja o ženidbi, a na drugoj ga proganjaju verovnici. Koliko je u tome plastičniji Ignjatovićev opis u „Milanu Narandžiću".

dan neizbežni i neplodni kompromis, i koji čekaše da bude nagrađen za svoje strpljenje, žrtve i samoodricanja?"

Rađene po shemi zabavljačke literature, u lošem smislu te reči, „Opsene" imaju niz klišeiranih likova i situacija od kojih ćemo nabrojati samo ove: kći-pomajka (Anica—Marija), mlada devojka — starija prijateljica (Anica-gđa Lazić), boemski bračni par koji se izvanredno slaže, iako naoko izgleda suprotno (veterinar Nađ i njegova žena), par slugu koje se vole (Mici i Pera) i koji služe da bi prenosili ljubavnu poštu, potom viđenje na čajanci (kao u „Lažima" Pola Buržea), dolazak fatalne žene, prijateljstvo muža i ranijeg ljubavnika njegove žene u kome ima „gorke ironije sudbine" (dr Zavišić i Klajnberg), oproštaj na kiši, besane noći, ljubavna pisma, krupne i nemotivisane odluke, lako uočljive nedoslednosti[8]), rasplet u vili, obligatno: „Gospodine! Neko od nas dvojice je suvišan" i smeh koji poput kreščenda završava ovaj melodramski zaplet. Nedostaje još nekoliko scena iz lova, uz obaveznu konverzaciju, da se dobije jedan od onih loših, salonskih romana iz XIX veka u Francuskoj, pod čijim se uticajem, nažalost našao i Milićević. Zbog toga iz tih opisa, zbog stvaralačkog manira koje Milićević upotrebljava, ne izbija u prvi plan stvarni život u svoj njegovoj punoći.

Milićević se, uprkos višegodišnjem boravku u inostranstvu i visokim položajima koje je zauzimao u politici (bio je ministar pravde u crnogorskoj vladi i zastupnik ministra škole i crkvenih poslova), neuspelo bavi višim slojem buržoaske oligarhije. Otuda toliko shematičnosti prilikom opisa salonskog miljea, konverzacije koja se vodi u njemu. Dijalozi su neprirodni, najčešće isforsirani[9]). Iz toga bi trebalo izuzeti scenu između gđe Nađ i obrstara (oficirima se Milićević podsmeva u još nekoliko pripovedaka, posebno u „Bespuću", dok je netrpeljivost prema tom staležu glavni motiv, „Božićnje priče" kao što je i kod Uskokovića slučaj u njegovoj pripoveci „Žili Diperoaj") koja odudara svojom humorističnošću od ostalog teksta.

Dugogodišnje bavljenje publicističkim radom oseća se mestimično i u romanu. Česta su i banalna poređenja, neuspeli neologizmi: devičanstvo „kao neuzabrana šljiva", kreposna žena kao „neosvojiva tvrđava", potom sintagme: „jedinstveno lepa mala noga", „basnoslovna suma za naše prilike", „podmlađeni živci", „mali miris jasmina" i delimično neknjiževni izrazi kao što su: „natrućala" i sl.

U slabosti romana ubrojali bismo i loše vođeni unutrašnji monolog, tj. dijalog junaka sa samim sobom, kojim pisac pokušava da ostvari roman, „unutrašnjeg toka svesti" (kao što su činili V. Vulf, Dž. Džojs i Ital Zvevo) ali neinventivno i neuspelo. Potom se u njemu može naići na niz naivnosti u stvaranju zapleta radnje kao što su: dolazak ing. Paneka i njegove ćerke u „Bespuću", ili g. i gđe Klajnberg u mesto B. radi kupovine vinograda,[10]) potom niz vodviljskih elemenata, upoznavanja Anice i Margite u Dubrovniku, ustvari prolegomene za drugi deo romana, potom unošenje porteta

[8] Margita Klajnberg piše „dođite večeras "ne naznačavajući mesto sastanka na koje, Zavišić ipak dolazi, itd.

[9] Na primer str. 21—23.

[10] Milićević je svestan da nije dovoljno motivisao dolazak Margite Klajnberg u B pa se tom pitanju ponovo vraća na str. 98.

iz dana greha, pismo na str. 137—138 koje se završava pomalo otužno („Radi se o jednoj jedinoj vašoj reči. Ona može biti moj spas i moje iskupljenje. Vaše ćutanje biće za mene osuda na galije, Vi ćete da odlučite mojom sudbinom. A ja sklapam ruke i klečeći Vas molim: Margito, oprosti!"), ucenjivanje, ljubavnički par u Tatrama kao da je uzet iz neke komedije situacije, navodna rasejanost glavnog junaka itd. (Perino otkrivanje Margitinog boravišta, scena sa mužem).

Milićević se svojski trudio da izbegne sličnosti sa pripovetkama„ posebno sa „Bespućem", ali u tom nastojanju nije sasvim uspeo[11]). Ona osnovna sličnost, u potki oba dela, sadržana je u tome što su junaci izbačeni iz koloseka života, obespućeni, amputirani od života bilo da beže od njega (Đaković) bilo da mu se vraćaju (Zavišić). Sredina, to ogromno mnoštvo koje junaci Milićevićevih dela gledaju s visine, svela je njihova htenja na prosečan nivo u tom tragičnom sukobu u kome sredina redovno izlazi kao konačni pobednik. Oni postaju suvišni u svome vremenu, nepotrebni drugima i sebi. Ljubav, ta „čudotvorka života", po Milićeviću je za njegove mlade junake centralni problem u životu, osovina oko koje se vrte svi ostali sastojci života. Međutim, pisac ne veruje u nju. Oba dela se završavaju katastrofama ljubavnika bez obzira u kojoj se sredini nalazili. Milićević takođe ne veruje u isceljenje njegovih junaka, jer oni predimenzionirano svode čitav svoj životni tok samo na taj ljubavni poraz. Ostaju usamljeni, usamljeniji no što su bili pre poslednjeg pokušaja. Njima pisac ne suprostavlja snažne ličnosti, nego i kod opisa takve ličnosti nađe na njoj ožiljak neke ozlede koja je prikrivena i duboka (gazda Gaša, napr.).

Žena je zagonetka i kad pati, a mahom je patnica, i kad zadaje bol. Odrastao u patrijahalnoj porodici Milićević gleda na brak kao na svetinju. Otuda ona neobjašnjiva Margitina snaga da se odupre unutarnjim porivima strasti, da uz najskuplja odricanja od svih životnih zadovoljstva u intimnom svetu „okaje greh mladosti", da ne dozvoli još jedno srozavanje u životu, čime se ističe dosad malo pominjana moralizatorska Milićevićeva tendencija. Žena, daska spasenja koja se skrha u momentu spasavanja, ostaje tako obespravljena, prelomljena, presamićena nad nepravdama koje joj nanosi život. Nizom takvih likova iz romana „Opsene" taj dugi spisak je upotpunjen.

Živko Milićević, u predgovoru Milićevićevim pripovetkama,[12]) kaže za „Opsene" da su „došle da pokažu stvarnu vrednost jednog potcenjivanog

---

[11] Osim navedenih one se ogledaju u sledećem:

a) zvonjava crkvenih zvona nagoveštava preporod, ili nov doživljaj („Opsene", str. 178, „Bespuće", str. 18),

b) Irena i Anica su obe bez majke, uz preduzimljive očeve, obe se školuju u institutu,

c) oba junaka provode besane noći,

d) gazda Gaša i Panek žive nevenčano (Gaša sa Marijom, a Panek sa vešerkom),

e) lepa žena je istovetno opisana: to je zlatokosa, bujna i snažna žena, primamljivih oblika (Irena u „Bespuću", Margita u „Opsenama", Neznanka u istoimenoj pripoveci, Margo u pripoveci sa istim naslovom, Žoržeta u „Običnoj priči", kao što su istovetni opisi njihove rasplamsane kose na jastuku dok spavaju.)

[12] Povodom objavljivanja prve i druge knjige pripovedaka objavili su svoje priloge: Boško Novaković, MLADOST, 1931, br. 32, str. 64—66, Vladimir Vujić, VREME, 1939, br. 6399, str. 10, K. Atanasijević, PRAVDA, 1939, br. 12594, Olivera Jurković, LETOPIS MATICE SRPSKE, 1940, sv. 1—2, str. 167—8 Milivoje Ristić, MORGENBLATT, 1939,

talenta, istinskog književnog talenta i dadu meru njegovih mogućnosti u delu širih razmera i većeg daha", što se, uprkos svim simpatijama koje pisac predgovara ima za romanopisca, ne bi moglo prihvatiti. Slabosti romana, o kojima je najvećim delom napred bilo reči, ne isključuju same po sebi niz vrlina koje Milićević nosi u svom književnom talentu, ali kada se radi o eklatantnom iskazivanju tog talenta, o njegovom potvrđivanju, onda se roman „Opsene" ne može uzeti kao njegov vrhunski produkt, kao ilustracija tog talenta. I pored slabosti o kojima je dosta bilo reči, nizom impresivnih slika „Bespuće" svojim literarnim vrednostima stoji daleko iznad romana. Da su „Opsene" nastale pred prvi svetski rat njihova vrednost bi za neznatnu nijansu bila izraženija. Međutim, u godinama u kojima su objavljene, dolazi na scenu nova generacija naših stvaralaca (Ujević, Nazor, Crnjanski, Krleža, Andrić) koja ubrzo ostavlja snažan pečat svom vremenu, i u poređenju sa njima jasno se pokazuje koliko roman bledi svojom iskonstruisanošću.

„Opsene" sadrže mali broj opisa prirode. Pisac je introspektivno ili retrospektivno sav posvećen unutrašnjem preživljavanju junaka, njegovoj psihologiji, ali samo to opredeljenje nedovoljno je da Milićevića uvrsti i red značajnih stvaralaca psihološkog romana kod nas. Pisac široke kulture koji se osim originalnog stvaralaštva bavio književnom kritikom i prevodilačkim radom[13]), poznavalac modernih književnih strujanja u domaćoj i stranoj književnosti, Milićević nije „Opsenama" uspostavio tako neminovnu ravnotežu između svojih mogućnosti i želja. Stoga najsublimniji izraz književnog talenta Veljka Milićevića ne treba tražiti u njegovom jedinom romanu, nego u nizu pripovedaka po kojima danas zaslužuje pažnju čitaoca.

---

br. 264, str. 6, i ZETSKI GLASNIK, 1939, br. 804, str. 4. Pre toga o Milićevićevim početnim radovima pisali su Bogdan Lastavica (U SAVREMENIKU za 1906. god.) prikazujući najnoviju pripovedačku generaciju u srpskoj književnosti, i Jovan Dušić u POLITICI za 1908, br. 1565, str. 2.

[13] Najznačajniji kritički osvrti Veljka Milićevića posvećeni su: „Caru Duklijanu" (Mostar, 1906) Sime Matavulja u SAVREMENIKU, 1906, sv. 5, str. 391—2; „Gorštakinjama", I, Nevesinjskog (Beograd, 1906) u SAVREMENIKU, 1906, sv. 7—8, str. 119—120; Stevanu Sremcu u SAVREMENIKU, 1906, sv. 9, str. 263—5; „Pjesmama" Alekse Šantića (SKZ, 1911) u NARODU, 1911, br. 142, str. 1—2; „Titu Dorčiću" Vjenceslava Novaka (SKZ, 1911), u NARODU, 1911, br. 143, str. 2—3; „Impresijama iz književnosti" Branka Lazarevića (I knjiga, Beograd, 1911), u NARODU, 1911, br. 152, str. 2—3; O Dositejevom bavljenju u Engleskoj, PREGLED, 1911—1912, str. 32—44 i 277—278, odnosima Savioura Salvatora Sotira Lusiqunana i D. Obradovića, PREGLED, 1912; „Na, starim ognjištima" (Mostar, 1913) u BOSANSKOJ VILI, 1913, sv. 10, str. 159—160; o Nikoli Petroviću Njegošu u BOSANSKOJ VILI, 1914, sv. 10, str. 137—9, o „Saputnicima" Isidore Sekulić itd.

Milićevićev prevodilačik rad je veoma obuhvatan. Osim dela za koja se zna postoji i veliki broj onih koja su nepotpisana, ili su ostala nerešena. Od poznatih nabrojali bismo: „Baštu milovanja" (Jardin de caresses) F. Tusena; „Boj" (La Battaille) Kloda Farera, 1912; „O ljubavi" Stendala, 1921; „Milton" lorda Makoleja, 1921; „Halam Ustavna povest Engleske", lorda Makoleja, 1921; „Dominika" Ežena Fromantjena 1922; Pikvikov klub Čarlsa Dikensa, 1930; „Ladoleži" (Les ronds de cuire) Žorža Kultina koji nisu objavljeni kao posebna knjiga.

Radomir Ivanović:

L'OEUVRE ROMANESKQUE DE VELJKO MILIĆEVIĆ

RESUME

Le conte „La Vie morte" de Veljko Milićević, étant exceptionnellement animé et introduisant l'homme intelectuel à la littérature serbe, entre à l'opulence de la littérature consacrée aux gens de vie manquée, aux héros superflus de notre ambiance et souvent à leurs traits sentimentaux, aux gens sans une potence appliquée, aux personnages désenchantés auquels la vie veux dire une punition plus dufficile que la mort. Ni dans les ouvrages de Milićević ni dans les ouvrages des écrivains où prédominent les tons sombres il n'y a pas de motivation plus profondes d'un tel état d'âme, de panorama des causes dont résulte une tragique la plus profonde. Cette motivation aurait une justification uniquement dans le traitement des moments économiques et sociologique, mais comme les écrivains de cette période, et Milićević avec eux, s'entretiennent de la psychologie de leurs héros hors de tels déterminants, on fait relever au premier plan le sort du héros manqué à jamais qui, souffre dans le conflit existant entre son milieu et lui qui n'est jamais compris ni admis.

Milićević entra à la littérature serbe quand il avait dix-huit ans, mais avec un talent déja développé que beaucoup d'autres écrivains connus et autorisés alors ne possédaient pas. Dans les description d'une région non représentée dans la littérature jusqu'ici cet écrivain atteint l'expression plastique, l'image de la vitalité, la description pleine de vie, le sentiment incisé souvent au souvenir. Au cas où il perd le contact de sens antique d'Antée avec la terre, la force magique de le fascination de Milićević disparait.

Pour expliquer le seul roman de Milićević portant le nom „Les Fascinations", il est nécessire de délimiter d'abord certains de ses contes en les classifinat théorétiquement et littérairement, donc les contes qui sont rangés fautivement parmi les romans, tel que, par exemple, le conte un peu plus long qui porte le nom de „Indécence". Mais nous n'avons pas manqué de les analyser, surtout de les analyser du point de vue esthétique, car la génèse de la méthode créatrice de Milićévić ne pourrait pas être expliqué sans ses reflets primaires ni sans les points dont résulte la creation.

Malgré le fait qui possède une base solide de sa composition, ce qui est une des qualités positives de cet l'auteur, le roman „Les Fascinations" pourrait être divisé en deux lieraient ces parties constituant le roman. L'auteur de ce roman accompagne dans un plan parties presque integrantes, en parties qui n'auraient pas de fils communs nécessaires qui plus large les mouvements sociaux et la psychologie des citoyens d'une ville de province mais dans son centre se trouve une histoire d'amour qui nous permet d'aborder ce monde pittoresque.

En valorisant ces deux prties du roman on aperçoit clairement que tous les défauts, du romancier sont concentrés dans la deuxième partie qui est écrite évidement avec un esprit peu fort et presque perdu (car les autres personnages aparaissent supsidiairement). Mait on aperçoit facilement dans cet ouvrage les constructions littéraires, le chémantisme emprunté des autres ouvrages et des littératures étrangères. On peut conclure donc que Milićević est avant tout l'auteur du conte et de la nouvelle et l'autreur du roman ensuite. Il faut aussi avoir en vue que Milićević a écrit ce roman dans la dernière période de sa vie, mais qu'il est un des créateurs dont le journalisme affaiblit la source de son inspiration littéraire et que ce fait a une grande importance car il se reflète sur la qualité de set ouvrage.

Milćević, écrivain d'une culture assez large, qui s'occupait de la critique littéraire et de la traduction et qui connaissait bien les circulations modernes dans la literature du pays et dans les littératures étrangères n'a pas atteint un équilibre si necessaire entre ses possibilités créatrices et ses réalisations. C'est pourquoi, l'expression le plus sublime du talent littéraire de Veljko Milććević ne doit pas être cherché dans son roman unique, mais dans un grand nombre de ses contes dont il gagne une estimation des lecteurs.

Д-р ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

ЗНАК ЗА ГЛАС *Ђ* КОД ЂУРЧИНА КОКАЛА

За последњих неколико година изнесени су извесни моменти који у доброј мери осветљавају систем Вукове графије. Захваљујући томе, може се поузданије говорити о неким графемама, а то је, управо, унело извесна померања у досадашња мишљења. Додуше, сва ова осветљавања не дају могућности за тврђење да је све исцрпено. Можемо претпоставити да ће бити још нових момената којима ће ово питање бити употпуњавано.

Један такав моменат, који је само узгредно споменут (в. Д. Барјактаревић, Слово *ј* у Србији пре Врка, Наш језик, књ. XII, св. 7-10, 1960) чини знак за глас *ђ* код Ђурчина Кокала[1].

Опширније и документовано говорио је о гласу *ђ* А. Младеновић (в. Слово *ђ* пре Вука, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. VI, 1963).[2] Обрађујући ово питање, Младеновић је омогућио правилно закључивање у свим случајевима сем када се тиче знака за *ђ* код *Ђ*. Кокала. Како се види из анализе овог проблема, Младеновић је у овом правцу пошао за Белићем, тј. да Кокалов знак за *ђ* потиче из 1823. или 1824. године чиме је коригирао моју констатацију да „крајем XVIII века у Македонији Ђурчин Кокале у свом дневнику употребљара сличан знак за глас *ђ*" да би тако обезбедио приоритет Венцловићу у овом погледу. Младеновић је тиме одбацио и мишљење А. Матковског, тј. да није могло бити утицаја Вукова на графију Кокалову (в. А. Матковски, Ђурчин Кокалески 1775—1863, Скопје, 1959, стр. 104, 105).

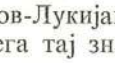
Моје мишљење да је Кокале употребљавао сличан знак Вукову-Лукијанову знаку за глас *ђ* (*ђ*) који је, како је Младеновић доказао једнак Венцловићеву знаку, проистекло је из проучавања садржине Кокалова „Наказанија" и опет сматрам да нисам погрешио.

Ако бисмо тражили какве посебне Кокалове списе који би пружили више грађе за доказивање када је он употребио овај знак, не бисмо могли ништа доказати, јер Кокало није ништа оставио сем „Наказанија". Међутим, за потпуно осветљавање овог питања није

[1] Задржавам назив Кокале зато што га тако пише и сам носилац Ђурчин.
[2] Извори у којима се говори о гласу *ђ* могу се видети у раду А. Младеновића (Слово *ђ* пре Вука, Зборник за филол. и лингв. VI)

потребно ништа више сем „Наказанија“, а то ће се видети из даље анализе.

Приликом проучавања Кокалова дневника, Белић је истакао, као главни моменат, време постанка дневника (в. СДЗб VII, 306) и тиме одбацио Кокала као Вукова претечу. Касније је Матковски истакао да је Белић погрешио у том погледу, али је и код њега тежиште време постанка дневника. Овакви ставови намећу и питање о којем говорим.

Такво посматрање оставља утисак непроучене садржине дневника из чега проистиче неправилно закључивање и и одузимање оног што коме припада. Из запостављања садржине Кокалова „Наказанија“ проистекао је Белићев закључак: „Али је ипак вероватније да му је Вуков нацрт тога звука био познат — било по саопштењу са које било стране било из књига, јер ако нема пуне једнакости међу њиховим знацима, Ђурчиново ђ ипак напомиње Вуково“ (СДЗб VII, 306). Овим се, конкретно, истиче питање приоритета: да ли је први употребио знак за ђ Вук-Лукијан, Кокале или Венцловић? Мислим да то није битно, него утврдити истину, а то се може постићи чињеницама, које говоре да се, такорећи, истовремено јавља сличан знак за ђ код Срба и Македонаца (уп. Вуков-Лукијанов и Венцловићев са Кокалевим знаком: по знацима код Белића, СДЗб VII, Прилози).

Вуков-Лукијанов графем тренутно нећемо узимати у обзир пошто је пре њега тај знак употребљавао Венцловић, а остаје да се расветле два питања:

1° да ли је Кокале пре писања дневника био писмен, тј. пре 1823. и 1824. и

2° да ли је Вуков знак био толико тежак Кокалу да га није могао научити него га пише на посебан, оригиналан начин?

Да би се на ова питања одговорило, поћи ћемо од одломка „Наказанија“ под годином 1785 (αψπε) који нам пружа податке да је Кокале као десетогодишњи дечак учио школу у Дебру: „Ме зеде мајка, ме онесе во Дебор, ме глави шуле да уча јозик“. Како Кокале каже ту је научио арнаутски „фитос“ али то не можемо никако схватити да је учио само арнаутски јер тада, свакако, није било школа у којима се учило на арнаутском језику. Кокале је, дакле, учећи школу научио арнаутски, а у тој школи је учио ондашње ћирилско писмо. Конкретно, ту је Кокале стекао прва знања о писмености и изишао из школе са потпуно формираним појмовима о графији. Друге две године, како се види из „Наказанија“, Кокале је провео у близини Олимпа (Катерина), а следеће две у Водену.

За време боравка код Олимпа не може се претпоставити никакав утицај на његову графију, а то исто можемо рећи и за боравак у Водену, јер се досад нису открили слични знаци са Кокаловим знаком. Сем тога наш Кокале био је преокупиран другим пословима и није имао времена да се бави питањем графије не само четири године после учења у Дебру него ни касније. За њега је, као за све онда, било довољно стечено знање код првог учитеља. Исто тако ни многа путовања, боравак у разним местима и промена занимања не пружају

нам ништа за утврђивање његове графије. Како се види из ,,Наказанија", главна му је мисао била како пронаћи пут који му најбоље одговара, а не какав ће знак употребити за овај или онај глас. Из ,,Наказанија" се види да је Кокале био практичног духа и утврдио да му трговина највише обећава.

Пошто се Кокале определио за трговачке послове, морао се служити неким писмом, а то ће бити баш оно које је научио у Дебру. Будући да се Кокале бави трговањем већ 1792. године, као седамнаестогодишњи младић, сасвим је разумљиво да користи понесену графију из Дебра која садржи и знак за *ђ* ( ). Према томе, нема никакве сумње да Кокале пре писања ,,Наказонија" није употребљавао писмо у практичном животу. Самим тим закључак је јасан: Кокалов знак за *ђ* ( ) апсолутно припада крају XVIII века. То су, дакле чињенице које су ми дале повода да кажем оно што А. Младеновић није могао да прихвати. Мислим да је сада ово питање сасвим јасно.

Ако, накрају, и претпоставимо да је Кокалу био познат Вуков знак за *ђ* ,,са које било стране", било би нелогично мислити да Кокале Вуков леп и прост знак искривљује и пише га на свој начин, а то не чини са *ч* и *џ*. Друкчије речено Кокале није имао толико способности да научи Вуков знак! То је апсолутно неприхватљиво!

С обзиром на изнесене моменте, ниједан од испитивача није у праву када Кокалову графију везује за XIX век. Кокалова графија и време постанка његова ,,Наказанија,, су два потпуно посебна питања и не можемо их идентификовати. Логично је истићи да је Кокале у старијим годинама, после стеченог искуства, осетио потребу да својим потоцима остави извесне препоруке као аманет. Међутим, то никако не значи да је Кокале тада, да би написао дневник, морао и да учи како се пишу слова. Сем тога, ма колико он био склон примању ма чега и потпадању под утицај других људи сама једнообразност спроведена кроз цео Дневник одбацује сваку претпоставку да је Кокале био такав и да је могао потпасти под утицај Вуков. Није овде у питању Вук него престиж између Срба и Македонаца, а пошто је Кокале Македонац, Белић га је једноставно одбацио и тиме учинио неправду. Ми смо дужни да ствари посматрамо какве јесу и да се залажемо за истину. Знамо да је спора, али је ипак непобедива. Заслуга која припада Венцловићу, Вуку и Лукијану у овом погледу исто толико припада и Ђурчину Кокалу. Управо он стоји упоредо с Венецловићем и пре Вука.

MLADEN KARAMAN

KOPNENI IZOPODI

(Isopoda terrestria)

JUGOSLAVIJE

Fauna kopnenih izopoda Jugoslavije je bez svake sumnje jedna od bogatijih i najinteresantnijih fauna u Evropi. Do danas je utvrđeno da na području Jugoslavije živi 215 vrsta i podvrsta kopnenih izopoda, što je, svakako impozantna brojka, a dalja detaljnija istraživanja taj broj će svakako povećati na otprilike oko 300. Ova brojnost oblika, a osobito visok procenat endema među njima, svakako je rezultat burne historije kroz koju je prošla ova fauna u sklopu faune Balkanskog poluostrva. Kopneni izopodi nisu samo široko rasprostranjena grupa životinja, čiji se predstavnici susreću u gotovo svim biotopima, već su i veoma vitalna grupa. Ta vitalnost se ogleda u prvom redu u njihovoj sposobnosti da oštro reagujući na promjenjene životne uslove sredine obrazuju niz novih oblika različitog sistematskog ranga. Osim toga mi smo danas u mogućnosti da na teritoriji Jugoslavije razlikujemo neka područja koja predstavljaju centre mikroevolucije pojedinih rodova kopnenih izopoda, iako još nismo u stanju da objasnimo mehanizam i uzroke koji su uslovili taj proces. Geološke epohe u prošlosti i njihove faune koje su se sukcesivno mijenjale ostavile su neizbrisive tragove u recentnoj fauni kopnenih izopoda. Tako je danas moguće proučavajući faunističke komponente recentne faune otkriti i pratiti sve promjene kojima je ona bila podvrgnuta u dugoj historiji svog obrazovanja.

Grupa kopnenih izopoda je stoga veoma interesantan i zahvalan objekt za biološka proučavanja bilo sa sistematskog, evolucionog, zoogeografskog ili ekološkog aspekta, pa ipak njoj se kod nas skoro uopće ne poklanja pažnja. Razlog za to, svakako, treba tražiti u nepostojanju bilo kakvog pregleda faune kopnenih izopoda Jugoslavije, koji bi omogućio orijentaciju i pobudio interesovanje naših biologa. S druge strane veliku teškoću zadaje stručna literatura koja je rasuta u vidu malih studija po brojnim evropskim časopisima koji su nam u većini slučajeva teško dostupni.

Mi smo se prihvatili zadatka sa sakupimo svu stručnu literaturu o našim kopnenim izopodima, te napravimo iscrpan spisak te literature, a istovremeno da sastavimo i prvi katalog vrsta i podvrsta kopnenih izopoda

za koje je dosad utvrđeno da žive na teritoriji Jugoslavije, s nadom da će to ne samo obogatiti naša znanja o ovoj interesantnoj grupi životinja, već i pobuditi interesovanje biologa za njihovo dalje proučavanje.

KRATAK HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA KOPNENIH IZOPODA JUGOSLAVIJE

Najranije podatke o kopnenim izopodima na području Jugoslavije nalazimo u djelima starih istraživača: Budde-Lunda, Steina, Dolfussa, Rogenhofera i dr., no to su uglavnom fragmentarni podaci koji nisu ocrtavali specifičnost naše faune. Najobimnija istraživanja na osnovu kojih mi danas i raspolažemo ovim saznanjima izvršili su poznati stručnjaci za kopnene izopode: K. Verhoeff, H. Strouhal, Z. Frankenberger, A. Vandel i A. Kesselyak. K. Verhoeff, njemački zoolog, stručnjak za stonoge i kopnene izopode, prvi je počeo sistematska skupljanja kopnenih izopoda i stonoga s našeg područja na svojim putovanjima 1894, i 1897. godine. Na tim putovanjima sakupio je veoma mnogo materijala. S objavljivanjem rezultata ispitivanja tog materijala počeo je 1900 godine u časopisu „Zoologischer Anzeiger", a nastavio i u drugim časopisima tokom daljih 40 godina. On je opisao veliki broj endemnih vrsta i rodova, te se slobodno može tvrditi da je on postavio osnovu naših znanja o izopodima Jugoslavije i pripremio teren za dalja istraživanja. Bečki zoolozi Sturany, Rebel, Paganetti-Hummler i dr., na svojim zoološkim ekskurzijama po našoj zemlji, skupljajući materijal za svoja istraživanja, skupljali su i kopnene izopode. Taj materijal je u nizu radova obradio H. Strouhal, koji se posvetio proučavanju kopnenih izopoda Balkana, osobito Grčke. Veliko interesovanje među zoolozima, početkom ovog stoljeća, pobudila je naša podzemna odnosno pećinska fauna. Tako je poznati istraživač pećinske faune našeg krša K. Absolon iz Brna osnovao časopis za istraživanje krša. On je čitavih 40 godina (1900—1940) istraživao pećinsku faunu našeg krša. Bogati materijal kopnenih izopoda koji je on sakupio delimično je obradio i objavio H. Strouhal u okviru serije „Biospeologica balcanica". J. Kratochvil, istražujući našu pećinsku faunu paukova, sakupio je lijepu kolekciju kopnenih izopoda, koju je proučio Z. Frankenberger i objavio rezultate u nizu studija. Francuski zoolog P. Remy, specijalista za vodene izopode, između dva svetska rata tri puta je navraćao u našu zemlju te je sakupio interesantnu zbirku kopnenih izopoda, koju je proučio A. Vandel. Ovdje bi trebalo spomenuti i A. Kesselyaka i A. Arcangelia koji su u nekoliko studija obrađivali kopnene izopode Istre.

Od naših stručnjaka proučavanjem kopnenih izopoda pozabavio se A. Buturović. On je objavio niz studija u periodu od 1953—60. godine u kojima je opisao više novih vrsta kopnenih izopoda. Osobito je mnogo proučavao pećinske izopode Makedonije. Njegova prerana smrt oduzela nam je jednog vidnog i darovitog stručnjaka.

SISTEMATSKI PREGLED KOPNENIH IZOPODA JUGOSLAVIJE

U ovom pregledu izneseni su svi podaci o kopnenim izopodima Jugoslavije koji su dosad objavljeni. Sistematski pregled dat je na osnovu savremene klasifikacije A. Vandela. Za svaku vrstu odnosno podvrstu navedeni su svi poznati lokaliteti. U zagradi pored imena autora koji je naveo dotične lokalitete dat je i redni broj te studije u našem spisku. Na taj način ušteđen je prostor i olakšano brzo nalaženje podataka i potrebnih studija.

Fam. TYLIDAE

Gen. TYLOS Latreille 1831

1. *T. latreillei europaeus* Arcangeli 1938

HRVATSKA: Dalmacija. Hvar (Csiki, 19), Bakar, o. Hvar (Strouhal, 43).

Fam. LIGIIDAE

Gen. LIGIA Fabricius 1798

2. *L. italica* Fabricius 1898

SLOVENIJA: Trst (Strouhal, 42).
HRVATSKA: Kvarner, o. Cres, o. Lošinj (Crkvica), Capo di Istria, Rovinj, o. Vis, o. Jabuka, Zadar, Split, Dubrovnik, o. Biševo (Strouhal, 42), Bakar, Novi (Csiki, 19).

Gen. LIGIDIUM Brandt 1833

3. *L. bosniense* Verhoeff 1901.

BOSNA I HERCEGOVINA: Trebević kod Sarajeva (Verhoeff, 81).

4. *L. germanicum* Verhoeff 1901

SLOVENIJA: Široka jama kod Materije, Oslinska jama kod Trsta (Verhoeff, 111), Kočevje (Strouhal, 42),.
BOSNA i HERCEGOVINA: Trebević kod Sarajeva (Verhoeff, 81, Csiki, 19), Šumeće vrelo kod Travnika (Buturović, 12).
SRBIJA: Kopaonik (Samokov potok, Lazički potok), Raška (Rudnica,) Bukulja (Ceroviti potok, Ploče, Partizanska česma), Maljen (Glišića potok, Balina rijeka), Sićevačka klisura (želj. stanica Ostrovica), Svrljiška planina (izvor pod Ivanjim kamom) Suva planina (Gornji Dušnik) (Buturović, 18).

5. *L. herzegowinense* Verhoeff 1901.

BOSNA I HERCEGOVINA: Jablanica (Komadina), Zenica (Verhoeff, 81), Šumeć vrelo (Strouhal, 59).
MAKEDONIJA: Šar planina (Staletović, Ljuboten, Livadica, Crni Kamen), Jablanica (Rujana) (Frankenberger, 29), Sv. Naum-Ohrid (Verhoeff, 113).

6. *L. hypnorum hypnorum* (Cuvier 1792).

SRBIJA: Raška kod Novog pazara, Bare kod Sjenice (Verhoeff, 113).
CRNA GORA: Kotor (Škaljari) (Vandel, 75).

7. *L. hypnorum cursorium* Budde-Lund 1885

SLOVENIJA: Celje (Strouhal, 68).
HRVATSKA: Zagreb (Budde-Lund, 8; Strouhal, 42, 68)

Fam. MESONISCIDAE

Gen. MESONISCUS Carl 1906

8. *M. alpicola meridionalis* Chappuis 1944

SRBIJA: Banat, Valjevo (Strouhal, 63, Frankenberger, 30)

Gen. NEMATONISCUS Verhoeff 1930

9. *N. prenjanus* (Verhoeff 1901)

BOSNA i HERCEGOVINA: Prenj planina, Jablanica kod Mostara, Sarajevo, Jajce, Mostarsko Blato (Verhoeff, 82, 107).

Fam. TRICHONISCIDAE

subfam. Trichoniscinae

Gen. HYLONISCUS Verhoeff 1908

10. *H. adonis* Verhoeff 1927

SLOVENIJA: Planina kod Postojne (Košinluka dolina), Kočevje (u šumi) (Verhoeff, 101; Mehely, 36).
BOSNA i HERCEGOVINA: Trebević kod Sarajeva (Dobra voda) (Buturović, 12)

11. *H. crassicornis remyi* Verhoeff 1933

BOSNA i HERCEGOVINA: Nevesinje, Trebević kod Sarajeva (Vandel, 75; Buturović, 12).
SRBIJA: Novi Pazar na obali Raške (Verhoeff, 113), Kopaonik (Samokovka potok-Jaram, Lazički potok), Bukulja (Ceroviti potok, Ploče, Partizanska česma), Kubiš, nica, potok kod Aranđelovca (Buturović, 18).
CRNA GORA: Bijelo polje (Spela Bores) (Vandel, 75).

12. *H. dalmaticus* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Dalmacija (Jadro kod Splita) (Verhoeff, 104).

13. *H. kopaonicensis* Buturović 1960

SRBIJA: Kopaonik (Samokovski potok, Jaram, planinarski dom, Lazički potok), Donji Dušnik pod Suhom planinom (Buturović, 18).

14. *H. marginalis* (Verhoeff 1901)

BOSNA i HERCEGOVINA: Boračko jezero, selo Đajići kod Konjica, izvor Košuta na putu Boračko jezero-Glavatičevo, izvor kod s. Špiljani kod Konjica, izvor na Zelovom polju kod Lisičića, izvor kod s. Ostrošca, izvor kod ušća rečice Doljanke kod Jablanice, izvori i potoci na Homar-planini kod Skender Vakufa, izvor Javornik na Igman-planini, izvor blizu Vratla na Treskavica planini izvor blizu Prokoškog jezera na Vranici planini, izvor Grabovina kod Čapljine, izvor Vrioštica blizu s. Vitine kod Ljubuškog, izvor Grabovo kod Vitine, izvor Studenci na putu Čapljina Ljubuški (Buturović, 12).
SRBIJA: Fruška gora (Hajdučki potok kod Merintova, Iriški venac, planinska kuća „Zmajevac" i „Osovlje", kod manastira Beočina, Stražilovački potok (Buturović, 17).

15. *H. narentanus* Verhoeff 1908

BOSNA i HERCEGOVINA: dalina Neretve (Verhoeff, 88, 101)

16. *H. pilifer* Verhoeff 1933

CRNA GORA: Boka Kotorska (Sušćepan, Škaljari) (Vandel, 75).
MAKEDONIJA: Obala Ohridskog jezera kod Sv. Nauma, Pelister (Virovi) (Verhoeff, 113, Frankenberger, 29).

17. *H. riparius* (C. L. Koch 1838)

HRVATSKA: Istra (Strouhal, 53).
BOSNA i HERCEGOVINA: Botanička bašta u Sarajevu, Stari grad — Tešanj (Buturović, 12).
SRBIJA: Fruška gora (Stražilovački potok, Turska skela kod Iloka) Valjevo, (Gradac potok), železnička stanica Ostrovica u Sićevačkoj klisuri, manastir Sv. Petka na Nišavi, žel. stanica Dolac na Nišavi, Draguša kod Ploče, Gornji Dušnik pod Suhom planinom, Dobra reka pod Svrljiškom planinom, izvor u Beloinju, Svrljig (Buturović, 17, 18).

18. *H. transsylvanicus* (Verhoeff, 1901)

syn. *H. banaticus* Verhoeff 1927
SRBIJA: Hajdučki kladenac Strmosten-Resava, Lisina pod Beljanicom planinom— Resava, Veliko vrelo pod Sokolicom planinom — Resava, Malo vrelo Strmosten— Resava, Resava kod Ušća Suvaje, potok u Ostrovici — Nišava, vrelo Krupac kod s. Krupca — Nišava (Buturović, 18).

19. *H. travnicensis* Buturović 1955

BOSNA i HERCEGOVINA: Šumeće vrelo kod Travnika (Buturović, 12.

Gen. PROTONETHES Absolon et Strouhal 1932

20. *P. ocellatus* Absolon et Strouhal 1932

CRNA GORA: Špilja Matiješevica na podnožju Terbunov-planine, pećina u Napode, pećina u Carevim dolinama, Žačkove pećine, Vojvodina pećina kod Nanove na Grahovom polju, zapadno od Troškarice planine, pećina u Selakovom dolu južno od Bjeloš-planine, pećina Jabukovac u graničnim brdima između Dvrsna i Grahovog polja, zapadno od Ploča, pećina na Golom vrhu severoistočno od Risna, Izera pećina ispod Grkovca, severoistočno od Ledenice, pećina u Hanu na južnom kraju Dvrsnog polja, pećina u Kučericama na Orjenu (Strouhal & Absolon), 73; Strouhal, 61; Strouhal & Frankenberger, 31), Vranova jama, Vilina pećina kod S. Napode, Golodražnica pećina, pećina kod Blagojevca, Mijukovića pećina, Ćora pećina, Golubujačka pećina, pećina u Ivici kod s. Zvečave — Boka Kotorska, Leskova pećina, Tomova pećina (Frankenberger, 26).

Gen. ALPIONISCUS Racovitza 1908

subgen. Alpioniscus Racovitza 1908

21. *A. boldorii macedonicus* Buturović 1954

MAKEDONIJA: Saraj kod Skopja (Buturović, 10).

22. *A. karamani karamani* Buturović 1954

MAKEDONIJA: pećina Kalina dupka kod Lazaropolja, Sv. Petka na Treski (Buturović, 10, 15)

23. *A. karamani damjanicus* Buturović 1955

MAKEDONIJA: pećina Damjanica na Golešnici planini kod s. Nežilovo (Buturović, 15).

24. *A. slatinensis* Buturović 1955

MAKEDONIJA: Makedonski Brod (pećine: Slatino, Zmejovica i Leandra) (Buturović, 15).

25. *A. vejdovskyi* (Frankenberger 1939)

MAKEDONIJA: pećina kod Kičeva (Buturović, 15).

subgen. Illyrionethes Verhoeff 1927

26. *A* (*I*). *strasseri* Verhoeff 1927

SLOVENIJA: Okolina Trsta (pećina na Mt. Spaccato, Belinca kod Štorje) (Verhoeff, 102; Strouhal, 61, 51), pećina Torri kod Slivno Nabrežina, Stefakova pećina kod Materije, pećina von Podrich kod Trsta, Schneidergotte kod Tarnovera, pećina Jamiano Monfalcone, Caverna Vergine, pećina kod Jezero — Trst (Verhoeff, 111), Manzin kod Dignano, pećina Denizza—Chersano, Grotta di Campo rosso, grotte bei Santa Croce, Foida St. Lucia (Strouhal, 55).
HRVATSKA: Lovke špilja (Strouhal, 55), Promotore kod Pule (Frankenberger & Strouhal, 31), pećina kod Puži (Frankenberger, 26), o. Cres (pećina kod Petrićevi), (Verhoeff, 117).

27. *A.* (*I.*). *absoloni absoloni* Strouhal 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: Nevesinjsko polje (jama pod Grebah—Satelom, Duboka jama kod Šehovine, Slivjanska pećina, Vranački ponor, Nova Rušpija, Pasija Bukva istočno od Nevesinja) (Strouhal, 54), Grabovica pećina kod Jablanice (Strouhal, 55) Kraljevac pećina blizu puta Mostar—Nevesinje, Grabova pećina na putu Mostar —Nevesinje, Bubanj pećina severozapadno od Bišine—Blagaj, Šipovica pećina sjeverozapadno od Bišine—Blagaj, Prosjećenica pećina kod Blagaja (Vandel, 75).

28. *A.* (*I*). *absoloni assimilis* Strouhal 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: Pećina za Pleskovačom, jama pod Mačketom (obije pećine na Visočici planini) (Strouhal, 54, 55; Frankenberger & Strouhal 31).

29. *A.* (*I.*). *absoloni politus* Strouhal 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: Pećina kod Donje Jablanice na Neretvi (Strouhal, 54 55; Frankenberger & Strouhal, 31), Nevesinje (Luginja jazbina na početku Raskog potoka, Vranjačka pećina kod Biograda — Zovi Do), Planjska pećina kod s. Lukovice Plana — Bileća, Pripečak kod Vranjače u predelu Kobilja glava na putu Bileća— Gacko (Vandel, 75), pećina kod s. Rasnik Ličtica, Grabovica pećina na desnoj obali Neretve (Buturović, 11).

30. *A.* (*I*). *balthasari* Frankenberger 1937.

HRVATSKA: pećina kod s. Kotluša—Knin, Daljinhova jama kod Sinja, Zakanova jama kod Sinja (Strouhal, 51), pećina na izvoru Cetine, pećina na istočnoj padini Mosor planine, pećina sjeveroistočno od Sinja, brojne pećine na Dinari planini uglavnom na zapadnim padinama, pećina na Svilaji planini (Frankenberger, 26), područje Mosor planine (Ledenica na Mosoru, Jama na Visokoj, Jama na Balaći Smokovica pećina kod Koprna, Trojama, Vranjaća kod Dugog Polja, Jama pod

Koštakom, jama kod Dugopolja, Kraljeva pećina), područje reke Cetine (Balićeva pećina—Dugopolje, pećina kod Sinja, Zimska pećina kod Obrovca, Kitlica jama kod Potravlja, Mračna pećina, Gospodska pećina kod Vrlike, Medića pećina kod Cetine, Rudelića pećina, Barićevića pećina, Zrilina pećina, Kozjak pećina, jama Vučković, jama Golubinka), jama kod Radošića, jama Vršine, jama Jazinka na Moseć -planini, jama pod Kragljevcem, Podbirnjaća, Džamije, Bobija jama, pećina Stojaković, pećina Crnomarkovića (Strouhal, 55), pećina u Jurkovoj dolini kod Zagvozda—Biokovo, pećina na Sridnjoj gori kod Zagvozda—Biokovo, pećina istočno od s. Svaguše kod Zagvozda, pećina na sjeveroistočnoj padini Biokova kod Zagvozda, pećina Spela kod s. Jujinovića-područje Makarske, pećina kod s. Majića — Vrgorac, pećina u Carevoj Poski kod s. Jurilji—Vrgorac (Buturović, 11).
BOSNA i HERCEGOVINA: Balina pećina Prolog — Vaganj, Mandića pećina Prolog—Vaganj (obje pećine u području Livanjskog polja) (Strouhal, 55), pećina Ponor rijeke Šujice na Duvanjskom polju (Buturović, 11).

31. *A.* (*I*). *bosniensis* Frankenberger 1939

HRVATSKA: Velika peć kod Antunovića Kozića—Makarska, Baba pećina na jugoist. kraju Biokova (Buturović, 11).
BOSNA i HERCEGOVINA: Pećina kod škole u s. Donjem Bršniku kod Duvna (Frankenberger, 26), pećina kod vrela Borak Lištica (Buturović, 11).

32. *A.* (*I*). *haasii* Verhoeff 1931

HRVATSKA: o. Korčula (Paganetijeva pećina) (Verhoeff, 109, 108), špilja kod Rosokatice na brdu Glava kod s. Postrane na Korčuli (Frankenberger, 23; Frankenberger & Strouhal, 31).

33. *A.* (*I*). *heroldii* Verhoeff 1931

HRVATSKA: Dalmacija. (Benetina pećina kod Slana) (Strouhal, 55)
BOSNA i HERCEGOVINA: pećina Bilek (Verhoeff, 108), Trebinje, okolina Grepaca (pećine: Grabovica, Slivnica, Djurkovina, Mrcine, Reznica) (Strouhal, 51, 55, 56, 59), Poganjaća pećina (Vandel, 78), područje Trebinjsko polje-Šuma (pećina u Lokvi kod Diklića, Žarbina jama, Ilijina pećina, Bihovo) (Strouhal, 51, 55, 59), područje Popovog polja (Vjeternica kod Zavale, Bjelušnica kod Zavale, Janština pećina kod Diklića, Baba pećina kod Strujića, Čvaljina pećina) (Strouhal, 51, 55, 56; Vandel, 75), područje Bileća (Mlinica pećina sjeveroistočno od Orjena, Baba pećina u Fatničkom polju, Planjska pećina kod Plana, Pećina kod Zelene Lokve Plana, Lepirnica pećina, Manojlina pećina kod Divina, Ljelješnica pećina, Visibaba pećina kod Divina) (Strouhal, 55; Vandel, 75), Kubaš planina (Jama za Ljuti, Krunića pećina, Golubinka I i II na Ravnom osoju, Haptova jama, jama kod groblja, Češljikava jama, jama III u repištu, jama u Trnovitom dolu, jama u Bonjaricama, pećina kod Murtinog dola, Velika vučja jama) Dabar polje (Velika golubinka II pod Obodinom), Sitnica planina (Jama u Omerovom gumnu, Golubinka I u Velikom Drežniku, jama pod Vrhom, Vilovita jama, Telebakova jama, Pantova jama, Bjelojnina jama, Trumova jama, Vranjina jama, jama kod Samartića čatrnje, jama kod Čapačkog klanca, Pećina u u Mirnim Dolima) (Strouhal, 62).

34. *A.* (*I.*). *herzegowinensis* Verhoeff 1931

BOSNA i HERCEGOVINA: u različitim pećinama u području Šume (Verhoeff, 108) područje Šume i Trebinja (Ilijina pećina, Dubrava pećina, pećina u Vrečkovim Dolinama, Vučja pećina, Gluha Smokva, Provaljevac pećina, pećina kod Ivanice, jama pod Mircem, pećina kod Teleža, Torina jama, Pasja jama) (Strouhal, 51, 55; Frankenberger & Strouhal, 31).

35. *A.* (*I.*). *kratochvili* Frankenberger 1938

HRVATSKA: o. Hvar (Markova špilja, Grčka pećina, Grabčina špilja u Gromin Dolcu kod Huma) (Frankenberger, 23, Frankenberger & Strouhal, 31; Strouhal, 55).

36. *A.* (*I.*) *magnus* Frankenberger 1938

HRVATSKA: o. Brać (Razgovaća špilja kod s. Nezerišće, Kapacina kod s. Donji Humac, Tanki ratac kod Supetra, Činjandra špilja kod s. Nezerišće, Filipovićeva jama kod Nezerišće, jama za Mahrincom kod Pučišta, Špilja pod Vrhom kod Pučišta (Frankenberger, 23), jama Zejava, jama Studenski Ratac, Ješkalovica, Bazdovaća, Činjandra, Dobra Jama (Strouhal, 55).

37. *A.* (*I.*). *trogirensis* Buturović 1955

HRVATSKA: Dalmacija. Špilja kod Trogira (Buturović, 16).

38. *A.* (*I.*). *tuberculatus* Frankenberger 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: Pećina Duman kod Livna (Frankenberger, 26; Buturović, 11).

39. *A.* (*I.*). *verhoeffi* Strouhal 1938

BOSNA i HERCEGOVINA: „Narenta—Grotten" (Strouhal, 51). Tačni lokalitet je nepoznat. To je neka pećina u dolini r. Neretve.

subgen. Macedonethes Buturović 1955

40. *A.* (*M.*). *skopjensis* Buturović 1955

MAKEDONIJA: Sv. Petka na Treski kod Skopja (Buturović, 16).

Gen. MACEDONISCUS Buturović 1954

41. *M. vardarensis* Buturović 1954

MAKEDONIJA: pećina Bela voda kod Demir Kapije (Buturović, 10).

Gen. AEGONETHES Frankenberger 1938

42. *A. antilocapra* Frankenberger 1938

HRVATSKA. o. Korčula (Tabaina špilja kod s. Vela Luka), o. Vis (špilja pod Humom kod Komiže, Ceretova špilja kod grada Visa, Bardarovica kod Korita) (Frankenberger, 23, Frankenberger & Strouhal, 31).

43. *A. cervinus* (Verhoeff 1931)

HRVATSKA: Šipun pećina kod Cavtata, Đurović jama i špilja Karla Gruž kod Dubrovnika (Strouhal, 55), Dubrovnik, Lapad (Buturović, 13), o. Korčula (Paganetijeva špilja) (Verhoeff, 108; Strouhal, 55, Frankenberger, 23), o. Mljet (špilja pri Nerznom dolu kod Ropa, Velika špilja kod Blata, Otaševica na Babinom polju) (Frankenberger, 23, Strouhal, 55).

Gen. TITANETHES Schiödte 1849

subgen. Titanethes Schiödte 1849

44. *T.* (*T.*). *albus* Schiödte 1849

SLOVENIJA: područje Gorice, okolina Trsta, brojna nalazišta u području Postojne, izmegju Planine, Rakeka i Loža, izmegju Trebnja i Kočevja (Frankenberger & Strouhal, 31).

45. *T.* (*T.*). *dahli* Verhoeff 1926

SLOVENIJA: Brojne pećine u okolini Trsta i Gorice (Frankenberger & Strouhal, 31) pećina kod Gorice, Vodnjak pećina, Stinetova jama, Lüttershöhle St. Kanzian, Kronprinz—Rudolf—Grotte (Strouhal, 51).
HRVATSKA: Istra. Pećina iznad Opatije (pećina Ivana Stanića i Franja Stanić kod Puži, Blaževa jama), Permani (pećina Marije Ružić), Grošovići (pećina Bivio Beruća) (Frankenberger, 26), Lokve špilja (Strouhal, 55).

46. *T.* (*T.*). *biseriatus* Verhoeff 1900

BOSNA i HERCEGOVINA: Vučija pećina Vrbanje kod Trebinja, Rupa u Kremenom dolu, Čelina jama u Gluhoj Smokvi, pećina kod Rapti—Trebinje, pećina za Pleskovaćom na Visočići planini, Ledenica Klet na Prozor planini (Frankenberger & Strouhal, 31, Strouhal, 54, 55).

subgen. Cyphonethes Verhoeff 1926

47. *T.* (*C.*). *herzegowinensis* Verhoeff 1900

HRVATSKA. Dalmacija bez bližeg lokaliteta. (Strouhal, 55), poluotok Pelješac (Stonski rat) (Frankenberger & Strouhal, 31).
BOSNA i HERCEGOVINA: područje Trebinja (pećina Gluha Smokva na putu od Trebinja ka Duzi, pećina kod Kule, Grab na putu za Vrbanje (Strouhal, 51), Pećina kod Lokve Diklića, pećina u Vrečkovim dolima u području Gluha Smokva, pećina kod Ivanice u okolini Šume, pećina kod Taleža, Torina jama, jama pod Mircem, Praljevac pećina (Strouhal, 55), Matulića pećina, jama u Kosama Resanicama, jama u Hrupjelima, Vilina pećina, Zovića jama, Zazubac kod Čićeva, Medvedja jama, Vodena dolina, Vukova jama, Lisina jama, Nova Petrinja, Veliki Zazubac (Strouhal, 56, 59), područje Trebinja—Bihovo (pećina kod Bihova na Vesak planini, (Strouhal, 51) Ilijina pećina (Strouhal, 55), Dubrava pećina, Provaljevac pećina, (Strouhal, 56, 59), područje Grepca (Slivnica, Ćelina jama visoko iznad Popovog polja u pravcu Grepca, pećina Kali, (Strouhal, 55, 56), Grabovica pećina, Mrcina pećina, Đjurkovina (Strouhal, 51, 55, 56, 59, Vandel, 75), područje Popovog Polja (Vjeternica) (Strouhal, 51, 55, 59), Bjelušica, Baba pećina, Orlica pećina kod Zavale, Jama na vrhu Brenkovac kod Zavale (Strouhal, 55, 56, Frankenberger, 26), Nevesinjsko polje (Vranački ponor) (Strouhal, 54, 56), Kubaš planina (Jama za Ljuti, Krunića pećina, Golubinka I i II u Ravnom osoju, Haptova jama, Jama kod Groblja, Češljikava jama, pećina kod Murtinog dola, Velika vučja jama), Sitnica planina (Jama u Omerovom gumnu, Golubinka I u Velikom Drežniku, Jama pod vrhom, Vilovita jama, Pantova jama, Trumova jama, Vranjina jama, jama kod Samartića čatrnje, jama kod Čepačkog klanca, pećina u Mirnim dolima (Strouhal, 62), područje Bileća (Planjska pećina kod s. Lukovice) (Vandel, 75).

Gen. ANDRONISCUS Verhoeff 1908

48. *A. roseus roseus* (C. L. Koch 1837)

SLOVENIJA: Pontafel, okolina Trsta (Verhoeff, 91), pećina Radna Schlucht (Strouhal, 58).

49. *A. roseus buccariensis* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Uvala kod Bakra, pećine u Kraini bez bliže oznake (Strouhal, 51), o. Cres (Vrana, Cres) (Frankenberger & Strouhal, 31).

50. *A. roseus dolinensis* Verhoeff 1908

SLOVENIJA: Planina kod Postojne (Verhoeff, 91, Frankenberger & Strouhal, 31 Arcangeli, 4).

51. *A. roseus hamuligerus* Verhoeff 1928

SLOVENIJA. Dolina kod Kočevja (Verhoeff, 104, Frankenberger & Strouhal, 31).

52. *A. roseus histrianorum* Arcangeli 1931

HRVATSKA: Istra (pećina kod Pule) (Arcangeli, 3, 4, Frankenberger & Strouhal, 31)

53. *A. dentiger dentiger* Verhoeff 1908

HRVATSKA: Istra (Frankenberger & Strouhal, 31).

54. *A. dentiger croaticus* Strouhal 1939

HRVATSKA: Gorane špilja, Repnjak, Vindia špilja, Skočmen špilja (Strouhal, 58, Frankenberger & Strouhal, 31).

55. *A. stygius stygius* (Nemec 1897)

SLOVENIJA: Područje Gorice (Smoganica, Divlja jama kod Plava), okolina Trsta, (Grotta di Corgnale, Gabrovica, Postojna, Vodnica jama kod Boriano Nabrežina pećina Radići kod Nabrežine, Skuratava jama kod Opčine, caverna Soto Corona kod Divača, Volska jama kod Brestovice) (Arcangeli, 4).

56. *A. stygius dentatus* Strouhal 1939

SLOVENIJA: Lubnik pećina kod Škofje Loke (Strouhal, 54).

57. *A. stygius microcavernicolus* (Kesselyak 1930)

HRVATSKA: Istra (pećina na Učki) (Kesselyak, 35).

58. *A. stygius scabridus* Verhoeff 1929

SLOVENIJA: okolina Trsta (Vogenca jama kod Harmade, pećina Cerovlje kod Sistiana) (Verhoeff, 106).

59. *A. subterraneus nodosus* Strouhal 1939

SLOVENIJA: Častiti jama (Strouhal, 54).

60. *A. Wolfi* Strouhal 1939

HRVATSKA: Hrv. primorje (Vlaška pećina kod Novog) (Strouhal, 58).

Gen. TRICHONISCUS Brandt 1833

subgen. Trichoniscus Brandt 1833

61. *T. absoloni* Strouhal 1939

CRNA GORA: Krivošije (špilja Matiješevica na podnožju Terbuhov planine) (Strouhal, 58).

62. *T. carniolicus* Strouhal 1939

SLOVENIJA: pećina Radna—Schlucht (Strouhal, 58).

63. *T. illyricus illyricus* Verhoeff 1931

HRVATSKA: Istra (Učka u šumi) (Verhoeff, 108).

64. *T. illyricus carinthiacus* Strouhal 1958

HRVATSKA: Istra (jugoistočno od Cerovlja) (Strouhal, 71).

65. *T. maritimus* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Šibenik (Verhoeff, 107).

66. *T. plitvicensis* Verhoeff 1930

HRVATSKA: u kanjonu Plitvičkih jezera (Verhoeff, 107).

67. *T. pusillus noricus* Verhoeff 1917

SRBIJA: Fruška gora (Irški venac, kod planinske kuće Zmajevac, Hajdučki potok u Stražilovu, Stražilovački, potok, kod izvora u blizini planinske kuće u Osovlju kod Beočina) (Buturović, 17).

68. *T. semigranulatus* Buturović 1954

MAKEDONIJA: Kumanovo (pećina Bislim kod sela Pčinja) (Buturović, 10).

69. *T. simplicifrons* Verhoeff 1901

BOSNA i HERCEGOVINA: „Quellbächelein das in die Neretva fliesst, ausserdem in einem Eichenbuschwald des Oriengebirge" (Verhoeff, 83).

70. *T. stammeri* Verhoeff 1932

SLOVENIJA: Škocijanska jama (Verhoeff, 111).

71. *T. strasseri* Verhoeff 1938

HRVATSKA: o. Cres (Cres, Vrana—Stanić) (Verhoeff, 117).

72. *T. thielei* Verhoeff 1901

BOSNA i HERCEGOVINA: kod Sarajeva (Verhoeff, 82).

73. *T. vrbasensis* Buturović 1955

BOSNA i HERCEGOVINA: Banja Luka, Livno, Trebević planina, Gornji Šeher—Banja Luka, Bašinac vrelo, Turbe kod Travnika, izvor ispod s. Skulji kod Turbeta—Travnik, izvor u Kadinom Dolu—Kreševo (Buturović, 13, 14).

subgen. Chaliconiscus Verhoeff 1929

74. *T.* (*C.*). *matulići* Verhoeff 1901

syn.: *T. remyi* Verh., *T. omblae* Verh.

HRVATSKA: o. Mljet (Strouhal, 59), Šipun pećina kod Cavtata (Buturović, 13), Vilina pećina kod izvora Dubrovačke Rijeke, Lapad kod Dubrovnika, Močiljska pećina kod Dubrovnika, (Buturović, 13).

BOSNA i HERCEGOVINA: područje Trebinja (pećina kod Teleža, Torina jama, pećina kraj Lokve Diklići, pećina u Vrečkovim dolima, (Strouhal, 55), pećina Gluha Smokva, ponor Crnulja u dolini Trebišnjice (Vandel, 75), Buk pećina Ćićevo (Buturović, 13), Vilina pećina, Dužica pećina, jama kod Goleva Dola, jama kod Lokve, jama pod Malim Čikinom, Medveđa jama, Radulov ponor, Šimine Grede, Vlačka jama, Vodena dolina, jama pod Kukom, Žarbina jama (Strouhal, 59), Veliki Zazubac (Strouhal, 56, 59). Područje Grepca (Mrcine, Ćelina jama, Vodena pećina, jama kod Rosunjeg Dola (Buturović, 13, Strouhal, 55), Reznica, Đurkovina, Poganjača

pećina (Vandel, 75, Strouhal, 59), Gluha Smokva, Vučja pećina (Strouhal, 55). Područje Popovog polja (Bjelušica, Orlica pećina, Vjeternica (Buturović, 13), Strouhal, 55, Vandel, 75), Baba pećina — Strujići (Strouhal, 59), Kubaš planina (Golubinka III pod Kovačencem) (Strouhal, 62), Ivanica pećina na pruzi Trebinje — Dubrovnik (Buturović, 13).
SRBIJA: Jama kod Laništa—Sjenica (Buturović, 13). Bare kod Sjenica, Novi Pazar (Verhoeff, 113).
CRNA GORA: Robovica pećina kod Rabitje—Plevlja (Vandel, 75), špilja Matiješevica na podnožju Terbuhov planine (Strouhal, 58).

75. *T.* (*C.*).*matulići metkovicensis* Buturović 1955

HRVATSKA: Čoćina jama kod s. Bebića (Buturović, 13).

subgen. Stylohylea Verhoeff 1930

76. *T.* (*S.*). *bosniensis* Verhoeff 1901

syn. *T. fagorum* Verh.
HRVATSKA: Plitvička jezera (Verhoeff, 107)
BOSNA i HERCEGOVINA: Grabovica pećina kod Jablanice (Verhoeff, 82), Ivan (Strouhal, 58), Košuta kod Boračkog jezera, Jablanica na Neretvi, Igman, Vlašić, Sanski most, Kulen Vakuf, Fojnica, Kreševo, Višegrad (Buturović, 13).
SRBIJA: Fruška gora: (Irški venac, Hajdučki potok—Stražilovo, izvor kod planinske kuće Osovlje (Buturović, 10).

subgen. Tachysoniscus Verhoeff 1930

77. *T.* (*T.*). *austriacus* Verhoeff 1908

SLOVENIJA: Široka jama kod Materije (Verhoeff, 111).
HRVATSKA: Rijeka (Verhoeff, 88).
BOSNA i HERCEGOVINA: Galica na Vlašić planini, potok Gjećeda Kulen Vakuf (Buturović, 13).

subfam. Haplophthalminae

Gen. HAPLOPHTHALMUS Schöbl 1861

78. *H. abbreviatus* Verhoeff 1928

SLOVENIJA: Kočevje (Verhoeff, 104)
HRVATSKA: o. Cres (Vrana jezero) (Verhoeff, 117).

79. *H. anophthalmus* Strouhal 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: Bjelašnica planina (pećina kod opservatorije) (Strouhal 58, Frankenberger & Strouhal, 31).

80. *H. dalmaticus* Buturović 1955

HRVATSKA: Dalmacija (Lapad kod Dubrovnika) (Buturović, 14).

81. *H. danicus* Budde—Lund 1885

HRVATSKA: Rijeka, slapovi Krke, Cavat (Šipun pećina) (Strouhal, 61).
BOSNA i HERCEGOVINA: Nevesinje (Vandel, 75)
SRBIJA: Fruška gora (Irški venac) (Buturović 17).

CRNA GORA: Kotor—Škaljari (Vandel, 75).
MAKEDONIJA: Matka kod Skopja (Karaman, 32).

82. *H. fiumaranus fiumaranus* Verhoeff 1908

SLOVENIJA: pećina kod Jezero — Trst (Verhoeff, 111).
HRVATSKA: Rijeka (Verhoeff, 89), Istra (Drago pećina), Ogulin (Strouhal, 61, Verhoeff, 107).

83. *H. fiumaranus dolinensis* Verhoeff 1908

SLOVENIJA: Doline kod Divače (Verhoeff, 89).

84. *H. gibbosus* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Dolina kod Delnica (Verhoeff, 107).

85. *H. mengei* (Zaddach 1844)

HRVATSKA: Istra (Drago pećina), Ogulin (Verhoeff, 107).
SRBIJA: Sjenica—Ruševine, Raška kod Novog Pazara (Verhoeff, 11[illegible]

86. *H. rhinoceros* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Dolina kod Delnica (Verhoeff, 107).

Gen. CALCONISCELLUS Verhoeff 1927

87. C. *gottscheensis* Verhoeff 1927

SLOVENIJA: pećina kod Kočevja (Verhoeff, 101), istočna strana Kopitnika (Strouhal, 66).

88. *C. karawankianus* (Verhoeff 1908)

SLOVENIJA: Južna padina Karavanki kod Jasenica (Verhoeff, 89, 101, Strouhal, 66).

Gen. CYPHONISCELLUS Verhoeff 1901

89. *C. herzegowinensis* Verhoeff 1900

HRVATSKA: Dalmacija (Šipun pećina kod Cavtata) (Frankenberger & Strouhal, 31), Vilina pećina kod Grude (Frankenberger, 26).
BOSNA i HERCEGOVINA: Vučja pećina kod Trebinja (Verhoeff, 80, Strouhal, 59), Provalija pećina u području Šuma—Trebinje (Verhoeff, 83), Ilijina pećina Bihovo (Strouhal, 55, 57, 59), područje Trebinja (Zazubac, Novi Zazubac, Veliki Zazubac, Nova Petrinja (Strouhal, 57), pećina kod Taleža (Strouhal, 55, 56, 57), pećina u u Vrečkovim dolima, Gluha Smokva—Trebinje (Strouhal, 55, 57).

Gen. CYPHOPLEON Frankenberger 1940

90. *C. kratochvili* (Frankenberger 1939)

HRVATSKA: Dalmacija (pećina na Svilaji planini) (Frankenberger, 26, 28).

Gen. EPIRONISCELLUS Strouhal 1954

91. *E. multicostatus* Karaman 1961

MAKEDONIJA: pećina Makarovac kod Titovog Velesa (Karaman, 32).

Gen. MONOCYPHONISCUS Strouhal 1939

92. *M. loritzi* Karaman 1966

MAKEDONIJA: Skopska crna gora (Karaman, 33).

Gen. MOSERIUS Strouhal 1940

93. *M. percoi* Strouhal 1940

SLOVENIJA: Bjelinca jama kod Štorje, okolina Trsta (Strouhal, 61).

Gen. VARDARONISCUS Buturović 1955

94. *V. tetraceratus* Buturović 1955

MAKEDONIJA: pećina kod Rašče — Skopje (Buturović, 16).

Gen. TROGLOCYPHONISCUS Strouhal 1939

95. *T. absoloni* Strouhal 1939

HRVATSKA: o. Mljet (Morica pećina) (Strouhal, 57).

96. *T. remyi* Vandel 1946

BOSNA i HERCEGOVINA: pećina Grabovica na putu Mostar—Nevesinje (Vandel, 75).

Fam. BUDDELUNDIELLIDAE

subfam. Buddelundiellinae

Gen. BUDDELUNDIELLA Silvestri 1897

97. *B. cataractae* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Krka, vodopadi iznad Skradina ((Verhoeff, 107).

Fam. STENONISCIDAE

Gen. STENONISCUS Aubert et Dollfus 1890

98. *S. pleonalis pleonalis* Aubert et Dollfus 1890

syn. *Parastenoniscus adriaticus* Verh.

HRVATSKA: Dalmacija, Bakar (Csiki, 19), Šibenik (Verhoeff, 107).

Fam. TENDOSPHAERIDAE

Gen. CTENODILLIDIUM Frankenberger 1940

99. *C. strouhali* (Frankenberger 1938)

syn. *Echinarmadillidium strouhali* Frank.

CRNA GORA: Studenička pećina kod Nikšića (Frankenberger, 22, 28, Frankenberger & Strouhal, 31),

Fam. SQUAMIFERIDAE

Gen. PLATYARTHRUS Brandt 1833

100. *P. hoffmannseggi* Brandt 1833

SLOVENIJA: Novo mesto (Karaman, 32).
HRVATSKA: Dalmacija, Plitvice (Karaman, 32).
BOSNA i HERCEGOVINA: Mostar (Radobolja) (Verhoeff, 82).
MAKEDONIJA: Nerezi kod Skopja (Karaman, 32).

101. *P. schöbli schöbli* Budde—Lund 1885

HRVATSKA: Dubrovnik (Strouhal, 57).
SRBIJA: Manastir Sv. Petka u Sićevačkoj klisuri (Buturović, 18).

102. *P. schöbli stadleri* Karaman 1961

MAKEDONIJA: Štip, Nerezi kod Skopja, Raduša (Karaman, 32).

Fam. ONISCIDAE

subfam. Scyphacinae

Gen. ARMADILLONISCUS Uljanin 1875

103. *A. littoralis* Budde—Lund 1885

HRVATSKA: Dubrovnik, Split (Verhoeff, 107, Csiki 19).
CRNA GORA: Boka Kotorska: Risan (Vandel, 75).

subfam. Halophilosciinae

Gen. HALOPHILOSCIA Verhoeff 1908

subgen. Halophiloscia Verhoeff

104. *H. couchi aristotelis* Verhoeff 1901

syn. H. *fucorum* Verh.

HRVATSKA: Istra (Strouhal, 50), okolina Splita (Verhloeff, 107).

subgen. Stenophiloscia Verhoeff 1908

105. *H. (S). zosterae* Verhoeff 1928

syn. *S. dalmatica* Verh.

HRVATSKA: Split (Verhoeff, 107).

subfam. Philoscinae

Gen. CHAETOPHILOSCIA Verhoeff 1908

106. *C. elongata* (Dollfus 1884)

HRVATSKA: Hrvatsko primorje (Bakar, Novi) (Verhoeff, 117, Csiki, 119).
BOSNA i HERCEGOVINA: Dračevo (Dollfus, 20).

CRNA GORA: Kotor—Škaljari (Vandel, 75).

107. *C. gravosensis* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Gruž—Dubrovnik (Verhoef,f 83).
BOSNA i HERCEGOVINA: oko Trebišnjice, Šuma kod Trebinja (Verhoeff, 83).

108. *C. hastata* Verhoeff 1936

HRVATSKA: o. Cres (Jezero, Petrići, Caisole) (Verhoeff, 117).

109. *C. illyrica* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Opatija (Verhoeff, 84), o. Rab. (Csiki, 19).

110. *C. splitensis* Verhoeff 1930

SLOVENJIA: Trst (Verhoeff, 117).
HRVATSKA: Bakar, o. Cres (Vrana jezero), Šibenik, Split—Marjan (Verhoeff, 107, 117).

111. *C. cellaria* (Dollfus 1884)

SLOVENIJA: Trst (Strouhal, 50).

Gen. LEPIDONISCUS Verhoeff 1908

112. *L. minutus carniolensis* (Verhoeff 1928)

SLOVENIJA: Kočevje (Doline kod Kočevje (Verhoeff, 104).

113. *L. minutus illyricus* (Verhoeff 1931)

HRVATSKA: Istra—Učka (Verhoeff, 108).

Gen. PHILOSCIA Latreille 1804

114. *P. affinis* Verhoeff 1908

HRVATSKA: Rijeka (Csiki, 19), o. Cres (Vrana jezero, Dragoseti, Petrići) (Verhoeff, 117).

115. *P. dalmatica* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Lapad kod Dubrovnika (Verhoeff, 83, Strouhal, 43, 53) Ombla kod Dubrovnika (Vandel, 75).
CRNA GORA: Kotor—Škaljari (Vandel, 75).

116. *P. muscorum* (Scopoli 1763)

SLOVENIJA: Trst, Verhovlje i Korada kod Gorice (Strouhal, 43).
HRVATSKA: izmegju Umaga i Savudrije (Strouhal, 43), o. Rab. (Csiki, 19).
BOSNA i HERCEGOVINA: Dračevo (Strouhal, 43, Dollfus, 20).

Gen. TIROLOSCIA Verhoeff 1926

117. *T. squamata* Verhoeff 1938

HRVATSKA: o. Cres (Jezero) (Verhoeff, 117)

subfam. Oniscinae

Gen. ORONISCUS Verhoeff 1908

subgen. Petroniscus Verhoeff 1908

118. *O.* (*P.*). *calcivagus* Verhoeff 1908

SLOVENIJA: Podbrdo (Verhoeff, 90).

Gen. STROUHALONISCUS Arcangeli 1939

119. *S. absoloni* (Strouhal 1937)

CRNA GORA: Krivošije (Pećina kod Napode kod Crkvice, pećina u Han pasu, pećina u Selakovom dolu) (Strouhal, 49), pećina kod Šumjevca—Poljana, Jankova pećina kod Jankovog sela, Izeta, Gologražica, Vilina pećina kod Napode (Frankenberger, 22).

120. *S. dalmaticus* (Strouhal, 1937)

HRVATSKA: Pećina Vranjača kod Dugopolja (Strouhal, 49), pećina na Biokovu kod Zagvozda, pećina u Sridnjoj gori kod Zagvozda, Čoćina jama kod s. Bebića—Metković (Buturović, 11).

121. *S. meledensis* (Strouhal 1937)

HRVATSKA: o. Mljet (pećina Otaševica) (Strouhal, 49).

122. *S. stentai* (Arcangeli 1926)

HRVATSKA: o. Brać (pećina Činjandra) (Arcangeli, 1), pećina kod Murcice (Syn. Oroniscus dalmaticus Frankenberger, 14).

Fam. CYLISTICIDAE

Gen. CYLISTICUS Schnitzler 1853

123. *C. convexus* (De Geer 1779)

HRVATSKA: Opatija (Verhoeff, 117).
BOSNA i HERCEGOVINA: Vrelo Bosne (Vandel, 75).
SRBIJA: Sjenica (Verhoeff, 113), Kuršumlija, Kopaonik, Rudnica—Raška, Malo Vrelo—Strmosten, Jelića potok Priježdje pod Maljenojm, Sigjevačka klisura s. Ostrovica,Vrelo Krupac—Nišava, Čagrovac pod Suhom planinom, Svrljig (Buturović, 18).
CRNA GORA: Plevlje (Vandel, 75).

Fam. TRACHELIPIDAE

Gen. ORTHOMETOPON Verhoeff 1917

124. *O. dalmatinum* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Metković (Verhoeff, 82), Opatija, Vrana, Crna gora kod Zadra, Klis (Strouhal, 43), o. Cres (Dragoseti, Caisole) (Verhoeff, 117).

125. *O. planum* (Budde—Lund 1885)

HRVATSKA: Istra, Dalmacija (Strouhal, 43).

Gen. PORCELLIUM Dahl 1916

126. *P. fiumanus* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Rijeka (Verhoeff, 84).

127. *P. herzegowinense* (Verhoeff 1901)

BOSNA i HERCEGOVINA: Trebinje (Verhoeff, 82), Sarajevo (Vandel, 75).
CRNA GORA: Ubli (Verhoeff, 82).
MAKEDONIJA: Šar planina (Crni Kamen, jezero Livadica) (Frankenberger, 27).

128. *P. novibazarium* Verhoeff 1933

SRBIJA: Sjenica—Razvaline, Budjeva kod Sjenice (Verhoeff, 113).

129. *P. productum productum* Frankenberger 1940.

MAKEDONIJA: Korab (Mala vrata) (Frankenberger, 18).

130. *P. productum pallidum* Frankenberger 1940

MAKEDONIJA: Šar planina (Kobilica) (Frankenberger, 18).

131: *P. recurvatum* (Verhoeff 1901)

BOSNA i HERCEGOVINA: Igman i Trebević planina (Verhoeff, 83).

132. *P. serbicum* Buturović 1960

SRBIJA: Kopaonik (Jaram) (Buturović, 18).

133. *P. štorkani* Frankenberger 1940

MAKEDONIJA: Pelister—Virovi, Jablanica, Šar (Frankenberger, 18).

Gen. PROTRACHEONISCUS Verhoeff 1917

134. *P. amoenus amoenus* (C. L. Koch 1841)

syn. *P. politus* Verh., *P. mehelyi* Keselyak
HRVATSKA: Istra (Učka—Doline) (Kesselyak, 35), Delnice, Plitvička jezera (Verhoeff, 107).
BOSNA i HERCEGOVINA: Sarajevo, Ivan planina (Dollfus, 20).

135 *P. amoenus uncinatus* Kesselyak 1930

HRVATSKA: Duman na Velebitu (Kesselyak, 34).

136. *P. babori* Frankenberger 1938

HRVATSKA: Sušak, s. Orehovica (Frankenberger, 24).

137. *P. fossuliger* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Ombla kod Dubrovnika (Verhoeff, 84, Csiki, 19).

138. *P. kerkanus* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Knin na Krki (Verhoeff, 107).

139. *P. komareki* Frankenberger 1941

MAKEDONIJA: Vodno kod Skopja (Frankenberger, 29).

140. *P. plitvicensis* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Kanjon donjeg Plitvičkog jezera (Verhoeff, 107).

141. *P. politus* (C. L. Koch 1841)

CRNA GORA: Rabitje 5 km jugoistočno od Plevlja (Vandel, 75).

142. *P. ubliensis ubliensis* (Verhoeff 1901)

BOSNA i HERCEGOVINA: Orjen planina—Ubli (Verhoeff, 81, 104).

143. *P. ubliensis gospicensis* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Gospić (Verhoeff, 107).

Gen. TRACHELIPUS Budde — Lund 1908

subgen. Trachelipus Budde—Lund

144. *T. albanicus* (Verhoeff 1907)

CRNA GORA: Skadarsko jezero (Verhoeff, 87, 92).

145. *T. arcuatus* (Budde—Lund)

SLOVENIJA: Doline kod Divače (Verhoeff, 118).
HRVATSKA: o. Cres (Dragoseti, Petrići) (Verhoeff, 117), Novi (Csiki, 19).
BOSNA i HERCEGOVINA: Sarajevo, Jajce, Jablanica (Verhoeff, 87).
SRBIJA: Hajdučki kladenac Strmnosten—Resava, Resava kod ušća Suvaje (Buturović, 18).

146. *T. balticus* (Verhoeff 1907)

HRVATSKA: Slavonski Brod (Csiki, 19).
SRBIJA: Rudnica kod Raške, Hajdučki kladenac Strmosten Resava, potok u Ostrovici—Nišava, izvor pod Ivanjim kamom Svrljiške planine, planinarski dom u Ostrovici—Nišava, manastir Sv. Petka Nišava, železnička stanica Dolac— Nišava, planinarski dom na Ploči—Nišava, Čagrovac pod Suhom planinom, Kutina Gadžin Han, Koprivnica Gadžin Han, Gornji Dušnik pod Suhom planinom, Prekonoga kod Svrljiga—Niš, Dobra Rijeka—Svrljiška planina, Svrljig kod Niša (Buturović, 18),

147. *T. bistriatus* (Budde—Lund)

BOSNA i HERCEGOVINA: Trebević, Ivan planina, Gacko, Konjić (Dollfus, 20 Csiki, 19).

148. *T. dimorphus* Frankenberger 1941

MAKEDONIJA: Jablanica planina (Frankenberger, 29).

149. *T. illyricus* (Verhoeff 1901)

HRVATSKA: Rijeka (Verhoeff, 84), o. Cres (Dragoseti, Vrana, Petrići, Jezero) (Verhoeff, 117), Istra, Hrvatsko Primorje (Verhoeff, 87).

150. *T. larii* (Verhoeff, 1927)

SRBIJA: Raška kod Novog Pazara (Verhoeff, 113)

151. *T. mostarensis* (Verhoeff, 1901)

HRVATSKA: o. Vis (Rogenhofer, 37).
BOSNA i HERCEGOVINA: Mostar, Trebinjčica kod Bileća (Verhoeff, 87), Mali Zazubac i jama pod Kukom u Trebinjskom polju,Nevesinjsko polje (pećina u Zalomu) (Strouhal, 59), Vrelo Buna—Blagaj, Kovina pećina kod Čobanova polja—Blagaj, Kraljevac pećina na putu Mostar—Nevesinje, Prosječenica pećina na platou Brusak na putu Mostar — Nevesinje, Nevesinje, Bileća, Dabarsko polje (pećina kod Ponikva), Vilina pećina rijeka Cerničkog polja — Gacko (Vandel, 75).
CRNA GORA: Kotor, Hercegnovi, Ubli (Verhoeff, 87), Škaljari kod Kotora (Vandel, 75).

152. *T. phaecorum* (Verhoeff 1901)

MAKEDONIJA: Ohrid (Frankenberger, 29).

153. *T. pseudoratzeburgi* (Verhoeff 1907)

SLOVENIJA: Postojna, Kočevje (Verhoeff, 118).
BOSNA i HERCEGOVINA: Trebević, Igman pl., Prenj, Ivan pl., Plasa kod Jablanice (Verhoeff, 87), Sarajevo, Derventa, Ivan (Dollfus, 20), Konjic (Verhoeff, 118), Vlasulja planina, Grab na Sutjesci (Strouhal, 59).
SRBIJA: Bare kod Sjenice (Verhoeff, 113), Rajćin potok Svrljiška planina (Buturović, 18).
CRNA GORA: Plevlja, Rabitje, Jabuka (Vandel, 75).
MAKEDONIJA: Šar planina (Crni Kamen, Ljuboten), Jablanica — Rujana (Frankenberger, 29).

154. *T. rathkei* (Brandt 1833)

SLOVENIJA: Krain (Verhoeff, 87), Trst (Arcangeli, 1).
SRBIJA: Banat (Verhoeff, 87), Petnica (Strouhal, 53), Požarevac (Dollfus, 20), Kopaonik (Suvo rudište, Jaram, Lažički potok, Ječmište), Maljen (Balina rijeka) (Buturović, 18).
MAKEDONIJA: Šar planina (Ljuboten, Kobilica), Korab (Trnica, Mala vrata), Jablanica—Rujana—Kokalo (Frankenberger, 29).

155. *T. sarajevensis* (Verhoeff, 1907)

BOSNA i HERCEGOVINA: Sarajevo — Trebević (Verhoeff, 87).

156. *T. squamuliger* (Verhoeff, 1907)

MAKEDONIJA: Ohrid (Arcangeli, 2).

157. *T. toriger* (Verhoeff 1907)

BOSNA i HERCEGOVINA: Sarajevo (Verhoeff, 87)
MAKEDONIJA: Šar planina (Crni Kamen), Korab (Tanušaj, Duboka reka), Jablanica, Galičica (Vojetina) (Frankenberger, 29).

subgen. N a s i g e r i o Verhoeff 1907

158. *T.* (*N.*). *rhinoceros* (Budde—Lund)

HRVATSKA: o. Cres (Vrana), Zadar (Verhoeff, 117).

Fam. P O R C E L L I O N I D A E

Gen. ACAEROPLASTES Verhoeff 1918

159. *A. melanurus melanurus* (Budde—Lund 1885)

HRVATSKA: Istra (Pula, Opatija) (Verhoeff, 94, Vandel, 79).

Gen. AGABIFORMIUS Verhoeff 1908

160. *A. lentus* (Budde—Lund 1885)

HRVATSKA: Hvar (Arcangeli, 1).
BOSNA i HERCEGOVINA: Dolina Radobolje kod Mostara (Verhoeff, 83), Marica pećina — Blagaj (Vandel, 75).

Gen. LEPTOTRICHUS Budde—Lund 1885

161. *L. panzeri* (Audouin 1825)

HRVATSKA: Hvar (Arcangeli, 1), Dalmacija (Vandel, 79).

Gen. METOPONORTHUS Budde—Lund 1885

subgen. Metoponorthus Budde—Lund

162. *M. pruinosus* (Brandt 1833)

syn. *M. pruinosus anconanus* Verh.

SLOVENIJA: Trst (Strouhal, 43).
HRVATSKA: o. Cres (Vrana jezero, Caisole) (Verhoeff, 117), o. Lošinj, o. Cres (Arcangeli, 1), o. Rab (Strouhal, 43), o. Mljet, o. Jabuka (Rogenhofer, 37, 38).
BOSNA i HERCEGOVINA: Mostar, Stolac (Dollfus, 20), Trebinje (Verhoeff, 82), Vrelo Buna—Blagaj (Vandel, 75).
CRNA GORA: Kotor—Škaljari, Plevlje, Rabitje (Vandel, 75).
MAKEDONIJA: Ohrid (Frankenberger, 29).

subgen. Myrmeconiscus Verhoeff 1941

163. *M. myrmecophilus* (Stein 1759)

HRVATSKA: Zadar, Dubrovnik—Gruž, (Csiki, 19).
CRNA GORA: Kotor (Csiki, 19).

Gen. PORCELLIO Latreille 1804

subgen. Porcellio Latreille 1804

164. *P. jaicensis* Verhoeff 1907

BOSNA i HERCEGOVINA: Jajce (Verhoeff, 87).

165. *P. laevis* Latreille 1804

HRVATSKA: Dubrovnik, o. Mljet, Sv. Andrija (Csiki, 19).
BOSNA i HERCEGOVINA: Mostar, Stolac (Dollfus, 20).
CRNA GORA: Kotor—Škaljari (Vandel, 75).

166. *P. longicornis longicornis* Stein 1859

HRVATSKA: Dubrovnik (Csiki, 19), o. Mljet (pećina Morvica) (Strouhal, 57).
BOSNA i HERCEGOVINA: Gacko, Dračevo (Csiki, 19), Trebinjsko polje—Šuma (pećina kod Trebinja, Matulića pećina, Ušina pećina, Dubrava, pećina kod Provalije) (Strouhal, 59).
CRNA GORA: Kotor (Csiki, 19).

167. *P. longicornis quarneranus* Verhoeff 1938

HRVATSKA: o. Cres (Vrana, Stanić) (Verhoeff, 117).

168. *P. marginalis* Budde—Lund 1885
syn. *P. rupicursor* Verh.

HRVATSKA: Hrvatsko Primorje, o. Cres (Vrana, Dragoseti), Istra (Verhoeff, 117).

169. *P. narentanus narentanus* Verhoeff 1907
syn. *P. marginalis* Dollfus

BOSNA i HRCEGOVINA: Jablanica, Plasa planina, Prenj (Verhoeff, 87), Mostar (Dollfus, 20), Visočica planina (pećina pod Bedrom) (Strouhal, 59), Velež planina, Vrelo Buna, ponor Zalomske rijeke Nevesinje (Vandel, 75).

170. *P. narentanus bilecensis* Vandel 1946

BOSNA i HERCEGOVINA: Bileća (Vandel, 75).

171. *P. obsoletus* Budde—Lund 1885
syn. *P. sordidus* Arcangeli

HRVATSKA: Split—Solin, o. Brać (Sv. Petar), o. Vis (Komiža), Pelješac (Orebić) Dubrovnik—Lapad (Strouhal, 43), o. Mljet (Babino polje) (Rogenhofer, 37).
BOSNA i HRCEGOVINA: Stolac (Dollfus, 20).
CRNA GORA: Hercegnovi, Boka Kotorska (Strouhal, 43).

172. *P. parenzani* Arcangeli 1931

MAKEDONIJA: Šar planina (Kobilica), Korab, Jablanica, Galičica (Frankenberger, 29).

173. *P. piceus* Dollfus 1895

BOSNA i HERCEGOVINA: Gacko (Dollfus, 20), Velež planina, Sabadinska pećina pod Ravnicama uz put Mostar—Nevesinje, Grabova pećina—Blagaj, Nevesinje, pećina kod Ponikve—Bileća, Kobilja glava—Avtovac—Gacko (Vandel, 75).
CRNA GORA: Kotor—Škaljari (Vandel, 75).

174. *P. spinicornis* Say 1818
syn. *P. pictus* Brandt

SRBIJA: Malo vrelo Strmosten Resava, Jelića potok Briježdje Valjevo (Buturović, 18)

175. *P. puberulus* Dollfus 1895

BOSNA i HERCEGOVINA: Dračevo (Dollfus, 20), Vrelo Bune, Radobolja (Verhoeff, 87).

176. *P. scaber scaber* Latreille 1804

SRBIJA: Bare kod Sjenice, Budjeva kod Sjenice (Verhoeff, 113), Uglo kod Sjenice (Vandel, 75).
CRNA GORA: Plevlja (Vandel, 75).

subgen. Haloporcellio Verhoeff 1907

177. *P.* (*H.*). *lamellatus* (Uljanin) Budde—Lund 1885
syn. *P. moebiusi* Verh.

HRVATSKA: Ombla kod Dubrovnika (Verhoeff, 81).
CRNA GORA: Kotor—Škaljari (Vandel, 75).

Fam. ARMADILLIDIIDAE

subfam. Eluminae

Gen. TROGLARMADILLIDIUM Verhoeff 1900

178. *T. stygium* Verhoeff 1900

BOSNA i HERCEGOVINA: pećina kod Trebinja (Verhoeff, 80),

subgen. Typhlarmadillidium

179. *T. trebinjanum* Verhoeff 1900

HRVATSKA: o. Brać (Ješkalovića jama) (Strouhal, 57)
BOSNA i HERCEGOVINA: Trebinje (Verhoeff, 80), Trebinjsko polje (pećina kod Lokve Diklići) (Strouhal, 55, 57).
CRNA GORA: Elesov dol-Krivošije (Strouhal, 57).

180. *T. kratochvili* (Frankenberger 1938)
syn. *Cylisticus kratochvili* Frank.

HRVATSKA: o. Korčula (pećina kod Rosokatice na brdu Glava kod Postrane) (Frankenberger, 22).

subfam. Armadillidiinae

Gen. ARMADILLIDIUM Brandt 1833

subgeb. Armadillidium Brandt

181. *A. absoloni* Strouhal 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: Vjeternica (Strouhal, 59).

182. *A. albanicum* Verhoeff 1901

HRVATSKA: Pelješac (Strouhal, 43).

183. *A. albomarginatum* Verhoeff 1901

BOSNA i HERCEGOVINA: Jablanica (Verhoeff, 83, 86), Prenj (Tisovica), Bjelašnica, Plasa planina (Strouhal, 40).

184. *A. apfelbecki* Dollfus 1896

HRVATSKA: Metković, Dubrovnik (Gruž, Lokrum), o. Vis (Strouhal, 40).
BOSNA i HERCEGOVINA: Stolac, Dračevo (Dollfus, 20), Mostar, Bilek, Trebinjčica (Csiki, 19), Trebinjsko polje (Veliki Zazubac) (Strouhal, 59), Kobilja glava opština Avtovac—Gacko (Vandel, 75).
CRNA GORA: Ubli na Orjenu (Csiki, 19).

185. *A. bosniense* Strouhal 1939

BOSNA i HERCEGOVINA: pećina iznad Šumeć vrela (Strouhal, 59).

186. *A. carniolense* Verhoeff 1901

SLOVENIJA: Doline kod Postojne (Verhoeff, 82), Celje, Kočevje, Ilirska Bistrica, Bohinj, Črna prst, Schloss Neustein (Strouhal, 40), Verhovje, Planina (Arcangeli, 6).
HRVATSKA: Zagreb (Verhoeff, 86), Istra (Tarski zaljev) (Arcangeli, 6).

187. *A. cetinjense* Strouhal 1927

CRNA GORA: Cetinje (Strouhal, 40).

188. *A. flavoscutatum* Strouhal 1927

CRNA GORA: Skadar (Strouhal, 40).

189. *A. granulatum* Brandt 1833

HRVATSKA: Rovinj, o. Lošin, Zadar, Split, Dubrovnik (Lapad), o. Vis (Komiža), o. Korčula, o. Badia kod Korčule, o. Lastovo, o. Lopud, o. Lokrum kod Dubrovnika, o. Palagruža (Strouhal, 40).

190. *A. hercegowinense* Verhoeff 1907

BOSNA i HERCEGOVINA: Jablanica (Verhoeff, 86).

191. *A. hessei* Verhoeff 1930

HRVATSKA: Split (Verhoeff, 107).

192. *A. klugii* Brandt 1833

HRVATSKA: o. Pašman, o. Brać (Sv. Petar), Dubrovnik—Lapad (Strouhal,41), o. Čiovo, o. Sušac, Split (Marjan), o. Šolta, o. Korčula, o. Brać (Nerezi), Metković (Strouhal, 40).

BOSNA i HERCEGOVINA: Mostar, Stolac, Neum (Dollfus, 20), Hum kod Mostara, Gacko, Vučja bara kod Gacka, Trebinje, Livno (Strouhal, 40), Nevesinjsko polje (Radanova jama), Mala pećina kod Mulje Gacko, pećina u Zalomu na Nevesinjskom polju, Trebinjsko polje (Veliki Zazubac), Đurkovina—Grepci (Strouhal, 59), Velež planina kod Mostara, Sabadinska pećina pod Ravnicama na putu Mostar—Nevesinje, Dabarsko polje (pećina kod Ponikve), Koritnik—Baba planina kod Avtovca (Vandel, 75).

CRNA GORA: Kotor, Hercegnovi, Vrbanje—Orjen (Strouhal, 40, 41), Kotor—Suščepan (Vandel, 75).

193. *A. laminigerum* Verhoeff 1907

HRVATSKA: Klis (Rogenhofer, 37).

194. *A. narentanum* Verhoeff 1907

HRVATSKA: Plitvička jezera (početak Korane) (Strouhal, 40).

BOSNA i HERCEGOVINA: Jablanica (Verhoeff, 86).

195. *A. obenbergeri* Frankenberger 1941

MAKEDONIJA: Jablanica—Kokalo (Frankenberger, 29)

196. *A. odhneri* Verhoeff 1930.

HRVATSKA: Klis, Split, Šibenik (Verhoeff, 107).

197. *A. opacum laminacurvum* Verhoeff 1907

SLOVENIJA: Maribor (Verhoeff, 86).

198. *A. pallasii frontirostre* Budde—Lund 1885

SLOVENIJA: Vipava (Strouhal, 40).
HRVATSKA: Rovinj, Split, Dubrovnik, o. Brać, o. Korčula, o. Palagruža, o. Mala Palagruža (Strouhal, 40), o. Brusnik (Strouhal, 43), Knin—Topolje, Solin—Jadro, Šibenik, Split (Verhoeff, 107), o. Cres (Vrana, Cres) (Verhoeff, 117).

199. *A. saxivagum* Verhoeff 1907

HRVATSKA: Jadro kod Solina, Topolje kod Knina (Verhoeff, 107).
BOSNA i HERCEGOVINA: Mostarsko blato (Verhoeff, 83).

200. *A. scaberrimum* Stein 1859

SLOVENIJA: Trst (Strouhal, 40).
HRVATSKA: Lovran, Split, Makarska, Metković, o. Šolta, o. Brać, o. Vis (Komiža, Hum), o. Badia kod Korčule (Strouhal, 40), o. Mljet (pećina Morvica) (Strouhal, 57).

201. *A. schöblii* Verhoeff 1907

SLOVENIJA: Postojna (Verhoeff, 86).

202. *A. stagnoense* Verhoeff 1902

HRVATSKA: Stagno (Verhoeff, 85), o. Korčula, o. Badia kod Korčule (Strouhal, 40).

203. *A. steindachneri* Strouhal 1927

HRVATSKA: Metković (Strouhal, 40).

204. *A. štorkani* Frankenberger 1941

MAKEDONIJA: Galičica (Frankenberger, 29).

205. *A. verhoeffi* Rogenhofer 1915

HRVATSKA: Sv. Andrija, o. Brusnik, o. Mali Barjak, o. Veli Rutinjak (Rogenhofer, 38, Csiki, 19).

206. *A. verhoeffi busi* Rogenhofer 1915

HRVATSKA: o. Biševo (Rogenhofer, 38, Csiki, 19).

207. *A. versicolor versicolor* Stein 1859

HRVATSKA: Dubrovnik (loc. class), Mali Crnikovac kod o. Žut (Rogenhofer, 38).
BOSNA i HERCEGOVINA: Kozija Čuprija, Sarajevo, Gacko (Dollfus, 20), Sarajevo, Prenj (Strouhal, 43), Lašva (Strouhal, 59).
SRBIJA: Resava Strmosten (Malo vrelo) (Buturović, 18).
CRNA GORA: Lubnica kod Gornjeg sela — Berane. (Verhoeff, 113).
MAKEDONIJA: Šar planina (Kobilica), Korab (Čoselije, Mala vrata) (Frankenberger, 29).

208. *A. versicolor quinqueseriatum* Verhoeff 1901

Slovenija, Hrvatska, Banat (Strouhal, 53).

209. *A. vulgare* Latreille 1804

SLOVENIJA: Trst, Škocjan (Strouhal, 40).
HRVATSKA: Pula, Lovan, Opatija, Rijeka, o. Krk, o. Cres, o. Lošinj, Ogulin, Senj, Zadar, Makarska, Dubrovnik, o. Brać (Sv. Petar), o. Korčula, o. Lopud, o. Čiovo, o, Vis, o Biševo, o. Mljet (Strouhal, 40).

BOSNA i HERCEGOVINA: Sarajevo, Ivan planina, Gacko, Stolac (Dollfus, 20), Gračanica kod Gacko, Vučja bara kod Gackog, Trebinje (Strouhal, 40), Šumeć vrelo (Strouhal, 59), Vjeternica kod Zavale, Grepci (pećina Mrcine), Nevesinjsko polje (Katina jama) (Strouhal, 59), Grab na Sutjesci, Nevesinjsko polje (Jama u brdu Zaušje), Pasja jama, Trebinjsko polje (Gorica pećina) (Strouhal, 59), Šuma Bišina uz put Mostar—Nevesinje (Vandel, 75).

SRBIJA: Rudnica kod Raške, potok Gradac Valjevo, Ostrovica Nišava, manastir Sv. Petka Nišava, Rajčin potok Svrljiška pl., Svrljig Niš (Buturović, 18).

CRNA GORA: Boka Kotorska—Suščepan, Škaljari (Vandel, 75).

MAKEDONIJA: Šar planina (Jezerac, Kobilica, Crni Kamen, Ljuboten), Korab (Tanušaj, Jezerska, Mala vrata), Jablanica, Galičica (Vojetina), Vodno kod Skopja, Pelister (Virovi) (Frankenberger, 29).

subgen. P l e u r a r m a d i l l i d i u m Verhoeff

210. *A.* (*P.*). *omblae* Verhoeff 1900

HRVATSKA: Ombla kod Dubrovnika (Verhoeff, 80).

CRNA GORA: bezimena pećina iznad Kotora (Strouhal, 46).

Gen. CYPHODILLIDIUM Verhoeff 1939

211. *C. absoloni* (Strouhal 1934)

HRVATSKA: o. Mljet (pećina Morvica) (Strouhal, 46), Velika špilja kod s. Blato—Mljet, špilja na brdu Bugara—Ropa (Frankenberger, 22).

Gen. ECHINARMADILLIDIUM Verhoeff 1901

212. *E. fruxgalii* (Verhoeff 1900)

HRVATSKA: Dubrovnik (Ombla, Lapad) (Verhoeff, 80), Split (Marjan), Korčula (Tabaina špilja kod Vela Luke), o. Vis (Caretova špilja) (Frankenberger, 22).

BOSNA i HERCEGOVINA: Mostar dolina Radobolje (Verhoeff, 81).

213. *E. strouhali* Verhoeff 1939

syn. *E. fruxgalii* S t r o u h a l 1934

CRNA GORA: pećina kod Njeguša (Strouhal, 46, Verhoeff, 119).

Gen. ILLYRICOSPHAERA Verhoeff 1933

214. *I. subterranea* Verhoeff 1933

HRVATSKA: Zapadna Istra. (Verhoeff, 114, Frankenberger & Strouhal, 31).

Fam. A R M A D I L L I D A E

Gen. ARMADILLO Dumeril 1816

215. *A. officinalis* Dumeril 1816

SLOVENIJA: Trst, Škocjan (Strouhal, 43).

HRVATSKA: Istra, Rovinj, Buje (Strouhal, 43).

LITERATURA

Ovdje su navedene sve studije koje se odnose na sistematiku kopnenih izopoda Jugoslavije.

1. Arcangeli, A. (1926). Contributo alla conoscenza della fauna isopodologica delle terre circostanti all'Alto Adriatico. — Atti Mus. Civ. Stor. Nar. Trieste, Vol. 11, str. 1—62.

2. Arcangeli, A. (1931). Isopodi terrestri raccolti in Albania dal Dott. Pietro Parenzan. — Atti d. Accad. Sc. Veneto — Trentino — Istriana, Ser. III, XXII str. 79—85.

3. Arcangeli, A. (1931—32). Isopodi terrestri raccolti dal Dott. Parenzan in una caverna presso Promotore (dintorni di Pola, Istria). — Atti R. Ist. Ven. Sc., Let. ed Arti, T. XCI, P. 2, str. 1041—1048.

4. Arcangeli, A. (1937—38). Noti di revisioni del genere Androniscus Verh. (Trichoniscidi, Isopodi terrestri). Il gruppo roseus Verh. — Bollet. Mus. Zoolog. Anatom. Comp. R. Univ. Torino, Vol. XLVI, No. 75. str. 3—20.

5. Arcangeli, A. (1937—38). Tylos Latreillii Aud. et Sav. suoi biotopi, sua area di diffusione. — Bollet. Mus. Zoolog. Anatom. Comp. R. Univ. Torino, Vol. XLVI, №. 79-str. 3—15.

6. Arcangeli, A. (1953—54). Revisione di alcune specie italiane del genere Armadillidium Br. — Bollet. dell Inst. Mus. Zoolog. dell Univ. Torino, Vol, 4, №. 10, str. 1—31.

7. Arcangeli, A. (1952). Isopodi terrestri di Albania. — Boll. Inst. Mus. Zool. Univ. Torino, III str. 5—38.

8. Budde — Lund, G. (1885). Crustacea Isopoda Terrestria, per familias et genera et species descripta. Hauniae, str. 319.

9. Buturović, A. (1953). Dosada poznati kopneni izopodi Bosne i Hercegovine. — Acta Mus. Macedonici Sc. Nat. T. I, № 6, str. 117—135, Skopje.

10. Buturović, A. (1954). Isopodes nouveaux (Isop. terrestria) des Grottes de Macedoine. — Acta Mus. Macedonici Sc. Nat. Skopje, T. I, №. 11 str. 233—254.

11. Buturović, A. (1955). Kopneni izopodi iz pećina u oblasti između reka Cetine i Neretve. — Godišnjak Biološkog instituta Sarajevo, VIII, sv. 1—2, str. 131—138.

12. Buturović, A. (1955). Über einige Hyloniscus—Arten Bosnien und der Herzegowina (Isop. terrestria). — Zoolog. Anzeiger, Bd. 154, H. 7/8, str. 168—176.

13. Buturović, A. (1955). O nekim vrstama roda Trichoniscus iz Jugoslavije. — Godišnjak Biološkog instituta Sarajevo, VIII, Sv. 1—2 str. 105—114.

14. Buturović, A. (1955). Deux nouveaux Isopodes terrestres de Jougoslavie. — Revue francaise d'Entomologie, T. XXII, fasc. 4, str. 283—288.

15. Buturović, A. (1955). Contribution a la connaissance d'Isopodes terrestres des Grottes de Macedoine. — Fragmenta Balcanica, Skopje T. I, №. 14 str. 117—124.

16. Buturović, A. (1955). Isopodes nouveaux (Isop. terrestria) de Macedoine et Dalmatie. — Acta Mus. Macedonici Sc. Nat. Skopje, T. III, №. 5, str. 145—157.

17. Buturović, A. (1959). Trichoniscidae (Isop. terrestria) Fruške Gore. Zbornik Matice Srpske sv. 16, Novi Sad, str. 132—134.

18. Buturović, A. (1960). O nekim vrstama kopnenih izopoda Srbije. — Glasnik prirodnjačkog muzeja, Beograd, knj. 15 str. 93—112.

19. Csiki, E. (1926). Isopoda terrestria Hungariae. — Annales Musei Nat. Hungarici XXIII, str. 1—79.

20. Dolfuss, A. (1895). Isopodes terrestres de la region Balcanique (Bosnie, Hercegovine, Serbie et de l'ile Corfou). — Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, str. 525—529.

21. Frankenberger, Z. (1937). Uber eine neue Illyrionethes — Art aus Dalmatien. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 120, H. 7/8 str. 173—176.

22. Frankenberger, Z. (1938). Über von Herrn Dr. J. Kratochvil in Jugoslawien gesammelte Höhlenisopoden. I. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 121, H. 11/12, str. 342—349.

23. Frankenberger, Z. (1938). Sur les Genres Illyrionethes Verh. et Aegonethes G. n. (Isopodes) — Arch. de Zool. Exp. et Gen. T. 80, str. 25—37.

24. Frankenberger, Z. (1938). Eine neue Protracheoniscus — Art aus Jugoslawien, Protracheoniscus babori sp. n. (Isopoda, Oniscoidea). — Zoolog. Anzeig. Bd. 124, H. 9/10-str. 258—261.

25. Frankenberger, Z. (1939). Sur un nouvel Isopode cavernicole de la Grece. Hellenonethes g. n. vejdovskyi sp. n. — Vestnik Zoolog. Společnosti v Praze, VI—VII, str. 139—146

26. Frankenberger, Z. (1939). Über von Hernn Dr. Kratochvil in Jugoslawien gesammelte Höhlenisopoden II. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 128, H. 3-4 str. 98—106.

27. Frankenberger, Z. (1940). Ke znalosti balkanskych druhu rodu Porcelium Dahl. —Sbornik entom. odd. Nar. Musea v Praze, XVIII, 184, str. 137—43.

28. Frankenberger, Z. (1940). Berichtigungen und Ergänzungen zu meinen früheren Arbeiten über Höhlenisopoden des jugoslawischen Karstgebietes. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 130, H. 5-6, str. 127—130.

29. Frankenberger, Z. (1941). Isopodes terrestres de la frontiere albano-jougoslave.— Bulletin international de Academie tcheque des Sciences, str. 1—15.

30. Frankenberger, Z. (1959). Stejnonožci suhozemšti — Oniscoidea. Fauna ČSR, №. 14, str. 212.

31. Frankenberger, Z. & Strouhal, H. (1940). Zoogeographische Betrachtungen über die Höhlen — Oniscoideen des nordwestbalkanischen Karstgebietes. — Zoolog. Jahrbücher, Bd. 73, H. 5-6, str. 443—466.

32. Karaman, M. (1961). Ein Beitrag zur kenntnis des Isopoda terrestria Mazedoniens. — Annales Zoologici, Warszawa, T. XIX, № 9 str. 369—381.

33. Karaman, S. & M. (1966). Monocyphoniscus loritzi n. sp. (Isop. terrestria) eine interessante Art von Landasseln aus Mazedonien. — Bulletin de la Societe ent. de Mulhouse.

34. Kesselyak, A. (1930). Über Isopoden. — Zoolog. Anzeiger, XCI, str, str. 50—66.

35. Kesselyak, Z. (1930). Faunistisches über Isopoden. — Zoolog. Jahrb, Abt. System. Bd. 60, str. 239—256.

36. Méhely, L. (1929). Species generis Hyloniscus. — Studia Zoologica, Budapest, vol. I, str. 37—75.

37. Rogenhofer, A. (1908). Isopoda.: Die Zoologische Reise des naturwissenschaftlichen Vereines nach Dalmatien im April 1906. — Mitteil. Naturwiss. Ver. Univ. Wien VI, str. 119—121.

38. Rogenhofer. A. (1915). Isopoda in Ginzberger: Beiträge zur Naturgeschiechte der Scoglien u. kleineren Inseln Süddalmatiens. — Denkschr. Akad. Wiss. math. naturw. Klasse, Bd. 92, str. 335—338.

39. Schmölzer, K. (1954). Beitrag zur kenntnis der Gattung Armadillidium Latr. 1804 (Isop. terrestria). — Acta Zoologica Fennica, 80, str. 3—63.

40. Strouhal, H. (1927). Zur Kenntnis der Untergatung Armadillidium (Isop. terrestria) — Zoolog. Anzeiger, Bd. LXXIV, H. 1-4, str. 5—34.

41. Strouhal, H. (1928), Die Landisopoden des Balkans. 1. Beitrag. — Zoolog. Anzeiger, Bd. LXXVI, H. 7-10, str. 185—203.

42. Strouhal, H. (1928). Die Landisopoden des Balkans. 2 Beitrag. — Zoolog. Anzeiger, Bd. LXXVII, H. 3-6, str. 93—106.

43. Strouhal, H. (1928). Die Landisopoden des Balkans. 3 Beitrag: Südbalkan. — Zeitsch. wiss. Zoolog., Bd. 133, H. 1/2, str. 57—120.

44. Strouhal, H. (1929). Ueber neue und bekannte Landasseln des Südbalkans im Berliner Zoologischen Museum. — Sitzungsberichte der Gesellshaft naturforschender Freunde, str. 38—80.

45. Strouhal, H. (1929). Über einige Arten der Gattung Protracheoniscus Verh. (Isop. terrestria). — Annalen des Naturhist. Mus. Wien, Bd. 43.

46. Strouhal, H. (1934). Stark gehöckerte und bestachelte Armadillidiidae. Zoolog. Anzeiger, Bd. 108, H. 11/12, str. 289—304.

47. Strouhal, H (1955) Zur Fauna der Dobratscher Höhlen. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 110, str. 49—61.

48. Strouhal, H. (1937). Neue Oniscoidea des Südbalkans. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 117, H. 5/6, str. 119—129.

49. Strouhal, H. (1937). Von Prof. Dr. K. Absolon in Balkanhöhlen gessammelte Landasseln. 3 Mitteilung. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 118, H. 1/2, str. 35—44.

50. Strouhal, H. (1937). Isopoda terrestria Aegei. — Acta Inst. et Mus. Zoologici Univ. Atheniensis, T. I, fasc. 9/10, str. 193—257.

51. Strouhal, H. (1938). Asseln aus Balkanhöhlen. (16 Beitrag zur Isopodenfauna des Balkans). — Zoolog. Anzeiger Bd. 124, H. 9/10, str. 269—281.

52. Strouhal, H. (1938). Oniscoidea Peloponnesi. — Acta Inst. et Mus. Zoolog. Univ. Atheniensis II, fasc. 1/2.

53. Strouhal, H. (1939). Landasseln aus Balkanhöhlen, gesammelt von Prof. Dr. K. Absolon. — Mitt. Naturwiss. Inst. Sofia, Bd. XII, str. 193—205.

54. Strouhal, H. (1939). Landasseln aus Balkanhöhlen, gesammelt von Prof. Dr. K. Absolon. 4. Mitteilung. — Zoolog. An zeiger, Bd. 125, H. 7/8. str. 182—190.

55. Strouhal, H. (1939). Landasseln aus Balkanhöhlen, in der Sammlung Biospeologica balcanica. 5 Mitteilung über Höhlen — und Karstforschung, str. 114—131.

56 Strouhal, H. (1939). Titanethes Schiödte. Landasseln aus, Balkanhöhlen in der Kollektion „Biospeologica balcanica" von Prof. Dr K. Absolon, 6 Mitteilung. — Studien aus dem Gebiete der allgemeinen karstforschung der wissensch, Höhlenkunde etc, herausgg. v. Dr K. Absolon, Biol. Serie № 5, Brünn, str. 1—26.

57. Strouhal, H. (1939). Landasseln aus Balkanhöhlen, gessammelt von Prof. Dr. K. Absolon. 7 Mitteilung. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 126, H. 3/4, str. 68—76.

58. Strouhal, H. (1939). Landasseln aus Balkanhöhlen, gesammelt von Prof. Dr. K. Absolon. 9 Mitteilung. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 128, H. 11/12 str. 291—307.

59. Strouhal, H. (1939) Landasseln aus Balkanhöhlen gesammelt von Prof. Dr K. Absolon. 10. Mitteilung. — Studien aus dem Gebiete d. allg. Karstf. usw. Biolog. Serie, № 7, str. 1—35.

60. Strouhal, H. (1940). Bemerkungen zu den neueren Arbeiten über Höhlenlandasseln der Balkanhalbinsel. (28. Beitrag zur Isopodenfauna des Balkans). — Mitteil. über Höhlen — und Karstforschung str. 88—100.

61. Strouhal, H. (1940). Moserius percoi nov. gen., nov. spec., eine neue Höhlen—Höckerassel, nebst einer Übersicht über die Haplophthalminen. (27. Beitrag zur Isopodenfauna des Balkans). — Zoolog. Anzeiger, Bd. 129, H. 1/2, str. 13—20.

62. Strouhal, H. (1941). Landasseln aus mittelherzegowinischen Höhlen. (29 Beitrag zur Isopodenfauna des Balkans). — Mitteil über Höhlen — und Karstforschung, str.

63. Strouhal, H. (1947). Sitzung der mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse vom 23. Oktober. — Akademischen Anzeiger Nr. 12, str. 1—9.

64. Strouhal, H. (1947). Protracheoniscus amoenus C. L. Koch (=politus Verh.) und P. politus C. L. Koch (=saxonicus Verh.). — Fragmenta faunistica Hungarica, X, str. 50—55.

65. Strouhal, H. (1948). Die Landasseln Kärntens und Osttirols. — Carinthia II, Mitteil. des Naturwiss. Vereines f. Kärnten 137/38 Jahrg. Klagenfurt, str. 103—152.

66. Strouhal, H. (1948). Die Haplophthalminen Untergattung Calconiscellus Verh. (Oniscoidea—Trichoniscidae) — Sitzung. Akad. Wissen,. Bd. 157, H. 6/10, str. 267—282.

67. Strouhal, H. (1951). Die Österreichischen Landisopoden, ihre Herkunft und ihre Beziehungen zu den Nachbarländern. — Verhandl. der Zoologisch—Botanischen Gesellschaft, Wien, Bd. 92, str. 116—142.

68. Strouhal, H. (1953). Mitteilungen über einige paläarktische Isopoda terrestria. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 151, H. 11/12, str. 281—288.

69. Strouhal, H. (1953). Ein neuer ostalpenländischer Haplophthalmus (Isopoda terrestria). — Annal. Naturhistorischen Museums Wien, Bd. 59, str. 292—295.

70. Strouhal, H. (1953). Bemerkungen zu einigen österreichischen Trichoniscus—Arten. (Isop. terrestria). — Verh. Zoolog. — Botan—Gesell. Bd. 93, str. 46—56.

71. Strouhal, H. (1958). Neue südostalpine Trichoniscus — Arten aus Osterreich (Isopoda terrestria). — Annal. des Naturhistor. Mus. Wien, Bd. 62, str. 283—295.

72. Strouhal, H. (1964). Die österreichischen Haplophthalmus-Arten der mengii-Gruppe. — Ann. Naturhist. Mus. Wien, Bd. 67, str. 499—558.

73. Strouhal, H. & Absolon, K .(1932). Protonethes ocellatus nov. gen., nov. spec., eine neue Höhlen—Trichoniscidae. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 101, H. 1/2, str. 17—28.

74. Strouhal, H.; Legrand, J. & Vandel, A. (1950). Remarques critiques sur quelques Trichoniscidae. — Bull. Soc. Zoolog. de France, LXXV, str. 307—312.

75. Vandel, A. (1946). Isopodes terrestres récoltés par M. le Professeur P. Remy au cours de ses voyages dans les régions Balkaniques. — Annal. Sc. Nat. II, T. VIII, str. 151—194.

76. Vandel, A. (1946). Crustaces Isopodes terrestres (Oniscoidea) epiges et cavernicoles du Portugal. — Instituto de Zoologia do Porto str. 146—427.

77. Vandel, A. (1955). Un nouvel example de repartition transadriatique (Trichoniscus matulici Verhoeff, Isopode terrestre). — Revue Francaise d'Entomologie, T. XXII. fasc. 1, str. 59—66.

78. Vandel, A. (1960). Isopodes terrestres I. Faune de France, №. 64 Paris str. 1—416

79. Vandel, A. (1962). Isopodes terrestres II. Faune de France №. 66, Paris, str. 417—931.

80. Verhoeff, K, (1900). Über paläarktische Isopoden 2. Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Ad, XXIII, str. 117—124.

81. Verhoeff, K. (1901). Über paläarktische Isopoden. 3 Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XXIV, str. 33—41.

82. Verhoeff, K. (1901). Über paläarktische Isopoden. 4 Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XXIV, str. 66—79.

83. Verhoeff, K. (1901). Über paläarktische Isopoden. 5 Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XXIV, str. 135—149.

84. Verhoeff, K. (1901). Über paläarktische Isopoden. 7 Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XXIV, str. 403—408.

85. Verhoeff, K. (1902). Über paläarktischen Isopoden. 8 Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XXV, str. 241—255.

86. Verhoeff, K. (1907). Über paläarktische Isopoden. 9 Aufsatz: Neuer Beitrag zur Kenntnis der Gattung Armadillidium. — Zoolog. Anzeig., Bd. XXXI, H. 15/16, str. 457—505.

87. Verhoeff, K. (1907). Über Isopoden. 10 Aufsatz: Zur Kenntnis der Porcellioniden. — Sitzungsb. der Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin, №. 8, str. , str. 229—282.

88. Verhoeff, K. (1908). Über Isopoden. 15 Aufsatz. — Arch. für Biontologie Berlin Bd. II, str. 335—387.

89. Verhoeff, K. (1908). Über Isopoden. 12 Aufsatz: Neue Oniscoidea aus Mittel-und Südeuropa und zur Klärung einiger bekannter Formen. — Archiv für Naturgeschichte, 74 Jahrg., Bd. 1. H. 2 str. 163—198.

90. Verhoeff, K. (1908). Neue Isopoden—Gattungen.—Zoolog. Anzeiger, Bd. XXXIII, №. 15, str. 520—525.

91. Verhoeff, K. (1908). Über Isopoden. Androniscus n. g. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XXXIII, №. 5/6, str. 129—148.

92. Verhoeff, K. (1909). Über einige Isopoden und Myriapoden aus Montenegro und Albanien. — Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien u. Herzegowina, Bd. XI, Wien.

93. Verhoeff, K. (1910). Ueber Isopoden. 16 Aufsatz: Armadillidium und Porcellio an der Riviera. — Jahreshefte des Vereins f. vaterl. Naturkunde in Württ. str. 115—143.

94. Verhoeff, K. (1916). Zur Kenntnis der Ligidien, Porcellioniden und Onisciden. — Archiv f. Naturgeschichte, Jahrg. 82, H. 10, str. 108—169.

95. Verhoeff, K. (1917). Über einiger niederösterreichische Diplopoden und Isopoden. — Verhandl. der k. k. Zoologisch-botanischen Gesel. Wien, str. 220—223.

96. Verhoeff, K. (1917). Zur Kenntnis der Entwicklung der Trachealsysteme und der Untergatungen von Porcellio und Tracheoniscus. — Sitzungsberichten d. Gesellschaft naturforsch. Freunde, Berlin Jahrg. 1917, №. 3, str. 195—223.

97. Verhoeff, K. (1917). Über Isopoden. 19 Aufsatz: Zur Kenntnis der Gattungen Trichoniscus und Mesoniscus. — Zoolog. Anzeiger, Bd. XLIX, №. 2, str. 40—57.

98. Verhoeff, K. (1917). Über augenlose Armadillidien und kritische Prüfung der Familie Armadillidiidae. 25 Aufsatz. — Archiv für Naturgeschichte, Jahrg. 83, H. 2, str. 160—170.

99. Verhoeff, K. (1917). Über Mediterrane Oniscoideen, namentlich Porcellioniden. 23 Isopoden-Aufsatz.—Jahrb. vaterld. Naturkd. Wirtemberg, Stuttgart, 73 Jahrg., str. 144—173.

100. Verhoeff, K. (1926). Über Isopoden der Balkanhalbinseln, gesammelt von Herrn Dr. I. Buresch. 31 Isopoden—Aufsatz.—Mitteil. der Bulgarischen entomol. Gesselschaft, Sofia, Bd. III, str. 135—158.

101. Verhoeff, K. (1927). Über einige südosteuropäische Trichonisciden, —34 Isopoden Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. LXX, H. 7/8, str. 200—223.

102. Verhoeff, K. (1927). Illyrionethes n. g., eine cavernicole Trichonisciden—Gattung. —Zoolog. Anzeiger, Bd. LXXII, H. 9/10, str. 268—275.

103. Verhoeff, K. (1928). Arthropoden aus südostalpinen Höhlen, gesammelt von Karl Strasser in Triest. — Mitteil. Höhlen. u. Karstforschung str. 14—35.

104. Verhoeff, K. (1928). Über alpenländische und italienische Isopoden. 37. Isopoden Aufsatz. — Zoolog. Jahrbücher, Bd. 56, str. 93—172.

105. Verhoeff, K. (1929). Arthropoden aus südostalpinen Höhlen, gesammelt von Karl Strasser. — Mitt. über Höhlen. u. Karstforsch. H. 1, str. 4—25.

106. Verhoeff, K. (1929). Arthropoden aus Südostalpinen Höhlen, gesammelt von Karl Strasser. 2 Aufsatz. — Mitteil. über Höhlen. u. Karstforsch H. 2, str. 41—55.

107. Verhoeff, K. (1930). Zur Kenntnis d. Osteuropäischer Isopoden. 41 Isopoden Aufsatz. — Zoolog. Jahrbücher, Bd. 59, str. 1—64.

108. Verhoeff, K. (1931). Zur Kenntnis d. alpenländischer u. mediterraner Isopoda terrestria. 47 Isopoden Aufsatz. — Zoolog. Jahrbücher, Bd. 62, H. 1/2, str. 15—52.

109. Verhoeff, K. (1931). Zwei neue Illyrionethes—Arten aus Dalmatien. — Senckenbergiana, Bd, 13, str. 122—124.

110. Verhoeff, K. (1931). Über Isopoda terrestria aus Italien. 45 Isopoden Aufsatz. — Zoolog. Jahrbücher, Bd. 60, H. 5/6, str. 489—572.

111. Verhoeff, K. (1932). Cavernicole Oniscoideen. 44 Isopoden Aufsatz. — Mitteil. über Höhlen. w. Karstforschung H. 1, str. 3—15.

112. Verhoeff, K. (1933). Neue Isopoda terrestria aus Mexico und dem Mediterrangebiet. 50 Isopoden Aufsatz. — Zoolog. Anzeiger, Bd. 103, H. 5/6, str. 97—119.

113. Verhoeff, K. (1933). Zur Systematik, Geographie und Ökologie der Isopoda terrestria Italiens und über einige Balkan—Isopoden. 49. Aufsatz. — Zoolog. Jahrb., Bd. 65, H. 1, str. 1—64.

114. Verhoeff, K. (1933). Arthropoden aus südostalpinen Höhlen, gesammelt von Karl Strasser, Triest. 7 Aufsatz. — Mitt. Höhlen. — u. Karstforschung, str. 1—21.

115. Verhoeff, K. (1936). Studien über Isopoda terrestria. 51 Isopoden Aufsatz. — Mitt. a. d. Zoolog. Mus. Berlin, Bd. 21, H. 1, str. 79—163.

116. Verhoeff, K. (1936). Ueber Isopoden der Balkanhalbinsel, gesammelt von Herrn Dr. Iw. Buresch. III Teil. Zugleich 58 Isopoden Aufsatz. — Mitt. a. d. Königl. Naturw. Inst. Sofia, Bd. IX, str. 1—32.

117. Verhoeff, K. (1938). Zur Kenntnis der Gattung Porcellio und über Isopoda Oniscoidea der Insel Cherso. 60 Isopoden Aufsatz. — Archiv für Naturgeschichte, N. F., Bd. 7, H. 1, str. 97—136.

118. Verhoeff, K. (1939). Die Isopoda terrestria Kärntens in ihren Beziehungen zu den Nachbarländern und in ihrer Abhängigkeit von den Vorzeiten. 67. Isopoden Aufsatz. — Abhandl. preuss. Akad. Wiss. Berlin, Math. naturw. Kl. XV, str. 1—45.

119. Verhoeff, K. (1939). Über einiger balkanische Isopoda terrestria. 69 Isopoden Aufsatz. — Studien aus dem Gebiete der Allgemeinen Karstforschung, der Wissenschaftlichen Höhlenkunde der Eiszeitforschung u. d. Nachbargebieten., Biol. Serie №. 6, str. 5—10.

120. Verhoeff, K. (1940). Strouhalius n. g., eine nordwestbalkanische cavernicole Isopoden—Gattung. — Mitteil über Höhlen u. Karstforschung, str. 84—88.

121. Wächtler, W. (1937). Isopoda, Asseln. Die Tierwelt Mitteleuropas, Leipzig Bd, 2, str. 225—317.

KARAKTERISTIKA I SPECIFIČNOST FAUNE KOPNENIH IZOPODA JUGOSLAVIJE

Kao što se iz prethodnog pregleda vidi, fauna kopnenih izopoda Jugoslavije je veoma bogata i u njen sastav, prema našim saznanjima, ulazi 215 vrsta i podvrsta. Mnoge vrste i podvrste su nam poznate sa jednog ili dva lokaliteta, tako da mi još nemamo jasnu predstavu o njihovim arealima rasprostranjenja, što svakako u mnogome otežava donošenje realnih procjena.

Razmatrajući brojnost vrsta i podvrsta koje su nađene na teritoriji pojedinih republika, dobijamo sljedeće rezultate:

F a m i l i j a	Sl.	H.	BiH	S.	CG	M.
Tylidae	—	1	—	—	—	—
Ligiidae	3	2	3	2	1	1
Mesoniscidae	—	—	1	1	—	—
Trichoniscidae	20	39	26	10	6	13
Buddelundiellidae	—	1	—	—	—	—
Stenoniscidae	—	1	—	—	—	—
Tendosphaeridae	—	—	—	—	1	—
Squamiferidae	1	2	1	1	—	2
Oniscidae	5	16	3	—	4	—
Cylisticidae	—	1	1	1	1	—
Trachelipidae	3	15	10	7	5	11
Porcellionidae	1	11	10	2	8	2
Armadillidiidae	7	25	12	2	9	4
Armadillidae	1	1	—	—	—	—
U K U P N O	41	115	67	26	36	33

Iz ove tabele se vidi da je najbolje proučena fauna Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dok je fauna Srbije, Crne Gore i Makedonije veoma slabo poznata. Broj dosada utvrđenih vrsta u ovim republikama je veoma malen i ne daje pravu sliku stanja faune; taj broj ni u kom slučaju ne može zaostajati iza broja vrsta koje se susreću u Sloveniji.

Da bi se dobio uvid u strukturni sastav faunističkih elemenata koji učestvuju u izgradnji faune kopnenih izopoda Jugoslavije, mi smo klasificirali sve vrste i podvrste na osnovu njihovog recentnog areala u sljedeće kategorije: kozmopoliti, eurosibirski, mediteranski, euromeridionalni, balkanski, balkano-anatolijski i endemni elementi. Kao endemne elemente smo označili sve vrste i podvrste čiji areali rasprostranjenja ne prelaze teritorijalne granice Jugoslavije. Razgledajući procentno učešće faunističkih elemenata u našoj fauni, došli smo do veoma interesantnih rezultata o njenoj strukturi:

Kozmopoliti	1,8%
Eurosibirski	7,4%
Mediteranski	9,7%
Euromeridionalni	4,6%
Pontijski	1,3%
Balkanski	11,6%
Balkano-anatolijski	0,4%
Endemni	62,7%

Specifičnost naše faune ogleda se u izuzetno visokom procentu endemnih vrsta i podvrsta. Kao što se može vidjeti iz gornjih podataka, jezgro naše faune sačinjavaju, pored endemnih elemenata, balkanski, mediteranski i eurosibirski elementi. Ostali elementi su neznatno zastupljeni te se mogu

gotovo zanemariti. U cilju shvaćanja ovog izuzetnog faunističkog kompleksa nužno je pristupiti detaljno analizi porijekla i postanka njegovih komponenata. Prilazeći ovakvoj analizi potrebno je odstraniti iz naših razmatranja sve one elemente koji opterećuju našu analizu i koji ne pružaju osnove za zoogeografske zaključke. U te elemente spadaju kozmopolitske i sinantropne vrste čije rasprostranjenje je uslovljeno čovjekom. Isto tako iz naših razmatranja je potrebno isključiti halofilne litoralne vrste, široko rasprostranjene duž morskih obala, zatim mirmekofilne i ekspanzivne vrste. To su vrste čiji su areali rasprostranjeja danas veoma veliki i obično prelaze utvrđeni areal roda. Njihova ekspanzija je obično novijeg datuma i uslovljena je njihovom visokom adaptivnom sposobnošću. Istražujući sa tih osnova poreklo naše faune, odmah pada u oči njena heterogenost, što se uostalom susreće i kod svih ostalih fauna evropskog područja, kao rezultat složenih paleohistorijskih promjena tokom njenog razvoja. Uglavnom u našoj fauni možemo razlikovati po porijeklu tri osnovne komponente: istočne, zapadne i reliktno-endemne elemente. U skupinu zapadnih elemenata, koja je veoma slabo zastupljena, spadaju vrste i rodovi tirenskog proishoda. Njih često još označujemo kao atlantske elemente. To su oblici čiji centar formiranja i razvoja leži na području nekadašnjeg tirenskog kopna. Među retkim predstavnicima ove skupine u našoj fauni možemo navesti endemnu vrstu Tiroloscia squamata Verh. sa otoka Cresa. Genezis roda Tiroloscia je usko vezan za Tirensko kopno, neki njegovi predstavnici uspjeli su prodrijeti na istok do sjevernog Jadrana, gdje su obrazovali ovu endemnu vrstu. Prema Vandelu, u tirenske elemente spada i veliki rod Porcellio. Neki predstavnici ovog roda su prodrli daleko na istok, na područje Egeide, i tu obrazovali sekundarne centre mikroevolucije ovog roda. Tako danas imamo na Balkanu niz endemnih vrsta koje obrazuju nekoliko filetičkih grupa svojstvenih Balkanskom poluostrvu. Ipak je ta skupina „orijentalnih" vrsta roda Porcellio uprkos toj mikroevoluciji ostala malobrojna u odnosu na ishodnu tirensku skupinu. U našoj fauni imamo tipičnih tirenskih elemenata, koji su prodrli u naše krajeve poslije glacijala kao ekspanzivne vrste te nisu evoluirale u nove oblike. Kao lijep primjer tih vrsta je svakako vrsta Porcellio scaber. Rod Metoponorthus koji je takođe tirenski element nije na našem području obrazovao endemne vrste. To je vjerovatno zbog toga što su kod nas prodrle samo dve vrste (M.pruinosus, M. myrmecophilus). Jedna je tipična ekspanzivna vrsta, koja postaje sve više izraziti sinantrop, a druga je tipični mirmekofil. Ti oblici, izgleda, nisu sposobni ni podesni, usled visoke specijalizacije, za obrazovanje novih filetičkih linija. U istočne elemente spadaju mnoge vrste od kojih su najreprezentativnije one iz familije Trachelipidae. Rodovi Trachelipus i Protracheoniscus su u našoj fauni veoma brojno zastupljeni. Po porijeklu to su aridno-stepski oblici čiji centar razvoja leži u zapadnoj Aziji. Oblici koji su naselili kopno stare Egeide obrazovali su niz autohtonih oblika.

Razgledajući obje komponente, dolazimo do veoma interesantnog saznanja da pojedine filetičke linije na teritoriji stare Egeide obrazuju brojne nove oblike. Ta intenzivna mikroevolucija na našem području je svakako jedan od glavnih uzroka visoke enedemnosti izopodnih oblika naše faune. To sa svoje strane opet otežava da se utvrdi porijeklo pojedinih vrsta. Sam mehanizam te mikroevolucije kopnenih izopoda na našoj teritoriji zasad

ne može biti u potpunosti objašnjen, jer je vrlo malo rađeno u tom pravcu. Na ovaj proces su svakako povoljno djelovale ekološke prilike našeg područja i izrazita nezasićenost biotopa koja je uzrokovana paleoklimatskim promjenama krajem tercijera i tokom kvartara uslovljujući uništenje stare tercijerne faune. U prilog ovoj tezi je činjenica da je mikroevolucija dobro izražena među onim imigrantskim oblicima koji naseljavaju površinu zemlje (praticola, silvicola, humicola i dr.), dok nijedan nije prešao na čisto podzemni način života i tamo u podzemlju obrazovao niz novih oblika. Razlog za to je prisustvo u podzemlju dobro adaptirane izopodne faune tercijerne starosti koja se ovdje sačuvala do današnjeg dana. Ti stari tercijerni elementi predstavljaju treću komponentu naše faune — reliktno-endemne elemente. Ovdje spadaju ne samo brojne endemne vrste već i skoro svi endemni rodovi. To su izraziti termofilni oblici koji su u uslovima podzemnog života, gdje temperatura i vlažnost malo variraju, našli mogućnosti svog opstanka. Oni su kod nas obrazovali nekoliko mikroevolucijskih centra od kojih se osobito ističu oni u krasu. Postglacijalni kserotermni period imao je isto tako veoma snažan uticaj na razvoj izopodne faune. U ovom periodu nastupa fragmentacija areala mnogih higrofilnih vrsta, praćena ekspanzijom kserotermnih vrsta. To je period u kome se obrazuje recentna planinska fauna.

Rezimirajući gore izloženo, možemo reći da je naša izvanredno bogata izopodna fauna nastala pod dejstvom veoma složenih procesa u burnoj postterijernoj epohi. Mnogi detalji još nam nisu poznati tako da je sada još uvijek teško u cjelosti ocijeniti značaj pojedinih komponenata i njihov uticaj u formiranju složene strukture recentne faune. Dalja istraživanja pružit će nam odgovor na ovo kao i na mnoga danas neriješena pitanja.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Aufsatz gibt der Autor einen Übersicht der jugoslawischen Fauna der Isopoda terrestria auf Grund bisherigen veröffentlichen Literaturangaben. Auf dem jugoslawischen Gebiet kommen 215 Isopoden-Arten und Unterarten vor. Bei der Analyse dieser interessanten Fauna stellte der Autor 62,7% der Arten und Unterarten der jugoslawischer Fauna als Endemiten fest. Der Autor versuchte diese Tatsache zu erklären analysierend in allgemeinen Umrissen die Herkunft einzelner Komponenten dieser Fauna.

Dr JAŠAR REDŽEPAGIĆ

SAVREMENE PEDAGOŠKE TEME

Analiza pedagoške funkcije komune, savremeno tretiranje komponenata i uslova socijalističkog vaspitanja i u nastavi osmišljeno organizovanje dvojezičnosti i ostalih oblika nastavne aktivnosti — to su područja koja, pored svojih specifičnosti, o čemu će biti posebno reči, imaju i neke zajedničke crte. Pre svega, ta su pitanja najtešnje povezana s razvojem pedagoških nauka i unapređenjem vaspitne prakse. Sve veća afirmacija škola i nastave u njima, razvoj nauke i tehnike i povećani zahtevi društva, zatim uticaj školstva i pedagogije drugih zemalja, neminovno su se odrazili na nastanak novih pedagoških fenomena i na potrebu njihove analize.

U ovom radu ukazano je na neka od tih pitanja. Posebna pažnja posvećena je pedagoškoj funkciji komune, a od komponenata vaspitanja pojmu i suštini lepog u umetnosti i pedagogiji i organizaciji radnog vaspitanja. Dat je osvrt i na pedagošku vrednost dvojezične nastave, a od drugih oblika naročito je rasvetljena vrednost i mogućnost primene grupnog rada u nastavi.

Ovaj rad ujedno je rezultat vlastitih zapažanja i sinteza nekih priloga koje je autor posebno štampao u časopisu „Perparimi" (br. 3/57, 9/60, 3 i 9/61. i 10/62).

Imajući u vidu značaj tih članaka, a posebno potrebu da oni budu dostupni i onim koji nisu u mogućnosti da se služe šiptarskim jezikom, smatrali smo da je celishodno da se ti prilozi, uz izvesne dopune, izlože sintetički i da im je najadekvatniji naslov „Savremene pedagoške teme".

I. PEDAGOŠKA FUNKCIJA KOMUNE

1. Uvod

Na današnjem stupnju razvoja socijalističkih društvenih odnosa, koji sve više dolaze do izražaja na svim područjima našeg ekonomskog života, problemi vaspitanja i obrazovanja dobijaju prvorazrednu društvenu ulogu i značaj. Nisu to više pitanja koja spadaju isključivo u domen interesovanja porodice i škole, već ona postaju i deo brige i nastojanja ostalih vaspitnih ustanova i snaga u komuni.

Komunalna zajednica, pored svoje zdravstveno-socijalne, društveno-privredne, opštenadzorne i drugih funkcija, bavi se i rešavanjem kulturno-prosvetnih pitanja, a posebno uključivanjem škole kao organizovane ustanove u život ove osnovne ćelije socijalističkog društva.

Pedagoška funkcija komune proizilazi i iz cilja reforme naših škola. Taj cilj — urastanje škole u probleme komune i osposobljavanje mladih kako za savremeni tako i za budući život u socijalističkoj zajednici — uočili su i klasici marskizma-lenjinizma. „Mi ne bismo imali poverenja u učenje, vaspitanje i obrazovanje — pisao je Lenjin — kada bi oni bili saterani samo u školu i otrgnuti od burnog života"[1].

2. Društvena strana problema

Na pedagošku ulogu i značaj komune kod nas ukazuju mnogi zakonski akti, a posebno Opšti zakon o školstvu. U njemu je veći broj odredaba posvećen ulozi komune u ostvarenju obaveznog osmogodišnjeg školovanja, stručnog obrazovanja i obezbeđenju većih materijalnih sredstava za razvitak prosvete. Komuna je za te i druge probleme nastave i vaspitanja životno zainteresovana, jer je povećanje društvenih proizvodnih sredstava i proizvodnosti rada uopšte prvenstveno uslovljeno stepenom radne i stručne sposobnosti samih proizvođača. U sadašnjim uslovima za zajednicu je veoma važno da li će, na primer, mladi poljoprivredni proizvođač steći takvo obrazovanje da bi mogao da unapređuje i razvija modernu poljoprivrednu proizvodnju. To su, nema sumnje, najvažniji razlozi koji govore i o povećanoj potrebi proizvodnog rada[2] u školi, što se naročito postiže organizovanjem učeničkih zadruga i školskih vrtova i proizvodnim radom u radionicama.

Iz ovih nekoliko primera proizilazi da komuna prati i pomaže škole i druge vaspitne ustanove sa ciljem da se učenici osposobe za rad u proizvodnji i, kao odrasli građani, za aktivno učešće u organima društvenog upravljanja.

Ostvarivanje ovih zadataka nameće potrebu unošenja u nastavu savremenijih metoda i sadržaja, što predstavlja osnovni uslov za sticanje stvarnih, samostalnih i primenljivih učeničkih znanja. U protivnom, ako bi se u nastavnom radu jedino, ili pretežno, primenjivale verbalne metode i zapostavljao vredni sadržaj iz života komune, znanja učenika bila bi netrajna i površna. To bi ujedno bila i najveća prepreka za obezbeđenje neposredne saradnje između škole i komune. „Apstraktno dociranje bez veze sa životom ne može imati uticaja na formiranje svesti omladine. . . Pošto omladinu prvenstveno vaspitavaju odnosi u društvu, metode vaspitanja treba osloniti upravo na te odnose i na položaj omladine u njima"[3].

---

[1] *V. I. Lenjin*, Dela, t. XXIII, izd. 4, str. 413.

[2]) Slavko Benović iz Osijeka je na osnovu rezultata jedne dobro pripremljene ankete pokazao opravdanost uvođenja proizvodnog rada. Videti članak: *S. B.*, Odgojno-obrazovni rezultati proizvodnog rada, „Pedagoški rad", br. 5—6 1960. god.

[3]) Program SKJ, str. 410.

3. Raniji pokušaji povezivanja škole sa društvenom sredinom

U cilju potpunijeg uočavanja pedagoške funkcije komune osvrnućemo se na neke pokušaje u prošlosti, napose na nastojanja da se škola poveže sa sredinom. Naročito se u buržoaskoj pedagogiji ukazivalo na potrebu njihovog povezivanja. U praksi je postojao i ranije (čak i u fazi raspadanja prvobitne društvene zajednice) određen odnos među njima. Ipak, vremenom, a najviše u periodu fuedalnog sistema, postavljen je oštar jaz između feudalno-skolastičke škole i života.

S razvojem kapitalističke proizvodnje, koja je od neposrednog proizvođača zahtevala i određen kvantum znanja i formirane radne navike, pokušalo se da se i u teoriji i u praksi reši pitanje odnosa škole i društvene sredine. Već u XVII stoleću pojedini pedagozi, kao Ratke, Komenski,Lok i drugi, ističu zahtev da školu treba približiti životu. Kasnije gotovo svi didaktičari bave se ovim problemom i, zavisno od ideoloških pogleda i klasne pripadnosti, predlažu razna rešenja. Tako, na primer, Džon Đui smatra da vaspitanje nije ništa drugo nego „rekonstrukcija dečjeg iskustva" i sastavni deo života. Slične misli, a često i suprotne, nalazimo i kod drugih predstavnika građanske pedagogije, kojim je zajedničko to što ističu vezu škole sa životom. Zanimljivo je da oni ne gledaju na pojam života jedinstveno, a to je i za nas važno, jer se susrećemo s različitim tumačenjem tog pojma. Spomenućemo samo dva ekstremna shvatanja — pedocentrističko i utilitarističko.

Pedocentristi imaju u vidu samo život omladine, što u krajnjoj liniji znači odvajanje škole od života odraslih. Tome je donekle doprinela i genetička psihologija, koja je dokazala da se dete kvalitativno razlikuje od odraslog čoveka.

Drugi, pak, smatraju da priprema za život znači neposredno pripremanje za zanimanje. određenu struku u proizvodnji. Otuda zahtev da u sadržaj obrazovanja uđu činjenice iz života i rada neposrednih proizvođača. U vezi s tim dr Pero Šimleša postavlja pitanje da li školu treba usmeriti na život mladih ili odraslih i nakon kritičke analize tih krajnosti zaključuje da bi omladinu trebalo pripremiti za društveni život, ali i omogućiti joj „da slobodo proživi svoj omladinski vijek"[4].

Iz ovog kratkog istorijskog osvrta, ne upuštajući se detaljnije u ova i druga nastojanja, vidi se da je škola i dosad bila u određenoj vezi s društvenom zajednicom. Ti odnosi i briga zajednice o školi stalno su u porastu, „pogotovu danas, kada su sadremena nauka i tehnologija sve tešnje vezane za proizvodnju i društveni život"[5]. U takvim uslovima potrebno je da saradnja između škole i komune ubuduće bude svestranija, organizovanija i neposrednija.

---

[4] *Dr Pero Šimleša,* Škola i život (u knjizi „Pedagoške teme", izd. Pedagoškog instituta Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1957, str. 19.

[5] *Krste Crvenhovski,* Društvene osnove reforme škole, „Socijalizam", br. 1, 1958, str. 47.

4. Uloga škole u komuni

Pod pedagoškom funkcijom komune prvenstveno podrazumevamo mesto i ulogu škole u životu komunalne zajednice, a naročito odnos komune prema školi i vaspitanju u celini.

U vezi s odnosom i ulogom škole u komuni ima među prosvetnim radnicima delimičnih neslaganja i različitih stavova. Te stavove autor članka „Škola i lokalna durštvena zajednica"[6] svrstao je u sledeće grupe:

1. Izolovana škola, koja ne želi saradnju s „lokalnom društvenom zajednicom". Ta se saradnja „ipak u izvesnoj meri ostvaruje, ali mimo i protiv volje škole".

2. Tzv. škola otvorenih vrata, koja želi da sarađuje s „lokalnom društvenom zajednicom" ali koja se, baš zato sto sama za sebe projektuje, planira, nije pobrinula da ljude iz „raznih ustanova i organizacija lokalne zajednice uvuče u proces postavljanja ciljeva".

3. Postoje škole koje veoma lako prihvataju svaki projekt sugeriran od pojedinih činilaca „lokalne zajednice", ali one (škole) nisu energične da te projekte ostvare.

4. „Postoji, najzad, i škola koja uspeva da bude skroman ali priznat učensik u sklopu aktivnosti svih ustanova i organizacija u lokalnoj društvenoj zajednici. *Ona niti izbegava saradnju, niti želi da se nametne lokalnoj, društvenoj zajednici*, niti, najzad, dozvoljava da se pretvori u prost privesak ovog ili onog činioca u lokalnoj zajednici" (Podvukao J. R.).

Drug Cekić je, nesumnjivo, uočio izvesne odnose škole prema komuni. Međutim, ti su odnosi u praksi znatno složeniji i obimniji, te ih nije moguće svesti samo na četiri kategorije. S druge strane, zavisno od subjektivnih snaga kojim raspolaže škola (broj i sastav kadra, kao i njihov odnos prema problemima komune) i od niza objektivnih uslova, ni za jednu školu nije moguć samo jedan oblik saradnje. Kada bi se u svim školama primenjivao samo jedan takav vid, onda bi to značilo da se u njima ne dešavaju nikakve sadržinske, organizacione ili bilo koje druge promene.

U vezi sa četvrtom grupom škola, koja je, po Cekiću, „ravnopravan saradnik ostalih ustanova i organizacija", mišljenja smo da se ustanovi koja primenjuje takav vid saradnje, naime koja „niti izbegava saradnju, niti želi da se nametne lokalnoj dršutvenoj zajednici", može ozbiljno prigovoriti. To je, zapravo, primer pasivnog odnosa škole i nastavnika prema vlastitim školskim problemima i problemima komune. Dalje, postavka da je „organsko povezivanje škole i lokalne društvene zajednice najbolje ostvareno u seoskim područjima" gubi iz vida sledeće momente: udaljenost pojedinih sela od škole, još nedovoljno razvijenu mrežu seoskih škola, a naročito nedostatak stručnog nastavnog kadra u njima, nedovoljno razumevanje roditelja prema školi i drugo. Pored tih momenata, ne treba izgubiti iz vida ni nastojanje svih snaga, pa i same škole, za usklađivanje odnosa selo-grad, za ukidanje razlika među njima.

---

[6] *Miodrag Cekić*, Škola i lokalna društvena zajednica, „Revija školstva"; Beograd, br. 4/1959, str. 72. i 73.

O ulozi škole u upoznavanju i unapređenju komune, što delimično spada u obim ove teme, bilo je reči, mada ne dovoljno, u našoj savremenoj pedagoškoj literaturi[7]. Međutim, o mestu i vaspitnoj ulozi komune u čitavom životu i radu pojedinih škola, o ulozi organa društvenog upravljanja u povezivanju komune i škole, o učešću komune na upoznavanju stvarnih materijalnih, kadrovskih i drugih prilika u školi i o njenom direktnom uticaju na mlade generacije — jednom reči o pedagoškoj funkciji same komune, naša stručna pedagoška štampa je veoma oskudna[8]. Čak se u pedagoškoj literaturi i štampi susrećemo i s nakaradnim tumačenjem pojma komune i njene vaspitne uloge i značaja. Zato je neophodno i teoretski i praktično rešavati zadatke kojim se bavi, ili treba da se bavi, komuna, a koji imaju pedagošku vrednost.

5. Pojam i pedagoška uloga komune

Kao što komuna i zavičaj nisu istovetni pojmovi[9], analogno tome bilo bi nanaučno svoditi komunu samo na organe ili ljude koji rade u opštini. „Prevazileženje u shvatanjima činjenice da komuna nije opština u smislu teritorijalne administrativne jedinice, već da ona sve više prerasta u društveno-ekonomsku i političku zajednicu ljudi — predstavlja prvi korak na putu sagledavanja i planskog, svesnog rešavanja odnosa škola-komuna i komuna—škola"[10].

Termin komuna javlja se veoma rano, a kod predstavnika ranog utopijskog socijalizma i socijalista utopista XIX stoleća, koji su se bavili uređenjem društva i načinima pobede socijalizma, on dobija šire značenje. Ipak, pojam i ulogu komune kao samouprave proizvođača, kao političkog oblika i instrumenta za učešće masa u svakodnevnom upravljanju društvenim životom, najodređenije su objasnili Marks i Engels[11]. Njihove stavove potvrdili su Pariska komuna i, naročito, naši teorijsko-praktični rezultati u shvatanju, razradi i bogaćenju pojma komune novom konkretnom sadržinom i raznovrsnim oblicima njenog ispoljavanja.

---

[7] U tom pogledu zaslužuju naročitu pažnju članci.

a) *Rade Vuković*, Neka pitanja mesta škole i komune, „Nastava i vaspitanje" br. 5—6/1959.

b) *Miodrag Cekić*, Škola i lokalna društvena zajednica.

c) *Stevan Filipović*, Povezivanje škole s kulturnim ustanovama, preduzećama i društevenom zajednicom, „Savremena škola" br. 5—6/1954. god.

[8] Od radova koji se odnose na analizu komune iz pedagoškog aspekta izdvaja se kratak ali uverljiv članak *Milivoja Lekića*: Pedagogija komune, „Pedagoška stvarnost" br. 9/1959. god.

[9] Na te razlike ukazao je i Rade Vuković u knjizi: Zavičaj u vaspitnonastavnom radu osmogodišnje škole, Beograd, 1958, str. 12—14.

[10] *Rade Vuković*, Neka pitanja. . . , str. 255.

[11] Najviše Marksovih članaka o komuni ima u tomu I, deo III njegovih Izabranih dela. Poznat je i Engelsov uvod u Marksov „Građanski rat u Francuskoj", kao i „Rani radovi" Marksa i Engelsa. O komuni je pisao i Lenjin i to u radovima: „Država i revolucija", „O dvovlasću" (tom II, knj. 1) i drugim. Kod nas se tim problemom bavio Svetozar Marković (poznati su njegovi članci o pariskoj komuni). Posle rata komuni je naročito mesto posvećeno u Programu SKJ.

I pored toga što se kod nas najčešće upotrebljava izraz komuna, u pedagoškoj i sociološkoj literaturi nailazimo i na izraze „lokalna zajednica" i „lokalna društvena zaejdnica". Cekić, čiji je rad ranije naveden,upotrebljava oba ova termina i smatra da je poslednji precizniji od „komune" ili „zajednice". Slično mišljenje zastupa i Vojin Milić, a izraz „lokalna društvena zajednica" zadržan je i u nekim školskim dokumentima[12].

Međutim, nedostaci termina *lokalna društvena zajednica* su neprecizност, nejasnost i uopštenost[13]. Taj termin je, dalje, naučno neprihvatljiv jer u sebi sadrži samo jednu stranu ili odredbu komune. Komuna kao naučno precizniji i adekvatniji pojam nije samo administrativno-teritorijalna jedinica već, povezano s tim, određena ekonomsko-politička zajednica i osnovna organizacija samoupravljanja radnog naroda. U njoj su ljudi najneposrednije vezani radom i svojim zajedničkim životom i problemima. Prema tome, „ne radi se o terminološkom, već suštinskom i ideološkom pitanju" (M. Lekić: Pedagogija komune), jer komuna treba da postane, a dobrim delom ona je to i danas, onaj društveni mehanizam koji će i dalje rešavati i organizovati zajedničke probleme ljudi — privredne, zdravstvene, socijalne, prosvetne.

Njena pedagoška funkcija ogleda se, pre svega, u rešavanju osnovnog problema među ljudima, a to je usklađivanje ličnih i zajedničkih interesa. Nesumnjivo, na pitanjima postajanja bolnice, škole, dečjeg vrtića, saobraćaja i drugih neophodnih uslova za svakog pojedinca i za društveno-ekonomski razvoj i progres u komuni najbolje se razvijaju, uz neposredno učešće svih građana, kolektivna osećanja i svest uopšte. U tom cilju kod nas se vrši decentralizacija svih područja života, uključujući školstvo i prosvetu, kako bi ljudi neposredno upravljali svojim sredstvima i sami odlučivali o višku svoga rada. „U socijalizmu će SVI upravljati redom i brzo će se navići na to da ne upravlja niko"[14].

6. Oblici i značaj unošenja problema komune u školu

S uvođenjem društvenog upravljanja, škole i druge društvene i prosvetne ustanove sve više postaju sastavni deo nastojanja komune, kraja, republike i čitave društvene zajednice. S obzirom na društveni značaj aktivnosti organa upravljanja školama, nužno je stalno pratiti i analizirati njihov rad kako bi se pozitivni rezultati i dalje uopštavali i prenosili. Istina, i na planu povezivanja škole s problemima i radom komune neki školski organi, na primer školski odbori, imali su niz teškoća i slabosti. Na Kosovu i Metohiji isticao se pored ostalog i problem nepismenih članova ovog školskog organa (godine 1960. od 5.882 člana bilo je nepismeno oko 500.)

---

[12] a) *Vojin Milić*, Sociološko proučavanje lokalnih društvenih zajednica, Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju, br. 1/57.

b) Nastavni plan i program za osnovnu školu u Narodnoj Republici Srbiji, Beograd, 1959, str. 271—277.

[13] Na te nedostatke termina i pojma *lokalna društvena zajednica* ukazao je Milivoje Lekić, citirani članak, str. 670.

[14] Lenjin, „Država i revolucija", str. 229.

Rad na upoznavanju njihovog mesta i kraja omogućava učenicima da praktično upoznaju potrebe i prilike u komuni i, uz uslov da su dobro organizovane posete fabrici, rudniku, preduzeću, zadruzi itd., i da učenici delimično i praktično učestvuju u mnogobrajnim društveno-korisnim akcijama (pošumljavanje, sakupljanje lekovitog i drugog bilja i dr.) — direktno utiče na moralno izgrađivanje mladih ljudi, na njihov pozitivan odnos prema bilo kojoj vrsti rada. Takav rad ujedno olakšava pravilniji izbor budućeg zvanja.

Upoznavanje s porblemima komune i zajednice komuna takođe, obezbeđuje razvoj naučnih, estetskih, sportskih i drugih interesa i sposobnosti kod učenika (razgovor sa starijim, ljudima, prikupljanje narodnih umotvorina i razne istorijske i leksikografske građe, učešće u radu kulturno-umetničkih i sportskih društava i sl.).

Za nastavu, a naročito za svestraniju primenu principa očiglednosti i svesne aktivnosti u nastavi, komuna ima mnogostruku važnost (prikupljanje i izrada nastavnih sredstava: fotografija, crteža, slika, prirodnih predmeta i drugog materijala za stvaranje raznih zbirki).

Komuna takođe predstavlja neiscrpan izvor za sticanje i proširivanje znanja iz nastave svih predmeta i nastavno-vaspitnih područja.

U novom nastavnom programu za osnovnu i druge škole, prirodne i društvene nauke prožete su elementima iz života komunalne zajednice i to ne samo u cilju upoznavanja stvarnih prilika nego i perspektivnih zadataka i planova razvitka komune. Na taj način učenik će već tada, a po završetku škole još više, određenije naći svoje mesto u proizvodnji i životu zajednice, kao budući proizvođač i upravljač.

U školi se upoznavanje s problemima komune ne ostvaruje samo kroz afirmaciju školskih organa, redovnu nastavu i neposredno učešće učenika i nastavnika u raznim vanškolskim aktivnostima, već i ličnim kontaktom rukovodilaca i pojedinih stručnjaka iz komune sa školom i učenicima (predavanja, diskusije, odgovori na pitanja u vezi s radom komune i sl.) i većim angažovanjem ostalih političkih, kulturnih i drugih faktora u komuni. Ti faktori, odnosno organi i organizacije — Socijalistički savez komunista, sindikalne, omladinske i druge organizacije, radnički saveti i druga tela — imaju danas još veću ulogu i odgovornost u formiranju mladih, u obogaćivanju vaspitanja socijalističkom sadržinom. Njihovim zajedničkim udelom i koordiniranim radom sa školom i drugim vaspitnim ustanovama, funkcija komune postaje organizovanija, šira i celishodnija, jednom reči — pedagoška.

II. O LEPOM U UMETNOSTI I PEDAGOGIJI

Da bi se dete svestrano razvijalo i da bi mu život bio sadržajniji i lepši, veoma je važno naučiti da oseća lepotu prirode i društvenog života i da uživa u umetnosti. To doživljavanje i stvaranje lepog sastavni je deo umetničko-estetskog vaspitanja. Ono ujedno utiče na razvoj i bogatsvo ljudskih emocija, na formiranje higijensko-kulturnih i radnih navika, karakternih osobina i drugih svojstva ličnosti.

Značaj estetskog vaspitanja uopšte istaknut je i u dokumentima o reformi škola. To se, pored ostalog, vidi i po broju nastavnih časova predvi-

đenih planom za discipline kojim je ovaj vid vaspitanja osnovni zadatak. Tako, na primer novi nastavni plan i program za osnovne škole u Srbiji predviđa za likovno i muzičko vaspitanje, skoro u svim razredima, po 3—4 časa sedmično.

Osim toga, estetsko vaspitanje, a naročito njegova osnovna kategorija lepo, predstavlja najpogodniju mogućnost za ukazivanje na zajedničke uticaje i međusobni odnos umetnosti i pedagogije. I taj momenat govori o naučnom interesu i praktičnoj društvenoj potrebi proučavanja lepog.

Iz istorije umetnosti i pedagogije poznato je da se u prošlosti na taj pojam različito gledalo. I u novije vreme u delima teoretičara umetnosti — predstavnika građanskog društva — daju se neka neprihvatljiva tumačenja umetnosti i umetničkog vaspitanja. Čak se susrećemo s nastojanjem da se estetsko vaspitanje i umetnost potpuno identifikuju, a ovo oboje s pojmom lepog. Sem tih jednostranih interpretacija, kojih, na žalost, ima i kod nas, još opasnije je shvatanje onih građanskih teoretičara po kojima je estetsko vaspitanje privilegija njihove dece, jer su ona po prirodi „najdarovitija, najvrednija i najiteligentnija". Po nekim, čak, bavljenje umetnošću je nekorisno. Pobornik tog mišljenja. koje i danas zastupaju pojedini neupućeni ljudi, jeste engleski sociolog, filozof pozitivist i pedagog Herbert Spenser. On smatra da dete prvenstveno treba da se upozna s prirodnim naukama, naročito mehanikom, aritmetikom, astronomijom i hemijom, što obrazlaže razvojem kapitalističke proizvodnje i praktičnim potrebama buržoaskog poslovnog čoveka. Za njega je umetnost samo „sredstvo za ispunjavanje odmora". Njom se treba baviti samo u slobodno vreme jer, po njemu, ona, nije neophodno potrebna „za sreću". To je tipičan primer potcenjivačkog odnosa prema ulozi i značaju umetnosti i estetskog vaspitanja.

Ipak, na početku XX stoleća pojedini građanski pedagozi isticali su potrebu da se umetničko obrazovanje omogući širokim slojevima naroda. To je delimično došlo do izražaja i u „pokretu za umetničko vaspitanje", a odrazilo se i na duh i sadržinu rada kongresa o muzičkom, likovnom i literarnom obrazovanju (1901, 1903. i 1905. godine). Između dva svetska rata, a dobrim delom i danas, zadržane su neke pozitivne ideje tih i drugih pedagoških pokreta, ali je još na snazi i mišljenje da su samo pojedinci sposobni za doživljavanje i stvaranje lepog i da se lepota nalazi samo u umetnosti.

Po marksističkoj estetici, izvori lepog su, sem umetničkih dela, sama priroda, nauka i sav društveni život. Lepo se ispoljava i u govoru, ponašanju i svakodnevnim postupcima ljudi. Za razliku od ranijih ili savremenijih idealističkih koncepcija, po kojim lepo ne postoji u prirodi i društvu već je proizvod subjektivnog gledanja, „stvar pojedinca", savremena estetika tvrdi da je lepota objektivno svojstve materijalnog sveta, koje se nalazi u, prirodi, društvu, nauci i umetnosti, a odražava se u samom čoveku. Suštinu lepog zapravo treba tražiti u jednistvu subjektivnih i objektivnih momenata.

Lepo je, ujedno, osnovna kategorija estetskog vaspitanja. Kako je estetsko vaspitanje nemoguće ostvariti bez intelektualnog, moralnog, radno-tehničkog i fizičkog vaspitanja, to se i problem lepog izdvaja samo radi lakše analize, odnosno iz teoretskih razloga.

Ipak, u cilju razumevanja značaja ovog problema pokušaćemo da uporedimo estetsko zapažanje s običnim i naučnim zapažanjem. Kod običnog zapažanja veoma je važno značenje, smisao onog što se opaža. Kod tog zapažanja, npr. kad slušamo neku melodiju, skoncentrisani smo prvenstveno na smisao, dok se kod naučnog saznanja usredstveđujemo na bitna svojstva ili osobine predmeta, pojava i radnji.

I estetsko zapažanje predstavlja specifičan način saznanja stvarnosti. Za botaničara, često, skladnost boja nekog cveta ima drugorazrednu važnost, dok to isto svojstvo umetnik doživljava na svojevrstan način. Estetskim zapažanjem upoznajemo se, dakle, s onim svojstvima koja u nama pobuđuju raznovrsne i duboke pozitivne emocije. Čak i jedna reč može izazvati estetsko osećanje i, zavisno od intonacije i boje glasa, imati različito melodičko značenje. Budući da estetskim zapažanjem otkrivamo dublje, potpunije i celovitije specifična svojstva objektivnog sveta, odnosno upoznajemo stvarnost iz jednog novog aspekta, to ovo zapažanje ima i saznajnu vrednost.

U svom razvoju čovek je ne samo različito shvatao lepotu već se prema njoj, zavisno od karaktera i stepena razvitka proizvodnje, i različito odnosio. Istorisjki materijalizam uči da sve društvene pojave imaju koren u načinu proizvodnje i društvenom životu. I istorija umetnosti pokazuje da su nova shvatanja u umetnosti izazvana, pre svega, novim društveno-ekonomsim uslovima i rezultat su aktivnosti pojedinaca. Istina, kod izvesnih naroda pojedini oblici umetnosti razvijali su se i nezavisno od ekonomskog stanja tih naroda. Umetnost se razvijala i kad je čovek bio na vrlo niskom stupnju kulture, pa i ekonomskog života. Tu činjenicu potvrđuju i klasici marksizma: „Što se tiče umetnosti, poznato je da određeni periodi njenog procvata ne stoje ni u kakvom srazmeru sa opštim razvitkom društva, pa prema tome ni s materijalnom osnovom društva" (Marks—Engels: „O književnosti i umetnosti").

Prema tome, shvatanje lepog, a to je važno i u oblasti umetnosti i pedagogije, bilo je uslovljeno razvojem društva, stepenom razvitka na kojem se nalazio čovek u određenom društvenom sistemu, a zavisilo je i od individualne spreme i sposobnosti ličnosti, od razvitka ljudske svesti, osećanja i potreba.

I danas pedagogiji, a i samoj umetnosti, čini najveću prepreku gledište da su samo pojedinci sposobni za umetničko stvaranje, kao i shvatanje da se umetničke sposobnosti nasleđuju. Već iz dosadašnjeg izlaganja proizilazi da su ovakva gledanja na umetnost neodrživa. Celokupno dosadašnje iskustvo i razvoj svih oblika nadgradnje (politike, prava, morala, umetnost i dr) pokazali su da se sve sposobnosti, među kojim ni umetničke, ne nasleđuju već stiču, odnosno razvijaju, i to manjeviše dugim radom i vežbanjem i pod uticajem društvene sredine. Biološke nauke, estetika i eksperimentalna psihologija takođe su dokazale da su svi normalno razvijeni ljudi sposobni za doživljavanje i stvaranje lepog. Razvitak umetničkih sposobnosti, a napose sposobnosti estetskog shvatanja i doživljavanja, spada u vrlo važne zadatke estetskog vaspitanja. One su, po rečima dr Zlatka Pregrada, sastavni element psihičke strukture svakog pojedinca.

I iz cilja savremenog vaspitanja proizilazi da se estetskom vaspitanju, toj komponenti svestrano razvijene ličnosti, i u teoriji i u praksi mora posve-

titi veća pažnja. Da bi tu stranu vaspitanja usmeravali sistematski i organizovano, potrebno je prvenstveno da škola kao vaspitna ustanova, svojim metodama, sadržajem i čitavom organizacijom rada, upućuje mlade generacije u umetnost i da, preko nastave i slobodnih oblika umetnosti, razvija kod učenika umetničke sposobnosti. Po mišljenju Stanislavskog, samo škola može da estetsko vaspitanje i obrazovanje „pravilno rešava, da ljude estetski razvija i naobrazi" (Pataki: Opća pedagogija).

Kako škola može ostvariti taj zadatak? Da bismo na ovo pitanje odgovorili, poslužićemo se poznatom Marksovom rečenicom: „Ako želiš u umetnosti uživati, moraš biti umetnički obrazovan čovek". To znači da i iz oblasti estetskog obrazovanja učenici treba da stiču određena znanja i navike. Tome, pre svega, doprinosi estetika, koja se kao teorija umetnosti bavi suštinom, značajem, principima i metodama umetnničkog stvaralaštva. Pored tih znanja učenicima treba preneti i znanja iz drugih umetničhki područja: literarnog, muzičkog itd. Jednom reči, bez znanja o umetnosti nije moguće osposobiti učenike da shvataju i uočavaju lepo i budu producenti lepog. Neka čak neko ima i dobar sluh, ako ne zna šta je nota, simfonija itd. neće biti u stanju da shvati suštinu nekog muzičkog dela.

Kod umetničko-estetskog vaspitanja ne radi se o bilo kakvom shvatanju nego o onakvom kakvim ga je dao sam autor. „Ko se iz umetnosti nije učio, a sam nije umetnik, taj neka ne misli da je ovaj svet potpuno i jasno video" (Bogdan Popović: „Ogledi iz književnosti i umetnosti"). Popović takođe kaže: „Ako hoćete da saznate vrednost umetnosti, pitajte ljude koji se bave umetnošću. *Pitajte umetnike i ljubitelje umetnosti*". (Isto, pod-podvukao J. R.).

U školi, kad je u pitanju analiza nekog umetničkog dela, vrlo je opasno da nastavnik sam ocenjuje vrednost tog dela, pa bi bilo korisno, a tako i rade bolji nastavnici, usmeravati učenike da sami donose sudove i zaključke. Učenik će moći da pravilno analizira jedno umetničko delo uz uslov da ga je sam posmatrao, čitao itd. i da je osposobljen za samostalno zaključivanje. O tome je pisao i Svetozar Marković, posebno u „Realnom pravcu u nauci i životu "i članicma „Pevanje i mišljenje", „Realnost u poeziji", „Literaturni večer" i „Kako su nas vaspitali". U pismu „Kako valja razvijati ljude", koje je pisao Milici i Ankici Ninković iz Novog Sada, vodeći s njima korespondenciju o raznim pedagoškim problemima, ubedljivo su objašnjeni načini razvitka kritičkog mišljenja i samostalnosti kod učenika, što za pravilnu analizu umetničkog dela ima izuzetan značaj: „Čovek koji hoće savesno da utiče na razvitak drugog čoveka, može da postupa samo na jedan način: *da razvija njegovu snagu mišljenja, da ga nauči da promratra činjenice sam svojim umom i da sam ume praviti logičke zaključke*. Svaki onaj koji tako ne radi. . . , taj može imati svake druge namere, samo ne da pomogne razviću onoga na koga utiče" (Marković: „Izabrani listovi").

Neposredno upoznavanje i ocena dela nesumnjivo je najbolji način da učenici dolaze do novih saznanja o objektivnom svetu. Značaj saznanja stvarnosti u umetničkoj formi objasnio je F. Engels na primeru analize Balzakovih romana. Engels kaže da mu je Balzak samo delom „La Comédie humaine" pružio za shvatanje istorije francuskog društva (1816—1878)

više nego „sve knjige svih profesionalnih istoričara, ekonomista i statističara toga perioda zajedno".

Slična zapažanja i stavove nalazimo i u radovima Lenjina (npr. o Tolstoju).

Ovi primeri nedvosmisleno govore da umetnost nije „dodatak životu" niti privilegija onih koji se njom bave. Umetnost ne postoji radi sebe same već, poput nauke, njen je cîlj da dublje upozna stvarnost. Unoznati stvarnost ne znači kopirati je ili oponašati, već ulaziti u njenu suštinu i zakonitost. Suština objektivnog sveta saznaje se i uobličavanjem umetničkih likova Tipični likovi su u umetnosti ono što su u nauci logički pojmovi i zaključci. Ako želimo, na primer, da na slici predstavimo metohijsko selo, na njoj mora biti sve što je tipično za sva metohijska sela. Tipično je, dakle, ono opšte, zajedničko i suštinsko. To je veoma lepo opisao M. Gorki, „Potrebno je, — kaže on — veoma dobro zagledati u sto — dvesta popova, trgovaca, radnika, da bi se približno istinito naslikao portret jednoga radnika, popa, trgovca". Proces stvaranja umetničkog lika na primeru Nataše Rostove, junakinje „Rata i mira", dao je L. N. Tolstoj: „Ja sam uzeo Sonju, spojio je sa Tanjom, ispala je Nataša". Sonja (Sofija) je njegova žena, a Tanja (Tatjana) njena sestra. Tako je Tolstoj stapanjem likova dveju njemu veoma poznatih žena stvorio lik Nataše Rostove.

Nije zadatak škole da učenike samo uvede u umetnost. Našoj zajednici potrebni su ljudi koji će poznavati lepo i ujedno biti njegovi stvaraoci. Za aktivno ostvarenje lepog važan uslov i podsticaj su individualni pokušaji. Ko nikad nije pokušao da nacrta neku sliku, sastavi pesmu itd. neće znati da ceni slike ili stihove drugih.

Lepo se ne ostvaruje samo pomoću velikih umetničkih dela već i formiranjem onih lepih osobina kod ljudi koje se ispoljavaju u načinu ophođenja, spoljnjem izgledu i drugim vidovima čvovekovog postupanja. Lepota se ostvaruje i putem takvih povoljnih uslova (uredne prostorije, uređeno i ograđeno dvorište, ustaljen režim i dr.) koji izazivaju prijatnost i pojedincu i kolektivu. Ukratko, u lepo ulazi i estetika u svakodnevnom životu.

Tek u uslovima svestrane brige o čoveku i pune afirmacije ličnosti, umetnost i estetsko vaspitanje kao vid vaspitanja uopšte dobijaju istinsku vrednost i značaj.

III. METODE I ORGANIZACIJA RADNOG VASPITANJA

U pedagoškoj literaturi često je razmatrano pitanje uloge, značaja i organizacije radnog vaspitanja. To je naročito postao centralni pedagoški problem krajem XIX i početkom XX stoleća. Taj period karakteriše sve veći razvoj krupne industrije, zbog čega je u Nemačkoj, Francuskoj i drugim (evropskim i vanevropskim) zemljama u pedagogiji postavljen zahtev o vaspitanju „upotrebljivog "građanina. U vezi s tim poznato je da su se u pedagogiji, usled razvitka imperijalizma i industrijske proizvodnje koja je uslovila pojavu imperijalizma, usled uticaja voluntarističke psihologije, u čemu poseban značaj pripada psihologu i fiziologu Vilhemu Vuntu, jer je eksperi-

mentalno proučavao proces rada, kao i usled drugih uzroka — pojavili novi pravci, koji su se odrazili i kod nas. Radi ilustracije spomenućemo radnu školu, školu akcije ili dela, novu školu (u Nemačkoj), aktivnu školu, funkcionalnu pedagogiju (u Francuskoj), Dalton-plan (SAD, Engleska, Japan), brigadni sistem u SSSR i druge pravce. Karakteristično je da ovi pravci, koji su veoma slični, a katkad različiti u detaljima ili samo po nazivu, ceno vaspitnu i obrazovnu vrednost rada. No, i pored te pozitivne činjenice ovih pravaca, ne bi se smelo izgubiti iz vida mnoštvo jednostranih i pogrešnih zaključaka o pojmu rada i radnog vaspitanja, koji su nužno morali proizilaziti iz njihovih pogrešnih ideoloških osnova na kojima su temeljili svoja učenja. Zbog toga je za jedne pojam rada princip, drugi ga svode na ručni rad kao samostalan predmet, za treće je to samo fizički rad, a ima pedagoga koji su pod radom shvatali samo duhovnu aktivnost (Gaudik).

Još veće je neslaganje među predstavnicima pomenutih pravaca o pitanju organizacije radnog vaspitanja. Međutim, kada danas raspravljamo o pojmu, mesta i ulozi radnog vaspitanja u porodici, školi i životu uopšte, pored toga što cenimo i koristimo sva pozitivna dostignuća iz bliže ili dalje pedagoške prošlosti, a tim i dostignuća pomenutih buržoaskih pravaca, prvenstveno polazimo od zahteva i potreba našeg socijalističkog društva, od marksističko-lenjinističkog učenja o radu i od svih pozitivnih praktičnih nastojanja u našoj zemlji. Zadatak ovog članka ne bi se sastojao u iznošenju već prilično osvetljenih i poznatih istina o ulozi i značaju rada u vaspitanju i obrazovanju mladih ljudi. Od većeg je značaja, s obzirom na nedovoljno proučenu problematiku, izneti pedagoške i psihološke razultate i vlastita zapažanja u vezi s metodama i organizacijom radnog vaspitanja.

Kada govorimo o radnom vaspitanju dece predškolskog i školskog perioda, a ti periodi imaju veliki značaj i za druge vidove vaspitanja, moramo istaći da je to složen problem, jer se odnosi na celokupnu aktivnost ličnosti. U izvesnom smislu ono sadrži i intelektualnu, fizičku, moralnu i estetsku stranu vaspitanja iako svaka od njih ima svoju relativnu samostalnost. Za tu aktivnost ni „čisto duhovnu", ni „čisto manuelnu", kako su je smatrali neki predstavnici radne pedagogije, potrebne su određene metode bez kojih je ljudsku delatnost nemoguće zamisliti. Svaka metoda sastoji se iz niza međusobno povezanih sredstava, mera, puteva i postupaka koji treba da služe ostvarenju vaspitnog cilja. Da bismo mogli primeniti neku od metoda, potrebno je prethodno znati ono što želimo postići, tj. vaspitni cilj. Krajnji cilj radnog vaspitanja u socijalističkom društvu jeste — *radom vaspitavati za sam rad*, a to znači formirati spremnog i požrtvovanog čoveka koji se uvek bori za opšte dobro društva. S tim u vezi je poslednja teza Karla Marksa posvećena Ludvigu Fojerbahu i ranijoj filozofiji, koja glasi:

„Filozofi su svet samo različito tumačili, a radi se o tome, da se on izmeni" (Marks—Engels, Izabrana dela II, „Kultura", Zagreb, 1950, str. 377). Ova teza znači da nije dovoljno poznavati svet, odnosno imati znanja o njemu, već je potrebno i delovati na njega, menjati ga. Da bismo na sredinu u kojoj živimo i od koje zavisimo uticali, a menjajući je, po dijalektičkim zakonima, menjamo i svoju prirodu, tj. svest i znanje o spoljašnjem svetu — ciljevi i zadaci ma koje naše delatnosti moraju biti jasni i određeni. To je naročito važno za dečju aktivnost, jer samo u tom slučaju može se govoriti

o njenom vaspitnom uticaju. Taj krajnji cilj u radnom vaspitanju ne može se lako i za kratko vreme ostvariti. To je dug proces i ostvarujemo ga postepeno, kroz ostvarenje bližih ciljeva i delimičnih radnji.

Iz dosadašnjeg izlaganja proizilazi da se organizacija radnog vaspitanja u predškolskom i školskom periodu ne može zamisliti bez sistematskog praćenja razvoja deteta u procesu igre i rada, što je odlika *hronološke* metode. No, dok se ova metoda uglavnom bavi radnim vaspitanjem polazeći od samog deteta, dotle *sistematska* metoda ima za cilj da donese izvesna (opšta) načela koja služe kao polazna tačka u organizaciji radnog vaspitanja. Bez donošenja i određivanja normi i zahteva teško je govoriti o formiranju i pravilnom vaspitanju radnih navika i osobina kod dece. Ako se uzme u obzir samo jedna metoda, preti opasnost da u praksi dođu do izražaja njeni nedostaci. Tako, na primer, upotreba samo hronološke metode značila bi iznositi sve činjenice onako kako one u momentu posmatranja izgledaju, ali bez sistema i reda. S druge strane, primena čisto sistematske metode znači polaziti u vaspitnom radu od opštih stavova, a zanemarivati specifičnost dečjeg razvitka i vaspitanja. Zbog toga je potrebno obe metode primenjivati te je ovaj momenat, pored momenta postavljanja jasnih ciljeva, neobično važan za prailno organizovanje ovog vida vaspitanja.

Pitanje organizacije i izvođenja radnog vaspitanja treba posebno razmotriti u predškolskom periodu (rano predškolsko doba od rođenja do treće godine i pravo predškolsko doba koje traje do sedme godine). Zapravo to pitanje je najmanje razrađeno u pedagoškoj teoriji, a ono kao osnov i početak radnog vaspitanja zaslužuje posebnu pažnju. Radne navike, osobine i sposobnosi u ovom periodu stiču se u porodici, a delom i u ustanovama za predškolsko vaspitanje dece. Iako su na Kosovu i Metohiji učinjeni vidni napori za razvijanje mreže predškolskih ustanoa, što se naročito vidi kada se njihov broj uporedi s brojem u predratnoj Jugoslaviji, ipak nas ti rezultati ne bi smeli zavaravati pa da zapostavimo činjenicu da je njihov broj, s obzirom na naše potrebe i broj doškolske dece, nedovoljan. Međutim, od organizacije i kvaliteta rada u tim ustanovama zavisi, a u daljoj budućnosti još više će zavisiti, pravilno sprovođenje radnog vaspitanja. Činjenica je, na primer, da je do treće godine veoma mali broj dece koja dobijaju prve elemente radnog vaspitanja u dečjim jaslicama. Prve radne navike ona stiču u porodičnom domu, gde su čvrsto ukorenjeni ranije metode i sredstva vaspitanja i gde i danas ima roditelja s pogrešnim pojmovima o radu. Ali, s porastom predškolskih ustanova i u porodice počinju prodirati nova shvatanja o radu i pravilnoj organizaciji radnog vaspitanja. Na osnovu svih napora koji se danas uočavaju nije teško zaključiti da će i vaspitanje predškolske dece postati još veća briga društva što, pored ostalog, zavisi i od materijalnog razvitka naše zemlje. Tada će vaspitanje predškolskog deteta biti jedan od centralnih društvenih problema. Tim ne bi trebalo potceniti ulogu i značaj roditeljskog doma, koji je u mnogo čemu nezamenljiv, ali sadašnji razvitak ide u pravcu jačanja i sve veće afirmacije predškolskih ustanova i taj momenat ne treba gubiti iz vida.

Pitanje postanka i formiranja prvih radnih navika kod dece u tesnoj je vezi s njihovom *motorikom*, tj. potrebom za kretanjem. Ona se u dečjem životu javlja veoma rano i predstavlja bitnu stranu njihovog života. Njen

razvitak može se objasniti samo u vezi s igrom i oponašanjem, o čemu će biti takođe reči. Dečja igra i oponašanje ne mogu se razumeti bez poznavanja psihofizičke motorike. Za roditelje, vaspitače predškolskih i vanškolskih ustanova i za nastavnike od posebne je važnosti poznavanje uloge motorike, bez koje se ne mogu shvatiti dečja igra i oponašanje, a u vezi s tim ni začeci i putevi radnog vaspitanja. Karakteristično je da se kroz motoriku ispoljava dečja individualnost (jedna su povučena, druga živahna i pokretna, a neka se usled opšte slabosti i drugih razloga brzo zamaraju). O svim tim momentima u vezi s motorikom, odnosno potrebom deteta da ispolji sebe i svoj odnos prema svim predmetima i pojavama koje ga okružavaju, mora se voditi više računa.

Pored motorike *igra* je vrlo važan uslov dečjeg rada i razvitka. I ona se kod dece ispoljava još u najranijem periodu, i to u vezi s njihovim pokretima. Njeni prvi elementarni oblici predstavljaju dodirivanja vlastitih organa (prstiju) ili predmeta, zatim igra na predmetima, a iza ovog oblika nastaje period „građenja" (gde već ima elemenata zaposlenja). Najzad je igra u kolektivu, koja se organizuje po određenim pravilima i koja je prožeta elementima radnog vaspitanja. Pomenuti oblici, kao i druge međufaze, povezani su i uslovljeni.

Za organizaciju radnog vaspitanja takođe je značajan stupanj *oponašanja*. Oponašanje ima svoju biološku predistoriju pa se ne može objasniti jedino na osnovu egzogenih (spoljašnjih) faktora. I ono zavisi, poput motorike, od strukture dečjeg organizma, tj. od njihove biološke osnove. Ali, već od prvih meseci, ono sve više postaje uslovljeno uticajem društvene sredine i vaspitanja.

Pedagoški rukovoditi ovim različitim manifestacijama dečjeg života — igrom, motorikom (pokretljivošću) i oponašanjem — znači vršiti pravilan izbor metoda za ostvarenje svih bližih ciljeva radnog vaspitanja.

Dalji element, koji mnogo više prelazi u područje radnog vaspitanja, jeste *zanimanje*. Zanimanje nije više spontan, stihijan proces. To je napor i svesna težnja za ostvarenje nekog cilja, pa budući da ima određene ciljeve, postepeno prelazi u proces radnog vaspitanja. U procesu zanimanja razvijaju se i izoštravaju dečji opažaji i pozitivna osećanja ,što podstiče decu na aktivnost. Naročito su važna osećanja dužnosti i reda, koja treba još u ranom detinjstvu njegovati u porodici, a kasnije sistematski razvijati i vaspitavati u školi. Ako, na primer, od deteta zahtevamo da drži red u uglu sobe u kojoj se igra, da samo spremi igračke, obriše metlicom prostor gde se igralo, da se samo obuče, da nas u nečemu posluša itd. — svi ti bliži zadaci uticaće pozitivno da se kod njega formiraju radne navike. Sem toga, ovo samoposluživanje doprineće da dete shvati da igra, i pored zajedničkih crta s radom, nije rad, a da rad nije igra. Na taj način dete će shvatiti da je i njegov rad, iako još u tesnoj vezi s igrom, deo rada svih članova u porodici i osnovni uslov društvenog života. I obratno — tamo gde nema samoposluživanja, reda i zahteva, preti opasnost od rađanja nezdravog individualizma. Takvo dete nije priviknuto na rad, želi da se samo igra, izbegava drugove, a sve te negativne osobine, ako se ne preduhitre, kasnije je teško odstraniti.

Metodika i organizacija radnog vaspitanja takođe zavise od ravnomernog smenjivanja rada, umora i odmora. To je naročito značajno za pred-

školski i školski period. I sam odmor ne bi trebalo da bude bez sadržaja (prazan odmor). On dolazi samo kao posledica izvesnog dečjeg rada pa bilo da je fizičke prirode ili umni rad.

Po dolasku deteta u školu postavlja se kao najvažnije pitanje kako naučiti decu da uče, a učenje je takođe oblast radnog vaspitanja. Taj organizovani rad izvodi se po određenim, prilično ispitanim, metodama i oblicima. Zadatak je škole da učenike upozna s najboljim metodama učenja, jer od toga takođe zavisi njihov uspeh u nastavi.

IV. PEDAGOŠKA VREDNOST DVOJEZIČNE NASTAVE

Dvojezična nastava i ostali vidovi dvojezične aktivnosti sve više postaju, u cilju zajedničkog vaspitanja učenika raznih nacionalnosti, predmet istraživanja u pedagogiji. Iz cilja dvojezične nastave proizilazi njena vrednost ne samo za škole šiptarske narodnosti već i za ostale narodnosti i pripadnike jugoslovenskih nacionalnosti. Jednom reči, dvojezičnost je od posebnog značaja za škole na nacionalno-mešovitim područjima u našoj zemlji. Takva su i područja u južnom i jugoističniom delu naše zemlje, gde su najviše razvijene škole i odeljenja na šiptarskom nastavnom jeziku, koje su, naročito u kvantitativnom pogledu, postigle vidne rezultate. U pogledu kvaliteta one su se u proteklom periodu odlikovale izvesnom izolovanošću od škola i prosvete za pripadnike drugih nacionalnosti. To je, uostalom, bila odlika svih škola narodnosti u našoj zemlji, koje su posle oslobođenja funkcionisale kao posebne institucije. Čak se događalo da u istoj školskoj zgradi rade dve škole nezavisno jedna od druge. Na taj način škola kao vaspitna ustanova, umesto da ujedinjuje, još više je razdvajala učenike različitih nacionalnosti.

Nedostatak jedinstvenog pedagoškog uticaja škola u nacionalno mešovitim sredinama, uslovljen pre svega karakterom sistema obrazovanja i vaspitanja u posleratnom periodu[1], nakon 1950. godine, a posebno od 1954. i po stupanju na snagu Opšteg zakona o školstvu, nastojao se otkloniti organizovanjem škola na principu teritorijalnosti. To su tzv. teritorijalne škole.

Pojam teritorijalna škola terminološki je prilično neprecizan. Sa stanovišta obima on prelazi okvire mešovitih škola određenog područja s posebnim odeljenjima dveju ili više nacionalnosti. U izvesnom smislu sve su škole u zemlji, prvenstveno osnovne, zasnovane na teritorijalnom principu. Ipak, i pored tih primedaba, s obzirom na tradiciju i praktičnu upotrebu, kao i na prednosti u sadržinskom pogledu, taj naziv je prihvatljiviji i celishodniji nego, na primer nazivi „više nacionalna škola" i „škola s više nastav-

[1] U dokumentu Saveta za prosvetna pitanja nacionalnih manjina „O nekim organizacionim i pedagoškim problemima škola organizovanih na principu teritorijalnosti", od 27. X 1961. god., Beograd, na str. 2 ističe se da je, posle perioda koji je trajao do 1953/54. šk. g., u kome su škole bile odvojene na nacionalnom principu, u razvoju školstva nacionalnih manjina nastupio naredni period — pojava teritorijalnih škola, počev od 1953/54. šk. g., do danas.

nih jezika"[2], koji ne sadrže dovoljan broj elemenata (nacionalnost, odnosno jezik).

Smatramo da je shvatanje suštine teritorijalnih škola primarnije od isticanja samo jednog elementa, čime se nužno isključuju drugi takođe važni elementi. Jer, ako su deca zajedno u predškolskim ustanovama, na ulici, igralištu, mimo škole, ne vodeći računa o njihovoj nacionalnoj pripadnosti, normalno je da i škola u nacionalno-mešivitim sredinama bude jedinstvena vaspitna institucija koja počiva na teritorijalnom principu.

Teritorijalna škola kao jedinstvena pedagoška ustanova odlikuje se jedinstvenim školskim organima i nastavničkim kolektivom. U cilju zajedničkog vaspitanja učenika više nacionalnosti, nastava u njoj izvodi se na više jezika, a osim nastave organizuju se i zajedničke vannastavne i vanškolske aktivnosti (učešće školske dece i omladine u raznim društvima i vanškolskim organizacijama). Škole koje počivaju na teritorijalnom principu značajne su za razvoj bratstva i jedinstva učenika različitih nacionalnosti i na toj osnovi za zbližavanje učenika, za obezbeđenje saradnje među nastavnicima i između škole i komune. U takvoj ustanovi racionalnije se koriste nastavna sredstva škola koje su ranije počivale na principu nacionalnosti, itd.

Dalju etapu u razvoju teritorijalnih škola i organizovaniji oblik nastavno-pedagoške delatnosti u nacionalnomešovitim mestima čini pojava dvojezične nastave koja se u praksi naših škola prvo javlja u SR Sloveniji, od 1959/60. godine u nekim školama AP Vojvodine (Novi Sad, Subotica),[3] a školske 1961/62. godine i u dvema školama, odnosno odeljenjima, u pećkoj opštini.

Mada dvojezičnost ima svoj početak u praksi teritorijalnih škola s više jezika i ujedno je viši stupanj u razvoju tih škola, u pedagoškoj teoriji susrećemo se s idejom dvojezične nastave znatno ranije. Pored pedagoških klasika (Komenski, Pestaloci i dr.) bilo je istaknutijih prosvetnih radnika šiptarske i drugih narodnosti koji su isticali potrebu poznavanja više jezika (Pjeter Bogdani, Lazer Ljumezi i dr.)

U toku oslobodilačkog rata, u raznim društveno-političkim listovima i časopisima, još više je potencirana dvojezična nastava. Tako na području Kosova i Metohije listovi i časopisi „Lirija" (Sloboda), „Zani i popullit" (Glas naroda), „Zani" (Glas) i drugi, budući, da su štampani na oba jezika (srpksohrvatski, i šiptarski), predstavljaju najbolje uzore istovremene upotrebe i jednog i drugog jezika, pa će se s tom idejom produžiti u slobodnoj domovini, naročito u periodu organizovanog usmeravanja i kvalitativnog usavršavanja sistema školstva u našoj zemlji, a posebno škola na jezicima narodnosti.

U nizu dokumenata o školstvu, u prvom redu u dokumentima o nastavi za pripadnike narodnosti, isticane su dvojezičnost nastave i njena

[2] Zlatko Melvinger predlaže mesto naziva teritorijalna škola naziv „škola sa više nastavnih jezika" ili „višenacionalna škola". — Stenografske beleške sa sednice Saveta za prosvetna pitanja nacionalnih manjina, održane 16. novembra 1961, Beograd, str. 8/3. i 8/4.

[3] Rezultate tih škola izneo je na međurepubličkom savetovanju u Peći predstavnik Vojvodine. — Stenografske beleške sa savetovanja o rezultatima i problemima mešovitih škola i dvojezične nastave, od 27. IX 1962. godine, Peć, str. 10/5 i 10/7.

pedagoška vrednost. Navodimo, radi ilustracije, član 76. Opšteg zakona o školstvu,[4] koji glasi:

„Na područjima na kojima žive zajedno nacionalne manjine i stanovništvo jugoslovenskih nacionalnosti osnivaju se u skladu sa mogućnostima i škole sa dvojezičnom nastavom". Osim zakonskih odredaba i u pedagoškim časopisima bilo je izvesnih napisa o pojmu, vidovima, organizaciono-praktičnoj strani i rezultatima dvojezične nastave. Među tim radovima zaslužuje posebnu pažnju članak „Neka iskustva s područja dvojezične nastave", čiji autori daju širu odredbu cilja dvojezične nastave: da se na zajedničkim sadržajima zajednički vaspitaju učenici različitih nacionalnosti.[5]

Uža odredba pojma dvojezične nastave jeste: rad u mešovitim odeljenjima učenika određene narodnosti i jugoslovneskih nacionalnsti koji nastavne predmete uče na oba jezika. Kako je o pojmu i vidovima dvojezične nastave bilo reči o pomenutom članku, mi ćemo se, uzimajući u obzir prednosti i nedostatke A i B varijante[6], detaljnije osvrnuti na pedagoško-psihološku stranu tog problema.

Bez solidne pedagoško-psihološke i metodičke analize, što je zadatak i zavoda za školstvo i drugih stručnih organa i društava, a posebno pedagoških, ne može se nijedan problem u školstvu narodnosti uspešno organizovati. To naročito važi za dvojezičnu nastavu, koja je u pedagoškoj literaturi nedovoljno rasvetljena.

Iskustva nekih škola na Kosovu i Metohiji (na primer Osnovne škole „Ivo Lola Ribar" u Peći i Osnovne škole u Glavičici) potvrđuju da je dvojezična nastava „progresivnija forma rada u našim školama"[7]

U pedagoškoj nauci, svakako, ne mogu se vršiti uopštavanja na osnovu rezultata stečenih u malom broju odeljenja, ali upoređivanjem tih rezultata s razultatima drugih škola s dvojezičnom nastavom u zemjlji i van nje, kao i konstantnim praćenjem dvojezične nsatave u takvim školama[8], mogu se sigurnije konstatovati prednosti, teškoće, neophodni uslovi i uopšte pedagoški momenti u dvojezičnoj nastavi.

Na zvaničnim skupovima prosvetnih radnika potenciraju se, a katkad i preuveličavaju, nedostaci dvojezične nastave. Preuvaeličavanjem njenih slabijih strana neminovno se zanemaruje prava pedagoška uloga dvojezičnosti. Među prigovorima izvadajaju se po svojoj ozbiljnosti 1) prigovori metodološke prirode, jer čim je dvojezična nastava u školama za Šiptare i druge

[4] Opšti zakon o školstvu, Beograd, 1958, str. 68.

[5] Članak je objavljen u časopisu „Pedagoška stvarnost" br. 10/1960, Novi Sad, str. 724—733.

[6] Postoje dva osnovna vida dvojezične nastave. Varijanta A. podrazumeva izvođenje nastave na jeziku određene nacionalne manjine (jednog časa), a narednog na jeziku jedne od jugoslovenskih nacionalnihosti (napr. istorija jednog časa na srpskohrvatskom ,a sledećeg na šiptarskom jeziku). Druga, varijanta B, polazi od formiranja mešovitih odeljenja sastavljenih od učeniia više nacionanlosti, gde se neki predmeti izvode na jednom, a drugi na drugom jeziku (pr. u Makedoniji nekoliko disciplina proučavaju se na makedonskom a nekoliko na šiptarskom jeziku).

[7] Informacija o nekim početnim iskustvima o dvojezičnoj nastavi u školama u opštini Peć, usvojena na savetovanju u Peći 27. IX 1962. god., str. 6.

[8] Na području opštine Peć školske 1962/63. god. u pet osnovnih škola i u dve škole drugog stupnja formirana su odeljejna s dvojezičnom nastavom. Ista informacija, str. 13.

narodnosti novijeg datuma i prodrla je u mali broj škola, onda su i zaključci o njenoj vrednosti, u našim konkretnim uslovima, nepotpuni i nepouzdani, i 2) prigovori u vezi s uspehom učenika, odnosno tvrdnja da se dvojezičnom nastavom ne mogu postići isti rezultati kao u odeljenjima s nastavom isključivo na maternjem jeziku učenika.

Da uspeh u ovim odeljenjima ne bi bio slabiji i da bi se ublažili prigovori metodološke prirode, potrebno je dvojezičnu nastavu organizovati polazeći od sledećih uslova:

a) solidne pripreme nastavnika, njihovog poznavanja jezika učenika i jedne i druge nacionalnosti ,što je osnovni uslov za pravilnu organizaciju i izvođenje dvojezične nastave;

b) prilikom formiranja takvih odeljenja, uz poštovanje principa dobrovoljnosti, treba naročito obuhvatiti onu školsku decu koja, pored opšteg uspeha, poznaju i jezik druge nacionalnosti. Ako, pak, jedna grupa učenika ne poznaje jezik druge grupe učenika ili slabo vlada njim, njihov uspeh biće slabiji i u radu nastavnika nastaće niz teškoća: nemogućnost obrade nastavnog gradiva, teškoća u proveravanju učeničkih znanja, nedostatak vremena za usavršavanje veština i navika (npr. iz stranog jezika, OTO itd.), a naročito opasnost od mehaničkog usvajanja znanja;

c) postojanje jasne koncepcije, odnosno cilja koji se dvojezičnom nastavom želi postići, mobiliše i učenike i nastavni kadar na veću aktivnost u nastavno-vaspitnom procesu;

d) dvojezičnu nastavu treba organizovati postepeno, počevši od nižih razreda osnovne škole, a za decu u predškolskosm periodu formirati ustanove na dvojezičnoj osnovi[9];

e) naročito kod nastavnika — praktičara nailazimo na shvatanje da treba izraditi izvesne udžbenike sa štivima na oba jezika i ujediniti programe pojedinih nastavnih predmeta (na primer stranih jezika).

Normalna je težnja da se dvojezičnom nastavom postižu što bolji rezultati (pored ostalog, učenici usvajaju još jedan jezik i detaljnije upoznaju nacionalnu kulturu jednog naroda, čime njihov intelektualni horizont postaje znatno širi). S druge strane, opravdano je, s obzirom na veće opterećenje učenika svih odeljenja, zadovoljiti se ako je kvalitet njihovih znanja kao i u drugim odeljenjima teritorijalnih škola.

Dvojezičnoj nastavi prigovara se i to da predstavlja indirektan pokušaj asimiliranja pojedinih nacionalnosti, mada je poznato da se i u teoriji i u praksi dosadašnjeg sistema obrazovanja u našoj zemlji vodilo računa o nacionalnim osobenostima.

Navedeni uslovi u cilju ublažavanja prigovora ujedno govore da je problem dvojezične nastave vrlo važan i u didaktičkom pogledu. Iz dosadašnjeg osvrta proizilaze sledeće praktične konsekvence: kao što je pedagoški necelishodno bez pripreme, užurbano, otvarati dvjezične škole i odeljenja, tako je i zauzimanje krajnje negativnog stava prema ovoj nastavi najčešće izraz nepoznavanja njene prave vrednosti. Rezultati dvojezičnosti evidentni se ako u školi postoje povoljni uslovi, u prvom redu kadar sposoban

[9] Na potrebu formiranja takvih zabavišta ukazano je i na savetovanju prosvetnih radnika u Peći (27. IX 1962).

da realizuje pozitivne ideje ove nastave. Solidna priprema i stvaralački odnos, a to je, usotalom, neophodno za uspeh u svakom drugom odeljenju, predstavljaju nužan uslov za organizovanje bolje i efikasnije pedagoške aktivnosti u odeljenjima s dvojezičnom nastavom. Naš je zaključak da je pedagoška vrednost dvojezične nastave najvidnija ako su njena koncepcija i organizaciono-praktična strana uspešno postavljene i rešene.

Na pedagošku vrednost dvojezične nastave ukazuju i izvesni specifični momenti, koje ćemo ukratko izložiti.

1) Objedinjavanjem i radom učenika različitih nacionalnosti i jedinstvenim delovanjem nastavnika, roditelja učenika i ostalih činilaca u školi, putem dvojezične nastave ostvaruju se zadaci socijalističkog vaspitanja, u prvom redu zadaci socijalističkog morala i moralnog vaspitanja. Među zadacima i na području idejne sadržine moralnog vaspitanja primarna je ideja bratstva i jedinstva. Ta komponenta jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i definiše se kao „ljubav radnih ljudi naše zemlje. . . prema narodima, koji u noj žive"[10].

Ljubav prema narodima naše zemlje obuhvata, pored emocionalne strane, i intelektualnu i voljnu aktivnost ličnosti. Ovakva odredba je i sa psihološkog stanovišta (a moralno vaspitanje mora se i psihološki obrazložiti) znatno potpunija od one kad se ideja bratstva i jedinstva, pa i čitav smisao jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, svodi na „osećanje ljubavi" ili „osećanje i ostvarenje ljubavi"[11] prema narodima.

Ideja bratstva i jedinstva, nastala u toku oslobodilačkog rata a negovana i usavršavana u uslovima izgradnje socijalističkog društva, ujedno obuhvata razvijanje ljubavi „prema nacionalnoj kulturi svih nacija (i nacionalnih manjina, dopuna J. R.) u našoj zemlji"[12]. Ta najvažnija strana jugoslovenskog socijalističkog patriotizma u sredinama u kojima radni ljudi različitih nacionalnosti žive zajedno, zajednički rade i unapređuju proizvodnju, uzajamno koriste rezultate nauke, kulture i umetnička ostvarenja na raznim jezicima, međusobno se sporazumevaju na tim jezicima — prvenstveno se ostvaruje putem dvojezične nastave. Na područjima gde žive Šiptari zajedno s ostalim nacionalnostima naše zemlje, ideja bratstva i jedinstva ujedno je nužan uslov za izgradnju socijalističkih društvenih odnosa i za pravilno vaspitanje školske omladine[13]. Kako „ideja bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije isključuje nacionalizam, šovinizam i rasnu mržnju"[14], to se dvojezičnom nastavom razvijaju i realno shvatanje o ulozi i značaju bilo koje nacionalnosti i svest o njihovoj međusobno povezanoj prošlosti i zajedničkim stremljenjima.

I među nastavnicima raznih nacionalnosti koji izvode dvojezičnu nastavu dolazi do bližih radnih odnosa te se njihovom uzajamnom aktivnošću suzbijaju pojave nacionalne netrpeljivosti, izolovanosti i niz drugih ideoloških zastranjivanja.

---

[10] Opća pedagogija u redakciji prof. Dr Stjepana Patakija, Zagreb, 1953, str. 270.

[11] Ova shvatanja naročito dominiraju u psihološkoj literaturi.

[12] Opća pedagogija, Zagreb, 1953, str. 318.

[13] Važnost bratstva i jedinstva drug Tito je objasnio na primeru integracije. — Završna reč druga Tita, „Politika", 23. IX 1962. godine, str. 1.

[14] Opća pedagogija, Zagreb, 1953, str. 320.

2) Dvojezičnom nastavom učenici savladavaju i jezik koji im nije maternji a potreban im je jer žive na područjima gde je u upotrebi više jezika. Potpunije poznavanje drugog jezika neophodno je učenicima i iz razloga da bi kao budući proizvođači i društveni radnici neposredno delovali na sredinu.

Postoji mišljenje da se u školama koje pripremaju nastavnike za dvojezične aktivnosti unosi u diplome učenika i stručna sprema za izvođenje nastave na oba jezika[15].

Za učenike Šiptare učenje u dvojezičnim odeljenjima korisno je i zato što doprinosi boljem sovladavanju srpskohrvatskog jezika kao jezika većine naših naroda, ili makedonskog jezika i kulture. U tom neposrednom kontaktu kako na redovnim nastavnim časovima tako i van nastave učenici jugoslovenskih nacionalnsti lakše savladavaju jezik, a ujedno stiču znanja o duhovnom životu, običajima i istoriji pripadnika drugih narodnosti u Jugoslaviji. Svestranijim upoznavanjem jezika i kulture učenika druge nacionalnosti, vodeći uz to računa da za sastav ovakvih odeljenja u prvom redu dolaze u obzir bolji učenici i oni koji poznaju oba jezika kako opšti uspeh ne bi bio slabiji — dvojezična nastava ujedno obezbeđuje svestranije intelektualno vaspitanje omladine.

3) Čitav niz svojstvava ličnosti i moralnih osećanja dolaze do izražaja u dvojezičnim odeljenjima. Razvoj druželjublja, formiranje šireg pogleda na svet, izgrađivanje jedinstvenog razrednog i školskog kolektiva, ispoljavanje osećanja čovečnosti i uzdizanje individualne svesti na stepen društvene svesti — to su neke od najvažnijih osobina ličnosti i moralno-političkih osećanja koja se manifestuju kroz dvojezičnu nastavu[16].

Pred kraj školske 1961/62. godine, uz pomoć nastavnika, sproveo sam anketu među učenicima VI razreda u Peći. Na pitanje: „U čemu su dobre strane rada u ovakvom odeljenju" odgovori su, najčešće, bili sledeći:

„Ja volim da učim u ovom odeljenju zato
što smo zajedno" (anketa br. 3).
„Mu më pelqen pse kamë shok të mirë (br. 20)
„Zato što učimo zajedno" (br. 19 i 8).
„Volim šato što učim i šiptarski" (br. 12, 16 i 21)
„Mue me pelqen pse msoj edhe gjuhen serbishte"
(br. 7 i 15).
„Zato što ćemo oba jezika naučiti bolje i brže" (br. 24)
Jedan učenik (anketa br. 5) navodi:
„Ja volim da učim ovde zato što učimo srpskohrvatski jezik, zato što smo zajedno i zato što smo svi Jugosloveni".

---

[15] Članak, bez potpisa autora, glasi: „Afirmimi i mesimit dygjuhsor në shkollat tona" (Afirmacija dvojezične nastave u našim školama), List „Rilindja" (Preporod od 8. X 1962, str. 7.

[16] Pitanje uloge škole s više nastavnih jezika u razvoju pozitivnih osobina ličnost, i u zbližavanju učenika različitih nacionalnisti objašnjeno je u člancima: Brunet Elemeri Neki problemi zbižavanja učenika različitih nacionalnosti u osnovnim školama sa dva il. više nastavnih jezika, „Prodagoška stvarnost", br. 3/1962, (str. 189—193); Janoši Gabor, „Škola sa više nastavnih jezika, „Nastava i vaspitanje", B., br. 1—2/1962, str. 18—21

Njihove izjave potvrđuju naše razmatranje o pedagoškoj vrednosti dvojezične nastve, a ujedno sadrže i neke nove pedagoške momente (pr. anketa br. 24, 5 i druge).

Da bi se nastavni kadar pripremio u stručnom, jezičkom i pedagoškom pogledu i dvojezičnu nastavu uzdigao na viši stepen, pomogli bi mu ako bi se povremeno organizovala savetovanja nastavnika tih škola, a pojedina teža pitanja, uz korišćenje literature o dvojezičnoj nastavi i putem predavanja i diskusije, detaljnije pretresala. Upoznavanje s rezultatima dvojezične nastave u nekim školama naše zemlje postiže se obostranim obilascima i međusobnim dopisivanjem nastavnika. U vezi s organizacijom pojedinih vidova dvojezične nastave bilo bi korisno upoznati se i s rezultatima u drugim zemljama (Engleska, Francuska, Austrija i dr.).

U cilju upoznavanja budućih nastavnika sa suštinom, značajem, organizacijom i izdvođenjem dvojezične nastave nije beznačajna sugestija da se još u učiteljskoj ili na višoj pedagoškoj školi stiču osnove za rad u ovakvim odeljenjima. Ovo ujedno znači da je celishodno da i vežbaonice pomenutih nastavničkih škola imaju bar po jedno takvo odeljenje kako bi se kandidati što neposrednije pripremili za ovakvu vaspitnonastavnu delatnost.

Materijalno obezbeđenje škola, odnosno odeljenja, takođe je, važan zahtev za pravilno izvođenje dvojezične nastave. I sami učenici uočavaju važnost ovog momenta i ističu prvenstveno značaj nastavnih sredstava. Iz činjenice da neke predmete uče i na jeziku koji im nije maternji proizilazi još veća potreba racionalnog korišćenja tih sredstava u nastavi kako bi stekli samostalna i primenljiva znanja. Uz korišćenje većeg broja nastavnih sredstava u nastavno-pedagoškoj aktivnosti, veoma je važna i primena savremenih oblika rada, u prvom redu individualnog u grupnog, ne zapostavljajući ni rad sa čitavom razredom.

Dvojezičnost nastave nije jedini školski i pedagoški problem na nacionalno mešovitim područjima, ali spada u bitne pedagoške fenomene i ima i sociološki značaj.

Uz solidnu pripremu i svestrano staranje nastavnika i svih školskih organa, opravdano je postepeno u praksi naših škola organizovati ovaj oblik nastavno-vaspitnog rada, proveravajući i na taj način njegovu pravu vrednost i značaj.

V. VREDNOST I MOGUĆNOST PRIMENE GRUPNOG RADA U NASTAVI

Među brojnim činiocima koji utiču na unapređenje nastavnovaspitne delatnosti u školi značajno mesto pripada oblicima rada u nastavi. Tim oblicima, a posebno grupnim radom, nauka o nastavi počela se i ranije baviti, a od početka XX stoleća oni postaju njen centralni problem.

U našoj zemlji više je tretirano pitanje rada sa celim razredom, pa i rada s pojedincima, ali je, u vezi s reformisanjem nastave, i rad s grupama učenika kao treći oblik nastavne aktivnosti, naročito od 1958. godine, zainteresovao mnoge istaknute posvetne radnike.

Kako su iskustva naših praktičara o grupnom radu nedovoljna, razumljivo je što se od 1960. godine šire pristupa prevođenju dela svetskih pedagoga. Mnogi od njih su ukazali na prednosti, a delom i na nedostatke, tog oblika nastavne aktivnosti.

Ipak, dosadašnja proučavanja nisu ni približno celovito zahvatila problematiku grupnog rada, a u školama na Kosovu i Metohiji on se, osim nekih individualnih pokušaja i rezultata, skoro nije ni primenjivao. Naročito je nedostajalo zajedničko i duže proveravanje ovog vida rada u nastavi.

Cilj ovog priloga je da ukaže, u vezi s drugim oblicima rada, na pojam, istorijat i mogućnost primene grupnog rada u nastavi, zatim da odgovori na niz drugih pitanja o njegovoj organizaciji i da na toj osnovi pokrene naše škole i nastavnike — praktičare na njegovu širu i pravilnu, a to ujedno znači i na umerenu, praktičnu primenu. Takođe će biti reči o shvatanjima grupnog rada u novijoj pedagoškoj literaturi kako bi na tim dvema osnovama — praktičnoj i teoretskoj — najpotpunije ocenili vrednost i značaj ovog vaspitnog područja koje pojedinci i deklarativno preporučuju kao „novo, revolucionarno i savremeno", mada im njegov pravi smisao i suština često nisu poznati.

1. POJAM I ISTORIJAT PROBLEMA

a) *Ostali oblici rada u nastavi*

Kako su pojam i istorijat grupnog rada, a takođe i njegove bitne odlike, zavisni od ostalih socijalnih oblika rada[1], ukratko ćemo se osvrnuti i na te oblike.

Prvo, *rad sa celim razredom* je osnovna i najčešća forma rada u nastavi. On se u udžbenicima pedagogije naziva još frontalnim radom[2]. Smisao tog oblika rada sastoji se u obrađivanju iste nastavne materije u kojoj učestvuju svi učenici u razredu, pod nastavnikovim rukovodstvom.

Predstavnici radne pedagogije ovaj oblik dele 1) na vezanu ili zatvorenu razrednu nastavu, kod koje nastavnik postavlja ciljeve i zadatke, demonstrira i tumači, određuje tok i plan rada, te tako, uglavnom, rukovodi čitavim nastavno-vaspitnim procesom, i 2) na slobodnu razrednu nastavu, ili „indirektnu nastavu", gde se takođe istovremeno obrađuje gradivo, ali umesto nastavnika učenici određuju šta će se i kako raditi. Oni sami određuju sredstva, planiraju i izvode rad i donose zaključke.

Radna škola u celini kritikuje vezani frontalni oblik nastave, navodeći da se njim sputava individualnost učenika. To delom nije tačno, jer je poznato da, na primer, kod učenja pesama napamet i kod diktata i učenici koji zaostaju u nastavi mogu biti podstaknuti od razreda. Kritika na račun forntalnog

[1] Predstavnici radne škole kao Šajbner, Fiker i Šmider u svojim delima nazivaju navedene oblike socijalnim oblicima rada.

[2] Josip Boris Malinar u „Laboratorijskoj metodi u nastavi prirodnih nauka" naziva neke varijante grupnog rada forntalnim ili višefrontalnim radom, a istovremeno razredni oblik rada priznaje kao frontalni rad, što dovodi do dvosmislenosti. — „Nastava prirodnih nauka u osnovnoj školi", Beograd, 1959, str. 158 i 160.

rada umesna je ako nastavnik ne primenjuje druge oblike rada, jer tada nije u mogućnosti da upozna individualna svojstva svakog učenika. Najbolje rešenje neki su našli u slobodnoj razrednoj nastavi, kao Gaudig i Miler.

Dobre strane slobodne razredne nastave[3] su veća aktivizacija đaka, razvoj dečjih emocija i govora, a nedostaci: slobodan razgovor traži mnogo vremena, sudovi učenika često su površni, aktivniji đaci najčešće potiskuju one koji se po prirodi povučeni (introvertirani).

Bez obzira na to što mnogi buržoaski pedagozi i danas kritikuju rad sa celim razredom, a neki ga čak i odbacuju, on će i dalje ostati kao jedan od osnovnih oblika rada u osnovnoj školi, čija se uloga ne može negirati na srednjem pa ni višem stupnju školovanja.

Drugo, kao reakcija na istovremeni rad sa celim razredom, bio on vezan ili slobodan, javlja se znatan broj pristalica *individualnog oblika rada u nastavi.*

Kada učenici u razredu, kabinetu, laboratoriji, čitaonici, vrtu i drugde samostalno rade iste ili različite vaspitno-obrazovne zadatke, onda dolazi do izražaja rad s pojedincima ili individualni oblik rada u nastavi. U Dalton-planu individualni rad je došao do punog izražaja. Taj pedagoški smer[4] javlja se na početku XX stoleća. Ime je dobio po gradu Daltonu, a autor mu je učiteljica Helena Parkerst. Osnovno kod ovog sistema je ukidanje razreda i uvođenje individualnog laboratorijskog rada učenika. I u metodskom pogledu ovaj smer karakteriše niz novina i specifičnosti. U tom smislu naročito su cenjene radne cedulje učenika. Na tim ceduljama naznačeni su zadatak, sredstva i literatura kojom će se učenici služiti. Doznake za rad, ili radne cedulje, različite su težine kako bi se svaki pojedinac, prema stepenu svojih sposobnosti, opredelio za zadatke koje može uspešno rešiti. Težište je, dakle, na idnividualnom radu učenika, kome je posvećeno 3/4 radnog vremena, a zajedničkoj nastavi — dogovoru o metodologiji rada, pevanju i gimnastici, svega ¼ ukupnog vremena.

Ovakav sistem u kome je osnovni pokretač u radu individualna konkurencija, ne odgovara tipu škole socijalističkog društva. Njim se naročito razbija jedinstvenost razrednog kolektiva, koji u sistemu socijalističkog vaspitanja spada u primarne faktore.

U socilalističkoj školi ne preuveličava se, ali i ne potcenjuje, rad s pojedincima. To, pored ostalog, potvrđuje i činjenica što se danas u didaktičke principe ubraja i princip individualizacije nastave[5]. Individualni oblik rada može se primenjivani čak i u nižim razredima osnovne škole, ali ne čitav nastavni čas, već samo jedan njegov deo. Taj oblik dolazi do izražaja, recimo, kod pismenih sastava, crtanja, izrade nekog materijala, tihog čitanja (npr. u kombinovanom odeljenju), analize teksta i sl. On se u osnovnoj šokli, iz razloga što traži više samostalnog rada od strane učenika, ipak manje primenjuje nego u srednjoj školi. U pojedinačni rad spada i laboratorijski

[3] Ovaj vid razredne nastave ima neke slične ideje sa slobodnim aktivnostima učenika.

[4] Prvi put se počeo primenjivati 1905. god. u Daltonu (SAD). Njegove ideje prihvatile su i druge zemlje, kao Jajani i Kina, a delom i Sovjetski Savez.

[5] O pojmu, značaju i faktorima koji uslovljavaju individualizaciju nastave kao poseban princip udebljivo raspravlja dr Pero Šimleša u članku „Individualizacija nastave", ‚Pedagoški rad" br. 7—8/1960.

rad (npr. hemija, fizika, bilologija), a takođe i domaći rad učenika. Zanimljivo je da u Dalton-školama, mada se individualni oblik rada primenjivao na štetu rada sa celim razredom, uopšte nisu zadavani domaći zadaci, što je još više uticalo na slab kvalitet učeničkih znanja. Individualni rad učenika može trajati ceo nastavni čas (ili deo časa), a neki predstavnici radne škole predlažu da se on priširi na čitav jedan dan u nedelji (tzv. dan studija).

Po savremenoj didaktici, koja počiva na marksističkoj gnoseologiji, svi oblici se prožimaju i didaktički su tesno povezani s grupnim radom.

b) *Istorijat grupnog rada*

Grupni rad je treći oblik rada u natavi. On nije tako novog datuma kao što se obično misli. Taj oblik rada postojao je i pre nego što je formiran razred. Radna škola ga mnogo preporučuje. Ipak njegovi su najdosledniji zastupnici Winnetka-plan i brigadni sistem.[6]

U Vinetki, nedaleko od Čikaga, američki pedagog Karlton Uošbern, uočavajući jednostranosti Dalton-plana, pristupio je takvoj oragnizaciji nastave u kojoj se, pored individualnog, cenio i grupni rad. Prestavnici Winnetka-plana zalagali su se za rad u grupana pošto su posmatranjem i eksperimentom utvrdili da oko 50% dece nije u stanju da radi samostalno. U težnji da učenike „slobodno formiraju", oni preporučuju celodnevan boravak i bavljenje učenika raznovrsnim delatnostima, kao što su čitanje lepe književnosti, poseta pozorištu, ekskurzije, razgovori, rad u vrtu, praktični radovi u školi i dr. Takva zanimanja razvijaju individualne naklonosti i omogućavaju da se deca dobrovoljno opredeljuju za određenu grupu.

Iako Winnetka-plan ne gubi iz vida ulogu grupnog rada i pokušava da psihološki opravda njegovu organizaciju, ipak je i ovaj sistem, naročito kod Uošberna, prilično zanemario uticaj razrednog oblika rada. Taj nedostatak Ljubomir Krneta ovako obrazlože: „Međutim, i kod Uošerna se frontalni oblik rada svodi na minimum pa stoga i razred gubi svoju funkciju u razvijanju kolektivne svesti, a preuzima je rad organizovan po grupama, u manjim učeničkim zajednicama".[7]

Za razliku od ovog pokušaja, u SSSR je posle oktobarske revolucije egzistirao laboratorijsko-brigadni sistem. Ovaj sistem je mesto pojedinačnog rada i rada u razredu zastupao školski rad po bigadama, koje su predstavljale posebne grupe. One su dobijale zadatak i uputstva za rad, takmičile se u proizvodnoj delatnosti, a nakon rada rezultati su uopštavani na zaključnoj konferenciji. Zadaci su rešavani u školskoj laboratoriji i mimo škole. Potcenjujući ulogu nastavnika, razred i čas kao organizacionu jedinicu nastavnog rada, a precenjujući ulogu brigadira (vođe brigade) koji je kontrolisao učenike, ovaj način rada je imao razumljivo, veoma negativne posledice. U

[6] Winnetka-plan je pokret u Americi koji potiče od Burk-a. Kasnije ga je dopunio američki pedagog Carlton (Larlton). Brigadni sistem javlja se u Sovjetskom Savezu, gde je postojao do 1933. godine.

[7] Predgovor knjizi: Individualizovana nastava i grupni rad, izd. Ped. društva NRS, 1959, str. 12.

to doba A. S. Makarenko se borio i u teoriji i praktično protiv takve negativne prakse i njenih posledica — neznanja i ograničenog vaspitnog delovanja. Taj jednostrani organizacioni oblik školskog rada zadržan je sve do 1932. godine, kada se ponovo uvodi razredno-časovni sistem.

c) *Šta se podrazumeva pod grupnim radom*

U udžbenicima sovjetskih pedagoga Jesipova—Gončarova (1948, prevod), Kairova (1948 ,na ruskom), Gruzdjeva (1949, prevod) i u Didaktici u redakciji Danilova i Jesipova (1961, prevod), detaljno se govori o radu sa celim razredom, dok se o pojmu, značaju i primeni grupnog rada u nastavi gotovo ništa ne kaže. I u udžbenicima pedagogije naših autora ovaj problem je veoma površno obrađen, pa se i iz tih razloga nameće potreba analize svih pitanja, počevši od pojma grupnog rada.

Pod grupnim oblikom rada u nastavi ne misli se na razne grupe aktivnosti koje organizuju pojedine škole. Takve grupe su *naučno-tehničke*, u koje spadaju :avio-modelari, elektromehaničari, foto-amateri, meteorolozi, radio-amateri, građevinari i druge grupe, zatim *grupe za pojedine discipline* (biolozi, hemičari, istorijska grupa, geografi i dr.). Pod pojmom grupa ne podrazumevaju se ni *kulturno-estetske aktivnosti učenika* kao što su: literarna grupa, recitatorska, dramska, likovna, novinarska i dr. Taj pojam ne obuhvata ni *sportska društva i grupe* (grupa lakoatletike, sportska gimnastika, odbojka, rukomet, nogomet i dr.). To su primeri grupa koje spadaju u dodatna područja i slobodne aktivnosti koje su neposredno ili na posredan način vezane za nastavu, a s tim i za njene neposredne oblike rada.

Grupni oblik rada u nastavi nije, dakle, svaki vid aktivnosti, makar se ta aktivnost razvijala u školi. To je preširoka odredba pojma grupnog rada. Pored preširokih definicija postoje i preuska shvatanja o grupnom radu. Izgleda nam da i poznati evropski profesor August Vitak, koji je svojim dugogodišnjim istraživančkim radom obogatio učenje o grupnom radu,[8] na pitanje šta podrazumevamo pod grupnim radom nije dao dovljno precizan odgovor. Da je i njegovo tumačenje nedovoljno pokazuje sledeći stav: „Grupni rad" teži uvek samo ka *čisto umnom stvaralaštvu zajednice za zajednicu*". Ili stav: „Pod izrazom „grupni rad" podrazumevamo jedino i samo kolektivni umni rad razreda podeljenog u grupe".[9]

Prednje definicije pokazuju da je autor zadržao klasično shvatanje o nastavi. Jer, nastava nije samo vid intelektualne delatnosti. Ona u sebi mora sadržavati i proizvodnu delatnost, čime se ujedno proširuje i područje primene grupnog rada.

Znatno je potpunija i nama bliskija Štekerova definicija grupnog rada. On pod grupnom radom podrazumeva „onaj oblik rada razreda koji,

[8] Na srpskohrvatski jezik prevedena su njegova dela „Moderan grupni rad" i „Osnovn problemi grupnog rada" (Beograd, 1960). Ovi radovi, u kojima je naročito pokušano da se odgovori na pitanja zašto i kako organizovati grupni rad, mogu korisno poslužiti i našim nastavnicima.

[9] August Vitak, Moderan grupni rad, str. 18. i 19.

u okviru razrednog kolektiva stavlja u rad pojedine grupe učenika kao *stvarne nosioce* nastavnog formiranja i koji omogućava razrednoj zajednici da koristi tako dobivene rezultate rada i vežbanja."[10]

Dosadašnja analiza i odlike grupnog rada pokazuju da je to takav oblik rada kod kojeg uža zajednica od 4 do 6 učenika zajednički učestvuje u što tačnijem rešavanju određenog vaspitno-obrazovnog zadatka i čije članove vezuje kolektivni rad, interes i rezultati.

3. VREDNOST I ZNAČAJ GRUPNOG RADA

Grupni rad je izvanredno važan organizacioni oblik nastave. Njegova vrednost je višestruka. Pre svega, on ima socijalno-etički značaj i psihološko-pedagošku i praktičnu vrednost.

Protagonisti grupnog rada ističu njegovu prednost nad razrednim oblikom i za to u prvom redu navode socijalne i psihološke razloge. U manjoj radnoj zajednici, kao sto je grupa, ličnost učenika dolazi do najpunije afirmacije i njegove vrednosti, a i nedostaci, evidentne su njegovim drugovima, čiji uticaj, čak i na dete koje zaostaje u radu, katkad može biti efikasniji od uticaja nastavnika. Dr F. Mori, inspektor Akadenije, navodi u svojoj knjizi sledeći primer. Jedna učiteljica navela je slučaj dece jedne grupe koja su svojoj drugarici postavljala pitanja, preslišavala je i išla čak dotle da su joj objašnjavala uveče, kod kuće pojedina pitanja kako bi i ona bila na visini svoje grupe i kako ih ne bi ometala u radu i rušila ugled grupe.[11]) Radeći s nekoliko pedagoga u Langr-u (Langres), dr Mori dao je niz praktičnih primera o vrednosti grupnog i individualnog rada. Ipak, autoru se može prigovoriti, a o tome treba da vode računa nastavnici koji će se služiti njegovim delom, što je ulogu frontalnog rada prilično zapostavio, smatrajući ga nižim i primitivnijim oblikom od grupnog ili individualnog rada.[12]

Iz činjenice da u nastavnom radu treba polaziti od razredne nastave, zatim preći na grupni rad i rad s pojedincima, a na kraju sjedinjavati sve oblike u razredni rad, proizilazi necelishnodnost razdvajanja ili zapostavljanja pojedinih oblika rada. Deo nastavnog časa, kada se radi s grupom učenika ili s pojedincima, zove se analiza, a završetak rada je sinteza. U tom cilju prilažemo sledeće preglede:

A

Osnovni oblici rada

a) *Razredni oblik rada*
b) *Grupni oblik rada*
c) *Rad s pojedincima*

[10] Karl Šteker, Savremeno formiranje nastave, „Naučna knjiga", Beograd, 1960, str. 178. U ovom delu jedan odeljak posvećen je grupnoj nastavi. Delo sadrži niz značajnih podataka ali je potreban kritičan odnos, jer u mnogo čemu autor nije oslobođen starih shvatanja. On, na primer, govori o religijskom obrazvanju, a ima i drugih sličnih ideja koje su neprihvatljive za našu školu.

[11] Primer je uzet iz knjige: Individualizovana nastava i grupni rad, prevod, Ped. društvo NRS, Beograd, 1959, str. 65.

[12] Na str. 18. i 19. vidi se da pisac precenjuje grupni rad, a posebno individualizovanu nastavu.

B

Metodički postupak

1. *Razredni rad*
2. *Rad s grupom*
3. *Pojedinačni rad* analiza
4. *Završni rad s razredom — sinteza.*

Svakako, vrednost jednog oblika rada ne može se statistički izraziti, ali je bilo takvih pokušaja, i to na osnovu utrošeniog vremana. Tako je Ernst Meyer ,ispitujući u VI razredu osnovne škole primenu oblika rada u nastavi, statističkim putem došao do ovih podataka:

Od ukupno utrošenog vremena otpada:

a) na razredni rad ili direktnu nstavu 65%,

b) na grupni rad ili indirektnu nastavu 20% i

c) na pojedinačan rad ili indirektnu nastavu 15%.

Čini nam se da je prihvatljivo što je na direktnu nastavu utrošeno 30% više vremena nego na indirektnu (grupni i individualni rad), što potvrđuju i metodički postupak B).

U čemu je socijalno-etička, psihološko-pedagoška i praktična vrednost grupnog rada?

Vrednost ovog oblika nastavne aktivnosti sastoji se u pripremanju mladih za zajednički rad i život odraslih.

Psihologija, posebno psihologija rada, utvrdila je na osnovu ankete i drugih metoda da radnici najviše žele da rade u manjim radnim grupama.

Ovaj oblik je značajan i po tome što doprinosi harmočniom razvoju kolektivnih i individualnih osećanja i interesa učenika, a što se osobito postiže izvršavanjem posebnih i pojedinačnih zadataka u grupi i radom celog razreda. On osposobljava učenike da poštuju bilo koju vrstu ljudskog rada i da zauzimaju pozitivan odnos preme radnim ljudima. Primenom ovog oblika rada kod učenika se razvijaju osećanja dužnosti i odgovornosti prema svojim obavezama i obavezama drugih osoba, a takođe i voljne osobine i, posebno, kritičnost i samostalnost preme svim pojavama koje se proučavaju, čime se razvijaju i logično mišljenje i dublja zainteresovanost učenika za nauku. Nepobitna je činjenica da rad u grupi podstiče i slabije đake na veće učešće u diskusiji i savladavanju problema. Značaj grupnog rada je i u tome što obezbeđuje aktivno usvajanje novih znanja i navika i produbljivanje tih znanja, jer „dijete se mora upregnuti u svoja vlastita kola"[13] da bi lakše shvatilo, reprodukovalo i šire primenjivalo ono što uči. Neophodno je dodati da ovaj oblik rada doprinosi usklađivanju odnosa nstavnik — učenik, pri čemu nastavnik postaje zaista aktivan organizator nastavno-vaspitnog procesa, pravi saradnik i savetnik učenika i, kao takav, primer koji treba uvek slediti. Najzad, obezbeđenje radne atmosfere i discipline među učenicima, kao i upoznavanje njihovog vladanja i drugih karakternih osobina koje su značajne za postizanje boljih rezultata u školi, delom zavisi i od toga da li u nastavi dolazi do izražaja i grupni rad.

[13] Erns Meyer, Grupni oblici rada u nastavi (prevod), Zagreb, 1957, str. 21.

Isticanje vrednosti grupnog rada ne znači da ovaj oblik nije bez nedostataka. Oni potiču ili od vođe grupe (ako tiraniše njene članove, pripisuje uspehe sebi i sl.), od članova koji izbegavaju da izvrše deo svojih zadataka teže da se koriste znanjem i radom drugih članova (što se može promenom vođe ili sastava grupe i taktičnim uticajem nastavnika izbeći), od nedovoljne pripreme nastavnika (u pogledu izbora grupa, da li tema odgovora ili ne za grupni rad, kakva je psihološka priprema učenika itd.), od zanemarivanja ostalih oblika rada u nastavi, čime i grupni rad nužno vodi u formalizam, itd. Pravilnom organizacijom i izmenama oblika u nastavi mogu se otkloniti mnoge od tih i drugih opasnosti.

Vrednost grupnog rada potvrđuje i iskustvo nekih škola u našoj zemlji, posebno u Hrvatskoj, te su neopravdane optužbe nekih naših teoretičara na račun grupne nastave, kojim se uopšte negira vrednost grupnog rada. Najčešće se takva kritika (npr. neki napisi u „Savremenoj školi", 1961. god.) obrazlaže činjenicom da ovaj oblik potiče iz kapitalizma, što za nauku nije bitno. Zar nihilistički odbaciti mnoštvo vrednih rezultata i zapažanja u dugogodišnjem radu E. Majera i drugih samo zato što su nastali u kapitalističkoj zemlji ili u vladajućoj klasi? Budu li se tražile samo jednostranosti u tim delima, od kojih su neka već navedena, onda je normalno što neko može zauzeti potpuno negativan stav prema grupnom radu ili nekoj drugoj pojavi u pedagoškom životu.

Rezimirajući izlaganje o značaju grupnog rada, poslužićemo se Majerovom završnom rečenicom: „Tko se zalaže za grupnu nastavu, stoji uz one, koji žele pomoći našoj omladini".[14] Logička analiza navedene rečenice pokazuje i njene jednostranosti, ali je nesumnjiva tvrdnja da uspeh u nastavi dobrim delom zavisi i od toga da li se i kako primenjuje grupni rad.

4. PRIMENA GRUPNOG RADA U NASTAVI

U načinu organizacije i, prvenstveno, u primeni grupnog rada ispoljava se njegova prava vrednost. U vezi s tim nameću se sledeća pitanja pretežno praktičnog karaktera:

a) Kako formirati grupe?

b) Kakve one mogu biti?

c) Koji su nastavni predmeti pogodni za primenu grupnog rada?

A

Postoji više načina formiranja grupa. Najčešće se formiraju grupe po ovim kriterijumima:

1. po podjednakoj nadarenosti učenika (kada bolji đaci pripadaju jednoj, oni osrednjih sposobnosti — drugoj, slabi trećoj grupi i tako redom). Ovakav kriterijum za formiranje grupa destruktivan je u pedagoškom pogledu;

[14] Isto, str. 240.

2. prema mestu stanovanja;

3. prema smeštaju u razredu (grupe prema klupama);

4. prema abecednom redu (Ova tri načina formiranja grupa su najlakša, ali u suštini su mehanički i slučajni);

5. prema interesima učenika (učenici se sami opredeljuju za određenu grupu). Ovaj način formiranja je bolji od prethodnih ali, ipak, preti opasnost da se neki učenici izoluju, jer niko ne želi da ih primi u grupu, i

6. da nastavnik, po vlastitom nahođenju, određuje grupe. Takav način formiranja grupa nije preporučljiv, jer treba poći i od naklonosti samih članova grupe.

Najbolji je način, dakle, da se sami učenici slobodno opredeljuju za grupu koju žele, ali da istovremeno i nastavnik utiče, naročito u početku, na pravilan i po mogućnosti ravnomeran sastav tih užih zajednica u razredu.

B

Ima raznih podela grupnog rada. Najčešće se osnivaju *stalne grupe*, koje mogu biti polugodišnje ili godišnje, dok *povremene* predstavljaju najefikasniji oblik grupnog rada. Povremene grupe formiraju se kada se radi o nekom manjem ili većem problemu (npr. određivanje specifične težine različitih tela — VII razred osnovne škole). Takve grupe se po završetku rada rasformiraju. Budući da stalne grupe mogu razjedinjavati uticaj razreda, povremene su znatno sigurniji oblik rada u nstavi.

Iz činjenice da je najvažnija odlika svih osnovnih nastavnih oblika jedinstvenost, odnosno da *rad pojedinca treba da predstavlja deo grupnog rada, a ovaj deo razreda*, proizilazi potreba razvijanja osećanja odgovornosti za uspeh čitave grupe i svakog pojedinca, što u prvom redu obezbeđuju povremene grupe.

Posebni oblici grupnog rada su:

1. rad svih grupa na istom zadatku, ili istovrstan grupni rad, i

2. rad svake grupe na svom specijalnom zadatku, ili raznovrstan grupni rad.

I u jednom i u drugom slučaju mora se odrediti jasan cilj rada i dati uputstva za rad na početku časa. Takođe je neophodno proveravati da li su učenici shvatili radni zadatak i kako ga rešavaju. Ne ometajući druge, nastavnik prati rad svake grupe i svakog pojedinca u grupi. Na kraju se daju rezultati pojedinih grupa i u formi izveštaja, diskusija itd. sjedinjava rad i izvlače određeni zaključci.

Spominje se i grupni rad s podelom rada, kada se ista tema deli na više zadataka i svaka grupa dobija po jedan problem, koji je deo neke veće celine. Tako, na primer, u VIII razredu osnovne škole moguće je u nastavi matematike obrađivati odeljak o piramidi ovim vidom grupnog rada. Pošto je predmetni nastavnik ranije uveo učenike u dotičnu temu, jedna grupa može dobiti zadatak da nacrta kosu projekciju piramide, druga da nađe visinu (H) četvorostrane prave pravilne piramide, treća da nađe apotemu,

četvrta — površinu, peta — zapreminu, šesta da izradi model trostrane pravilne piramide, sedma da na osnovu date literature iznese primere iz istorije (Egipat) i praktičnog života.

C

Grupni oblik rada moguć je u svakom nastavnom predmetu. U nastavi matematike, na primer, naročito se može organizovati raznovrstan grupni rad, kao i grupni rad s podelom rada (kada bolja grupa rešava teže zadatke, slabija lakše a s najslabijom radi sam nastavnik). Maternji jezik takođe obiluje građom za grupni rad. Dramatizacija štiva, čitanje štiva kao tihi rad, uvežbavanje pravopisnih pravila i sl. — to su samo neki primeri grupnog rada. U srednjoj školi u vezi s obradom literarnih pavaca i životom i radom pojedinih pisaca takođe se može primenjivati grupni rad.

Biologija ,fizika, hemija i drugi nastavni predmeti su isto tako pogodni za ovaj oblik rada. Izvođenje ogleda, pripremanje sredstava, pismeno opisivanje, grafičko predstavljanje, iseciranje, modelovanje, posmatranje, rad u vrtu i ekskurzije sa specijalnim zadacima u ovim disciplinama, zavisno od karaktera teme, često mogu predstavljati osnovne aktivnosti za pojedine grupe. Unutar grupe važno je odrediti, na primer, ko će izvoditi ogled, ko posmatrati pojavu, ko beležiti podatke itd.

Nisu svi predmeti u istoj meri pristupačni za grupni oblik rada. Uopšte rečeno, on se, s obzirom na prirodu predmeta, može više primenjivati u prirodnim nego u društvenim naukama.[15]

Svakako da i u pojedinim školskim predmetima nisu sve teme podjednako pristupačne za grupni rad (pr. istorija i matematika), što zavisi i od interesa školske dece. Iskustva eksperimentalnih škola pokazuju da učenici najintenzivnije rade one teme kod kojih više dolazi do izražaja crtanje, modelovanje, prepričavanje i pismeni sastav.

Na različite interese za rad u grupi ukazala je Terezija Dobrenić u članku „Razvijanje interesa i grupni oblik rada u nastavi". Ona je došla do zanimljivih rezultata primenom grupnog rada u IV razredu osnovnih škola u Zagrebu. Radi ilustracije navodimo teme koje je obradila grupnim radom: Istra, Šume Gorskog kotara, Život naših naroda pod Turcima, Bune protiv ugnjetača, Površina trougla, Voće i njegova prerada, Prerada mlečnih proizvoda i Nafta.

Primera radi navodimo temu Život naših naroda pod Turcima (IV i VII razvred). Pošto se obradi gradivo o osvajanju pojedinih zemalja od strane Otomanske imperije (Makedonije, Srbije, Crne Gore ,Bosne i Hercegovine,

[15] Po Majeru, grupni rad može se primenjivati u nastavi Žive prirode (35%), crtanja (19%), matematike (16%), istorije (15%), maternjeg jezika (9%) itd. Istorija je, po njemu, naročito pogodna za frontalni rad (80%), maternji jezik takođe (63%), a za individualan rad — crtanje (50%) i matematika (36%).

Hrvatske) i izvrše neophodne materijalne i druge pripreme, mogu se formirati grupe, i to: jedna da prouči istorijske čitanke (priloge o prilikama pod Turcima), druga da izvrši analizu nekog književnog dela (npr. „Harač" iz dela „Smrt Smail-age Čengića"), treća da opiše prikupljena oruđa, četvrta da grafički predstavi neka oruđa i izvrši analizu prikupljenih fotografija, peta da vodi razgovor sa starijim osobama i registruje njihova sećanja.

Evo nekoliko tema koje se takođe bez teškoća mogu obraditi grupnim radom:

1. Prošlost Prištine (poznavanje prirode i društva, III r.)
2. Obnova i izgradnja zavičaja (isto, III raz.)
3. Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija (poznavanje društva, IV raz.)
4. Živi svet u mom zavičaju (poznavanje prirode, VI raz.)
5. Parna mašina (fizika, VII raz.)
6. Termometri (isto, VII raz.)
7. Promena agregatnih stanja (isto, VII raz.)
8. Optička sočiva (isto, GIII raz.)
9. Uglenik (hemija, VII raz.)
10. Gorenje (isto, VII raz.)
11. Gvožđe (isto, VIII raz.)
12. Zeleni bičar kao organizam sa osobinama biljaka i životinja (biologija, VII raz.)
13. Amfiocsus kao prelazni oblik između beskičmenjaka i kičmenjaka (isto, VII raz.)
14. Razviće golosemenica (isto, VII raz.)
15. Trovanje hranom (isto, VIII raz.)
16. Evropa kao celina (geografija, završno poglavlje, VI r.)
17. Pećka patrijaršija i njen značaj (istorija, VII raz.)

[16] „Pedagoški rad" br. 9—10/1958. Videti tabelu 3 str. 366. i 368. Radi lakše orijentacije korisno je upoznati se i sa 14 tema koje su obrađene grupnim radom u članku: „Teme za grupni rad", „Pedagoški rad" br. 3—4, 1956.

ZAKLJUČAK

Poslednjih godina sve više se tretira vrednost i primena grupnog rada u nastavi. To je veoma značajan didaktički problem, te je zadatak škole, a nastavnika posebno, da, ne zapostavljajući rad sa celim razredom i aktivizaciju svakog pojedinca, organizuje i kvalitativan grupni rad. Ovaj oblik rada traži opreznost, solidnu pripremu i više invencije u poznavanju stvarnih uzroka koji otežavaju normalno i metodički ispravno razvijanje grunog rada. U takve teškoće spadaju: nedostatak sredstava, prezauzetost nastavnika brojem časova, velik broj učenika u odeljenju, zatim opterećenost školske dece drugim aktivnostima, a neki put i nepravilan odnos pojedinih nastavnika prema ovom obliku rada.

Kao što se vidi, primenjivanje grupnog rada otežavaju razni objektivni i drugi momenti, ali ako kod nastavnika postoji šira zainteresovanost za ovaj osnvoni oblik aktivnosti, a to znači i želja da učenici budu aktivni učesnici u nastavi i da se osposobe za samoobrazovanje, moći će, čak i u težim okolnostima, da u praksi uoče njegovu celishodnost i vrednost.

Др ЯШАР РЕЏЕПАГИЧ

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕМЫ

(*РЕЗЮМЕ*)

Работа „Современные педагогические темы" является синтезом некоторых самых важных вопросов по общеи педагогии и дидактике, а именно: педагогическая функция коммуны, понятие прекрасного в искусстве и педагогике, методы и организация воспитания к труду, педагогическое значение двуязычного обучения и вопрос пользы и возможности применения групповых занятии в процессе обучения.

В вступительной части статье подчеркивается, что эти вопросы находятся в самой тесной связи с развитием педагогических наук, и тесно повязаны с улучшением практики воспитания. Всё большая афирмација школ и обогащение содержания и форм обучения в этих общественных и просветительных учреждениях, а также и постоянное развитие науки и техники, возросшие потребности общества, влияние педагогии и школьной системы других стран — всё это отразилось на возникновении ряда новых педагогических феноменов и на нужност их студиозного анализа.

Педагогическая функция коммуны обьяснается с общественного аспекта. Указывается и на более ранние попытки связывания школ с общественной средой. Отдельно освещается роль школы в коммуне. Даётся и понятие коммуны и её педагогическая роль. В конце работы говорится о формах и значении ознакомления с содержанием и проблемаами коммуны в школе.

Понятие прекрасного в искусстве и педагогии освещается исторически. Исходной позициеи является — позиция и результаты марксисткой эстетики и педагогии. Указывается на ряд односторонних толкований о художесвтенно-эстегическом воспитании. Затрагивается и проблема обычного научого и художественного наблюдения. Подробнее говорится о роли школы по осуществлению прекрасного.

От остальных компонентов воспитания освещается вопрос метода и организации воспитания к труду. Указав на краинюю цель воспитания к труду (при помощи работы воспитывать для самого труда), выдвигается роль хронологического и систематического метода, моторики, игры, подражания и занятия.

Из форм обучения обьясняется педагогическое значение двуязычия, как настало двуязычное обучение, что оно означает и как его организовать. Подробнее описывается многостороняя педагогическая, психологическая и социологическая польза этого обучения в так называем двуязычних классах.

О групповых занятиях в процессе обучения даются сообщения в зависимости от остальных форм обучения, исторического развития групповых занятии (подробнее о далтон-плане и лабораторно-бригадной системе) и о его значении. Особенно описсывается значение групповых занятий с условием правильного применения. В связи с применением этой формы обучения дается ответ на три самых важных вопроса, а именно: на вопрос как формировать группы, вопрос разделения, способа и содержания работы групп и третье, какие предметы обучения удобны за групповые занятия.

Dr KOVILJKA TOMIĆ

PINUS HELDREICHII (MUNIKA) U VEGETACIJI LOVĆENA

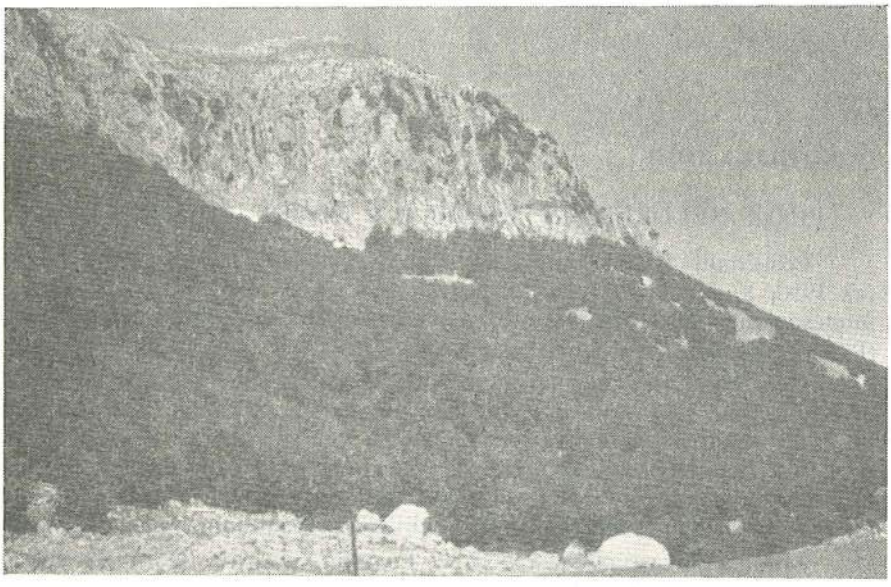
Posljednjih godina botaničari u našoj zemlfi (I. Horvat 1950, P. Fukarek 1950, V. Blečić 1959, M. Jonković 1958, 1960, 1962 i dr.) s velikim interesovanjem proučavaju ekologiju, areal i fitocenološki značaj munike (Pinus heldreichii Christ (P. leucodermis Ant.).

Ovaj balkanski poluendem iz doba tercijera, dizjunktnog areala, na hercegovačko-crnogorsko-makedonskim planinama izgrađuje visinski pojas od 1400—1900 m nadmorske visine. Šuma munike vrlo je degradirana, a na nekim planinama toliko je uništena da se o njoj kao šumskoj zajednici ne može ni govoriti. Od nekadašnjih šuma ostali su relikti koji su se danas sačuvali u sastavu raznih pionirskih i drugih degradiranih tipova vegetacije.

Munika je zastupljena i u flori Lovćena, u Crnoj Gori. Premda je ovu planinu posjetio velik broj domaćih i stranih botaničara (M. Tommasini 1827, W. Ebel 1841, J. Pantoczek 1872, J. Pančić 1873, A. Baldacci 1886. i dr.) munika je na Lovćenu otkrivena relativno kasno. Godine 1869. sakupljač biljaka Pichler nalazi muniku na Lovćenu, ali Beck-Managetta ovaj nalaz osporava (Adamović 1913). Josip Pančić (1873) je na svom putovanju kroz Crnu Goru posjetio Lovćen i bilježi muniku kao Pinus Laricio (Pinus nigra). Da bi utvrdio istinu, Lujo Adamović ide na Lovćen, penje se na Štirovnik i konačno utvrđuje prisustvo munike u flori Lovćena. Poslije toga on u svom radu „Die Panzerföhere im Lovćengebirger", 1908, objašnjava šta je dovelo do slučajne greške koju je J. Pančić napravio:

„Pančić führt zwar eine Föhre von diesem Berge an, aber irrtümlichen Weise betrachtet er sie als „Pinus Laricio" (Schwarzföhre). Dass Pančić, der die Panzerföhre gut kannte und die selbe für die Jastrebica richtig angeführt hat, auf dem Lovćen in erwähnten Irrtum geriet, hat man wohl nur so zu deuten, dass er den Baum nicht von der Nähe, sondern nur aus der Ferne gesehen und dann seine Begleiter um den Namen gefragt haben soll. Die dortigen Montenegriner bezeichnen nämlich die Ponzerföhre nicht mit dem für diesen Baum besondern Namen der Herzegowiner „Munika", sondern geben dem selben nur den auch für die Schwarzföhre (wie überhaupt für jede andere Föhre) geltende Namen „Bor" – wodurch man leich irregeführt werden kann".

Interesantna su zapažanja Adamovića o rasprostranjenju i ulazi munike u vegetaciji Lovćena. On je uzima kao elemenat vegetacije predalpiskog krša, ističući da munika na Lovćenu ne izgrđuje formaciju,

Slika

MUNIKA (PINUS HELDREICHII) NA STIJENAMA IZNAD SUBALPISKE BUKOVE ŠUME NA ŠTIROVNIKU (LOVĆEN)

Pinus heldreichii na Lovćenu pokriva strme padine najviših vrhnva planine, Štirovnik (1749 m) i Jezerski vrh (1660 m). Prostire se odmah iznad subalpiske bukove šikare (subas. Fagetum silvaticae subalpinum), na nadmorskoj visini oko 1600 m.

Geološku podlogu čini krečnjak, a tlo je grubo skeletno. Na manje strmim i slabije skeletnim mjestima tlo je pokriveno tankim slojem planinske crnice. Munika je uglavnom razvijena kao grm i na strmim stjenama ima neobične oblike. Često se mogu vidjeti grmići munike kako vise na goloj litici ili pužu po njoj. Ovakav položaj vjerovatno je uslovljen svjetlošću. Ulazi u sastav vegetacije stjena, točila i rudina, gdje se nalazi pojedinačno ili u manjim grupama.

Na sjevernim i istočnim padinama Štirovnika i Jezerskog vrha strme i nepristupačne litice pokrivene su niskim grmljem munike. Tu je ona najobilnije zastupljena i čini važan elemenat u vegetaciji stijena, asocijacije Campanulo-Moltkeetum petraeae.

Munika je vrlo dinamičan elemenat jer obrasta i utvrđuje točila, asocijacije Drypetum linnaeanae, što se može lijepo vidjeti na točilu iznad tresetišta Jezero.

Današnji areal munike na Lovćenu ima progresivan karakter. Ona se sve više širi, prodire i obrasta ne samo točila i stijene nego i planinske goleti. To se može zaključiti i iz podataka koje nam je ostavio L. Adamović (1908). On navodi da se na sjeverozapadnoj padini Štirovnika nalazi svega 200—250 grmova munike. Međutim danas poslije 57 godina, na navedenom mjestu raste daleko veći broj mladih munika, koje obrastaju ne samo stijene nego sve više prodiru i u vegetaciju rudina, asocijacije Festucetum pungentis. Ponegdje se može naći i u svijetlim šikarama subalpiske bukve.

Uslovi za razvitak munike naročito su povoljni na zapadnim i jugozapadnim padinama Štitrovnika. Tu, povrh pojasa subalpiske bukove šume, iznad Bižaljevca, nalazi se u razvoju mala prirodna sastojina munike. Pored munike ponegdje se mogu vidjeti polegli grmovi Juniperus nana i poneki niski grm Fagus silvatica.

Po današnjem rasprostranjenju munike i orografskim i klimatskim specifičnostima lovćenskih vrhova može se pretpostaviti da munika nikad nije mogla graditi tu zatvaren sklop šume. Vjerovatnije je da su njene sastojine bile vrlo otvorene, s bujnim slojem prizemnog rašća, koje je floristički bilo srodno današnjoj vegetaciji rudina, as. Festucetum pungentis, koja se uglavnom i razvila degradacijom munikove šume.

Takođe se može pretpostaviti da je bila razvijena kao ekološka varijanta asocijacije Pinetum heldreichii patulectorum, Janković 1958. Na ovaj zaključak upućuje nas ekološka i floristička srodnost navedenih zajednice, u čijem se sastavu danas munika nalazi, s as. Pinetum heldreichii patulectorum. Od zajedničkih florističkih elementa u arealu munike na Lovćenu nađeni su ovi:

Pinus heldreichii Christ.
Juniperus nana Willd.
Carex laevis Kit.
Calamintha alpina (L.) Lam. subsp.
Ceterach officinarum Lam. et DC.
Athamanta haynaldii Borb. et Cechtr.
Galium lucidum All subsp. gerardii (Vill.) Hay.
Sesleria tenuifolia Schred.
Stachys recta L. subsp.

Zajednica munike, kao i današnja vegetacija na području njenog areala, imala je vrlo složen floristički sastav. Tu su se miješale i poput mozaika smjenjivale sastojine i floristički elementi vegetacije rudina, točila i stijena.

Današnje prirodno rasprostranjenje munike ukazuje na povoljne uslove za njen razvitak ,što bi se moglo koristiti za pošumljavanje strmih i kamenitih goleti Lovćena. Munikom je pošumljena južna padina Jezerskog vrha, koja je vrlo strma, tlo je prilično pokretljivo i ima karakter točila.

Na Ivanovim koritima, kod mjesta zvanog Bara, jedan brežuljak zasađen je crnim borom i munikom. Tu je njena vitalnost mala jer je ona heliofilni elemenat i u gustoj sastojini crnog bora slabo uspijeva.

Može se s dosta sigurnosti kazati da je današnja munika na Lovćenu relikt nekadašnje šume, koja je izgrađivala gornji pojas šumske vegetacije. Stanovnici su je sjekli radi luča, a intezivna paša spriječila je njeno obnavljanje tako da se održala jedino na nepristupačnim stijenama. Prestankom sječe i smanjenom pašom, naročito poslije proglašenja Lovćena za nacionalni park, munika je ponovo počela da osvaja područja s kojih je potisnuta. Naročito su za njen razvitak pogodne rudine na zapadnim i jugozapadnim padinama lovćenskih vrhova. Tu bi se prirodni razvitak munike mogao ubrzati pošumljavanjem, s obzirom na postojeće povoljne uslove.

LITERATURA

ADAMOVIĆ, L., 1913 — Biljnogeografske formacije zagorskih krajeva Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, II dio, knjiga 195.

ADAMOVIĆ, L., 1913 — Građa za floru kraljevine Crne Gore. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, knjiga 193.

ADAMOVIĆ, L., 1908 — Die Panzerföhre im Lovćengebirger, Budapest.

BECK — MANAGETTA, G., 1901 — Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder, Leipzig.

BLEČIĆ, V., 1959 — Die Panzerföhrenwälder der nördlichen Prokletija, Beograd.

FUKAREK, P., 1950 — Podaci o geografskom raširenju munike (Pinus heldreichii Christ.). Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, god. II, sv. 1/2, Sarajevo.

HAYEK, A., 1933 — Prodromus florae peninsulae Balcanicae, I. Berlin-Dahlem.

HORVAT, I., 1949 — Nauka o biljnim zajednicama, Zagreb.

HORVAT, I., 1950 — Šumske zajednice Jugoslavije, Zagreb.

HORVAT, I., 1962 — Vegetacija planina zapadne Hrvatske. Acta biologica II, Zagreb.

JANKOVIĆ, M., 1858 — Prilog poznavanju munikovih šuma (Pinus heldreichii) na metohijskim planinama. Arhiv bioloških nauka, X, 1/4, Beograd.

JANKOVIĆ, M., 1960 — Razmatranja o uzajamnim odnosima molike (Pinus peuce) i munike (Pinus heldreichii), kako i o njihovim ekološkim osobinama, posebno u odnosu na geološku podlogu. Glasnik Botaničkog zavoda i bašte Univerziteta u Beogradu.

JANKOVIĆ, M., 1962—0 specifičnostima u grananju munike (Pinus heldreichii) njihovom ekološkom aspektu, Arhiv bioloških nauka, XIV, 3—4, Beograd.

PANČIĆ, J.. 1873 Elenchus planetarum vascularum, Beograd.

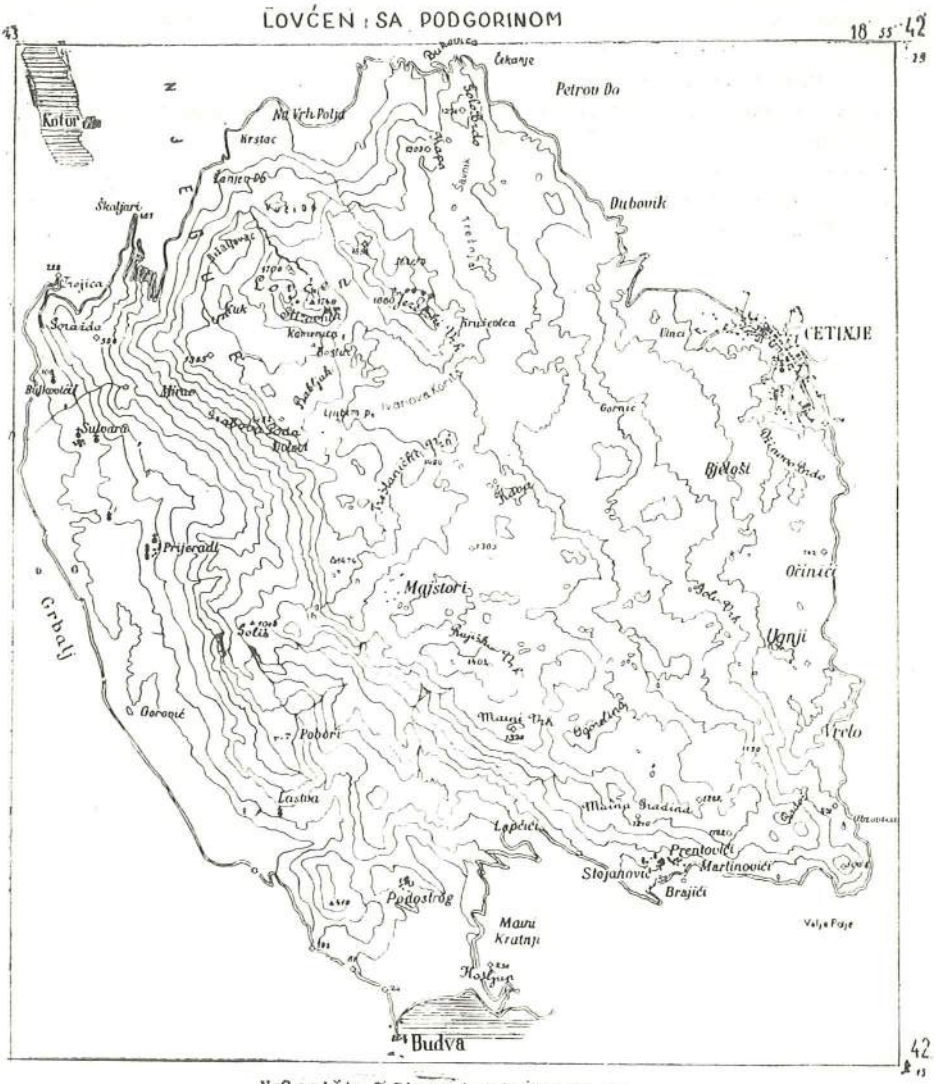
TOMIĆ, K., 1964 — Flora i vegetacija Lovćena (disertacija).

KOVILJKA TOMIĆ

SUMMARY

PINUS HELDREICHII Christ. IN THE LOVĆEN VEGETATION IN MONTE NEGRO

Pinus heldeichii is a Balkan endem which on the Herzegovinian — Montenegrous — Macedonian mountainsmakes a highy zone of 1400 to 1900 m height above the sea level. It is also represented in the Lovćen flora in Monte Negro, where its presence was undisputedly asserted by Lujo (Looyo) Adamović (1908).

Nalazišta Pinus heldreichii na Lovćenu

Pinus heldreichii on the Lovćen covers the steepy slopes of the highest tops of the mountain, Shtirovnik (1749 m) and Yezerski vrh (1660 m) spreading itself closely above the beech coppice (Fagetum silvaticae subalpinum). The soil is limy, and rough skeletal. It grows as a bush and makes a part of the gullies (Drypatum Linnaeanae association), bare regions (Festucetum pungentis as.) and the craggy vegetation (Campanulo — Moltkeetum petraeae as.).

Pinus heldreichii on the Lovćen is a relic of the past forests which were devastated by cutting down and intensivegrazing. However, as these negative factors have beenremoved in recent times Pinus heldreichii has again begun widening its area. Ita strength is most evident in spreading on the bare regions (Festucetum pungentis as.). Natural growth of Pinus heldreichii on the Lovćen could be forced by afforestation according to existing favourabel conditions.

FERIZ KRASNIĆI

ŠUMA SLADUNA I CERA KAO POSEBNA GEOGRAFSKA VARIJANTA U LIPOVICI

(QUECETUM CONFERTAE — CERRIS SCARDICUM)

Znatan deo površine Kosova i Metohije čine šume, koje su s biljnim pokrovom ostalih krajeva naše zemlje, postale predmet savremenih vegetacijskih istraživanja.

Najveći deo šumskih površina pokriven je, uglavnom, niskim šumama i šikarama. Njihovo poznavanje sa fitocenaloškog aspekta je od bitnog značaja. Detaljna obrada njihovog sastava, rasprostranjenosti, fitocenološke prirodnosti i dr. bila bi od ogromnog značaja za svaki dalji rad u pravcu povećanja površina pod šumom.

U ovom radu biće reči o šumi sladuna i cera (Quercetum confertae —cerris Rudski) kao posebnoj geografskoj varijanti u Lipovici.

Polazeći od značajne konstatacije Rudskog da Srbija pripada vegetacijskom klimaksu šuma sladuna i cera, koju je opisao kao vegetacijsku jedinicu, pod imenom Quercetum confertae—cerris Serbicum Rudski 1940, a imajući u vidu geografski položaj i klimatske prilike ovog područja, lako je pretpostaviti da je u pitanju široka rasprostranjenost ovih šuma i u ovim krajevima. Pošto ovaj tip šuma pokriva uglavnom niže ravničarske i brežuljkaste površine, još od ranije je bio na ndaru čoveka.

Nerazumnim gazdovanjem u prošlosti, odnosno nemilosrdnom sečom i neograničenom pašom, prouzrokovana je na više mesta pojava njenog degradacionog—šikaroskog oblika, a ponegde i polugrmolikog bilja žalosnog izgleda. Ako se ima u vidu i prenaseljenost ovog kraja (on spada u prve u FSRJ u pogledu gustine naselenosti), usled čega su i potrebe za obradivim površinama veće, onda se dolazi do zaključka o velikom smanjenju površina pod ovim šumama. Dovoljno je podsetiti na nedavno velike iskrčene površine ovih već degradiranih šuma u okolini Kline, Istoka, Đakovice, Prizrena i drugih mesta.

OPŠTI PODACI. — Lipovica ja oko 15 km. zapadno od Lipljana, na Kosovu. Sa severne strane je Goleš, a s južne se graniči Crnoljevo — planinom.

Geološku podlogu Lipovice pretstavljaju metamorfisani škriljci, ali kao geološki supstrat često se javlja i krečnjak.

„Zemjište u Lipovici pripada tipu rudog zemljišta na škriljcima... Aciditet rudih zemljišta na škriljcima je prilično visok" (Studija o zemljištima na područje sreza prištinskog, Beograd, 1958 godine).

Nadmorska visina Lipovice je 669 — 856 m.

KLIMATSKE PRILIKE. — Pošto ne postoje meteorološki podaci koji se odnose na Lipovicu, koristili smo podatke meteorološke stanice u Prištini, zbog približne nadmorske visine (Priština ima nadmorshu visinu oko 573 m) i kao najbliže meteorološke stanice, uzevši ih uopšte za ceo pomenuti teren.

Podaci za čitav niz godina pružaju sliku umereno-kontinentalne klime ovog predela. Zime su umereno hladne a leta topla. Najhladniji mesec je januar, za koji je karakteristična srednja mesečna temperatuura — 0,84° C u periodu 1950—1960 g. Najtopljiji meseci su jul i avgust, čije srednje mesečne temperature isnose + 22,86 odnosno + 22,85° C u istom periodu. Srednja godišnja temperatura za period od 10 godina (1950—1960) iznosila je oko 10° C, što znači da je relativno visoka. Temperaturna kolebanja u pojedinim mesecima, kao i u toku godine, mogu biti vrlo velika.

Godišnji prosek padavina kreće se između 500—600 mm. Srednja godišnja količina u periodu 1950—1960. je 579 mm. Apsolutni minimumi i maksimumi padavina nisu uvek vezani za određene mesece. Uglavnom, najviše padavina je u maju (primarni maksimum) i novembreu (sekundarni maksimum). Padavine za vreme hladnog perioda su umerene. U toku vegetacijskog perioda prosek padavina iznosi oko 50% srednje godišnje količine padavina.

Vlažnost vazduha, prema podacima za period 1950—1960. g., najveća je u januaru — 92,2%, a najmanje u avgustu — 65%.

Radi dobijanja približne predstave o klimatskim prilikama u ovom kraju kao važnom faktoru za vegetaciju, daje se višegodišnji tabelarni pregled proseka temperature, padavina i vlažnosti vazduha

TABELARNI PREGLED

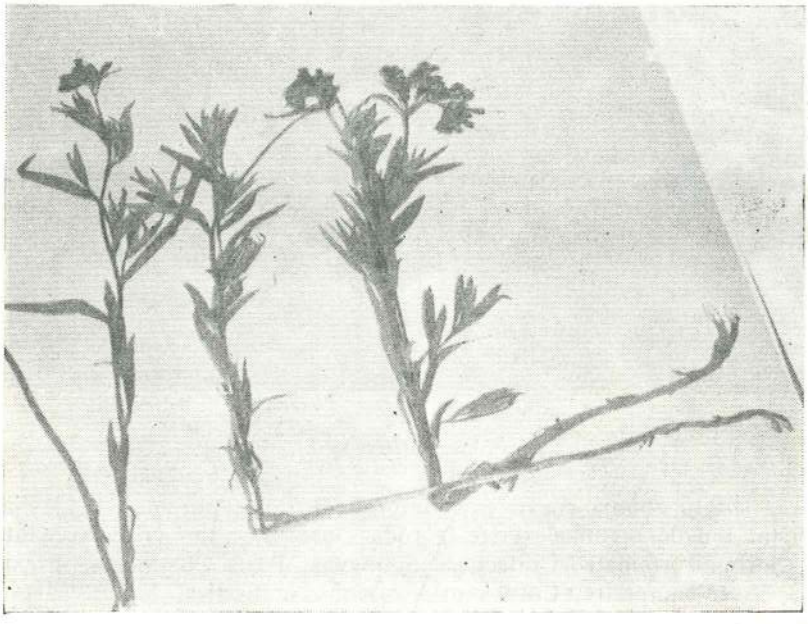
višegodišnjeg proseka temperatue, padavina i vlažnosti vazduha, po mesecima, za Prištinu u periodu 1950 — 1960. g.

MESECI:	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Više god. pros. temp.	—0,84	+1,11	4,82	10,38	15,72	20,39	22,86	22,85	18,03	10,48	6,19	2,60
Viš. g, prosek padav.	40,27	43,20	21,26	54,20	60,7	61,6	35,9	51,7	59,1	76,5	75,6	45,5
Viš. g, pros. vlaž. vazduha	92,2	85,5	78,8	75,3	76,0	73,7	69,7	65,0	71,9	82,6	89,5	80,6

Masiv Ljipovice je prilično velik i prostran. Društveni deo pokriven je mladom hrastovom šumom izdanačkog porekla starosti oko 20 godina,

u kojoj su dominantni hrast kitnjak (Quercus sessilis Selib), cer (Quercus cerris L), sladun (Quercus conferta Kit), mestimično medunac (Quercus pubescens Wild) i druge drvenaste biljke, dok je ostali deo (periferni) prilično degradiran. Zemljište pod ovom šumom pripada tipu šumskog rudog zemljišta na škriljcima. Spomenuto je već da je aciditet rudi zemljišta na škriljcima prilično visok. U ovu činjenicu uverilo nas je i grubo merenje Heligovim pehametrom kada se P^H zamljišta u 10 proba kretao od 4,5—5. Dakle merenja potvrđuju navode I. Rudskog, B. Jovanovića i drugih da se šuma sladuva i cera (Quercetum confertae-cerris Rud) javlja na tipu zemljišta sa slabo kiselom ili kiselom reakcijom.

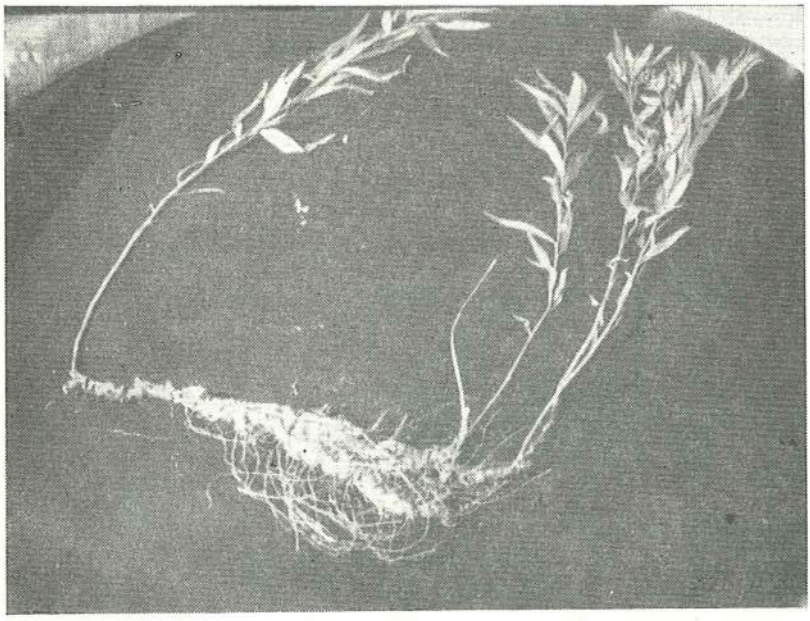
Na ovom terenu fitocenološki su istražene samo sastojine šume sladuna-cera (Quercetum confertae-cerris) koje su ovde rasprostranjene naročito na južne i jugozapadne ekspozicije.

Sl. 1. Moltrea dörfleri — elemenat šume sladuna i cera u Lipovici.

Radi bližeg upoznavanja ovog tipa šume na istraživanom terenu napravljena su 15 fitocenoloških snimaka različitih lokaliteta, ekspozicija i nadmonske visine. Snimljene površine kretale su se između 900 i 2000 m^2. Takođe je sačinjena fitocenološka tabela, koja nam omogućava da još detalnije upoznamo pomenuti tip šume. Treba istaći da su zbog proređivanja i čišćenja na više mesta otklonjene neke vrste s prvog sprata, a naročito je izmenjen sprat žbunja, koji je, tu i tamo, delimično ili sasvim otklonjen.

U spratu drveća nalazi se 13 vrsta, među kojim dominantnu ulogu, tj. ulogu edifikatora, imaju tri vrste iz roda Quercus, i to: Quercus cerris, Quersus conferta i Quercus sessilis. Česte su i vrste Fraxinus ornus, Sorbus torminalis, a ređe se javljaju Sorbus domestica, Acer campestre, Tilia platyphyllos, Malus silvestris, Pirus communis, Quercus pubcsens i druge.

Sl. 2. Moltkea dörfleri sa Lipovice.

U spratu žbunja čije je prirodno stanje, dosta poremećeno javlja se 21 vrsta. I ovde prednjače vrste iz roda Quercus, zatim vrste Acer tataricum, Sorbus torminalis, Crataegus monogyna, Pirus Communis, Fraxinus ornus, Acer campestre, Cornus mas, Sorbus domestica, Malus silvestris, Tilia platyphyllos, Carpinus betulus, Clematis vitalba, Corylus avellana, Cornus sanguineum i dr.

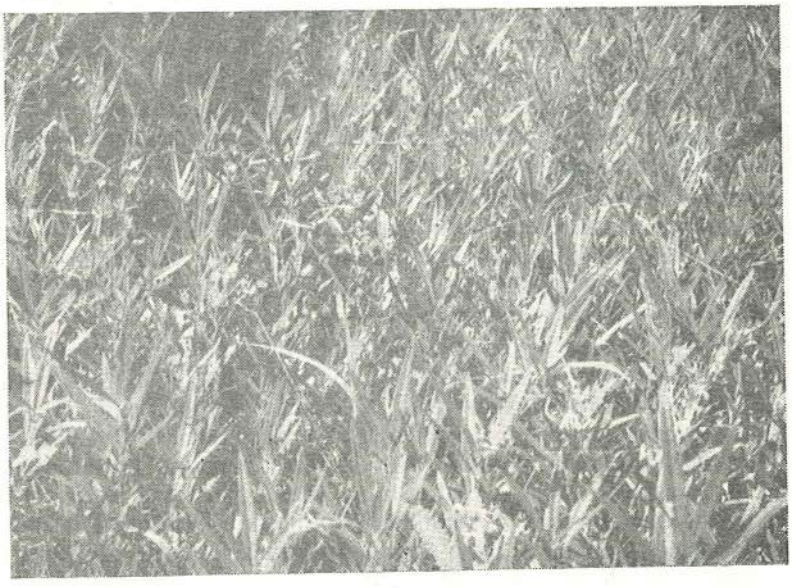
Dok se floristički sastav sprata drveća i žbunja uglavnom poklapa sa sastavom istih spratova već opisanih zajednica ovog tipa šuma u Srbiji (I. Rudski, 1940 B. Jovanović, 1952—56. i dr.), sastav sprata prizemne flore je nešto drukčiji i specifičniji.

U ovom spratu, pored spomenutih drvenastih vrsta, javlja se i znatan broj drugih. Ukupno je zabeležano oko 90 vrsta, od kojih su oko 80 zeljaste. Većinom su to elementi ovih šuma, a manji je broj iz drugih fitocenoza. Ako se ima u vidu da su šume ovog tipa prilično floristički siromašne te brojke ukazuju na relativno florističko bogatstvo ove šume na terenu, koji je bio predmet našeg istraživanja.

Neke od ovih vrsta nisu zabeležene za ovaj tip šume u Srbiji pa zato zaslužuju posebnu pažnju.

Jedna od njih je vrsta Moltkea dörfleri. Ovaj balkanski endem nije dosad bio poznat u flori Jugoslavije. Zato se nalazište u Lipovici može smatrati kao prvo i sigurno za pomenutu biljnu vrstu. Nju je prvi put opisao Ignaz Dörfler 1918. godine, na području Albanije.

Ona je ovde element šume sladuna i cera, u čijem je sastavu obilno zastupljena. U nekim sastojinama ove šume zastupljena je čak u ogromnom broju, što je naročito upadljivo u proletnom aspektu, kada su u njenoj neposrednoj blizini bile prisutne i vrste Lithospermum purpuro-coeruleum, Veronica chamaedrys, Lathyrus vernus, Lathyrus inermis, Fragaria vesca, Symphytum tuberosum, Ranunculus, milefoliatus, Melitis melissophyllum, Comandra elegans i dr. Naročito je mnogo zastupljena na lokalitetima južne i jugozapadne ekspozicije, pogotovo ako je sklop krošanja otvoren.

Sl. 3. Moltkea dörfleri, obilno zastupljena u jednoj sastojini šume sladuna i cera u Lipovici.

Spominjamo i prisustvo ovih vrsta: Eryngium pallmatum, Coronilla elegans, Acanthus longifolius, Cyclamen neapolitanum, Comandra elegans. Stachys scardica, ne toliko zbog njihovog stepena pokrovnosti i stalnosti (mada ni to ne izostaje) koliko zbog prisustva u sastojinama zajednice Quercetum Confertae-cerris Rud; u Lipovici, za razliku od sličnih sastojina iste zajednice u Srbiji gde ove vrste, prema podacima u literaturi, nisu zastupljene.

U spratu prizemne flore učestvuju s velikim stepenom stalnosti i Lathyrus niger, Physospermum aquilegifolium, Chrysanthemum corymbo-

sum, Lichnis coronaria, Dactylis glomerata, Cytisus supinus, Inula salicina. Galium schultesii, Brachipodium silvaticum, Veronica chamaedrys, Silene viridiflora, Cirsium sp, Clynopodium vulgare, Festuca haeterophylla, Verbasum sp, Siler trilobum, Tamus communis, Lathyrus vernus, Fragaria vesca, Melica uniflora, Lithospermum purpuro-coeruleum, Melitis melissophyllum, Lathyrus inermis, Astragalus gliciphyllos, Trifolium alpestre, Genista tinctoria, Cytisus nigricans, Silene vulgaris, Serratula tinctoria, Lonicera caprifolium, Teucrium chamaedrys, Polygonatum officinale, Carex divulsa, Campanula persicifolia, Stelaria hollostea, Symphytum tuberosum, Viola silvestris i druge.

Rečeno je da je prvi put šumu sladuna i cera u Srbiji opisao Rudski kao jasno izraženu vegetacijsku jedinicu pod imenom Quercetum cofertae-cerris Serbicum Rud. 1940. god. U ovoj asocijaciji Rudski je izdvojio tri subasocijacije: a) subas, typicum, b) subas carpinetosum betuli c) subas kao degradacioni stadium po I. Horvat. Posle njega slede značajna fitocenološka istraživanja B. Jovanovića, R. Dunjića, Knapa i drugih. Ovi istraživači opisuju i nove subasocijacije pomenute zajednice, na primer Quercetum confertae-cerris-carpinetosum orientalis (Knap) Jov. 1949; Quercetum confertae-cerris serbicum-aculeatosum Jov. 1949. i dr.

S obzirom da svi tereni ove zajednice, koje su istraživali pomenuti autori, ne spadaju u ovo područje, upoređenje ove fitocenoze s opisanim u Srbiji bilo bi interesantno.

U spratu drveća i žbunja sličnost je uočljiva, jer su, uglavnom zastupljene vrste koje navode i pomenuti fotocenolozi. Manja ili viša pokrovnost i stalnost nekih drvenastih vrsta posledica je proredivanja i otklanjanja onih koje su manje značajne, naročito u društvenom delu. To se naročito ispoljilo u spratu žbunja.

Nešto više odstupa sprat prizemne flore ove zajednice u upoređenju s opisanim zajednicama u Srbiji. Već je spomenut niz biljaka kao što su Moltkea dörfleri, Eryngium pallmatum, Cyclamen neapolitanum, Acanthus longifolius, Stachys scardica i druge koje nisu zastupljene u sličnim već opisanim fitocenozama na području Srbije. Ovo, svakako, potvrđuje konstataciju B. Jovanovića, koji pored ostalog kaže: „Na ovaj način se fitocenološki potvrđuje postavka Adamovića o znatnoj klimatskoj i floristič-koj razlici između severne i južne Srbije, koje deli nekoliko stepena geografske širine" (B. Jovanović, 1956 : 29).

Prema tome, uzimajući u obzir geografski položaj, klimatske i druge prilike istraženog terena, a i na osnovu fitocenoloških snimaka i fitocenološke tabele, lepo se vidi da ova šumska zaednica, i pored velike sličnosti u fitocenološkom pogledu s već opisanim sličnim fitocenozama u Srbiji (I. Rudski 1940; B. Jovanović 1949, 1956 i dr.), ipak ima svoje specifičnosti. To nas navodi na zaključak da šumsku fitocenozu hrasta sladuna i cera (Quercetum confertae-cerris Rud) u Lipovici izdvojimo kao posebnu geografsku varijantu pod imenom Quercetum confertae-cerris scardicum.

Buduća fotocenološka iztraživanja, koja će se proširiti i na ostale terene ovog područja, daće jasniju i zaokruženiju celinu pomenute fitocenoze u ovom delu naše zemlje.

ZAKLJUČAK

Masiv Lipovice prostire se između Goleša, Crnoljevo-planine kosovske i drenične ravnice. Geološku podlogu zemljišta čine uglavnom metamorfisani škriljci. Najvećim delom masiv je pokriven mladom hrastovom šumom. Meteorološki podaci za čitav niz godina daju sliku umereno-kontinentalne, klime ovog kraja.

Na pomenutom masivu vršena su fitocenološka iztraživanja šumske zajednice sladuna i cera (Quercetum confertae-cerris Rud) u 1964 i 1965. godini. Floristički sastav, kao i druge osnovne ekološke karakteristike istražene fitocenoze, date su u priloženoj fitocenološkoj tabeli saćinjenoj od 15 fitocenoloških snimaka.

Istražene šumske sastojine hrasta sladuna i cera (Quercetum canfertae-cerris Rud) u Lipovici, i pored velike sličnosti sa sastojinama pomenute fitocenoze u Srbiji, ipak se donekle razlikuju od njih, što nam je dalo povod da ovu zajednicu izdvojimo kao posebnu geografsku varijantu pod menom Quercetum confertae-cerris scardicum, unutar već opisane asocijacije Quercetum confertae-cerris Rud. Na ovo nas navodi prisustvo niza biljnih vrsta, kao što su: Moltkea dörfleri, Eryngium pallmatum, Cyclamen neapolitanum, Acanthus longifoltus, Stachys scardica, Trifolium pignantii, Comandra elegans i dr. koje prema literaturnim podacima nisu zastupljene u sličnim sastojinama zajednice Quercetum confertae-cerris serbicum Rud. u Srbiji. Ako se imaju u vidu geografski položaj i klimatske prilike ovog južnog dela naše zemlje, izdvajanje ove šumske fitocenoze kao posebne geografske varijante je, po našem mišlenju, potpuno opravdano.

Naši rezultati još jednom potvrđuju gledište naših poznatih botaničara, Adamovića, Košanina i drugih koji su u više navrata isticali znatnu klimatsku i florističu razliku između krajeva južne i severne Srbije.

Osećam dužnost da srdačno zohvalim prof. dr V. Blečiću, šefu Botaničkog zavoda i bašte Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu na dragocenoj pomoći i korisnim sugestijama.

LITERATURA

Horvat, I., 1959: Sistematski odnosi termofilnih hrastovih i borovih šuma jugoistočne Evrope. Biološki glasnik 12, Zagreb.

Jovanović B., 1956: O klimatogenoj šumi jugoistočne Srbije. Inst. za ekol. biogeog. Zbornik radova, knj. 7, Beograd.

Jovanović, B., 1955: Šumske fitocenoze i staništa suve planine. Glasnik šumarskog fakulteta. 9, Beograd.

Jovanović, B., Dunjic, R., 1952: Prilog poznavanju fitocenoza hrastovih šuma Jasenice i okoline Beograda. Zbornik radova Instituta za ekologiju i biogeografiju SAN, knj. 2, Beograd.

Rudski, I., 1949: Tipovi liščarskih šuma jugoistočnog dela Šumadije. Prirodnjački muzej, Srpske zemlje, Beograd.

Košanin, N., 1924: Geološki i geografski momenti u razviću flore južne Srbije. Zbornik radova posvećen Jovanu Cvijiću.

Domac, R., 1950: Flora, Zagreb.

Stojanov, N., Stefanov, B., 1948: Flora na Blgarija, Sofija.

Jordanov, D., 1964: Flora na NR Blgarija I, izd. Blgarska Akad. n., Sofija.

Jordanov, D., 1964: Flora na NR Blgarija II, izd. Blgarska Ak. nauk. Sofija.

Hegi, G., Illustrirte Flora von Mitteleuropa, Band I—V.
Wettstein, R., Botanische zeitschrift, Wien.
Studija o zemljištima na području sreza prištinskog, Institut za vodoprivredu, Beograd, 1958.
Prva istraživanja u šumarstvu Kosova i metohije, Priština, 1961.
Šumapska enciklopedija 2, Zagreb, 1963.

* Rad je finansirao Pokrajinski fond za naučnoistraživački rad.

ФЕРИЗ КРАСНИЧИ

ЛЕС QUERCETUM CONFERTAE-CERRIS SCARDICUM В ЛИПОВИЦЕ КАК ОТДЕЛЬЫЙ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ВАРИАНТ

РЕЗИМЕ

В этом труде даны результаты фитоценологических (вегетационных) исследований лесного сообщетва Quercetum confertae-cerris Rud. Липовицы на Косове и Метохии. Флористический состав и другие основные экологические характеристики исследованного фитоценоза даны в приложенной фитоценологической таблице, состоящей из 15 фитоценологических снимков. На основании анелиза и сравнения рямы этого леса с похожими рямами уже исследованног фитоценоза в Сербии, мы пришли к выводу, что в отношении флористического состава лесные рямы в Липовице отличаются присутствием некоторых растительных пород, а они следующие: Moltkea dörfleri, Eryngium pallmatum, Corronilla elegans, Acanthus longifolius, Cyclamen neapolitanum, Comandra elegens, Stachys scardica и другие, которые, по литераттрным данным, не заступлены в определённых рямах асоциаций Quercetum confertae-cerris serbicum Rud.

На основании этих фактов, а также географического положения и климатических условий этого края, мы пришли к выводу, что лес Quercetum confertae-cerris в Липовице на Косово и Метохии принадлежнит к особой геогргфической варианте и назвали её Qnercetum confertae-cerris scardicum внутри уже исследованной асоциации Qurcetum confertae-cerris Rud.

Asocijacija	Quercetum confertae—cerris scardicum															
Nalazište snimka	LIPOVICA															
Nadmorska visina	680	670	700	700	720	720	620	680	700	690	700	660	700	710	770	
Ekspozicija	S	S	S	S	S	S	—	S	SW	S	SE	SE	S	S	—	
Nagib	15°	15°	15°	5°	15°	5°	—	10°	10°	10°	15°	5°	10°	5°		
Geološka građa podloge	Krečnjak, Metamorfisani Škrilac— Metamorfisani Škrilci															Stepen stalnosti
Veličina snimljene površine u m²	1500	1000	1000	1500	2000	1000	1000	1400	2000	1500	900	1000	1500	1000	80	
Redni br. snimka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Karakt. za asocijaciju I svezu Quercion confertae	SPRAD DRVEĆA															
Quercus conferta	3.3	2.2	2.2	+	2.2	2.2	3.3	2.2	1.1	2.2	2.2	2.2	2.2	3.3		V
Quercus cerris	4.4	3.3	5.4	3.3	3.3	4.4	2.2	4.4	3.3	4.4	4.4	2.2	2.2	3.3		V
Fraxinus ornus	2.2	2.2	1.1	1.1	2.2	1.1	+						+	+		III
Sorbus torminalis	1.1	1.1	1.1	+	1.1	+			+				1.1	1.1		III
Pirus communis			+				+									I
Pratilice:																
Quercus sessilis	1.1	+	+	2.2	3.3	1.1	3.3	+	1.1	+	+		3.3	3.3		V
Sorbus domestica	+	+											1.1			I
Acer campestre	+	+	+													I
Tilia platyphyllos					1.1		+							1.1		I
Malus silvestris					+	+							+			I
Quersus pubescens												1.1				I
Corylus colurna						+										I
KARAKT ZA ASOCIJACIJU I SVEZU QUERCION CONFERTAE	SPRAT ŽBUNJA															
Quercus conferta	1.1	1.1	2.2	1.1	2.2	2.2	2.2	1.1	.11	1.1	1.1	3.3	1.1	2.2	2.2	V
Quercus cerris	1.1	1.1	2.2	3.3	2.2	3.3	2.1	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	1.1	1.1	1.1	V
Sorbus torminalis	+		1.1		1.1	+	+	+		1.1	+	+	+			IV
Fraximus ornus	2.2	2.2	2.2		2.2		+					1.1	2.2	2.2	1.1	IV
Pirus communis	+	+		+	1.1		+	2.2	+	1.1	1.1			+		IV
Pratilice:																
Acer tataricum	+	+	+	2.2	+	+	+	+	1.1		2.2	+	+		1.1	V
Crataegus monogyna	+	+	+	1.1			+	2.2		2.2		+		1.1		IV
Acer campestre	+	+	+	+	1.1			+	+		+		+	+		III
Cornus mas	+	+	+	1.1	+			+				+	+		+	III
Quercus sessilis		+	+	2.2	1.1	+		+					2.2	2.2	2.2	III
Sorbus domestica	+		2.2		+	+						+		+		II
Malus silvestris		+	+			+					+	1.1				II
Tilia platyphylos			+	1.1	2.2	1.1					+		+	+		II
Carpinus betulus				+			+				+	1.2		+		
Rosa sp.	+											+		+		I
Evonymus europea	+	+														I
Clematis vitalba	+	+														I
Corylus avellana		+2			+						2.2					I
Quercus pubescens		1.1										+			+	I
Prunus spinosa		1.1														I
Cornus sanguineum				+								1.1				I
KARAKTERISTIČNE ZA ASOCIJACIJU	SPRAT PRIZEMNE FLORE															
Physospermum aquilegifolium	1.1	2.2	2.2	2.2	1.1	2.1	1.1	1.1	1.1		1.1	2.2	1.1	1.1		V
Cytisus supinus	1.2	2.2	1.2	2.2	+	+2		1.12	1.2	2.2	2.2	2.2	2.1	1.1	5.5	V
Silene viridiflora	+	+	1.1	+		+	+	1.1	1.2	+			+	+	+	IV
Genista tinctoria			+	+2	2.2			+2	+2	2.2	1.2	2.2	1.1			III
Quercus conferta		1.1		+	1.1	+	+		2.2		+			1,1		III
Iris graminea		+2	1.2	+												I
Pratilice:																
Lathyrus niger	4.3	4.4	3.3	3.2	3.2	3.2	2.1	2.1	2.2	2.1	2.1	2.1	2.1	3.2	1.1	V
Melitea dörfleri	1.1	2.2	2.2	3.2	3.2	3.2	2.2	3.2	2.2	1.1	3.2	2.2	2.1	1.1	5.5	V
Chrysanthemum corymbosum	2.1	2.2	1.1	2.1		1.1		2.2	2.1	1.1	1.1	1.1	+	1.1	+	V
Stachys scardica	2.1	2.1	1.1	+	1.1	+	+	1.1	1.1	1.1	2.1	1.1	+	1.1	+	V
Lichnis coronaria	+	1.1	+	+	+	+	+	+	1.1	1.1	+	1.1	1.1	+		V
Dactylis glomerata	1.2	2.2	1.1	2.2	1.2	+	1.1	1.1	1.1	2.2	2.2	1.2	1.1	+		V
Inula salicina	1.1	2.1	2.1		1.1	2 1	+	2.1	1.1	1.1	2.1	1.1	2.1	1.1	+	V
Galim schultesii	+	1.1	+	1.1	1.1	+	+	1.1		+	1.1	1.1	1.1	2.1	+	V
Braphypodium silvaticum	1.2	2.2	2.2	2.2	2.2	1.2		3.3	1.2		2.2	2.2	1.2	+	1.2	V
Veronica chamaedrys	2.2	2.1	+		1.1	1.1	+	1.1	1.1	1.1	1.1		1.2			IV
Eryngium pallmatum	1.1	2.2	2.1	2.1	1.1	2.2	2.2			1.1	1.1		+			IV
Cirsium sp.	+	+	1.1	+	+	+	+				+	+	+	+		IV
Clynopodium vulgare	+		+2	1.2				3.2	1.1	2.2	2.2	1.1	+	+		IV
Festuca haeterophylla	+2			2.2	1.2		1.1	1.2	2.2	1.2	2.2	1.2	1.2	+	+	IV
Verbascum sp.	1.1	+	1.1	1.1	+	+	+				+	1.1	+	+		IV
Siler trilobum	2.2	2.2	2.1	1.1	2.2	3.2							+	+		III
Quercus sessilis	+	+	1.1		+	1W1	+		1.1				2.2			III
Tammus communis		1.1	1.1	+	1.1	2.2								+	+	III
Lathyrus vernus	2.1	1.1	2.2	1.1	2.1	2.1				+			+	1.1		III
Fragaria vesca	+		1.1	1.1				2.2		1.1	1.1	2.2	1.1	1.1		III
Trifol.um pignatii	1.1	2.2	+	+	1.2	1.1							2.2	1.1		III
Melica uniflora	1.2	1.1	1.1	+	2.2		2.2						1.2	+	+	III
Lithospermum purpurocoeruleum	1.1	3.2		1.1	+	+	1.1	1.1	1.1		1.2			+		III
Melitis melissophyllum	1.1					+	+		1.1	1.1	+		+	+	+	III
Lathyrus inermis	+			+	1.1		+				+	1.2	+	+		III
Coronilla elegans		2.2	+		1.2	+				+	+			+		III
Astragalus gliciphyllos		+2						+2	+	+	+		+	+		III
Trifolium alpestre		1.1	1.1					+	1.1	1.1	+	1.1				III
Cytisus nigricans			+		1.1		+			2.2	2.2	2.2	2.2	2.2		III
Silene vulgaris	1.1		+			1.1										II
Serratula tinctoria	+	1.1	1.1								+		+			II
Hypericum hirsutum	+					+						+	+			II
Lonicera caprifolium	+2	+2			+				1.2	+		+				II
Grataegus monogyna			1.1	+		+					1.1		+			II
Acanthus longifolius	+	3.3	1.2	+			3.2									II
Oryganum vulgare		2.1	1.1						1.1	1.1	1.1	1.1				II
Lathyrus sirvester?		+	+			+		+						+		II
Teucrium chameedrys		+	1.1	1.1	1.1			2.1								II
Poligonatum officinale		+		+	+									+		II
Carex divulsa			1.2	1.2		1.2				2.2						II
Leucanthemum vulgare			1.1						+	1.1	1.1	+				II
Campanula persicifolia			1.1			+				1.1		+				II
Anthemis tinctoria			1.1					+		+	+					II
Stellaria holostea				2.2		1.1			1.1					+		II
Acer campestre	1.1	+		1.1							+					II
Symphytum tuberosum		1.1		1.1		+			+	+						II
Fraxinus ornus	1.1	+	1.1		+							+				II
Euphorbia amygdaloides					+						+		+	+		II
Viola silvestris								+	1.1	1.1		+				II
Cornus sanguineum				1.1	+	+					+	1.1				II
Cyclamen neapolitanum	1.1			+	1.1	+										II
Rannunculus millefoliatus			+	1.1		1.1					+	+				II
Potentilla micrantha	+	1.1		+				+								II
Asparagus tenuifolius	+					+							+			I
Campanula rapunculus	+	1.1														I
Helleborus odorus	+	+														I
Anthericum ramosum		+	1.1													I
Allium sp.		1.1	1.1													I
Smirnium perfoliatum		+	+													I

PASULJEVIĆ GOJKO

NOVA NALAZIŠTA RANA TEMPORARIA U JUGOSLAVIJI

Rana temporaria zahvata relativno širok areal rasprostranjenja i u Jugoslaviji. Iz dosadašnjih podataka (Doflein, Radovanović i Dimovski) očevidno je da u najvećem broju slučajeva ova vrsta naseljava tipična planinska staništa i to pretežno planinske predele s nadmorskom visinom najčešće iznad 1500 metra. Ovo se naročito odnosi na njen areal rasprostranjenja u južnom delu naše zemlje, gde dosad nije bila utvrđena ispod 1500 metra nadmorske visine. Naša nalazišta ove vrste u masivu Šar-planine (Šutman, Crni kamen i dr.) i Prokletija (Velika planina, Pločice i dr.) potvrđuju nalaze prethodnih autora. Naime, i u ovim nalazištima Rana temporaria je tipična visoko planinska forma. Nalazišta ove vrste u masivu Šare su na visini iznad 1500 metnra (Crni kamen) i Šutman (2000 m), a takođe i na Prokletijama (Velika planina — 1500 m i Pločice — 2000 m).

U južnim predelima naše zemlje Rana temporaria nije dosad ustanovljena u staništima ispod 1500 m nadmorske visine. Međutim u toku jula 1965. godine, u podnožju Prokletija, na nadmorskoj visini od oko 600 m utvrdili smo novo nalazište Rana temporaria — u okolini manastira Visoki Dečani (14 km južno od Peći). Ovu vrstu našli smo u neposrednoj blizini gornjeg toka Dečanske Bistrice, i to na staništima sličnim onim koje zauzima ova vrsta u visoko planinskim predelima. Da se sigurno radi o prirpanosti ovoj vrsti, determinaciju je proverio profesor dr M. Radovanović, na čemu mu i ovom prilikom toplo zahvaljujemo.

Navedeno nalazište Rana temporaria u podnožju Prokletija zaslužuje posebnu pažnju i zbog toga što se maksimalna veličina nađenih primeraka znatno razlikuje od primeraka iz visoko planinskog areala.

Maksimalne veličine primeraka R. temporaria sa raznih lokaliteta

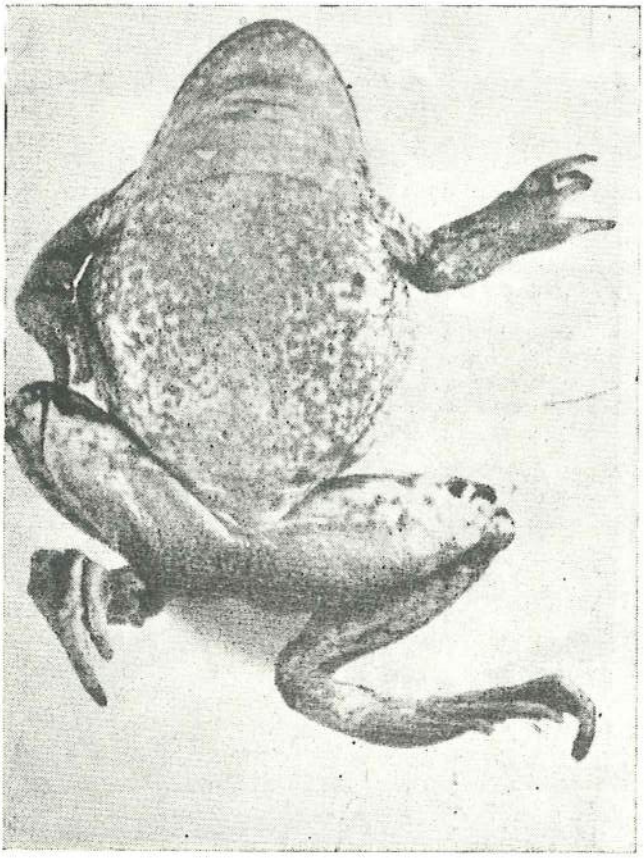
Broj primer.	Lokalitet	Maksimalna dužina tela u sm	Nadmorska visina
1	Šara	8,4	oko 2000 m
2	,,	8,1	,,
1	Prokletije	8,2	,,
2	,,	7,6	,,
3	,,	7,9	,,
1	V. Dečani	10,2	oko 600 m.
2	,,	10,4	,,

Navedeni podaci uzeti su na osnovu većeg broja primeraka.

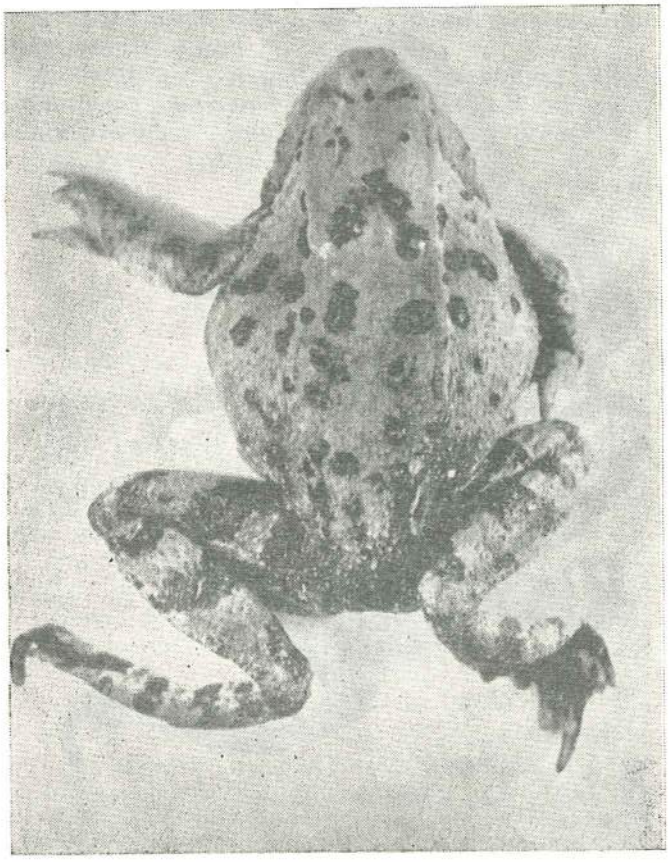
Da li je u pitanju izvesna genetički nova lokalna populacija i u kojoj meri je izolovana od visoko planinskih populacija zasad se pouzdano ne može reći. Nije isključeno da naselje Rana temporaria u podnožjn Prokletija pripada istoj populaciji i da nalazište u Dečanima predstavlja periferni deo jedinstvenog areala ove vrste.

Dalja istraživanja koja su u toku i vrše se na obimnijem materijalu treba da pokažu da li je u ovom slučaju u pitanju izvesna endemična diferencijacija lokalnih populacija Rana temporaria u uslovima vertikalnog rasprostranjenja kao faktora geografsko-ekološke izolacije. Nije isključeno da se u ovom slučaju radi o diferencijaciji populacije, pri čemu bi se njen centralni i periferni deo e mogao okarakterisati posebnim morfo-fiziološko-ekološkim osobenostima.

Ma koji slučaj bio u pitanju, svakako su potrebne dalje studije ekološkog i evolucionog karaktera, tim pre što precizni podaci o biogeografskom polažaju ove vrste u našoj zemlji uopšte ne postoje.

Sl. 1 — Rana temporaria iz okoline Dečana, ventralna strana

Sl. 2 — Rana temporaria iz okoline Dečana, dorzalna strana

LITERATURA

Dimovski A., Prilog kon herpetofaunata na Makedonija, Musei Macedonici scientiarum naturalium, Skopje, 1959.

Doflein F., Mazedonien, Jena, 1921.

Radovanović M., Zur Kenntnis der Herpetofauna des Balkans, Zool. Anzeiger, B. 136, H. 7/8 1941 g.

Radovanović M., Vodozemci i gmizavci naše zemlje, Beograd 1951 g.

Radovanović M., Die Verbreitung der Amphibien und Reptilien in Jugoslawien, Senck. biol., B. 45, H. 3/5, Frankfurd am Main, 1964.

Schreiber E., Herpetologia europaea, II Aufl., Jena, 1912.

ПАСУЛЕВИЧ ГОЙКО

НОВЫЕ МЕСТА ОБЫТАНИЯ ЛЯГУШКИ RANA TEMPORARIA В ЮГОСЛАВИИ

РЕЗЮМЕ

В этом труде наведено несколько новых мест обытания лягушки Rana temporaria в высокогорном регионе Шар Горы и Проклетиях в Югославии.

Кроме того констатировано и новое место пребывания лягушки Rana temporaria на подошве горы Проклетии, в окрестностях монастыря Високи Дечани (14 км. южнее г. Печи), на 600 м. над уровнем моря, что значительно ниже высоты места обытания, которые нам до сих пор известны.

Проводятся исследования в связи с проблемой эндемической географическо-экологической дифференциации популяции в функции вертикального распространения.

Также проводится анализ морфо-физиологических перемен в популяциях Rana temporaria в связи с неравномерным распределением популяции в центре и на периферии ареала.

PASULJEVIĆ GOJKO

PRILOG POZNAVANJU EKOLOGIJE

ABLEPHARUS KITAIBELII (BIBRON ET BORY)

Nedovoljno poznavanje areala rasprostranjenja roda Ablepharus naročito na području Kosova i Metohije dalo je osnova za podrobniju taksonomsko-ekološku analizu ovog značajnog relikta naše faune. Prethodni radovi (Radovanovič – 1941, 1951 i 1957, Dimovski – 1959 i Pasuljević – 1966) odnose se pre svega na utvrdjivanje areala racprostranjenja Ablepharus-a u našoj zemlji. U posebnom osvrtu na rasprostranjenje ove vrste (Pasuljević – 1966) pokazano je da ona zahvata znatno veći areal u Srbiji nego što je dosad bilo poznato. Ipak, može se konstatovati da ova vrsta pokazuje mozaičnu distribuciju i da takva disperzija u velikoj meri zavisi od ekološke diferencijacije staništa. Stoga je u ovom radu učinjen pokušaj da se pobliže analiziraju izvesni ekološki faktori, koji bi mogli imati uticaja na tip disperzije ove populacije, pogotovu što je njegova ekologija dosad gotovo nepoznata. Na ovom mestu biće analizirani samo neki od ekoloških faktora, i to kao indikatori prezentnosti vrste u njenom arealu. Podaci se odnose pre pre svega na odlike staništa, tj. na hemisku i fizičku prirodu podloge, geomorfološke odlike staništa, izvesne klimatshe faktore i dr.

Tereni na kojima je utvrdjena populacija Ablepharus kitaibelii su neogene i to, verovatno, pliocenske starosti (Stefanović P. – 1960).

U pogledu reljefa populacija Ablepharus kitaibelii pretpostavlja brežuljkaste terene. Najčešće se susreće na blago nagnutim padinama koje mestimično prelaze u zaravni.

Osim toga staništa ove populacije najčešća su pored biljnih kultura u blizini ljudskih naselja. Pored toga koncetrišu se u blizini medja, duž pešačkih staza, ivica šuma i sl. Sva ova staništa karakterišu se niskom vegetacijom, mada nisu retka ni u šumama svetlog tipa (hrastovoj, borovoj). Od trava skoro redovni pratioci su Poa i Festuca.

Ustanovljeno je da populacija Ablepharus-a, u najvećem broju slučajeva, pretpostavlja staništa okrenuta u pravcu jugoistoka. Medjutim nije redak slučaj da populacija naseljava staništa prema istočnoj ili južnoj strani.

Može se istaći da i nadmorska visina staništa predstavlja značajan faktor u rasprostranjenju ove populacije, što je analizirano u posebnom radu (Pasuljević – 1966). Naime, utvrdjeno je da postoji pravilan vertikaln

gradijent koji se manifestuje u širenju areala ove vrste u pravcu većih nadmorskih visina od severa prema jugu, čak i pri istoj prirodi podloge.

Zajedno s nadmorskom visinom i ekspozicijom staništa uočeno je neposredno da i termičko dejstvo dolazi do izražaja u odnosu na aktivnost lokalnih populacija. Takodje je ustanovljeno (Pasuljević – 1966) da postoji termički preferendum, koji se kreće u granicama od 17° do 20° C, kada su članovi populacije najfrekventiji na odredjenoj površini. Stoga je optimalna termička zona od 17 – 20°C relativno siguran indikator (ako su i drugi uslovi ispunjeni) za utvrdjivanje prisustva populacija na teritoriji Srbije.

Medju ostalim faktorima, u ovom radu posebno je analiziran uticaj Sunčeve radijacije kao indikatora prezentnosti populacije, u toku proletnjeg, letnjeg i jesenjeg perioda. Iz grafikona koji je modifikovan za ovu svrhu (Cirik, Birič i dr. — 1964) moguće je analizirati period i granicu kako dnevne tako i sezonske aktivnosti populacija. U pogledu dnevne aktivnosi postoje dva jasna ritma aktivnosti u prepodnevuim i popodnevnim časovima koji se održavaju tokom svih analiziranih sezona. Sa grafikona je takodje uočljiv i ritam kolebanja aktivnosti populacija pod odredjenim intenzitetom svetlosti, koja je izgražena u luksima, kako u toku prepodnevnih (leva strana grafikona). tako i u toku popodnevnih časova (desna strana grafikona). Isto tako moguće je uočiti optimalno, minimalno i maksimalno dejstvo Sunčeve radijacije na aktivnost lokalne populacije u okolini Prištine, gde su vršena ova ispitivanja. Iz grafikona se vidi da se skraćivanjem dužine dana razlika izmedju prepodnevnog i popodnevnog ritma aktivnosti znatno smanjuje, na pr. u martu i oktobru. U svakom slučaju, aktivnost populacije Ableoharus kitaibelii pod različitim dejstvom Sunčeve radijacije kreće se u granicama od 7000 – 25000 luksa, pri čemu je maksimalna aktivnost članova populacije izražena u letnjim mesecima, a najmanja u ranom proletnjem (mart) i kasnom jesenjem periodu (oktobar).

U pogledu hemiske prirode podloge može se konstatovati da populacija Ablepharus kitaibelii pretpostavlja široka variranja u koncetraciji pH jona. Naime, lokalne populacije su nadjene na podlozi kako s neutralnom tako i s više ili manje alkalnom i kiselom reakcijom.

Mehanička priroda podloge, prema dosadašnjim nalazima, izgleda da ima veliki uticaj na disperziju populacija Ablepharus kitaibelii. Uzorci podloge s različitih lokaliteta i s raznih dubina ispitivani su u pedološkoj laboratoriji Geodetske uprave Autonomne Pokraine Kosova Metohije. Dosadašnji podaci, koji će u toku budućih ispitivanja biti kompletirani i sa znatno većeg broja lokaliteta, pokazuju da mehanička priroda podloge može imati selektivno dejstvo u procesu izolovanja lokalnih populacija. Naime, dosadašnji rezultati pokazuju da lokalne populacije najčešće naseljavaju porozno i lako propustljivo tlo, koje se, uz to, lako zagreva i brzo isparava. Populacije Ablepharus kitaibelii iz relativno udaljenih staništa (Pasuljević – 1966) nadjene su na podlozi slične prirode. U toku ovih ispitivanja mogli smo utvrditi da populacije Ablepharus-a ne naseljavaju zemjišta kao što su smonica, gajnjača, prava crvenica i njima srodni tipovi podloge.

Pored ovih, u toku su i ispitivanja dejstva drugih ekoloških faktora, koji bi bili značajni za rasvetljavanje ekologije populacija Ablepharus-a.

Koristim priliku da i na ovom mestu zahvalim Pedološkoj laboratoriji Geodetske uprave APKM za izvršene pedološke analize, saradnicima Katedre za biologiju, dr Dervišu Rožaji i dr Miliki Pijakić, prof. Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu, koje sam konsultovao u toku izrade ovoga rada.

LITERATURA

Dimovski A., Prilog kon herpetofaunata na Makedonija, Musei macedonoci scientiarum naturalium, Skopje, 1959.

Janković M., Fitoekologija s osnovama fitocenologije i pregledom tipova vegetacije na zemlji, Beograd, 1963.

Pasuljević G., Nova nalazišta Ablepharus kitaibelii u Jugoslaviji, Glasntk Prirodnjačkog muzeja SR Srbije, Beograd, 1966 (u štampi)

Pasuljević G., Ritam dnevne i sezonske aktivnosti Ablepharus kitaibelii, Glasnik Prirodnjačkog muzeja SR Srbije, Beograd 1966 (u štampi)

Radovanović M., Zur Kenntnis der Herpetofauna des Balkans, Zool. Anzeig. B. 136, H. 7/8, 1941.

Radovanović M., Vodozemci i gmizavci naše zemlje, Beograd, 1951.

Radovanović M., Einige Beobachtungen an Amphibien und Reptilien, Zool. Anzeig. B. 159, H. 5/6, 1957.

Stankovič S., Ekologija životinja, Beograd, 1962.

Stefanović P., Das Neogen in Jugoslawien in seinen Biziehungen zum Wiener Becken, Mitteilungen der Geologischen Geselschaft in Wien, B. 52, 1959 (Wien 1960)

Cedrik S. M., Birič V. E. Makeeva P. G. i Savickaja F. I., Fizika v grafikah, Minsk, 1964.

GOJKO PASULJEVIĆ

CONTRIBUTION TO THE SCIENCE OF ECOLOGY

Ablepharus kitaibelii (Bibron and Bory)

SUMMERY

The works in this field that have been written so far (Radovanović — 1941, 1951 and 1957; Dimovski — 1959 and Pasuljević — 1966.) are primarily related to the establishment of the area of the distribution of the genus Ablepharus in Yugoslavia. The mosaic distribution of the population of the species Ablepharus kitaibelii in our territory shows a certain ecological differenciation of the locality. In this work an attempt has been made to analyse certain ecological factors, which can be the indicators, besides the historical ones. that explain the type of the dispersion of this species.

In this work certain regularities have been established which are related to the chemical and physical nature of the soil as well as to certain geomorphological and climatic factors.

Ablepharus kitaibelii is to be found in the territories of the neogene period, the most frequent populations prefering hilly steppe localities on the mildly sloping sides, most frequently on the south-east direction, with short-grass vegetation, although it is not rare in open-type forests. It can be pointed out that the populations are to some extent sinanthropic.

Regarding the sea-level there is a certain gradation according to which the populations from North to South extend their area in the direction of the higher sea-level.

The effect of the radiation of the Sun has been analysed on the population of the species A. kitaibelii in the surroundings of Priština. In the diagram modified for this purpose can be noted: the rhythm of daily activity of the population in the period of Spring, Summer, and Autumn.

In the diagram the effect of the radiation of the Sun can be compared with the activity of the population in correlation with the length of the day in different seasons. There are obvious differences as well regarding the shift of the activity limit in the function of the intensity and the length of the duration of Sun's radiation.

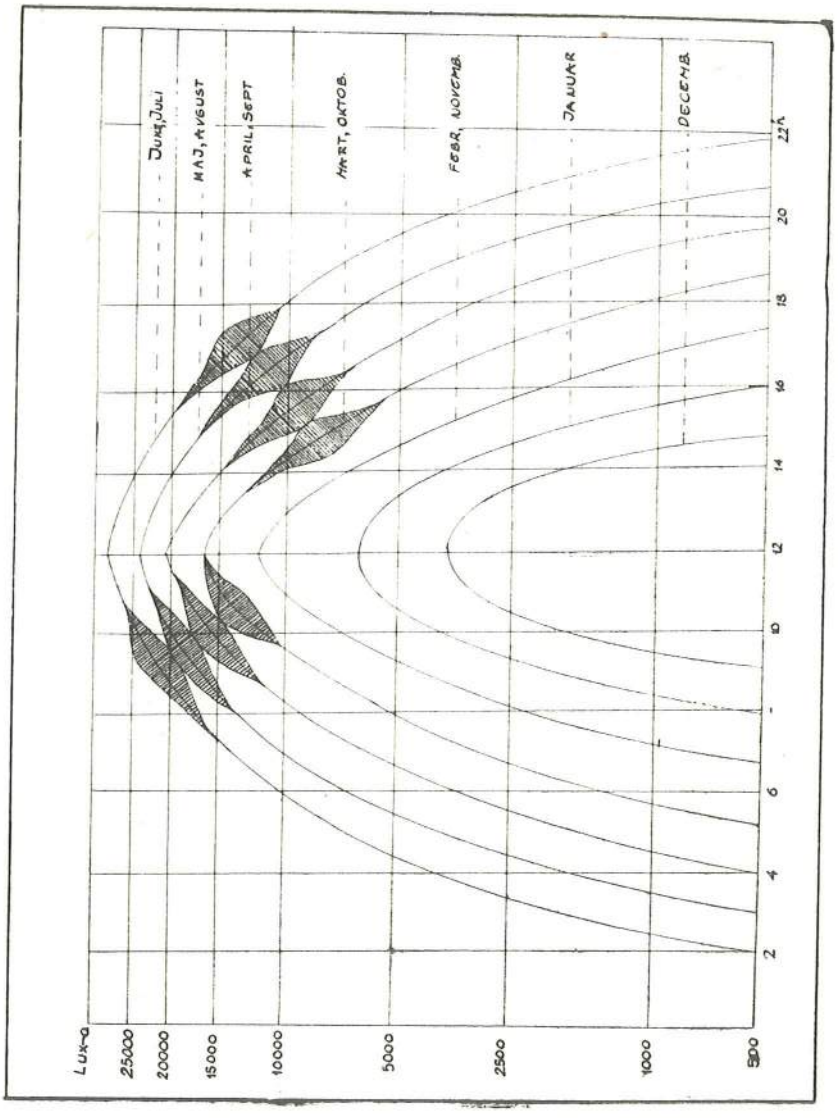
It is established that the termic preference i. e. optimal thermic zone for the population of this species is to be found in the limits from 17 — 20°C

The data of the optimum, minimum and maximum effect of the Sun's radiation on the activity of the population are also very obvious.

The tolerance for the concentration of pH-ion is very wide

The mechanical nature of the soil, can be an important indicator and can have a selective value on the type of the dispersion.

The investigations of other important ecological factors are going on.

Odnos amplitude kolebanja intenziteta sunčeve radijacije i aktiviteta populacije Ablepharus kitaibelii

The Relation of the Amplitude of Hesitation of the Intensitu of Sun's radiation and the Activity of the population of the species Ablepharus kitaibelii

ŠAIB RIZVANOLI I DERVIŠ ROŽAJA

PRILOG POZNAVANJU POTROŠNJE KISEONIKA U ŽABA RANA GRAECA U ODNOSU NA TERMIČKU SREDINU PRILAGOĐAVANJA

UVOD

U sklopu sve većeg broja savremenih eksperimentalnih podataka (literatura pod 3, 7 i 8) koji se odnose na reperkusije termičke sredine na razne fiziološke parametre poikiloterama, pitanje Anura još uvek je u ponečemu sporno. Tako, dok se po podacima nekih (2, 5 i 6) autora gasni metabolizam žaba povišava s povišenjem temperature boravka, dotle neka novija (4, 8 i 9) istraživanja kazuju suprotno, tj. da se njihov gasni metabolizam donekle „kompenzira" (Prechtov tip 3) hladnoćom.

S obzirom na pomenute protivrečnosti u ovim nalazima, pristupili smo u ovome radu istraživanju termogenetskog aspekta fenomena termičke adaptacije u žabe Rana graeca koja, polazeći od činjenice da se radi o obliku karakterističnom za hladne tekuće vode, te prema tome u neku ruku predstavlja stenotermni oblik na hladno, može biti u tom pogledu vrlo zahvalan objekt istraživanja.

ŽIVOTINJE I EKSPERIMENTALNA TEHNIKA

Eksperimenti su vršeni u improvizovanoj laboratoriji Katedre za biologiju u Dečanu (novembar-decembar 1964) na žabi R. graeca, koja nastanjuje hladne vode Dečanske Bistrice čija temperatura i u najtoplijim ljetnim danima ne prelazi 12°C. Životinje su posle ulova premeštane u laboratoriji gde su, najmanje nedelju dana pre nego što bi se pristupilo određivanju njihove potrošnje kiseonika, bile podvrgnute određenom temperaturnom režimu boravka. Za to vreme životinje, koje su, inače dobro podnosile eksperimentalne uslove, bile su povremeno hranjene isitnjenim svežim govedim mesom.

Termičke sredine od 20 i 28°C bile su ostvarivane termostatom, gde su životinje bile smeštene u limenim kadicama s vodom. Kao nisku (u našim ogledima označenu kao oko 10°C) temperaturu adaptacije smatrali smo temperaturu sredine u kojoj su one do trenutka ulovljenja živele.

Potrošnja kiseonika merena je Djelineovim respiracionim aparatom konstruisanim na principu Barcroftovog diferencijalnog manometra. Prvom merenju potrošnje kiseonika pristupalo se nakon najmanje jednonedelnog obaveznog boravka životinja na određenoj termičkoj sredini. Vreme adaptacije organizma na datoj temperaturi bilo je istovremeno i period njegova gladovanja. Svako merenje na određenoj eksperimentalnoj temperaturi (10, 20 i 28°C) trajalo je najmanje dva časa. Nivo potrošnje kiseonika u toku pomenutog vremena meren je svakih 30 minuti. Merenja su vršena pojedinačno na svakoj individui pri svim oglednim i adaptacionim temperaturama. Težina eksperimentalnih životinja kretala se između 19,5 do 65 grama.

REZULTATI I RAZMATRANJA

Sumarni rezultati izvedeni iz 88 ogleda vršenih na 25 jedinki dati su na tablici 1, a grafički su predstavljeni slikom 1.

Tablica 1

POTROŠNJA KISEONIKA (CCM KG/ČAS) U ŽABA RANA GRAECA U ODNOSU NA TERMIČKU SREDINU PRILAGOĐAVANJA

Temperatura ogleda u °C	Temperatura adaptacije u °C			Stepen verovatnoće (P)
	oko 10 (A)	20 (B)	28 (C)	
10	40.7 ± 2,8	40,1 ± 1,9	35,1 ± 1,7	A — B $P > 0{,}05$ A — C $P > 0{,}05$
20	82,4 ∓ 3,0	82,4 ± 2,1	66,9 ± 4,2	A — B $P > 0{,}05$ A — C $P < 0{,}01$
28	177,9 ± 5,9	164,1 ± 8,5	152,2 ± 4,5	A — B $P > 0{,}05$ A — C $P < 0{,}01$

Tablica 1 pokazuje da se u ovih organizama efekat znatnog povišenja temperature boravka (oko 10 → 28°C) izražava pri svim oglednim temperaturama u vidu umerenog deprimovanja njihovoga gasnog metabolizma, tj. izražava se odnos koji je Prechtom bio svojevremeno označen kao tip 3. Istovremeno pada u oči da opisani efekat ili sasvim odsustvuje (opažanja pri eksperimentalnim temperaturama od 10 i 20°C) ili je sasvim neznatan (slučaj sa eksperimentalnom temperaturom od 28°C) prilikom umerenog povišenja (oko 10 → 20°C) temperature njihova boravka.

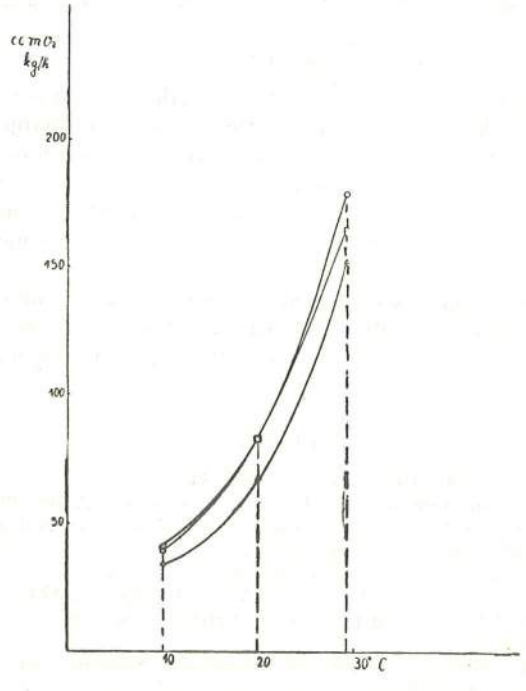
Uporedivši ove rezultate s podacima iz literature, a pre svega s podacima jednog od nas (8), koji se tiču, termogenetskog aspekta fenomena termičke adnptacije žaba Rana ridibunda, vidno je da je adaptacioni efekat u žaba Rana graeca slabije izražen (tab. 2). Štaviše, adaptivne, kompenzatorne izmene termogeneze i odsustvuju (Prechtov tip 4) pri premeštanju ovih životinja unutar umerenih temperaturnih granica (oko 10 → 20°C).

Tablica 2

PROCENTUALNE IZMENE U POTROŠNJI KISEONIKA ŽABA R, GRAECA I R. RIDIBUNDA* PRILIKOM PREMEŠTANJA S TERMIČKE SREDINE OD OKO 10° (100%) NA ONU OD 28°C.

Temperatura ogleda u °C	Temperatura adaptacije u °C			Vrsta
	oko 10	20	28	
10	100	98,5	86,2	R. graeca
	100	—	58,6	R. ridibunda
20	100	100	81,2	R. graeca
	100	—	72,2	R. ridibunda
28	100	92,3	85,5	R. graeca
29	100	—	75,8	R. ridibunda

Korene ovakve relativno slabije izraženosti termogenetskih efekata menjanja termičkog ambijenta, ili pak njihovog odsustva, treba, saglasno mišljenju nekih autora (7 i 10), po kojima se fenomen adaptacije javlja

Sl. 1. Potrošnja kiseonika žaba R. graeca u odnosu na termičku sredinu prilagođavanja (O = oko 10; □ = 20; i △ = 28°C).
Fig. 1. Oxygen consumption in frogs R. graeca in relation to the thermal environment (O = obout 10; □ = 20 and △ = 28°C).

atributom euritermnih organizama, svakako tražiti u priličnoj stenotermnosti ove vrste koja se, između ostalog, može zaključiti i na osnovu većih vrednosti njihovog temperaturnog koeficijenta (tab. 3).

Tablica 3

VREDNOST Q_{10} U POTROŠNJI KISEONIKA R. GRAECA, R. RIDIBUNDA* I BUFO VIRIDIS*

Temperatura ogleda u °C	Temperatura adaptacije u °C			Vrsta
	oko 10	20	28	
	2,02	2,04	1,91	R. graeca
10 → 20	1,21	—	1,50	R. ridibunda
	1,90	—	2,24	B. viridis
20 → 28	2,62	2,36	2,80	R. graeca
20 → 29	1,90	—	2,00	R. ridibunda
20 → 29	1,84	—	1,57	B. viridis

Vredoosti za žabe R. ridibunda i B. viridis pozajmljene su iz podataka D. Rožaje

ZAKLJUČCI

Na osnovu ovih rezultata izvode se sledeći zaključci:

1. Potrnšnja kiseonika žaba R. graeca posle najmanje jednonedeljnog boravka ovih životinja u uslovima umerenog povišenja termičke sredine (oko 10 → 20°C) ili ostaje sasvim neizmenjena (opažanja pri eksperimentalnim temperaturama od 10 i 20°C) ili pokazuje tendenciju neznatnog pada, kao što je slučaj s podacima dobijenim pri eksperimentalnoj temperaturi od 28°C.

2. Suprotno tome, adaptacione, kompenzatorne izmene smisla Prechtovog tipa 3 mogu se uočiti u potrošnji kiseonika ovih organizama samo u slučajevima značajnijeg povišenja (oko 10 → 28°C) temperature boravka.

LITERATURA

1. Beskrovnij, A. M. (1952). Zool. žurnal, **31**, 413.
2. Fromm, P. and Johnson, R. (1955). J. of cell. and comp. Physiol., **45**, 343.
3. Gelineo, S. (1964). The temperature regulating system, in Handbook of Physiol. Vol. 4, 259. Willam Wilkins comp. Baltimore.
4. Jankovsky, H. D. (1960). Z. Vergleich. Physiol., **43**, 392.
5. Long, W. and Johnson, R. (1952). Amer. J. Physiol., **171**, 744.
6. Maleš, B. (1927). Ppilog izučavanju energetike heteroterama. Posebna izdanja SKA, knjiga 62, Beograd.
7. Precht, H. (1955). Vechselwarme Tiere und Pflanzen, in Temperatur und leben, Springer — Verlag, Berlin.
8. Rožaja, D. (1959). Bioenergetski aspekt termičke adaptacije nekih Anura. Teza Beogradskog univerziteta, Beograd.
9. Stangenberg, G. (1955). Pflüg. Arch. **260**, 320.
10. Schlieper, C. (1952). Biol. Zbl. 71. 449.

SHAIB RIZVANOLLI AND DERVISH ROZHAJA

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF OXYGEN CONSUMPTION IN FROGS R. GRAECA IN THE RELATION OF THE THERMAL ENVIRONMENT

SUMMARY

Having in mind the „correctione" which the ecology of one species brings into the physiological reactivity of the organism, we nave started the investigation of the thermogenetical aspects of the thermal adaptation phenomena in Frogs R. graeca, which judging from its natural living environment (inhabits in the cold running waters) and the relative higher value of temperature coeficient (see table 3) appears with a stenothermical organism.

From this investigations (table 1 and Fig. 1) regarding to the repercussions of one weeks exposure to a determined temperature in Oxygen consumption of the Frogs R. graeca result the following.

CONCLUSIONS

1. We are aware of the repercussions of moderate increase of thermal environment (about 10→20°C) on the thermogenesis of this organisms or they are completely absant (Observations in case of the experimental temperature of 10 and 20°C) or they are quite insignificant, as is the case with the results obtained at the experimental temperature of 28°C.

2. In contrast to this, the adaptation changes of the nature Precht's Tupe 3 can be noticed in oxygen consumption of this organisms only in the cases of a significant increase (about 10→28°C) of thermal euvironment.

ВЛАДЕТА ВУКОВИЋ

БЕЛЕШКА О СТЕРИЈИ

(160 година од рођења и 110 година од смрти)

После стихова „Слези имиже Болгарија" у којима је ожалио судбину Бугарске оптужујући бугарске владаре због трагедије 1374. г и у којима се види интересовање за друштвено-историјска збивања и поуздано мерило за процењивање ствари, Стерија је писао славјанске оде које представљају наздравичарску лирику без инвенције (оде разним поповима и архимандритима). После „жалостног позоришта у пет дејствија", „Невиности или Светислава и Милеве" (1827), Стерија штампа роман „Бој на Косову или Милан Топлица и Зораида", рађен под утицајем Флоријана, француског писца 18. века. То је сентиментална љубавна историја везана за косовску трагедију, штампана 1828. г. у издању Матице српске. Те исте године трговац Јосиф Миловук издао му је драму „Милош Обилић" и историјски спис о Скендербегу. Тиролово друштво пријатеља књижевнства српског штампало му је трагедију „Наход Симеон".

Стеријина драма забавног, морализаторско-дидактичког карактера послужила је као основ за даљи развитак наше драмске литературе. Његова прва објављена историјска драма „Светислав и Милева" и „Хајдуци" и „Наход Симеон" писане су под интензивним утицајем народне поезије. Најбоља његова историјска драма „Смрт Стефана Дечанског", приказана у царинарници на Сави („Театар на Ђумруку"), имала је у своје време велики успех. Остале његове драме („Сан Краљевића Марка", „Лахан", „Скендербег", „Торжерство Сербије"), и поред садржајне и формалне недовршености, оживљују националну прошлост показујући извесну зрелину мисли. Ако је у оживљавању националне прошлости у овим Стеријиним комадима (као у трагедији „Милош Обилић") зацвилео камен са зајезереном крвљу да би показао колико је жедан зулумћарске крви, ту је била чисто романтичарска отелотворена тежња да се револуционарни ликови наше народне епике и предања овековече и у драмском стваралаштву.

Пре Стеријиних комада било је код нас на сцени свега неколико оригиналних и преведнеих позоришних дела углавном слабе литерарне вредности: „Трагикомедија" Емануела Конзачинског (прва српска

представа одржана 15. августа 1736. г. Сремским у Карловцима). 1787. г. учитељ Марко Јелисејић приређује са ђацима представе у Великом, Бечкереку. Доситејев пријатељ Емануел Јанковић објављује у Лајпцигу превод Голдонијевог комада „Терговци" и преводи с немачког „Зао отац и неваљао син". Глигорије Трлајић написао је драму оригиналну „Всебраг или ретки супруг"; 1798. г. српски историчар Јован Рајић штампа позоришни комад (у ствари прераду комада Е. Козачинског) у Будиму „Трагедија сире печалнаја повест о смерти последнаго цара сербскаго Уроша Пјатаго, и о падениј сербскаго царства, сочинена и произведена г. 1733. в Карловце Сремском, а нине пречишћена и исправлена" у коме је приказана прошлост српског народа од Немањића до сеобе под Арсенијем Чарнојевићем. Почетком 19. века појављује се превод Коцебоуве „Крешталице" од Јоакима Вујића, који је раније објавио „Фернандо и Јорика", „Љубовнаја завист чрез једну ципелу", „Награжденије и наказаније" и „Слепи миш".

Стерија се за време боравка у Пешти упознао са делима Шекспира, Сервантеса, Ле Сажа, Виланда и Стерна и са немачким сатиричаром Готлибом Рабенером. Зато мења курс у својим литерарним прегнућима, иако још понегде и покадкад пише оде, али само из поштовања према пријатељима. Под утицајем Г. Е. Лесинга, творца модерног немачког позоришта, Стерија усваја ново схватање, као оснивач савремене националне драме, да се у позоришту као у школи стичу моралне навике, шиба заосталост, примитивност и лече мане. Његове комедије тематски разноврсне а лишене великих заплета прожимају нас задовољством истинитог разотркивања и шибања „гражданских" конвенција, страсног уживљавања у психичка стања његових „јунака дана" указујући на суштину разних „збитија" опорих друштвених ругоба и аномалија, убедљиво делују веродостојношћу амбијента, конкретношћу раскошне галерије типова који су погодни и карактеристични за илустрацију, хтења, навика и живота наших људи у преломним тренуцима значајних историјских збивања. И поред дидактике, Стеријина идеја произилази из реалних поступака типова култивисаним позоришним изразом којим је дата историјска и тада актуелна стварност.

* * *

Стерија је штампао „Роман без романа" (после својих најбољих комедија), успелу пародију на тадашње пустоловне романе. Иако је неважан садржај романа, Стерија је у њему изнео своје смеле, револуционарне идеје. Исмејава Видаковићеве застареле романе, напада сентименталне песнике-лиричаре, артифицијелност „одација", надри-филозофе, а роман је противтежа тадашњим авантуристичким романима. У предговору романа апострофирао је рецензенте и критичаре, групу критичара која се бавила овим послом, али без довољно књижевне културе (поп Павле Стаматовић, Теодор Павловић, Др. Јован Стејић, Антоније Арнот, Георгије Мушицки). Стерије им је здерао са лица маску незнања и некултуре у чланку о критици објављеном годину дана после објављивања „Романа без романа". У чланку од 1852. г. у књижевном додатку

„Јужне пчеле" (бр. 14) Стерија је и после Видаковићеве смрти износио и позитивне стране Видаковићевог књижевног дела, премда је то делимично чинио и за живота овога славјаносербскога романописца. Ту је Стерија истакао време и значај утицаја Видаковића на наше писце и поред његових многобројних мана.

Међутим, најзанимљивији су Стеријини мотиви за комедију из стварног живота. Ту су у пуној мери дошле до изражаја све Стеријине литерарне вредности. „Помирење" („Адвокат") је непотпуно верна слика. Та Стеријина једночинка не представља неки литерарни домет, јер је адвокат нереално конструисан, нетипичан за ондашњу војвођанску средину. Фема и Аница, иако су горопадне, унеколико се разликују у карактеру: Аница је прециоза, тип који ће Стерија са пуно рељефа развити у „Покондиреној тикви".

Стерија је врло сугестивно разголитио све ружне појаве помодарства и варалица у „Лажи и паралажи".

У „Покондиреној тикви" Стерија је карикирао тежњу за господством пошто-пото. Фема и Ружичич у овом делу су потенцирани карикатуларно Јелица и Алекса из „Лаже и паралаже". Фема је уображена због богатства, иако је сирова и некултурна: бивша чизмарева жена не жели да буде мајсторица, кинђури се, употребљава стране изразе које не схвата, хоће да се уда за ученог „грађанина", одриче се свога брата, од слуге Јована прави лакеја и мења му име у Јохан и Жан. Светозар Ружичић је бивши калфа, а касније постаје боем и славеносербски песник. Када се удвара Евици, Феминој кћери, употребљава овештале псеудокласичарске реквизите. По многим особеностима карактера и понашања Ружичић је припадао митрополитовом кругу пријатеља из Карловаца. „Покондиреном тиквом" Стерија је задао бритки ударац славеносербској литератури.

У „Покондиреној тикви" Стерија је објавио појаву „Зле жене". 1839. г. у „Летопису Матице српске" изишао је веома позитиван приказ адвоката Богдановића на овај Стеријин комад. У предговору „Зле жене" најављен је комад о цандрљивом човеку, који је написан али није објављен за Стеријина живота. Цандрљиви Максим уствари је само пандан Султани из „Зле жене". Док чизмар Срета „излечи" жену батинама („Зла жена"), дотле Максим из „Цандрљивог мужа" никако не може да се опамети. „Женидбу и удадбу" није Стерија такође објавио за живота због недорађених сцена. Иако слаба комедија у уметничком погледу, она верно приказује мотиве женидбе и удадбе, многобројне бракове из рачуна који су тако карактеритисчни за тадашњи друштвену ситуацију.

Стерија је разрадио проблем новца и његовог погубног утицаја на карактер и менталитет извесног слоја људи, у једној од најјачих комедија карактера, оригиналној интерпретацији познате теме о тврдици. Као што је Молијер за „Тврдицу" позајмио извесне ситуације из Плаутове „Аулуларије", тако је и Стерија делимично претрпео Молијеров утицај, али ако су Плаутов Еуклион, Молијеров Харпагон и Кир-Јања слични по карактеру, они су типови различитих друштвених средина. Пандан трагикомичном Кир-Јањи, грчком зеленашу у Војводини у време првобитне акумулације капитала, несумњиво је остарели Кир

Дима. Новац за Кир-Јању има пресудну улогу: даје своју ћерку за жену Кир-Дими док је овај био имућан, али се предомисли чим овај пропадне материјално. Стерија је овде премостио туђе утицаје и разне, на ову тему, могуће импортиране ситуације мајсторски организујући материју и спретно шаржирајући сцене у потенцијално природним контактима са збивањима и средином. Узимајући Кир-Јању као оличење, тврдичлука, Стерија није ту појаву уопштио на све Грке. Кир-Јања није карикатура, већ реално уочена личност, која је била могућа у ондашњим животним условима. Његова жена Јуца, разочарана у њега, очеки. вала је много више да јој богати муж пружи. Комика избија нарочито на оним местима где трагична Кир-Јањина личност долази у неминовни сукоб с општим нормама живота (одбија од плате свом глувонемом слуги Петру у цицијашким тефтерима). У другом издању „Кир-Јање" Стерија је увео такође трагикомичну личност Кир-Диму којом је употнунио друштвени амбијент времена, своје индивидуализиране ликове израсле из вршачке средине.

После абдикације кнеза Милоша (1839) Стерија је прешао у Србију (Крагујевац) поставши професор правних наука на Лицеју (најпре привремени, па затим, после годину дана, и редовни професор). На полугодишњем испиту који је одржан пред кнезом и министром просвете, његови кандидати су — како су истакли тадашњи листови — оставили леп утисак. За то време његовог службовања сарађивао је у београдским новинама у којима су „наравоучителни, економически и друге струке полезни предмети, а и књижевна сочињенија". Културна ситуација је била за оснивање ученог друштва. Стерија је зато израдио нацрт, који је примљен, а у мају 1842. г. основано „Друштво српске словесности". Кнез је својим указом од 27. маја 1842. г. наименовао прве редовне чланове међу којима је био и Стерија. У међувремену избио је сукоб између кнеза Михаила и уставобранитеља, који су преузели власт у своје руке, те су многи чиновници пребегли у Земун. Стерија, међутим, није бежао. За време новог режима он је начелник Министарства просвете, али убрзо због здравља враћа се на дужност начелника. Маја 1845. г. на седници Друштва српске словесности поводом стварања научне терминологије Стерија је био противник извесних Вукових предлога (што ће бити и касније). Стерија је 1848. г. извео реформу наставе у школама и у том периоду имао је непријатних тренутака. Повод за жустру полемику између њега и др. Милована Спасића, географа, био је Стеријин неповољан приказ Спасићевог уџбеника географије. На крају Спасић је неосновано оптужио Стерију за књижевну крађу „Тврдице" што, наравно, није могао да докаже. Међутим, и поред ових полемика и великог непотребног губљења времена, Стерија пише али не објављује комедије. Штампа своје историјске драме и отпочиње позоришну критику до краја 1847. г. под псеудонимом Свештенић, код нас. Када је 1847. г. у Београду основан „Српски театар", приказан је Стеријин комад „Милош Обилић". Већ идуће недеље приказана је његова комедија „Лажа и паралажа", затим „Владислав", „Светислав и Милева", „Торжество Сербије", „Смрт Стефана Дечанског" и „Тврдица". Марта 1848. г. Стерија подноси оставку на службу у Србији, јер каже: „Мени

се ово мењање попечитељства досадило и с новим нерадо служим. Зато сам дао оставку" (из Стеријиног писма брату Ђорђу).

Од Стеријиног преласка у Србију, а нарочито од почетка рада Друштва српске словесности, односи између Стерија и Вука Караџића нарочито су се заоштрили због прописа који је био против Вукове реформе („Основанија по којима књажеска канцеларија књиге цензурира" и због Друштва српске словесности против чијег основног програма је био Караџић). Присатлице Вука Караџића су зато биле огорчиене према просветно-културним радницима који су пореклом из Аустрије. Против Стерије је био Ђуро Даничић, Петар Радовановић, секретар Одбора Просвештенија и други. Са др. Милованом Спасићем, главним управником основних школа у Србији и књижничаром београдског читалишта, Стерија је имао јавни спор, у коме га је оптужио као клеветника и незналицу. У једној малој комедији („Судбина једног разума") која није штампана за Стеријина живота, очигледна је алузија на овај спор са Спасићем. (У делима „Превара за превару" и „Волшебни магарац" Стерија је говорио о људској глупости. Ова су дела написана пре „Судбине једног разума" у којој је показао како неинтелигентан човек помоћу новца и удворичког понашања стиче докторат наука).

Стерија је још једном дошао у Србију (у мају 1849. г.), када су Мађари други пут заузели Вршац. Дошао је у Београд и о ружним и лепим странама београдског живота писао је упечатљиво у комедији „Београд некад и сад". Ова комедија нарави језички чиста, за разлику од других Стеријиних комедија, приказује сукоб два нараштаја: старијег кога оличава стара паланчанка Станија и, с друге стране, њена унука Љуба, карикирана као представница савремених етичких схватања и навика. (Нушић ће ову тему под истим насловом да обради осамдесет година после Стерије). Очигледне су Стеријине симпатије за моралне назоре старе генерације, јер му се много што-шта није допало у новом Београду, а нарочито апсудрна подозривост на т. зв. „Швабе", Србе из Војводине. Међутим, с извесним симпатијама је ипак гледао на просперитет Београда, на његов општи развој и напредак. Био је растрзан оштрим противуречностима тог новог друштва, у једној великој дилеми која је очигледна и у овој комедији. „Родољупци", једна од најбољих сатира у нашој књижевности, успело реалистички оцртава моралну непоузданост малограђана, који у судбоносним историјским догађајима 1848—1849. г. постају живе персонификације таштине, хипокризије и лажног родољубља. Ту је Стерија дао специфичну арому и боју атмосфере сондирајући свест „граждана" раситњених трзавицама, необогаћену вредносним животним супстанцама, да гледалац његовог „позорија" није у стању да догледа комад а да не осети трагичне ноте, које проистичу из садржаја. Овде су вешто карикирани бескичмењаци, пузавци, разни Смрдићи, Жутилови, Шербулићи који су у почетку комедије „револуционарнији" од самих Мађара: носе мађарске кокарде, али размишљају како да поделе новац од кулука и десетка. Међутим, брзо мењају одлуку под утицајем фантасте Лепршића: сви су за „славјанско царство", надају се да ће сви чиновници у том царству бити само Срби и неће плаћати никакве дажбине, да ће уживати у некаквом имагинарном

другом Душановом царству. Чувши да се припрема напад Срба на Вршац, „родољупци" мисле да долази казнена експедиција, те се одмах одричу мађарских кокарди и мађарске народности. Када су на власти „родољупци", описана је њихова пљачка и користољубље. Жутилов је задовољан, јер сада има више користи. Смрдић је киван на самовољу председника главног одбора, Шербулић је љут и зловољан, јер није добио службу. И остали малограђани егоистички говоре о апсолутној власти како би се домогли што више новца и положаја. Једино је трезвени Гавриловић протагониста основних Стеријиних идеја у овом делу. Зато су га „родољупци" осуђивали најпре као мађарона, а сада као издајника. Када Мађари освоје Сентомаш, „родољупце" хвата паничан страх, па бацају оружје и крију се где било. Најзад „родољупци" се налазе као емигранти у Београду и у другим местима; жале што им се није пружила прилика да буду уз Мађаре. Они су и даље безбрижни, не тичу их се народне патње и невоље. А на крају комедије Гавриловић (кроз чију личност у ствари говори Стерија) каже: „О родољупци, родољупци, идем приповедати свету шта сте радили; да видим хоће ли се наћи који ће рећи да по оваковима може народ процветати".

* * *

Иако Бранков савременик, Стерија је по концепцији и идејној основи дао сасвим различиту од Бранка поезију. У негирању псеудокласичарске поезије неправедно се запостављају вредности Стеријине „објективне" поезије.

Стерија је своју прву штампану песму „Слези Болгарије" испунио цитатима из Овидија и класичним стилским обртима, а пред крај живота преводи Хорација. Интересовање за класику показује и његов чланак „О србском слогомерју", такође и његове напоре да наш језик подведе у оквире латинске метрике. Два основна обележја његове лирике су интелектуалност и меланхолија, испреплетеност филозофског песимизма са темама опште природе. Искуствени зналац људске природе, Стерија у својим „Даворијама" забринуто пева о животу, смрти, нади, зависти, забораву, људској глупости више рационално но маштовито, критикујући бескичмењаштво, „коварност", пузалаштво „грађанства" на успону. Стерија се „Даворијама" представио као контемплативни песимиста и не само као „чувствителни" песник објективне лирике. Његови „пјеснословни производи", сагледани у размерама историје нашег песништва, иако не успостављају приснији контакт са публиком због архаизама у језику и због песимизма, представљају га као опробаног рефлексивног песника:

„Ползе кад нема, узалуд је слава,
Разлога празно дело носи плач.
Глупости вѣци прохујаше тужно,
Просвета каже да царује сад"

У Стеријиној поезији има филозофске контемплације која надраста рационалистичко-дидактичко језгро и резигнацију. Нарочито је доминантна тема о пролазности живота и о човеку који је „сам заго-

нетка себи", („Спомен путовања по дањним пределима Дунава", „На смрт једног с ума сишавшег", „Гробље" и др.). У „Рачуници људи" Стерија пева да човек може све да купи за новац, а у милобруци „Честитања" каже да ко има имање „највеће и одличије ужива, који је пак сиромах тај нити има част ни чест." У „Даворијама" је Стерија открио прави поетско-рефлексивни нерв, живо и деликатно естетско чуло.

За педесет година свог живота Стерија је дубоко ушао у проблеме стварности и као критичар методом емпиријског истраживања откривао је аутентично лице и наличје живота поузданим књижевним (комедиографским и поетским) инструментаријем. И једанаест деценија од физичке Стеријине смрти, непресушно свеж дух зрачи у његовом позорију, у његовим увек актуелним комедијама, у његовој песимистичкој и рефлексивној поезији.

РАДОМИР В. ИВАНОВИЋ

Поводом 120-*годишњице рођења*

ИСЦРПНА МОНОГРАФИЈА О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Витомир Р. Вулетић: „Светозар Марковић и руски револуционарни демократи", Нови Сад, „Матица српска", 1964

Светозару Марковићу и добу које је испуњавао својом ангажованошћу у обухватној критичкој литератури посвећено је веома много радова у широком распону од невеликих чланака и приказа до обимних расправа, студија и монографија. Том проблематиком бавили су се изврсни знаоци (Јован Скерлић, Веселин Маслеша, Велибор Глигорић, Димитрије Вученов, Бошко Новаковић и многи други) покушавајући да својим радовима допуне исказане али недоречене, начете али незавршене, непотпуно формиране судове својих претходника, остављајући, као по неком неписаном правилу, то је чест случај када је у питања личност или појава које својим значајем надмашују време коме су посвећене и које се не могу сасвим обухватити ни у најобимнијим монографијама, недовршену неку од садржинских компонената. Отуда се таквим личностима или појавама истраживачи враћају поново и са променљивом срећом успевају да уграде још по који детаљ у ту значајну грађевину дотад стечених сазнања, културног, научног и литерарног наслеђа.

Указујући на широки спектар делатности вехементног ствараоца какав је био Марковић (политика, социологија, педагогија, публицистика, књижевност и уметност, економика и др.) први његови оцењивачи ограничавали се су не једну од поменутих делатности у жељи да што дубље досегну у одгонетању, у синтетизирању судова о њима, резултате у склопу општих деловања. Отуда се Слободан Јовановић бави искључиво Марковићевим политичким и економским схватањима (о чему говори Скерлић у предговору своје монографије „Светозар Марковић" ,Београд, 1910), Скерлић покушава да уз биографски део укаже на његова схватања функције књижевности као вида целокупне идеологије, потом уметности и општег схватања естетике док се Веселин Маслеша у својој студији бави искључиво његовим политичким схватањима итд.

Поштујући опредељивање за специфичне проблеме Вулетић се одлучио за један несвакидашњи проблем који се налази у средишту, у корену Марковићевих опредељивања, у основи његове идеологије. Утицај идеја руских револуционарсни демократа је извор од кога је требало поћи у објашњавању генезе његових схватања, у образлагању идеологије коју је ширио у свим поменутим дисциплинама без обзира на домет остварења и траг који је оставио. Одржавајући непрекидно контакт са насловном темом Вулетић је успео да на широком, паритетном плану покаже њихову узајамност, не затварајући се уско само у то питање. Таква концепција, веома тешка у методологији обраде, на срећу је веома добро изведена и то је оно што чини прву позитивну страну ове занимљиве монографије.

Полазећи од таквог становишта Вулетић указује обиљем познатих и мање познатих података најпре на изворе таквог схватања, њихово место и улогу коју су имале на руском тлу, да би доцније, одржавајући континуитет, указао и указивао на њихову примену, на њихово дејство у специфично нашим условима. Тако се компа-

ративним проучавањем, за које се нарочито залаже Ван Тиген, настоји, са научног аспекта једино прихватљивом научном методом, да се покрети и друштвена превирања седамдесетих и осамдесетих година XIX века код нас, не искључују као специфично *српски*, него као један од састојака у мозаику европских збивања, један од камена зграде европског реализма.

Отуда утисак који аутор оставља својом акрибијом и ерудицијом добија још једну позитивну компоненту, јер надмашујући локалне оквире још јасније истиче слику нашег поднебља и догађаја који се дешавају под њим, истовремено указујући на њихова кретања у европским размерама. То одмеравање, та валоризација, најбоље показује у каквој су ширини сагледани проблеми о којима се расправља.

За остварење такве концепције аутор се морао послужити достигнућима различитих дисциплина које се иначе, у монографијама таквог типа, не сусрећу често. Он износи достигнућа социологије, политичке економије, историје, научног социјализма, историје књижевности, теорије књижевности, естетике, развоја радничког покрета, психологије, етике и сл. Евидентна је чињеница да аутор у свим излагањима која не спадају искључиво у домен књижевностиријски и књижевно теоријских интерпретација показују изванредно познавање веома суптилних проблема којима се бави, при чему се његова интерпретација не своди само на парафразирање познатих чињеница, него се новом аргументацијом доносе судови који су, понекад, у супротности са досадашњим.

Вулетић се опредељује за особит метод. Уочавајући сву сложеност проблематике он студиозно разграничава извесне периоде у историји наше литературе и историји уопште. У једно од таквих запажања спада деоба периода ангажовања либералне странке, који Вулетић дели на неколико раздобља са посебним карактеристикама, потом, излажући континуирано, хронолошки и сукцесивно збивања, он прати генезу развоја прогресивних схватања, дијалектику њихових мена итд.

Једно од прихватљивих гледишта је да покрету Светозара Марковића, чија кулминација је оличена у његовој личности и делу, претходи читав низ акција друштва и појединаца која остварују предуслове за изражавање те и такве идеологије. Почевши од романтичарске поетике, што је разумљиво ако се зна да теорија реализма базира баш на том контрасту, на негирању те поетике, Вулетић даље развија своју мисао не пуштајући је ни часа ван интереса за основну тему, указујући на паралелну егзистенцију романтичарске и реалистичке поетике; објашњава победу реалистичких схватања, антагонизам који влада између поетика у складу са друштвеним збивањима која се у међувремену дешавају и која налазе одраза у књижевности и уметности, отпор који пружају теоретичари романтизма реалистичком третману и реалистичкој школи (поглавље „Отпор реализму", стр. 221—235).

Иако овај период отпора реализму излази једним делом из оквира Вулетићеве тезе ипак оно омогућује да се створи комплексна слика о њему, да се ток реализма прати од његове почетне, развојне фазе готово до самог краја. Што такве и сличне „дигресије" нису нарушиле унутрашњу архитектонику, композицију монографије, треба захвалити изванредном осећању мере В. Вулетића у квалитативно-квантитативном одмеравању те вантематске грађе.

Аутор монографије користио је обиље литературе о Марковићу. Међутим, иако нису ретки примери у којима се та литература наводи, она није, нажалост, у свој обимности наведена, нити у белешкама, нити засебно на крају књиге што је једна од првих замерки аутору рада. Посебно је питање на који се начин Вулетић служи употребљеном литературом. Веома су ретки примери у којима он директно полемише са ауторима поменутим радова (Скерлићем, напр. оспоравајући с правом Скерлићево мишљење да се Светозар Марковић после емиграције у Новом Саду, „пургатиоријума" како га сâм Марковић назива, мењају Марковићеви основни назори и томе слично), док су чешћи случајеви у којима Вулетић исправља већ усвојена мишљења (широко расправљање Скерлићево о Бакуњиновом утицају на српски социјалистички покрет), понекад заблуде, не спомињући досад погрешна схватања итд. Тако се низ богатих асоцијација које је аутор монографије о Марковићу стекао не исцрпљује у довољној мери за оне чије је познавање литературе о Марковићу мање, а и од зналаца захтева посебан напор.

Критички однос према делу Светозара Марковића важнији је од критичког односа према литератури о њему. Вулетић се не опредељује аподиктички за своје ставове. Они се намећу као природан исход његових тумачења друштвених и историјских прилика, а и када су дата без те припреме, у облику дефинитивних судова, дата су са прихватљивом сугестијом:

„Наше време и погледи на свет наше генерације, природно, сматрају Светозара Марковића за дубоки и знажни историјски корен свој. Истина, у нашим савременим погледима на свет има много чега што се разликује од Марковићевих схватања и погледа, али ми смо свесни да и поред све разлике између корена и бујне зелене крошње дрвета они сачињавају један живи и недељиви, организам... С правом се често истицало да је Марковић извршио непосредну припрему за појаву научног социјализма код Срба. Да бисмо били у стању да схватамо себе, да сазнамо свој тренутак и да видимо даље путеве нашег развитка, ми проучавамо своје почетке, своје корене.

У овом раду нас Марковић пре свега интересује по ономе што је учинио за нашу књижевност. Разумљиво је сасвим да је наше интересовање морало бити проширено на целокупан идеолошки систем Марковићев, у коме његови књижевни погледи заузимају значајно место. Ризичан је посао разматрати књижевне погледе Марковићеве независно од целокупног погледа његових на живот и свет. Да бисмо умањили тај ризик и да бисмо могли да осветлимо његове естетске погледе у оном степену у коме то они и заслужују, обавезни смо да размотримо целокупна идеолошки систем који је он прихватио и заступао".

Вулетић оправдано исправља нека једнострана тумачења значаја Марковићевог дела, делимично указује на несхватање или на заблуде које се могу установити у том делу (једна од њих се односи на Марковићево схватање улоге књижевности, односу науке и поезије и сл.), затим на вулгаризацију Марковићевих схватања, на панегирично претеривање када је реч о Марковићевом учешћу у некој другој области сводећи, коначно, значај тог учешћа на праву меру:

„Устаљено је мишљење н нашој науци да је Марковић својим схватањима о књижевности и уметности ударио теоријске темеље српском реализму. Чини нам се да је Марковић могао оставити својим чланцима и узгредним репликама о књижевности релативно снажан утисак и извршити релативно значајан утицај на нашу књижевност. Мислимо да је свим својим радовима, читавом својом делатношћу извршио велики утицај на читаво наше друштво, да је својим радом открио већ постојеће снаге у нашем друштву које су умеле да учине крупан преображај његов и да српско дурштво крену новим правцем развитка, да модернизују друштвену свест. Марковић је устварп идејни израз тих нових друштвених снага".

У питањима која се, каткад, могу двојако тумачити Вулетић оставља могућност за неко ново тумачење, уколико оно има основа. Међутим, морамо то напоменути, у својој савесно урађеној монографији, Вулетић не оставља велики број нерешених питања.

Богато поткрепљена цитатима из тадашње и доцније периодике, Вулетићева монографија садржи понекад само изводе до којих је дошао из туђих (делови писама које Скерлић објавио у својој монографији, из богате ризнице Марковићевих оригиналних списа и приватне коресподенције до које је дошао током рада и коју је имао намеру да објави у посебној књизи, али је она нестала у ратном хаосу 1914—1918). Такви изводи схватљиви су у случајевима када су оригинали изгубљени, али су несхватљиви када су сачувани и када се, ти сачувани, наводе у истом обиму у коме су не једном цитирани.

Приликом проучавања руске књижевности и њеног утицаја на српску Вулетић је дошао до неких нових података који би иначе измакли интересу оних који се баве литературом. На првом месту ту треба истаћи досад непознате радове Светозара Марковића до којих је дошао уз помоћ В. Г. Карасјова („Партии в Сербии", — Отечественные записки, том CLXXV, стр. 307—327; и недовршени чланак „Коресподенција из Белграда", „Неделя", № 52, 1868, стр. 1832—1835), као и до нових радова који су у Русији објављени о Св. Марковићу што обогаћује књигу. Осим тога аутор упућује читаоца на сопствене радове који опширније говоре о једној од тема које у монографији само спомиње (види: Витомир Вулетић: „О СЛОБОДИ

Владимира Јовановића", о утицају Херценовог часописа „Звоно" на српску књижевност и сл.).

Композиција монографије је срећно изведена. Започета уводним излагањем подељена је на три дела која чине десет поглавља и закључак, којим се слика заокругљује. Вулетићева монографија је комплетан приказ епохе и личности Светозара Марковића са књижевноисторијског аспекта. Поглавља су посвећена фундаменталним проблемима и из њихових наслова се већ назире да се аутор определио за преломне моменте Марковићеве активности, посебно стваралачкој психологији. Нека од тих поглавља, сама за себе, представљају синтетичан преглед књижевних, и не само књижевних прилика. Њихови поетични називи су индикатори тематике о којој аутор виспрено расправља („Како створити новог човека", „Романтичарска поетика и романтичарска поезија", „Српска књижевност под заставом реализма" и др.).

Радећи на цикличном проширивању представа везаних за Марковићево име, у тежњи да тај лик представи што јачим и животворнијим бојама, радећи на поновном оживотворавању његових идеја, Вулетић се понекад непотребно враћа у том сукцесивном надограђивању и изграђивању Марковићеве личности, на већ изречене судове, понекад чак и по неколико пута (наводи чак и истоветне цитате итд). Овакви случајеви, због методологије рада која је у свему другим прворазредна, представљају непотребан баласт. Монографија би њиховом отклањањем, евентуално и другом издању, само добила у компактности. Рађене као засебне целине поглавља се извесним својим деловима понављају, третирајући исту тематику, Када би поглавље било самостално објављено онда би оно нашло оправдања за поменута понављања. Међутим, приликом спајања аутор је морао водити о томе више рачуна, јер она у оваквом склопу представљају негативна обележја.

У ретке слабости Вулетићеве књиге убројали бисмо преопширно поглавље „О песничком таленту" које није свим својим нитима, као већина осталих поглавља, везано за основну мисао о којој се расправља у књизи. Ова дигресија је једини меандар који књига има у свом чистом и непомућеном току.

Преиспитивањем свих вредности Марковићевог дела, судовима изреченим о том делу са савременог и научног становишта, Вулетић у домену свога рада остварује једну несвакидашње занимљиву и потребну књигу која се, приликом нових приступа делу Светозара Марковића, неће моћи мимоићи.

БРАНИСЛАВ НУШИЋ ИЛИ МАГИЈСКА МОЋ СМЕХА

Милан Ђоковић: „Бранислав Нушић", Београд, „Нолит", 1964.

I

Обухватан и разноврстан стваралачки опус, какав представља књижевно дело Бранислава Нушића, неисрцпна је ризница за доношење нових судова и преиспитивање досадашњих. Њихова недореченост превасходно извире из чињенице што је тај опус својом динамичношћу и хетерогеношћу, непрекидном ангажованошћу, тешко подлегао аподиктичким судовим. Преоцењивање тог дела не може, због скучености просторне и временске, мислимо малог временског интервала који нас дели од Нушића савременика, обухватити само књижевну анализу и класификацију. Комбинације у које се могу довести поједина дела и моменти из пишчевог живота бројне су и неухватне.

„Метузалемски век" Бранислава Нушића обухвата три периода новије југословенске књижевности којима је доприносио својим стваралаштвом, уклапао се у њихове текове подједнако кретаивно млад, свеж, оригиналан. Потребан је необичан напор да се изучи и систематизује оно што је Нушић остварио у току свог живота. У тој богатој ризници песама, приповедака, мемоарске прозе, водвиља, историјских драма, драмолета, дивертисмана, фељтона, памфлета, хроничарских записа и изнад свега изврсних комедија, које представљају зенит његовог талента, могу се пронаћи безвредне странице, па и читави комади, напоредо са страницама, које су антологијски успеле.

Нушић извесним делом припада закаснелом романтизму негованом у кући Јована Илића у којој први пут наилази на потпору и охрабрење. Тај романтизам видан је и код оних реалиста који се баве сеоском тематиком. Све до појаве младе књижевне генерације, која почиње да обрађује „велеградске теме" и која уводи представнике интелектуалистичке генерације продирући у психологију личности, неће бити крупнијих разлика између правих и закаснелих романтичара.

Нушићев обол романтизму извире из његове менталне конституције, из лирски оријентисане душе (према сопственим речима), великог алтруизма. Други период коме Нушић припада је српска модерна, у периоду преоријентације српске књижевности ка западној Европи, поглавито Француској, чији је језик и књижевност Нушић знао, али се на његовом делу није видније одразио (изузевши неке драме у којима се запажа натуралистички третман), док би трећи период обухватио време после првог светског рата до смрти. Поимање Нушићевог дела могуће је само ако се истовремено схвате све противуречности које постоје у њему. Нушић је на једној страни опозиционар, казаматски затвореник у Пожаревцу, бескомпромисни борац, а на другој он је лојалан грађанин који ступа у службу правећи компромис са странком против које је био. Међутим, компромисе праве и крајње левичарски либерално настројене странке (Радикална странка која губи своју оштрину усаглашавајући програм са политиком владајуће династије). Велики број припадника Радикалне странке остаје таквим преокретом обеспуђен, тешко се сналази у новонасталој ситуацији и издаје своја уверења. Том новом опредељивању подлегао је после осталих и најбриткији сатиричар тога доба Радоје Домановић, како је приметио проучавалац његовог дела др Димитрије Вученов.

Крупни историјски догађаји (Тимочка буна, Српско-бугарски рат, превратод 29. маја 1903. године, анексија Босне и Херцеговине, балкански ратови и као врхунац, свих невоља I светски рат) као и личне и породичне трагедије оставиле су трага у пишчевој психологији. Изванредно добро психолошко запажање даје Ђоковић објашњавајући откуда то да се бивши радикал, изневеривши своје младалачке идеале враћа поново беспоштедној сатири крајем двадесетих и почетком тридесетих година овог века: „Више није имао обавеза активног државног чиновника Није имао ни моралних обавеза према свему ономе што се дешавало у политици. Имао је само једну обавезу према самоме себи, према своме позиву, према публици која је чекала његову реч. И стари Нушић је поново заблистао, вратио се оштрој комедији, сатири".

Нушић је пре комедија насталих у овом раздобљу готово престао да пише погођен синовљевом смрти, али се њима поново вратио и упечатљиво наметнуо. Тиме је још једном доказао своју интимну привршеност књижевности као идеологији која води ка прогресу човечанства. Тиме што је Нушић подједнако снажан у првим и последњим комедијама, убрајајући ту и незавршену комедију „Власт", и у светској књижевности представља редак случај.

II

Ђоковић је своје дело публиковао приликом несвакидашњег јубилеја, стогодишњице пишчевог рођења. Монографија је рађена са нескривеним симпатијама за писца што не искључује критичарски суд који њен аутор употребљава. Две су основне интенције које Ђоковић поставља себи као задатак: представити то несвакодневно обиље стварно у шездесетгодишњем распону, регистровати што више података из Нушићевог живота и дела, а потом извући синтезу на основу изложеног материјала. Одступајући од клишепраног (иако не сасвим) књижевноисторијског метода, Ђоковић покушава да да напоредо резултате до којих је дошао.

Ђоковић изванредно познаје историјске прилике готово читавог једног века, што му помаже у осветљавању Нушићевог дела. Такође треба издвојити и акрибију којом аутор располаже расправљајући о појединим темама и смелост да необјашњиве примере, или оне који се са подједнако оправдања могу двојако тумачити, остави под знаком питања препуштајући самом читаоцу да се определи за један од њих. Такав случај налазимо у првом поглављу „Поенте биографије" чија је хронологија излагања разбијена уношењем низа мање познатих података. На стр. 21 Ђоковић оставља нерешену дилему о настанку песме „Два раба" не опредељујући се ни за родољубље, ни за сатиричну предиспонираност пишчеву. Ђоковић се не устеже да

у фуснотама цитира мишљења или наводи податке који су супротављају онима до којих јес ам дошао.

Посебну драж рада о Нушићу представља аутентична атмосфера која избија из редова остварена тиме што о њој пише савременик, боље речено савременици, пошто се Ђоковић позива на Нушићеве блиске познанике и пријатеље,е њихова усмена саопштења која би без овог регистровања отишла у неповрат (Божидар Ковачевић, Миливоје Тричковић, Момчило Милошевић и други). Тиме је увећан њен значај и створена могућност да се на њу позивају будући истраживачи Нушићевог рада. Присно и спонтано је описана београдска атмосфера којој Нушић посвећује пуну пажњу од како је, почетком овог века, окупиран њоме. Дигресија посвећена београдској средини потребна је ради објашњавања стваралачког поступка Нушићевог и његових погледа на свет.

Нека од мањих дела потекла су као одраз љубави према тој средини. Нушић понекад не може ни најкраћу приповетку да почне без увода који је посвећен Београду (види уводно поглавље приповетке „Палилулски роман — истина из београдске Палилуле", објављене 1905. године). Неуобичајено снажна урбанизација мењала је лице главног града и психологију његових грађана. Нушић жали за тим старим Београдом као што су жалили многи књижевници пре и после њега (Стерија, Ускоковић, Сремац, Станковић и др.). Љубав према Београду избија и у свакодневним бенакипским записима о његовом животу, потом у благој или оштрој сатири друштвених појава, па чак и у натуралистичким драмама, најчешће брачним хаваријама, на основу којих би се могао донети суд да писац оптужује Београд као узрок многим девијацијама које настају услед тих наглих промена („Пучина", „Тако је морало бити", „Иза божијих леђа", „Јесења киша", „Грех за грех"). Та љубав снажно избија у хумористичном третману јер је онда и највише нушићевска:

> „У њему још постоји она иста стара, рђава калдрма, и у њему се још једнако тера она иста стара рђава политика; у њему још једнако има педесет професора и 400 жандара; 10 школа и 12 касарна; још једнако 1 општинска болница а 2 општинска гробља; у њему се још, према протоколу „умирушчих" зна се колико леже мртвих, а према књигама статистичког одељења не зна се колико има живих становника; у њему још постоји једна Управа вароши Београда а 6 квартова, али се још једнако тако паметно ради као да постоји један кварт а шест управа Београда; још постоји 5 банака а 1 трговачки и менички суд, а одавно је требала да буде 1 банка а 6 меничних судова; у њему још једнако опадају код судова парнице за увреду части, све више расту за фалсификате и разводе бракова; у њему се још једнако мењају општински одбори а остају стално нерегулисане улице. Та то је онај исти, онај мој стари Београд".

„Поенте биографије" срећно симболишу Ђоковићево намерно опредељење да се не бави пропорционално пишчевом биографијом, јер је свестан да је то предмет знатно ширих и студиознијих проучавања. Ђоковић бележи проналаске и достигнућа која нису до тада била објављена, а налазе се у несређеним архивским материјалима. Међутим, одељак трећег поглавља „Маргиналије уз интимне записе о себи, књижевности и уметности" које носи назив „Политичко држање пред 1903. године" непотребно је издвојено. По садржини њему је место у првом поглављу монографије. Тиме би био завршен први и мање значајни део монографије.

III

После луцидне опаске о утицају београдске средине на Нушићево стваралаштво Ђоковић уочава још једну интересантну појединост: утицај Светозара Марковића и касније рад тајних студентских удружења, пошто је влада забранила легалан рад студентском друштву „Побратимство". Колико је Нушић утицао на савременике почетком двадесетог века сведочи изванредно написана приповетка најбољег београдског романсијера М. Ускоковића која се зове „Словенски југ". У њој Ускоковић зачуђујеће нушићевски обрађује рад једног од тих „тајних удружења" подсмевајући се глупости и лакомислености краљеве полиције, која уместо барута и динамита налази дружину окупљену око свежих свињских чварака.

Ђоковић трага за узроцима који су помогли Нушићевом опредељивању. Аутор рада уочава читав конгломерат идеја под чијим се непосредним утицајима развијао

Нушић. Танано нијансирајући ту развојну линију Ђоковић, говорећи о политичком опредељивању, прихватљиво закључује: „ја бих рекао да Нушићев радикализам, уопште, и нема неке основе у друштвено-теоријској анализи стања Србије, него је он, у својој првој фази, извирао из моралне побуде на зла у друштву и такав остао до краја, све до „Покојника". Нушић никада није био по уверењу социјалиста, али је по осећању моралног отпора на неправду у друштву, то био био исто тако жестоко, врло често, као да је непомирљив социјалиста".

Ђоковић уочава какве је све последице трпео Нушић због сукоба са Скерлићем, но недовољно расправља о том питању с обзиром да су и доцније радо преузимани Скерлићеви ставови. Добро започето поглавље „Идеје" било би потпуније ако би се уместо размишљања о идејама „Народног посланика" и „Сумњивог лица", то је предмет коме се Ђоковић поново враћа, изнео опште идеје које су владале у духовној клими Србије тога доба. Тако би оно „интелектуално, морално и политичко" Нушићево сазревање било потпуније објашњено. Особито добра паралела направљена је између Домановићеве и Нушићеве сатире почетком овог века, али том поређењу недостаје закључак који би се односио на период после 1903. године, тј. период Домановићевог ћутања.

У значајан допринос треба убројити објављивање Нушићевих „Интимних записа". Из тих „некоригираних мисли" избија на светло мање позната страна Нушићеве личности особина коју писац није имао у јавности, у моментима када је био на естради. Избија из њих дубок бол проузрокован реаговањем јавности, судовима којима се јавно подсмевао, а у интимном свету патнички бележио ожиљке која су му остајали.

Размишљања о уметности откривају Нушића — аналитичара чије је поимање уметности сасвим прихватљиво. Нушић је, када се тиче позоришне уметности, за р е а л а н начин играња што значи да се у датом тренутку определио за модеран став. Томе треба додати и Нушићев поглед на стваралачки акт који мора као инспиративно врело поседовати — сам живот. У највећем броју књижевно-теоријских судова Нушићева схватања су исправна, изузевши делимично однос према сопственим ликовима које писац због алтруизма („Ја волим људе и волим их баш са свима њиховим слабостима и то ме, ето, спречава да будем немилостив") не лишава својих симпатија чак ни у случају када разобличава њихове пороке и када се тим пороцима од срца смеје. Тек у том светлу је јасан мото ове монографије, Нушићев животни credo и литерарни програм: „Ја знам само за један хумор и један једини, онај који изазивајући смех на уснама ублажава суровост живота".

Записима који се односе на књижевну критику уопште, посебно на критику његових дела, Нушић се укључује у полемику која се нарочито развила почетком друге деценије XX века. Многи од наших књижевника оспоравали су значај књижевне критике која делом Јована Скерлића достиже завидан ниво. Носиоци полемике су Јован Скерлић и Јован Дучић. Њихове антиподне ставове су неки од књижевника покушавали да помире, док су се други опредељивали за једно од изложених мишљења. Ускоковић тврди да је критика уметност, али само онда ако се критичар „као мајка" брине о развоју књижевника. Он јој замера што сувише доцира („Ми немамо шта више да учимо од наших критика. Ми учимо школе као и они. Ми говоримо језике као и они, само ми радимо што не умеју они. . . Кад све то зна што не седне и не напише књигу").

Песник Милутин Бојић о истом питању сталожениje резонује: „Што данас критика прети да буде читанија него поезија томе нико није крив. Ако је већ кривица до кога, кривица је до књижевника." Књижевне критичаре нису сматрали оригиналним стваоцима и када је 1912. године основано Друштво српских књижевника, критичари се нису могли учланити у њега ако се нису, поред критике, бавили и писањем белетристичких дела.

Нушић у својим „Интимним записима" бележи: „Критика мора бити свесна тога да је њена сврха стваралаштво. Критика не сме бити противник пишчев већ, тако рећи његов сарадник. Још мање сме критичар (савременик) заузети став арбитра који опредељује у литератури места писцима". На тај начин читалац комплексније схвата књижевну атмосферу тога доба, а самим тим и њене рефлексе који се одржавају на Нушићу.

Понека од Нушићевих мишљења треба подврћи корекцији. На првом месту мишљење о улози сатиричара: „Њихово је да констатују слабу страну, а за њима да иду оператори који ће се зарити и сећи"... Исувише озлојеђен, будући да је непрестано био мета разних критичара, Нушић закључује да је хумориста писац који се налази на дну лествице оригиналног стваралаштва и да је последњи у низу оних којима се одаје признање, што такође није у потпуности тачно.

IV

Већина Ђоковићевих судова о Нушићевим приповеткама и мотивима Нушићевих дела је тачна (љубавници су дати анемично итд.). Међутим, да је Ђоковић посветио више пажње психолошком нијансирању ликова, уочавању компоненти које су искључиво Нушићеве карактеристике у стваралачком поступку, а на основу тога их поделио на неколико сродних група, сигурно је да би то биле најбоље странице књиге.

Ђоковић тачно запажа да ликови из првих Нушићевих комедија носе обележје полуоријенталног ,патријархалног паланчанина, а да, насупрот њима, ликови из последњих комедија су припадници урбанизоване средине, тог истог друштва које је у међувремену доживело значајан преокрет у политичком, економском и социјалном погледу. Основне Нушићеве интенције остају исте, али се мења угао посматрања са променом животног искуства. Он поседује посебно развијено чуло које опсервира најкарактеристичније елементе савремености. Само захваљујући том чулу комедиограф успева да буде подједнако актуелан, репрезентантан и модеран.

У последњим Нушићевим комедијама постоји једна лако уочљива црта ц р н о г х у м о р а, нешто што диренматски остаје као претећи звук после сусрета са таквим делом. Због тога су ликови, у зависности од доба у коме их је писац стварао, индикатори пишчевих погледа на свет, јер Нушић како је већ речено, није умео да конструише него је захватао из самог живота. Нушићев комедиографски рад је прихватљиво подељен. Комедиограф има „романтичарско срце" жељу да превасходно засмеје и да се сам смеје, а да појаве и ликове којима се подсмева остави без песимистичког призвука која прати најбоља свестка достигнућа у тој врсти, изузевши разумљиво, неке од последњих комедија. Нушић тим смејањем искупљује њихове пороке. Смех је понекад самом себи циљ, јер се њему подвргавају сви остали елементи хумористичног.

Недавно објављену драму „Иза божијих леђа" (реконструисао на основу сачуваних улога које се налазе у архиву београдског Народног позоришта, Саво Б. Цветковић, а издао Музеј за позоришну уметност СРС, Београд, 1964.) Ђоковић само помиње, иако би бројнији подаци о тој драми у поглављу „Драматичар" представили Ђоковића као страсног и пасионираног трагаоца за свим оним што је у вези са Нушићем, поготово што се управо та драма може довести у вези са једним већ изреченим судом у Ђоковићевој монографији. Њено настајање трајало је читаву деценију и та чињеница служи као поткрепа цитату који узимамо из Ђоковићеве књиге:

„Они који су с њим (тј. Нушићем — прим. Р. И.) и о таквим стварима разговарали знају колико је пута варирао то своје искуство у разним приликама као што знају да је, заиста, дуго носио у себи „фабулу или сиже", истовремено многе, да је, другим речима, веома полагао на процес сазревања првобитних замисли. Тај процес је могао трајати дуже или краће, али је, у случајевима кад нарочито полаже на свој нови комад, кад је он из круга његових г л а в н и х тема, Нушић могао и годинама да носи идеју у себи и повремено размишља о њој радећи нешто друго, пре но што га она п о з о в е да пише... Писање је, очевидно, било само завршни чин, безмало технички чин једног унутрањег процеса", надовезујући се на Нушићево мишљење: „Не пиши зато што си одлучио да напишеш комад и да би то учинио ти тражиш афбулу. Фабула или сиже, запажени у животу или рођени у машти, нека те позову да пишеш".

Рукопис драме „Иза божијих леђа" изгубљен је у току I светског рата заједно са другим Нушићевим делима („Парница", „Љиљан и оморика", „Јесења киша"). Из Нушићевог односа према тој драми лако је установити да није био задовољан њоме, јер се после рата није подухватио поновног рада на њој, прераде или бар реконструкције као што је то неуобичајено успело учинио са драмом „Тако је морало бити". Због тога се она није појавила ни самостално, а ни у „Сабраним делима". Објављена

је педесет и пет година после премијерног извођења — септембра 1909. године. Ово издање пропраћено је информативном напоменом С. Б. Цветковића, који је поред тога дописао неке дидаксалије и унео незнатне допуне (говор удовичине деце)не реметећи интегрални пишчев текст, доприносећи употпуњавању опште представе. Да је Цветковићу била позната приповетка „Палилулски роман", која представља ембрионални заметак драме, читав посао би био срећније изведен.

Нушићев приповедачки рад Ђоковић је оставио за крај преглед из два разлога: најпре оно је квалитативно најмања целина, а потом и његова уметничка вредност заостаје за комедиографским и драматуршким радом. Уз „Приповетке једног каплара" и „Рамазанске вечери", Ђоковић веома опширно расправља о Нушићевој књизи мемоарске прозе „Деветстопетнаеста", која је објављена у „Сабраним делима" 1938. године. То што Ђоковић посвећује књизи толико пажње и простора потиче вероватно отуда што у њој аналитичар Нушићеве психологије проналази највише њених компоненти и што је пишчево казивање саопштено најјачим интензитетом. Међутим, Нушић није само хроничар догађаја, активни учесник који болно преживљава све личне и националне недаће, њихов регистратор, него уметник који свим чулима запажа у том бродолому народа све најкарактеристичније појаве као што је то чинио и у савременом животу.

Монографија Милана Ђоковића бесумње спада у ред оних дела која својом акрибијом, обухватношћу и сериозношћу приступа тој врсти посла недостају историји југословенске књижевности, поготову када се ради о њеним најзначајнијим представницима. Настојећи да свестрано прикаже Нушићев опус, Ђоковић успева да у низу асоцијација изведе прихватљив и интересантан резиме, омогућивши читаоцу приступ у богатство и питорескност тога дела. Стога бисмо закључили да Ђаковићева монографија представља значајан допринос осветљавању пишчевог живота, дела и епохе којој је припадао.

Радомир В. Ивановић

IN MEMORIAM

PROF. DR
VIDO LATKOVIĆ

Gubitkom dr Vida Latkovića Filološki fakultet u Beogradu, na kome je proveo gotovo dve pune decenije svog neprekidnim stvaralaštvom ispunjenog života, Filozofski fakultet u Prištini, čiji je stalni honorarni nastavnik bio od osnivanja, kao i mnoge druge institucije (fakulteti u Zadru i Novom Sadu), redakcije, kulturna i naučna javnost u najširem smislu ostala je bez renomiranog naučnika, književnika, humaniste i pedagoga koji je svojom svestranom angažovanošću doprinosio obogaćivanju našeg kulturnog i naučnog nasleđa.

Savesnost u poslu i nesvakidašnje snažan altruizam dve su osnovne karakteristike Latkovićeve ličnosti i dve, ujedno, najsvetlije komponente zbog kojih se njegova iznenadna smrt (u njegovom radnom kabinetu 21. jula 1965. god.) predstavlja kao simbolična oznaka celokupnog života koga je samopregorno posvetio radu. Smrt dr Latkovića, van svih konvencionalnosti koje su uobičajene u sličnim prilikama, predstavlja nenadoknadiv gubitak za sve one koji su upoznati sa njegovom ličnošću i njegovim stvaralaštvom.

Dr Vido Latković je rođen 27. VI 1901. g. na Cetinju u trgovačkoj porodici Jovana Latkovića. U mestu rođenja je završio osnovnu školu u periodu od 1908—1911. posle koje produžava školovanje u cetinjskoj gimnaziji. Svetski ratni haos 1914. god. omeo je donekle njegovo redovno školovanje tako da gimnaziju završava tek 1920. g. Ovaj period iz njegovog života značajan je po tome što se u višim razredima gimnazije sa ljubavlju bavi i književnim radom. On je jedan od osnivača i prvi predsednik gimnazijske literarne družine „Jovan Skerlić".

Posle završene gimnazije iste godine prelazi u Beograd i upisuje se na Filozofski fakultet (Grupa za istoriju jugoslov. i svetske književnosti). Apsolvirao je, redovno polažući ispite, školske 1923/24. godine i postao nastavnik gimnazije koju je završio. Osim u nastavi te godine se oseća njegovo prisustvo u radu Cetinjskog pozorišnog društva, redakcijama lokalnih listova i svim drugim manifestacijama koje mladi cetinjski intelektualci preduzimaju u to doba. Iduće godine, i naredne, radi u beogradskoj Narodnoj biblioteci kao rukovalac. Diplomirao je 1925. godine.

Odan kraju u kome je ponikao, mladalački zaljubljen u njega, Latković se ponovo vraća na Cetinje i do 1932. god. radi kao profesor književnosti i jezika, najpre u gimnaziji, a potom i u Učiteljskoj školi. Iako se književnim stvaralaštvom počeo baviti veoma rano (prvi rad je objavio u „Glasu Crnogorca" 1913. g.) značajnije priloge publikovao je tek kao student 1922. god. u skopskom časopisu „Južna Srbija".

Dolaskom na Cetinje produžava da se bavi književnom kritikom i u tom periodu već stiče ime ne samo kao književni već i kao pozorišni kritičar. Iz tog perioda pomenućemo samo neke od njegovih radova: „Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša" (cetinjski „Zapisi", 1927), „Srpske narodne pjesme iz zbirke Novice Šaulića" („Zapisi", 1927), „Novi omladinski časopisi" („Zapisi", 1929), „Jedna neostvarena namera Štrosmajerova" (sarajevski „Pregled", 1930), „Nekoliko mjesta u GORSKOM VIJENCU" (u dva maha: 1929 i 1930.), „O jednom osjećanju kod Šantića" („Zapisi", 1931), „Povodom polemike Bogdanović—Crnjanski" („Zapisi", 1932), „Naša narodna poezija", prikaze: nadrealističkog almanaha „Nemoguće", potom časopisa „Pregled" i „Srđ" (sve u „Zapisima" koje je u zajednici sa Dušanom Vuksanom pokrenuo i uređivao), „Gerhard Gezeman: „Nova istraživanja o narodnom epu u Vardarskoj banovini" („Glasnik skopskog naučnog duštva", 1932) i dr.

Baveći se tekućom kritikom prikazao je knjige Ante Tresića Pavičića „Plavo cvieće", Božidara Kovačevića: „Viđenje dijaka Božidara", Ž. M. Milićevića: „Lov na senku", Trifuna Đukića, Branka Lazarevića, Velibora

Gligorića, Sime Pandurovića o Bogdanu Popoviću, Tina Ujevića, Branimira Ćosića, Hamze Huma, Frana Mažuranića i mnogih drugih. Iz pozorišne istoriografije i kritike objavio je najpre „Beleške o pozorištu u Crnoj Gori" u almanahu „Južnjak" 1926. g., koji je pokrenuo u zajednici sa prof M. Vukićevićem, zatim prikaze dve drame: Valentina Katajeva: „Kvadratura kruga" i Ervina Berka: „Ono što se zove ljubav". Za vreme boravka na Cetinju sarađivao je još, pored pomenutih publikacija,u zagrebačkoj „Narodnoj starini" i „Zetskom glasniku".

Početak 1933. g. zatekao je Latkovića u Skoplju, gde je stigao krajem prethodne godine, na dužnosti profesora Velike medrese. Od 1937. do 1941. g. istovremeno je radio i kao honorarni nastavnik za teoriju književnosti na skopskom Filozofskom fakultetu. Ovaj period Latkovićevog stvaralaštva karakteriše ,osim kritičarskog rada, dublji interes za narodnu poeziju„ književni opus P. P. Njegoša, Sime Matavulja — čime se konačno opredeljuje za teme kojima će se više puta vraćati. Tada proširuje krug časopisa u kojima sarađuje (nikšićka „Slobodna misao", beogradski „Prilozi proučavanju narodne poezije", „Skopski glasnik", „Godišnjak Filozof. fakulteta u Skoplju", Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor", „Glasnik skopskog naučnog društva" i dr.).

Pored nabrojane delatnosti Latković paralelno radi na svojoj doktorskoj disertaciji pod nazivom „Simo Matavulj u Crnog Gori" koju je odbranio u Beogradu 1939, g., a naredne godine je publikovao u skopskoj štampariji „Južna Srbija". Ona predstavlja prvi i na širokom planu zasnovan pristup i sistematizaciju podataka iz Matavuljevog života. Knjiga o Simi Matavulju obiluje novim podacima, prihvatljivim sudovima koji predstavljaju kulminaciju, krajnji domet Latkovićevog dotadašnjeg stvaralaštva od preko 130 priloga rasturenih po različitim listovima, časopisima, almanasima i drugim publikacijama.

Vreme fašističke okupacije proveo je u Beogadu. Od novembra 1941. do februara 1942. g. bio je, zajedno sa grupom slobodoumnih univerzitetskih nastavnika, zatvoren u logoru na Banjici. Po oslobođenju Beograda radi najpre kao redaktor „Propagandnog odelenja Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske" (1944—1945), potom kao rukovodilac Nastavnog saveta Ministarstva prosvete NR Srbije, na kojoj dužnosti je ostao do početka 1947. g. Zahvaljujući njegovom angažovanju organizuje se školstvo u toj republici, naročito srednje škole za koje je izradio nekoliko pravilnika. Urednik je prvog broja lista prosvetnih radnika Srbije „Prosvetni pregled" za koji piše uvodnik, kao i časopis „Savremena škola". Organizujući školstvo dr Latković daje ne mali prilog radovima iz metodike nastave maternjeg jezika i književnosti.

Članom Udruženja književnika Jugoslavije postao je 1946. god., a marta 1947. g. izabran je za docenta na beogradskom Filozofskom fakultetu (Grupa za istoriju jugoslovenske književnosti). Dve godine docnije, 25. marta 1949, izabran je za vanrednog profesora, a 1955. g. postaje redovni profesor Fakulteta. U periodu od 1948—1956. bio je šef Grupe za istoriju jugoslovenske književnosti, dok je školske 1952/53. godine biran za prodekana Fakulteta. Osim fakulteta na kome je radio držao je nastavu i na Novinarskoj i Visokoj novinarsko-diplomatskoj školi iz teorije književnosti. Otuda potiče njegova

samostalno objavljena knjiga „Teorija književnosti" (Beograd, 1948), kao i radovi iz te oblasti: „O književnom delu", „Partijnost književnog stvaranja" i slično.

U posleratnom periodu dr Latković se, osim pomenutih delatnosti, bavio i dalje intenzivno naučno-istraživačkim radom. Potpuna bibliografija njegovih radova iznosi nekoliko stotina jedinica, što pored samostalno objavljenih knjiga („Petar Petrović Njegoš", 1949. i 1963. u izdanju „Nolita' prevedena na slovenački i makedonski; „Članci iz književnosti", Cetinje, 1953; „Narodna književnost", „Rad", Beograd, 1957; Stjepan Mitrov Ljubiša", „Prosveta", Beograd, 1947. i „Rad", Beograd, 1964. g. i izbora ‚Savremenici o Njegošu", zajedno sa dr Nikolom Banaševićem, „Novo pokolenje", Beograd, 1961, g., kao i „Za otadžbinu i slobodu 1941—1945", zajedno sa dr Radmilom Dimitrijevićem, „Novo pokolenje", 1952. g.; „Slovenačko-srpskohrvatskog rečnika" Ljubljana, 1964. zajedno sa dr Stankom Škerljom i dr Radomirom Aleksićem; „Epske narodne pjesme" Titograd, 1965, zajedno sa prof. Jov. Čađenovićem) — predstavlja značajan i obuhvatan stvaralački opus. Iz zaostavštine pok. dr Latkovića takođe će biti objavljeno nekoliko knjiga i time se na najbolji način ilustrovati izrečeni sud.

Dve poslednje decenije života dr Latković ispunjava tematski usko opredeljenim radom produbljujući svoje interesovanje, dajući mu s studiozniji karakter, postajući arbitar za pojedina pitanja iz jugoslovenske književnosti. Od 1954 .god. postaje glavni urednik obnovljenog časopisa „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor" koji je osnovao Pavle Popović. Potom saradjuje u najvećem broju časopisa i listova na srpskohrvatskom jeziku: „Stvaranju", „Zborniku radova SAN", „Književnim novinama", „Prilozima", „Književnosti", „Pobjedi", „Narodnoj armiji", „Slovenskim bratstvu", „Politici", „Mladosti", „Borbi", „Radu", „Glasu Narodnog fornta Srbije", „Našoj domovini", u „Enciklopediji Jugoslavije", „Kovčežiću", „Savremenoj školi", „Književnosti i jeziku u školi", „Književnosti jeziku", „Godišnjaku Muzeja grada Beograda", „Jeta e re" („Novi život"), i‚Stremljenjima", „Prosvetnom pregledu", „Univerzitetskom vesniku", „„Mladoj kulturi", „Analima Filološkog fakulteta" i dr.

Istoriju jugoslovenske književnosti dr Latković je osim članaka,‚ ogleda, rasprava i studija o pojedinim pitanjima obogatio saradnjom na kritičkim izdanjima naših klasika, izborima, komentarima i redakturom od kojih ćemo prvenstveno nabrojati: prvo kritičko izdanje dela Petra Petrovića Njegoša, na kome je dr Latković sarađivao od 1951—1956, potom na „Sabranim djelima Sima Matavulja", „Sâbranim delima Vuka Stef. Karadžića: Srpske narodne pesme I—V", „Odabrane pesme Alekse Šantića" sa predgovorom, objavljene u dva maha, itd.

Kada se tome doda prevodilakči rad: „Anton Pavlović Čehov" V. Jermilova, 1946, P. N. Gruzdjev: „Pedagogija" (sa još nekoliko prevodilaca), „Zlatno tele" Iljfa i Petrova, 1954, „Teorije književnosti" Leonida Timofejeva (u zajednici sa Kirilom Svinarskim) 1950; saradnjom i raznim naučnim institucijama neprekidan rad u ocenjivačkim komisijama za odbranu doktorskih disertacija itd, jasno pokazuje kako je život dr Latkovića bio

ispunjen neprekidnim nastojanjem da se što više oduzme od njega. Dr Latković je u punom smislu te reči dobio tu često uzaludnu bitku sa vremenom.

Iz celokupnog stvaralaštva Latkovićevog, iz širokog i raznorodnog opusa ostvarenog u vremenskom rasponu od četrdeset godina, izdvojili bismo kao njegov najznačajniji doprinos nauci doktorsku disertaciju o Simi Matavulju, Sabrane članke o književnosti, koje je sam autor odabrao, i niz priloga od kojih su neki ostali nezabeleženi u „Bio-biliografiji radova dr Vida Latkovića" Ljubice Đorđević pa ih ovom prilikom navodimo: „Matavuljevi pogledi na književnost", „Književnost i jezik", 1963, sv. 3; „Vukova dela kao izvor za komentarisanje GORSKOG VIJENCA", „Kovčežić", 1964, knj. VI, „Da li je LIJEK JAROSTI TURSKE u cjelini Njegoševo delo?", „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor", knj. XXVIII, sv. 3—4; „Primeri iz narodne epike u drugom izdanju Vukova RJEČNIKA", „Anali Filološkog fakulteta"; „Njegoš u svetlosti njegovih pisama", „Stremljenja", 1964, sv. 6, str. 605.

Monografija „Petar Petrović Njegoš", u drugom izdanju, eklatantan je primer Latkovićevog akribijskog poznavanja materije o kojoj piše. Njegoš je opsedantni motiv dr Latkovića, dokaz njegovih preokupacija, književnih simpatija koje premašaju literarne okvire. U monografiji je obiljem faktografskih podataka, koji svedoče o piščevoj erudiciji, poznavanju vremena i atmosfere, prikazano doba u kome je Njegoš stvarao, potom sva lična gibanja i nemiri. U toj simbiozi data je estetska analiza u međusobnoj isprepletanosti sva tri pomenuta elementa, čime se upotpunjava opšta slika o piscu i delu. Zbog toga će čitalac u Latkovićevoj knjizi često naići na lucidna zapažanja koja su rezultat njegovog pronicanja u Njegoševu psihologiju stvaranja.

Kao dokaz služe brojna psihoanalitička raščlanjavanja, prodiranje u piščevu ličnost van oreola i legende koja ga okružuje, poistovećujući se u najvećoj meri sa njim. Sa posebnom pasijom dr Latković traga za početničkim piščevim radovima, poklanjajući im punu pažnju i dopunjujući na osnovu njih genezu razvoja Njegoševe poetske misli. Posebno je inventivno zapaženo embrionalno stanje docnije razvijenih poetskih i filozofskih komponenti njegovog stvaralaštva. Monografija „Petar Petrović Njegoš" služi kao svedočanstvo Latkovićevog stvaralačkog potencijala, koji je prekinut ni izbliza neiscrpljen. Gubitak prouzrokovan smrću dr Vida Latkovića najteže oseća sredina u kojoj je živeo i radio.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA NASTAVNIKA I SARADNIKA
(od dolaska na Filoz. fakultet u Prištini do kraja 1966.

AJETI Dr IDRIZ vanredni profesor

1. Pajme historike e ligjërimit shqip të Gjakovës në fillim të shekullit XIX, „Rilindja", 1960 posebno izdanje.
2. Istoriski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra, Balkanološki institut Naučnog društva NR B i H., Sarajevo, 1961 posebno izdanje.
3. Najstariji dokument kosovskog arbanaškog govora na arapskom pismu, Gjurmime Albanologijike, (1962/I,
4. Henrih Barić, Istorija arbanaškog jezika, Balkanološki institut Naučnog društva NR B i H, Sarajevo, 1959, *Gjurmime Albanogjike*, I prikaz).
5. Eqrem Cabej, *Über einige mit z- anlautende Wörter des Albanischen, Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 9/3, Berlin, 1956=*Gjurmime Albanologjike*, I 1962, prikaz.
6. *Sitni etimološki prilozi*, Godišnjak Balkanološkog instituta Naučnog društva NR B i H, Sarajevo, 1961. II kniga.
7. *Etimološki prilozi, Zbornik za filologiju i lingvistiku* IV—V, Novi Sad (1962).
8. *O uzajamnim šiptarsko-srpskim jezičkim odnosima, Zbornik Filozofskog fakulteta* u Prištini, I, 1963.
9. *Prilog proučavanju međusobnih šiptarsko-srpskih jezičkih odnosa*, Gjurmime Albanologjike, II (1965).
10. Sur la substitution latin CT en albanais, Zeitschuft fü Balnanologie, III, Wiesbaden, 1965.
11. *Dositej među Arbanaisma*, Bilten Zavoda za unapređenje skolstva na Kosovu i Metohiji (1963).
12. *Hymje ne historine e gjuhes shqipe*, Prishtinë, 1963, II izdanje 1965, skripta.
14. *Poreklo nekih mitskih i demonskih naziva u šiptarskom jeziku, Godišnj§k Centra za balkanološka ispitivnaja Naučnog društva NR B i H*, Sarajevo, 1965.
15. *O jeziku šejha Malićija iz Orahovca, Gjurmime Albanologjike*, III,
16. *Istorija na makedonskiot jazik*, Gjurmime Albanologjike, III *prikaz*,
17. *Flajor i Arbereshvet t'Italise* E. Giordano, Bari, 1963., Gjurmime Albanologjike, III, *prikaz*.
18. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku Abd.* Škaljica, Gjurmime Albanologjike, III *prikaz*.
19. Gerhard Grimm, *Johann Georg von Hahn*, edicija *Albanische Forschungen*, Minhen 1964, *prikaz*.
20. *Neki zajedn%čki izrazi šiptarske i srpskohrvatske lehsike*, Zbornik Filozofsko fakulteta u Prištini, III.
21. O Ilirima. Saopštenje na Simpozijumu, objavnljeo u Sarajevu 1964. god.

BARJAKTAREVIĆ dr DANILO, vanr. profesor

1. „Pridevi žao i rad" (Književnost i jezık, Beograd, br. 1, 1961. g.).
2. „Upotreba imperfekta prema gradi novopazarsko-sjeničkih govora" (Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Radovi XVIII, 1961).

3. „Gisovne i morfološke osobine sela Čumića" (Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku knj. IV—V, 1961—62).

4. „Osvrt na jezik D. Obradovića" (Stremljena, Priština, sv. 9—10× 1961).

5. „Prakljača, perajka, peraljka, perač" (Naš jezik, Beograd, knj. XI, 1961).

6. „Vezivna služba koliko" (Književnost i jezik, br. 2, 1962).

7. „Slovo j u Srbiji pre Vuka" (Naš jezik, knj. XII, sv. 7—10, 1962).

8. „Prilog proučavanju akcenatske sisteme kosovske govorne zone" (Gjurmime, br. 1).

9. „Tri studenička pisma" (Stremljenja, Griština, 1962).

10. „Funkcionalne varijabilnost reči u rečenici" (Bilten centra za unapređenje nastave, Priština 1962).

11. „Komparativna nijansa u značenju nekih glagola" (Naučno društvo Bosne i Hercegovine, =Radovi XX, 1963).

12. „Šudikovski natpis" (Zbornik Filoz. fakulteta u Prištini ,knj. I, (1963).

13. „Akcenat novopazarsko-sjenikih govora" (Zbornik FF u Prištini, knj. I 19/63

14. „Odnos između srpskoslovenskog i narodnog jezika" (Slavjanska filologija, tom, III Sofija 1963).

15. „Govorne osobine Leposavićke komune" Glasnik muzeja Kosova i Metohije knj. VII—VIII).

16. „Glas jat u novopazarsko-sjeničkoj govornoj zoni" (Književnost i jezik, Beograd, br. 3, 1964).

17. „Srednjoibarska govorna zona" (Zbornik FF u Prištini, knj. II, 1964—1965).

18. „Glasovne i morfološke osobine sela Cerovca" (Zbornik FF Priština, knj. II, (1964—1965).

19. „Grinja" (Naš jezik, knj. XIV, sv. 2—3, 1964).

20. „Govorne osobine Gnjilana" (Djurmimë br. 2, 1965).

21. „Pitanje jata kod Vuka Karadžića" (saopšteno na simpozijumu)— Vukov zbornik, Anali Filološkog fakulteta, knj. V).

22. „Rad Vuka Karadžića na reformi pravopisa" (Književnost i iezik, br. 2, 1965).

23. „Neke značajne osobine kosovskog dijalekatskog tipa" (Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. IX).

24. „Put našega književnog jezika" (Književnost i jezik, br. 3, 1965).

25. „Govorne osobine Vranja" (Vranjski glasnik I, 1965).

26. „Savina ispisnica" (Knjiežvnost i jezik, br. 2, 1966).

27. „Bihorski govor-fonetske osobine i akcenat" (Zbornik FF Priština III, 1966.

28. „Migracije i njihove posledice u kosovskom dijalekatskom tipu" (Djurmimë br. 3/1966).

29. „Znak za glas đ kod Đurčinnaa Kokala" (Zbornik FF Priština III, 1966).

30. Prešovsko-bujanovačka govorna zona (Vranjski glasnik, II, 1966).

HRABAK Dr BOGUMIL, vanr. profesor

1. Veliki politički štrajk u Vojvodini i na ugarskoj teritoriji pod okupacijom srpske vojske 21—22. februara 1919. godine, Zbornik Historijskog institćta Slavonije, Slav. Brod 1965. str.

2. Milan Zelenika, Prvi svetski rat 1914, Beograd 1962. (prikaz), Godišnjak Pokrajinskog državnog arhiva I, Priština 1965, 290—297.

3. Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini III)1966),

4. Nikola Škerodić, Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata. Titograd 1963, 159 (prikaz) (predato za Istorijski glasnik br. 4/1965).

5) Kristo Frashëri, Histoire d'Albanie, Tirana 1964, 364 (prikaz) (predato za Istorijski glasnik br. 4/1965).

6. N. P. Poletika, Vozniknovenie pervoj mirovoj voini, Moskva 1964, 0606 (prikaz) (predato za Jugoslovneski istorijski časopis br. 4/1965).

Dr DERVIŠ ROŽAJA, docent

1. Temperatura dhe jeta (Temperatura i život). „Perparimi", Priština (1960) 10, 682—697 i àà, 770—778.
2. Adaptimi termik i qenjeve te gjalla (Termička adaptacija živih bića). „Perparimi", Priština 1962 1/2, 27—34.
3. The physiological meaning of thermal adaptation phenomena. Zbornik fil. fak. u Prištini 1963. à, 257—263.
4. Ligji i siperfaqes ne termogjenezen e organizmeve (Zakon površine u termogenezi organizama) „Perparimi", Priština 1964, 4, 265—275.
5. L. A. Isaakjan, *D. S. Rožaja*, G. A. Trubicna (1964) Myšečnaja drož kak fakto termogeneza v period vosstanovlenija posle gipotermii u belyh krys i zolotistyh homjakov. Teploobrazovanje v organizme, Naukova dumka, Kijev, 95—97.
6. L. A. Isaakjan, *D. A. Rožaja*, G. A. Trubicina, L. K. Čeredničenko (1964). Ob osobenostjah temoreguljaciji v periode vosstanovljenija posle povtorno perennesennyh gipotermii u zimospjaščih i nezimostpjaščih životnyh. X sjezd vsesojuznogo fiziologičeskogo obščestva im .I. P. Pavlova tom II, vyp. 1, 347, „Nauka", Moskva—Leningrad.
7. L. A. Isaakjan, *D. A. Rožaja* i L. S. Maslennikova (1965) Vidovie soobenosti termogeneza posle gipotermii u grizunov. Žurnal evoluc. biohimii i fiziol., tom 1, No 5, 419—424.
8. Derviš Rožaja (1965). Prilog izučavanju termogeneze kornjača u odnosu na termičku sredinu prilagođavanja. Zbornik Fil. fak. u Prištini, II.

KARAMAN Dr MLADEN, docent

1. Über die Kategorisierung der Zoozonosen. — Beiträge zur Entomologie, Bd 14, Nr. 5/6 Berlin (1964).
2. Beitrag zur Systematik der Familie Tetrigidae (Orthoptera) Europas — Acta Entomologica Musei Nat. Pragae, vol 136 Prag (196).
3. Eine neue Unterart der Eidechse Gymnodactylus kotschyi aus, Mazedonien, Gymnodactylus kotschyi skopjensis n. ssp. — Zoologischer Anzeiger, Bd. 174, H. 4/5 Leipzig. (1965).
4. Putevi i perspektive zooceloloških istraživanja. Zbornik filozofskog fakulteta II Priština (1965).

VUKOVIĆ Dr VLADETA ,docent

1. Ivan —Mažuranić. „Rilindja", 25.dec. 1960.
2. Branislav Nušić. — „Jedinstvo", 17. okt. 1960.
3. „Galebovi u suton" R. Nikolića. „Jedinstvo", 24. okt. 1960.
4. Milan Rakić na Kosovu. — „Jedinstvo", 12. dec. 1960.
5. „Lica" Iva Andrića. — „Stremljenja" br. 2/1960.
6. „Smrću protiv smrti" Šćepanovića—Miljkovića br. 2 „Stremljenja" nr. 2/1960.
7. Poezija bunta i otpora. — „Stremljenja" br. 3/1960, str.
8. Razvitak našeg jezika i Vuk Karadžić — Bilten Zazoda za unapredenje školstva AKMO, br. 4/1960.
9. O književno-estetskom vaspitanju — Bilten Zavoda za unapređenje školstva AKMO, br. 3/1960.
10. Jedan pogled na rad starih srpskih biografa Zbornik nastavnika VPŠ u Prištini 1960.
11. Nušić u Prištini. — „Bagdala", januar—februar 1961.
12. Poezija narodnooslobodilačke borbe. „Stremljenja" br. 3/1961.
13. O neobjavljenoj Бoићевој драми „деспот Lazar Branković" — Stremljenja" br.5/1961.
14. Proka Jovkić — „Bagdala", novembar 1960 g.
15. Iz korespondencije M. Bojića — „Bagdala", nov.—dec. 1961.
16. „Strma obala" V. Filipovića — „Jedinstvo" 23. okt. 1961.
17. Tri nove zbirke pesama B. L. Lazarevića — „Stremljenja" br. 2/1961,
18. Antologija stare srpske književnosti. — „Stremljenja", br. 2/1961.

19. Vreme i savest (zbornik eseja). — „Stremljenja", br. 3/1961.
20. Iz prepiske o „Carskim sonetima" Miloša Vidakovića. — „Stremljenja" br. 6/1961.
21. Anton Aškerc. — „Stremljenja" br. 3/1962.
22. Krležina vizija sveta. — „Stremljenja" br. 6/1962.
23. Panorama šiptarske poezije — „Susreti", br. 5/1962.
24. Panorama šiptarske književnosti"Život", br. 5/1962.
25. Janko Veselinović — „Rilindja" 29. april 1962.
26. „Građanin komune "D. Dimii vić. „Jedinstvo", 20. avgust 1962.
27. Pesme porke i ponosne — „Jeta e re" („Novi život") (br. 1/1962.
28. „Bojišta" D. Ristića. — „Stremljenja" br. 1/1962.
29. Dve Jakšićeve pesme u rukopisiu — „Stremljenja" br. 5/1962.
30. Sedam plaketa biblioteke „Spektar" — „Stremljenja" br. 6/1962W
31. „NA MEĐI VREMENA" (zbirka eseja i članaka iz književnosti), izdanje NIP „Jedinstvo" Priština 1962
32. Vuk Karadžić — jedna epoha. — „Revija", Osijek, broj 6/1963.
33. M. Bojić u svetlu dokumenata. — „Stremljenja" 5/1963.
34. Poezija Branka Lazarevića. — „Stvaranje" br. 5/1963.
35. Nad zabeleškama — Milutina Bojića. — „Književne novine", 26. jul 1963.
36. Trojica pesnika. — „Stvaranje" br. 6/1963.
37. „Dodir leta" — „Život" br. 5/1962.
38. Čitanka Drmaku — Ljutica. — „Rilindja" 23. maj 1963.
39. „Molitve" V. Otaševića. — „Stvaranje" br. 7—8/1963.
40. „Molitve" V. Otaševića. — „Život" br. 9/1963.
41. Neki vidovi srpske moderne. — „Rukovet" jul—avgust 1964.
42. Bojićeva „Uroševa ženidba" — „Ustvari" dec. jan. 1964.
43. August Šenoa. — „Stremljenja" br. 2/1964.
44. Srpska rodoljubiva poezija — „Stremljenja" br. 1/1964.
45. Iz pisama i neobjavljenih rukopisa pisaca. „Stremljenja" br. 3/1964.
46. Jakov Ignìatović. — „Stremljenja" br. 4/1964.
47. Ivan Mažuranić .— „Stremljenja" br. 4/1964. i „Jedinstvo" 31. avgust.
48. Neobjavljeni radovi S. Lukovića i V. Rajića. — „Stremljenja" br. 5/1964.
49. Iz zbirke pisama V. Rajića. — „Bagdala" ikt. nov. dec. 1964.
50. Srpska rodoljubiva poezija peč. XX veka — „Bagdala" jul—avgust 1964.
51. Kosmetski pisci u Vojvodini. — „Jedinstvo", 15. jun 1964.
52. Branko Radičević. — „Rilindja" 31. maj 1964.
53. Čika Jova Zmaj. — „Jedinstvo", 23. mart 1964 („Jedinstvo") za decu
54. Pavlovićev M. Bojić. — „Život", br. 4/1964.
55. M. Pavlović: Antologija srpskog pesništva, „Stvaranje" br. 2/1965.
56. Neki vidovi Bojićeve l,rike. — „Stremljenja", br. 1/1965.
57. Rodoljubiva poezija M. Bojića. — „Braničevo" br. 1—2/1965.
58. Rodoljubiva poezija M. Bojića. — „Braničevo" br. 3/1965.
59. Bojićeva „Kraljeva jesen" .— „Pozorište", br. 3/1965.
60. „Kraljeva jesen" M. Bojiće. — „Bagdala" mart—april 1965.
61. Vedrina života i vitalitet mladosti. — „Književne novine", 16. okt. 1965.
62. Milutin Bojić. — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. II 1965.
63. Jakov Ignjatović. — „Rilindja" 20. VI 1965.
64. Savest svoje epohe — „Jedinstvo" 1. mart 1965. g.,
65. Književno-estetsko obrazovanje učenika. — „Perparimi" br. 1—2/1965.
66. Neobjavljena pisma Tina Ujevića. — „Književnost i jezik" br. 1/1965,
67. Radoslav Vojvodić: Revolucija. — „Stvaranje" br. 3—4/1965.
68. Dve knjige poezije („Leunji časovnik" B. Lazarevića) — „Stvaranje" br. 7—8/1965.
69. Dve knjige poezije („L. Fierentino: Drevni moteti") — „Stvaranje" br. 7—8/1965.
70. Sreten Perović: Prepoznavanje vremena. — „Stremljenja", br. 3/1965.
71. Tode Čolak: Govorenje Petrice Kerempuha. — „Stremljenja", br. 5/1965,

IVANOVIĆ dr RADOMIR, docent

1. „„Kako je nastalo ime Kosovo?", Jedinstvo, XIV, br. 51, 19. XII 1960.
2. „Ivo Andrić: Lica", Jedinstvo, XV, br. 2, 16. I 1961.
3. „Mihailo Lalić: Hajka„. Jedinstvo, XV, br. 1, 9. I 1961.
4. „Srednjevekovni trgovački centri na Kosovu", Jedinstvo XV, br. 1, 9. I1961.
5. „Pesme o narodnom mezimčetu", Dnevnik, 19. II 1961.
6. „Humor u delu Jakova Ignjatovića", Stremljenja, III, sv. 3, 1962.
7. „Banket u Blitvi Miroslava Krleže", Stremljenja, III, sv. 3, 1962.
8. „Humanost i revolucija", Jedinstvo, XV, br. 27, 31. VII 1962.
9. „Laza Telečki — skica za studiju", Šzbornik muzeja za pozorišnu umetnost, 1962, sv. I.
10. „Savest stvaraoca", Index, 14, I 1963.
11. „Upregnute rakete", Index, 14. I 1963.
12. „Ljudi lutalice", Tribina, 3. II 1963.
13. „Sreten Perović: Ukleti hram", Stremljenja, IV, 1963, br. 6.
14. „Velibor Gligorić: U vihoru", stremljenja, IV, 1963, br. 1.
15. „Van tradicije", Braničevo IX, 1963. br. 1.
16. „Saša Trajković: Bajka o pekaru čarobnjaku", stremljenja, IV, 1963, br. 2.
17. „Trajanje u vremenu", Život, 1963, br. 6.
18. „Povratak Crnjanskom", Bagdala, v, 1963, br. 49—51.
19. „Doprinos razvoju šiptarske proze", Književne novine, br. 205, 6. IX 1963.
20. „Miroslav Krleža: Zastave I", Stremljenja, IV, 1963, br. 4.
21. „Pjovan Đorđević", Pozorište, IV, 1963, br. 4—5.
22. „Prištinsko pozorište u novoj sezoni", Pozorište, IV, 1963, br. 6.
23. „Simbioze proze e poezije", Rilindja, br. 1704, 27. XII 1963.
a) „Simbioza poezije i proze", Život, 1964 ,sv. 1.
24. „Ivo Andrić", BILTEN Pokrajinskog zavoda za unapređenje školstva, 1963, br. 3—4.
25. „Identiteti i frymzimit artistik", Rilindja, br. 1781, 15. III 1964.
26. „Roman për jetën bashkëkohore", Përparimi, X, 1964, br. 1—2.
27. „Vepra e pare e prozes shqipe ne gjuhen serbokroate", Zani i Rinise br. 4, 1. IV 1964.
28. „Roman o savremenom", Stvaranje, XIX, 1964, br. 2.
29. „Nedovršena tetralogija Djure Livade", Stremljenja, V, 1964, br. 2.
30. „Neshvaćeni Milutin Uskoković", Politika, 31. maj 1964.
31. „Vlersim i ri i veprës së Nushiqit", Rilindja, br. 1880, XX, 24. VI 1964.
a) „Nušić estradno i zakulisno", Stremljenja, V, 1964, br. 5,
32. „Na margini Uskokovićevog dela", Stremljenja, 1964, V, . 3,
33. „Književni časopisi potrebni našoj biblioteci", Naša praksa, 1963, br. 1 — 2.
34. „Andrija i Tinka Lukić — prilozi biografijama", Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 1964, br. 37.
35. „Njegoš kao literarna opsesija", Stremljenja, V, 1964, br. 4,
36. „Pasqyrë e poezisë bashlëkohore", Jehona, 1964, br. 5.
37. „Korespondenca e Vuk Karaxhiqit", Rilindja, br. 2043, 6. XII 1964.
a) „Prepiska Vuka Karadžića", Stremljenja. V, 1964, br. 6.
38. „Sedam svezaka poezije", Život. XIII, br. 11—12.
a) „Poezija Kosova i Metohije", Književne novine, XVII, br. 242, 6. II 1965.
39. „Posleratna šiptarska književnost na srpskohrvatskom", Zbornik, Filozofskog fakulteta u Prištini, I, 1963.
40. „Jubilej Aleksandra Radovanovića", Pozorište, VII, 1965, br. 2.
41. „Povodom Estetičkih spisa Bogdana Popovića", Književnost i jezik, XII, 1965, br. 1.
42. „Život u delu Milutina Uskokovića („Vitae fragmenta"), Stremljenja, VI, 1965, br. 2.
43. „Neobjavljena pisma Milutina Uskokovića", Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,knj. XXXI, sv. 1—2.

44. „Bibliografija radova Milutina Uskokovića", Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXXI, sv. 1—2.
45. „Prvi beogradski romansijer", Književne novine, br. 259, 2. X 1965.
46. „Dve urbane drame s početka XX veka", Pozorište, 1965, br. 4—5.
47. „Karakteristike beogradskog romana", Braničevo, XI, 1965, sv. 4—5.
48. „Gde je i kada sahranjen književnik Milutin Uskoković", Prosvetni pregled, XXI, br. 32—33, 13. X 1965.
49. „Takimi i disa shkrimtarëve në Prishtinë para pesedhetë vjetësh", Rilindja, XXI, br. 2354, 17. X 1965.
50. „Nepoznati Milutin Uskoković", Politika, 14. XI 1965.
51. „Mjeshtrija e te shprehunit — pjese e kultures", Zani i Rinise, br. 19—20, 29. XI 1965.
52. „Neispitana područja albanistike", Književne novine, br. 263, 27. XI 1965.
53. Životni put Milutina Uskokovića", Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, sv. II, 1964—1965.
54. „Doprinos proučavanju istorije jugoslovenske književnosti", Zbornik,Filozofskog fakulteta u Prištini, sv. II, 1964—1965.
5. „Jedno značajno ostvarenje ", Zbornik, Filozofskog fakulteta ć Prištini, sv. II, 1964—1965.
56. „Prvi doktor istorije pedagogije na Kosovu i Metohiji", Prosvetni pregled, XXV/12. jan. 1966, br. 1.
57. „Crtice i kratka proza Milutina Uskokovića", Savremenik, XII/1966, br. 1.
58. „Tragična cirkulacija života", Stremljenja, 1966, br. 1.
59. „Sardu ili pohvala hrabrosti", Scena, II/1966, br. 1.
60. „Kosta Dimitrijević: NUŠIĆ — čarobnjak smeha", Zbornik muzeja za pozorišnu umetnost Beograd, 1965, sveska II.
61 Nji edicion i ri letrar (Nova književna edicija), Zani i Rinisë, XXII' Priština, 1966, 8, 5. IV 1966, 15
62. Prevodi, teorijski i drugi članci Milutina Uskokovića, BRANIČEVO, Požarevac, XII, 1966, 1 — 2, 73 — 80
63. Došljaci na sceni, Scena, Novi Sad-Beograd, II, 1966, 2, 214 — 219
64. Horizentet e mëshenta të poezisë (Tajni predeli poezije),
a) Rilindija, XII, 1966, 2526, 11. IV 1966, 7
b) Život, XV, 1966, 6, 102, — 103
65. Povodom Sterijinog Skenderbega, Pozorište, Tuzla, VII, 2, 189 — 200
66. Moderna i pripovedačka proza, Život, Sarajevo, XV, 1966, 5, 35 — 43
67. Poniranje u tajnu bogatstva reči, Stremljenja, Priština, VII, 1966, 2, 173 — 175
68. U znaku tradicije, Život, Sarajevo, XV, 1965, 7 — 8, 116 — 117
69. Dhanti e shkrime në vargje (Dar rastočen) u pésmama), Përparimi, Priština, XII, 1966, 493 — 497
70. Afirmacija pripovetke, Književne novine, Beograd, XVIII, 1966, 279, 3
71. Opsene Veljka Milićevića, Književne novine, Beograd, XVIII, 1966, 281, 9
72. Teotar revolucije, Politika, Beograd, 7. VIII 1966, 18980, 1 (kulturni dodatak)
73. Usput, Gradac, Čačak, IV, 1966, 3, 14 — 16
74. Književne simpatije Velibora Gligurića, Gradac, Čaćak, IV, 1966, 3, 77 — 79
75. Hronika društvenih poroka, Književnosti i jezik, Beograd, XIV, 1966, 2, 98 — 200
76. Seminar kao mogućnost za uvođenje stuoenata u metodolcgiju stručnog i naučnog rada, Novi oblici seminarske nastave, Univerzitet u Šarajevu, Sarajevo, septembar, 19 6, 43 — 46
77. Savremena ocena književnog dela Mihaila Lalića, Stremljenja, Priština, VII, 1966, 5, 461 — 462
78. Razvojni luk srpske drame, Posorište, Tuzla, VII 1966, 6, 690 — 696
79. Mbi Skenderbeun e Kaciqit (O Kačićevom „Skenderbegu"), Jehona, Skoplje, 1966, 5 — 6, 103 — 109
80. Romansijerski tad Veljka Milićevića, Zbornik filozofskog fakulteta u Prištini, sv. III, 1966, 351 — 365

81. a) Magijska moć smeha,

b) Iscrpna monografija o Svetozaru Markoviću, Zbornik filozofskog fakulteta u Prištini, sv. III, 1966, 497 — 487

82. Prof. dn. Vido Latković, Zbornik filozofskog fakulteta u Prištini, sz. III, 1966, 489 — 493

83. Skenderbeg — književna inspiracija južnoslovenski stvaralaca, Gjurmime Albanologjike, Priština. sv. III, 1966,

84. Druga svedska Zbornika fil, fak. u Prištini, Gjurmime Albanolgjike, Priština, sv. III, 1966,

85. Obuhvatna ocena književnosti Mlade Bosne, Stemljenja, Priština, VII, 1966, 6,

86. Lazar Vučković — biobibliografska građa, Stremljenja, VII, 1966, 6

87. Pesništvo Rada Nikolića, Përparimi, 1966, 11 — 12

MULJAKU Dr LATIF, docent

1. Zhvillimi historik i mbrapashtesavet: *-më, -ëm, -m, -im, -imë* („Istorisjki razvitak sufiksa: *-më, -ëm, -m, -im, -imë*"), časopis Përparimi 9/1960, Priština.

2. Kuptimi i mbrapashtesavet: *-sh, -m, -më, -imë, -im, -ni* („Značenje sufiksa: *-sh, -m, më, -imë, -im, -ni*") — Perparimi 12/1960, Prishtinë.

3. E falënderoj shokun apo i falënderohem shokut („Zahvaljujem druga ili zahvaljujem se drugu") — Rilindja od 30. X 1960.

4. Gjuhsist apo gjuhtar („O terminu jezičar") — Rilindja od 4. XII 1960.

5. Luftuen me anmikun apo kundër anmikut („Borili su se sa neprijateljem ili protiv neprijatelja")) — Rilindja Prishtinë.

6. Nxansit apo nxanësit („O načinu pisanja imenice nxanësi) — Rilindja, 11. XII 1960, Prishtinë.

7. Përdorimi dhe shkrimi i fjalëvet me *-esh* („Upotreba i pisanje reči sa *-esh*") — Përparimi 3/1961, Pristhinë.

8. Shkrimi i fjalëvet me dezinencën *-më* dhe *-m* („O pisanmju reči sa *-më* i *-m*") — Përparimi 7—8/1961, Prishtinë.

9. Përdorimi i fjalëvet me mbrapashtesën *-im* („O upotrebi reči sa sufiksom *-im*")) Perparimi 11/1961, Prishtinë.

10. Prap për fjalën gjuhsist („Ponovo o reči gjuhsist — „jezičar") — Rilindja 1, 2. I 1961, Prishtinë.

11. Fëmijt apo fëmijët („O pisanju reči fëmijë — „deca") — Rilindja 8. I 1961.

12. Nji vështrim mbi vjershat satirike të F. Nolit („Osvrt o satiričnom pesmama F. Nolija") — Përparimi, 3/1962, Prishtinë.

13. Gjuha e Nolit (Fonetikë, Morfologji) („Jezik F. Nolija — Fonetika, Morfologija") — Përparimi, 10/1962, Prishtinë.

14. Gjuha e Nolit (Sintaksë e Leksik) („Jezik F. Nolija — Sintaksa i Rečnik") — PËRPARIMI, 11—12/1962, Prishtinë.

15. Shmang-je apo shmangie („O pisanju reči shmangie") — Rilindja, 18. II 1962.

16. Shique apo shikue („O pisanju reči shikue") — Rilindja, 20. VI 1962.

17. T'uej, të juej apo tuej („O pisanju zamenice tuej") — Rilindja, 1962, Prishtinë.

18. Mbi shqiptimin dhe shkirmin e qiellzorevet q, c; gj, xh („O izgovoru i pisanju suglasnika ć, sj; , dž) — Bilten Zavoda za unapređenje školstva, 3—4 (1962, Priština.

19. Shkrimi i fjalëvet me mbrapashtesën -s („O pisanju reči sa sufiksom -s") — Jehona 3—4/1963, Shkup.

20. Shkrimi i emnavet me mbrapashtesën -si („O pisanju reči sa sufiksom -si") — PËRPARIMI, 9/1963, Prishtinë.

21. Metateza (Metateza) — Perparini, 1—2/1964, Prishtinë.

22. Albanološka istraživanja (prikaz) — Stremljenja 3/1963, Pristina.

23. Gadı apo gati („O pisanju reči gati"), Rilindja, 24. II 1963, Prishtinë.

24. Gjurmime Albanologjike (recension) — Flaka e vllaznimit 3. VI 1963, Shkup.

25. Ndigjoj, dëgjoj apo ndëgjoj („O pisanju reči ndigjoj"), Rilindja 26. V 1963, Prishtinë.

26. Hjek apo heq („O pisanju reči heq") — Rilindja, 5. I 1964, Prishtinë.

27. Govor Šiptara Bajgorske Šalje (rukopis doktorske disertacije), Filozofski fakultet u Prištin i1965. godini.

28. Nga toponomastika e Kosovës („Iz toponomastike Kosova"), Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, 1964.

29. Mbi asimilimin e e grupit *vn* në *m* („O asimilaciji konsonatnstke grupe *vn* u *m*") — Albanaloška istraživanja 2/1965, Priština.

30. Kangë kreshnike nga Šhala e Bajgorës („Krajišničke pesme iz Bajgorske Šalje)" — GLASIK Muzeja Kosova i Metohije, IX, 1965, Priština.

31. Mbi disa probleme dhe rezultate në punën e disretacionit „E folmja shqipe e Shalës së Bajgorës" („O nekim problemima i rezultatima rada na disertaciji Govor Šiptara Bajgorske Šalje", Peparimi 1965. Prishtinë.

32. Shkrimi dhe përdroimi i ndajfoljevet të prejardhuna me — as (-azi) („Pisanje i upotreba izvedenih priloga sa -as (-azi)"), Pérparimi 1966, Prishtinë.

BOJOVIĆ STEVAN, predavač

1. Primjena kompleksnih brojeva na geometrijska mjesta u ravni (Zbornik radova Više pedagoške škole u Prištini — 1960).

2. Nastava pozitivnih i negativnih brojeva u osnovnoj školi (Bilten Zavoda za unapređenje školstva AKMO — Priština broj 1—2 za 1962. godinu).

3. Društveni račun, poslovne knjige i vrednosne hartije (Bilten Zavoda za unapređenje školstva AKMO — Priština broj 3—4 za 1962. godinu).

4. Pregled metoda za približnu integraciju običnih diferencijalnih jednačina (Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini broj I — Priština 1963).

MEHDI BARDI, predavač

1. *Učimo šiptarski* — priručnik za učenike V i VI razreda osnovne škole sa sprpskohrvatskim nastavnim jezikom, Beograd 1963, (sa S. Drinijem).

2. *Čitanka za V razred osnovne škole* — II dopunjeno izdanje, Beograd 1963, (sa S. Drinijem).

3. *Pravopis šiptarskog jezika*, Beograd 1964, (sa Dr J. Ajetijem, S. Drinijem, H.. Vokšljem i L. Milakijem).

4. *Bliznakinje* — roman od Eriha Kestnera, Priština 1965, (prevod sa srpskohrvatskog jezika).

5. Učimo šiptarski — priručnik za V i VI k. osn. šk. — II izdanje — u štampi od januara 1966.

PLANA A. ŠEFĆET, predavač

1. *Društvena funkcija poruke palog revolucionara u narodnoj poeziji Kosova i Metohije* (Obščestvennaja funkcija poručenija pavšego revoljucionera v narodnoj poezii Kosova i Metohii, rezjume), Zbornik IX Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Sarajevo 1963.

2. *Puna në kngët popullore shqiptare* (Trud v albanskih narodnyh pesnjah, rezjume), Gjurmime Albanologjike — Albanološka istraživanja, Priština 1/1962.

3. *Pesma prve Kosovsko-Metohijske brigade*, čas. Stremljenja, Priština 4/1964.

4. *Kangë popullore për tërmetin e Shkupit* (Šiptarske narodne pesme o skopskom zemjotresu), čas. Jehona, Skoplje 2—3/1964.

5. *Pesme omladine Kosova i Metohije o obnovi Skoplja* (15 pesama na srpskohrvatskom jeziku), čas. Nardono stvaralaštvo — Folklor, Beograd 9—10/1964.

6. *Kangët e motmotit ndër Shqiptarë* (Kalendarske pesme kod Šiptara, izvod na srpskohrvatskom jeziku) Gjurmime Albanologjike — Albanološka istraživanja, Priština 2/1965.

7. *Najrazvijenija šiptarska narodna balada o palom partizanu*, Gjurmime Albanologjike — Albanološka istraživanja, Priština 2/1965.

8. *Desant na Drvar u šiptarskoj narodnoj pesmi*, Stremljenja, Priština 6/1965.

9. *Folklori sot si problem shkencor dhe shoqënor* (Folklor danas kao naučni i društveni problem), Jehona, 9—10/1965.

10. Qamili i Vogël, *Tre Hasjanë* (Tri Hašanina), redakcija i predgovor od Š. P.,. Pishtinë 1963.

1.1 Qamili i Vogël, *Flaka e Zemrës* (Plamen srca), redakcija i predgovor od Š. P. Prishtinë 1964.

12. (prikaz) Dr Doris Stockmann, *Zur musikalischen Struktur einiger mehrstimmiger Gesänge der südalbanischen Laben*, Gjurmime Albanologjike, Prsihtinë 1/1962.

13. (prikaz) Prof. dr Vido Latković, *Njegoshi ne driten e letrave te tij* (Njegoš u svetlosti njegovih pisama), „Rilindja", br. 1706, Priština, 29. XII 1963.

14. (prikaz) *Rad VII Kongrresa Saveza folklorista Jugoslavije*, Ohrid 1964, Albanološka istraživanja 2/1965, Priština,

15. U prištinskom književnom časopisu „Jeta e Re" br. 2/1964, 4/1964, 5/1965 Š .P. je objavio nekoliko šitparskih narodnih pesama i priča koje je zapisao od narodnih pevača i kazivača.

Dr SKENDER RIZAJ, asistent

1. Rudari (madendžije) u sistemu privilegija i dužnosti („mauf ve müsellem reaya"), Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Knj. IX (1964), Priština, 1965.

2. Dumenov ustanak iz 1572. bodine protiv turske uprave na području Vranja, Vranjski glasnik, Knj. I, Vranje, 1965.

3. Upravljanje rudnicima na Kosovu i Metohiji za vreme turske vladavine XV i XVI veku, Godišnjak pokrajinskog državnog arhiva, Knj. I, 1965.

4. Prizreni vend me randësi industriale e xehtare në shekullin e XV (Prizren važno industrijsko i rudarsko msto u XV veku), „Rilindja", 16. I 1966, Priština.

RADOSAV KONATAR, asistent

„Šolohovljeva poema o ljudskom stradanju" „Stremljenje" br.1§-1966 Priština.